प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास

गीता भागवत

प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास

गीता भागवत

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई

अनुक्रमणिका

प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास

गीता भागवत

PRASHASANIK MARATHI BHASHECHA VIKAS

GEETA BHAGWAT

आय. एस.बी.एन. क्रमांक : ९७८-९३-८५८०५-८

संगणकीय आवृत्ती : २७ फेब्रुवारी, २०१५

पहिली आवृत्ती : डिसेंबर, १९९६

© राज्य मराठी विकास संस्था

प्रकाशक

राज्य मराठी विकास संस्था

एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,

३ महापालिका मार्ग, धोबीतलाव, मुंबई ४०० ००१.

दूरध्वनी : ०२२-२२६३१३२५, फॅक्स : ०२२-२२६५३९६६

ई-मेल : rmvs_mumbai@yahoo.com

संकेतस्थळ : rmvs.maharashtra.gov.in

अक्षरजुळणी व मांडणी

कुमार कॉम्प्युटर्स

'अनुष्का' सर्वे नं.१३/४/१, लेन नं.३०-३१,

धायरी, मुक्ताई गार्डनजवळ, सिंहगड रोड, पुणे ४११ ०४१.

ई-मेल : nandu@kumarcomputers.in

संकेतस्थळ : www.kumarcomputers.in

इ-पुस्तक रुपांतर

सीडॅक, पुणे

सीडॅक-प्रगत संगणक विकास केंद्र,

वेस्टएण्ड सेंटर-III, स.नं. १६९/१, सेक्टर – II

औंध, पुणे – ४११ ००७.

विनामूल्य वितरणासाठी

ह्या इ-पुस्तकाचे सर्व अधिकार राज्य मराठी विकास संस्थेच्या अधीन असून हे पुस्तक जनतेसाठी विनामूल्य स्वरुपात संस्थेच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले आहे. हे पुस्तक आपण स्वतःसाठी विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. परंतु त्याची प्रत करताना अथवा दुवा इतरांना देताना पैसे आकारणे, ह्या पुस्तकाची नक्कल करून त्याची विक्री करणे, किंवा या इ-पुस्तकाची

अनुक्रमणिका

प्रत आपल्या संकेतस्थळावर घालणे इ. गोष्टी करणाऱ्या व्यक्ती व संस्था आढळलयास त्यांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

अनुक्रमणिका

भाषेची गोडी माझ्यात रुजविणारी
माझी आई-
श्रीमती मनोरमा वि. रानडे
हिला अर्पण

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक

आपल्या सामाजिक व्यवहारात मराठी भाषेचा वापर आणि वावर अलीकडच्या काळात पूर्वीच्या तुलनेने बराच वाढलेला आहे. दिवसेंदिवस तो अधिक वाढतही जाईल. आपली तक्रार आहे तीज्या वेगाने आणि गुणवत्तेने तो व्हायला हवा त्या वेगाने आणि गुणवत्तेने तो होय नाही याबद्दल. ही तक्रार काही प्रमाणात रास्तही आहे.

या संबंधात बोलणाऱ्यांचा मनातील अनेक विकल्प सहज संभाषणामध्ये व्यक्त होत असतात. अत्यंत गतिमानतेने सर्व जग जवळ येत चाललेले आहे आणि पाश्च्यात्य जगात अनेकविध शास्त्रांची अवाढव्य वाढ झालेली आहे. तेव्हा त्यांच्या तुलनेत नव्या काळाच्या गरजा भागविण्यासाठी मराठी पुरेशी समर्थ आहे का या एका मध्यवर्ती प्रश्नाशीच बोलणाऱ्यांचा मनातील बहुतेक सर्व विकल्प रेंगाळत असतात. या विकल्पाला उत्तर शोधण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे आजच्या आपल्या जीवनातील एकेका क्षेत्राचा भाषिक दृष्ट्या समग्रतेने आणि सविस्तर रीतीने आपण परामर्श घ्यायचा आणि त्यातून जे निष्कर्ष मराठीतील कामातारतांच्या अनुषंगाने हाती लागतील त्यांना विचारपूर्वक सामोरे जात राहायचे.

सातशे वर्षांनी संपन्न वाङ्मयपरंपरा असलेल्या मराठी बाबतची आजची वस्तुस्थिती अशी आहे की, ती भाषा या दृष्टीने संपन्न आहे; पण ती नवनवीन क्षेत्रांमध्ये उपयोजिण्यासाठी आपण आपली बरीच पूर्व तयारी करीत राहणेही आज आवश्यक आहे. तेव्हा कोणतीही भाषा वापरानेच समर्थ होत जाते हे सर्व विचारवंतांनी वारंवार सांगितलेले सूत्रच ध्यानात घेऊन राज्य मराठी विकास संस्थेने एकेक पाऊल पुढे टाकण्याचे ठरविलेले आहे. याच आमच्या उद्दिष्टानुसार सौ. गीता भागवत यांचा 'प्रशासनिक मराठी लेखन' हा त्याचे मूल्यमापन करणे आणि त्याला अधिक गुणवत्ता प्राप्त व्हावी यासाठी प्रयत्नांची दिशा सुचविणे हे संस्थेकडून अपेक्षित असलेले एक प्राथमिक पातळीवरील महत्त्वाचे कार्यच आहे.

राज्य मराठी विकास संस्थेच्या नियामक मंडळाची पहिली बैठक १५ जून १९९३ रोजी भूतपूर्व मुख्य मंत्री श्री. शरद पवार यांच्या अध्यक्षेखाली झाली. या पहिल्या बैठकीतच संस्थेने प्रशासनिक मराठीत आढळणाऱ्या क्लीश्तेच्या प्रश्नामध्ये लक्ष घालावे असे सदस्यांनी आग्रहपूर्वक सुचविले. त्यासाठी एक समितीही नियुक्त केली. समितीने 'शासनव्यवहार कोश' आणि 'प्रशासनिक लेखन' या महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेल्या दोन पुस्तकांचे परीक्षण करून सादर केलेल्या अहवालात प्रशासनिक भाषेचा व लेखनशैलीचा पुनर्विचार करण्याची व त्याग वेगवेगळ्या कारणांनी अधिक भर घालण्याची आवश्यकता शासनाच्या नाराजेस आणून दिली. तथापि झाले हे काम मर्यादित स्वरूपाचे झाले आहे, हा विषय अधिक विस्तृतपणे आणि विविधांगांनी हाताळण्याची आवश्यकता आहे हे त्याच वेळी आमच्या लक्षात आले. आज होत असलेले सौ. गीता भागवत यांच्या सदर ग्रंथाचे प्रकाशन संबंधित विषयाला बराच न्याय देईल असे वाटते.

सदर ग्रंथाच्या लेखनासाठी सौ. भागवत यांनी केलेली पूर्वतयारी चांगली भरीव आहे. त्या महाराष्ट्र शासनाच्या भाषासंचालनालयात तेवीस वर्षे विविध पदांवर काम करीत होत्या. संस्कृत, मराठी, इंग्रजी या भाषांचा पदव्युत्तर पातळीपर्यंतचा अभ्यास पूर्ण करून नोकरी व्यवसाय करीत असतानाच पीएच.डी. ही पदवी

प्राप्त करून घ्यावी अशी त्यांची मनीषा होती. त्यामुळे पीएच.डी. साठी त्यांनी जो अभ्यासविषय निवडला तो त्यांच्या व्यावसायिक अनुभवाचा एक अविभाज्य भागच होता. तथापि अभ्यास पूर्ण झाल्यावर, नागपूर विद्यापीठाने त्यांना सन्मानपूर्वक पदवी दिल्यावरही, या अभ्यासाचा लाभ इतरांना व्हावा असे काही घडले नव्हते. आम्ही हा प्रबंध उपलब्ध करून घेऊन डॉ. गीता भागवत यांच्याशी संपर्क साधला आणि प्रबंधावर आधारित ग्रंथ तयार करायचा झाल्यास त्यांची पुनर्लेखानाला तयारी आहे का हे त्यांना विचारून घेतले. त्यांनी ते आनंदाने मान्य करून आपल्या अभासाला अद्ययावतता आणण्यासाठी आणि आम्हाला अपेक्षित असणारी व्यवहारीक उपयुक्ततेची जोड त्याला देण्यासाठी पुष्कळच परिश्रम घेतले आहेत.

सर्वसामान्य जिज्ञासू व्यक्तींसाठी हे लेखन करायचे ठरल्यानंतर त्यांना आपल्या लेखनाची मांडणी बदलावी लागली आणि लेखनाची शैली ही त्या अपेकेशी जुळवून घ्यावी लागली. प्रशासन व्यवहारात प्रत्यक्षपणे सहभागी असणाऱ्या व्यक्तींसाठी या ग्रंथाचा उपयोग व्हायला हवा, त्यांना आपले काम अधिक जाणतेपणाने, समजुतीने आणि अधिक आत्मविश्वासाने पार पाडता यावे यासाठी साह्य व्हायला हवे, हे सौ. भागवत यांनी नव्याने लेखन करीत असताना ध्यानात घेतले आहे. आधुनिक काळात प्रशासनाच्या कक्षा सतत विस्तारत आहेत. त्यामुळे पुढील काळात नव्या गरजा तयार होणार आहेत आणि प्रशासनिक लेखनाची जबाबदारी ज्यांच्यावर असेल त्यांना त्या गरजांना सामोरेही जावे लागणार आहे. त्या संदर्भात या ग्रंथात जो विविधांगी विचारविनिमय व्यक्त झाला आहे त्यातून ते स्वतः आपले आपणच मार्गदर्शनही घेऊ शकतील असा विश्वास मला वाटतो.

सदर ग्रंथात यादवराजांच्या काळापासून लोकशाहीच्या राजवटीपर्यंत मराठींचा प्रशासनात झालेला वापर कसकसा झाला याचे सोदाहरण नमुने वाचकांना वाचायला मिळतील. त्याचप्रमाणे बदलती जीवनदृष्टी आणि बदलती परिस्थिती यांचे एकेका काळातील भाषिक आविष्करणाशी जे नाते असते तेही स्पष्ट होईल. तथापि या ग्रंथाचा विशेष भर आहे तो वर्तमानकाळातील प्रशासनात भाषिक व्यवहाराचे असणारे स्वरूप समजून घेण्यावर आणि या संदर्भात जाणकारांनी ठेवायच्या दृष्टिकोनावर; पूर्वेतिहास केवळ पार्श्वभूमीदाखल, आपल्या समाजीवनाची आणि भाषेची वाटचाल दिग्दर्शित करण्यासाठी सांगितलेला आहे.

आज अतिशय प्रगट झालेल्या भाषाविज्ञानशाखेचा या ग्रंथात आलेला आहे. तो हेतुतः आम्ही दोन विभागांत विभागला आहे. पहिल्या विभागात विशिष्ट कार्यक्षेत्रे, ज्ञानक्षेत्रे आणि त्यांची विशिष्ट भाषा यांचे भाषा वैज्ञानिकांनी केलेले विवरण आले आहे; तर दुसर्या विभागात गणिती निष्कर्षासाठी भाषावैज्ञानिक कोणत्या कसोट्या कशा प्लाधातीने वापरतात त्याचे विवेचन आहे. हा दुसरा पूर्णपणे शास्त्रीय असणारा भाग कदाचित आज सर्वसामान्य व्यक्तीला दुर्बोध व अनावश्यक वाटेल. पण पुढील काळात या विषयाचा अधिक परामर्श घेऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीला तो उपयुक्तही ठरू शकेल. आम्ही तो हेतुपूर्वकच परिशिष्टात स्वत्रांत्रपणे दिला आहे. पुष्कळशा अपरिचित असणाऱ्या एका अभ्यासपद्धतीचे ते एक प्रात्यक्षिक आहे एवढे वाचकांनी त्याबाबत लक्षात घ्यावे.

डॉ. सौ. गीता भागवत यांनी सदर ग्रंथ प्रकाशनार्थ उपलब्ध करून देऊन आम्हाला जे स्नेहपूर्ण सहकार्य दिले त्याबद्दल मी आणि राज्य मराठी विकास संस्थेतील या ग्रंथाच्या निर्मितीशी संबंधित असणारे माझे सहकारी प्रा. वसंत आबाजी डहाके, सौ. अनिता जोशी त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत.

सरोजिनी वैद्य

अनुक्रमणिका

मनोगत

पस्तीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली, त्यानंतर ओघानेच मराठी भाषेला राज्भाशापड मिळाले व राज्य सरकारची प्रशासनाची भाषा म्हणून मराठीला मान्यता मिळाली. खाजगी क्षेत्रातील प्रशासनात देखील कमी-अधिक प्रमाणात मरठी भाषेचा वापर हळूहळू सुरु झाला. पण लोकशाही शासनप्रणालीमध्ये सरकारी प्रशासनाच्या कशा एवढ्या रुंदावल्या आहेत कि प्रशासनिक मराठीचे सर्वांत मोठे क्षेत्र सरकारी राज्यकारभार हेच ठरले.

सरकारी कारभारात प्रशासनिक भाषा म्हणून मराठीचा वापर सुरु होऊन वाढीला लागला तो एक भाषाविषयक धोरण म्हणून. इतर क्षेत्रांत तो होऊ लागला सरकारचे तसे धोरण आहे म्हणून ! साहजिकच ‘सरकारी मराठी’ ही सर्वांच्या दृष्टीने आदर्श व मार्गदर्शक ठरावी अशी अपेक्षा निर्माण झाली. पोषणसामर्थ्याप्रमाणेच तिचे प्रदूषणसामर्थ्यही अधिक. साहजिकच टीकेचे लक्ष्यही ती अधिक ठरली.

व्यक्तीशः पाहिले तर भाषा संचालनालयात दहा वर्षे अनुवादक म्हणून काम करताना मला मराठी भाषेचे हे नवे रूप दिपवून टाकीत होते. भाषा संचालनालयाची प्रकाशने संदर्भासाठी चालीत असताना ‘अलिबाबाची गुहा’ च उघडल्याचा भास मनाला होत होता. वाङ्मयाचा अभ्यास करताना आढळलेल्या ज्ञानेश्वर-तुकारामांच्या, शाहीर-पंडितांच्या किंवा आधुनिक ललित-वैचारिक लेखकांच्या भाषेपेक्षा वेगळे असे हे रूप भावनेला आवाहन करणारे नव्हते, तर बुद्धीला चालना देणारे होते. संशोधनाची ऊर्मी मनाला स्वस्थ बसू देत नव्हती. म्हणूनच मग मी माझ्या पीएच.डी. प्रबंधाचा विषय ‘प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास’ असा निवडला. वेगवेगळ्या कार्यालयांत हिंडून प्रशासनिक मराठीचे नमुने गोळा केले. वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होणार्या जाहिराती, सूचना यांमधून प्रातिनिधिक नमुने निवडले आणि त्यांचा संगोपांग अभ्यास करून काही निष्कर्ष काढले. हा अभ्यास करताना भाषावैज्ञानिक अभ्यासात पोटभाषा वा बोली यांच्यासाठी नेहमी वापरल्या जाणार्या पद्धतीपेक्षा वेगळी पद्धत अवलंबावी लागली. पंधरा वर्षांपूर्वी मी हा प्रबंध लिहिला होता. त्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने १९७९ साल हे ‘राजभाषा वर्ष’ म्हणून साजरे केले. या वर्षात या विषयावर बरेच विचारमंथन झाले.

परंतु आजही, म्हणजे प्रशासनिक मराठीच्या पस्तीस वर्षांच्या वाटचालीनंतरही, सरकारी प्रशासनातील मराठी दुर्बोध आहे, ती पुरेशी विकसित नाही, अशी हाकाटी वेळोवेळी सभासंमेलनातून, वृत्तपत्रांमधून ऐकू येताच असते.

अशा वेळी ‘प्रशासनिक मराठी’ चा हा वस्तुनिष्ठ व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केलेला अभ्यास लोकांपुढे येणे अगत्याचे ठरते.

भाषेची दुर्बोधता म्हणजे काय ? ती कशी जोखायची व कशी दूर करायची ? भाषाविज्ञानाचा प्रशासनिक मराठी बद्दलचा दृष्टीकोन काय आहे? प्रशासनात मराठीचा वापर करताना इंग्रजी-मराठी अनुवादाचा मार्ग स्वीकारणे अटळ होते का ? अनुवादाची उत्तम पद्धत कोणती? या प्रकारच्या प्रत्येक मराठीप्रेमी व्यक्तीच्या मनात स्वाभाविकपणे निर्माण झालेल्या प्रश्नांना उत्तरे देणे आवश्यक वाटले, म्हणून माझा

हा प्रबंध मी ग्रंथरूपाने लोकांपुढे ठेवते आहे. या ग्रंथातील विवेचन वाचकांच्या मनातील अशा प्रश्नांना थोडीफार उत्तरे देऊ शकेल असा मला विश्वास वातो. मूळ प्रबंधावर आधारलेल हा ग्रंथ सिद्ध करीत असताना मी त्याचे पुनर्लेखन केले आहे. त्यात आवश्यक तेथे बदल करून व थोडी भर घालून ग्रंथ आद्ययावत होईल याकडेही लक्ष दिले आहे.

राज्य मराठी विकास संस्थेची स्थापना मी १९९२ मध्ये झाली. त्यानंतर जून १९९३ मध्ये प्रशासनिक मराठीबाबतचा परामर्श घेण्यासाठी संस्थेने एक समिती नियुक्त केली. या समितीच्या सदस्य आणि संस्थेच्या संचालिका डॉ. सरोजिनी वैद्य यांच्या पाहण्यात माझा हा प्रबंध आला. त्यांनी संस्थेच्या वतीने प्रबंधाचे ग्रंथरूपाने प्रकाशन करण्याचे ठरवले व मला त्यासाठी पुनर्लेखन व संपादन करण्यास उद्युक्त केले. विषयाचे महत्त्व जाणून आणि अनेकवार चर्चा करून ग्रंथ उपयुक्त व्हावा यासाठी राज्य मराठी विकास संस्थेने मला जे सहकार्य दिले त्याबद्दल मी संस्थेची अत्यंत ऋणी आहे.

डॉ. गीता सु. भागवत

३ (अ) ६, सहजीवन सोसायटी ,
२, शिवाजीनगर, उत्तर अंबाझरी मार्ग,
नागपूर, ४४००९०

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

प्रशासनिक मराठी : भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून १२
प्रशासनिक मराठीची पूर्वपरंपरा ३३
आधुनिक प्रशासनिक मराठी : उगम आणि अभिवृद्धी ५५
आधुनिक प्रशासनिक मराठी : पस्तीस वर्षांची वाटचाल ८७
परिणामकारक संवादसंस्थापनातील यशापयश १४४
आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे नियोजन : मतमतांतरे १७८
अनुवादाची अनिवार्यता आणि अनुवादप्रक्रिया २०९
प्रशासनिक मराठीच्या विद्यमान स्वरुपाची चिकित्सा २२३
उपसंहार २४०
प्रशासनिक मराठीची पूर्वपरंपरा : कालखंडवार नमुने २४९
भाषेच्या कठीणपणाची वस्तुनिष्ठ कसोटी : दुर्बोधता — निर्देशांक २७०
आधुनिक प्रशासनिक मराठी : प्रकारवार नमुने २९०
भारताच्या संविधानातील महत्त्वाच्या भाषाविषयक तरतुदी ३९०
महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या महत्त्वाच्या भाषाविषयक तरतुदी ३९४
संदर्भ सूची ४०२
हिंदी संदर्भांची सूची ४११
इंग्रजी संदर्भांची सूची ४१२

प्रकरण एक
प्रशासनिक मराठी : भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून

भाषावार प्रांतरनेच्या तत्त्वाला अनुसरून दिनांक १ मे १९६० रोजी मराठी भाषिकांचे राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४ द्वारे मराठी ही महाराष्ट्र शासनाच्या प्रशासनाची भाषा राहील असे घोषित करण्यात आले.

समाजामध्ये स्थूल मानाने शासकीय व अशासकीय अशा दोन प्रकारच्या संस्था आपल्याला आढळून येतात. प्रत्येक संस्था आपली निश्चित ध्येये व उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी काही धोरणांचा अवलंब करीत असते. या धोनांची पद्धतशीर व नियमबद्ध अंमलबजावणी कारणारी यंत्रणा म्हणजे त्या संस्थेची प्रशासनिक यंत्रणा होय. या यंत्रणेला आपले कामकाज पार पाडत असताना विचार संक्रमणाचे, संदेश वाहनाचे व संवाद संस्थापानाचे साधन व माध्यम म्हणून एखाद्या भाषेचा वापर करावा लागो. ही भाषा म्हणजे त्या संस्थेची प्रशासनिक भाषा होय. थोडक्यात, कोणत्याही प्रशासनिक यंत्रणेची कामकाजाची भाषा म्हणजे प्रशासनिक भाषा होय.

इ. स. १९६४ नंतर आधुनिक महाराष्ट्र राज्यात सरकारी क्षेत्राप्रमाणेच विविध स्वायत्त उपक्रम, विद्यापीठे, बँका, सार्वजनिक संस्था, शाळा, महाविद्यालये, प्लान्चायात समित्या, जिल्हा परिषदा अशा अनेक निमसरकारी व बिनसरकारी क्षेत्रांमध्येही प्रशासनकार्यासाठी मराठी भाषेचा वापर होऊ लागला. तेथे पत्रव्यवहार, कार्यालयांतर्गत टिपण्या, नियम, अहवाल, आदेश, सूचना, जाहिराती अशा वेगवेगळ्या कामांसाठी मराठीचे उपयोजन होऊ लागले. भाषेचा वापर करणारा म्हणजे प्रेषक व ज्याला उद्देशून भाषेचा वापर केला जातो तो म्हणजे भाषेचा ग्रहांकर्ता होय; त्यांच्या परस्पर नात्यांप्रमाणे म्हणजे वरिष्ठ-कनिष्ठ संबंध किंवा प्रशासक-प्रशासित संबंध वा इतर काही संबंध यानुसार भाषेचे स्वरूप वेगवेगळे होऊ लागले. वेगवेगळे मायने, लेखनधाटणी, लेखनशैली, हाताळाव्या लागणाऱ्या अनेकविध विषयांमुळे नवेनवे शब्दपर्याय अशी वैशिष्ट्ये या संस्थांतील प्रशासनिक मराठीत दिसून येऊ लागली. त्यामुळे नेहमीच्या वापरातील मराठी, साहित्यिक मराठी, काय्दाक्षेत्रातील मराठी, विज्ञानक्षेत्रातील मराठी या सर्वांपेक्षा ही प्रशासनिक मराठी वेगळी असल्याचे दिसून आले. तिची स्वतःची अशी कार्यक्षेत्रविशिष्ट प्रतिमा स्पष्ट जाणवू लाग्लील आणि तिच्या संबंधात ती क्लिष्ट वा दुर्बोध आहे अशा प्रकारचे आक्षेपही घेतले जाऊ लागले.

यापूर्वी सुशिक्षित मराठी भाषिकांना मराठीचे यादवकालीन, शिवकालीन इत्यादी ऐतिहासिक पोटभेद माहीत होते; वऱ्हाडी भाषा, खानदेशी भाषा असे भौगोलिक पोटभेद माहीत होते; तसेच वेगवेगळ्या लोकांच्या खास भाषा म्हणून सुताराची भाषा, लोहाराची भाषा असे व्यवसायमूलक भेदही माहित होते. तथापि अशा रीतीने एखाद्या विशिष्ट कार्यक्षेत्रात भाषेचा वापर होत असताना तिच्या वापराच्या संदर्भाने तिचे वेगळे स्वरूप विकसित होऊ शकते ही कल्पना पुरेशा प्रमाणात नव्हती.

लोकव्यवहारातील मराठी, साहित्यिक मराठी, काय्दाक्षेत्रातील मराठी व विज्ञानक्षेत्रातील मराठी यांतील काही उतार्यांशी प्रशासनिक मराठीची तुलना करून प्रशासनिक मराठीचे हे वेगळे स्वरूप आपल्याला

समजून घेता येईल. त्यासाठी प्रथम प्रशासनिक मराठी भाषेचे नमुने म्हणून आपण पुढील दोन उतारे घेऊन त्यांमध्ये ठळकपणे जाणवणारी वैशिष्ट्ये समजून घेऊ या.

पहिला उतारा म्हणजे महाराष्ट्र सरकारने आपले विशिष्ट धोरण व्यक्त करण्यासाठी काढलेला एक शासन निर्णय आहे. [१] त्यामध्ये महाराष्ट्र सरकारच्या नोकरीतील ज्या व्यक्तींनी विशिष्ट काळामध्ये सैन्यातील नोकरी पत्करली आहे यांच्या नोकरीच्या काही अटींबाबतचे सरकारचे धोरण स्पष्ट करण्यात आले आहे.

सध्याच्या आणि बाणीच्या कालावधीत राज्य शासनाच्या ज्या कर्मचाऱ्यांनी
सैनिकी सेवा स्वीकारली आहे त्यांच्या सेवेच्या शर्ती

महाराष्ट्र शासन
सामान्य प्रशासन विभाग
शासन निर्णय क्रमांक आरटी ए-१० ६३-व्ही .
सचिवालय, मुंबई, ५ ऑक्टोबर १९६३

शासन निर्णय, सामान्य प्रशासन विभाग, क्र. आरटी ए-१० ६३-व्ही. दिनांक ४ में १९६३ पाहावा.

शासन निर्णय : शासन निर्णय, सामान्य प्रशासन विभाग आरटी ए-१० ६३-व्ही. दिनांक ४ में १९६३ यात सध्याच्या आणीबाणीच्या कालावधीत ज्या अस्थायी सरकारी कर्मचाऱ्यांनी सैनिकी सेवा स्वीकारली आहे अशा कर्मचाऱ्यांचा सेवेच्या शर्ती नमूद केलेल्या आहेत. विशिष्ट पदांना लागू असलेल्या सेवाप्रवेश नियमांत विहित केलेल्या सर्वसाधारण कार्यपद्धतीनुसार म्हणजेच महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत पडे भरण्यात येईपर्यंत केवळ अंतरिम व्यवस्था म्हणून नियुक्त करण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांना उपरोक्त शासन निर्णयाच्या प्रयोजनांकरिता अस्थायी शासकीय कर्मचारी म्हणून समजण्यात यावे किंवा काय असा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. म्हणून असे ठरविण्यात आले आहे की, पडे भरण्यासाठी विहित केलेल्या सर्वसाधारण कार्यपद्धतीनुसार, या पदांवर नेमणूक करण्यात येईपर्यंत, अंतरिम व्यवस्था म्हणून, तात्पुरत्या नियुक्त केलेल्या कर्मचाऱ्यांना शासन निर्णय, सामान्य प्रशासन विभाग, , क्र. आरटी ए-१० ६३-व्ही. दिनांक ४ में १९६३ च्या प्रयोजनांकरिता अस्थायी शासकीय कर्मचारी म्हणून समजण्यात येऊ नये आणि त्यामध्ये मंजूर केलेल्या सावलतींसाठी पात्र समजले जाऊ नये.
२. हा शासन निर्णय अनौपचारिक संदर्भ क्र. १३४१७/७५१/पाच, दिनांक २१ सप्टेंबर १९६३ यानुसार, वित्त विभागाच्या सहमतीने काढण्यात आला आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
(सही)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

अनुक्रमणिका

या नमुन्यामध्ये आवश्यक पूर्वसंदर्भ मूळ मुजाकुराच्या वरती वेगळा दर्शविला आहे; तर पत्र लिहिणाऱ्या संस्थेचे नाव, शाखा, पत्राचा क्रमांक व दिनांक सुरुवातीला वर नमूद केला आहे. पत्राच्या प्रारंभी पत्राचा प्रकार नमूद केला आहे. शेवटी पत्र लिहिणाऱ्या संस्थेच्या पदाधि पदाधिकाऱ्याची सही आहे. शिवाय त्याचे पदनामही नमूद केलेले असून पत्र त्याचे वैयक्तिक नसून विशिष्ट पदाचा कार्यभार वाहणारा म्हणून त्याने ते लिहिले आहे, हे याद्वारे सूचित होत आहे. तसेच हे पत्र शासनाच्या वरिष्ठ अधिकारी असलेल्या व्यक्तीच्या वतीने व सांगण्यावरून काढण्यात आल्याचे नमूद केले आहे. पत्र कोणाला पाठविले त्याचा उल्लेख नाही. कारण हे कोणाही एका व्यक्तीला उद्देशून लिहिलेले पत्र नसून शासनाचे धोरण स्पष्ट करणारे सर्वसाधारण 'पत्रक' आहे.

या नमुन्यातील शब्दयोजनाही लोकव्यवहारातील भाषेपेक्षा वेगळी आहे. कालावधी, सामान्य प्रशासन विभाग, शासन निर्णय, सचिवालय, अस्थायी पदे, सेवाप्रवेश नियम, अंतरिम व्यवस्था, नियुक्त, विहित, अनौपचारिक संदर्भ, वित्त विभाग, सहमती असे प्रशासन क्षेत्रातील अनेक शब्द त्याग आले आहेत. यांपैकी सचिवालय, अंतरिम व्यवस्था, नियुक्त, अनौपचारिक संदर्भ, यांसारखे शब्द हे सामान्य लोकव्यवहाराच्या भाषेत न आढळणारे खास प्रशासनिक शब्द आहेत. शासन, शासन निर्णय यांसारखे शब्द लोकव्यवहारात वापरले जातात, पण येथे त्यांचा लोकव्यवहारातील भाषेतील अर्थाहून भिन्न अर्थ अभिप्रेत लोकव्यवहारातील रूढ अर्थ इथे अभिप्रेत नसून प्रशासनाच्या क्षेत्रात रूढ झालेला, शासन म्हणजे सरकार आणि शासन निर्णय म्हणजे विशिष्ट धोरणानुसार अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारने निश्चित केलेल्या नियमांची माहिती देणारे पत्रक असा अर्थ अभिप्रेत आहे. सामान्य प्रशासन विभाग किंवा वित्त विभाग हे शब्द प्रशासनाच्या सोयीसाठी केलेल्या प्रशासन यंत्रणेच्या विविध शाखांची नावे असल्याने सामान्य लोकव्यवहारातील त्यांच्या अर्थापेक्षा वेगळा अर्थ त्या शब्दसमूहातून व्यक्त होतो.

तसेच येथे लेखन कोणी केले यास महत्त्व नाही व वाक्यातील कोणत्याही कियेच्या कर्त्यास महत्त्व नाही असे दर्शविणारी, कर्ता अध्याहृत ठेवून लिहिलेली 'असे ठरविण्यात आले आहे कि, ...काढण्यात आला आहे' अशी नवीन कर्मणी प्रयोगातील वाक्यरचना त्यात आढळते. आधुनिक प्रशासन पद्धती पद्निष्ठ असल्याने लेखनामध्ये व्यक्तीचा संदर्भ टाळण्यासाठी या नवीन कर्मणी प्रयोगाचा वापर करण्यात येतो. या रचनेमध्ये करता गौण असतो आणि प्रत्यक्ष कृतीला प्राधान्य दिलेले असते. उदा.१) "... अर्जाचा विचार करण्यात येणार नाही." या वाक्यामध्ये विचार करणाऱ्या व्यक्तीला महत्त्व नसून विचार करण्याच्या वा न करण्याच्या कृतीला महत्त्व आहे. २) ".... जागा भरण्यात याव्यात" या वाक्यामध्ये जागा भरणारी व्यक्ती महत्त्वाची नसून जागा भरण्याची कृती होणे महत्त्वाची आहे. यामुळेच व्यक्तिनिरपेक्ष व वस्तुनिष्ठ लेखनधाटणी हे या लेखनाचे वैशिष्ट्य असल्याचे दिसते.

दुसरा उतारा म्हणजे एका अंतरकार्यालयीन स्वरूपाच्या पत्रातील मजकूर आहे. [२]

"अपर जिल्हाधिकाऱ्यांना आपल्या बिलावर नियंत्रक अधिकारी या नात्याने प्रतिस्वाक्षरी करता यावी म्हणून यांना विभागाध्यक्ष घोषित करण्यात यावे, असे मुंबई विभागाच्या आयुक्तांनी सुचविले आहे. त्यानुसार मुंबई नागरी सेवा नियम खंड दोनच्या परिशिष्ट दोनमधील 'जिल्हाधिकारी' या शब्दात 'अपर जिल्हाधिकार' यांच्या

समावेश आहे असे समजण्यात यावे असे त्यांनी सुचविले आहे. आयुक्तांची सूचना रास्त असून ती मान्य करण्यात यावी. दर्जा व जबाबदारी या दृष्टीने अपर जिल्हाधिकाऱ्याचे पद हे जिल्हाधिकाऱ्याच्या बरोबरीचे आहे. वित्त विभागाने अनौपचारिकरीत्या पाहावे.

(आद्याक्षरी)
अवर सचिव (सही)

या नमुन्यामधील बहुतेक सर्व शब्द जनभाषेत आढळणारे आहेत. मात्र प्रतिस्वाक्षरी किंवा जिल्हाधिकारी यांसारखे शब्द सर्वसामान्य भाषेत आढळणाऱ्या शब्दांच्या रूढ अर्थापेक्षा थोड्याशा वेगळ्या 'प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट' अर्थाने वापरले आहेत. सामान्य व्यवहारात पहिल्या शब्दाचा अर्थ 'प्रतिबिंब' या शब्दातील अर्थाप्रमाणे 'मूळ स्वाक्षरीबरहुकूम केलेली सही' असा होऊ शकेल. प्रशासनात त्या शब्दाचा अर्थ मूळ सहीने केलेले लिखाण अधिकृत करणारी दुसऱ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याची सही असा असतो. तसेच दुसर्या शब्दाचा 'जीलाह्याचा अधिकारी तो जिल्हाधिकारी' हा सामान्य अर्थ होईल. प्रशासनात जिल्हा पातळीवरील प्रत्येक अधिकाऱ्यास जिल्हाधिकारी म्हटले जात नाही. तेथे 'विशिष्ट अधिकार असलेला व विशिष्ट श्रेणीचा जिल्ह्याचा अधिकारी' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. या किंवा अपर, अवर अशा शब्दांचे अर्थ प्रशासनातील अधिकारश्रेणीची जुजबी माहिती करून घेतल्याखेरीज कळणार नाहीत असे आहेत. परंतु या शब्दांच्या अस्तित्वाने हा नमुना समजण्याच्या दृष्टीने अवघड झालेला नाही. या नमुन्यातील वाक्येही सामान्य जनभाषेतील वाक्यांपेक्षा फार दीर्घ किंवा संमिश्र किंवा गुंतागुंतीची असल्याचे दिसत नाही. परिणामी शालेय शिक्षण घेतलेल्या सामान्य व्यक्तीलाही थोड्याशा प्रयत्नाने या नमुन्याचे आकलन होने शक्य आहे.

लोकव्यवाहारातील मराठी व प्रशासनिक मराठी

यानंतर सर्वसाधारण लोकव्यवहाराच्या भाषेचा नमुना म्हणून आपण एका पित्याने दूर परगावी असणाऱ्या आपल्या कन्येला पाठवलेले एक पत्र घेऊ या.

|| श्री ||

मुंबई ३-९-१५

... स अनेक आशीर्वाद.

तुझी दि. ५ ची मुंबई-सहल रद्द झाल्याचे पत्र आत्ताच मिळाले. वर्तमानपत्रातील अतिवृष्टीच्या व त्यामुळे विदर्भातील वाहतूक विस्कळीत झाल्याच्या बातम्या वाचून आम्ही तुझ्या येण्याबद्दल साशंक होतोच.

तुझ्या राख्या मिळाल्या व वापरल्याबद्दल चि.... ने दोनचार दिवसांपूर्वी तुला Inland letter टाकले आहे. बहुधा नेहमी प्रमाणे पात्रांची चुकामूक झालेली आहे. इकडेही पावसाने खूप मनावर घेतले आहे. उशिरा सुरुवात करूनही नेहमीचे Record Break झाले आहे. त्यामुळे मुंबईकरांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तूर्तास तरी सुटला आहे. अद्याप power cut पूर्ण निघाला नाही; परंतु त्याची कारणे अन्य आहेत. अस्तु. इकडील सर्व क्षेम आहे. माझी प्रकृती ठीक आहे.

चि..., ..., ..., यास आशीर्वाद

तुझे वडील
दादा

वरील पत्रामध्ये आढळणारे 'श्री' हे शुभसूचक अक्षर आणि '...अनेक आशीर्वाद... तुझे वडील, दादा' हा मायना हे व्यक्तिगत पत्रव्यवहाराचे वैशिष्ट्य आहे. माझी, आम्ही, तुझी, तुला यांसारखे वैयक्तिक संदर्भ देणारे उल्लेख भरपूर आहेत. 'आत्ताच' या शब्दाचे लेखन 'बोली' भाषेतील उच्चारानुरूप केले गेले आहे. अतिवृष्टी, साशंक, अन्य, क्षेम इत्यादी संस्कृतनिष्ठ शब्द व Inland letter, Record break, power cut अशा इंग्रजी शब्दांची सरमिसळ भाषा वापरणाऱ्या व्यक्तीचे भाषिक भांडार कसे आहे व तिची शैक्षणिक पात्रता काय असावी हे स्पष्टपणे सूचित करते थोडक्यात हा दोन व्यक्तींमध्ये झालेला अनौपचारिक, व्यक्तीनिष्ठ असा सर्वसाधारण भाषिक व्यवहार आहे. पत्र पाठविण्याऱ्या व्यक्तीची भाषिक क्षमता, बौद्धिक कुवत, शैक्षणिक पातळी, वय,जिला उद्देशून पत्र लिहिले आहे त्या व्यक्तीशी असणारे नाते या सर्वांचा ठसा प्रस्तुत भाषेवर पडला आहे.

याउलट प्रशासनिक भाषेमधील शब्दयोजना क्षेत्रविशिष्ट आहे. तिची लेखनधाटणी व्यक्तिनिरपेक्ष व वस्तुनिष्ठ आहे आणि लेखनपद्धती क्षेत्रिविशिष्ट आहे. त्यामुळे प्रशासनिक मराठी लोकव्यवहारातील मराठीपेक्षा बरीच वेगळी आहे हे आपल्याला दिसून येते.

साहित्यिक मराठी व प्रशासनिक मराठी

यानंतर साहित्यिक मराठीचा नमुना म्हणून उतारा पाहा :[3] हा उतारा एका ललित कादंबरीतील आहे. गंगेचा धीर गंभीर प्रवाह व त्यात अनेकांनी भक्तिभावाने, श्रद्धेने सोडलेल्या असंख्य तेवत्या पणत्या पाहून नायिकेच्या मनात ज्या भावना उचंबळून आल्या त्या इथे शब्दांत वर्णिल्या आहेत.

"काळ्याभोर जीवनंडीत चेत्विल्येल्या पणत्या सोडून दूरवर वाहत जाणाऱ्या त्या इवल्याशा जीवनज्योतीत आपल्या आयुष्याचे स्वरूप पाहत माणसे उभी होती. युगानुयुगे अनंत कटी जीव असेच एकेकदा चेतले आणि निमून नाहीसे झाले. कुठे ? कुणाला माहीत ? कुणी चेतवले ? कुणाला माहित ? कुणी निम्विले ? कुणाला माहित ? आणि त्या चेतलेला क्षणभराच्या अवस्थेत केवढे ते सुख दुःखाचे कल्लोळ !... त्या एवढ्याशा जीवाणूंचा आपल्याच सुखदुःखाचा फुगा फुगवण्याचा केवढा अट्टाहास आणि त्यांत स्वतःला भोवंडून टाकण्याचाही ? गंगा वाहतच होती. युगानुयुगे, दोन क्षण प्रकटणाऱ्या त्या असंख्य चैतन्याची तिला मातब्बरी नव्हती. तिने असे कितीक पाहिले होते क्षणजीवी.

शबरीला क्षणभर वाटले, या गंगेचा अनंतकाळचा हा प्रवाहही काही तेच ते जलबिंदू घेऊन धावत नाही. प्रत्येक बिंदू नवा आहे. तो महासागरात जातो. कुणाला माहीत, त्याचीही माणसासारखी वाफ होऊन पुनः

पुनर्जन्म होतो त्याचा. पुनः तो गंगेत धावतो. पुनः समुद्रात शिरतो. त्यांची जन्म मरणाचं चक्र चालूच आहे. माणसासारखं चक्र चालूच आहे. माणसासारखं. तिला आपण बिंदुमात्र असल्याची जाणीव झाली. बरे वाटले. त्या मानवांच्या महासागरात आता तिला बरे वाटले.”

भाषादृष्ट्या या उताऱ्यातील शब्दयोजना व वाक्यरचना सामान्य लोकव्यवहाराच्या जनभाषेहून फारशी वेगळी नसली तरी तो उतारा उपमाउत्प्रेक्षादी भाषिक अलंकारांनी युक्त आहे. अलंकारयुक्त भाषा तसेच माणसाच्या पुनर्जन्माप्रमाणेच जलबिंदूचाही पुनर्जन्म होत असतो ही कल्पना, “सुखदुःखाचे फुगे फुगवण्याचा अट्टाहास”, “काळ्याभोर जीवननदीत चेतलेल्या जीवनज्योती” हे रूपकात्मक वर्णन आणि गंगा नदीच्या निर्जीव प्रवाहाला क्षणजीवी चैतन्याची मातबरी नव्हरी असे म्हणताना केलेला चेतनारोप इत्यादी घटक ही या उताऱ्याची वैशिष्ट्ये आहेत. प्रशासनिक भाषेमध्ये या प्रकारची वैशिष्ट्ये नसतात.

याआधी उदाहरणादाखल घेतलेल्या प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यामध्ये लालित्य, अलंकारिता व भावपूर्णता यांऐवजी वस्तुनिष्ठता, अर्थाची स्पष्ट अभिव्यक्ती आणि तर्कशुद्ध विचार आढळतात. लालित्य, अलंकारिकता व भाव्पुर्नता या गोष्टींचे साहित्यिक मराठीतील अस्तित्व व प्रशासनिक मराठी भाषेतील त्यांचा अभाव यांमुळे या दोन लेखनप्रकारांचे वेगळेपण स्पष्ट होते.

विधिक्षेत्रविशिष्ट मराठी व प्रशासनिक मराठी

यानंतर कायदाक्षेत्रातील मराठी भाषेचा एक नमुना घेऊ.[४] तो आकलनाच्या दृष्टीने चांगलाच दुर्बोध आहे. हा नमुना क्लिष्ट का वाटतो याची कारणेही त्यापुढे नमूद केली आहेत. पाहा :

“ज्या व्यक्तीच्या ताब्यातून प्राणी घेण्यात आला असेल त्या व्यक्तीस तो परत देण्याची दंडाधिकाऱ्याची पुढे आणण्यात आला असेल तेव्हा उक्त दंडाधिकाऱ्यास, ज्या व्यक्तीच्या ताब्यातून उक्त प्राणी घेण्यात आला असेल त्या व्यक्तीस, आवश्यक वाटेल तेव्हा उक्त प्राणी हजरकरणे आपणास बंधनकारक असेल असे आणि दंडाधिकाऱ्याची खात्री होईल असे तारांपात्र उक्त व्यक्तीने दिल्यावर तो प्राणी तिला परत करण्याबद्दल निदेश देता येईल किंवा उक्त प्राणी औषधोपाचारासाठी किंवा संभाळासाठी एखाद्या उपचारालयात पाठवण्यात येईल आणि उक्त अधिनियमाच्या कलम ३५ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे तो तेथे अत्कावून ठेवण्यात येईल असा निदेश देता येईल किंवा उक्त प्राण्याची विल्हेवाट किंवा सांभाळ किंवा तो हजर करणे ह्या बाबतीत त्यास योग्य वाटेल असा आदेश देता येईल.”

१) या नमुन्यामध्ये आलेले काही शब्द व्यवहारामध्ये फारसे वापरले जात नाहीत. उदाहरणार्थ : दंडाधिकारी, उक्त, बंधनकारक, तारांपात्र, निदेश, आदेश, अधिनियम, कलम, अत्कावाने इत्यादी.

२) यांव्यतिरिक्त वापरलेले बहुतेक शब्द सामान्य व्यवहारात कोणत्या ना कोणत्या संदर्भात वापरले जातात; पण त्यांपैकी काही शब्दांचा वापर येथे सामान्य अर्थापेक्षा वेगळ्या व नेमक्या अर्थाने केला आहे.

अनुक्रमणिका

उदाहरणार्थ : दंडाधिकार्याची शक्ती म्हणजे ताकद हा सामान्य अर्थ अभिप्रेत नसून ‘विशिष्ट कार्यवाही करण्याचा अधिकार’ असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

३) वाक्यदृष्ट्या हा नमुना म्हणजे ९८ शब्दांचे व १० पोटवाक्यांनी युक्त असे एक अतिदीर्घ वाक्य आहे. सामान्य व्यवहाराच्या भाषेत इतके दीर्घ व इतक्या पोटवाक्यांचे वाक्य सहसा येत नाही. त्यामुळे हा उतारा वाक्यांच दुर्घता व संमिश्रता यांमुळे सामान्य जनतेला आकलनसुलभ राहिलेला नाही.

विज्ञानक्षेत्रविशिष्ट मराठी व प्रशासनिक मराठी

यापुढे रसायनशास्त्राच्या पाठ्यपुस्तकातील एक उतारा दिला आहे तो पाहा :[१] हा उतारा वेगळ्याच कारणांनी अवघड वाटतो.

“आम्लारी म्हणजे ज्यांच्या रेणूंत सर्वसाधारणपणे धातूचे अणू हायड्राक्सिल गटांना जोडलेले आहेत अशी संयुगे होत हे तुम्ही पूर्वी शिकला आहात. आम्लारींची उदाहरणे : सोडियम हाइड्राक्सइड (कास्टिक सोडा) — NaOH, काल्शियाम हाइड्राक्साइड (विरलेला चुना) — Ca (OH)२, फेरिक हाइड्राक्साइड-Fe (OH)३ आणि कॉपर हाइड्राक्साइड-Cu(OH) २. आम्लारीचे दोन गट पाडता येतील. विद्राव्य अम्लारी (किंवा अल्क) आणि अविद्राव्य अम्लारी. उदासिनीकरणाच्या प्रक्रियेत आम्लारीची आम्लांशी आंतरक्रिया होऊन क्षार आणि पाणी तयार होतात. तेव्हा आम्लारींच्या रेणूंची घटना आणि त्यांचा हा स्वभावविशेष दोहोंचा निर्देश करणारी अधिक पूर्ण व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल.

आम्लारी म्हणजे ज्यांचा रेणुंत सर्वसाधारणपणे एका धातू-अणूला एक वा अधिक हायड्राक्सिल गट जोडलेले असतात आणि ज्यांची आम्लांशी आंतरक्रिया झाल्यास क्षार आणि पाणी तयार होतात ती संयुगे.”

१) या उताऱ्यातील वाक्ये रचनादृष्ट्या सामान्य जनभाषेत आढळणाऱ्या वाक्यांपेक्षा फारशी वेगळी नाहीत. मात्र या नमुन्यामध्ये आलेल्या शास्त्रीय संज्ञा व शास्त्रीय कृती व्यक्त करणारे शब्द सामान्य जनभाषेत जवळ जवळ कधीच न आढळणारे आहेत. त्यांचा अर्थ व त्यांमागील संकल्पना समजण्यासाठी त्या विशिष्ट विषयाचे (येथे रसायनशास्त्राचे) विशिष्ट दर्ज्याचे शिक्षण घेतलेले असणे आवश्यक आहे. परिणामी, हा नमुना अपरिचित व शास्त्रीय पारिभाषिक संज्ञामुळे सामान्य जनतेला अवघड वाटतो.

२) विधीक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार मुख्यत्वेकरून संमिश्र, क्लिष्ट व दीर्घ वाक्यांमुळे तर शास्त्रक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार त्यातील अपरिचित व शास्त्रीय पारिभाषिक संज्ञामुळे आकलनसुलभ वाटत नाही. त्या मानाने प्रशासन क्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारचा नमुना सामान्य जन भाषेला जवळचा वाटतो.

३) शास्त्रीय विषयावरचा कोणताही लेख किंवा इतर मजकूर पाहिला तर त्यात शास्त्रीय पारिभाषिक संज्ञाबरोबरच वेगवेगळ्या आकृत्या, आलेख, छायाचित्रे, कोष्टके, समीकरणे, रोमन लिपीतील विवक्षित अक्षरे यांचा वापर झाल्याचे हमखास आढळते. तर एखाद्या कायद्याचा मराठी तर्जुमा पाहिला तर त्यात प्रास्ताविक,

सुरुवातीची ठराविक क्रमाने येणारी ठराविक कलमे (जसे : संक्षिप्त नाव, व्याप्ती, प्रारंभ किंवा व्याख्या); ज्याअर्थी-त्याअर्थी रचनेची दीर्घ-अतिदीर्घ, मिश्र वाक्ये; 'सायने डाय', 'सुओमोटो ,' 'डी नोव्हो' अशा लटिन संज्ञांचा वापर अशी कितीतरी वैशिष्ट्ये दिसतात. अद्ययावत सुधारणा कंसात अंतर्भूत करणे व त्यांसाठी तळटीपा व संदर्भ-प्रतीसंदर्भ देणे ही तर खास कायद्याच्या भाषेची रीत आहे.

वर उद्‌धृत केलेल्या विविध भाषिक नमुन्यांच्या तौलनिक अभ्यासामधून प्रशासनिक भाषेची पुढील वैशिष्ट्ये जाणवतात :

१. प्रशासनिक मराठी ही कायद्याच्या किंवा शास्त्राच्या मराठीपेक्षा वेगळी व आपली स्वतःची खास वैशिष्ट्ये जोपासणारी आणि लोकव्यवहाराच्या सामान्य मराठीपेक्षा किंवा साहित्यिक मराठीपेक्षा वेगळी अशी प्रशासनक्षेत्रातील वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा आहे.

२. आधुनिक प्रशासनिक मराठी ही प्रमाण मराठीचेच एक वैशिष्ट्यपूर्ण रूप असून, तिचे वर्णन मराठीची कोणतीही सामाजिक व भौगोलिक बोली म्हणून करता येत नाही.

३. क्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना, व्यक्तिनिरपेक्ष व वस्तुनिष्ठ लेखनधाटणी, क्षेत्रविशिष्ट लेखनपद्धती ही तिची लेखनवैशिष्ट्ये आहेत.

भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून प्रशासनिक मराठी

प्रशासनिक मराठीचे हे वेगळे स्वरूप लक्षात घेतल्यानंतर आत भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून या प्रशासनिक मराठीचा जो अभ्यास केलेला आहे त्याचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ या.

भाषाविज्ञानात वर्णिलेले सर्वसाधारण भाषाप्रकार किंवा भाषाभेद हे विशिष्ट भाषा वापरणाऱ्या व्यक्तीच्या म्हणजे उपयोज्काच्या संदर्भाने चर्चिले गेले होते. पाश्चात्य भाषावैज्ञानिकांना गेल्या काही दशकांत आणखी एका संदर्भाने भाषांचे प्रकार मानण्याची गरज भासू लागली. भाषांचा वापर करणाऱ्या व्यक्तिंप्रमाणेच भाषेचा वापर कशासाठी होतो आहे याचाही संदर्भ लक्षात घेण्याची गरजवाटून भाषेच्या वापराच्या दृष्टीने नवे वर्गीकरण करण्यात आले. पहिले वर्गीकरण उपयोजकनिष्ठ होते, तर हे नवे वर्गीकरण उपयोजननिष्ठ होते.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या संस्कृतीमध्ये देखील आत कोणतेही व्यवसाय केवळ वंशपरंपरागत राहिलेले नाहीत. मराठी भाषेला रीतसर राज्भाशापड मिळाल्यानंतरच्या काळात आलेला ज्ञानाचा प्रचंड महापूर आणि मानवाच्या जीवनपध्दतीत झालेला आमूलाग्र बदल यांमुळे मराठी भाषेचा वापर प्रशासन, कायदा, शास्त्र, शिक्षण अशा अनेक क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला आहे आणि कोणत्याही क्षेत्रातील अशा भाषावापराची आपली स्वतःची अशी वैशिष्ट्ये निर्माण होऊ लागली आहेत, होण्याची गरज भासू लागली आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन मराठी भाषेच्या अभ्यासकांनी देखील जातिमूलक, व्यवसायमूलक किंवा भौगोलिक भाषा भेदांबरोबरच प्रशासनाची भाषा, अध्यात्माची भाषा, कायद्याची भाषा, शासस्त्राची भाषा असे उपयोजननिष्ठ व कार्यक्षेत्रविशिष्ट

अनुक्रमणिका

भाषाप्रकार अभ्यासण्याची निकड निर्माण झाली आहे. म्हणूनच प्रशासनिक मराठीच्या विकासाचा मागोवा घेताना आपण प्रथम आधुनिक भाषाविज्ञानातील या नव्या विचारधारेची ओळख करून घेऊ या व त्या दृष्टीकोनातून मराठी भाषेकडून कायं अपेक्षा आहेत व त्या कितपत पूर्ण होतात ते पाहू या. हे विवेचन सर्वसामान्य वाचकाला थोडेसे क्लिष्ट आणि अनावश्यक वाटेल; पण प्रशासनिक भाषेचा उपयोग करणाऱ्या व्यक्तींच्या/यंत्रणेच्या दृष्टीने ते पायाभूत स्वरूपाचे असून त्यांना आत्मविश्वास देणारे आहे.

उपयोजननिष्ठ भाषाप्रकार : रजिस्टर

पाश्चात्य भाषा विज्ञानामध्ये देखील प्ल्रारम्भिच्या काळात भाषा प्रकारांचे उपयोजकनिष्ट व उपयोजननिष्ठ असे विभाजन केल्याचे आढळत नाही. या दोन्ही भाषाप्रकारांस पोटभाषा किंवा बोली (डायलेक्ट) असेच संबोधण्यात येत होते. इ.स. १५७० च्या सुमारास पोटभाषा किंवा बोली या संज्ञेमध्ये सामाजिक, भौगोलिक किंवा व्यवसायमूलक अशा सर्वच भाषाप्रकारांचा समावेश होत होता.

काही काळानंतर व्यावासायमूलक पोटभाषा या अर्थाने 'जार्गन' या शब्दाचा उपयोग केला जाऊ लागला. [६] 'जार्गन' या शब्दाचा अर्थ "शास्त्र, तंत्रज्ञान, ललित कला किंवा व्यवसाय, व्यापाय यांची खास परिभाषा (टर्मिनालाजी)" असा होता. परंतु नंतर हळूहळू शासनाच्या कार्यालयीन भाषेलाही 'जार्गन' असा शब्द वापरला जाऊ लागला. यामुळे 'जार्गन' मध्ये पूर्वी अंतर्भूत असलेल्या इतर भाषाप्रकारांचे स्थान वेगळे दाखविणाऱ्या संज्ञेची गरज भाषाविज्ञानाला भासू लागली होती. तसेच भाषेचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीचे सामाजिक स्थान, व्यवसाय इत्यादींवर आधारित वर्गीकरणापेक्षा अन्य दृष्टीकोनातून वर्गीकरण करण्याची गरज देखील जाणवू लागली होती. भाषेचा वापर करणारी व्यक्ति कोणत्याही भौगोलिक, सामाजिक क्षेत्रातून आलेली असली किंवा कोणत्याही काळातील असली तरी, एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीत व विशिष्ट पायोजनासाठी भाषेचा वापर करताना इतर व्यक्तीसापेक्ष भाषेचा (इडीओलेक्टचा) किंवा उपयोज्कांनीष्ट पोत्भाषेचा किंवा बोलीचा (डायलेक्टचा) प्रभाव शक्य तितका दूर सरांयाकडे तिचा कल असतो आणि केवळ प्रयोजानापेक्षा व कार्यक्षेत्रविशिष्ट अशीच भाषा वापरण्याचा तिचा प्रयत्न असतो असे दिसून येत होते. म्हणून भाषेच्या उपयोजकच्या / उपयोगकर्त्याच्या आधारे होणारा भाषाप्रकारांचा एक गट व भाषेच्या उपयोगाच्या / वापराच्या आधारे होणारा दुसरा गट असे एक नवीनच वर्गीकरण केले गेल.

पहिल्या भाषा प्रकारास पोटभाषा किंवा बोली (डायलेक्ट) म्हटले जात होते. आत या दुसऱ्या नव्या प्रकाराला 'रजिस्टर' असे म्हटले जाऊ लागले.[७] या संदर्भात कार्य्मुलक पोटभाषा (फंक्शनल डायलेक्ट) असाही शब्दप्रयोग झाल्याचे आढळते. [८] 'रजिस्टर' ही संकल्पना सर्वप्रथम इ.स. १९५६ मध्ये रीड या भाषावैज्ञानिकाने मांडली. त्यानंतर उरे, हिल, कटफर्ड, डिक्सन, हॉलिडे अशा अनेक भाषावैज्ञानिकांनी या संकल्पनेचा अधिक अभ्यास केला. 'रजिस्टर' या भाषाप्रकाराची व्यवच्छेदक लक्षणे कोणती, त्याच्या अभ्यासाच्या अपेक्षित पद्धती कोणत्या व त्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व काय, एखाद्या भाषेच्या विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील भाषेचे वेगळेपण वेगळा भाषाप्रकार मानण्याइतके आहे किंवा नाही हे कसे ठरवावे आदिंबद्दल त्यांनी आपापली मते मांडली आहेत.

अनुक्रमणिका

एक प्रमुख मत प्रवाह असा होता कि, जर एखाद्या भाषेचा वापर एकाच स्वरूपाच्या विवक्षित परिस्थितीत पण दोन वेगवेगळ्या कार्यक्षेत्रांत होत असेल आणि त्या भाषेचे त्या दोन कार्यक्षेत्रांत आढळणारे रुप केवल त्या त्या क्षेत्रातील खास शब्दसंग्रहामुळेच नव्हे तर शब्दसंग्रहाबरोबरच वाक्यरचना इत्यादी व्याकरणिक संरचना, विवक्षित लेखनपद्धती व लेखनधाटणी यांच्या वेगळेपणामुळेही परस्परांहून ब भिन्न असेल तर आणि तरच त्या भाषेचा त्या कार्यक्षेत्रातील विशिष्ट भाषाप्रकार (रजिस्टर) अस्तित्वात आहे असे मानावे;[९] तर पीटर ट्रजिल यांच्या मते 'रजिस्टर' चे वेगळेपण मुख्यत्वेकरून शब्दसंग्रहावरून ठरते. विशिष्ट शब्दांचा वापर किंवा शब्दांचा विशिष्ट अर्थाने वापर असे ते वेगळेपण असते. [१०]

कटफर्ड यांच्या मते हे वेगळेपण शब्दवैशिष्ट्यांमध्ये व व्याकरणिक वैशिष्ट्यांमध्ये असते. [११] डेव्हिड क्रिस्टल व डेरेक डेव्ही यांच्या दृष्टीने या दोन्हींपेक्षाही महत्त्वाचे अंग म्हणजे त्या भाषाप्रकारची लेखनधाटणी म्हणजेच विशिष्ट घटनास्थितीमध्ये भाषिक व्यवहारातील सहभागींची भाषाविषयक रूढ पद्धती हे होय.[१२] शब्दांच्या किंवा रचनात्मक वैशिष्ट्यांपेक्षा विशिष्ट संदर्भातील विशिष्ट अर्थ किंवा तसा अर्थ लावण्याची पद्धती म्हणजे रजिस्टर हा भाषाप्रकार असे हॉलिडे यांनी म्हटले आहे. [१३]

आर.हसन यांनी म्हटले आहे कि, एखाद्या भाषेचे विशिष्ट विषयापुरते खास स्वरूप वापरत असेल व त्या स्वरूपाचे वेगळेपण केवल शब्दांपुर्तेच मर्यादित असेल तर तो वेगळा 'रजिस्टर' भाषाप्रकार मानण्याची गरज नाही.[१४] म्हणूनच एकदा शास्त्रीय भाषाप्रकार वेगळा मानल्यानंतर जीवशास्त्र, रसायनशास्त्र किंवा भौतिकी या प्रत्येक शास्त्रविषयाचा वेगवेगळा भाषा प्रकार मानण्याची गरज राहत नाही असे ते म्हणतात.

इ.स. १९६७ मध्ये महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने पुणे येथे 'भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार' या विषयावर एक व्याख्यानमाला आयोजित केली होती. शासनव्यवहाराची भाषा, वृत्तपत्राची भाषा, शास्त्राची भाषा अशा विविध क्षेत्रांतील भाषाव्यवहाराबाबत अभ्यासपूर्ण भाषणे त्या मालेत झाली. परंतु भाषाविज्ञानातील वापरमूलक किंवा उपयोजननिष्ठ भाषाप्रकार 'रजिस्टर', त्याची संकल्पना व वैशिष्ट्ये यांचा त्यांत कुठेही उल्लेख नव्हता; मात्र विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील भाषा समन्वय भाषेपेक्षा वेगळी असते हि जाणीव त्या काळात निर्माण होत होती व प्रसंतपरत्वे व्यक्तही केली जात होती.

मराठी भाषेच्या संदर्भात 'रजिस्टर' या संकल्पनेला अनुसरून सैद्धांतिक विवेचन कुठे केले गेल्याचे आढळत नाही. मात्र 'रजिस्टर' सदृश संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी वेगवेगळे पर्यायी शब्द वापरण्यात आले आहेत.

ना. गो. कालेलकर यांनी आपल्या 'भाषा आणि संस्कृती' (१९६२) या पुस्तकात 'तांत्रिक भाषा' असा शब्द वापरला आहे. [१५] या शब्दपर्यायामधून 'तंत्रविज्ञानाची किंवा तांत्रिक स्वरुपाची खास भाषा' (टेक्निकल रजिस्टर) असा अर्थ ध्वनित होतो. वापरमूलक भाषाप्रकारांमध्ये तांत्रिक स्वरूपाच्या भाषेखेरीज इतर अतांत्रिक स्वरूपाच्या व अतांत्रिक क्षेत्रांतील भाषांचाही समावेश होत असतो. यामुळे 'तांत्रिक भाषा' हा पर्याय 'रजिस्टर' या संज्ञेचा अर्थ व ती संकल्पना पूर्णतः व्यक्त करू शकत नाही.

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र शासनाच्या 'शासनव्यवहारात मराठी' या पुस्तकात 'परिभाषा' असा पर्याय वापरला आहे.[१६] 'परिभाषा' या शब्दातून पारिभाषिक पर्याय (टर्म्स) असा अर्थ ध्वनित होतो. इंग्रजीत ज्याला 'टर्मिनालाजी' म्हणतात, त्याचा मराठी प्रतिशब्द म्हणून 'परिभाषा' हा शब्द रूढ झाला आहे (जसे तत्त्वज्ञानाची परिभाषा, ज्ञानेश्वरीची परिभाषा). केवल विशिष्ट विषयात येणारे असे काही विशिष्ट शब्द म्हणजे वापरमूलक भाषाप्रकार नव्हे. शब्दांखेरीज विशिष्ट व्याकरणिक रचना व लेखनाची खास रूढ पद्धती (धाटणी) यांचाही समावेश वापरमूलक भाषाप्रकारच्या वैशिष्ट्यांत होत असतो हे आपण पाहिले आहे. यामुळेच 'परिभाषा' हा शब्दही 'रजिस्टर' या संज्ञेचा पर्याय म्हणून समर्पक वाटत नाही.

हिंदीमध्ये यासाठी 'प्रयोजनमूलक हिंदी' असा शब्दप्रयोग वापरण्यात आल्याचे दिसते.[१७] त्याच धर्तीवर 'प्रयोजनमूलक मराठी' असाही पर्याय वापरता येईल; पण याही पर्यायातून हा रूढ पद्धतीपेक्षा वेगळ्या वर्गीकरणाने मानलेला वेगळा भाषाप्रकार आहे हे व्यक्त होत नाही. विशिष्ट प्रयोजनासाठी वापरलेली भाषा हा वेगळा भाषा प्रकार होत नाही. प्रयोजन बदलले कि प्रत्येक वेळी भाषाप्रकार बदलत नाही. विचारसंक्रमण, प्रतिष्ठादर्शन, विद्वात्तासुचन, आभारप्रदर्शन अशा भिन्न प्रयोजनासाठी भिन्न भाषाप्रकार वापरला जातो असे म्हणता येणार नाही. 'रजिस्टर' या वापरमूलक भाषाप्रकाराच्या भाषिक वैशिष्ट्यांची काही वेगळी गमके असतात हेदेखील या पर्यायातून सूचित होत नाही. त्यामुळे 'प्रयोजनमूलक मराठी' हा पर्याय उचित वाटत नाही.

महाराष्ट्र शासनाच्या भाषाशास्त्र परिभाषा कोशात 'कार्यक्षेत्रीय शब्दयोजना' असा चांगला पर्याय दिला आहे.[१८] तथापि तोही अपुराच वाटतो. या पर्यायातून 'रजिस्टर' या संकल्पनेचा बराचसा अर्थ स्पष्ट होतो. परंतु शब्दयोजनेइतकीच शब्दमांडणी म्हणजे वाक्यरचना व लेखनधाटणी हि देखील 'रजिस्टर' मध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असते. ह्या गोष्टीची दाखल या पर्यायात घेतली जात नाही. शिवाय 'कार्याक्षेत्रीय' असे म्हटल्याने "एखाद्या कार्याक्षेत्रात प्रत्यक्ष वापरात असलेली भाषा" एवढाच मर्यादित अर्थ सूचित होतो. त्या भाषेची काही खास लक्षणे वा वैशिष्ट्ये असतात व त्यामुळे तो वेगळा भाषा प्रकार मानला जातो हे त्यातून स्पष्ट होत नाही. नाही तर भाषिक व्यवहार जितक्या असंख्य कार्यक्षेत्रांत करण्यात येतो तितक्या असंख्य लहानमोठ्या कार्यक्षेत्रांतील वापराची भाषा म्हणजे वेगळा वापरमूलक भाषाप्रकार असे म्हणावे लागेल. परंतु ज्याप्रमाणे बारा कोसांवर भाषा बदललेली दिसते म्हणून प्रत्येक बारा कोसांनंतर नवीन-वेगळी पोटभाषा वा बोली सुरु झाली असे म्हटले जात नाही, त्याप्रमाणेच कार्यक्षेत्र बदलले कि नवा वापरमूलक भाषाप्रकार अस्तित्वात आला असे म्हणणे अनुचित ठरेल. जीवशास्त्राची भाषा, भौतिकीची भाषा असा वेगळा भाषाप्रकार न मानता शास्त्राची भाषा असा वेगळा भाषाप्रकार मानावा लागेल. पारिभाषिक पर्याय त्या त्या विषयापुरते मर्यादित असतील, 'शब्दयोजना' वेगळी असेल, परंतु शब्दमांडणी व लेखनधाटणी एकाच असेल. वापरमूलक भाषा प्रकारात अभिप्रेत असलेली शब्दमांडणीची व लेखनधाटणीची वैशिष्ट्ये शब्दयोजना' या पर्यायातून सूचित होत नसल्यामुळे तो पर्यायही समर्पक व स्वीकारार्ह वाटत नाही.

'रजिस्टर' या संकल्पनेत पारिभाषिक संज्ञा (म्हणजेच शब्दयोजना), व्याकरणिक रचना (म्हणजेच शब्दमांडणी) आणि लेखनपद्धती व लेखनधाटणी (म्हणजेच लेखनसारणी) या सर्व बाबतींतील वैशिष्ट्ये अंतर्भूत असलेली अशी, विशिष्ट कार्यक्षेत्रात वापरण्यात येणारी भाषा असा अर्थ अभिप्रेत आहे. हा अर्थ

'कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार' या पर्यायद्वारे सर्वाधिक समर्पकपाने सूचित होतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर शब्दयोजना, शब्दमांडणी वा लेखनसारणी यांपैकी कोणत्याही एकाच अंगावर भर दिला जाण्याचा धोका ना राहता 'रजिस्टर' म्हणजे भाषा ज्या कार्यक्षेत्रात वापरली जात आहे त्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित अशी भाषेची वैशिष्ट्ये धारण करणारा भाषेचा वेगळा प्रकार आहे हे त्या पर्यायाद्वारे व्यक्त होते. म्हणून मूळ प्रबंधात व या ग्रंथातही यापुढे 'रजिस्टर' या इंग्रजी संज्ञेसाठी 'कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार' हा नवा पर्याय योजला आहे. 'अड्मिनीस्ट्रेटिव रजिस्टर' यासाठी प्रशासनिक भाषा आणि 'अड्मिनीस्ट्रेटिव मराठी ' यासाठी प्रशासनिक मराठी असे शब्द योजले आहेत.

आता असे कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार आणि प्रमाणभाषा किंवा तिच्या बोली यांचे परस्परसंबंध काय असतात ते पाहू या. चर्चेच्या व अभ्यासाच्या सोयीसाठी हे वर्गीकरण केलेले असले तरी वापरमूलक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार म्हणजे सामान्य व्यवहारातील सर्वसाधारण भाषेपेक्षा सर्वस्वी भिन्न भाषा असते असे नव्हे. मात्र वापरमूलक भाषाभेदांना विशिष्ट भौगोलिक किंवा सामाजिक भाषाभेदांचे बंधन नसते; किंबहुना ते अशा भौगोलिक, सामाजिक अशा कुठल्याही एका किंवा अनेक वर्गीकृत गटांत न सामावणारे असे असतात; म्हणूनच त्यांना वापरमूलक भाषाप्रकार म्हटले जाते. रीड या भाषावैज्ञानिकाने वापरमूलक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारचे वर्णन अनेक प्रादेशिक भाषांचा तिरका छेद असे केले आहे. [१९]

या कल्पनेत थोडा बदल करून असेही म्हणता येईल कि वापरमूलक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार (रजिस्टर) हा एका दृष्टीने जगातील सर्व भाषांचा अतीत असतो. याचे कारण असे कि त्या त्या कार्यक्षेत्राचा जा कोणत्या गरजा व रूढ पद्धती या भाषाप्रकाराच्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाचे वेगळेपण ठरवीत असतील त्यांपैकी बहुतांश किंवा काही ना काही गरजा सार्वत्रिक व सार्वकालीन असतात. त्यामुळे लोकशाहीतील प्रशासनाची किंवा कायद्याची भाषा कोणतीही असली तरी त्या प्रशासनक्षेत्रातील पत्रव्यवहार कसा असावा किंवा कायद्याचे मसुदे कसे लिहावेत याची आवश्यक पथ्ये व मुलभूत नियम सर्वमान्य व एकाच असणार.

आपल्या या गुणधर्मामुळेच कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार आपली समृद्धी करण्यासाठी केवळ त्या भाषेच्या सर्व स्तरांमधून आणि भाषाभेदांमधूनच नव्हे, तर परभाषांमधून देखील सामग्रीची निवड करतो. भाषाभिवृद्धीचा हा क्षेत्रविशिष्ट दृष्टीकोन हा 'रजिस्टर' या भाषाप्रकाराचा खास गुणधर्मच आहे.

भाषा हा एक वृक्ष आहे असे मानले तर या वृक्षाची मुळे म्हणजे विविध भौगोलिक, सामाजिक भाषाभेद (डायलेक्टस) होत. या भाषाभेदांच्या एकत्रित रुपालाच आपण भाषा हे नाव देत असतो. भाषेच्या सर्वप्रदेशीय व सर्वपरिचित अशा विशेषांचे संग्राहक असे एक स्वरूप निश्चित होऊन ते शिष्टमान्यता व स्थैर्य प्राप्त करते आणि त्या रुपालाच आपण प्रमाण भाषा म्हणतो. मूळ वृक्षाच्या रूपकात सांगायचे तर भाषारुपी वृक्षाचे खोड, मुळांची दृश्य अशी बळकट उभारी म्हणजे ही प्रमाण (स्टंडर्ड) भाषा असते. पण या प्रमाण भाषेचे मुल्स्रोत म्हणजे उपरोक्त भौगोलिक/सामाजिक भाषाभेद हेच असतात. या पोटभाषांच्या किंवा बोलींच्या विविधतेतून व समृद्धतेतूनच भाषेची वाढ, विकास व समृद्धी हे सर्व होत असते. या भाषारुपी वृक्षाच्या वर पसरलेल्या विविध फांद्या म्हणजे तिचे वापरमूलक, कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार असे म्हणता येईल. पोटभाषांतील किंवा बोलींमधील वैशिष्ट्ये प्रमाण भाषेमार्फत वापरमूलक भाषांना पुष्ट करीत असतात. मात्र हे कार्यक्षेत्रविशिष्ट

भाषाप्रकार केवळ त्या एका मूलस्त्रोतावरच अवलंबून राहत नाहीत. आपले क्षेत्रविशिष्ट कार्यपार पाडण्यासाठी, थेट परभाषांमधून शब्दांच्या उसनवारीने स्वीकारलेल्या किंवा अन्य मार्गांनी घडवलेल्या नवनवीन शब्दांद्वारे देखील ते आपली पोषणद्रव्ये मुलावीत असतात. बोलींच्या बाबतीत, शब्दसमृद्धीची व परिवर्तनाची क्रिया नैसर्गिक नियमांनी किंवा परिस्थितीच्या प्रभावामुळे आपोआप व तुलनेने सावकाश होत असते. त्याउलट कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांच्या बाबतीत प्रयत्नपूर्वक शब्दनिर्मिती घडवून किंवा वापराच्या विशिष्ट पद्धती ठरवून त्यांचा विकास व समृद्धी जलद गतीने व पाहिजे तशी घडवण्याचे कार्य करता येते. यामुळेच कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराचा विकास घडवताना त्याच्याकडून अपेक्षित असलेल्या कार्याचे स्वरूप व आवश्यक ते सामाजिक संदर्भ यांचा विचार करून नियोजनपूर्वक आखणी करता येते. वृक्षाचेच रूपक आणखी विस्तारायचे तर नवनिर्मित शब्दपर्यायांमधून किंवा अन्य भाषांमधूनही पारिभाषिक पर्यायांचे ऋण स्वीकारण्याचे हे वैशिष्ट्य पारंब्यांच्या कल्पनेने अधिक स्पष्ट करता येईल. वटवृक्षाच्या पारंब्या जशा थेट मातीत घुसून फांद्यांना आधार देतात व जमिनीतील पोषक द्रव्ये परस्पर शोषून घेतात तसेच या बाबतीत घडत असते.

आपण वर पाहिले आहे की कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांमध्ये तांत्रिक (टेक्निकल) आणि अतांत्रिक (नॉनटेक्निकल) अशा दोन्ही स्वरूपाच्या कार्यक्षेत्रांतील भाषाप्रकार समाविष्ट असतात. यांपैकी तांत्रिक कार्यक्षेत्रांतील भाषाप्रकाराच्या वापरामागील मुख्य प्रयोजन यथार्थ विचारसंक्रमण एवढेच असते. म्हणजेच भाषेचे मूळ प्रयोजन जे संवादसंस्थापन (कम्युनिकेशन) तेवढेच प्रयोजन तेथे अभिप्रेत असते. तर अतांत्रिक स्वरूपाच्या कार्यक्षेत्रात जेव्हा असा भाषाप्रकार वापरात येतो तेव्हा विचारसंक्रमण किंवा संवादसंस्थापन हे मुलभूत भाषिक प्रयोजन तर असतेच, पण त्याखेरीज आणखीही काही सहवार्ती व महत्त्वाची प्रावजाने तेथे असतात. किंबहुना हे असे जास्तीचे – अधिभाषिक – प्रयोजन साध्य करण्यासाठीच संवादसंस्थापानाची गरज भासत असते. (भाषेचे हे प्रयोजन भाषेशी निगडीत व भाषेच्या मुलभूत प्रयोजनाला एका अर्थाने मर्यादित करणारे, भाषेच्या काही विशिष्ट रुप-गुणांचीच अपेक्षा करणारे व भाषेच्या मूळ प्रयोजनाएवढेच किंबहुना त्याहूनही वरचढ महत्त्वाचे असते. भाषेचे जास्तीचे-अतिरिक्त-प्रयोजन या अर्थाने त्यासाठी 'अतिभाषिक प्रयोजन' असा पर्याय वापरला आहे) त्या संवाद-संस्थापानाचे माध्यम म्हणून भाषेचा वापर होत असतो. संवादसंस्थापानाच्या द्वारे आणखी काही अंतिम कार्य पार पाडायचे असते. म्हणून अतांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार वापरमूलक तर असतातच, पण त्याबरोबर साप्रयोजक व साधनभूतही असतात.

तांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार आणखी एका दृष्टीने भिन्न असतात. त्यांचा वापर त्या त्या विषयतज्ञापुरताच मर्यादित असतो. त्यामुळेच तो अतिशय काटेकोरपणे होने अपेक्षित अस्ते. शास्त्रीय व तांत्रिक परिभाषेची युनेस्कोने काही वैशिष्ट्ये घालून दिलेली आहेत. एकार्थता, स्पष्टार्थतता, एकरूपता, सघनता, अल्पाक्षारता, सातत्य, संगती, शब्दसौष्ठव व अर्थवत्ता ही लक्षणे या तांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारातील शब्दयोजनेसाठी अत्यावश्यक असतात. म्हणूनच त्याला 'निर्बाधित भाषा' असे म्हटले जाते. हॉलिडे यांनी इंग्रजीत त्याला 'रिस्ट्रिक्टेड लँग्वेज' असे संबोधले आहे. [२०] अतांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांचा वापर असा केवल विषयतज्ञांपुरताच मर्यादित नासतो व ते त्या तुलनेने कमी निर्बंध असलेले ठरतात. या फरकामुळे तांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांस विशेष कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार असे म्हणता येईल, तर अतांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांस सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार म्हणत येईल. अतांत्रिक कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराच्या वापरातील सहभागी (प्रेषक वा ग्रहांकर्ते) या विषयतज्ज्ञांहून निराळ्या अशा इतर व्यक्तीही असू

अनुक्रमणिका

शकतात. या वस्तुस्थितीमुळे तो भाषाप्रकार सर्वसामन्यांस अधिक आकलनसुलभ असतो किंवा असावा हे ओघानेच येते.

भाषाविज्ञानातील ‘रजिस्टर’ या नवीन संकल्पनेच्या संदर्भात, सैद्धांतिक दृष्ट्या, आधुनिक प्रशासनिक मराठी म्हणजे मराठी भाषेचा स्वतंत्र कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार आहे व तो अतांत्रिक स्वरूपाचा असून सर्वसाधारण या उपप्रकारात मोडतो असे निर्विवादपणे म्हणता येईल.

असे असेल तर आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या प्रत्यक्ष स्वरूपाकडे वळण्यापूर्वी आपण प्रशासनक्षेत्रात मराठीचा वापर का होत आहे म्हणजेच तिचे प्रयोजन काय आहे ते देखील समजून घेऊ या. वर सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे संविधानातील तरतुदींनुसार [२१] भाषाविषयक धोरणाच्या परिणामी मराठीला राजाभाषापद मिळाले व खाजगी, सरकारी, निमसरकारी क्षेत्रांत प्रशासनाचे माध्यम म्हणून मराठीचा वापर होऊ लागला. संविधानात व सरकारी भाषा मंडळ अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे लोकांसाठी असलेल्या, लोकांकरवी चालविल्या जाणाऱ्या, लोकांच्या राज्यात लोकांच्या भाषेत राज्यकारभार चालावा या भूमिकेतून मराठी भाषा प्रशासनाची भाषा म्हणून स्वीकारण्यात आलेली आहे. राज्यकर्त्यांची ध्येयधोरणे व प्रशासनयंत्रणेद्वारे होणारी त्यांची अंमलबजावणी यांबाबत पूर्ण व सविस्तर माहिती प्राप्त करून घेण्याचा हक्क प्रजेला लोकशाहीमध्ये प्राप्त झालेला आहे. एकूण राज्यकारभाराला अनुमती देण्याचा हक्क मताच्या रूपाने प्रजेला मिळालेला असताना त्या मतदार नागरिकाला कळेल, समजेल व तो त्या कारभारात अधिकाधिक रस घेऊ शकेल अशाच भाषेत सरकारी कामकाज चालले पाहिजे, असे स्पष्टपाने सरकारी भाषा मंडळ अहवालात म्हटले आहे.[२२]

थोडक्यात, प्रशासनात मराठी भाषा वापरण्याचा निर्णय हा मराठीचा वापर प्रशासनिक यंत्रणेला सोयीचा जाईल म्हणून घेण्यात आलेला नाही, तर प्रजेची सोय व हक्क म्हणून घेण्यात आलेला आहे. म्हणजेच प्रशासनिक मराठीचा वापर करण्यामागे राज्यकर्त्यांच्या ध्येयधोनांच्या अंमलबजावणीचे कां करताना आवश्यक असलेले विचार संक्रमण, संदेशवहन व संवादसंस्थापन हे भाषेचे मुलभूत प्रयोजन तर आहेच, परंतु त्या जोडीनेच “प्रजेस आकलनीय असणे” हे एक तितकेच महत्त्वाचे प्रयोजन देखील आहे.

यानंतर ओघानेच येते की, प्रशासनिक मराठीचे वापरकर्ते हे केवल प्रशासनिक यंत्रणेत कां करणारे कर्मचारीच राहणार नाहीत, लोकशाही राज्यपाद्धातीच्या स्वीकारामुळे सर्वसामान्य जनतेचाही प्रशासनिक मराठीशी संबंध येतो. लोकशाही तत्त्वांनुसार आज राज्यकर्ते व प्रशासन यंत्रणा हे दोन्ही घटक आपल्या कोणत्याही कृत्याचा जनतेला जाब देण्यास तत्त्वतः बांधलेले आहेत. प्रशासन यंत्रणेला जाब विचारण्याचा हक्कच प्रजेला मिळाला असल्यामुळे प्रशासनिक यंत्रणेच्या भाषेशी प्रजेच्या येणाऱ्या संबंधांची व्याप्ती वाढलेली आहे. आधुनिक लोकानुसरी व लोककल्याणकारी प्रशासनाच्या कार्यक्षेत्रात वैद्यक, अभियांत्रिकी, कृषी अशा शास्त्रीय विषयांचा सबंध येतो व आधुनिक व्यवस्थापन शास्त्रानुसार प्रशासन हे देखील एक शास्त्रच मानले जाते हे खरे आहे. पण केवल तेवढ्यामुळे प्रशासनिक मराठीचा वापर केवल त्या त्या क्षेत्रातील विषयतज्ज्ञांपुरताच मर्यादित राहतो असे नाही. प्रशासनिक मराठी ही शास्त्रीय वा विधिविषयक क्षेत्रातील मराठीपेक्षा तुलनेने थोडी सैल म्हणजे कमी निर्बंधित आहे, असणे आवश्यकही आहे.

मात्र या ठिकाणी एक गोष्ट स्पष्ट करायला हवी कि, आधुनिक प्रशासनाच्या लोककल्याणकारी स्वरुपामुलेच प्रशासन यंत्रणेला काही वेळा विषयतज्ज्ञांची भूमिकाही पार पाडावी लागते. अशा शास्त्रज्ञ नोकरशहांच्या, किंवा तंत्रज्ञशहांच्या (टेक्नोक्राट्सच्या) म्हणू या, भाषिक व्यवहारात प्रशासनिक मराठीला काही प्रमाणात 'निर्बंधित' स्वरूप धारण करणे भाग पडत असणार हेही लक्षात घ्यायला हवे. आधुनिक प्रशासनाचे स्वरूप लोककल्याणकारी असल्यामुळेच प्रशासनिक यंत्रणेचा आवाका अतिशय व्यापक व विस्तृतही झाला आहे. शासनाच्या अंतर्गत सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक बांधकामे, शेती, पाणीपुरवठा, शिक्षण अशी विविध कामे पार पाडली जातात आणि त्या ओघात वैद्यकशास्त्र अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान, वास्तुशास्त्र अशा कित्येक तांत्रिक स्वरूपाच्या कार्यक्षेत्रांशी प्रशासन यंत्रणेचा संबंध येतो. विधीमान्दालाने केलेल्या कायद्यांच्या आधारे वेगवेगळे नियम ठरवताना प्रशासन यंत्रणेचा विधिविषयक कार्यक्षेत्राशी संबंध येतो. अशा बाबींवर कार्यवाही करताना त्या त्या कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराशीही प्रशासनिक भाषेचा अनिवार्यतः संबंध येतो. त्या वेळी त्या क्षेत्रापुरती तिची सीमारेषा पुसट होऊन ति शास्त्रक्षेत्रविशिष्ट वा विधीक्षेत्रविशिष्ट वा तंत्रज्ञानक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारात मिसळलेली असते. अशा सीमेवरील भाषेस आपण सीमांत कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार (क्लाइन) म्हणू शकू. विधिक्षेत्रातील इंग्रजी भाषेविषयी चर्चा करताना, विधिविषयक भाषेचा रंग चढलेल्या प्रशासनिक भाषेचा डेव्हिड क्रिस्टल यांनी केलेला उल्लेख म्हणजे अशा सीमांत भाषाप्रकारचेच वर्णन आहे.[२३] अशा सीमांत क्षेत्रामध्ये प्रशासनिक मराठी भाषेचे स्वरूप जनभाषेपेक्षा थोडे वेगळे होणे व तिची आकलनसुलभता काही प्रमाणात कमी होणे अपरिहार्य होईल; परंतु ते स्वाभाविक ठरेल.

भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून कोणत्याही सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराचा अभ्यास करणे म्हणजे त्याचे अंतिम साध्य प्राप्त होईल अशा रीतीने त्याचे रुप विकसित होते आहे किंवा नाही, झाले आहे किंवा नाही हे पाहणे होय. यासाठी आपण आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे अंतिम ध्येय काय आहे आणि त्या अनुषंगाने तिचे अपेक्षित रुप कोणते आहे ते थोडक्यात पाहू या.

प्रथम एक बाब लक्षात घ्यायला हवी की, आज प्रशासनाचे क्षेत्र केवल राजकीय सत्तेपुर्तेच मर्यादित राहिलेले नाही. सरकारी क्षेत्राप्रमाणेच निमसरकारी व खाजगी क्षेत्रातही कित्येक संघटना प्रशासनकार्यात गुंतलेल्या आहेत. तसेच राजसत्तेचे प्रशासनही न्याय, महसूल आणि संरक्षण यांपुरतेच मर्यादित राहिलेले नाही. शिक्षण, आरोग्य, बांधकाम इत्यादी अनेक विषय प्रशासनाला हाताळावे लागतात. या दृष्टीने प्रशासनाच्या कशा विस्तारल्या आहेत, तर दुसरीकडे लोकशाही पद्धतीचा राज्यकारभार चालू झाल्यामुळे राज्यकारभाराच्याही विधानंग, न्यायांग व कार्यांग अशा तीन शाखा मानल्या जाऊ लागल्या आहेत. त्यांपैकी कार्यान्गास (एक्झिक्युटीव्ह) म्हणजे अंमलबजावणी करणाऱ्या शाखेला एक स्वतंत्र शाखा मानले जाऊ लागले आहे. या शाखेत मंत्रिमंडळास त्याच्या कार्यात साह्य करणाऱ्या सेवकवर्गाचा संबंध मुख्यत्वे येतो. या अर्थाने प्रशासनक्षेत्र मर्यादित झाले आहे. अशा रीतीने प्रशासनाच्या कक्षेत दुपदरी बदल झाले आहेत. एका अंगाने ते विस्तारले आहे, तर दुसऱ्या अंगाने सीमित झाले आहे.

पूर्वकालीन प्रशासनाचे प्रयोजन राज्यकर्त्यांची मते-धोरणे अंमलात आणून त्यांची सत्ता सुखरूप ठेवणे हे होते. आज प्रशासनाचे मुलभूत प्रयोजन राज्यकर्त्यांची मते-धोरणे अंमलात आणणे हेच असले तरी लोकशाही राज्यपद्धतीत प्रजा हीच राज्यकर्ते निवडत असल्यामुळे राज्यकर्त्यांची मते-धोरणे म्हणजे अप्रत्यक्षपणे प्रजेचीच

मते-धोरणे असतात. आजच्या प्रशासनाचे अंतिम प्रयोजन कोणत्याही एका व्यक्तीची बा व्यक्तिसमूहाची सत्ता सुखरूप ठेवण्याचे ध्येय असे न ठेवता जनहित साधने हे असते. साहजिकच प्रशासनिक भाषेचेही अंतिम प्रयोजन लोकशाही तत्त्वांनुसार लोककल्याण साधणे हे असणे अपेक्षित आहे. जनता व प्रशासक यांच्यात जिव्हाळ्याचे संबंध निर्माण व्हावेत व शासनाच्या योजनांना प्रजेचे हार्दिक सहकार्य मिळून मत त्या कार्यान्वित व्हाव्यात अशीही अपेक्षा निर्माण झाले आहे.

लोकशाहीच्या अंगीकारानंतर आधुनिक महाराष्ट्रातील राज्यकर्ते म्हणजे कोणतीही एक व्यक्ति किंवा एका वंशाची परंपरा राहिली नाही. विधानमंडळ म्हणजे प्रजेने निवडून दिलेल्या अनेक व्यक्तींचा समूह हा आता ‘राज्यकर्ता’ असतो. हे विधानमंडळ दर पाच वर्षांनी बदलण्याची सोय व पद्धत असते. साहजिकच प्रशासनिक यंत्रणेची निष्ठा कोणत्याही एका व्यक्तीच्या ठायी नसावी, विशिष्ट धोरणांवर असावी आणि प्रशासन यंत्रणेतील घटकांनी एक व्यक्ति म्हणून कार्य ण करता एका संघानेमधील दुवा म्हणून कार्य करावे अशी अपेक्षा निर्माण झाली आहे. परिणामतः प्रशासन यंत्रणेशी संबंधित असा परस्परांमधील भाषिक व्यवहार व्यक्तिनिरपेक्ष, पदानिष्ठ आणि म्हणून वस्तुनिष्ठ झाला आहे.

प्रशासनिक यंत्रणेने निष्ठा ठेवायचीच झाली तर ति केवल प्रजेशीच ठेवायची आहे. लोकशाहीमुळे प्रजेला प्राप्त झालेला हक्क तिला वापरता यावा म्हणून प्रशासनक्षेत्रात प्रादेशिक भाषेचा (येथे मराठीचा) वापर बुद्धिपुरस्सर करण्यात येत आहे. प्रजा हीच अप्रत्यक्ष राज्यकर्ता झाल्यावर जनभाषा हीच प्रशासनभाषा व्हावी हे ओघानेच येते. त्याचबरोबर प्रजानिष्ठाता हा गुणधर्म प्रशासनिक भाषेकडून अपेक्षिला जाणेही ओघानेच येते. प्रशासन यंत्रणा व प्रजा यांच्या मध्ये सेव्य-सेवक भाव असावा, असेही आज मानले जाते.

राज्यकर्ते, प्रजा व प्रशासनयंत्रणा यांचे परस्परसंबंध आज पूर्वीपेक्षा खूपच भिन्न झाले आहेत. लोकशाहीमध्ये प्रजा आपले प्रतिनिधी निवडून राज्यकर्ते ठरवते व त्या राज्यकर्त्यांनी म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे प्रजेनेच ठरविलेल्या धोनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी असलेला सेवकवर्ग म्हणजे प्रशासन यंत्रणा असते. पण प्रशासन यंत्रणा ही एक स्वतंत्र संघटना असते. पूर्वकालीन प्रशासक व त्यांची प्रजा यांच्यामधील अनिवार्य श्रेष्ठकनिष्ठ भाव लोकशाहीच्या स्वीकारानंतर नष्ट झाला आहे. जित प्रजा व जेते राज्यकर्ते आणि त्यांच्या प्रजेवर हुकुमत गाजवणारी व जेत्या राज्यकर्त्यांच्या कलाने चालणारी प्रशासन यंत्रणा हे इंग्रज अमंलामध्ये दृढ झालेले नाते आता उरलेले नाही. त्यामुळे आपण प्रजेपेक्षा वेगळे व श्रेष्ठ आहोत हि प्रशांत यंत्रणेच्या मनात बिंबलेली भावना नाहीशी होणे इष्ट आहे.[२४]

आधुनिक प्रशासनशास्त्राचा कोणास घेतला तर त्यात संवादसंस्थापानाचे महत्त्व कसे व किती आहे तेलाक्षात येते. आधुनिक प्रशासन शास्त्राने व व्यवस्थापनशास्त्राने प्रशासनाच्या भाषेबद्दल विवेचन करताना सरळ, सुबोध व स्पष्ट भाषेचे महत्त्व प्रतिपादिले आहे. व्यवस्थापकांस येणाऱ्या कित्येक अडचणी भाषेच्या सदोष वापरामुळे येत असल्याचे यांच्या लक्षात घेऊ लागले आहे.[२५] प्रशासन यंत्रणेची अंतर्गत कार्यक्षमता म्हणजेच कामाची गती व कामाचा दर्जा वाढवण्यासाठी प्रशासन यंत्रणेच्या परस्पर व्यवहारातील भाषा सुलभतेने वाचता येईल, लिहिता येईल व समजेल अशी असावी हे मट लोकप्रिय होऊ लागले आहे. कारण भाषेद्वारे विचारसंक्रमण किंवा संदेशवाहन होण्यासाठी भाषेचे रूप हे तिचा वापर ज्याला उद्देशून केला जातो त्याला

समजेल असे अनलंकृत, वाचनीय, सरळ व स्पष्ट असणे जरूर असते. अन्यथा या भाषिक व्यवहाराचा हेतूच साध्य होत नाही हे विद्वन्मान्य सत्य आहे. [२६]

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या कालखंडातील प्रशासनिक मराठी केवळ प्रशासकांची, प्रशासन यंत्रणेची सोय पाहून, प्रजेची सोय न पाहता घडवली जात होती. आज प्रजा हीच अप्रत्यक्ष प्रशासक बनल्यामुळे प्रजेच्या सोयीचा विचार केल्याखेरीज आधुनिक प्रशासनिक भाषा सिद्ध होऊ शकणार नाही. प्रशासन क्षेत्रात वापरले जाणारे खास शब्द, वारंवार वापरल्या जाणार्या विशिष्ट व्याकरणिक रचना किंवा शैलीविषयक वैशिष्ट्ये यांप्रमाणेच या बदलेल्या सामाजिक परिस्थितीची दाखल आजच्या प्रशासनिक भाषेचा वापर करणाऱ्या प्रशासन यंत्रणेला घेणे भाग आहे.

भाषेचा कोणताही नवा प्रकार मुद्दाम बनविला व विकसित केला जात असताना, भाषिक व्यवहारात सहभागी होणार्या व्यक्तींना रुचेल व पचेल असे तिचे स्वरूप घडवले गेले नाही तर तो भाषाप्रकार रूढ होऊ शकणार नाही, याचे भान ठेवणे आवश्यक असते. डेव्हिड क्रिस्टल यांनी धर्मविषयक इंग्रजी भाषेबाबत मान्द्लेलेल विचार प्रशासनिक मराठी भाषेच्या संदर्भातही लक्षणीय आहेत. अपेक्षित गुणधर्मांचे अस्तित्व किंवा अभाव यांवर आधुनिक प्रशासनिक मराठीची समर्पकता, परिणामकारता व यशस्विता अवलंबून राहील हे लक्षात घेऊन तिच्या शब्दप्रयोगांची, शब्दमांडणीची व शैलीची घडण ठेवणे आवश्यक आहे.

आधुनिक प्रशासनिक मराठी सामान्य जनतेला समजेल अशी सुबोध म्हणजे भाषिक व्यवहारात सहभागी होणार्या लोकांमध्ये संवादसंस्थापन साधणारी असणे आवश्यक आहे. कारण प्रशासनात मराठीचा वापर करण्यामागील मुलभूत प्रयोजन जनतेला प्रशासनात सक्रीय भाग घेता यावा म्हणून जनतेच्या भाषेत राज्यकारभार करणे हे होते. आज प्रजेजा म्हणजेच जनतेचा प्रशासनिक भाषेशी येणारा संबंध व्यापक व सर्वक्षेत्रीय झाल्यामुळे प्रशासनिक मराठी जनभाषेला जवळची असावी अशी आवश्यकता निर्माण झाली आहे.[२७] किंबहुना लोकशाहीची व्याख्याच ‘सोप्या भाषेतील सरकार’ अशी करता येईल.[२८]

दुर्बोध भाषेइतकेच रूढ भाषिक कल्पनांना व प्रथांना धक्का देणारे शब्दप्रयोगही जनतेला स्वीकारार्ह वाटत नाहीत. ‘सहगमन’ हा शब्द ‘अकंपनी’ या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय म्हणून वापरला तर मराठी भाषेला तो पचणार नाही. कारण मराठीत ‘सहगमन’ या शब्दाचा रूढ अर्थ ‘सती जाणे’ असा आहे. लेखनाच्या ओघात अशी हास्यास्पद भाषांतरे केल्याची उदाहरणे आपल्याला आढळून येतात. भाषेच्या या सामाजिक व सांस्कृतिक बाजूचेही भान प्रशासनिक मराठी वापरताना ठेवले जावे अशी अपेक्षा आहे.

जनता व प्रशासन यंत्रणा यांचे संबंध आता सेव्यसेवक स्वरूपाचे असल्यामुळे प्रशासनिक यंत्रणेची भाषा अरेरावीची, श्रेष्ठत्वाची न राहता, केवळ सुबोधच नव्हे तर सौजन्यपूर्ण, सौम्य व प्रसंगी, आर्जवी देखील असणे अपेक्षित आहे. सर अर्नेस्ट गावार्ज हे आपल्या ‘कंप्लीट प्लेन वड्‌र्स या पुस्तकात म्हणतात की, प्रशासनिक भाषा ही केवळ साधीच नव्हे तर मैत्रीपूर्ण, सहानुभूतिपूर्ण व अकृत्रिम आणि मालक नव्हे तर नोकर जसे बोलेल तशी असली पाहिजे.[२९] गावर्ज यांनी इंग्लंडमधील प्रशासनिक भाषेबद्दल मांडलेल हे मट प्रशासनिक मराठी भाषेबद्दलही तेवढेच खरे आहे. मित्रत्वाच्या संवादरूप व मतपरिवर्तनशील आवाहनाऐवजी औपचारिकपणे आणि

तिरसटपाने हुकुम दिले गेले तर सहकार्य कमी मिळण्याची किंवा ण मिळण्याचीच शक्यता जास्त, असे राबर्ट गनिंग यांनीही आपल्या 'टेक्निक ऑफ क्लिअर रायटिंग' या पुस्तकात नमूद केले आहे.[३०] थोडक्यात सांगायचे तर, लोककल्याणाची धोरणे अमंलात आणून कार्य करीत असताना जनतेचे सहकार्य मिळवायचे असेल तर सौजन्यशून्य, दंडेलीच्या स्वरातील व रुक्ष शब्दांतील करड्या हुकुमांपेक्षा आर्जवी, मनवळवणीचा सूर असलेली परिचित रूढ भाषा वापरणेच इष्ट ठरते.

साधेपणा हा आणखी एक गुणधर्म प्रशासनिक मराठीत असणे अपेक्षित आहे. वेगळेपणाच्या वृथा आहारी जाऊन प्रशासनिक मराठी अनावश्यक प्रमाणात क्लिष्ट, अव्दाम्बरी व डामडौलाची असणे आजच्या जनतेला रुचणार नाही व पचणार नाही. शासन व्यवहाराच्या भाषेचा विचार करताना ग.प्र.प्रधान यांनी म्हटले आहे कि, सर्वसामान्यांच्या भाषेपेक्षा वेगळी व प्रौढ भाषा राज्यव्यवहारात वापरली जाईल हे खरे आहे. परंतु व्हिक्टोरिअन इंग्लंडमध्ये राजभाषेचे जे कृत्रिम डामडौलाचे (पाम्पस) रुप होते तसे ते आज असू नये. हे आधुनिक जगात व्यक्त होणारेचा मत आहे.[३१] अशोक केळकर ह्यांनीही 'भाषाप्रदूषण' या विषयावर बोलताना म्हटले आहे कि कायदे, सरकारी हुकुम, परिपत्रके, पत्रव्यवहार व एकंदर राज्यकारभार या सर्वांची भाषा काटेकोर असावी. पण निष्कारण क्लिष्ट, शब्दबंबाळ व सौजन्यशून्य नसावी. काटेकोरपणाच्या नावाखाली डोक्यावर येऊ पाहणारे हे भाषिक भारदस्ततेचे ओझे वेळीच उतरवायला पाहिजे.[३२] अमेरिकेतील अशा प्रशासनिक इंग्रजीचे वर्णन करताना मॉरी मॉव्हेरिक यांनी उपहासाने तिला 'गॉबल्डीगुक' असे म्हटले आहे.[३३] टेक्सास येथे आढळणाऱ्या एका पक्ष्याच्या दिमाखदार चालत काढलेल्या पण निरर्थक असलेल्या आवाजावरून आपल्याला हा शब्द सुचला असे त्यांनी म्हटले आहे. भास्कर अय्यर या लेखकाने 'इंडियन एक्स्प्रेस' दैनिकात 'मनेजमेंट गॉबल्डीगुक' या शीर्षकाखाली लेख लिहून निरर्थक व बोजड भाषेबद्दल राग व्यक्त केला आहे.[३४] आजच्या युगात स्वीकारलेल्या प्रशासनपद्धतीशी व राज्यपद्धतीशी अशी निरर्थक व बोजड जुल्तीही ठरणार नाही.

अर्थात प्रशासनिक भाषा सुबोध व साधि असावी याचा अर्थ ती पोरकट वाटेल इतकी अतिसुबोध किंवा बालसुलभ बाळबोध असावी असा नव्हे. ग.प्र.प्रधानांनी आपल्या वर उल्लेखलेल्या लेखात असेही म्हटले आहे कि, राज्यव्यवहाराची भाषा संस्कृतप्रचुर नसावी, त्याचप्रमाणे बोलीभाषेपेक्षा ति वेगळी असावी हे कटाक्षाने पाहिले पाहिजे.[३५] ई.एन. ग्लडन यांनी आपल्या 'द इसेन्शिअल्स आफ पब्लिक अड्मिनिस्ट्रेशन' या पुस्तकात स्पष्टपणे म्हटले आहे कि, सरकारी भाषा कृत्रिम असू नये. याचा अर्थ ती अगदीच गप्पा मारल्यासारखी असावी असा नव्हे. सरकारी भाषेने आपला आब राखावा, जनतेलाही सरकारी भाषा थोडी भारदस्त असावी असे वाटणे स्वाभाविक आहे.[३६] जनतेला प्रशासनिक भाषा औपचारिक व गांभीर्यपूर्ण असावी असेही वाटत असते. अतिपावसामुळे झालेले नुकसान सांगत असताना 'पर्जन्यवृष्टी अतिरिक्त झाल्यामुळे' असा प्रयोग नको, त्याचप्रमाणे 'सतत मुसळधार धो-धो पाउस पडल्यामुळे' असेही शब्द नसावेत. त्याऐवजी 'पाऊस नेहमीच्या मानाने अधिक झाल्यामुळे' असे सांगितले जावे अशी अपेक्षा असते. "काम झटपट आटपा, हे काम उरकल्याशिवाय दुसरे देत येत नाही" ह्याऐवजी "काम लवकरात लवकर हतवेग्ले करावे, म्हणजे दुसरे काम नेमुं देत येईल" असे लिखाण अपेक्षित असते. यामुळेच प्रशासनिक मराठी लिहिताना व घडवताना जनतेची ही अपेक्षाही नजरेआड होऊन न देणे आवश्यक आहे.

अनुक्रमणिका

स्वातंत्र्यपूर्ण काळात देखील मराठीचा वापर प्रशासनामध्ये होत होता; परंतु त्या वेळी राज्यकर्ते एखादा वंश वा राजघराणे यानुसार ठरत असल्यामुळे त्या विशिष्ट वंशाच्या वा घराण्याच्या वापरातील विशिष्ट भाषेने, अधिक नेमकेपणाने सांगायचे तर विशिष भाषाभेदाने (स्थानिक, सामाजिक व जातिविशिष्ट दृष्टींनी) प्रभावित असे भाषेचे रूप प्रशासनाची भाषा म्हणून वापरले जाई. शासनकर्त्यांची भाषा हीच आदर्श भाषा म्हणून प्रजेपुढे असल्यामुळे तो विशिष्ट भाषाभेदच आदर्श व परिणामतः प्रमाण भाषा म्हणून सर्वमान्य होत असे (जसे उत्तरकालीन पेशवाईत पुणेरी ब्राह्मणांची मराठी ही 'प्रमाण मराठी' व प्रशासनाची मराठी ठरली). परंतु आजच्या लोकशाही प्रशासन पद्धतीत कोणत्याही एका विशिष्ट घराण्यऐवजी जनतेच्या सर्व क्षेत्रांतील, स्तरांतील, सर्व दर्ज्याचे लोकप्रतिनिधी शासनकर्ते म्हणून काम करतात. अशा परीस्थित कोणा एका विशिष्ट स्थानिक भाषाभेदाचा वापर प्रशासनाच्या कामात मुख्यत्वेकारून केला जाणे अव्यवहार्य व अनुचित ठरेल. प्रशासनात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप सर्वज्ञात, एकरूप विशिष्ट धाटणीचे असणे अनिवार्य आहे. प्रशासनिक भाषेचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीची प्रारंभिक बोली व स्वबोली कोणतीही असो, तिने त्या किंवा अन्य व्यक्तिसापेक्ष भाषाभेदांचा प्रभाव शक्य तितका दूर सारून प्रमाण भाषेचा वापर करावा अशी अपेक्षा असते.

क्षेत्रविशिष्टता हा आणखी एक गुणधर्म प्रशासनिक भाषेत असावा अशी अपेक्षा आहे. आज प्रशासनात व्यक्तिसापेक्ष भाषाभेदांच्या अतीत असणारी भाषा वापरली जावी, याच्याइतकेच महत्त्व प्रशासनाची भाषा प्रशासनक्षेत्राला साजेशी असावी यासही दिले जाते. आपल्या शास्त्रीय प्रयोगांचे वर्णन शास्त्रज्ञाच्या एखाद्या परिषदेत करीत असताना कोणताही शास्त्रज्ञ वऱ्हाडी वा पुणेरी अशी भाषा न वापरता शास्त्राची खास भाषा वापरीत असतो. त्याच्या भाषेत शास्त्रविषयक पर्याय अधिक असतात, तांत्रिक वा शास्त्रीय उपकरणांची नावे अधिक असतात; इतकेच नव्हे तर त्याच्या भाषेची मांडणी, धाटणी, वाक्यरचनेची पद्धत या सर्वच बाबी त्याच्याकडून शास्त्रेतर विषयावर बोलताना वा लिहिताना वापरल्या जाणाऱ्या नेहमीच्या भाषेपेक्षा भिन्न असतात. त्याच्या शास्त्रविषयक भाषेत संदिग्धता नसते. त्याची ती भाषा अधिक वस्तुनिष्ठ असते. वाक्यरचनेत लालित्याऐवजी तर्कनिष्ठता असते. प्रशासन यंत्रणेने देखील भाषा वापरताना भाषेतून एकाहून अधिक अर्थ सूचित होतील अशी लवचिकता तिच्यात नसावी, पर्यायांत एकरूपता असावी, शब्दयोजना निःसंदिग्ध व स्पष्ट असावी याकडे लक्ष पुरवणे अपेक्षित आहे. प्रशासनिक भाषा लिहिणारी व्यक्ति आपले राहण्याचे स्थान, सामाजिक दर्जा यांनुसार अन्य क्षेत्रांत कोणत्याही भाषाभेदाचा वापर करीत असली तरी प्रशासन क्षेत्रात तिची भाषा प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट असावी अशी अपेक्षा असते.

वरील विवेचनाच्या आधारे थोडक्यात असे म्हणता येईल की, सैद्धांतिक दृष्ट्या आधुनिक प्रशासनिक मराठी म्हणजे प्रमाण मराठी भाषेचा अतांत्रिक स्वरूपाचा, सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषा या उपप्रकारात मोडणारा, कमी निर्बंधित असा प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार आहे; आणि प्रशासनिक मराठीचे अपेक्षित विकसित रूप म्हणजे एकीकडे भाषेची सुबोधता, संवादसंस्थापनक्षमता, उच्चारसुलभता, संदेशवहनक्षमता, साधेपणा, सौजन्यपूर्णता आणि दुसरीकडे भाषेचा भारदस्तपणा, औपचारिकता, क्षेत्रविशिष्टता, प्रमाणता, अर्थाभिव्याक्तीची अचूकता यांचा समतोल साधणारे रूप असायला हवे.

यापुढील प्रकरणामध्ये मराठी भाषेच्या उगमापासून विविध कालखंडांत मराठी भाषेचा वापर प्रशासनात होत होता का, तिचे स्वरूप कसे होते आणि वापरमुलक भाषाप्रकार म्हणून प्रशासानिक मराठी नेमकी केव्हा व

कसकशी सिद्ध होत गेली, एक स्वतंत्र भाषाप्रकार म्हणून असलेल्या अपेक्षांची पुरती तिने केली आहे का या सर्व गोष्टींचा आढावा घेतला आहे.

संदर्भसूची :

१. प्रशासनिक लेखन-भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन १९६६, पृष्ठ २३७.
२. तत्रैव, पृष्ठ २७३.
३. शबरी-विभावरी शिरुरकर, देशमुख प्रकासन, १९६२, पृष्ठ १८४.
४. मुंबई पोलीस अधिनियम, १९५१.
5. रसायनशास्त्र, इयत्ता सातवी.
६. एन्सायक्लोपिडिया अमेरिकन, १९६९, खंड ९, पृष्ठ ५४.
७. द लिंग्विस्टिक सायन्सेस अंड लँग्वेज टीचिंग – एम.ए.के. हालीडे व इतर, १९७०, पृष्ठ ८७.
८. हिस्टरिकल लिंग्वी स्टिक्स : अन इंट्रोडक्शन – विन्फ्रेड लेहमन, १९६२, पृष्ठ १४२
९. लँग्वेज व्हरायटीज : रजिस्टर – जे. इलिस आणि जे. एन. उरे, १९६१, पृष्ठे २५२
१०. सोशिओलिंग्वी स्टिक्स : अन इंट्रोडक्शन – पीटरट्रजिल १९७४, पृष्ठ १०४.
११. अ लिंग्वी स्टिग इंग्लिश स्टाईल – डेव्हिड क्रिस्टल आणि डेरेक डेव्ही – १९६९, पृष्ठ ९०.
१२. इन्व्हेस्टगेटिंग इंग्लिश स्टाईल – डेव्हिड क्रिस्टल आणि डेरेक डेव्ही – १९६९, पृष्ठ १०.
१३. हलिडे, १९७४ "माडर्नायझेशन आफ इंडियन लांग्वेजेस इन न्यूज मीडिया" या विषयावर हैदराबाद येथे झालेल्या चर्चा सत्रामध्ये बी. कृष्णमूर्ती यांनी उद्धृत केल्याप्रमाणे.
१४. "कोड, रजिस्टर अंड सोशल डायलेक्ट" – क्लास, कोड्स अंड कंट्रोल खंड २, अप्लाईड स्टडीज १५. टूवार्डस अ सोशिओलाजी आफ लँग्वेज – १९७३, पृष्ठ २८१.
१६. भाषा आणि संस्कृती – ना. गो. कालेलकर – १९६२, पृष्ठ ४२.
१७. शासनव्यवहारात मराठी : समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया – भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन (प्रकाशनवर्ष नाही) पृष्ठ ८५.
१८. प्रयोजनमूलक हिंदी : उद्देश और कार्यसीमा – प्रयोजनमूलक हिंदी, पृष्ठ ९१ ते ९३, विद्यानिवास मिश्र १९७५.
१९. भाषाशास्त्र परिभाषा कोश – भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन (अप्रकाशित)
२०. लँग्वेज व्हरायटीज : रजिस्टर – जे. इलिस आणि जे. एन. उरे.
२१. द लिंग्वी स्टिक सायन्सेस अंड लँग्वेज टीचिंग – हलिडे व इतर, १९७० पृ. ९६.
२१. परिशिष्ट पाच
२२. सरकारी भाषा मंडळ अहवाल – मराठी अनुवाद १९५६, पृष्ठे ३४, ३५ व ४३.
२३. इन्व्हेस्टगेटिंग इंग्लिश स्टाईल – डेव्हिड क्रिस्टल आणि डेरेक डेव्ही, १९७६, पृष्ठ १९५.
२४. ब्युरोक्रसी इन इंडिया : इ सोशिओलॉजिकल स्टडी – जी. के. प्रसाद, १९७४, पृष्ठ ४८. फंक्शन ऑफ दि एक्झिक्युटीव्ह – चेस्टर बर्नार्ड, १९६६, पृष्ठ १६५.
२५. लिंग्वी स्टिक्स – डेव्हिड क्रिस्टल, १९७०, पृष्ठ १६.
२६. क्रमांक २४ वरील संदर्भ पाहा.

२७. अध्यक्षीय भाषण : मडगाव – गोवे मराठी साहित्य संमेलन, अधिवेशन पंचेचाळीसावे – वी. वा. शिरवाडकर, १९६४, पृष्ठ ९.
भाषा – राममनोहर लोहिया, १९६४, पृष्ठ ४८.
२८. ‘द आर्ट आफ प्लेन टाक’ – रूडाल्फ फ्लेश, १९४६, पृष्ठ ९१.
२९. द कम्प्लीट प्लेन वड्‌र्स – सर अर्नेस्ट गावार्ज, १९७३, पृष्ठ २९.
३०. द टेक्निक आफ क्लिअर रायटिंग – राबर्ट गनिंग, १९५२, पृष्ठ २०१.
३१. ‘भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार’ – संपादक मु.ग.पानसे या पुस्तकातील ग.प्र. प्रधान यांचा ‘शासनव्यवहाराची भाषा’ हा लेख, १९६९, पृष्ठ २४.
३२. मराठी भाषेचा आर्थिक संसार – अशोक केळकर, मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, १९७७, पृष्ठ ८३-८४.
३३. रुदाल्फ फ्लेश यांच्या ‘आर्ट आफ प्लेन टाक’, १९४६, या पुस्तकातील पृष्ठ १२३ ते १३० वरील मारी माव्हारिक यांचा पुनर्मुद्रित लेख.
३४. मनेजमेंट गाबाल्डीगुक – भास्कर अय्यर, इंडियन एक्स्प्रेस (दैनिक), डी. १०, १२, १९८३.
३५. भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार – संपादक मु.ग. पानसे – या पुस्तकातील गु.प्र. प्रधान यांच्या ‘शासनव्यवहाराची भाषा’ हा लेख, १९६९.
३६. द इसेन्शिअल्स आफ पब्लिक अड्‌मिनीस्ट्रेशन – ई.एन. ग्लडन, १९५८, पृष्ठ १९४.

अनुक्रमणिका

प्रकरण दोन
प्रशासनिक मराठीची पूर्वपरंपरा

मराठी भाषेच्या उगमापासून आजपर्यंतची मराठी भाषा तयार होईपर्यंत तिच्यात कसकसे बदल होत गेले याचा अभ्यास अनेक भाषावैज्ञानिकांनी केला आहे. विवेचनाच्या सोयीसाठी, प्रमुख राजवटींच्या नावाने कालखंड ठरवून भाषेचे कालिक भेद स्पष्ट केले गेले आहेत. व्याकरण, वर्णव्यवस्था, शब्दयोजना, रूपविचार आणि वाक्याविचार अशा सर्वच अंगांनी त्या त्या कालखंडाची भाषिक वैशिष्ट्ये नमूद केली गेली आहेत. यासाठी धार्मिक क्षेत्रातील, राज्यव्यवहारातील किंवा खाजगी पत्रव्यवहारातील उपलब्ध वाङ्मयाचा वापर आधार म्हणून केल्याचे दिसते.

आजच्या काळात प्रशासन क्षेत्रामध्ये मराठीचा वापर करू लागल्यानंतर पूर्वसूरींच्या पाऊलवाटांचा मागोवा घेऊन काही मार्गदर्शक तत्वे सापडतात का हे पाहणे उद्बोधक ठरणार आहे.

यादव कालखंड (मराठी भाषेच्या प्रारंभापासून इ.स. १३४९ पर्यंत)

या दृष्टीने मराठीच्या इतिहासाचे अवलोकन केले तर असे लक्षात येते कि अकराव्या शतकापासून मराठी भाषा प्रशासनक्षेत्रामध्ये वापरली जात होती. शिलाहार अनंतदेवाचा विहार शिलालेख हा इ.स.१०८१-८२ मधील असून त्यामध्ये प्रशासनातील पदांचे मराठी पर्याय आढळतात. शिलाहार मल्लिकार्जुन याचा चिपळूण येथील शासनस्तंब हा इ.स.११५६ मधील आहे. यादावांखेरीज शिलाहार, गंगा, विजयनगर आदी राजवटींतील शिलालेखांतही महाप्रधान, प्रधान अशी मंत्र्यांची पदनामे किंवा अधिकारी मुष्ग्रळा पुरुष असे पदनामांचे मराठी पर्याय आढळतात. पण मराठी भाषेला राजमान्यता व राजभाषापद मिळाल्याचे दिसते ते यादवांच्या राजवटीत. 'महाराष्ट्र सारस्वत' कारांच्या मते रामदेवराव यादवांच्या पूर्वीच्या दोन-तीन राजवटींत देखील मराठी भाषा राजसभेत चालू होती. श्री.के.आ. पाध्ये यांनी 'हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत याचे चरित्र' या आपल्या पुस्तकात म्हटले आहे की "..तत्कालीन यादव राजांच्या दरबारात मराठीचा शिरकाव होऊन ती राजभाषा म्हणून ठरवली गेली हे हेमाद्रीच्या खटपटीचे फल होय...निदान यादावराजा सिंघण याचे वेळेपर्यंत दरबाराचे काम संस्कृत भाषेतून चालत असावे असे दिसत. परंतु हेमाद्रीने ती प्राचीन वहिवाट बदलून राजकीय कागदपत्र म्हणजे सनदा, दानपत्रे, तहनामे वगैरे मराठीत लिहिण्याचा नवीन उपक्रम केला..." एकंदरीत यादवांच्या दरबारात संस्कृत भाषेला अधिक मान असला तरी सामान्य जनतेचा संबंद येणाया बाबी मराठी भाषेतही नमूद करण्याची गरज त्यांना भासत होती व पटलीही होती असे वाटते. यामुळेच मराठीला राजभाषापद मिळवून देण्याची खटपट हेमाद्रीने केला असावी.

असे असूनही ज्यांना निव्वळ प्रशासनिक म्हणता येतील असे या कालखंडातील फारसे मराठी नमुने उपलब्ध नाहीत. तत्कालीन कोरीव लेखांच्या शं.गो. तुळपुळे यांनी संपादित केलेल्या संग्रहात प्रशासनिक स्वरूपाचे लेख मोजकेच दिसतात. या कालातील बहुतांश लेख दानलेखाच्या स्वरूपाचे आहेत. असे असले तरी इतरही काही बाबी त्या काळातील प्रशासनात मराठीमध्ये देखील नमूद होत असत असे काही शिलालेखांवरून दिसते. उदाहरणार्थ, शिलाहारः मल्लिकार्जुन यांचा चिपळूण शिलालेख, श.१०७८ या

शासनस्तंभामध्ये 'सूपाय' नावाच्या व्यक्तीला 'दंडाधिपती' या पदावर नेमल्याची घोषण केली आहे. तसेच यादव रामचंद्रदेव याचा पूर शिलालेख, १९०७ म्हणजे करणाधिप हेमाडपंतास 'लोककर्माधिकारी' हा नवीन जादा अधिकार देणारा अधिकारलेख आहे.

शिलाहार केशिदेव (प्रथम) याचा अक्षि शिलालेख, शक १३४, इ. स. १०१२ आणि गंग (?) उदयादित्यदेव यांचा आंबे शिलालेख, शक १०६६, इ. स. ११४४ हे दोन्ही लेख दानलेख आहेत. धान्यरुपाने आवर्ती अनुदान मंजूर केल्याचे त्यात नमूद केले आहे.

या कोरीव लेखांमध्ये सेणुई (शेणवई-सेनापती), कचली (खोदणारा) अशी मराठी पदनामे आढळतात. त्याचप्रमाणे अधोर्यू (अध्वर्यू –अध्यक्ष), सकलकार्णाधिप अशी तद्भव आणि लोककार्माधिकारी, दंडाधिपती, महाप्रधान अशी तत्सम पद्नामेही आढळतात. प्रशासन क्षेत्रात वापरण्याचे असे खास शब्द त्या काळात हळूहळू रूढ होत होत असे यावरून दिसून येते. शासनाचे प्रशासनाचे विभाग, पदनामे, अधिकाऱ्यांची वर्गवारी दाखवणारी विशेषणे असे अनेक शब्द उदाहरणादाखल देता येतील. जसे:

१) प्रशासकीय विभाग : देश, भूदेश, मंडल, विषय, खंड, वेलीत. २) विविध मंत्र्यांची नावे : महाप्रधान, महामात्य, पट्टसाहाठी, हाथिसाहाणि, महासंधिविग्रही, ३) अधिकाऱ्यांची वर्गवारी : संनिरुपित (सत्तचा प्रतिनिधी या अर्थी), नेमित (लोकनियुक्त या अर्थी मुद्र्हस्त (राजमुद्रा वागविणारा या अर्थी).

या कालखंडातील अशा कोरीव लेखांत वाक्यरचनेची विविधताही दिसते. उदाहरणार्थ : जो फेडी लोपी तेआ योगिनींचा वज्रदंडु पडे (मिश्र वाक्य), ज्येष्टए पुत्रेन घेय्वें (विद्यार्थी वाक्य), तेया प्रसाद दत्त (कर्माणि भूतकालवाचक धातुसाधित वापरून लिहिलेले वाक्य). परंतु या प्रशासनक्षेत्रीय मराठी लेखंमध्ये संपूर्ण वाक्ये संख्येने अगदी मोज कीच असल्यामुळे त्यांतील वाक्य्राचानेबद्दल अधिक काही सांगणे शक्य नाही. यादवकालीन सर्व उपलब्ध कोरीव लेखांच्या अभ्यासानंतरही त्यांतील वाक्य्राचानेबद्दल काही थां नियम सांगणे कठीण आहे असाच निष्कर्ष शं.गो.तुळपुळे यांनी काढला आहे. [१४]

या प्रशासनिक भाषेवर एकंदर संस्कृत भाषेचा प्रभाव बराच दिसतो. शिलाहार मल्लिकार्जुन याचा चिपळूण शिलालेख, शक १०७८ (इ.स.१९५६) याच्या पहिल्या बाजूच्या १२ ओळींपैकी ६ ओळी संस्कृतात आहेत. प्रनालक देशाच्या संरक्षणासाठी 'सूपया' याला 'दंडाधिपती' केले हे सांगणाऱ्या वाक्यामध्ये, 'प्रनालक देशचिन्ताभार समुद्वाहनार्थ' असा संस्कृत शब्दप्रयोग केला आहे. केशिदेवाच्या अक्षि शिलालेखातील 'तसमिनी काळे प्रवार्तमाने' हि शब्दयोजनाही संस्कृतचाच प्रभाव दर्शवते. [१५]

लेखनपद्धती कशी आहे असा विचार केला तर प्रशासनिक लेखनात देखील स्वस्ति ओं, ओंस्वस्ति, स्वस्ति अशी स्वस्तिवाचणे लिहिण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धत दिसते. त्याचप्रमाणे लेखामधील आदेश किंवा नियम जो कोणी पाळणार नाही त्याला देवाची शपथ किंवा धाक घालणे ही पद्धतही आहे. उदाहरणादाखल "महालषुमीची आन" किंवा 'योगीनींचा वज्रदांडू पदे" यांचा उल्लेख करता येईल.

अनुक्रमणिका

लेख जारी केल्याच्या काळाचा उल्लेख मूळ लेखाच्या अंतर्गतच आणि तोही अंकांमध्ये करण्याची पद्धत आढळून येते. जसे : सकू संवतु : ९३४ प्रधावी संवसरे. ही कालगणना शकवर्षास धरून असल्याचे आढळते.

बहामनी कालखंड (इ.स. १३५० ते इ.स. १६४९)

यादवांच्या अस्थानंतर मराठी भाषिक प्रदेशावर मुसलमानांचे राज्य सुरु झाले. सुरुवातीला काही काल मुसलमान राज्यकर्त्यांनी दिल्लीहून राज्य चालवले. इ.स. १३४७- च्या सुमारास हुसेन गणगो बहामनीने दक्षिणेतच स्वतंत्रपणे कारभार पाहण्यास प्रारंभ केला. काही वर्षांतच या एकत्रित कारभारास सुरुंग लागून पाच वेगवेगळे सुलतान आपापले राज्य चालवू लागले. पण या कालखंडाचा उल्लेख बहामनी काल असाच केला जातो. इ.स. १६५० च्या सुमारास शिवाजीराजांनी या राजवटींना यशस्वी विरोध करण्यास सुरुवात करीपर्यंत मराठीभाषिक प्रदेशात फारसीचे कैवारी असलेल्या मुसलमानांचाच अंमल चालू राहिला. साहजिकच या कालखंडात प्रशासनक्षेत्रामध्ये वापरत असलेल्या मराठी भाषेचे स्वरूप काळात-नकळत, हळूहळू तिच्या यादवकालीन स्वरूपापेक्षा वेगळे बनत गेले.

मुसलमानांच्या राजवटीत मराठी भाषा दरबारातून हुस्कावली गेली. राज्यकारभार राज्यकर्त्यांच्या भाषेत म्हणजे फारसीमध्ये होऊ लागला. मात्र दर्बारबाहेरच्या खालच्या स्तरावरील प्र्राशासनात मराठीचा वापर चालूच होता. विविः राजघराण्यांच्या दाप्तरांतील कागदपत्रांतील पत्रव्यवहारांमधून तत्कालीन प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप समजून घेता येते. खुर्दखते, कौलपत्रे, निवाडापत्रे अशी वेगवेगळ्या प्रकारची पत्रे त्यांत दिसतात. पत्राच्या सुरुवातीला पहिल्या ओळीत कौल्नामा, निवाडा असा उल्लेख करून पत्राचा प्रकार नमूद केल्याचे दिसते. नींब-सदानंद चारण्याच्या इ.स. सुमारे १६३६ मधील एका इनाम्पत्रात शेवटचा शिक्का झाल्यानंतर पुन्हा ‘ताजाकलम एक आंबा इरसाल दिल्हे असे दुमाले कीजे उजूर न कीजे’ अशी मजकुराची भर घातल्याचे ध्यानात येते.

सुरुवातीची काही वर्षे वगळली तर या काळातही दरबारी व्यवहारात मराठीचा हळूहळू शिरकाव झाला. याबाबत वि. का. राजवाडे यांनी लिहिले आहे की, “फारसी लिपी देवनागरी लिपीच्या मानाने गैरसोयीची वाटू लागली व दरबारी जाहीरनामे, पुरशिसा, चाक्नामे इत्यादी लिहिताना वर फारसी व खाली मराठी असा वापर होऊ लागला. मात्र ही भाषा मराठी असली तरी राज्यकर्त्यांच्या अनुकरणाने प्रशासनिक पतांचे मायने, कोलोल्लेख, शब्दयोजना व काही प्रमाणात वाक्यरचना देखील फारसी भाषेने प्रभावित झाल्याचे दिसते.”[१६] राजवाडे यांनी उदाहरणे देऊन दाखवून दिले आहे कि, मुसलमानांचे राज्य चालू असताना इ.स. १६२८ मध्ये दरबारी लिखानात शंभर शब्दांतून सरासरी १४ शब्द मराठीत येत. दरबारी लिखाणातील फारसीच्या प्राधान्याबाबतच्या या त्यांच्या विधानाचा पडताळा त्या कालखंडातील कोणतेही पत्र घेतले तरी येतो. या शब्दयोजनेत फारसीबरोबरच अरबी व तुर्की शब्दांचीही भर पडल्याचे दिसते. हे अरबी व तुर्की शब्द फारसीत रूढ होऊन तिच्यामार्फतच मराठीत आले असल्याने त्यांच्या उल्लेख फारसी म्हणूनच केला जातो.

सातारा येथील राजोपाध्ये घराण्यातील कागदपत्रांमधील सर्जाऊराजांचे इ.स. १६१७ मधील कचेरीपत्र म्हणजे फारसीमिश्रित प्रशासनिक मराठीचा बोलका नमुना आहे. फारसी धर्तीवरील ‘अज रख्तखाने राजश्री सर्जाऊराजे दामदौलत हू सा हुदेदारानी व मोकदमानि हाल व इस्तकबाल ...’ अशी सुरुवात आणि

'...मोर्तब खुद' या शब्दांनी शेवट, सुहूर कालागणनेच अरबी अंकवाचक शब्द वापरून मूळ मजकुरात 'सु समान अशार अलफ' असा व शेवटी खाली दानिकडे मुसलमानी चांद्र महिन्याचा 'तेरीख ३ रबिलोवल' असा कालोल्लेख, हुदेदारानी-मोकदमानी ही अनेकवचनी रूपे, तरारूफाती, हुदेदार, खुर्दखत , उजूर करणे, दुमाला करणे, तालीक, असली खुर्दखात असे शब्दप्रयोग व वाक्यप्रयोग फारसीचा प्रभाव स्पष्ट करतात.

रोहिडखोरे येथील देशमुख घराण्याच्या कागदपत्रांतील अफझलखानाचे कौलपत्रही या संदर्भात पाहण्यासारखे आहे. सुरुवातीचा व शेवटचा फारसी शिक्का, फारसी मायना, फारसी कोलोल्लेख आणि मालूम, जामायात, पेशनी, सरफराजी , सीताबा, शक अंदेशा, कौल असे अनेक फारसी शब्द यामुळे सदरहू पत्र संपूर्णतः फारसीमय झाल्याचे दिसते.

दरबारापासून दूर अशा गावी दरबारी अधिकाऱ्यांचा फारसा संबंध नसलेल्या स्थानिक प्रश्नातील मराठीत मात्र त्या मानाने फारसी शब्द कमी आढळतात. उलट तेथे संकृतनिष्ठ शब्द्नाचा वापर झाल्याचे दिसते. चाकण येथील ब्रह्मे घराण्याच्या कागदपत्रांतील गोतकीच्या निवाड्याच्या नाकालेचा श. १५४२ तील एक कागद या दृष्टीने पाहण्यासारखा आहे, प्रारंभीचा 'श्री' कार, शके १५४२ रौद्र संवत्सरे भाद्रपद शुद्ध ११ सोमे' असा कालविषयक संदर्भ, चाकणस्थळी, ब्रह्मसभे विद्यमान, आत्मसुखे लिहून दिले, पुस्तकांचा कळहो, अर्थाआर्थी समंधू नाही, हस्ताक्षर यासारखे संस्कृत तत्सम वा तद्भव शद्ब ही त्याची वैशिष्ट्ये आहेत. अर्थात येथेही नकळ, गोही हे फारसी शब्द आले आहेतच.

एकूण, सतराव्या शतकाच्या सुमारापर्यंत फारसी भाषेच्या संसर्गाने व प्रभावाने का होईना, पण विविध प्रकारचे दरबारी शब्द व लेखनपद्धती या बाबी प्रशासनिक मराठीत रूढ झाल्या होत्या. प्रशासनिक मराठी प्रशासन क्षेत्रविशिष्ट शब्दसंपत्तीने समृद्ध होत होती. उदाहरणार्थ : १) प्रशासकीय विभागांची नावे – परगणा, महाल; २) पत्रांचे विविध प्रकार – कौलनामा, खुर्दखत; ३) वाक्यप्रयोग – आत्मसुखे लेहून देणे, उजूर ऐकणे, कळहो निवडणे, तालीक घेऊन असेली, फिराऊन देणे, अवलाद अफलाद चालविणे, सरफराजी करणे; ४) पदनामे : हवालदार, देसंमुख, रख्तवान, देसाई, मोकदम; ५) इतर – फर्मान, सिका, मोर्तब.

राज्यव्यवस्थेतील किंवा प्रशासनातील शब्दांचे हे फारसीकरण कसे झाले याबद्दल 'महाराष्ट्र सारस्वत'कार वि.ल. भावे म्हणतात की, "पूर्वकालीन (यादवकालीन) रूढ संस्कृतनिष्ठ किंवा मराठी शब्दप्रयोग बदलून आपल्याला स्वतःला समजतील असे त्याचे फारसी तर्जुमे तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी घातले. 'साक्षी' ऐवजी 'गोही' आल्या, 'अधिकाऱ्या' ऐवजी 'मोकदम' आले. 'वार्षिक वेतना' ऐवजी 'सालीना मुशाहिरा' मिळू लागला. राजसभेतील 'बैसणाईत' जाऊन 'दरबारी' आले. दरबारी प्रशासनिक मराठी भाषा शब्दयोजना, शब्दमांडणी व शब्दप्रयोग यांपुरती 'फारसी' निष्ठ होऊन गेली."[१७]

थोडक्यात, बहुसंख्य प्रजा मराठी भाषिक असल्यामुळे व मराठी भाषेची देवनागरी लिपी लेखनास फारसीच्या लीपिपेक्षा अधिक सोयिस्कर असल्यामुळे, मुसलमानी परकीय राज्यकर्त्यांची नसलेली अशी मराठी भाषा, प्रशासनाची सोय म्हणून का होईना, पण प्रशासनात वापरली गेली. मात्र परभाषी राज्यकर्त्यांना समजेल अशा रीतीने तिच्या रुपात आमूलाग्र बदल झाले व तिचे हे फारसी प्रभावित नवे रूप प्रशासनात रूढ झाले.

राज्यकर्त्यांना सहाय्यकारी असलेल्या सर्व मराठीभाषी सेवकांनी प्रशासनाच्या वापरातील ही नवी मराठी, बहुधा परकीय सत्तेचा अनुनय करण्यासाठी व गत्यंतर नाही म्हणून पचवली व आत्मसात केली.

शिवकाल (इ.स. १६५० ते १६८०)

मुसलमानी परकीय राजसत्ता झुगारून देण्याचे कार्य शिवाजीराजांनी इ.स. १६४८ मध्ये पहिला गड जिंकून सुरु केले. त्यांनी स्वराज्यप्राप्तीनंतर प्रशासन क्षेत्रातील मराठी भाषा मुसलमानी प्रभावापासून मुक्त व्हावी म्हणून पद्धतशीर प्रयत्न केल्याचे दिसते. हे प्रयत्न त्यांचा मृत्युनंतर म्हणजे इ.स. १६८० नंतर मंदावलेले दिसतात. भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने तीस वर्षांचा हा कालखंड अगदी छोटा वाटतो. परंतु प्रशासनिक मराठीवर त्या कालखंडाचा एवढा प्रभाव पडल्याचे दिसते की त्याचा स्वतंत्र कालखंड म्हणून विचार करणे योग्य ठरते. शिवाजीराजांनी प्रशासनिक मराठीतील शब्दयोजना व लेखनपद्धती यांबाबत लिहवून घेतलेले ग्रंथ, त्यामागील त्यांची तात्त्विक भूमिका व त्या काळातील प्रत्यक्ष प्रशासनिक भाषिक व्यवहाराचे स्वरूप या सर्वच बाबींचा अभ्यास उद्बोधक आहे.

शिवाजीमहाराजांच्या कालखंडातील पत्रव्यवहार विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे. शिवाजीराजांनी कनिष्ठांस व कनिष्ठांनी शिवाजीराजंस पाठवलेली, खालच्या स्तरावरील अधिकाऱ्यांनी एकमेकांस पाठवलेली, अशी विविध पत्रे पाहायला मिळतात. श्री. शं. ना. जोशी यांनी ज्यांस 'काचेरीपत्रे' असे संबोधले आहे [१८] अशा या पत्रांमध्ये लेखनपद्धती, लेखनाचा विषय, शब्दयोजना व शैली यांची वैशिष्ट्ये व पत्रप्रकारांची विविधता भरपूर दिसते.

शिवाजीराजांनी नृपव्यवहाराच्या 'यवनवाचानैर्लुप्तसरनिम्' अशा भाषेच्या शुद्धीकरणासाठी रघुनाथपंत हणमंते यांच्याकरवी 'राज्यव्यवहारकोश' हा ग्रंथ लिहवून घेतला.[१९] तसेच, पत्रव्यवहारातील नियामाहीन व मनमान्या लेखान्पाद्धातील शिस्तबद्ध वळण लावण्यासाठी त्यांनी बाळाजी आवजी चिटणीस यांच्याकरवी 'लेखनप्रशिस्त' हा ग्रंथ लिहवून घेतला.[२०] याखेरीज, "आज्ञापत्र अर्थात शिवाजीमहाराजांची राजनीती' या ग्रंथात महाराष्ट्रातील तत्कालीन राज्यकर्त्यांची मुलभूत, आर्थिक व संरक्षणविषयक धोरणे, प्रशासनिक यंत्रणेची कर्तव्ये व कामाची सर्वसाधारण पद्धत यांबद्दलचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे.[२१] किंबहुना हा ग्रंथ म्हणजे आजचे राज्याचे संविधान आणि कामकाजाच्या पद्धतीची नियमपुस्तिका यांचा संगमाच आहे. प्रशासन क्षेत्रातील अनुदेशात्मक लेखनाचा अशा प्रकारचा पहिलाच व महत्त्वाचा नमुना म्हणून त्याचा स्वतंत्र विचार करणे आवश्यक ठरते.

शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीच्या आरम्बिच्या कालखंडातील प्रशासनिक पात्रांवर शिवपूर्वकाळाप्रमाणेच फारसी पद्धती व शब्द्नांचा प्रभाव दिसतो. शिवाजीराजांच्या बहुसंख्य पात्रांवर मुसलमानी लेखनपद्धती व भाषासारणी यांचा परिणाम दिसतो हे ग.ह. खरे यांचे मट पूर्णतः पटते.[२२] इ.स. १६५३ मध्ये शिवाजीमहाराजांनी एका गुरवास दिलेला कौलनामा पाहण्यासारखा आहे. "ई कौलुनामा अजरख्तखाने राजश्री शिवाजीराजे दामदौलतहू ता परस दरणा बिन राघव दरणा गुरव" असा त्याचा मायना आहे. मायन्यानंतर पत्राच्या प्रारंभी 'सु अरबां खबसैन अलफ' असा सुहूर सन आहे व पत्राच्या मागील बाजूस 'तेरीख

२७ साबान' असा मुसलमानी चांद्र महिन्याचा व तारखेचा उल्लेख आहे. तर पत्राच्या मजकुरात मिरासीचा गरगसा, मालुमानी खातीरेसी आणऊन, तसुम अंदेशा न करणे, सरखवास असे अनेक फारसी शब्द आहेत. मात्र याच पत्रात वर मध्यभागी असलेले 'श्री मार्तंड भैरव' हे स्वस्तिवाचन आणि शेवटी 'मोर्तब सुद' ऐवजी 'मर्यादेयं विराजते' ही समाप्ति-मुद्रा आढळते, हे फारसी पद्धतीपेक्षा लक्षणीय वेगळेपण आहे. निळोपंत मुजुमदारांस वतनीचा कारभार करण्यास ठेवल्याबाबताच्या इ.स. १६६० च्या सरंजामी पत्राच्या प्रारंभी 'श्रीवरदमूर्तिर्जयति' असे स्वस्तिवचन आहे. या पत्राच्या स्वस्तिवचनाच्या खाली' 'छ रबिलाखर, सु|| इहिदे सितैन अलफ' असा अरबी सुहूर सन व मुसलमानी चांद्र महिना-तारीख देणारा कालोल्लेख आहे. डावीकडे 'सरंजामी' असा शब्द आहे. पत्रातील मजकुरामध्ये बकशीस, मुलूक, मेहेरबानी, पैके, मजमूचा काईदा, रदबदल, वाजीखुसी, गौरमकुल, खुतुत, तेच वखती, तेच वख्ती, नामेहेरबानी, मुनसिफी असे फारसी शब्द आढळतात. त्याचप्रमाणे उत्तर, सिद्ध संरक्षण, साध्य, श्रीचे कृपेने, निश्चय, राजश्री,वर्तेल, मान्य असे संस्कृत तत्सम व तद्भव शब्दही आढळतात.

शके १५९३ मधील शिवरायांची एक सनद अशीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मूळ सनदेची ही 'तालीक' म्हणजे नक्कल आहे. सुरुवात 'अज राख्खाने राजेश्री सिवाजीराजेसाहेब दामदौलत हु' अशी आहे. फक्त सुरुवातीस मजकुराच्या अंतर्गत 'सुहुरसन इसने सबैन अलफ' असा कालोल्लेख आहे. मजकुरामध्ये सालाबाद, कुलबाब, कुलकानु, दुमाले करणे, तोसीस न लावणे, इस्कील करणे असे फारसी शब्द किंवा फारसीयुक्त शब्दप्रयोग आहेत. प्रारंभी डोक्यावर 'श्री ज्ञानदेव' असे शब्द असून शेवटी 'हिंदू होऊन इस्कील करील त्यास गाईची आण असे... मुसलमानी होऊन इस्कील करील त्यास सोराची आण असे..." अश शपथ व धाक आहे. एकीकडे फारसी भाषेचा प्रभाव व दुसरीकडे यादवकालीन प्रशासनिक लेखनाप्रमाणे धर्मभावनेस आवाहन करण्याची पद्धत यांचा मिलाफ येथे दिसतो.

इ.स. १६७४ नंतरच्या म्हणजे शिवराज्याभिषेकानंतरच्या बहुतेक पात्रांवर राज्याभिषेक शक देऊन पुढे मुसलमानपूर्व पद्धतीने कालोल्लेख झाल्याचे दिसते. जसे : स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक ४ पिंगल नाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध एकादशी इंदुवासरे... मात्र अशा काही पत्रांमध्ये क्वचित मुसलमानी कालसंदर्भही देण्यात आल्याचे आढळते. जुन्या सनदांचे नवीकरण करण्यासंदर्भात काय धोरण असावे याबाबत शिवाजीराजांनी कनिष्ठ अधिकाऱ्यांस इ.स. १६७९ त लिहिलेल्या एका ताकीदवजा आज्ञापत्रामध्ये सुरुवातीला 'श्री' कार व स्वस्तिवचनासह राज्याभिषेक शक संदर्भ आहे. पण त्यानंतर मुसलमानी चांद्र महिन्यासह तारखेचा व हिंदू चांद्रमासयुक्त तिथीचा असे दोन्ही उल्लेख आहेत. रूढ व सर्वपरिचित कालगणना पद्धत लक्षात घेऊन असे केले असावे.

शिवाजीमहाराजांनी लिहवून घेतलेल्या 'लेखनप्रशस्ती' या ग्रंथात शेवटी पात्रांचे अठ्ठ्याहत्तर प्रकार दिले आहेत. पण तेथे वर्णन केलेल्या अठ्ठ्याहत्तर प्रकारांचा वापर त्या त्या पद्धतीने व अर्थाने होत नव्हता असे दिसते. शिवाय काही बाबतीत 'राज्यव्यवहारकोशा'त केलेले वर्णन व 'लेखनप्रशस्ती'त केलेले कागदाचे वर्णन एकमेकांशी जुळत नाहीत असेही आढळते. 'राज्यव्यवहारकोशा'त 'कौलनामाभयंस्मृतम्' असे म्हटले आहे, [२३] तर 'लेखनप्रशस्ती' मध्ये 'दहशतीने रयत परागंदा जाली ती समजूत करून आणणे ते अभयपत्र' आणि 'लावणी करणे अगर वसाहत करणे त्याबाबे रयतेस लिहून देणे तो कौलनामा' असे म्हटले आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात या

दोन्ही प्रकारांस कौलनामाच म्हटले जात होते असे दिसते. 'अजीतागायेत जो काही गुन्हा तुम्हापासून जाहाला असेली तो तमाम माफ केला असे-तुम्ही कोणे बाबे शक अंदेशा न करणे खातीर जमा करून बेशक होऊन येणे...' अशी प्रजेची समजूत घालणारा इ.स. १६७१ त सिलंबकरास दिलेला 'कौलनामा' म्हणजे वस्तुतः 'अभयपत्र'च आहे आणि इ.स. १६५३ मध्ये पुजाऱ्यास दिलेला कौलनामा 'लावणी करणे अगर वसाहत करणे या बाबे' म्हणजे रयतेला लिहून दिलेले पत्र आहे.

कौलनामा, सनद किंवा जाबिता तह अशा काही प्रकारांचा उल्लेख पत्राच्या सुरुवातीस केला गेल्याचे आढळले तरी बहुतांश पत्रांत मजकुरांतर्गत उल्लेखच आढळतात. अर्थात हे उल्लेखही 'लेखनप्रशस्ती' त नमूद केलेल्या अर्थाशी ताडले असता आशय व प्रकारचे नाव यांत विसंगती आढळते. शिवाजीराजांनी इ. १६७३ त जुमलेदार-कारकून यांस लिहिलेले 'मराठीयांची तो इज्ञत वाचणार नाही, मग रोजगार कैसा?' हे सुप्रसिद्ध पत्र कोणत्या प्रकारात मोडते याचा विचार केला तर असे लक्षात येते की, केवळ 'मशरूल हजरत' पत्र असे त्याचे वर्गीकरण करून प्रशासनिक लेखन म्हणून त्याचे वर्णन पूर्ण होणार नाही. पत्राच्या मजकुरात "... हा रोखा तपशिले ऐकणे..." असा उल्लेख आहे म्हणून हा रोख आहे असे म्हटले तर 'लेखंप्रशास्ती' ने रोखाचे केलेले वर्णन या पत्रास लागू होत नाही असे दिसते. 'करारमाफक तगादा व वरात करणे तो रोख' किंवा 'हुकूम मोडला अगर सालाबादप्रमाणे शिरस्त्याप्रमाणे न वर्तला तरी मसालापत्र लिहिणे तो हुकमी रोखा' या दोन्ही व्याख्यांत हे पत्र बसत नाही. या पत्रात कनिष्ठ लोकांनी पुढे कसे वागावे याबाबत कठोर मार्गदर्शन आहे, तसे ण वागल्यास काय परिणाम होतील याचे भीषण चित्र उभे करून किंचित उपरोधाने, किंचित धाकाने कानिष्ठ्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला आवाहन केले आहे. कानिष्ट्यांनी हुकूम मोडला आहे किंवा ते रूढ पद्धतीने वागले नाहीत अशी परिस्थिती तेथे नाहीच आहे. म्हणायचेच झाले तर 'छत्रपतींचे खुद्द्पात्र ते आज्ञापत्र' या वर्णनास हे पत्र अधिक उतरते. याउलट, इ. १६७५ मध्ये शिवाजीराजांनी शिवाजी सुभेदार व कारकून यांस पाठवलेले 'ताकीद असे' या शेवटचे पत्र 'लेखनप्रशस्ती'च्या अर्थाने 'रोखा' आहे. पण त्या संपूर्ण पत्रात पत्रप्रकारचा कोठेही उल्लेखन नाही. तर श्रीमंत गगनबावडेकर पंत अमात्य यांच्या दप्तरामधील एका सूचनावजा पत्रात (म.इ.सा.खं८, ले.५) 'रोखा पावेल तेव्हा' असा उल्लेख आहे. पण ते पत्रही 'रोख्यां'च्या वरील दोन्ही व्याख्यांत बसते असे दिसत नाही.

यामुळे लेखनप्रशस्ती'त पात्रांचे अठ्ठ्यात्तर प्रकार दिलेले असूनही तत्कालीन प्रत्यक्ष पत्रव्यवहारातील प्रकार 'लेखनप्रशस्ती'तिल प्रकारांनुसार लिहिले जात नसत असे लक्षात येते.

मात्र बहामनी काळाच्या तुलनेने या कालखंडात लेखनप्रकरांची विविधता दिसते. पत्राच्या मजकुरांतर्गत वा प्रारंभी असलेल्या उल्लेखावरून या कालखंडातील पत्रव्यवहाराच्या विविध प्रकारांची माहिती कळते. बहामनी कालखंडात 'खुर्दखत' वा 'कौलनामा' या दोनच प्रकारांचा उल्लेख केला गेल्याचे आढळते. पण येथे, तःनामे (येणेप्रमाणे सदरहू कलमांचा तह साहेबी केला असे...); आज्ञापत्र (आज्ञा केली ऐसी जे...); कौलनामा (ई कौलनामा अजरख्तखाने...) असे विविध प्रकार आढळतात. 'खुर्दखत' असाही पत्राचा उल्लेख एका नमुन्यात आढळतो, तर एका पत्राचा उल्लेख केवळ 'कागद' असाच केल्याचे दिसले. (तरी तुती लष्करी लोकांनसी व खासखेली हशमांनसी कागद देखताच स्वार होऊन किल्ले सिंहगडास जाणे...)

शिवकालीन प्रशासनिक मराठीच्या पत्रव्यवहारातील वैशिष्ट्ये पत्रांचे प्रकार, मायने, कोलोल्लेख, फारसी वा संस्कृत शब्दांचे कमी-अधिक प्रमाण यांत त्याप्रमाणेच काही निवडक पात्रांच्या भाषाशैलीतही आढळतात. प्रशासनकर्त्यांचे अधिकार, वर्चस्व, श्रेष्ठत्व व ऐट या सर्व बाबी काही प्रशासनिक पत्रांतून व्यक्त होतात. 'ज्यापासून अंतर पडेल, ज्याचा गुन्हा होईल, बदनामी ज्यावर येईल त्यास मराठियाची तो इज्जत वाचणार नाही, मग रोजगार कैसा-खळक समजों जास्ती केल्यावेगळ सोडणार नाही' किंवा 'याउपरी बोभाट आलिया उपरि मुलाहिजा करणार नाही, गनिमाचे चाकर गनीम जालेस, ऐसे जाणून बारा नतीजा तुम्हास पावेल.' या वाक्यांमधील जरब केवल प्रशासनिक लेखनामध्येच आढळते. असाच बंडावा करणाऱ्या आपल्या भावास, व्यंकोजीस शिवाजीराजांनी पाठवलेल्या 'गृहकलह बरा नव्हे' व 'पराक्रमाचे तमासे दाखवा' या दोन खाजगी पत्रांत अशा जरबेऐवजी मानवळवणीचा सूर आढळतो.[२४]

शैलीखेरीज मायना व शब्दयोजना याही बाबतीत हि दोन खाजगी पत्रे शिवाजीराजांच्या प्रशासनिक पत्रांपेक्षा वेगळी ठरतात. 'श्रियासह / श्रीसहस्त्रायु चिरंजीव अखंडित लक्ष्मी राजश्रीया विराजित राजमान्य राजश्री (महाराज)' असा प्रारंभ आणि क्षेत्र, कुशल, वेव्हार, व्यवहार, संधि करणे, वाटीयाचा व्यवहार निर्गमून टाकणे, ग्रहकलह, उदासवृत्ति, शरीरसंरक्षण, कालक्रमणा, निर्वाह, उपतिष्ठोन, श्लाघ्य, कार्यप्रयोजन असे संस्कृतनिष्ठ शब्द प्रयोग या संदर्भात उल्लेखनीय आहेत. अर्थात येथेही सबुरी, झगड्यात, गर्देस मेळविणे, हलमस्त नरमी, नाचीज असे काही अ-मराठी शब्द येतात; परंतु फारसीचा प्रभाव खाजगी पत्रांत खूपच कमी आढळतो असे म्हणता येईल.

'आज्ञापत्र अर्थात शिवाजीराजांची राजनीती' या ग्रंथामध्येही प्रशासनिक भाषेची काही ठळक वैशिष्ट्ये जाणवतात.[२५] शिवकालीन पत्रव्यवाहारातील भाषा स्फुट लेखनाच्या स्वरुपाची आहे, तर 'आज्ञापत्रांचे' लेखन करताना भाषेचा वापर योजनापूर्वक झाला आहे. नृपव्यवहाराची भाषा यवनभाषासरणीने युक्त नसावी या धोरणास अनुसरून या ग्रंथातील शब्दयोजना जागोजागी दिसते आणि तरीही आवश्यक तेथे रूढ फारसी शब्दही सोय म्हणून सहज वापरले आहेत असेही जाणवते. 'राज्यव्यवहारकोशा'मध्ये राज्याधिकार्याचे नवे पदनाम 'प्रधान' असे निश्चित केले गेले होते. [२६] मात्र ''आज्ञापत्रांच्या' प्रकरण ४ मध्ये प्रथमतः 'प्रधान' हा शब्द वापरून, प्रधान म्हणजे सरकारकून अशी व्याख्या दिली[२७] व पुढील विवेचनात मात्र 'सरकारकून' हा प्रचलित शब्दच वापरला हे लक्षणीय आहे. अर्थगर्भ, चपखल व सुटसुटीत पण भारदस्त शब्दयोजना हा या ग्रंथाच्या भाषेचा विशेष आहे. आज्ञापत्रामध्ये 'राज्यमादारूढ न होता' [२८] (सत्तेचा गर्व न ठेवता); 'निवांत असिजे तो'[२९] (उपद्रव देत नसतील तोवर),[३०] 'चित्तप्रशास्तेने' (मनमोकळेपणाने); 'स्वल्पच परंतु स्वतंत्र देशनायक',[३१] अशा फारसीमुक्त शब्दांप्रमाणेच 'बेमुलाहिजा शिरच्छेद'[३२] 'गनिमाचा वेढा'[३३] 'तनखा', 'पैदास्ती'[३४] असेही अनेक शब्द आढळतात.

वाक्यरचनेचा विचार करता, सर्वसाधारण प्रवृत्ती छोटी छोटी वाक्ये लिहिण्याची दिसते. 'राजे लोकांस विनोदाचे व्यसन येकंदर नसावे'[३५], 'मग साराच बंद ढासळून जातो,[३६] 'साहुकार म्हणजे राज्याची व राज्यश्रीची शोभा'[३७] , 'संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्गे'३८ अशी अनेक छोटी, साधि, सुटसुटीत वाक्ये जागोजागी आढळतात. परंतु याच ग्रंथात परिणामकारकतेसाठी, एखाद्या विशिष्ट तत्त्वावर जोर देण्यासाठी दीर्घ व मिश्र किंवा संयुक्त वाक्येही रचली असल्याचे आढळते. 'त्यास आधी किल्ल्याचा जीव तो किल्ल्याचा हवालदार... निराल्स्यपणे

अनुक्रमणिका

करून सर्व प्रेले स्थळ जतन करीत, यैसे ठेवावे...'[३९] हे ८९ शब्दांचे दीर्घ मिश्रवाक्य या दृष्टीने विचारात घेण्यासारखे आहे. तर कधी दीर्घ केवल वाक्य नवाजोन, वागवून, चालऊन, करून दाखवून अशी कृदन्ते वापरून डौलदार बनवले आहे व अपेक्षित परिणाम साधला आहे.[४०] वेगळी स्वतंत्र वाक्ये किंवा एक साम्म्युक्त वाक्य योजून हा परिणाम साधला नसता.

'आज्ञापत्रा'तील पुढील उताऱ्यात[४१] शब्दयोजना व वाक्यरचना या दोन्ही पैलूंची हि वैशिष्ट्ये कशी दिसून येतात ते पाहा :

"…….प्रधान म्हणजे सरकारकून त्याची भीड संकलापेक्षा अधिकोत्तर वाढवावी. आपले शासनाप्रमाणेच त्याचे शासन सकलांवरी चालवावे. लहानथोर राज्यकृत्य त्याचेच विचरे करावे. सकलांमध्ये त्याचे त्याचे थोरपण वाढले पाहिजे, याकरिता समयविशेषे आपला आग्रह सोडून त्याचा शब्द चालविलासा करावा. स्वल्प गोष्टीनिमित्त त्यास दिलगीर न करावे. पाच टक्क्यांचे प्याद्यापासून सरकारकूनपर्यंत भिडेचा शिरोभाग तो सरकारकून. हे भीड येकायेकीच वाढते यैसे नाही. पर्याये चढतचढत बहुताश्रमें हे भीड वाढली असते. ते स्वल्प कार्यास्तव प्रमाद करून सर्वसाधारण लोकांमध्ये अवाच्य भाषण आठवा चालत आले बहुमान अंतरे तोडिली तरी पुनः ते पाणी चढते यैसे नाही. तेव्हा इतर लोक त्याची भीड कशी वाढवीतिल ? त्याचीग भीड नाही तेव्हा त्याचे म्हटले कोण यैकतो ? त्याचे म्हटले यैकात नाही, तेव्हा यथोचित राज्यकारभार कसा चालतो? इतर साधारण अप्रसिद्ध मनुष्य या महात्कार्यात घातलिया त्याची भीड वाढवावयास बहुत दिवस लागतील. ते कितेक कार्ये नाश होणार याकरिता आधी सरकारकुनी देणे ते बहुत विचारून, मनुष्यपरीक्षा करून, केले कर्मामध्ये फिरोन आपणांस संकट न पडे यैसे बरे शोधून, सलक्षणिक मनुष्य वाढवीत वाढवीत कार्यधुरंधर पाहून, मग सरकारकुनी सांगावी.

सरकारकुनी सांगितल्यानंतर क्षणक्षणा त्याची अवगणना, अपमान सर्वथा न करावा. कदाचित् समयाचे गुणें सरकारकुनापासोन यखादे जाणत नेणत अनुचित कर्म होत असिले तरी ते गोष्ट चीत्तातच ठेऊन त्याचा ऐब इतर लोकांत न बोलतां, ते गोष्ट आपणांस कळली यैसेंही त्यास अथवा वरकड सेवकांस कळो न देता, युक्तीचे वाटेने पर्यायेंकडून त्यापासून तो दोष सांडवावा, सरकारकुनादी सेवक येकायकी त्यासारिखे मिळणे कठीण, यास्तव त्या लोकांचे बहुमानाविषयीं बहुत सावध असावे."

या व्याकरणिक वैशिष्ट्यांखेरीज शैलीची वैशिष्ट्येही या ग्रंथात आढळतात. कोणताही नियम नुसता निवेदन न करता त्यामागील भूमिका विशद केलेली दिसते. हाताखालील सेवक करीत असलेल्या कामाची संपूर्ण बारीकसारीक माहिती (हुनर) राजाने अवगत करावे एवढे सांगून ग्रंथकार थांबत नाही, तर "येणे करून ज्याने जो श्रम केला त्याचा गुण कळोन तदनुरूप त्याच्या श्रमाचे सार्थक करिजेते. अन्यथा न्यून जालियाने कृतघ्नता येते, विशेष विधालीयाने गाफिली दिसते."[४२] अशी कारणमीमांसा दिलेली आहे. तसेच कोणतेही विवेचन पूर्ण झाल्यावर, "आधी वतनदार हा येक विश्वास, ततोपि प्रामाणिक, म्हणजे सोने आणि सुगंध!"[४३] किंवा 'प्रधान म्हणजे राजमदजनित अन्यायसागराची मर्यादा'[४४] अशा रीतीने म्हण किंवा अलंकार वापरूनही परिणामकारकता साधली आहे. प्रशासनिक भाषेचे असे अलंकारिक स्वरूप त्या काळी उचित मानले जात होते. कारण प्रशासनिक भाषेचा वापर व्यक्ति म्हणून केला जात असे, 'पदधारक' म्हणून व्यक्तिनिरपेक्ष केला जात

अनुक्रमणिका

नसे. येथे प्रशासक व राज्यकरता एकाच व्यक्ति आहे. यामुळेच आज्ञापत्राची ही प्रौढ, भारदस्त व समर्थ भाषाशैलीयुक्त भाषा म्हणजे तात्काली प्रशासनिक भाषा आहे असे म्हणण्याऐवजी एका पगाल्भ बुद्धीच्या, मुत्सद्दी व कडक शिस्तीच्या व्यक्तीची तत्कालीन राज्यकर्त्या प्रशासकाची वैयक्तिक भाषाशैली आहे असे म्हणणे उचित ठरेल. बनहट्टींच्या शब्दांत सांगायचे तर, "हा संपूर्ण प्रबंध म्हणजे ज्याच्यापुढे 'ब्र' म्हणायची कोणाची प्राज्ञा नाही अशा जबरदस्त अकुतोभय अधिकारी पुरुषाचे बोल वाटतात."

शिवकालीन पत्रांतील भाषा ही सुद्धा याच कारणामुळे, त्या त्या पत्रलेखकाने प्रशासनाच्या त्या त्या स्तरावर वापरलेली त्याची स्वतःची भाषा ठरेल. मायन्यांची व कालोल्लेखाची पद्धत हि विशिष्ट नियमानुसार अवलंबली जाई; परंतु पत्रातील मजकुराची शैली व वाक्यरचनादी व्याकरणिक वैशिष्ट्ये ही भाषा वापरणाऱ्या व्यक्तीची व्यक्तिगत भाषिक वैशिष्ट्ये ठरतात. यामुळेच 'आज्ञापत्रा'ची भाषा व शिवाजीमहाराजांनी पाठवलेल्या पत्रातील '....मराठीयाची तो इज्ञत वाचणार नाही' किंवा '.... तरी ऐशा चाकरास ठीकठाक केले पाहिजेत. ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करू पाहतो....' ही भाषा यात विलक्षण साम्य आढळते.

आता शिवाजीराजांनी प्रशासनिक भाषेत वापरायचे शब्द व लेखनाची पद्धती यांस नवीन वळण लावण्यासाठी लिहवून घेतलेल्या मार्गदर्शक ग्रंथांचा तत्कालीन व उत्तरकालीन प्रशासनिक मराठीच्या घडणीत काय वाटा होता हे पाहू या.

'लेखनप्रशस्ति' या ग्रंथाच्या लेखनाचे प्रयोजन त्याच्या उपोद्घातातील, "मुसलमानांपूर्वी शिलशिला काय होता ते पाहून व मुसलमानी मान्यातून घेण्यासारखे असेल तेवढे घेऊन देशकालवर्तमानानुरूप नवी 'लेखनप्रशस्ति' प्रचलित झाली पाहिजे" अशा मतलबाच्या वाक्यावरून स्पष्ट होते.[४५] मायने कसे लिहावेत, कोणाला कोणता मायना लिहावा याचेच वर्णन या ग्रंथात आहे. मुसलमानी धर्तीचे मायने जाऊन स्वस्तिवचनयुक्त-हिंदु कालगणनायुक्त नवे मायने नंतरच्या कालखंडात रूढ झाले त्याचे श्रेय या ग्रंथास द्यावे लागेल. या ग्रंथाच्या अखेरीस दिलेल्या अठ्ठ्याहत्तर प्रकारच्या पत्रांचा वापर मात्र, याआधी नमूद केल्याप्रमाणे, त्या त्या पद्धतीने झाल्याचे आढळत नाही.

राज्यव्यवहारकोशाचे प्रयोजन फारसीचा प्रभाव नसलेले प्रशासनिक शब्द तयार करणे हे आहे असे त्याच्या उपोद्घातातनमूद केले आहे. "सर्खवासो ऽ प्यनुचराधिकारीती निगद्यते !"[४६] यांप्रमाणे तत्कालीन राजकारण व व्यवहार यांना उपयोगी ठरणारे दीड-एक हजार संस्कृत पर्याय त्या कोशात आहेत. अर्थात या कोशात कित्येक रूढ फारसी शब्दांचे संस्कृत पर्याय दिलेले नाहीत व याउलट कित्येक देशी प्राकृत शब्दांचे संस्कृत पर्याय दिले आहेत हेही लक्षात घ्यायला हवे. आणखी असे की, या कोशातील शब्द भाषिक धोरणानुसार बनवले असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र प्रचलित शब्द वापरण्याचीच प्रवृत्ती आढळते. तेथे प्रशासन क्षेत्रात रूढ झालेले शब्द टाळण्याचा आणि कोशात तयार केलेले शब्द आवर्जून वापरण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही हे आज्ञापत्राबाबतच्या विवेचनात वर नमूद केले आहेच.

'मोर्तबदारा' साठी 'राजमुद्राधर', 'बाण' ऐवजी 'मंडलाग्रक' किंवा 'खंजीर' ऐवजी 'कौक्षेयक' हे राज्यव्यवहारकोशातील पर्याय त्यानंतरच्या काळात रूढ होऊ शकले नाहीत. याचे कारण केवळ नंतरच्या

राज्यकर्त्यांनी शिवाजीराजांच्या भाषिक धोरणाचा पाठपुरावा केला नाही हेच नसावे. हे नवे पर्याय वापरास सोयिस्कर व सुलभ नव्हते, त्या मानाने रूढ शब्द फारसी म्हणजे परकीय असले तरी प्रशासनक्षेत्रात तीन शतके वापरले जाऊन परिचित झालेले होते, हेही एक कारण असावे. कारण एखादा प्रचलित पर्याय केवल परकीय भाषेतून आला आहे म्हणून बदलण्याचे ठरवणे हे स्वभाषाभिमानाचे द्योतक आहे हे खरे, पण नवा शब्द रूढ होण्यासाठी तो भाषा वापरणार्या व्यक्तींनी स्वीकारणे आवश्यक असते आणि हा स्वीकार विशेषेकरून शब्दाच्या वापरसुलभतेवर अवलंबून असतो. त्या मानाने पात्रांचे मायने ठराविक साच्यानुसार लिहिणे हे यांत्रिकतेने करायचे कां असते. भाषिक अभिमान व धोरण म्हणून नवे मायने स्वीकारले गेले, पण वापरसुलभ नसलेले नवीन शब्दपर्याय केवळ ग्रंथातच राहिले, असे घडले असावे. थोडक्यात :

१) शिवकालीन प्रशासनक्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेमध्ये उत्तरोत्तर मराठी शब्दांचे प्रमाण अधिक होत गेले, पण फारसी शब्द अजिबात नाहीसे झाले अस मात्र झाले नव्हते; रूढ व प्रचलित फारसी शब्द कायम राहिले होते.

२) मायने व कालोल्लेख या बाबतीत फारसी व मराठी दोन्ही धर्तीवरील प्रकार आढळतात.

३)वाक्यरचना अधिक भारदस्त, डौलदार व परिणामकारक होऊ लागली. दीर्घ मिश्र वाक्ये व छोटी सुटसुटीत वाक्ये अशी दोन्ही प्रकारची रचना प्रशासनिक मराठीत होऊ लागली.

४) विविध स्तरांवरील व्यक्तींनी एकमेकांशी केलेला पत्रव्यवहार वा राजाने दिलेल्या सूचना यांतील भाषा व्यक्तिसापेक्ष असल्याचे दिसते. प्रशासनिक भाषा वापरणाऱ्या व्यक्तीचा व्यक्तिगत भाषाशैलीचा त्या भाषेवरील ठसा उठून दिसतो.

5) या काळातील प्रशासन यंत्रणेचा जनतेशी होणारा भाषिक व्यवहार लिखित स्वरुपात फारसा उपलब्ध असल्याचे आढळत नाही. प्रजेतील व्यक्तींना वा देवस्थानांना दिलेल्या सनदा किंवा अभयपत्रे यांना जनतासंपर्काची भाषा संबोधता येईल. परंतु प्रशासनिक लिखित भाषा बव्हंशी प्रशासक राज्यकर्ता व प्रशासन यंत्रणेतील विविध स्तरांवरील सेवकवर्ग यांच्यापुरतीच मर्यादित होती.

प्रशासनात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप विशिष्ट धोरणाने बदलण्याचे प्रयत्न या कालखंडात झाले खरे, परंतु मायने आदी चौकात वगळता ती पूर्णतः बदलली नाही. शब्दयोजनदी वैशिष्ट्ये, राज्यकर्त्यांच्या भाषिक धोरणानुसार काटेकोररीत्या न बदलता अर्थाची समर्पकता व बरीच वर्षे रूळल्यामुळे आलेली पर्यायाची परिचितता यांनुसार व्यवहारास सोयीची वाटली त्या प्रमाणातच बदलली.

शिवकालोत्तर मराठी अंमल (इ.स. १६८१ ते १८१८)

शिवाजीराजांच्या मृत्यूनंतर मराठी अंमल चालू होता तोपर्यंत म्हणजे पेशवाईच्या अस्तापर्यंत मराठी भाषेचा राजाश्रय कायम होता व प्रशासनिक मराठीही फारसी व संस्कृत यांच्या द्वारा झालेल्या पोषणासह पूर्वपरंपरेशी सुसंगत अशी वाटचाल करीत होती. प्रशासनिक मराठीचा इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभानंतर इंग्रजी

भाषेशीही संपर्क आला. म्हणून इंग्रजांची राजवट सुरु होईपर्यंतचा मराठी अंमलाचा काल म्हणजे इ.स. १६८१ ते १८१८ पर्यंतचा काल या कालखंडात अंतर्भूत केला आहे. शिवाजीराजांच्या मृत्यूनंतरही मराठी भाषा प्रशासनात वावरत राहिली; परंतु शिवकाळात जसे भाषाविषयक धोरण म्हणून फारसीच्या प्रभावापासून मुक्त असे पर्याय देण्याचे प्रयत्न झाले तसे ते त्यापुढील काळात झाल्याचे दिसत नाही हे खरे. मात्र या काळात फारसी शब्द जसेच्या तसे न वापरता, मराठीच्या प्रकृतीशी जुळते करून घेतले गेल्याचे दिसते आणि फारसी शब्दांच्या बरोबरीने संस्कृतनिष्ठ शब्दांचाही वापर होत असल्याचे आढळते. उत्तरकालीन छत्रपतींच्या, पेशव्यांच्या राज्यकारभारात अ-मराठी मुसलमांशी होणारा पत्रव्यवहारही बराच वाढला आणि या कालखंडातील लिहिली गेलेली जमाखर्चाच्या लेखनपद्धतीची अनेक मेस्तकेही उपलब्ध झाली आहेत. या सर्वच मेस्तकांचे लेखक कोण ते निश्चितपणे सांगता येत नाही. 'ज्ञानेश्वरी टिपण' या संपादित पुस्तकाच्या कानडे-कुलकर्णी या संपादकद्वयाने आपल्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे कि, "... सर्वच मेस्तके हेमाडपंताच्या नावाशी जोडलेली दिसतात, परंतु त्याचे लेखक अन्य कोणी असून लेखनकाल अठरावे-एकोणीसावे शतक असल्याचे दिसून येते."[५०] असे असले तरी या मेस्ताकांमधून तत्कालीन प्रश्नातील या क्षेत्रामध्ये वापरायच्या लेखनपद्धतीप्रमाणेच भाषेसंबंधीही थोडीफार माहिती मिळते. शिकंदरलाल आतार यांनी संपादित केलेले 'हेमांडपंती मेस्तक'[५१] किंवा गो.का. चांदोरकर यांनी संपादित केलेले 'मेस्तक,'[५२] स.गं. मालशे यांनी. 'मेस्तक : शाणोपणाची पद्धती' हे पुस्तीकारूपाने प्रसिद्ध केलेले मेस्तक[५३] अशा विविध मेस्तकांमधून जमाखर्चविषयक अनेक पारिभाषिक पर्याय आढळतात. तसेच राज्यकार्यभारातील वेगवेगळ्या हुद्द्यांचाही उल्लेख येतो.

या मेस्तकांमध्ये शिकस्त, मुशदर असे कित्येक फारसी शब्द आढळतात. कारखाने, मुकाबिला असे प्रशासनक्षेत्रातील शब्द किंवा हेजीब, मुजूमदार, दबीर, सुरनीस, सबनीस, अशी अधिकाऱ्यांची पदनामे फारसीतच येतात. यावरून राज्यव्यवहारकोशाने त्यांसाठी सांगितलेले अनुक्रमे कार्यस्थान, संमती हे प्रशासनिक शब्द किंवा दूत, अमात्य, युक्तभिज्ञ, सचिव किंवा सेनालेखाक हि पदनामे नंतरच्या काळात रूढ होऊ शकली नाहीत, असे दिसते.

या कालखंडातील प्रशासनाच्या क्षेत्रात झालेला पत्रव्यवहार भाषेच्या दृष्टीने पहिला असता पहिली गोष्ट जाणवते ती अशी की, पत्राच्या प्रारंभी शुभसूचक स्वस्तिवचन अवश्य येते. बहुतेक पत्रांवर 'श्री' हे शुभ अक्षर असते. इ.स. १८०९ मध्ये सुबराव पंडित यांनी पाठवलेल्या आज्ञापत्रात प्रारंभी 'श्रीरामचंद्र' अशी अक्षरे आहेत. काही पात्रांवर श्रीगणपती किंवा श्री म्हाळसाकांत अशीही अक्षरे आढळतात.

कालोल्लेखाच्या बाबतीत हिंदू आणि मुसलमानी दोन्ही प्रकार आढळतात. "स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १५ शुक्ल नामे संवछरे वैशाख शु|| ३ भृगुवासरे' असा कालसंदर्भ राजाराम छत्रपतींच्या एका अभयपत्रात आढळतो. तर रामचंद्रपंत अमात्यांनी संताजी घोरपडे यांस इ.स. १६९२ त पाठवलेल्या पत्रात प्रारंभीच्या मायण्यानंतर 'सुा सलाम तीसेन आलफ' असा काल दिला आहे. शिवछत्रपती (दुसरे) यांच्या इ.स. १७०२ मधील एका इनामपत्रात कालोल्लेखाची एक उल्लेखनीय पद्धत आढळते. "स्वस्ति श्री शुद्ध प्चातुर्थी गुरुवासर' अशा प्रारंभी कालोल्लेख आहे आणि इनाम पत्राच्या पाठीमागे 'तेरीख ३, राजाब, सन सालास माया अलफ असा ही काल दिला आहे. राज्यकर्त्याचे धोरण म्हणून प्रारंभी हिंदु कालगणना आली, परंतु प्रचलित व परिचित कालगणना म्हणून मुसलमानी कालगणना पद्धतीचा संदर्भ देणेही आवश्यक वाटले असावे.

मायान्यांच्या दृष्टीने या पत्रव्यवहाराचे अवलोकन केले असता बहुतेक सर्व पत्राम्वरील मायने फारसीच्या धर्तीवर पण फारसी शब्दयोजना टाळून लिहिलेले आढळतात. 'दाम दौलतहू' याऐवजी त्याचा 'अखंडितलक्ष्मीअलंकृत' असा मराठी तर्जुमा येतो. पत्र पाठवणाऱ्याचा किंवा ज्यास पत्र पाठवायचे त्याचा उल्लेख 'सकलगुणालंकरण अखंडित अखंडितलक्ष्मीअलंकृत किंवा क्षेत्रीयकुलावतंस' 'राजमान्य राजश्री' अशा बिरुदावालीसह होतो व पत्राचा प्रकार, 'आज्ञापत्र ... यांस आज्ञा जे' '.... याच दिल्हे इनामपत्र यैसे जे...' याप्रमाणे मायन्यातच उल्लेखला जातो. बडोदा संस्थानच्या कागदपत्रांतील इ.स. १७९४ च्या एका पत्रातील 'श्रीमंत राजश्री सेनाखासखेल समशेरबहाद्दर साहेबांचे सेवेशी, आज्ञाधारक जयराम आपाजी कृतानेक रामराम विज्ञापना" हा मायना तर आज खाजगी पत्रव्यवहारात वापरात असलेल्या मायन्याशी बराचसा मिळताजुळता आहे. कोल्हापूर दाप्तरातील इ.स. १७९८ तील एका पत्रातील "श्रीमान्माहाराज राजाधिराज राजश्री छत्रपती स्वामीचे शेवेशी विनंती शेवक चरणरज रामचंद्र केशवराव चरणावर मस्तक ठेवून कृतानेक विज्ञापणा" हा प्रारंभीचा व 'शेवेशी श्रुत होत हे विज्ञापणा' हा अखेरचा मायनाही या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे.

पत्रव्यवहारातील विविध प्रकारांचा उल्लेख बहुतांश पत्रांमध्ये मजकुरात व मान्यात येऊन गेला असल्याचे आढळते. अशा रीतीने उल्लेखालेले अभयपत्र, इनामपत्र, आज्ञापत्र, विनंतिपत्र, ताकीदपत्र असे अनेक प्रकार या कालखंडात आढळतात.

या कालखंडातील प्रशासनिक लेखनातील शब्दयोजनेचा विचार केला तर फारसी व मराठी दोन्ही तऱ्हेचे शब्दप्रयोग त्यात आढळतात. राजा शिवछत्रपती (दुसरे) यांनी इ. १७०२ मध्ये दिलेल्या इनामपत्रात निष्ठेने, संरक्षण, कैलासवासी स्वामी योगक्षेम नूतन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने, जलतरुपाषणसहित असे संस्कृतनिष्ठ शब्दप्रयोग येताळ, तद्वतच तपासिले, कुलबाब, कुलकानू, हकदार, अलाहिदा, सनद असे फारसी शब्दही आढळतात. पंत अमात्यांस संताजी घोरपडे यांनी इ.स. १६९५ त पाठवलेल्या पत्रात स्वानंदवैभवलेखन, बुद्धिवाद, द्वैतभाव वीतरागे स्वमुखे सांगितले की, भावार्थ, स्नेहाची उत्तरे, विकल्प स्मरण, बहुमान, अंगीकार, मुखवचने सांगतील की, अशा संस्कृतनिष्ठ मराठी शब्दांप्रमाणेच जप्तनमुलूक, साक्षीनसी, शफ्त, मशारनइलेनी, सीहुरसिची असे फारसी शब्दही येतात. अर्थात या प्रकारच्या फारसी शब्दांचे प्रमाण उत्तरोत्तर कमी होत गेलेले दिसते आणि जे शब्द राहिले ते मराठी भाषेचे मराठीपण कायम ठेवून मराठीत एकरूप झालेले दिसतात. त्यांच्या अस्तित्वामुळे प्रशासनक्षेत्रातील मराठी भाषा दबावाने खुरटली नसून उलट तिची श्रीमंती वाढल्याचे जाणवते. वि.का. राजवाडे यांच्या शब्दांत सांगायचे तर "अठराव्या शतकात पेशव्यांच्या अंमलात झालेला हा फारशी शब्दांचा शिरकाव चौदाव्या-पंधराव्या व सोळाव्या शतकातल्याप्रमाणे मराठीला मागे सारून होत नव्हता तर मराठीची मर्जी संभाळून होत होता..."[५४] तर ग्रामोपाध्ये याबाबत म्हणतात, "क्वचित फारशी आणि मराठी अशा दोन्ही लकबी एकाच वाक्यात आढळू लागल्या आणि एकंदरीत दरबारी व्यवहाराच्या भाषेला एक प्रकारची शोभा आली... परंतु पदरी पडलेल्या या सर्वांना तिने पवित्र करून घेतले आहे आणि आपली श्रीमंती वाढवली आहे."[५५]

याही कालखंडात राज्यकर्ता हाच न्याय, महसूल, संरक्षण या सर्व क्षेत्रांत प्रभावी असून तो शास्ता, नियंत्रक व प्रशासक आहे व त्याला साह्य करणारी त्याची प्रशासन यंत्रणा त्याच्या व्यक्तिगत नियंत्रणाखाली

आहे अशी परिस्थिती दिसते. यामुळे प्रशासनक्षेत्रात लिखाण करताना व्यक्ति आपले व्यक्तित्व विसरून निव्वळ प्रशासनाचा घटक म्हणून अलिप्तपणे लिहित नसे असे दिसते. उच्च अधिकार्याने आपल्या एकनिष्ठेची शंका घेतली असे दिसल्यामुळे आपली बाजू मांडताना संताजी घोरपडे 'विश्वासाची जाती तुळशी बोलाचे श्रीवरील आहे. स्वामीचे मांडीवरी आम्ही उसे ठेवून निजावे, आमचे मांडीवरी स्वामींनी ठेवावे' असे भावनिक आवाहन करतो. किंवा आपली कामगिरी पेशव्यांना कळवताना गोविंदपंत बुंदेले पत्रात आपला स्वतःचा उल्लेख "आम्ही कान धरली शेळी" आहो असा करतात.[५६] तसेच राजाराम छत्रपतींनी दिलेल्या अभयपत्रात ते "तुम्ही कोणे विषयी शक न धरिता स्वामीसंनिध येणे" असे व्यक्तिगत आश्वासन देतात. यामुळेच प्रशासनविषयक पत्रव्यवहारात प्रशासना खेरीज अन्य खाजगी बाबींचाही उल्लेख सहजगत्या येतो व प्रशासनिक भाषेची अशी वेगळी धाटणी न जाणवता पत्रलेखकाच्या व्यक्तित्वाचा ठसाच शैलीतून दिसतो. दरबारी लिखाणात फारसी शब्दांचा जाणीपूर्वक वापर करून आपल्या भाषेत डौल आणण्याचा प्रयत्न होई व खाजगी भाषा मात्र लिहिणाऱ्याच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार फारसीमिश्रित वा संस्कृतमिश्रित होई, या अर्थाचे श्री.रं. कुलकर्णी यांचे विधान या संदर्भात उल्लेखनीय आहे. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर "एकच पत्रलेखक जेव्हा राजकारण लिहितो तेव्हा त्याची भाषा निराळ्या वळणाने धाव घेते. हाच लेखक जेव्हा खाजगी मजकूर लिहून कळवितो तेव्हा त्याच्या भाषेला थोडेफार संस्कृतप्राचुर्याचे वळण लागते... या विभिन्न्तेचा अर्थ एवढाच दिसतो की, दरबारी भाषेचा डौल यावनी शब्दांनी भारदस्त करण्याची प्रवृत्ती असावी. परंतु तसा संबंध नसल्यास लेखकाच्या कुवतीप्रमाणे फारसीमिश्र अथवा संस्कृतप्रचुर भाषेचा उपयोग होत असावा..."[५७]

वरील विवेचनावरून या कालखंडातील प्रशासनिक भाषेविषयी ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

(१) शिवोत्तरकालीन प्रशासनक्षेत्रात आढळणाऱ्या मराठी भाषेने प्रशासनक्षेत्रातील शब्दयोजना व वाक्यप्रयोग या बाबतीत फारसीची वैशिष्ट्ये प्रचवून स्वतःचे वेगळेपण निर्माण केले होते.

(२) मायने व कालोल्लेख इत्यादीबाबत मराठीला साजेशी पद्धती तिने आत्मसात केली होती.

(३) अधिकाऱ्यांची पदनामे बहुतेक शिवपूर्वकाळातील फारसीच साहिली.

(४) या काळात शिवकाळाच्या तुलनेने पात्रांच्या प्रकारांची विविधता अधिक आढळते.

(५) प्रशासनिक भाषेची वेगळी भाषासरणी निर्माण झाली होती असे मात्र या मराठीबद्दल म्हणता येत नाही; उलट प्रशासनक्षेत्रातील मराठी भाषेवर शब्दयोजना मांडणी या बाबतीत भाषा वापरणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा आढळतो. असे असूनही शब्दयोजना, पात्रांचे विविध प्रकार व त्यांचे विशिष्ट मायने या दृष्टींनी प्रशासनिक भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण व सामान्य भाषिक व्यवहारातील स्वरूपापेक्षा वेगळी बनण्यास प्रारंभ झाला होता असे जाणवते.

इंग्रजी अंमल (इ.स. १८१८ ते १९४७)

अनुक्रमणिका

या कलाखंडात मराठी अंमल इंग्रजी अंमल सुरु झाल्यापासून इंग्रजी राजवटीचा म्हणजे इ.स. १८१८ ते १९४७ हा कालखंड येतो. पेशवाईच्या अस्तानंतर परकीय राजकर्त्यांचा – इंग्रजांचा – अंमल सुरु झाल्यानंतरही मराठी भाषिक सरदारांनी, छत्रपतींनी वा पेशव्यांनी मराठीतून लिहिलेली प्रशासनविषयक पत्रे आढळतात. प्रारंभीच्या या पात्रांची भाषा लागतपूर्वीच्या काळातील पात्रांच्या भाषेप्रमाणेच असल्याचे दिसते. परंतु त्याच सुमारास इंग्रज शासनकर्त्यांनी काढलेले जाहीरनामे इत्यादींवर इंग्रजीचा प्रभाव उठून दिसतो. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी प्रशासनाची भाषा म्हणून मराठीऐवजी इंग्रजीचा वापर प्राधान्याने सुरु केल्यामुळे या कालखंडातील प्रशासनिक मराठीतील पत्रव्यवहार फारसा आढळत नाही. मात्र जनतेच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध करायच्या सूचना, जाहिराती वगैरे मजकूर शासकीय राजपत्रांतून वा अन्यत्रही मराठीतून प्रसिद्ध झाल्याचे आढळते. असा मराठीचा वापरही अत्यल्प असल्याचे दिसते. पूर्णतः इंग्रज अंमलाखाली नसलेल्या संस्थानांच्या क्षेत्रांमध्ये मात्र मराठी भाषेत प्रशासनव्यवहार होत असल्याचे आढळते.

राज्यकर्ते परभाषी असले की प्रशासनाची भाषा मराठी असली तरीही तिच्या प्रशासनव्यवहारातील रूपावर राज्यकर्त्यांच्या भाषेचा प्रभाव काळात-नकळत, भाषा वापरणाऱ्यांची इच्छा असो वा नसो, पडतोच याची प्रचीती बहामनी कालखंडातील येते. त्या प्रचीतीची पुनरावृत्ती याही कालखंडात झाल्याचे दिसते. या कालखंडातील उत्तरकालीन प्रशासनिक मराठी भाषेवर बऱ्याच प्रमाणात शब्दयोजना व वाक्यरचना या बाबतीत इंग्रजी भाषेचा प्रभाव पडल्याचे आढळते. तत्कालीन पत्रव्यवहाराच्या वा प्रसिद्धीपत्रकादी मजकुराच्या नमुन्यांची पाहणी केल्यास प्रशासनिक मराठी भाषेत पडलेले हे फरक स्पष्ट होतात.

या कालखंडातील प्रशासनिक पत्रव्यवहारातील मायने व लेखनपद्धती यांचा विचार करता त्यात "श्रीमंत महाराजेसाहेब मुशफ कदरदान राजे रघोजी भोसले सेनासाहेब शुभे बहादुरदान अषफाक हूं आजतर्फ मेजर तामिस बलूकिसनसाहेब रेसिडंट बाद सलाम" किंवा "अज सरकार राजश्री तुकोजीराव होळकर नीह कताराम" असा फारसी पद्धतीचा मायना आढळतो; त्याचप्रमाणे "राजश्री गंगादीन जमादार मामलेदार प्रगणे बागलवाडी सेंधवे गोसावी यांसी अखंडित लक्ष्मीआलंकृत राजमान्य स्नेहांकित आहाल्यान दरबार सरकार होळकर रामराम विनंती उपरी" असाही मायना आढळतो.

या कालखंडामध्ये रिपोर्ट, जाहीरनामा, प्रसिद्धिपत्रके इत्यादींमध्ये कागदाचा प्रकार सुरुवातीला डोक्यावर नमूद करणे व लिहिणाऱ्याचे नाव व पदनाम कागदाच्या शेवटी उजवीकडे आणि कालोल्लेख व स्थळ शेवटी डावीकडे नमूद करणे अशी पद्धत दिसते. उदाहरणार्थ, जार्ज जर्विसजे प्रसिद्धिपत्रक, १८२५ किंवा बी.जी.जी. २७ जून १८९५ पार्ट दोन, पृष्ठ १८२ वरील जाहिरात यांचा उल्लेख करता येईल. काही कागदांत या नव्या पद्धतीसह पूर्वकालीन पद्धतीनुसार "श्री' कार (जार्ज जर्विसचे पत्रक, १८२५) किंवा शेवटी माजकुरांतर्गत कालोल्लेख अशी जुनी पद्धतही आढळते. इ.स. १८३८ मध्ये पोलिटिकल डिपार्टमेंटने काढलेल्या एका जाहीरनाम्यात प्रकारचा उल्लेख डोक्यावर प्रारंभी आहे, तर इ.स. १८२१ मध्ये सातारा छत्रपतींनी काढलेल्या जाहीरनाम्यात प्रकारचा उल्लेख सुरुवातीला मजकुरांतर्गत आहे.

अनुक्रमणिका

बहुतेक कागदांमध्ये कालोल्लेख खिस्ती कालगणनेचा आढळतो. परंतु क्वचित पत्राच्या शेवटी 'र छ ३ जिल्हेज' असा मुसलमानी चांद्र मासाचाही कालसंदर्भ आढळतो. काही कागदांमध्ये पत्राच्या शेवटीच पण खिस्ती व मुसलमानी दोन्ही प्रकारचा कालोल्लेख आढळतो.

इंग्रजी अंमलामध्ये अस्तित्वात आलेल्या नवीन अधिकारपदांचे उल्लेख देवनागरीत जसेच्या तसे वा किंचित फरकाने आल्याचे दिसते. उदाहरणादाखल करनेल, गवरनर कौंशल, पोष्ठ मास्तर जनराल, रेसिडंट, असिस्टंट सिकरटरी, पोलिटीक्याल यजीट, बेलीफ, कलेक्टर शेरीफ, सिकर्टरी, शिकरटरी, सकत्री, पोलीस कमिशनर असे कित्येक शब्द देता येतील. जार्ज जर्विसने काढलेल्या 'ग्रंथाची भाषांतरे किंवा नवीन ग्रंथ करणारांस बक्षीसाविषयीचे प्रसिद्धीपत्र' या मूळ इंग्रजी प्रसिद्धिपत्रकाच्या मराठी मसुद्यात "सकत्री म्हणजे आज्ञालेखक यांस" असा मराठी अर्थ व प्रतिशब्द दिला आहे. पदनामांखेरीज कोर्ट आफ दिरक्टरस, गौरमेंट, जर्नेल ट्रेजरी, रिपोर्ट, सर्क्युलर हुकूम, कंपनी, लेसने, कस्टम हौस, कोआपरेटिव सोसायटीज आक्ट, फंड, मेंबर, हपीसाचा वेळ, नंबर, पास, स्टांडर्ड टाईम, सेक्शन, सी.आय. डी., प्लीडर असे कित्येक इंग्रजी शब्द या प्रशासनिक मराठीने आपल्यात सामावून घेतलेले दिसतात. त्याचबरोबर पूर्वकालीन प्रचलित फारसी शब्दही प्रशासनिक मराठीत कायं राहिलेले दिसतात. डाक, मक्ता, अर्जी, तर्फेने, लाखोटा, खबर, पाव कलाकाचा औकाश, बरसादीचे दिवसात, जलदीची डाक, जाबसाल, मालूम, इन्साफ करणे, दर्या, हुद्दा, हजर, मलिक मा आझमा असे काही शब्द उदाहरणादाखल देता येतील.

शब्दयोजनेप्रमाणेच वाक्यरचनेच्या बाबतीतही या कालखंडातील प्रशासनिक मराठी वैशिष्ट्यपूर्ण दिसते. दीर्घ मिश्र वाक्ये शिवकालीन प्रशासनिक मराठीमध्येही आढळतात; परंतु या कालखंडातील अशा वाक्यांची योजना वेगळ्या कारणाने व प्रयोजनाने झाली असल्याचे जाणवते. 'आज्ञापत्रा'तील दीर्घ वाक्ये, लिहिणाऱ्याच्या मनातील अर्थ विशिष्ट क्रमाने, विशिष्ट बाबींवर जोर देऊन सांगण्यासाठी अनिवार्यतः येत असल्याचे जाणवते. येथे ही दीर्घ मिश्र वाक्ये इंग्रजीचा वाक्यशः अनुवाद करण्याच्या प्रयत्नातून आल्याचे जाणवते. मुंबईच्या शेरीफांनी इ.स. १९३० मध्ये काढलेल्या एका जाहीरनाम्यातील पहिला संपूर्ण परिच्छेद म्हणजे १५० शब्दांहून अधिक लांबीचे मिश्र वाक्य आहे. ही दीर्घता मराठी भाषेत कृत्रिम भासते. सेशन कुठे भरले आहे, कोणाचे आहे, केव्हा आहे व कशासाठी आहे या सर्व बाबी एकाच वाक्यात यादीसारख्या दिल्या आहेत. या बाबी ४ किंवा ५ सुट्या वाक्यांत देऊनही लिहिणाऱ्याचा अभिप्राय व्यक्त होऊ शकला असता. वाक्यांच्या दिर्घतेप्रमाणेच व्यक्तिसंदर्भविरहित वाक्यरचना हेही वैशिष्ट्य येथे आढळते. 'तुम्ही हजर राहा' असे सांगण्याऐवजी 'त्यांनी सदरील सांगितलेल्या वेळी... हजर राहिले पाहिजे' असे म्हटले आहे. कर्ता कोण ते महत्त्वाचे नसून कार्य महत्त्वाचे असते आशा बाबतीत नवीन कर्मणी प्रयोगाचा वापर केला जातो. व्याकरणकार दामले म्हणतात, "...ह्या प्रयोगामध्ये मुख्य धातूच्या कर्त्यास गौणत्व असून तो वाक्यात स्पष्ट सांगण्याची नेहमी जरुरी नसते; तर तो अध्याहृतही असू शकतो. ह्यामुळे जेव्हा कर्त्याची अपेक्षा नसते किंवा माहित असूनही तो स्पष्टपणे सांगणे राजकीय दृष्ट्या इष्ट नसते, त्या वेळी या प्रयोगाची आवश्यकता व इष्टता भासू लागते..."[५८] अशी वाक्ये या कालखंडातील प्रशासनिक मराठीत विपुल आढळतात. "कमिटीने अगर कमिटीचा मेंबर ह्या नात्याने केली जाणारी कामे कायदेशीर आहेत असेच समजले जाईल." किंवा टोळी मग तिजबरोबर गणपती असो किंवा नसो, पासाशिवाय रस्त्यावरून जाऊ दिली जाणार नाही." ही वाक्ये वानगीदाखल नमूद करता येईल.

इंग्रज सरकारने जनतेच्या माहितीकरिता काढलेली अशी पत्रके वगळता अन्य सर्व प्रशासनिक मराठी ही व्यक्तिगत पत्रव्यवहाराच्या स्वरुपात असल्याने पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीचे व्यक्तिविशिष्ट शैली हे वैशिष्ट्य तेथे कायं आहे. इंग्रजांनी काढलेल्या पत्रकांची भाषा मात्र एका व्यक्तीने लिहिलेली नसून प्रशासन यंत्रणेच्या एका घटकाने व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष लिहिली असल्याचे दिसते. बॉम्बे गव्हर्न्मेंट गझेट – ३ जुलै १९३० मध्ये प्रसिद्ध झालेला मुंबईच्या शेरीफांनी काढलेला जाहीरनामा किंवा जार्ज जर्विसाच्या सहीने निघालेले. इ.स. १८२५ चे प्रसिद्धिपत्रक यांमध्ये लिहिणाऱ्या व्यक्तीस महत्त्व नसून त्यातील मजकुरास महत्त्व आहे. “सर्व लोकांनी… हजर राहिले पाहिजे व कोर्टाच्या परवानगीवाचून तेथून जाता कामा नये” हा आदेश बुंदली भाय ही व्यक्ति देत नसून, शेरीफ या नात्याने, वरच्या प्रशासनस्तरावरून कळलेली माहिती जनतेस कळविली गेली आहे. तसेच “जो कोणी फार चांगला ग्रंथ करून आणील…त्यास ते देण्यासाठी गवरनर कौन्शल यांस शिफारस केली जाईल.” असे म्हणणाऱ्या प्रसिद्धिपत्रकात शिफारस कोण करील यास महत्त्व नाही, ती केली जाईल एवढेच महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात, हे पत्रक म्हणजे व्यक्तिगत केलेले आवाहन नसून विशिष्ट काम करणाऱ्या एका संस्थेच्या वतीने प्रशासन करणाऱ्या यंत्रणेच्या एका घटकाने काढलेले पत्रक आहे. त्यातील भाषा बुन्दलीभाय हाजीभाय किंवा जार्ज जर्विस यांची नाही. त्या मजकुराचा व्यक्तिबोधविरहित असा अर्थ व्यक्तिसंदर्भहीन वाक्यांतून किंवा नवीन कर्मणी प्रयोगाच्या वापरातून व्यक्त होत आहे. म्हणूनच ही भाषा अमुक एका व्यक्तीची आहे असे न म्हणता ती प्रशासनाची भाषा आहे असे आपण म्हणू शकतो. येथे राज्यकर्त्यांचे धोरण अंमलात आणणारे प्रशासक व त्यांची सहाय्यक प्रशासन यंत्रणा ही एक व्यक्ति म्हणून काम करीत नसून एक संघटना, एक संस्था म्हणून काम करीत आहेत. त्यामुळेच या कालखंडातील प्रशासन क्षेत्रात वापरली जाणारी ही मराठी पूर्वकालीन प्रशासन क्षेत्रातील मराठीपेक्षा भिन्न दिसते.

या कालखंडात प्रशासनिक शब्दांचे कोश बनवण्याचेही प्रयत्न झाल्याचे आढळते. प्रशासनक्षेत्रात वापरल्या जाणार्या मराठी शब्दांची शब्दावली बनवण्याचा पहिला प्रयत्न ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांच्या आज्ञेवरून इ.स. १९५५ च्या सुमारास केला गेला होता असा उल्लेख आढळतो.[५९] एच्. एच्. विल्सन यांनी संपादित केलेल्या ‘ए ग्लॉसरी आफ ज्युडीशियल अंड रेव्हेन्यू टर्म्स’ या कोशात शासकीय कार्यालयात लागणारे शब्दही अंतर्भूत आहेत. परंतु कामगारांना इंग्रजी शब्दांच्या याद्या पाठवून त्यांच्या वापरातील अरेबिक, पर्शियन, मराठी, संस्कृत, हिंदुस्थानी इत्यादी भाषांतील पर्याय मागवून कोश तयार करण्याचा हा प्रयत्न तितकासा यशस्वी झाल्याचे दिसत नाही.[६०] दुसरा प्रयत्न इ.स. १९३१ मध्ये बडोदा संस्थांचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी केल्याचे दिसते. त्यांनी भारतातील गुजराती, मराठी, उर्दू, पर्शियन, हिंदी, बंगाली या भाषांमध्ये न्यायक्षेत्रात वापरात असलेले सामाईक किंवा समान मूलस्त्रोताचे शब्दपर्याय शोधून काढण्याच्या उद्देशाने भाषा समिती नेमून ‘श्री सयाजी शासन शब्दकल्पतरू’ हा कोश करवून घेतला. या कोशात प्रामुख्याने न्यायविषयक शब्दांचा समावेश असला तरी प्रशासनिक शब्दही बरेच आहेत. त्या काळी गुजराती भाषेत न्यायक्षेत्रात वापरात असलेल्या शब्दांची यादी मूळ आधार मानली आहे. संस्कृत भाषा सर्व भारतीय भाषांची जननी असल्यामुळे कोशामध्ये सुचवलेल्या शब्दांची आंतरराज्यीय आकलनीयता अधिकतम राहावी या उद्देशाने संस्कृतनिष्ठ पर्यायास प्राधान्य दिले आहे.[६१] या कालखंडात प्रशासनिक व्यवहारात लिहिल्या जाणाऱ्या पत्रांचे मायने व त्यांतील मजकूर यांबाबतचे विविध आदर्श नमुने संकलित करून प्रकाशित केल्याचेही दिसते. उदाहरणार्थ : लेखनपद्धतीचे बुक, १८५०, ज्ञानप्रकाश छापखाना.[६२]

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते कि, स्वातंत्र्यपुर्वकालातील इंग्रजी अंमलाच्या कालखंडातील प्रशासनिक मराठी मध्ये तत्पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीपेक्षा बरेच बदल घडून आले :

(१) शब्दयोजनेबाबत जुने प्रचलित शब्द कायं राहून त्याशिवाय बरेचसे इंग्रजी शब्दही – विशेषतः पदनामे व कार्यालयांची नावे – (देवनागरी लिपीत) समाविष्ट झाल्याचे दिसते.

(२) मायने व कालोल्लेख यांच्या जुन्या पद्धतीची वापरात असलेल्या दिसतात. परंतु त्याबरोबरच इंग्रजी धर्तीनुसार लिहिलेले मायने व कालोल्लेखही आढळतात.

(३) कागदपात्रांच्या प्रकाराचे नाव नमूद करण्याबाबतही नवीन पद्धत रूढ झाल्याचे दिसते.

(४) वाक्यरचनेच्या संदर्भात इंग्रजांच्या भाषेचा प्रभाव मराठीवर पडल्याचे दिसते.

(५) याखेरीज शैलीच्या दृष्टीने फार मोठा फरक येथे दृष्टीस पडतो. लिहिणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यक्तिगत शैलीऐवजी व्यक्तिनिरपेक्ष लेखनपद्धती वापरली गेल्याचे दिसते व त्यामुळे भाषेच्या मांडणीतही फरक पडलेला दिसतो.

(६) प्रशासनिक मराठीमधील शब्दयोजनेचे स्वरूप कसे आहे व कसे असावे याबाबत निश्चित धोरण ठरवून कोशनिर्मितीच्या साह्याने शब्दसमृद्धीचे प्रयत्न झाल्याचे दिसते.

या प्रकरणातील एकूण चर्चेचे सिंहावलोकन केले असता, प्रशासनक्षेत्रातील मराठी भाषेच्या वापराच्या इ.स. १९४७ पर्यंतच्या वाटचालीच्या या आढाव्यावरून काही विशेष बाबी लक्षात येतात त्या अशा :

(१) या सर्व कालखंडामध्ये प्रशासनाचे क्षेत्र राजकीय सत्तेपुरतेच मर्यादित होते.

(२) राजसत्तेचा, दाणे देण्याच्या निमित्ताने, धर्मक्षेत्राशी संबंध येई. आनुवंशिक इनामे किंवा अनुदाने देऊन अप्रत्यक्षपने लोककल्याणाचे कार्यही राजसत्ता करीत असे. परंतु बव्हंशी प्रशासनामध्ये न्याय, महसूल व संरक्षण यांचाच समावेश होत असे.

(३) प्रशासनात मराठी भाषेचा वापर करणारी सत्ता परकीय असो वा स्वकीय असो, प्रशासनाचे व पर्यायाने प्रशासनिक भाषेचेही प्रयोजन राज्यकर्त्यांची मते व ध्येयधोरणे राबवणे हेच होते. राज्यकरता व त्याचे सेवक हा गट म्हणजे प्रशासक आणि प्रजा म्हणजे प्रशासित अशी परिस्थिती होती.

(४) प्रशासनिक भाषेवर प्रशासन क्षेत्रातील शब्दसंपत्ती व लेखनपद्धती यांबाबत प्रशासकांच्या भाषेतील वैशिष्ट्यांचा प्रभाव पडत होता.

अनुक्रमणिका

(५) स्वकीय या परकीय सत्तेमुळे प्रशासक व प्रशासित ह्यांच्यामधील दुरावा कमी-अधिक होत असला तरी ह्या दोघांमध्ये उच्च-नीच भाव, श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव किंवा एक विशिष्ट अंतर राखले जात होते.

(६) प्रशासितांचा प्रशासनिक भाषेशी येणारा संबंध अगदी थोडा व तोही एकतर्फी म्हणजे बहुधा प्रजेसाठी प्रशासकांनी काढलेले हुकूम किंवा जाहिर सूचना यांच्यापुरताच मर्यादित असे. असे प्रजेसाठी काढलेले आदेश, हुकूम किंवा सूचना हीही फक्त यादवकाळातील कोरीव लेख किंवा स्वातंत्र्यपूर्व इंग्रज अंमलाच्या काळातील प्रसिद्धिपत्रके वा जाहीरनामे याच क्षेत्रांत आढळतात. एरवी इ.स. १९४७ पूर्वीची प्रशासनिक मराठी ही प्रशासक गटातील विविध व्यक्तींनी एकमेकांस पाठवलेली पत्रे या स्वरूपाचीच असल्याचे आढळते.

(७) साहजिकच, आज्ञापत्रांसारखे अपवाद वगळता, त्या भाषेचे स्वरूप ग्रांथिक नसून त्या काळातील लोकव्यवहाराच्या भाषेशी जुळते आहे.

(८) भाषेवर ती वापरणाऱ्याच्या व्यक्तिगत शैलीचा ठसा जाणवतो. पत्र पाठवणाऱ्या व्यक्तीच्या प्रशासनिक अधिकारानुसार, प्रशासनस्तरांमधील तिच्या स्थानानुसार, दर्ज्यानुसार व पत्राच्या विषयानुसार पत्रात वापरलेल्या भाषेत अजीजीचा, समजावणीचा, ऐटीचा, जरबेचा, रोषाचा किंवा मनवळवणीचा सूर डोकावतो. यामुळे या भाषेला प्रशासनयंत्रणेची विशिष्ट धाटणीची भाषा म्हणून संबोधणे सयुक्तिक वाटत नही.

(९) मात्र नियमबद्ध मायने व प्रशासन क्षेत्रातच आढळणारे विशिष्ट शब्द (पदनामे, पत्राच्या प्रकारांची नावे) एवढ्यापुरते लोकव्यवहाराच्या भाषेपेक्षा आपले वेगळेपण तिने प्रस्थापित केले होते.

(१०) इंग्रज अंमलातील पत्रकादीमध्ये प्रशाषणिक मराठी भाषेचा वापर व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष व संस्थात्मक संघटनेची भाषा म्हणून होण्यास प्रारंभ झाला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या लगतपूर्वीच्या कालखंडात भाषा प्रशासनक्षेत्रीय आविष्काराची नवी पाऊलवाट रूळवाण्याचा प्रयत्न करू लागली होती.

वरील निष्कर्षांचे परिशीलन केले तर आपल्या लक्षात असे येते कि, ही पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठी आधुनिक महाराष्ट्र राज्यस्थापानोत्तर प्रशासनिक मराठीपेक्षा अनेक बाबतींत वेगळी होती. राजेशाही जाऊन लोकशाही आली, यामुळे बदललेली राजकीय व सामाजिक परिस्थिती हे पहिले वेगळेपण. त्याखेरीज प्रशासनपद्धतीची कल्पना व स्वरूप, प्रशासकाचे प्रयोजन, प्रशासानांतर्गत असणारी क्षेत्रे, प्रजा-प्रशासक यांचे संबंध, प्रजेचा प्रशासनिक भाषेशी येणारा व्यापक संबंध, प्रशासनात मराठीचा वापर करण्यामागील राज्यकर्त्यांचे उद्दिष्ट या सगळ्यातील आमुलाग्र बदलांमुळे आधुनिक प्रशासनिक मराठीचा विकास हा पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीचा संपूर्ण कायाकल्पच ठरणे स्वाभाविक होते. आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या नियोजनाला व जडणघडणीला प्रत्यक्ष मार्गदर्शक ठरेल. असे फारसे काही पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीकडून मिळेल असे तिचे स्वरूप नव्हते. परंतु हेदेखील तेवढेच खरे की, प्रशासनक्षेत्रात वापरली जाण्यास समर्थ होण्याची बीजे मराठीत आहेत एवढा आत्मविश्वास नक्की निर्माण झाला होता.

याखेरीज या कालखंडाचे वैशिष्ट्य हे की, सर्वसाधारणपणे भाषेचे स्वरूप कसे असावे यावर जाणीवपूर्वक विचार त्या कालखंडाच्या शेवटीशेवटी होऊ लागला होता. त्या वेळच्या भाषाविषयक लिखाणांतून प्रशासनिक क्षेत्रातील मराठी कशी असावी याबाबत स्वतंत्र असे काही मतप्रदर्शन झाले असल्याचे दिसत नाही हे खरे. पण एकंदरीत मराठी भाषा कशी असावी याबाबतच्या धोरणांचा व मतांचा परिणाम निश्चितपणे पुढील काळातील प्रशासनिक मराठीवर झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ

१. परिशिष्ट दोन : प्रशासनिक मराठीची पूर्वपरंपरा – कालखंडवार नमुने.
२. प्राचीन मराठी कोरीव लेख – शं.गो. तुळपुळे, १९६३, पृष्ठ १७.
३. तत्रैव, पृष्ठ ५६.
४. तत्रैव, पृष्ठ ५०.
५. तत्रैव, पृष्ठ ३०५.
६. यादवकालीन महाराष्ट्र – मु.ग. पानसे, १९६२, पृष्ठे २१८-१९; १७९.
७. महाराष्ट्र सारस्वत (पुरवणीसह) – वि. ल. भावे, १९६३, पृष्ठ ४३.
८. हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत याचे चरित्र – के.आ. पाध्ये, १९३१, पृ.२० व २१
९. प्राचीन मराठी कोरीव लेख – शं. गो. तुळपुळे, १९६३.
१०. तत्रैव, पृष्ठ ५६.
११. तत्रैव, पृष्ठ २११.
१२. तत्रैव, पृष्ठ ७.
१३. तत्रैव, पृष्ठ ३४.
१४. तत्रैव, पृष्ठ ३५७.
१५. तत्रैव, पृष्ठ ७.
१६. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड ८ ची उपप्रस्तावना-वि.का. राजवाडे, १९०३
१७. महाराष्ट्र सारस्वत – वि.ल.भावे, १९६२, पृष्ठ १६६.
१८. महाराष्ट्रेतिहास काळातील राज्यकारभाराचा अभ्यास (भाग – १, इ.स. १६००-१६८०), शं. ना. जोशी, १९५९, पृष्ठ ३४.
१९. राज्यव्यवहारकोश – संपादक रा.गो. काटे, १९५६.
२०. लेखनप्रशस्ती – भा. इ.सं. मंडळ अहवाल, शके १८३२, संपादक वि.का. राजवाडे, १९११, पृष्ठे ६० ते ६९.
२१. आज्ञापत्र अर्थात शिवाजी महाराजांची राजनीती – संपादक श्री. ना. बनहट्टी, १९६१.
२२. निवडक लेख – ग.ह. खरे, १९७२, पृष्ठ २३९.
२३. राज्यव्यवहारकोश – संपादक रा.गो. काटे, १९५६, पृष्ठ ४२, श्लोक २७०.
२४. ऐतिहासिक पत्रबोध – गो.स. सरदेसाई, १९३९, ले. ६, पृष्ठे ८ ते १२ व ले. ८, पृष्ठे १६-१७.
२५. आज्ञापत्र अर्थात शिवाजी महाराजांची राजनीती – संपादक श्री. ना. बनहट्टी, १९६१.
२६. राज्यव्यवहारकोश, पृष्ठ ११, श्लोक २.
२७. आज्ञापत्र, पृष्ठ २५, ओळ ५.

२८. तत्रैव, पृष्ठ १४, ओळ ८.
२९. तत्रैव, पृष्ठ १५, ओळ २४ – २५.
३०. तत्रैव, पृष्ठ २५, ओळ १९.
३१. तत्रैव, पृष्ठ ३६, ओळ ३.
३२. तत्रैव, पृष्ठ ४९ , ओळ ११.
३३. तत्रैव, पृष्ठ ४९, ओळ २३.
३४. तत्रैव, पृष्ठ ५८, ओळ १३.
३५. तत्रैव, पृष्ठ १८, ओळ १७.
३६. तत्रैव, पृष्ठ १९, ओळ २४.
३७. तत्रैव, पृष्ठ ३३, ओळ १.
३८. तत्रैव, पृष्ठ ४५, ओळ १.
३९. तत्रैव, पृष्ठ ४६, ओळी २५ ते २८ व पृष्ठ ४७, ओळी १ ते ८.
४०. तत्रैव, पृष्ठ २३, ओळ ११ ते १४.
४१. तत्रैव, पृष्ठ २५.
४२. तत्रैव, पृष्ठ १७, ओळी १० ते १३.
४३. तत्रैव, पृष्ठ ३८, ओळी १३ ते १५.
४४. तत्रैव, पृष्ठ २८, ओळी २१-२२.
४५. लेखनप्रशस्ति – संपादक वि.का. राजवाडे, भा.इ.सं.मंडळ अहवाल, १८३२, पृष्ठे ६० ते ६९.
४६. राज्यव्यवहारकोश-पृष्ठ १२, श्लोक १४.
४७. तत्रैव, पृष्ठ १५, श्लोक ३४.
४८. तत्रैव, पृष्ठ १८, श्लोक ६७.
४९. तत्रैव, पृष्ठ १२, श्लोक १०.
५०. ज्ञानेश्वरी टिपण, प्राचीन मराठी गद्य-पद्य मला (६) – संपादक मु. श्री. कांदे व सु. बा. कुलकर्णी, १९६८.
५१. हेमाडपंती मेस्तक (संपादक) शिकंदरलाल आतार, भारत इतिहास संशोधक मंडळ अहवाल, शके १८३८, पृष्ठे १६४-१७४.
५२. मेस्तक – (संपादक) गो. का. चांदोरकर, भा.इ. सं. मंडळ अहवाल, शके १८३६, पृष्ठे ९१ ते ८७.
५३. मेस्तक – शाणोपणाची पद्धती, स.गं. मालशे, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९६६.
५४. "उपप्रस्तावना", मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड ८, संपा. वि.का. राजवाडे, १९०३, पृ.२१.
५५. पेशवे दप्तरातील मराठी भाषेचे स्वरूप –गं. ब. ग्रामोपाध्ये, १९४१, भूमिका, पृष्ठे १२-१३.
५६. ऐतिहासिक पत्रबोध – संपादक गो.स. सरदेसाई, १९३९, ले. ३२, पृष्ठ ५३.
५७. प्राचीन मराठी गद्य – प्रेरणा आणि परंपरा, श्री. रं. कुलकर्णी, १९७०, पृष्ठे १४४-१४५.
५८. शास्त्रीय मराठी व्याकरण – मो.के. दामले, १९७०, पृष्ठ ६२०, ओळी २६ ते ३०.
५९. मराठीतील कोशवाङ्मय – व. वि. कुलकर्णी, पीएच.डी. प्रबंध, १९७६, अप्रकाशित, पृष्ठ २४८.
६०. तत्रैव, पृष्ठ २४८.

६१. श्रीसयाजीशासनकल्पतरू — गव्हर्नमेंट आफ बडोदा, १९३१, फ्रीफेस, पृष्ठ १८.
६२. मराठी दोलामुद्रीते — सु. आ. गावस्कर, १९६१, पृष्ठ ३४.

अनुक्रमणिका

प्रकरण तीन
आधुनिक प्रशासनिक मराठी : उगम आणि अभिवृद्धी

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपासून व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या सुमारास मराठी भाषेवरील इंग्रजीचा प्रभाव विद्वानांना, साहित्यप्रेमींना व भाषाप्रभूंना जाणवू लागला होता, खटकू लागला होता आणि आपापल्या परीने त्याचे धोके त्यांनी वेळोवेळी व्यक्त केले होते. मराठी भाषेतील वाक्यरचना व शब्दयोजना कशी असावी यावर या काळात जाणीवपूर्वक विचार होऊ लागला. भाषेचे प्रदूषण, भाषेची अभिवृद्धी, भाषेचे शुद्धीकरण, लीपिसुधारणा, परभाषाआक्रमण असे वेगवेगळे पैलू विवेचनाच्या ओघात किंवा मुद्दाम मोहिमा काढून जनसामान्यांसमोर मांडले जाऊ लागले. मराठी भाषेच्या स्वरूपाबाबत व विकासाबाबत सर्वसाधारणपणे मांडल्या गेलेल्या या विचारांनी भावी प्रशासनिक मराठीच्या जडणघडणीवर देखील साधकबाधक परिणाम केला. प्रशासनिक मराठीच्या नियोजनासाठी ते उपकारक व मार्दर्शक ठरले.

भाषावर प्रांतरचनेनंतर महाराष्ट्रात मराठीला राजभाषापद मिळाले व प्रशासनक्षेत्रीय मराठीपुढील नवीन आव्हाने पेलण्यासाठी नवनवीन शब्दपर्याय व लेखनपद्धती विकसित करण्याचे काम नियोजनबद्ध रीतीने सुरू झाले. त्या सर्व कामाला या पूर्वकाळातील विचारमंथनाची भक्कम पार्श्वभूमी लाभल्यामुळे एक प्रकारचे पोषक व प्रोत्साहक वातावरण तयार झालेले होते. प्रत्यक्ष आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या स्वरूपाकडे वळण्यापूर्वी या भाषिक घडामोडींचा परिचय करून घेणे उद्बोधक ठरेल व ते आवश्यकही आहे.

उल्लेखनीय गोष्ट अशी कि 'नेटिवां'च्या या सगळ्या लिखाणा-बोलण्याआधी बरीच वर्षे अगोदर म्हणजे इ.स. १८२५ मध्ये मराठी भाषेच्या स्वरूपाविषयी व शब्दयोजनेविषयी स्पष्ट मार्गदर्शनप्र सूचना देणारे एक पत्रक एका इंग्रज अधिकाऱ्याने काढलेले होते.

इ.स. १८२५ मध्ये बाम्बे नेटिव्ह स्कूलबुक अंड स्कूल सोसायटीचा 'सकत्री' (सेक्रेटरी) जार्ज जर्विस या इंग्रज गृहस्थाने ग्रंथांची भाषांतरे किंवा नवीन ग्रंथ करणाऱ्यांसाठी एक प्रसिद्धीपत्रक काढले होते. त्यात त्याने स्पष्ट सांगितले आहे की, सर्व लोक समजतात अशी देशभाषा ग्रंथास घ्यावी. 'प्रौढ भाषेचे शब्द घालून दाटून अवघड करू नये'. जर हवे तसे शब्द त्या भाषेत मिळाले नाहीत तर त्या भाषेच्या मूळ भाषेतून ते घ्यावेत. मराठीने संस्कृतमधून घ्यावेत. कदाचित देशी भाषेत किंवा मूळ भाषेतही ज्या अर्थास रूढ आठवा यौगिक शब्द लागत नसेल तेथे इंग्रजी शब्दही घेतल्यास चिंता नाही.

मराठी भाषेचे शिवाजी म्हणून मानले जाणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या निबंधमालेत उत्तम भाषापद्धतीचे वर्णन करताना सुबोधतेचे महत्त्व सांगितले आहे. वाक्यरचनेच्या सोबोधतेचे स्पष्टीकरण देताना 'दुरान्वय' हा सोबोधतेचा मोठा अडथळा आहे असे ते म्हणतात व दूरन्वयाचा धोका टाळण्यासाठी "वाक्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचा अन्वय वाचल्याबरोबर तेव्हाच लक्षात यावा व ते फार लांबलचक व गुंतागुंतीचे नसावे" असे सांगतात. शब्दांच्या बाबतीत त्यांचा ओढा संस्कृतकडेच होता. उत्तम भाषेची लक्षणे सांगताना शब्दगत श्रुतिमंजुलता, श्रुतिसुखदत्व, कर्णमधुरता, वर्णसौंदर्य यांचा उल्लेख ते करतात. इंग्रजीला 'वाघिणीचे दूध' म्हणून त्यांनी गौरविले असले तरी 'परभाषादूषणा' ला क्षयाचे बीज मानताना त्यांचा रोख प्रामुख्याने इंग्रजीवरच

आहे. मराठी भाषा दिसायला पुष्ट दिसते, पण हे सशक्तपणाचे लक्षण नसून ते 'वातमूलक स्थौल्य' आहे असे ते परखडपणे सांगतात. मुसलमानी शब्द मिसळण्याने आपल्या भाषेचे अहित न होता हितच झाले अशी त्यांची भूमिका होती. मुसलमानांच्या भाषेने आपल्या भाषेत झोकदारपणा व आवेश हे गुण आले असे ते सांगतात. तसेच इंग्रजीच्या बाबतीतही क्वचित मऊपणा स्वीकारून लांबलचक मराठी शब्दांपेक्षा (आहेत) तेच इंग्रजी शब्द बरे असे सांगून" काही बेताचे इंग्रजी शब्द मराठीत घेतले असता तीस अपाय न होता हितच होईल, मात्र यांस मूळच्या भाषेहून शिरजोर होऊ देऊ नये" अशी पुस्ती ते जोडतात. [१]

'परिभाषेतील शब्दांची योजना' यामध्ये आगरकर म्हणतात : "जेथे मूळ भाषेत शब्दच नाहीत तेथे परभाषीय शब्दांस निमंत्रण करणे जरूर आहे. संस्कृतात जरी पाहिले तरी कित्येक शब्द त्यातही परभाषेतलेच येऊन मिसळले आहेत. विशेषतः ज्योतिष ग्रंथातील कित्येक शब्द ग्रीक किंवा मिसरी भाषेतून घेतल्यासारखे दिसतात. पराभाषांतील शब्दांचा मिलाफ झाला म्हणजे काही अनिष्ट झाले असे नव्हे. मात्र देशी भाषेच्या मूळ पध्दतीस म्हणजे वाक्यरचनेस वगैरे धक्का लागू देऊ नये, ते भाषेजोर शिरजोर होता कामा नयेत व भाषेची शिस्त त्यांच्या योगाने न बिघडेल अशी तजवीज केली पाहिजे."[२]

कृष्णाजी केशव गोखले यांनी 'विविधज्ञानविस्तारा' त 'मराठी भाषेतील काही दोष व त्यांची मीमांसा' या विषयावर दोन भागांत एक दीर्घ लेख लिहिला आहे.[३] या लेखात मराठीत दीर्घ वाक्य लिहिता येत नाही या मुलभूत दोषाचे विवेचन त्यांनी केले आहे. ते म्हणतात, इंग्रजीमधील मजकूर मराठीत सांगताना मूळ एका वाक्याऐवजी दोन-तीन वाक्ये करूनच वेळ मारून न्यावी लागते व तरीही मूळ अर्थ तंतोतंत उतरेलच अशी खात्री वाटत नाही. ते पुढील तीन गोष्टी भाषाविकासासाठी आवश्यक मानतात :

(१) भाषेचा विकास होत असताना मुख्य खबरदारी अशी घेतली गेली पाहिजे की, भाषेचे जे मुख्य कार्य म्हणजे बोलणाऱ्याचा भाव ऐकणाऱ्यास सहजपणे व लौकर समजणे, त्या कार्यात किंचितही संदेह अथवा व्यत्यय उत्पन्न होण्यास अवसर मिळू नये.

(२) प्रथम ऐकलेल्या शब्दाचा पुरा बोध होण्याचे कार्य मागून येणाऱ्या शब्दांवर होता होईल तो अवलंबून राहू नये.

(३) जो मजकूर अतिशय महत्त्वाचा असेल तो वाक्यात प्रथम सांगण्यात यावा व नंतर त्याहून कमी महत्त्वाच्या गोष्टींना वाक्यात स्थळ मिळावे. गोखले यांनी एक सरकारी जाहिरात उद्धृत करून आपला मुद्दा स्पष्ट केला आहे. तो सर्व मजकूर मुळातूनच पाहण्यासारखा आहे. ती सरकारी जाहिरात अशी:

"सर्व लोकांस कळण्यासाठी प्रसिद्ध करण्यात येते कि अनंत रामदास मर्ढेकर, फर्स्ट असि. मास्तर, म्युनिसिपल शाळा नंबर २, ठाणे (मध्यभागची सन १९०९ सालची डायरेक्टरी, पृष्ठ २५८, नंबर १४३ पाहा) यांस, मंजूर केलेली रजा संपताच योग्य वेळी कामावर हजर होण्याचा हुकूम अमान्य केल्यावरून मेहेरबान डायरेक्टर आफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन, यांच्या नंबर २०३३ तारीख २१ मे माहे मे सन १९०९ च्या इसवीच्या हुकुमान्वये शाळाखात्यातून कमी करण्यात आले आहे."

त्यावर गोखले यांचे भाष्य पुढीलप्रमाणे आहे : 'सर्व लोकांस...येते' की हा मुख्य मजकूर व नंतरचा मजकूर 'अनंत रामदास यास शाळाखात्यातून कमी करण्यात आले आहे' हा आहे. पण 'अनंत रामदास' हे शब्द पहिल्या ओळीत तर 'कमी करण्यात आले आहे' हे शब्द आठवे ओळीत आहेत. मधल्या सर्व गोष्टी कमी महत्त्वाच्या. हुकूम-तारीख हे आधी, कारण आधी हे सगळे अनावश्यक आहे. शेवटचे शब्द वाचीपर्यंत अनंतरावांना दंड केला, सस्पेंड केला, कमी पगारावर वर्ग केला कि काय केले ते मुळीच समाजात नाही.

गोखले यांचे म्हणणे असे कि, मोठी, दीर्घ वाक्ये लिहिता येणे हे उत्तम भाषेचे लक्षण आहे व ती तशी मराठीत लिहिली तर सुडौल, सुबोध राहत नाहीत, दूरान्वयाचा दोष लागतो ही मराठी भाषेतील मोठीच उणीव आहे. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे तर "नेहमी उड्या मारणे चांगले नव्हे, सावकाश पावले टाकून चालावे हे जरी चांगले तरी उडी मारण्याची जरुरी पडली असताही ती मारू नये अथवा उडी बेडौल मारावी अगर ती मारताना मध्येच पडावे हे कमकुवतपणाचे द्योतक आहे."

ते पुढे आणखी म्हणतात : "वरील भाषांतर आम्ही जसेच्या तसे म्हणजे मोठाल्या सबंध वाक्यांनी केले आहे आणि म्हणूनच त्यात जास्त दुर्बोधता आली आहे हे कबूल करतो." मूळचे एक वाक्य इंग्रजीत असता त्याची मराठीत दोन अगर तीन वाक्ये करून भाषांतर केले तर ते सुबोध होते हे खरे. पण अशी दोन-तीन वाक्ये केली कि रसहानी होते ही त्यांची तक्रार आहे.

प्रशासनिक मराठीमध्ये 'रसपूर्णता' असावी अशी अपेक्षा नसते व अर्थाच्या काटेकोरपणाला अजिबात बाधा पोचत नाही हे लक्षात घेता अनुवादित मराठीबाबत पुढे जे विवेचन केले आहे त्या संदर्भात हे सर्व विवेचन फार उद्बोधक ठरणार आहे.

लेखाच्या उत्तरार्धात त्यांनी या अडचणीची कारणे नमूद केली आहेत. मराठी व इंग्रजी भाषांची मोडणीच वेगळी कशी आहे ते त्यांनी खालीलप्रमाणे दाखवून दिले आहे :

(१) इंग्रजीत क्रियापद नेहमी कर्त्याच्या नंतर येते, मराठीत ते वाक्याच्या शेवटी येते. जोपर्यंत वाक्य साधे असते तोपर्यंत हा फरक त्रासदायक वाटत नाही (साधे म्हणजे फक्त कर्ता-कर्म-क्रियापद). मराठीत कर्त्याचे व कर्माचे परिवारही क्रियापदापूर्वीच येतात. क्रियाविशेषणेही पूर्वीच येतात. ज्याप्रमाणे आगगाडीला डबे तीन असोत वा तीस असोत, गार्डाचा डबा निःसंशय अगदी सरतेशेवटीच जोडलेला असला पाहिजे. बोलताना हा क्रम पक्का नसतो, क्रियापद आधी येऊ शकते, पण लिहिताना मात्र तसे करणे वर्ज्य असते. मोठाल्या वाक्यात क्रियापद कार्त्यानंतर लगेच हवे. (सरकारी जाहिरातीत हे करून पाहावे, ते वाक्य तेथेच संपते व दुसरे सुरु होते)

(२) मराठीत एकदा क्रियापदाने वाक्य संपले कि त्या वाक्यात काहीही नवीन मजकुराची भर घातला येत नाही.

(३) क्रियापदाचे नकारार्थी रूप शेवटी ‘नाही’ हा शब्द लावून केले जाते. जसे ‘मुलगा मात्र वाचला नाही’ किंवा ‘तुझा नवरा लढाईत वार लागून मेलानाही.’

सरतेशेवटी गोखले म्हणतात : “मराठीत मोठाली वाक्ये लिहिण्याची हल्ली जी पद्धत प्रचलित आहे त्याप्रमाणे लिहिलेले एखादे मोठे वाक्य समजून घेणे म्हणजे कधी एखादा गणिताचा गहन प्रश्न सोडवीत बसण्यासारखे होते. अथवा असेही म्हणता येईल की, तशा वाक्याचा अर्थ करताना वाचकास अथवा श्रोत्यास अष्टावधानी बोवाप्रमाणे एक प्रकारची मानसिक तालीमच करावी लागते.” पुढे काही वर्षांनी सावकारांनी भाषाशुद्धी चळवळीतून वाक्यरचनेत वैचित्र्य यावे असे जे तत्त्व मांडले त्याचीच नाडी या सर्व विवेचनात आढळते.

अशा वेगवेगळ्या प्रासंगिक लेखांप्रमाणेच महाराष्ट्र साहित्य संमेलनातून जवळजवळ प्रत्येक अध्यक्षाने आपल्या भाषणात भाषेच्या स्वरूपाविषयी, विकासाविषयी काही ना काही मतप्रदर्शन केले आहे असे दिसते. मराठी भाषा व वाङ्मय यांच्या यांच्या अभिवृद्धीसाठी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची स्थापना प्रत्यक्षात १९०६ साली झाली. १९०७ चे साहित्य संमेलन पुण्यात झाले. त्या वेळी रावबहादूर विष्णू मोरेश्वर महाजनी यांनी अध्यक्षीय भाषणात असे म्हटले की, “आपल्या वाङ्मयाची पूर्वपीठिका कायम ठेवून युरोपियन ज्ञानभांडारातील शास्त्रीय रत्ने मराठीत आणून महाराष्ट्रात विचारजागृती करण्याची मोठी जबाबदारी लेखकांवर आहे.”

इ.स. १९१२ साली अकोला येथे भरलेल्या संमेलनाचे अध्यक्ष हरि नारायण आपटे हे होते. त्यांनी स्पष्टपणे आपले मट मांडले की, “शब्दभांडारात नवे शब्द आले किंवा भाषाप्रचारात चार नवे प्रचार आले तर भाषा बुडाली, भाषेचा नाश झाला असे ओरडण्यात कही अर्थ नाही. भाषा हे साध्य नव्हे, साधन आहे हे विसरून जाता कामा नये.” ते म्हणतात, “शब्दकोशात शब्द पाहिजे असले म्हणजे लेखकांची व राजभांडारात नाणी पाहिजे असली कि राजाची स्थिती सारखीच असे होते. सोने, रूपे, तांबे अगदी चामडेसुद्धा (असले तरी) नाणे पाड पण व्यवहार चालू दे असे राजा म्हणतो. शब्द नाहीत? वाढवायचे आहेत ? घे दुसऱ्याचे शब्द, मार त्यावर आपला ठसा, कर त्यांना आपलेसे. एकदा रुळले कि आपले... संस्कृत व इंग्रजी दोन्हीतील रत्ने शोधून देशीकार लेणी असंस्कृतज्ञ व अनांग्लज्ञ बांधवास अर्पण करू कोणते त्याज्य व कोणते संग्रहणीय ते काळच ठरवील.”[५]

इ.स. १९२१ साली न.चिं. केळकर यांनी अधाक्षीय भाषणात प्रांतिक सभेने भाषावार प्रांतरचनेच तत्त्व मान्य केल्याबद्दल आनन्द व्यक्त केला. पण त्यांनी नंतर हेही स्पष्ट केले कि, “मी भाषाशुद्धीच्या कामी तत्वनिष्ठ तथापि व्यवहारप्रेमी, उपयुक्ततावादी, परिवर्तनी आहे. या स्वभावामुळे येथे खरोखर अडते तेथे आपद्धर्म म्हणून मी परकी शब्द योजण्यास कमी करणार नाही.”

इंग्रजीचा मराठीवरील वाढता प्रभाव आणि त्यामुळे मराठीची दैन्यावस्था यांचे वर्णन करताना शारदोपासक मंडळाच्या संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरील भाषणात इ.स. १९२६-मध्ये राजवाडे यांनी म्हटले की, मराठी भाषा मारावयास टेकली असून तिला औषधाऐवजी मांडी देणेच योग्य आहे.[७] पण इ.स. १९२७ मध्ये श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी या मतात तथ्य नाही असे प्रतिपादले. भाषा दिवसेंदिवस जोमदार व संपन्न होत

आहे व अपेक्षित जोम व संपन्नता नसली तरी तीत मुमुर्षुतील दुबळेपणा व उत्साहहीनताही नाहीत असे मत व्यक्त केले. शब्दांबाबत ते म्हणतात, कोणत्याही वर्गातील शब्दांवर बहिष्कार घातल्यास, समूळ त्याग केल्यास मराठी भाषेस कायमचे पंगुत्व येईल व भरून न निघणारे नुकसान होईल. मुसलमानांच्या अपराधाचे शासन त्यांच्या शब्दांना द्यायचेच असेल तर ते हद्दपारीने न देता वेठीस धरून सक्तमजुरी करण्यास लावून करावे.[८]

या वेळेपर्यंत मराठी भाषेच्या विकासाबद्दल, शब्दसंपत्तीबद्दल प्रत्येक जन आपापले वैयक्तिक मत व्यक्त करीत होता. पण इ.स. १९२५ मध्ये सावरकर नावाचा एक झंजावाती लढवय्या भाषाशुद्धीची कल्पना घेऊन या क्षेत्रात उतरला आणि संपूर्ण महाराष्ट्र त्याने ढवळून काढला. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे भाषाशुद्धी आणि लिपिशुद्धी या विषयावरचे लेखन पृष्ठसंख्येने अल्प असले तरी मराठी भाषेच्या इतिहासात चिरस्थायी झालेले आहे. मराठीच्या विकासाचा अभ्यास, विचार व नियोजन करणाऱ्या प्रत्येकाला या कार्याच्या संदर्भातच आपल्या कामाची आखणी करावी लागेल असे हे कार्य लक्षवेधी व विचारप्रवर्तक ठरले. सावरकरांनी भाषाशुद्धीच्या विषयाला आंदोलनाचे व चळवळीचे सामर्थ्य दिले. इस.स. १९२४ मध्ये झालेल्या रत्नागिरीच्या स्थानबद्धतेमधून बिनशर्त सुटका होईपर्यंत बारा-तेरा वर्षे म्हणजे इ.स.१९३७ पर्यंत त्यांनी मराठी भाषेचे शुद्धीकरण व लिपीशुद्धीचे आंदोलन या कार्यांना गती दिली. त्याची प्रेरणा त्यांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांपासून मिळाली. इंग्रजीमिश्रित मराठीबाबतचे मालाकारांचे कठोर शब्द लहानपणापासून त्यांच्या कानांत घुमत होते. वयाच्या पंधराव्या वर्षी चापेकरांचे वर्णन करताना त्यांना 'मार्टियर' (martyr) यासाठी मराठी प्रतिशब्द सुचेना व 'वीरवर' या शब्दावर भागवावे लागले. इंग्लंडमध्ये मझीनीचे चरित्र लिहिताना 'देशवीर' हा शब्द त्यांना सुचला. पुढे अंदमानात त्यांना 'हुतात्मा' हा शब्द सुचला तेव्हा त्यांचे समाधान झाले. अशा रीतीने भाषाशुद्धीचा विचार सावरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासाबरोबर वाढत गेला होता.

'मराठी भाषेचे शुद्धीकरण' या विषयावर त्यांनी 'केसरी' मध्ये दि.२१ एप्रिल १९२५ रोजी पहिला लेख लिहिला. दि. १२ मी १९२५ रोजी चौथा लेख लिहून त्यांनी आपली लेखमाला संपवली. त्यांच्या या लेखमालेने वादाचे वादळ उठले व ते शमविण्यासाठी त्यांनी पुनः दि. २२ सप्टेंबर १९२५ पासून दि. १० नोव्हेंबर १९२५ पर्यंत पाच लेख लिहिले. रत्नागिरीत ही चळवळ निर्धाराने चालू ठेवली आणि आपल्या चळवळीचा पाच वर्षांचा आढावा घेणारी लेखमालिका दि. १६ मी १९३१ ते दि. २ जून १९३१ पर्यान 'केसरी' त प्रसिद्ध केली. यापुढे इ.स. १९३१ ते १९३७ या कालावधीमध्ये त्यांनी मुख्यतः 'श्रद्धानंद' साप्ताहिकातून लिपिशुद्धीविषयक स्फुट लेख लिहिले आणि १९३७ नंतरही प्रसंगानुषंगाणे भाषा-लिपि-शुद्धिकरणाविषयीचे विचार लिखाणातून वा भाषणातून व्यक्त केले. सावरकरांचे हे सर्व लेखन स्फुट, प्रतिक्रियात्मक, प्रचारात्मक व उत्तर-प्रत्युत्तारात्मक स्वरूपाचे आहे; परंतु त्याला सावरकरांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामुळे चिरस्थायित्व आले आहे.

सावरकरांच्या भाषाशुद्धीची दोन मुख्य सूत्रे :

(१) आपल्या भाषेत ज्या अर्थाचे शब्द होते, आहेत किंवा उद्भवणे सुसाध्य आहे अशा अर्थाने परकीय शब्द काय ते आपण वापरू नयेत. मग ते जुने असोत वा नवे. आपले तदर्थक शब्द मारून जे परशब्द रुळतात त्यांनी काही आपली शब्दसंपत्ती वाढत नाही.

अनुक्रमणिका

(२) परंतु ज्या अर्थाचे शब्द, त्या वस्तूच पूर्वी आपल्यात नव्हत्या म्हणून आपल्या भाषेत मुळातच नाहीत किंवा उद्भवणे दुर्घट अआहेत असे परकी शब्द वापरण्यास आडकाठी नाही. त्या पराशब्दांनी मात्र आपली शब्दसंपत्ती काही अंशी वाढेल. जसेः कोट, बूट, गुलाब, जाकीट, पेन्सिल इत्यादी.

नवीन शब्दांबद्दल ते आणखी म्हणतात कि, अमका शब्द स्वकीय वा परकीय, अमक्या शब्दात विशेष छटा आहे किंवा नाही, तमका नवा शब्द सुटसुटीत आहे वा बोजड हे मतभेद मुख्य धोरणाला बाध आणीत नाहीत. एकाने काढलेला स्वकीय नवा शब्द बोजड वाटेल तर दुसऱ्याने दुसरा योजावा. जो तगेल तो जगेल. आपले शब्द मारून अनावश्यक परकीय शब्द भाषेत नि साहित्यात घुसू देऊ नयेत या मुख्य धोरणाकडे आपण पाठ फिरवली नाही की झाले. जुन्या ग्रंथांतून व खेड्यापाड्यांतून जीव धरून असलेले मराठी शब्द पुनः प्रचारात आणण्याकडे प्रबोधनकार ठाकरे यांच्यासारख्या लेखकाचा ओढा होता याचे ते स्वागत करतात आणि अशा स्वकीय, सुटसुटीत नि सकस जुन्या मराठी शब्दांची आम्हांलाही नव्या बोजड शब्दांपेक्षा अधिक आवड आहे असे सांगतात.

पुणे येथे याच विषयावर बोलताना इ.१९३७ मध्ये ते म्हणाले होते की, आपली संस्कृत भाषा किती संपन्न आहे ! तिला अव्हेरून इंग्रजी, फारसी इत्यादी दुसऱ्या परक्या भाषांतून शब्द घेणे म्हणजे घरातील सोन्याची वाटी फेकून चिनी मातीचा कप हातात घेण्यासारखेच नव्हे काय? गेल्या बारा वर्षांत हुतात्मा, उपस्थित, स्थंभ इत्यादी शब्द बोल बोल म्हणता रूढ झालेच की नाही ? आपल्या घणाघाती वादपटुत्वाने ते असे जाहीर करतात कि, नवशब्दप्रसवतेत आपल्या संस्कृतचा हात धरील अशी भाषा जगात आजही दुसरी कोणतीही सापडणार नाही. लाटिन, ग्रीकसुद्धा जिचे कालवे शोभावे त्या संस्कृतच्या गंगौघाकडे पाठ फिरवून जर एखादा करंटा तान्हेला पाण्याच्या शोधासाठी जाणूनबुजून अरबी वाळवंटात भटकू लागला तर त्याच्या नादी आम्ही काय म्हणून लागावे ?[९]

मुंबई येथील महाराष्ट्र साहित्य संमेलनात बोलताना इ.स. १९३८ मध्ये त्यांनी आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा मांडला.[१०] मराठीतच नव्हे, तर गुजराती-बंगाली-हिंदीतही क्रियापददारिद्रय आहे व ते घालवण्यासाठी प्रयत्न करणे जरूर आहे, हा आपला विचार त्यांनी सोदाहरण पटवून दिला. करणे, देणे, घेणे, hone, असणे अशी मोजकी स्वतंत्र रुळलेली क्रियापदे वापरून त्यांच्यामागे नां किंवा इतर शब्द लावून क्रियापद बनवणे हि प्रथा बदलणे आवश्यक आहे. संमती देणे, उत्तेजन देणे, प्रचार/निषेध करणे, आनंद होणे अशा दुशब्दी क्रियापदांमध्ये कंटाळवाणी पुनरुक्ती करावी लागते. त्याऐवजी प्रतीकारणे, स्वीकारणे, आनंदणे, अंगीकारणे अशी एकेरी स्वतंत्र क्रियापदे रूढ व्हावीत असे ते सुचवतात. इंग्रजीची प्रवृत्ती अशी कि कोणतेही नवीन नाव प्रचलित झाले कि त्याचेच स्वतंत्र क्रियापद बनवले जाते. जसे : ए मोटर, ए कन्सेंट – टू कन्सेंट इत्यादी. संस्कृतमध्येही समृद्ध धातुसंपत्ती आहे व 'नामायते' प्रमाणे सूत्रबद्ध क्रियापदे बनवण्याची सोय आहे. "जरासंधे अभिषेकिले सहदेवा" अशी क्रियापदे जुन्या मराठीतही आढळतात. अशी क्रियापदे भरधाव योजीत न जाता झेपेल तितकी हळूहळू अंगवळणी पाडावीत असे ते सुचवतात.

याच वेळी ते आंखी एक सुधारणा सुचवतात, ति म्हणजे वाक्याराचानेत वैचित्र्य यावे हि ! क्रियापद घालायचे ते वाक्याच्या शेवटी व क्रियापद घातलेच पाहिजे ही आजची लेखी वाक्यरचनेची धाटणी आहे.

अनुक्रमणिका

त्याऐवजी बखरीतील भाषेत जसे क्रियापदे गाळणे, त्यांचे स्थान बदलणे असे घडते तसे वैचित्र्य आजच्या लिखाणात यावे असे ते सुचवतात. अशी उलटापालट केवल टूम म्हणून नाही तर वाक्याची शोभा व बळकटी वाढत असेल तरच करावी हे आवर्जून सांगण्यास ते विसरत नाहीत. एका मानपत्राच्या शेवटी लिहिलेले वाक्य ते वाक्यरचनेच्या अनुकरणीय वैचित्र्याचे उदाहरण म्हणून सांगतात. जसे : आम्ही आहो आपले कृतज्ञ, दिल्लीचे नागरिक !

सावरकरांनी आणखी एका प्रश्नाला वाचा फोडली ती म्हणजे लिपिशुद्धी व लिपिसुधारणा. एका उच्चाराला एक अक्षर हे देवनागरीचे वैशिष्ट्य असून ती सर्वोत्तम व शास्त्रीय रचना असलेली लिपी आहे. मुद्रणसौकर्याच्या दृष्टीने तिच्यात काही सुधारणा केल्या जाव्यात व जोडाक्षरलेखनाची पद्धत बदलावी असे त्यांनी प्रतिपादले.

सावरकरांच्या भाषाशुद्धिविषयक मतांना पुरस्कर्ते आणि विरोधकही बरेच पुढे आले. इंदूरचे स.बा. हुदलीकर, विद्याभूषण तांबेशास्त्री, चिंतामणराव वैद्य, रं.गो. भाटवडेकर, र.वि. लिमये ही त्यातील काही विरोधक मंडळी. फुटकळ लेख लिहून किंवा मतप्रदर्शन करून अशी मंडळी आपला निषेधाचा सूर नोंदवीत होती. एक उदाहरण द्यायचे तर श्री. कृ.स. अभ्यंकर ह्यांनी 'मनोहर' मासिकाच्या फेब्रुवारी १९४६ च्या अंकात 'मराठी भाषा माहेरवासातून कधी सुटणार?' या शीर्षकाचा एक लेख लिहिला. ते म्हणतात, "इंग्रजीच्या सासुरवासातून मराठीची सुटका झाली पाहिजे याबद्दल मतभेद फारच थोडा आहे. राष्ट्रभाषा म्हणून 'हिंदुस्थानी' रूपी जी नवी आखाडसासू निर्माण होत आहे तिच्या जाचाबद्दल ओरड करण्यातही मतैक्य आहे. मात्र संस्कृतच्या माहेरवासातूनही मराठीला जास्त मोकळीक मिळाली पाहिजे."[११]

पण सावरकरांचे खरे खंदे धडाडीचे विरोधक म्हणजे माधवराज पटवर्धन. माधवरावांची चिकित्सा सूक्ष्म व बोचरी होती. माधवराव पटवर्धनांनी विरोधकांचे नेतृत्व स्वीकारले व भाषाशुद्धी आंदोलनाचे मर्म जाणून टीका केली. पण भाषेत परकीय शब्द नकोत ही मूलभूत जाणीव त्यांना मनोमन रुचली होती आणि सावरकरांचे प्रत्युत्तरात्मक व स्पष्टीकरणात्मक लेख वाचल्यानंतर ते भाषाशुद्धीचे एकनिष्ठ पुरस्कर्तेच बनले. एवढेच नव्हे तर भाषाशुद्धीचे प्रचारकही बनले. नंतर त्यांनी आपल्या काव्याचे परिष्करण करून परक्या शब्दांचे उच्चाटन करण्याचेही काम केले. त्यांनी आत्मपरीक्षण केले. 'मराठीवरील भयंकर संकट' हा लेख लिहिला आणि महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून परशब्दांनी अकलंकित असा पहिला विशुद्ध निबंध वाचण्याचा मान त्यांनी पटकावला. माधवरावांप्रमाणेच श्री. आठवले, श्री. भिडे, श्री. देवधर, प्रो. भानू असे कित्येक प्रचारक भाषाशुद्धीला लाभले.[१२]

सावरकरांचे दुसरे विरोधक म्हणजे श्री के. क्षीरसागर, क्षीरसागरांच्या मते भाषाशुद्धीचा प्रश्न हा जातीद्वेष किंवा अभिनिवेश यांचा नसून तो तारतम्य, उपयुक्तता व भाषासौष्ठव या तत्त्वांशीच प्राधान्याने संबंधित आहे. त्यांचा दृष्टीकोन मुख्यतः सौंदर्यनिष्ठ आहे व सावरकरांनी मराठीत आणून सोडलेल्या अकारण दुर्बोध-विद्रूप शब्दांवर त्यांचा राग आहे. अर्थशून्य व बोजड शब्द वापरण्याच्या बौद्धिक विकृतीविरुद्ध ते हाकाटी करतात. ते सावरकर-पात्वार्धानांनाच 'भाषाशुद्धीचे खरे वैरी' संबोधतात. राजवाड्यांनी मराठी भाषेला महारोग लागल्याचे म्हटले. त्यातील अभद्र शब्द क्षीरसागरांना मान्य नव्हता, परंतु मराठीची भावी विकृतीच त्यामधून

सूचित होते असे त्यांचे म्हणणे होते. महारोगाचा संबंध मरणापेक्षा विद्रूपतेशी व विच्छिन्नतेशी असतो असे म्हणून भाषाशुद्धीच्या चळवळीमुळे झालेल्या विचारप्रवर्तनाला ते भाषिक धरणीकंप असे संबोधतात आणि त्याची पाहणी कोण करणार अशी चिंता व्यक्त करतात.

परंतु क्षीरसागर म्हणतात त्याप्रमाणे नवीन शब्द सुचवण्याची सावरकरांची शक्ति पंथाग्रही, तर्ककर्कश व सुलतानी वाटत नाही, तर काही ठिकाणी ति व्यवहारी व तडजोडीची वाटते. सावरकरांच्या भूमिकेत स्वकीय शब्दांचा आग्रह आहे, परंतु स्वनिर्मित शब्दांचा दुराग्रह नाही. उलट क्षीरसागरांच्या भूमिकेत स्वभाषाभीमान कमी व क्वचीतेखाडा इंग्रजी शब्द ठेवला तरी चालेल; पण दोन विक्षिप्त नवे पर्याय नकोत असा दृष्टीकोन आहे. याबद्दल माधवराव पटवर्धन म्हणतात, पुत्रजन्मोत्सवाची सर दत्तकविधानाला कशी येईल ? जाडीभरडी स्वदेशी खादी वापरू, तलम स्पर्शसुखद परदेशी कापडाला शिवू नको या. माधवरावांचा आक्षेप फक्त भाषाशुद्धी या शब्दाला होता. अनाठायी परके शब्द मराठीत नकोत या तत्त्वाचे ते पुरस्कर्ते व प्रचारकच होते.

श्रीपांद कृष्ण कोल्हटकरांनी देखील आधी सावरकरांच्या भाषाशुद्धीची टवाळी केली. परंतु त्याचबरोबर त्यांचा गौरवही केला. इंग्रजी शब्दांस मराठी शब्द शोधून काढणे व नवीन शिरू पाहणाऱ्या इंग्रजी शब्दांस मज्जाव करणेही जरूर आहे हे त्यांना मान्य होते. माधवराव पटवर्धनकृत 'वेटिंगरूम' साठी 'पडशाळा' किंवा 'राकआइल' साठी 'खाणेल' अशा किंवा सावरकरांनी 'डायरी' साठी काढलेला 'दैनंदिनी' आणि 'युनिफार्म' साठी तयार केलेला 'गणवेश' तसेच माधवराव रानड्यांच्या चणेकुरमुरे मंडळाने 'प्रामिसरी नोट' साठी काढलेला 'परमेश्वरी नोट' हा शब्द ह्यांचे कोल्हटकर कौतुकच करतात. 'अनिर्वाहपक्षी' उसनवारी देखील त्यांना मान्य आहे. सावरकरांच्या चळवळीने भाषाविषयक असा काही विचार करण्याची गरज प्रत्येकाच्या मनात जागी केली व भाषिक नियोजनाची "हवा" तयार केली हे जाणून ते म्हणतात, "बुद्धिमान पुरुषाचा कोणताही उद्योग अगदीच वाया जात नसतो, या नियमास अनुसरून त्यांनी सुरू केलेली ही भाषाशुद्धीची चळवळ अगदीच निरर्थक ठरली आहे असे नाही."

अशा रीतीने इ.स. १९२४ मध्ये भाषाशुद्धीचे आंदोलन सुरु झाल्यावर सुरुवातीला अनेक साहित्यरथींनी विरोधी भूमिका घेतली होती. साहित्य संमेलनाची अध्यक्षीय भाषणे हा त्याचा पुरावा आहे. माधवराव पटवर्धन, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्याप्रमाणेच न.चिं. केळकरांचा विरोधही इ. १९३६ च्या सुमारास मावळला व अनावश्यक उर्दू-इंग्रजी शब्द शक्यतो न वापरण्याची सवय लावून घेण्याचा निश्चय त्यांनी वयाच्या साठाव्या वर्षी केला! श्री. के. क्षीरसागरांचा विरोध मात्र उत्तरोत्तर कडवा होत गेला होता. बडोदे येथील चौदाव्या वान्मय परिषदेतील भाषणात इ. १९५१ मध्ये . क्षीरसागरांनी सावरकरांच्या चळवळीवर घणाघाती हल्ला चढवला आणि बाह्य व संख्यात्मक पैदाशीत निकोप वाढीची बीजे किती व क्षयाची बीजे किती याचा विचार hone जरूर आहे असे प्रतिपादिले. याला उत्तर म्हणून सावरकरांनी लगेच दोन लेख 'केसरी' त लिहिले. सावरकर म्हणतात, "येथे युक्तिसंमत आक्षेपांऐवजी मराठीत आढळणाऱ्या विविध क्षेत्रांतील विविध दोषांची सरभेसळ चर्चा करीत सर्वांचे मूळ भाषाशुद्धीची चळवळ आहे असे वाटण्याजोगे शेरे-उल्लेख अधूनमधून केले आहेत. हा युक्तिवाद शास्त्रीय नाही. विपर्यस्त उल्लेखांनी अतात्त्विक विवेचन केलेले आहे. भाषाशुद्धिवादाशी बादरायण संबंधसुद्धा नसलेले हे भाराभर दोष तिच्याचमुळे घडतात असे भासवणारी आपली एक अडाणी चपळाई आहे, निव्वळ कांगावा आहे, एक कुभांड आहे, प्रतिपादन नव्हे." श्री.के. क्षीरसागर एकांड्या शिलेदारासारखे सावरकरी

चळवळीला विरोध करीत राहिले. 'मराठी भाषेच्या सरकारी शिल्पकारां ' नी सावरकरांचा वारसा सांगितला व सरकारी भाषा दुर्बोध करून ठेवली असे त्यांचे ठाम मत ! पण श्री. के. क्षीरसागरांनी देखील शेवटी सावरकरांच्या 'भाषाशुद्धी' या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाला (इ.स. १९८१) प्रस्तावना लिहिताना मतभेद व्यक्त करूनही सावरकरांच्या कार्याचा यथोचित गौरव केला.[१३] उच्चांक, उत्तरदायित्व, इच्छुक, प्रतिवृत्त, क्रमांक अशा ज्या शब्दांची श्री. के. क्षी. नी खिल्ली उडवली होती ते किती तरी शब्द आता रूढ झाल्याचे दिसते आहे.

एकंदरीत पाहता, सावरकरांच्या या चळवळीमुळे या महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे महाराष्ट्राचे लक्ष वेधले गेले. परकीय शब्द संपूर्णतः गेले नाहीत तरी भाषाशुद्धी आवश्यक आहे ही एक दृष्टी आली. लिपिशुद्धी आंदोलनाचे यश तर राजमान्य झाले. इ.स. १९४९ मध्ये काकासाहेब कालेलकरांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई सरकारने एक समिती नेमली व सावरकरांनी पुरस्कारलेल्या लीपिसुधारणेच्या सूचनांपैकी तीनचतुर्थांश सूचना ग्राह्य धरल्या.

आता या चळवळीमुळे झालेल्या जनजागृतीच्या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठीचा विकास कसा होत गेला आणि प्रशासन क्षेत्रात वापरण्यासाठी तिची अभिवृद्धी कशी झाले ते पाहू. इ.स. १९५६ मध्ये संविधानातील तरतुदीनुसार देशभर राज्यांची भाषावार रचना झाली खरी, परंतु मराठीच्या दुर्दैवाने मराठीभाषिक स्वतंत्र राज्य त्या वेळी अस्तित्वात आलेच नाही. थोड्या उशिरा म्हणजे मी १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि महाराष्ट्र राज्याची लोककल्याणकारी धोरणे जाहीर करताना मराठीला राजमान्यता अर्पून तिचे पांग फेडण्याचा संकल्प शासनाने सोडला. महाराष्ट्र राज्याचा राज्यकारभार मराठीतून करण्यात यावा अशी घोषणा महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या वेळीच तेव्हाचे मुख्य मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी केली.

दि. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या सामान्य प्रशासन विभागांतर्गत "भाषा संचलनालय" सुरु करण्यात आले. महाराष्ट्रात मराठी भाषेला लोकशाहीशी सुसंगत असे स्वरूप देण्याचे शास्त्रशुद्ध प्रयत्न सुरु झाले. महाराष्ट्राचा राज्यशकत ज्यांच्याकडून "बहुजनहिताय बहुजनसुखाय" समर्थपणे चालवला जायचा त्या सास्त्रावधी कर्मचाऱ्यांना राज्यकारभाराच्या भाषेतील हा बदल सुकर जावा आणि कार्यक्षमतेवर परिणाम न होऊ देता पूर्वीइतक्याच तडफेने कामकाज सुरळीत चालावे यासाठी मराठी भाषा समर्थ hone जरूर होते. या कामासाठी शासनाने फेब्रुवारी १९६१ मध्ये एक भाषा सल्लागार मंडळ स्थापन केले. मराठीतील श्रेष्ठ कोशकार य.रा. दाते त्याचे अध्यक्ष होते. नामवंत कोशकार, भाषातज्ज्ञ, पत्रकार, समाजप्रबोधक यांचा अंतर्भाव त्या मंडळात होता. मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली शासन व्यवहारातील मराठीची जडणघडण सुरू झाली. राज्यपुनर्रचनापूर्व मध्यप्रदेश राज्यात १९५३ पासून पुढे तीन वर्षे हिंदीबरोबर मराठीलाही राजभाषापद मिळाले होते. भाषा विषयातील आपल्या कृतीशील व साक्षेपी धोरणाने हे राज्य भारतात मार्गदर्शक ठरले होते व तेथे अवलंबण्यात आलेल्या कार्यपद्धतीचा आदर्श ठेवून इतर काही राज्यांनी देखील आपल्या भाषिक योजनांची आखणी केली होती. मध्यप्रदेश राज्यात 'प्रशासन शब्दकोश', 'प्रशासन शब्दावली' आणि 'मार्गदर्शिका' अशी तीन पुस्तकेही तयार करण्यात आली होती. रोजच्या प्रशासनव्यवहारातील शब्द, प्रशासनक्षेत्रीय वाक्यप्रयोग व कार्यालयीन टिप्पण्या-मसुदे ही तिन्ही अंगे या तीन पुस्तकांनी तयार करून दिली होती. महाराष्ट्राचे महद्भाग्य हे की, मध्यप्रदेशात या कामाचा डोळस अनुभव घेतलेला अधिकारी व कर्मचारी वर्ग तसेच हैदराबाद राज्यातील भाषा विभागात कां केलेला अनुभवी अधिकारी/कर्मचारी वर्ग येथील भाषा संचालनालयाला आयताच लाभला होता. महाराष्ट्र शासनाचे पहिले भाषासंचालक व भाषा सल्लागार मंडळाचे पदसिद्ध सदस्य-सचिव डॉ. वा.ना.

पंडित हे भूतपूर्व मध्यप्रदेश राज्याचे पहिले भाषासंचालक होते. त्या नात्यामुळे राज्यातील भाषाविषयक प्रश्नाचा त्यांना प्रदीर्घ अनुभव होता व राज्याच्या प्रशासनिक माध्यम परिवर्तनांबाबतची यथार्थ जाणीवही त्यांना होती. भाषा संचालनालयाच्या 'शासन व्यवहार कोशा'च्या (१९७३) प्रस्तावनेत तत्कालीन भाषासंचालक डॉ. वा.म. कुलकर्णी यांनी डॉ. पंडितांचा मनमोकळेपणाने गौरव केला आहे.[१४] डॉ. पंडितांच्याच स्फूर्तीदायक निदेशनाखाली आणि भाषा सल्लागार मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली भाषा संचालनालयाने पदनामकोश (१९६२), प्रशासन वाक्यप्रयोग (१९६४) आणि प्रशासनिक लेखन (१९६६) ही पुस्तके कर्मचाऱ्यांच्या रोजच्या वापरासाठी म्हणून अग्रक्रमाने प्रसिद्ध केली. (यांपेकी 'पदनामकोशा' बाबतची जनतेची अनुकूल-प्रतिकूल प्रतिक्रिया विविध लेखांतून, भाषणांतून व लोकप्रतिनिधींच्या चर्चेतून लगेचच व्यस्त झाली).

एकीकडे अशा रीतीने मराठीकारणासाठी योजनाबद्ध पूर्वतयारी चालू असतानाच इ.स. १९६४ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने मराठी भाषेला कायद्याने राजमान्यता दिली. महाराष्ट्र राज्य विधान मंडळाने महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १८६४ (सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५) हा संमत केला व दी. १ मी १९६६ पासून मराठी भाषेचा राजभाषा म्हणून आपल्या कारभारात रीतसर वापर सुरु केला.[१५] महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम विधान मंडळात संमत होण्यापूर्वी दोन्ही सभागृहांत त्यावर चर्चा झाली. विधिमंडळात झालेल्या या चर्चेचा व जनतेच्या प्रतिक्रियांचा थोडक्यात आढावा घेऊ या.[१६]

विधान सभेमध्ये राजभाषा विधेयक, १९६४ (आफिशियल लँग्वेज बिल, १९६४) हे त्या वेळचे सार्वजनिक आरोग्य, विधी व न्याय (पब्लिक हेल्थ, ला व ज्युडीशियारी) मंत्री श्री. शांतीलाल शहा यांनी मांडले. कार्यक्षमता (एफिशियन्सी) व कामाचा उरक (डिस्पच आफ वर्क) ह्यांवर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही अशा रीतीने हा बदल अमंलात येईल असे त्यांनी सुरुवातीलाच सांगून टाकले !

शांतीलाल शहा यांनी शेवटी समारोपाच्या वेळी म्हटले कि, “सिमेंटला वज्रचूर्ण म्हटले तर पी. डब्ल्यू. डी. चे लेटर आयुर्वेद संचालकाकडे रीडायारेक्ट होईल व टनांनी घेण्याचे हे कोणते नवे चूर्ण, असे त्यांना वाटेल.” ते पुढे म्हणाले कि, “शक्य तेवढे शब्द उसनवारीने घेण्यास हरकत नाही. आपण शब्दशः भाषांतर करण्याचा प्रयत्न करू नये. मराठीचा वापर करण्याचे पुढे ढकलण्याऐवजी सुरुवातीला जमतील तसे इंग्रजी शब्दही वापरण्यास हरकत नाही. सामान्य माणसाला समजतील असेच शब्द वापरावेत. माणसामाणसांतील संवाद वाढावा, व्हावा यासाठी भाषा असते. मराठीचा विकास होणे जरुरीचे आहे, परंतु तो विकास असा व्हावा कि ज्यामुळे ति सामान्यातल्या सामान्य अशा व्यक्तीला — मग ती प्रशासनातील असो वा जनतेतील असो — समजेल...”

विधान परिषदेत श्री. शांतीलाल शहा ह्यांनी विधेयक मांडले त्या वेळी त्यांनी असे म्हटले कि, “विशिष्ट शब्दांना विशिष्ट संदर्भात विशिष्ट अर्थ निर्माण होईपर्यंत समजुतीत गोंधळ-घोटाळा होऊ नये याची काळजी घेतली पाहिजे आणि समजा, थोडा-फार गोंधळ-घोटाळा झाला तरी या सभागृहाने किंवा जनतेने लगेच ओरडाआरडा करू नये. 'टीथिंग ट्रबल्स' राहणारच ! (दात येताना त्रास व्हायचाच)” इंग्रजीतील रूढ शब्द मुद्दाम हुसकू नये, मराठी नीट पुरेशी विकसित होईपर्यंत इंग्रजीचा आधार सोडू नये आणि नवनिर्मित शब्द सामान्य माणसाला समजायला सोपे व सुटसुटीत असावेत असा चर्चेचा एकूण सूर होता. तसेच भाषा

संचालनालयाच्या पदनाम कोशाबाबत विधान मंडळातील सदस्य तितकेसे खूष नव्हते. पदनाम कोशाबाबत विधान मंडळाबाहेर देखील बरीच टीका झाली.

पदनाम कोश

पदनाम कोशाचे प्रमुख टीकाकार होते आचार्य प्र.के.अत्रे.[१७] त्यांच्या नेहमीच्या शैलीनुसार त्यांनी 'बदनामकोश' म्हणून एका शब्दात त्याची संभावना केली. त्याबरोबरच चिकित्सक दृष्टीने विवेचन करून पदनाम कोशाचे स्वरूप विशद केले. ते म्हणतात की, परक्या शब्दांना मराठी शब्द शोधून काढणे हे कां सोपे नाही, अत्यंत किचकट व गुंतागुंतीचे आहे. नेमका मराठी शब्द सापडला नाही की संस्कृतची उसनवारी करण्याचा मोह होणे साहजिकच आहे. पण त्याचा अतिरेक झाला तर क्लिष्ट व हास्यास्पद शब्द तयार होतात... हिंदी भाषापंडित डॉ. रघुवीर यांच्या कोशात या दोषांची पराकाष्ठा झाली आहे. पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंट म्हणजे 'जननिर्माण विभाग' असे हास्यास्पद व विनोदी पर्याय निष्पन्न झाले आहेत. सर्वसाधारण लोकांच्या तोंडी रुळतील असे समर्पक, सोपे व नेमके शब्द तयार करण्याचे काही नियम असतात. रूढ शब्दांचा स्वीकार, स्थिरावलेल्या शब्दांमध्ये थोडे फेरफार करून साजेसे शब्द करणे, मराठीत अजिबात पर्याय नाहीत त्यांसाठीच नवीन पर्याय तयार करणे हे ते तीन नियम. दुर्दैवाने या तिन्ही कसोट्यांना हा कोश उतरत नाही. डेसिग्नेशनसाठी हुद्दा हा शब्द असताना 'पदनाम' कशाला ? स्टाफला 'नोकरवर्ग' ण म्हणता 'कर्मचारी वृंद' का म्हणायचे ? त्यांच्या शब्दांत सांगायचे तर "या पदनाम कोशाचे कां जीवढ्या कसोशीने आणि काळजीने व्हावयास पाहिजे होते तेवढे ते झालेले नाही. बहुतेक शब्द-रुपांतरे इतकी क्लिष्ट आणि दुर्बोध आहेत कि ती सामान्य जनतेत कधीही लोकप्रिय होणार नाहीत... याखेरीज हिंदी भाषेची एवढी निबिड छाया या कोशावर पडलेली आहे कि, डॉ. राघुविरांच्या हिंदी-मराठी प्रशासन कोशाची हा कोश म्हणजे एक भ्रष्ट नक्कल वाटते... मराठी जनतेसाठी मराठी भाषेत तयार झालेल्या या कोशात मराठीपणा कुठे आढळत नाही, हा त्यावर आमचा सर्वात मोठा आक्षेप आहे.... या कोशाची अंमलबजावणी करण्याची घाई एवढ्यातच न करता विद्वान प्राध्यापक, पत्रकार, लेखक, कोशकार इत्यादींचे साद्यंत अभिप्राय मागवावेत व मग या कोशाचे परिष्करण करण्यात यावे."

न. वि. ऊर्फ काकासाहेब गाडगीळ ह्यांनी सातारा येथे मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना (१९६२) थोडी वेग्ळीळ भूमिका मांडली.[१८] त्यांनी असे सांगितले की, केवल सुबोध व सोपी भाषा या नावाखाली जनतेला श्रेष्ठ वाङ्मयापासून वंचित ठेवू नये. मराठी भाषा सर्वांना समजावी म्हणून तिची पातळी कमी करू नये, खालच्या पातळीवरील जनतेला वरच्या पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न करावा.

मडगाव येथे इ.स. १९६४ मध्ये भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना वि.वा. शिरवाडकर यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, प्रशासनाची भाषा समाजभाषेपेक्षा वेगळी असते व असायला हवी हि तात्त्विक भूमिकाच रास्त नाही. लोकांशी असलेला सर्वस्पर्शी संबंध हेच शासकीय परिभाषेचे प्रयोजन आहे. सर्वसामान्यांना मूळ स्वरुपात नीट पेलतील असे शब्द तयार व्हावेत. ते म्हणतात, संस्कृत ही मराठीची जननी हे खरे, परंतु येथे असा भास होतो की, मुलीने आपले सर्व घर आईच्या हवाली करून स्वतःची पठारी बाहेरच्या ओटीवर टाकली आहे. या परिभाषानिर्मितीच्या कार्यात भाषाशास्त्रज्ञांच्या बरोबरीनेच ललित लेखकांचे व पत्रपंडितांचेही सहकार्य घ्यावे असेही त्यांनी सुचवले.[१९]

‘पदनाम कोष’ वर टीका करणाऱ्यांची विभागणी स्थूलपणाने शुद्धीकरणवादी व रूढीवादी अशी करता येते. या टीकाकारांच्या विचारसरणीवर सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीची स्पष्ट छाप दिसते. शुद्धीकरणवाद्यांना केवल शुद्ध मराठी व तिच्या आजोळ-माहेरहून आलेले म्हणजे संस्कृतोद्भव किंवा संस्कृतसं शब्द सरकारी मराठीत यावेत असे वाटत होते; तर रूढीवादी लोकांना वाटत होते की, मराठीत रुळलेले व रुळणारे शब्दच नव्या सरकारी मराठीने आपलेसे करावेत. मग असे रुळलेले /रुळणारे शब्द इंग्रजीतून आलेले असोत, उर्दूमधून आलेले असोत नाही तर आणखी कोणत्या भाषेतून आलेले असोत. जनसामान्यांची नेहमीची भाषाच सरकारी कारभारात यावी. पदनाम कोशात या दोन्ही गटांना नाव्ड्णारे काही शब्द होते, तसेच काही आवडणारेही होते. याचाच अर्थ असा की, पदनाम कोशकर्त्यांनी कोणतीही एकांगी भूमिका घेतलेली नव्हती. सोयीनुसार दोन्ही प्रकारचे शब्द त्यांनी ‘आपले’ म्हटले होते. या दोन्ही गंटापैकी कोणाचे मत योग्य ते ठरवायला काळच चांगला परीक्षक आहे, असे भाषा सल्लागार मंडळाचे मत होते. तसेच कदाचित या दोहोंपेक्षा वेगळेच असे मध्यममार्गी मतही योग्य ठरण्याची शक्यताही मंडळाच्या समोर होती. पण एक गोष्ट चांगली झाली. ‘पदनामकोशा’ वर झालेल्या या सर्व टीकेची दखल भाषा सल्लागार मंडळाने लगेच घेतली.

शासन व्यवहारात मराठी : समस्या, स्वरूप, प्रक्रिया

आपल्या भूमिकेची सविस्तर ओळख जनतेला करून देण्यासाठी ‘शासन व्यवहारात मराठी : समस्या, स्वरूप, प्रक्रिया’ हे पुस्तक लिहवून घेऊन प्रसिद्ध करण्यात आले. टीकाकारांचे समाधान होईल, त्यांच्या शंकांचे निरसन होईल अशा रीतीने शासनव्यवहाराच्या भाषेविषयीची आपली शास्त्रीय व व्यावहारिक भूमिका समजावून देण्यासाठी हे पुस्तक काढण्यात आले. त्यात सुरुवातीलाच आवर्जून सांगण्यात आले की, सरकारी कर्मचाऱ्यांनी पदनामे अन्वर्थक असल्याचा निर्वाळा दिला तसेच काही वृत्तपत्रांनी कोशाची प्रशंसाही केली. ज्यांनी कोशाला सदोष ठरवले त्यांपैकी काही शुद्धिकरणवाडी होते, तर काही रूढीवादी. भाषाविषयक असे दोन टोकांचे दृष्टीकोन असणाऱ्यांना या कोशात दोष आढळले; पण मंडळाची भूमिका अशी की, या दोन्हींचा समन्वय साधून परिभाषानिर्मिती व्हावी. राजभाषा म्हणून मराठीला मिळालेली मान्यता ही एका परीने तिला विकासाची सनदच ठरणार आहे. लोककल्याणकारी आदर्शाच्या स्वीकारामुळे शासनाच्या संबंधित विषयांचा व्याप वाढलेला असून लोकजीवनाचे एकही क्षेत्र त्यातून सुटलेले नाही. त्यामुळे प्रशासनिक भाषेचा विकास हा त्या सर्व विषयांच्या आवश्यक भाषेच्या विकासाशी समानार्थी झाला आहे. शिक्षित-अशिक्षित, तज्ज्ञ-अतज्ज्ञ अशा सर्वांना वापरता येईल असे सर्वसंग्राहक रूप भाषेला मिळणे भाग आहे. त्याचप्रमाणे प्रशासनिक भाषा ही सर्वसामन्यांच्या रोजच्या भाषेपेक्षा वेगळी असणेही आवश्यक आहे. कृषी, वैद्यक, शिल्प, वास्तुविद्या, विद्युत-यंत्र-स्थापत्य अभियांत्रिकी असे अनेकविध विषय आधुनिक प्रशासनिक भाषेला हाताळावे लागणारे असल्यामुळे तिचे स्वरूप बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात शास्त्रीय व तांत्रिक स्वरूपाचे असणे भाग आहे. शास्त्रीय व तांत्रिक भाषेची पुष्कळशी लक्षणे प्रशासनिक भाषेत अपेक्षित आहेत.

युनेस्कोने शास्त्रीय व तांत्रिक अनुवाद व भाषिक समस्या यांसंबंधी १९५७ मध्ये जाहीर केलेल्या आहवालात नमूद केलेली परिभाषेची लक्षणे अशी : १) एकार्थता २) स्पष्टार्थता ३) एकरूपता ४) सघनता ५) अल्पाक्षरता ६) सातत्य ७) सांगती ८) शब्दसौष्ठव ९) अर्थवत्ता.

परिभाषेच्या वास्तविक लक्षणांनुसार ती आधी समर्पक, नंतर सुटसुटीत व शेवटी सुबोध असावी अशी मंडळाची भूमिका आहे. केवळ रूढता म्हणजे सोपेपणा नव्हे. सोपेपणा हा सापेक्ष असतो. त्याचप्रमाणे नवनिर्मित शब्दही सोपा असू शकतो. भाषा सल्लागार मंडळाने प्रशासनिक परिभाषा विकसित करताना (१) नव्याने शब्द तयार करणे, (२) जुन्या शब्दालाच प्रक्रियेद्वारे जुळता करून घेणे, (३) दुसऱ्या भाषेतील शब्द उसनवार घेणे या तिन्ही पद्धती तारतम्याने वापरल्या आहेत. यामध्ये मंडळाने राष्ट्रीय एकरूपतेचेही अवधान ठेवले आहे. मराठीचा राज्यकारभारविषयक भाषा म्हणून विकास घडवून आणायचा याचा अर्थ तिच्या परिभाषेची शास्त्रीय पद्धतीवर व योजनाबद्ध रीतीने वाढ करण्याची एवढाच करण्यात आला आहे. मराठी परिभाषेत व्यवस्थाबद्धता आणणे, जुन्याच्या पुनर्घडणीची तयारी ठेवणे आणि कालोचित व व्यापक अशी दृष्टी ठेवून नवे पत्करणे, हाच मराठी राजभाषेच्या विकासाचा अर्थ आहे, असा या पुस्तकाचा समारोप करण्यात आला आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास कशा रीतीने व्हावा याचा सांगोपांग विचार भाषा सल्लागार मंडळाने केलेला आहे. तो शास्त्रसंमत आहे आणि मंडळाच्या मूळ भूमिकेत कोणताही बदल करण्याची गरज नाही व मंडळाची तशी इच्छाही नाही, असा या पुस्तकाचा सूर आहे.

या पुस्तकाच्या पाठोपाठ 'प्रशासन वाक्प्रयोग' (१९६४) हे दुसरे पुस्तक भाषा संचालनालयाने प्रसिद्ध केले व राजभाषा पर्वाचे आणखी एक पान उलटले. 'प्रशासन वाक्यप्रयोग' या पुस्तकात कार्यालयांच्या दैनंदिन कामकाजात वापरत असलेल्या व विशिष्ट भाषिक परीपाथाचे स्वरूप प्राप्त झालेल्या इंग्रजी वाक्प्रयोगांचे व शब्दसमुच्चयांचे मराठी पर्याय दिले आहेत. एका अर्थाने हा देखील एक कोशाच होता. या पुस्तकाच्या प्रास्ताविकात सामान्य प्रशासन विभागाचे तत्कालीन विशेष सचिव श्री. ल.ग. राजवाडे ह्यांनी असे नमूद केले आहे की, शासनव्यवहारात वापरांवयाच्या मराठी भाषेची समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया यांची शास्त्रशुद्ध मीमांसा करणारे 'शासन व्यवहारात मराठी' हे पुस्तक महाराष्ट्रातील नामवंतांच्या, भाषा तज्ज्ञांच्या, विचारवंतांच्या आणि वृत्तपत्रांच्या प्रशंसेस पात्र ठरले आणि अनेकांनी आपले अनुकूल अभिप्राय कळवून शासनाच्या भाषाविषयक धोरणावर मान्यतेचे शिक्कामोर्तब केले.

प्रशासनिक लेखन

त्यानंतर इ.स. १९६६ मध्ये 'प्रशासनिक लेखन' हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्यात आले. या वेळेपर्यंत राजभाषा अधिनियम मंजूर होऊन मराठीला रीतसर राज्यकारभाराची भाषा म्हणून मान्यात मिळालेली होती. या पुस्तकात शासन व्यवहारात नेहमी वापरले जाणारे लेखनप्रकार (जसे शासननिर्णय, अधिसूचना, पत्रे, अर्धशासकीय पत्रे, कार्यालयीन टिप्पण्या) कशा पद्धतीने लिहावे त्याचे विवेचन करण्यात आलेले होते. हे नमुनेवजा मसुदे देताना मूळ चौकट इंग्रजीची व बनावट मराठीची अशी रचना करण्यात आली होती. टिप्पणीलेखन आणि पत्रलेखन यांच्या प्रत्यक्ष नमुन्यांपुर्वी 'प्रशासनिक लेखन : दिशा व स्वरूप' आणि 'मसुदे व टिप्पण्या लिहिण्यासंबंधी सूचना' ही दोन प्रकाराने लिहून कर्मचाऱ्यांना सूचना दिलेल्या आहेत. या सूचनांमध्ये-

(१) मराठीतच विचार करून अकृत्रिम मराठी लिहावे,
(२) अलंकारिक, बोजड व अनावश्यक शब्दांचा उपयोग करण्याचे टाळावे,

(३) सोपी, सुटसुटीत, लहान वाक्ये वापरावीत,

या तीन महत्त्वाच्या सूचना आहेत. तसेच मसुदालेखन करताना अतार्किक व सुत्रहीन मांडणी आणि एकाच पत्रात अनेक बाबी वा एकाच परिच्छेदात अनेक मुद्दे यांची सरमिसळ (मुळात 'भेसळ' असा शब्द वापरला आहे) हे टाळावे असेही म्हटले आहे. हे सर्व विवेचन तत्त्वतः अतिशय पटणारे आणि वेधक झालेले आहे.

या सर्व तात्त्विक विवेचनानंतरचे पुस्तकातील प्रत्यक्ष व्यावहारिक नमुने त्या विवेचानाशी सुसंगत असेच असतील / असावेत हि अपेक्षा मात्र तितकीशी पूर्ण होत नाही. एक तर पुढे डावीकडे इंग्रजी व उजव्या पानावर मराठी असा मजकूर देत असताना इंग्रजीचे वाक्याला वाक्य असे भाषांतर केले असल्याने कित्येक वाक्ये अतिदीर्घ झाली आहेत. उदाहरणार्थ: पृ. २४७ वरील पुढील वाक्य पाहा : "कलम २०, पोटकलम (१) अन्वये ठरवण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेमुळे आपले नुकसान झाले आहे असे समजणाऱ्या कोणत्याही हितसंबंधित इसमास किंवा त्या कलमाच्या पोटकलम (२) अन्वये ठरवण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेमुळे आपले नुकसान झाले आहे असे समजणाऱ्या कोणत्याही हितसंबंधित इसमास किंवा त्या कलमाच्या पोटकलम २ अन्वये ठरवण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेमुळे आपले नुकसान झाले आहे असे समजणाऱ्या अशा वाहनाच्या, जलयानाच्या किंवा जनावराच्या मालकास ती बाब निर्णयासाठी लवादाकडे सोपवाण्याकरिता ज्या मुदतीत अर्ज करता येईल ती मुदत, ज्या तारखेस अशा नुकसानभरपाईची रक्कम हित्साम्बंधित इसमाच्या किंवा यथास्थिती मालकाच्या अनुपस्थितीत ठरवण्यात आली असेल तर, अशी रक्कम ठरवल्याबद्दल त्या इसमास किंवा मालकास ज्या तारखेस सूचना पाठवली असेल त्या तारखेपासून चौदा दिवसंचीग असेल."

वरील वाक्य मूळ इंग्रजी वाक्याचा अनुवाद आहे. मूळ मराठीतून कसे लिहायचे याचा आदर्श म्हणून दिलेल्या एका टिप्पणीतील पुढील वाक्य कसे आहे ते पाहा (पृ. ३३२) :

"…. तसेच शासनाने नियुक्त केलेल्या स्थायी काटकसर समितीनेही आपल्या दिनांक ८ नोव्हेंबर १९६५ रोजी भरलेल्या बैठकीत फर्निचर खरेदी करण्यासंबंधीचा विषय चर्चेस घेऊन, आवश्यक असलेले फर्निचर कायम स्वरुपात खरेदी करण्यास शासनाची हरकत असू नये असे मत प्रदर्शित केले असून आवश्यक असलेले फर्निचर विभागाने कायम स्वरुपात खरेदी करावे अशा सूचना दिल्या आहेत." यातीलच थोडे पुढे आलेले आणखी एक वाक्य पाहा : "… या कार्यालयास हि ७ टेबले खरेदी करणे आवश्यक असून वरील मंजूर झालेली दोन पदे लवकरच भरावी लागणारे असल्याने त्या पदांसाठी लागणारी दोन टेबले, अशी एकंदर ९ टेबले खरेदी करणे अपरिहार्य आहे…" इथे 'अपरिहार्य' हा शब्द टाळता आला असता. तसेच याच टिप्पणीत पुढे एके ठिकाणी 'घडीचे पडदे' असा शुद्ध मराठी शब्द वापरण्याऐवजी 'फोल्डिंग स्क्रीन्स' असा इंग्रजी शब्दप्रयोग वापरला आहे ते वेगळेच !

या सर्व नमुन्यांच्या नंतर पुस्तकाच्या शेवटी शुद्धलेखनाचे शासनमान्य नियमदेखील कर्मचाऱ्यांच्या सोयीसाठी दिले आहेत.

हे पुस्तक निघाल्यानंतर श्री ग.प्र. प्रधान यांनी (विधान परिषदेत) 'शासनव्यवहारात मराठीचा वापर करण्याबाबत शासनाचे धोरण व प्रगती' या विषयावर एक अशासकीय विधेयक १९६८ साली मांडले होते. भाषासंचालनालयाची पदनाम कोशानंतरची 'शासनव्यवहारात मराठी', 'प्रशासन वाक्प्रयोग' व 'प्रशासनिक लेखन' ही पुस्तके प्रसिद्ध झाल्यानंतर या ठरावाच्या निमित्ताने जी चर्चा विधान परिषदेत झाली त्या चर्चेत राजभाषा विधेयकावरील चर्चेच्या तुलनेत काही वेगळी मते मांडली गेली का ते पाहणे उद्बोधक ठरेल.[२०]

ठराव मांडतांना ग.प्र. प्रधान म्हणाले होते की, "आता हे कल्याणकारी राज्य आहे आणि त्यामुळे सर्वसामान्य मनुष्य शासनाच्या अधिक जवळ येत आहे. तेव्हा वरच्या दर्ज्याचे जे अधिकारी आहेत ते सुशिक्षित आहेत. त्यांच्यासाठी तयार केलेली भाषा सर्वसामान्य माणसाला उपयोगी पडेल किंवा नाही याचा विचार झाला पाहिजे."

यावर एका सदस्याने "मराठीच्या वापराबद्दल अधिकाऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन करून पाहिजे तर ताकीद द्या, मराठीचा प्रसार सर्वत्र झाला पाहिजे." अशी सूचना केली.

या चर्चेत बोलताना ग.दि. माडगूळकर (नामनियुक्त) म्हणाले, "शासनाची भाषा हि परिभाषा आहे असे मानण्याची गरज नाही. ती लोक्भाशेच्या जितकी जवळ जाईल तितके चांगले. सध्याची मराठी उलटी संस्कृतच्या दिशेने धावू लागली आहे, आणि त्यामुळे ती कोणाला कळेनाशी झाली आहे. यासाठी ललित लेखकांचे एखादे मंडळ नेमून त्यांच्याकडे हे काम सोपवावे. ते हे शब्द सोपे करतील. नवे शब्द रूढ शब्दांपासून दूर नसावेत. ही जी पुस्तके लिहिली आहेत ती चांगली आहेत,, पण त्यांतील शब्द सोपे करता येतात का ते पाहावे. अर्थात ही लांब मुदतीची प्रक्रिया आहे."

चर्चेचा समारोप करताना मुख्य मंत्री वसंतराव नाईक म्हणाले, "या बाबतीत आपण थोडेसे आस्ते कदम गेलो तरी चालेल, परंतु जे काही करू ते नीट केले पाहिजे. आपली भाषा समृद्ध करण्यासाठी इतर भाषांतील शब्दही घेतले पाहिजेत."

एकंदरीत महाराष्ट्र राज्यस्थापनेपासूनच्या पहिल्या दशकात मराठीकरणाच्या प्रक्रियेबाबत जी काही टीकाटिप्पणी विविध क्षेत्रांत झाली त्याचा सर्व रोख नवनिर्मित प्रशासनिक पर्यायांवरच होता. भाषा संचालनालयाची कामगिरीही त्या काळात कोशनिर्मितीपुरतीच मर्यादित होती हे देखील कदाचित त्याचे कारण असेल. प्रत्यक्ष मराठीचा वापर भरपूर प्रमाणात होऊ लागला नव्हता हे वर उल्लेखलेल्या एका विधानावरून (..अधिकाऱ्यांना पाहिजे तर ताकीद द्या...) लक्षात येते. त्यामुळे सुट्या शब्दपर्यायांखेरीज अभिप्राय देण्याजोगे काही नव्हतेच. सरकारी भाषा 'दुर्बोध' असते हा जो आक्षेप वा आरोप एकदा शासकीय मराठीला चिकटला तो तसाच चिकटला. राज्यकारभारात मराठीचा १०० टक्के वापर करण्याचे उद्दिष्ट १९८५ पर्यंत म्हणजे महाराष्ट्र राज्यस्थापनेस २५ वर्षे होण्यापूर्वी गाठायचेच अशा निर्धाराने भाषासंचालनालय कामाला लागले होते. भाषासंचालनालयाकडे या संदर्भात कोणती कामगिरी सोपवण्यात आली आणि त्याने ती कशी पार पाडली ते आता प्रथम पाहू या आणि त्यानंतर मग जनतेच्या प्रतिक्रिया काय होत्या ते पाहू या.

भाषा संचालनालयाच्या कामगिरीचा आढावा घेण्यासाठी म्हणून मी फेब्रुवारी १९९५ मध्ये भाषा संचालकांची मुलाखत घेतली, त्या वेळी त्यांनी मला एक छोटीशी टिप्पणीच संदर्भासाठी दिली. मराठीकरणाचे धोरण राबविण्यासाठी (हा खास सरकारी शब्द) – अंमलात आणण्यासाठी – आवश्यक ती पूर्वतयारी करणे आणि सरकारी यंत्रणेला साहाय्य करणे असे भाषा संचालनालयावर सोपवलेल्या कामाचे थोडक्यात वर्णन करता येईल. त्याचा तपशील असा :

१) प्रशासनिक परिभाषा कोश व मार्गदर्शक पुस्तिका तयार करणे,

२) शास्त्रीय व तांत्रिक परिभाषा तयार करणे,

३) विधिविषयक अनुवाद व परिभाषा तयार करणे,

४) अर्थसंकल्पविषयक प्रकाशने तसेच प्रशासनिक आहवाल आणि विभागांच्या नियमपुस्तिका यांचा अनुवाद करणे,

५) मराठी भाषा प्रशिक्षण व परीक्षा आयोजित करणे,

६) हिंदी भाषा परीक्षा आयोजित करणे, तसेच महाराष्ट्र राज्यातील केंद्र शासनाच्या कार्यालयात त्रिभाषा सूत्राचा वापर करणे,

७) मराठी टंकलेखन व लघुलेखन परीक्षा आयोजित करणे,

८) अल्पसंख्य भाषांतून अनुवाद करणे,

९) शासन व्यवहारात मराठीचा अधिकाधिक वापर करण्यासंबंधीच्या धोरणांची अंमलबजावणी – या दृष्टीने कार्यालयांची तपासणी व त्यांना मार्गदर्शन करणे.

या नऊ प्रकारच्या कामांची अधिक माहिती अशी :

१) प्रशासनिक परिभाषाकोश व मार्गदर्शक पुस्तिका : या आधीच्या विवेचनाच्या ओघात भाषा संचालनालयाच्या 'पदनाम कोश', 'प्रशासन वाक्प्रयोग', 'प्रशासनिक लेखन' आणि 'शासनव्यवहारात मराठी : समस्या, स्वरूप, प्रक्रिया' या चार पुस्तकांचा उल्लेख आलाच आहे. त्यापाठोपाठ इ.स. १९७३ मध्ये 'शासनव्यवहार कोश' हा सुमारे तीस हजार शब्दांचा प्रशासनिक व्यवहारासाठी उपयुक्त असा कोश भाषा संचालनालयाने काढला. त्या वेळचे मुख्य मंत्री वसंतराव नाईक ह्यांचे या कोशाला प्रास्ताविक आहे. त्यात त्यांनी 'मराठीच्या मूळ प्रकृतीला व प्रवृत्तीला ज्यायोगे बाध येईल अशा तऱ्हेने भाषेत उलथापालथ करण्याचा शासनाचा विचार नाही," असा निर्वाळा दिलेला आहे.

त्यानंतर 'वित्तीय शब्दावली' मध्ये अर्थसंकल्पीय परिभाषेतील पर्यायांचे संकलन उपलब्ध करून देण्यात आले तर 'कार्यदर्शिका' या छोट्या पुस्तिकेत प्रशासनातील पदनामे, वाक्प्रयोग-वाक्यखंड यांचा अनुवाद इ.स. १९८१ त प्रसिद्ध केला. 'कार्यदर्शिका' या पुस्तिकेत शब्दयोजना, वाक्यरचना यांत नेहमी आढळणारे दोष कसे टाळावेत त्याचे सोदाहरण विवेचन व शेवटी शुद्धलेखनाचे नियमही दिले आहेत. याखेरीज 'शुद्धलेखन नियमावली' ही १७ पृष्ठांची पुस्तिका इ.स. १९८७ त प्रसिद्ध केली गेली.

अनुक्रमणिका

२) शास्त्रीय व तांत्रिक परिभाषा तयार करणे : इ.स. १९६७ पासून विषयवार उपसमित्या नेमून आतापर्यंत विज्ञान, कला, वाणिज्य, अभियांत्रिकी, वैद्यक इत्यादी विद्याशाखांशी संबंधित सुमारे २५ परिभाषा कोश प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. आणखी ७-८ प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत, तर काहींच्या सुधारित आवृत्त्या निघत आहेत.

या कोशांमध्ये दिलेले वेगवेगळे पर्याय विद्यालयीन व महाविद्यालयीन पाठ्यपुस्तकांमध्ये, वृत्तपत्रांमध्ये, इतर प्रसारमाध्यमांमध्ये व शासनाच्या तांत्रिक क्षेत्रातील भाषाव्यवहारात वापरले जात आहेत किंवा नाहीत हा एक स्वतंत्र संशोधनाचा विषय होऊ शकेल. प्रत्यके परिभाषा कोशाच्या शेवटी वाचकांसाठी एक प्रश्नावली जोडायची आणि वाचकांच्या प्रतिक्रिया अज्मावायच्या असा एक प्रयत्न भाषा संचालनालयाने केला, परंतु त्याला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही असे कळले. कोशातील एखादा पर्याय आवडला नाही, पटला नाही तर त्याबद्दल दुसरा कोणता पर्याय सुचवाल, असा एक प्रश्न त्यात होता.

तसेच इंग्रजी ग्रंथांमधून इंग्रजी शब्दांची यादी करून त्याचे मराठी पर्याय इतर कोशांतून काढून नंतर त्यांतील निवडक मराठी पर्याय आपल्या कोशात घ्यायचा अशी कोशनिर्मितीची भाषा संचालनालयाची नेहमीची पद्धत. त्याच्या जोडीला आणखी एक मार्ग चोखाळायचा प्रयत्न झाला होता. त्या त्या विषयक्षेत्रातील शासकीय विभागांना आवाहन करून भाषा संचालनालयाच्या कोशात नसलेले पण विभागांना अडणारे काही व्यवहारातील शब्द असतील तर कळवावेत अशी पत्रे पाठवली होती. पण त्यालाही प्रतिसाद मिळाला नाही असे समजले.

३) विधिविषयक अनुवाद व परिभाषा तयार करणे : राज्य अधिनियम, त्यांची विधेयके (दुरुस्ती विधेयकांसह), अध्यादेश, अधिनियमांखालील नियम, विनियम, उपविधी, अधिसूचना या सर्वांचा मराठी अनुवाद भाषा संचालनालयात करण्यात येतो. याखेरीज इंडियन लॉ रिपोर्ट्सच्या धर्तीवर न्यायालयीन निर्णयांचाही मराठी अनुवाद करण्याचे कां सुरु करण्यात आले होते. पण आता ते बंद पडले आहे. ‘इंग्रजी महाराष्ट्र कोड’ च्या धर्तीवर ‘महाराष्ट्र अधिनियमसंग्रह’ मराठीत करण्याचे कामही चालू आहे.

कायद्याची अशी विशिष्ट लेखनशैली विकसित करून ‘न्यायव्यवहार कोश’ हि कच्च्या स्वरुपात प्रकाशित केला आहे. तर न्यायदानात मराठीचा वापर करण्याच्या दृष्टीने न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘विधिअनुवाद व परिभाषा सल्लागार समिती’ ची स्थापना झाली आहे. ‘मराठी विधिशब्दावली’ तयार करणे आणि विधिविषयक प्रारूप लेखनाचे काम मूळ मराठीत करणे ही उद्दिष्टे या समितीला दिली आहेत असे समजते.

४) अर्थसंकल्पविषयक व प्रशासनिक अहवाल, नियमपुस्तिका इत्यादींचा अनुवाद करणे : विधान सभेत सादर होणारी अर्थसंकल्पीय प्रकाशने, विभागांच्या, कार्यालयांच्या नियमपुस्तिका, चौकशी समित्यांचे अहवाल, कार्यालयांतून वापरले जाणारे प्रमाण, विशेष व सर्वसाधारण नमुने, शासन निर्णय, परिपत्रके, मंत्रिमंडळ टिप्पण्या, वित्तमंत्र्यांचे अर्थसंकल्पीय भाषण, राज्यपालांचे अभिभाषण, लोकायुक्त अहवाल, महालेखापालांचे लेखापरीक्षा अहवाल, लोकसेवा आयोगाच्या प्रश्नपत्रिका अशा अनेकविध स्वरूपाचा अनुवाद करण्यात येतो.

५) मराठी भाषाप्रशिक्षण व परीक्षा आयोजित करणे : अमराठी भाषिक कर्मचाऱ्यांसाठी शासनाने प्रशिक्षणाचे वर्ग उघडले, त्यांच्या मार्गदर्शनासाठी इंग्रजी माध्यमातून प्रशासनिक मराठीची ओळख करून देणारे 'राजभाषा परिचय' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. सरकारी नोकरीतील अमराठी भाषिक कर्मचाऱ्यांच्या / अधिकाऱ्यांच्या मराठी भाषा परीक्षा एतदर्थ मंडळामार्फत वर्षातून दोनदा आयोजित केल्या जातात. भाषासंचालक मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. सेवेत प्रवेश केल्यानंतर सर्व अमराठी भाषिकांना ही परीक्षा अनिवार्य असते.

६) (अ) हिंदी भाषा परीक्षा आयोजित करणे : राजपत्रित व अराजपत्रित कर्मचाऱ्यांच्या हिंदी भाषा परीक्षा वर्षातून दोन वेळा एतदर्थ मंडळामार्फत घेण्यात येतात.

(ब) महाराष्ट्रातील केंद्र शासनाच्या कार्यालयांत त्रिभाषा सूत्राचा वापर करणे : महाराष्ट्रातील केंद्र शासनाच्या कार्यालयांमधून नामफलक, सूचनाफलक यांवर हिंदी व इंग्रजी यांच्याबरोबरच मराठी भाषेचाही वापर केला जातो किंवा नाही हे पाहणे व त्याचा पाठपुरावा करणे हे काम जिल्हाधिकाऱ्यांकडे सोपवण्यात आले आहे.

७) मराठी टंकलेखन व लघुलेखन परीक्षा व प्रशिक्षण आयोजित करणे : या संदर्भात 'मराठी लघुलेखन मार्गदर्शिका' (१९६५), 'मराठी टंकलेखन प्रवेशिका' (१९६७) व 'मराठी लघुलेखन" (१९७३) ही पुस्तके भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केली. विशेष समिती नेमून हिंदी व मराठी दोन्ही भाषांना उपयुक्त ठरेल असा एक कळफलक विकसित केला. 'देवनागरीचा एकरूप कळफलक' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. सरकारी नोकरीतील इंग्रजी लघुलेखकांना / टंकलेखकांना मराठी लघुलेखनाचे / टंकलेखनाचे प्रशिक्षण देणे, त्यासाठी बक्षिसे, प्रोत्साहनपर वेतनवाढी देण्याची योजना राबवणे असे उपक्रम भाषा संचालनालयाने यशस्वी रीत्या पार पाडले व आजही ते पार पाडण्यात येत आहेत. प्रशिक्षण सक्तीचे आहे.

८) अल्पसंख्याक भाषांतील अनुवाद : हिंदी, कन्नड, तेलगू, उर्दू या अल्पसंख्याक भाषांमध्ये अनुवाद करण्याचे कामही भाषा संचालनालयात केले जाते. शासनाचे महत्त्वाचे आदेश, सूचना इत्यादी त्या त्या विभागांच्या मागणीनुसार व आवश्यकतेनुसार त्या त्या विभागांच्या मागणीनुसार व आवश्यकतेनुसार त्या त्या भाषेत अनुवादित करून दिली जातात.

९) शासनव्यवहारात मराठीचा वापर, धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यालयांची तपासणी व त्यांना मार्गदर्शन : वेगवेगळ्या कार्यालयांना भेटी देऊन मराठीकरणाच्या दृष्टीकोनातून त्यांची तपासणी करणे, त्यांना मार्गदर्शन करणे हे कामही केले जाते.

वरील नऊ कामांपैकी अनुवाद व कोशनिर्मिती ही पहिली चार कामे विद्याविषयक स्वरुपाची व मराठी भाषेच्या प्रत्यक्ष वापराशी संबंधित आहेत. तर नंतरची अल्पसंख्याक व हिंदी भाषाविषयक कामे वगळता उर्वरित कामे मराठीच्या वापराच्या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी पूरक, मार्गदर्शक आणि प्रेरक ठरणारी आहेत.

पहिल्या कामांमुळे मराठी भाषेचे स्वरूप ठरले आहे व ठरणार आहे. तर इतर कामांमुळे मराठीचा वापर वाढणार आहे, सुकर होणार आहे. मात्र ही कामे केवळ प्रशासकीय स्वरुपाची आहेत.

मराठीचा वापर करण्यात टाळाटाळ करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना-अधिकाऱ्यांना समज देण्यात यावी, त्याची दाखल त्यांनी न घेतल्यास यांच्या गोपनीय अभिलेखात तशी नोंद घ्यावी व रीतसर शिस्तभंगाची कारवाई त्यांच्याविरुद्ध करावी अशा सक्त सूचना हल्ली शासनाने दिल्या आहेत, त्याचाही फायदा मराठीचा अधिकाधिक वापर केला जाण्यासाठी होत आहे.

इ.स. १९८५ पर्यंत म्हणजे महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेला पंचवीस वर्षे पूर्ण होतील तोपर्यंतच्या कालावधीमध्ये शंभर टक्के राज्यकारभार मराठीमधून करायचा असा संकल्प महाराष्ट्र शासनाने सोडला होता. अर्थात याला पुढील गोष्टींचा अपवाद होता :

१. अधिनियम, २. विधेयके, ३. वर्जित प्रयोजने, ४. दिवाणी व फौजदारी न्यायालयांतील विशिष्ट बाबी, तसेच ५. बृहन्मुंबईतील उच्च न्यायालयाच्या अधीन असलेली दिवाणी न्यायालायचे यांच्यामधील सर्व कामकाज. ही पंचवीस वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वीच इ.स. १९७९-८० हे वर्ष केंद्र शासनाने जाहीर केल्याप्रमाणे 'राजभाषा वर्ष' म्हणून साजरे करण्यात आले. त्या वेळी राज्यातील महत्त्वाच्या ठिकाणी परिसंवाद, चर्चा व्याख्याने आयोजित करण्यात आली. 'लोकराज्य' या सरकारी मासिकाचा 'राजभाषा' विशेषांक' काढण्यात आला. त्या वर्षभरात काही निवडक विचारप्रवर्तक लेखांचे संकलन 'मंथन' या नावाने पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्यात आले.

राजभाषा वर्षात झालेल्या या विचार मंथनाकडे नजर टाकली तर असे लक्षात येते की, त्या वेळपर्यंतच्या मराठी भाषेच्या विकासाची प्रगती व प्रगतीचे स्वरूप या दोन्हींबाबत उलटसुलट प्रतिक्रिया व्यक्त होत होत्या. बव्हंशी त्यांबाबत नाराजी व असमाधानाच दिसत होते. (सभासंमेलनातील भाषणे, वृत्तपत्रांतील-मासिकांतील लेख यांद्वारे ही नाराजी व असमाधान आजपर्यंतही वेळोवेळी व्यक्त होत आले आहे). श्री. के. क्षीरसागरांचा 'मराठी भाषेचे सरकारी शिल्पकार' हा लेख 'युगवाणी' मासिकाच्या राजभाषा मराठी विशेषांकात (नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७९) आला होता.[२१] त्यात त्यांनी आपले जुनेच मत पुनः ठासून सांगितले की, शासनाची भाषेचा विकास करण्याची पद्धत यांत्रिक व निर्जीव आहे. शब्दांच्या कारखान्यात बनवलेले शब्द भाषेत रुळत नसतात, भाषेचे स्वाभाविक रूप ते बिघडवतात असा त्यांचा आरोप. पु.ल. देशपांडे, ना. गो. कालेलकर अशा इतर अनेक मान्यवरांनीही शासकीय मराठीतील नवनिर्मित शब्दांबद्दल नाराजी व्यक्त केल्याचे दिसते. मराठीकर्णाची प्रगती असमाधानकारक आहे अशीही खंत 'युगवाणी' च्या त्याच अंकात 'राजभाषेची दैन्यावस्था' या डॉ.ग.मो. पाटील यांच्या लेखात व्यक्त झालेली आहे. नवीन शब्द बनवण्याच्या भाषा सल्लागार मंडळाच्या कार्यपद्धतीचे ते समर्थन करतात, पण गेल्या वीस वर्षांत राजभाषेचा खेळखंडोबा झाला आहे व तिची अवस्था दीनवाणी व दयनीय झालेली आहे असे म्हणून, मंत्र्यांचे बोटचेपे धोरण आणि त्याचा हवा तसा लाभ उठवण्यात अधिकारी पटाईत यामुळे तात्त्विक दृष्टीने राजभाषापद मिळूनही व्यवहारात मराठीचा वापर अत्यल्पच आहे, अशी खंत ते व्यक्त करतात.[२२]

अनुक्रमणिका

इ.स. १९६६ मध्ये 'किर्लोस्कर' (मे १९६६) या मासिकात वसंत बापट यांनी 'महाराष्ट्र उगवला-मराठी मावळणार?' या शीर्षकाचा लेख लिहिला होता.[२३] काही ठिकाणी कर्मकांड म्हणून किंवा उपचार म्हणून मराठीचा वापर होत असला तरी त्यात खऱ्या श्रद्धेचा आढळ होत नाही, तसेच जनसामान्यांना ण कळणाऱ्या संज्ञांचा वापर फक्त वरून लादलेल्या लोकशाहीलाच शोभून दिसतो, अशी तक्रार त्यांनी केली होती. त्यानंतर जवळजवळ एक तप उलटून गेल्यानंतर इ.स.१९७९ मध्ये राजभाषा वर्षात त्या वेळचे भाषा संचालक य.शं. कानिटकर यांनी मराठीकर्णाचे प्रमाण जेमतेम ३५ टक्के असल्याचे सांगितले.[२४] वरिष्ठ शासकीय कर्मचाऱ्यांचा मानसिक विरोध आणि त्यांच्या व्यावहारिक अडचणी अशी दुहेरी कारणे त्यामागे आहेत असे त्यांनी स्पष्ट केले होते. मराठीत सरकारी कारभाराची गद्य शैली अजून विकसित झालेली नाही व परिभाषा काही प्रमाणात अनाकलनीय व दुर्बोध असणारच असेही त्यांनी तेव्हा सांगितले. तर इ.स. १९७६ मध्ये तत्कालीन मुख्य मंत्र्यांनी एकदा असे सांगितले होते की, राज्यकारभारातील मराठी दुर्बोध असल्यामुळे बरेचदा तिचे इंग्रजीत भाषांतर करून घ्यावे लागते.

प्रशासनिक मराठीविषयी जनमत काय म्हणते ते पाहू गेले तर अधूनमधून सरकारी मराठीमधील नवनिर्मित दुर्बोध शब्दांवर, विपरीतार्थसूचक शब्दांवर होणारी टीका चालूच असल्याचे दिसते. वाचकांच्या पत्रव्यवहारात वृत्तपत्रांमधून वेळोवेळी येणारी पत्रे या दृष्टीने बोलकी आहेत.

बार्शी येथे इ.स. १९८० मध्ये झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनामध्ये 'मराठी राजभाषा : लोकभाषा' या विषयावर एक परिसंवाद झाला होता. त्यातील प्रमुख भाषणे मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश यांचे मुखपत्र असलेल्या 'पंचधारा' या त्रैमासिकात (जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च १९८०) लेखारूपाने प्रसिद्ध झाली होती. त्यांचा येथे थोडक्यात परामर्श घेणे योग्य होईल.[२५]

इंदुमती केळकर यांच्या 'मराठी असे आमुची मायबोली, जरी अजूनी ती राजभाषा नसे' या लेखात त्यांनी म्हटले आहे की, राजभाषा सोपी असावी कि बोजड हा नंतरचा प्रश्न आहे. प्रथम राजभाषा व्यवहारात उतरली पाहिजे. इंग्रजीचे संपूर्ण उच्चाटन झाले तरच मराठीचा वापर सुरु होईल.[२६]

डॉ.र.वा. मंचरकर यांनी आपली मते 'आजचा भाषिक स्वधर्म' या शीर्षकाच्या लेखात नमूद केलेली आहेत. संस्कृतमिश्रित मराठी व इंग्रजीमिश्रित मराठी दोन्ही सामान्य माणसाच्या आटोक्याबाहेर आहेत व सामान्य माणसाची मराठी नव्या युगाचा आशय अभिव्यक्त करण्यास अपुरी आहे. नवी मराठी आत्मसात करताना एका कष्टदायक प्रक्रियेतून आपणास जावेच लागेल असे त्यांनी त्यात स्पष्ट केले आहे. नवे पारिभाषिक शब्द अर्थासह मनात प्रवेशावेत म्हणून पर्यायी कोशांप्रमाणेच संकल्पनाकोशही तयार करावे असे त्यांनी सुचवले आहे. त्याचप्रमाणे नोकरभरती व पदोन्नती या दोन्हींसाठी मराठीच्या चांगली ज्ञानाची परीक्षा आवश्यक असली पाहिजे व मराठीचा आणि प्रतिष्ठेचा व आर्थिक समृद्धीचा संबंध जोडला जावा म्हणजे मराठीचा वाढता वापर समर्थपणे होईल असेही त्यांनी सांगितले आहे. [२७]

प्रा. द. पं. जोशी यांनी 'राजभाषा-लोकभाषा : तत्त्व आणि व्यवहार' या लेखात असे म्हटले आहे की, मराठी हि राजभाषा आहे तर ती यशस्वीपणे सर्व व्यवहारात वापरली जावी आणि त्यासाठी भाषिक शिक्षण व

अनुक्रमणिका

ग्रंथालयीन चळवळ ही एक सामाजिक जबाबदारी मानली जावी. तसेच व्यवहाराधीष्ठीत कोश तयार केले जावेत. समाजातील वैचारिकता व अनुभवसमृद्धी हीच भाषेला मोठी करते. तेथे अनंत पाझर फुटले तर विहीर तुडुंब भरते. राजभाषा हे पाणी वर काढण्याचे साधन आहे. [२८]

तत्कालीन भाषा संचालक व महाराष्ट्र शासनाचे उपसचिव य.शं. कानिटकर यांचा 'राजभाषा: कशी असावी ? कशी नसावी ?' या शीर्षकाचा लेख त्यात आहे.[२९] या लेखात शासनाची राजभाषाविषयक भूमिका पुनः एकदा स्पष्ट झाली आहे. इंग्रजी वाक्यरचनेची छाप पडलेल्या व अनुवादित स्वरूपातील वाक्यरचनेमुळेच आजची मराठी दुर्बोध वाटते. मूळ मराठीत लेखन केले जाईल तेव्हा आपोआप स्वतंत्र शैली तयार होईल व वाचकांनाही तिची सवय होईल असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला आहे. शेवटी "लोकांच्या सहकार्यशिवाय भाषेचा विकास हा अकल्पनीय आहे याची शासनाला जाणीव आहे," असे म्हणून कोणत्याही सूचना कोणाकडूनही आल्या तरी त्यांचा नव्याने विचार करण्याची शासनाची तयारी आहे असेही म्हटले आहे. या पार्श्वभूमीवर गेल्या पंधरा वर्षात काही विधायक बदल भाषानियोजनाच्या कार्यपद्धतीत किंवा अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत झाले आहेत का याचा कानोसा घेतल्यास फारसे समाधानकारक चित्र दिसत नाही, असे खेदपूर्वक म्हणावे लागते.

अशोक केळकर यांचा 'पंचधारा' त्रेमासिकातील लेख 'राजभाषा मराठीचा वाद' म्हणजे त्यांचे वरील परिसंवादातील अध्यक्षीय भाषण असून ते त्यांचा 'वैखरी' या पुस्तकात समाविष्ट आहे. तसेच त्याच पुस्तकात त्यांचा 'राजभाषा वर्षाचे एक फलित' हा 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये प्रसिद्ध झालेला लेखही संस्कारित स्वरुपात समाविष्ट आहे. हे दोन्ही लेख सविस्तर व विषयाच्या जवळजवळ सर्वच अंगांना स्पर्श करणारे आहेत.[३०]

'राजभाषा वर्षाचे एक फलित' या लेखात त्यांनी मराठी भाषेसाठी एक स्वतंत्र विकास संस्था स्थापन करावी अशा प्रस्तावाची सविस्तर माहिती दिली आहे. मराठी भाषेच्या सर्वांगीण विकासाचे काम या संस्थेकडून अपेक्षित असले तरी त्यात शासनाला मराठीच्या योजनापूर्वक विकासाविषयी सल्ला-सूचना देणे हे देखील एक प्रमुख काम नमूद केले आहे. हा प्रस्ताव सुदैवाने फलद्रूप होऊन दि. १ मे १९९२ रोजी 'राज्य मराठी विकास संस्था' स्थापनही झाली आहे. विविध क्षेत्रांत होणारा मराठीचा वापर अधिकाधिक गुणवत्तापूर्ण होत जावा यासाठी प्रयत्नशील राहावे व मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीची प्रक्रिया नियोजनपूर्वक गतिमान करावी, ही या संस्थेच्या स्थापनेमागील दोन मुख्य उद्दिष्टे आहेत. प्रशासनिक मराठीच्या विकासाला या संस्थेचा कसा व कितपत हातभार लागतो ते आता काळच ठरवील.[३१]

'राजभाषा मराठीचा वाद' या आपल्या लेखात शासनव्यवहारातील मराठीची तीन प्रमुख तत्त्वे त्यांनी सांगितली आहेत : १) पारिभाषिक शब्दांखेरीज इतर शब्द सोपे असावेत, २) वाक्यांची मोडणी आडवळणाची नसावी, ३) शासकीय भाषाशैली नेमकी व सुटसुटीत असावी. ग. पर. प्रधानांनी १९६५ मधील चर्चासत्रामध्ये बोलताना सरकारी भाषेत कृत्रिम डामडौल नसावा असे म्हटले होते. परंतु एरवी सरकारी भाषेवर सर्वसाधारणपणे होणार्या टीकेत नवनिर्मित शब्दांवरच भर दिला जात असे. या पार्श्वभूमीवर सरकरी भाषेच्या शैलीविषयी त्यांनी केलेले विवेचन मोलाचे आहे. केळकरांनी मराठी राजभाषेच्या शैलीचे वर्णन हमखास शब्दबांबाळ आणि मुख्य मुद्द्याला स्पर्श करायला आळस करणारी असे केले आहे. त्याचबरोबर ती अकारण

उद्धत किंवा सौजन्यशून्य असते असेही ते म्हणतात. लेखखांना उत्तेजन देण्यासाठी निर्मिलेल्या एका निमसरकारी योजनेतील एक कमालीचे उद्धट व तुच्छतादर्शक करारपत्र वाचून दुखावलेली एक लेखिका मी पाहिली आहे असे ते म्हणतात. परीक्षेतील उत्कृष्ट यशाबद्दल कर्मचाऱ्याचे औपचारिक अभिनंदन करणारे एक शासकीय पत्र पाहण्यात आले. त्यामध्ये नुसता दिलखुलास गौरव करण्याऐवजी त्याच्या जोडीला “आपला व्यासंग कामाच्या दृष्टीनेही उपयुक्त ठरेल असे वाटते,” असा अभिप्राय व्यक्त करण्यात आला होता. ही अपेक्षा त्याच पत्रात व्यक्त करण्याची एवढी गरज होती का ? अभिनंदनामुळे त्याला आलेला हुरूप त्यामुळे नक्कीच उणावला असेल. अर्थात अशी उदाहरणे अपवादानेच आढळतात. केळकर या स्नादर्भात म्हणतात, शासकीय शैली हा शेवटी शासकाच्या व्यक्तिमात्वाचा आविष्कर म्हणून सरकारी कार्यलयातील एक उदाहरण पाहण्यासारखे आहे. या उदाहरणात शैली उद्धट वा सौजन्यशून्य तर नाहीच नाही, उलट अगदी आर्जवाची आहे. सरकारी महाविद्यालयातील प्राध्यापकांना विद्यापीठीय परिक्षांमध्ये समवेक्षक (‘इन्व्हिजिलेटर’ यासाठी शासकीय कोशात दिलेला शब्द) म्हणून काम करणे सक्तीचे नसते, आपखुशीचे असते. या संदर्भातील महाविद्यालयाचे हे परिपत्रक पाहा :

“ह्या परीक्षेच्या सुचारू संचालनासाठी प्रपाठक, अधिव्याख्यात्यांकडून भरीव मोलाच्या सहकार्याची अपेक्षा आहे. उपरोकेत परीक्षेत आपण पर्यवेक्षकाचे कार्य करून, उपरोक्त परीक्षा यशस्वीरीत्या पार पाडण्यास सहकार्य करावे ही विनंती.”

केळकरांनी याच लेखात नवीन शब्दनिर्मितीबद्दल एक विधायक सूचना केली आहे. ती अशी की, मराठी-इंग्लिश-सोप्या मराठीत सोदाहरण अर्थविवरण (व्याख्या नव्हे) असा एक लघुकोश प्रसिद्ध करावा. आखूडशिंगी व बहुदुधी परिभाषा जेवढी वापरायला सोयीची तेवढी घडवायला अवघड असते हे मात्र त्यांनी मान्य केले आहे. शासनव्यवहार कोशातील काही पर्यायांची छाननी करून त्यांनी असे मट व्यक्त केले आहे की, तीन टक्के शब्दांना तरी अधिक योग्य प्रतिशब्द मिळाले असते. अशा थोडक्या शब्दांवरून संपूर्ण कोशालाच दोषी ठरवणे हे कोशकर्त्यांवर अन्याय करणारे ठरेल या समर्थनपर युक्तिवादाला उत्तर म्हणून की काय, ते म्हणतात : “भात खाताना लागलेले खडे लक्षात राहतात, पोटात गेलेल्या शितांची कोणी मोजदाद करीत नाही.” शासनाने म्हणजे सरकारने हा प्रश्न चांगल्या अर्थाने प्रतिष्ठेचा करावा आणि तपासणी समिती नेमून शासनव्यवहार कोशाची एक सुधारित म्हणजे सुधारलेली आवृत्ती काढावी आणि त्याची बदनामी थांबवावी, अशी सूचना आपल्या लेखाच्या शेवटी त्यांनी केली आहे.

या संदर्भात भाषासंचालकांकडून अलीकडेच मिळालेल्या माहितीपर टिप्पणीत डोकावले तर काय दिसते ? आजही शासनाचे म्हणणे असे आहे की, पारिभाषिक संज्ञांच्या संदर्भात टीका करणाऱ्या व्यक्तींनी टीका करण्याआधी ‘शासनव्यवहारात मराठी’ हे शासनाचे पुस्तक वाचून परिभाषानिर्मितीची समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया समजावून घेतली तर त्यांच्या शंकांचे निरसन होईल.

हे झाले पारिभाषिक शब्दांविषयी. प्रत्यक्ष मराठीच्या वापराचे प्रमाण किती आहे याचा विचार केला तर तिथेही निराशाच पदरी येते. दुर्दैवाची गोष्ट अशी कि, आज इ.स. १९९५ साली देखील सत्त्वशीला सामंत यांना “मराठी नसे आमुची मायबोली, जरी आज ती राजभाषा असे” असे म्हणून हळहळ व्यक्त करावी लागली आहे.[३२]

व्हावा तितका मराठीचा वापर सरकारी कारभारामध्ये न होण्यामागे 'झारीतील शुक्राचार्य' कोणते आहेत त्याचे परखड विवेचन त्यांच्या या लेखात त्यांनी केले आहे. एखादा कायदा संमत करूनही त्याची अंमलबजावणी वर्षानुवर्षे न करणे ही कायद्याची घोर फसवणूक आहे, सरकारने व विधिमंडळानेही जनतेची दिशाभूल चालवली आहे असे स्पष्टच आरोप त्यांनी केले आहेत. माजी भाषासंचालक न.ब. पाटील यांनीही वृत्तपत्रात याबाबत दोन-तीन पत्रे लिहिली होती आणि स्वतः सत्त्वशीला सामंत यांनी दि. २९ नोव्हेंबर १९९३ च्या 'लोकसत्ता' मध्ये 'सूर्य उगवला पण कोंबडं झाकलेलंच' या शीर्षकाने एक लेख लिहिता होता, त्याचीही आठवण त्यांनी आपल्या 'रुची' मधील लेखात करून दिली आहे.

इ.स. १९८० साली बार्शी साहित्य संमेलनात बोलताना त्या वेळेच्या भाषा संचालकांनी म्हटले होते की, कोणत्याही सूचना कोणाकडूनही आल्या तरी त्यांच्या नव्याने विचार करण्याची शासनाची तयारी आहे. त्या अनुषंगाने गेल्या पंधरा वर्षांत भाषा संचालनालयाच्या कामकाज पद्धतीत काही फरक झालेला दिसतो का ? एका शब्दात उत्तर द्यायचे तर 'नाही' असेच म्हणावे लागेल.

बार्शी साहित्य संमेलनात र.बा. मंचरकरांनी अशी सूचना केली होती की, संकल्पनाकोश तयार व्हावेत. नोकरभरती व पदोन्नती या दोन्हींसाठी मराठीच्या चांगल्या ज्ञानाची परीक्षा आवश्यक असावी. द.प. जोशी यांची सूचना अशी होती की, व्यवहाराधीष्ठीत कोश केले जावेत. अशोक केळकरांचीही सूचना होती की, सोप्या मराठीत सोदाहरण अर्थविवाहरण असा एक लघुकोश तयार करावा. तसेच शासनव्यवहाराची सुधारलेली आवृत्ती काढावी व त्याची बदनामी थांबवावी. यांपैकी एकही सूचना विचारात घेतली गेली नाही असे दिसते.

सरकारी कामकाजातील मराठी कृत्रिमतेवर, दुर्बोधातेव्र, क्लिष्टतेवर व अवडंबरावर कायम कुठे ना कुठे ताशेरे मारले जात होते. सरकारी कामकाजातील मराठीत हे दोष शिरण्याचा धोका संभवतो हे जाणून खरे तर भाषा संचालनालयाच्या मार्गदर्शनपर पुस्तकात कित्येक मौलिक व व्यावहारिक सूचना केल्या होत्या. आपले कोश मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहेत, निर्णायक नाहीत हे वारंवार स्पष्ट केले होते. असे असूनही असे दोष प्रशासनिक मराठीत का सापडावेत ते कळून घेण्याची गरज होती. राज्यकारभरात मराठी भाषेचा वापर करण्याचे जे धोरण शासनाने स्वीकारले होते त्यामागे मुख्य प्रयोजन एकाच होते, ते हे की, लोकशाहीमध्ये लोकांना जास्तीत जास्त सक्रीय सहभाग घेता यावा म्हणून लोकांच्या भाषेत राज्यकारभार करायचा. राज्यकारभाराची भाषा लोकांना समाजात नसेल तर त्या मूळ प्रयोजानालाच मूठमाती मिळाल्यासारखे झाले. पण खरोखरच आशा आरोपांत काही तथ्य आहे का ? असल्यास त्याची कारणे कोणती ? नसेल तर मग असे आरोप का व्हावेत ? दोष दूर करण्यासाठी काय कर्ता येईल ? असे अनेक प्रश्न या संदर्भात उभे राहिले होते.

मराठी भाषेचा प्रशासनिक क्षेत्रातील वापरासाठी होत असणारा विकास चुकीच्या मार्गाने होतो आहे; किंबहुना खऱ्या अर्थाने प्रशासनिक मराठी पुरेशी विकसित झालेलीच नाही, असे हे आरोप होते. त्या आरोपांची सत्यासत्यता पडताळायची व न्याय्याण्याय्य्ता जोखायची आणि वारी सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधायची तर निव्वळ पंडिती थोटापेक्षा व व्यक्तिनिष्ठ अभिप्रयांपेक्षा काही वस्तुनिष्ठ आभासाची गरज होती. त्यासाठी प्र्यात्याक्ष प्रशासन क्षेत्रातील मराठीचे नमुने गोळा करून, त्यांचे विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्याची गरज होती. म्हणून मी वेगवेगळ्या कार्यालयांत हिंडून प्रशासनिक मराठीचे नमुने गोळा केले. वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होणार्या जाहिराती,

सूचना यांमधून प्रातिनिधिक नमुने निवडले आणि त्यांचा सांगोपांग अभ्यास करून काही निष्कर्ष काढले. मराठी भाषेच्या संदर्भात अशा प्रकारचा अभ्यास प्रथमच होत असल्याने आणि हा अभ्यास करताना भाषावैज्ञानिक अभ्यासात पोटभाषा वा बोली यांच्यासाठी नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतीपेक्षा वेगळी पद्धत अवलंबावी लागल्यामुळे अभ्यासाच्या आधारसामग्रीचे व अभ्यासपद्धतीचे पद्धत अवलंबावी लागल्यामुळे अभ्यासाच्या आधार सामग्रीचे व अभ्यासपद्धतीचे थोडक्यात विवेचन पुढे दिले आहे.

अभ्यासाची सामग्री व अभ्यासपद्धती

अभ्यासाची सामग्री : आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या वाटचालीचा अभ्यास म्हणजे इ.स. १९६० पासून आतापर्यंत विकसित झालेल्या प्रशासनिक मराठीचा अभ्यास होय. म्हणून प्रस्तुत अभासासाठी इ.स.१९६० ते १९९५ या ३५ वर्षांच्या काळातील लिखित स्वरूपातील प्रशासनिक मराठी भाषा विचारात घेतली आहे. यासाठी मुद्रित व चक्रमुद्रित, टंकलिखित व हस्तलिखित अशा सर्व प्रकारच्या नमुन्यांच्या प्रती गोळा केल्या आहेत. ते करताना, प्रशासनिक लेखनात आढळणाऱ्या बहुतेक सर्व प्रमुख प्रकारांचे तसेच प्रशासनाच्या सर्व स्तरांवरील व सर्व दिशांनी होणार्या भाषिक व्यवहाराचे नमुने निवडण्याची काळजी घेतली आहे. सहसा=किय यंत्रणा ही मराठी भाषेचा प्रशासनिक भाषा म्हणून वापर करणारी सर्वांत मोठी व व्यापक यंत्रणा असल्यामुळे आणि प्रमाणभूत प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप घडवण्यास व रुळवण्यास ती विशेष जबाबदार असल्यामुळे सरकारी क्षेत्रातील प्रशासन यंत्राणेद्वारे होणाऱ्या भाषिक व्यवहाराचे नमुने सर्वाधिक प्रमाणात वापरले आहेत. याशिवाय निमसरकारी व खाजगी क्षेत्रांतील प्रशासनिक भाषेचे नमुने गोळा केलेले आहेत. तसेच या सर्व क्षेत्रांमधील जनता संपर्काच्या प्रशासनिक भाषेचे नमुने देखील गोळा केलेले आहेत. या नमुन्यांचा अभ्यासाची आधारसामग्री म्हणून वापर करायचा असल्याने रीतसर परवानगीसह विविध कार्यालयांमध्ये जाऊन प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक भाषेचे अनेकविध नमुने वाचून त्यांतून विविध प्रकारच्या सूचक नमुन्यांची निवड केलेली आहे. अशा प्रकार्रे (१) सामान्य पत्रव्यवहार (साप); (२) कार्यालयीन टिप्पण्या (काटी); (३) अधिसूचना (असू); (४) आदेश (आ); (५) सूचना (सू); (६) जाहिराती (जा); (७) प्रसिद्धीपत्रके (प्रप); (८) प्रमाणप्रपत्रे (प्रप्र); (९) नियम; (१०) अहवाल; (११) नियमपुस्तिका; (१२) परिपत्रके (पप); (१३) शासननिर्णय (शानी); (१४) निविदा सूचन (निसू) असे चौदा प्रकारचे नमुने गोळा करून त्यांचा अभ्यास केला आणि नियम, नियमपुस्तिका व अहवाल हे दीर्घ स्वरूपाचे प्रकार वगळून उर्वरित अकरा नमुना-प्रकारांच्या एकूण एकशे त्रेपन्न नमुन्यांचा सूक्ष्म व वस्तुनिष्ठ अभ्यास केला आहे. या नमुन्यांपैकी काही निवडक नमुने परिशिष्ट तीन म्हणून जोडलेले आहेत.

तसेच मराठी भाषेच्या प्रशासनक्षेत्रातील वापराबाबत आणि लेखनपद्धती व शब्दयोजना या संदर्भात मार्गदर्शनपर म्हणून महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने लिहिल्या गेलेल्या 'प्रशासनिक लेखन', 'प्रशासन वाक्प्रयोग' या पुस्तकांचा व 'शासनव्यवहार कोश' या शब्दकोशाचा स्थूल परामर्श घेतला असून शासन व्यवहार कोशामधील दर पन्नासाव्या पानावरील सर्व शब्दांचे असे एकूण बारा पृष्ठांवरील ४६८ इंग्रजी शब्दांचे ८६७ पर्याय विशेष अभ्यासासाठी निवडले आहेत.

आधुनिक जगात प्रशासनिक भाषेमध्ये काही प्रसंगी विधीक्षेत्रविशिष्ट वा शास्त्रक्षेत्रविशिष्ट भाषाही काही प्रमाणात मिसळलेली असते. निवडलेल्या नमुन्यांमध्ये अशी स्थळे आढळली त्या त्या ठिकाणी त्या त्या क्षेत्रविशिष्ट भाषा प्रकारांचही विचार प्रशासनिक भाषेचा सीमांत क्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार म्हणून केला आहे.

प्रमाणक ठरविण्यासाठी वापरलेली वेगळी सामग्री : आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या विविध भाषावैज्ञानिक वैशिष्ट्यांचे परिणामकारक संवादसंस्थापनाच्या दृष्टीने यथार्थ मूल्यमापन करण्यासाठी, शब्दयोजना व वाक्यरचना या मुलभूत व महत्त्वाच्या भाषिक घटकांची सर्वसाधारण मराठीतील तत्सम घटकांच्या सामान्य स्वरूपाशी तुलना करणे जरूर होते. अशा तऱ्हेची सर्वसाधारण मराठी भाषेतील भाषावैज्ञानिक वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतील असे सामान्य स्वरुपाबाबतचे संशोधन करून काढलेले निष्कर्ष तुलनेसाठी हाताशी नसल्यामुळे अन्य मार्गाने ही माहिती शोधावी लागली. यासाठी महाराष्ट्र राज्यातील शिक्षणतज्ञांनी महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे यांच्या वतीने तयार केलेल्या क्रमिक पाठ्यपुस्तकांतील नमुने यादृच्छिक पद्धतीने निवडून त्यांचे शब्दयोजना व वाक्यरचना यांबाबत विश्लेषण केले. पहिल्या म्हणजे मातृभाषेच्या स्तरावरील भाषा म्हणून मराठी भाषेच्या शालेय अभ्यासासाठी तयार केलेल्या इयत्ता सातवी, आठवी, नववी व दहावी यांच्या पाठ्यपुस्तकांतून पुढे नामम केल्याप्रमाणे प्रत्येकी चार असे एकूण सोळा उतारे निवडून यांचा प्रबंधामध्ये सामान्य मराठीचे स्वरूप व्यक्त करणारे नमुने म्हणून वापर केला. या नमुन्यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे :

बालभारती-पुस्तक ३ (इयत्ता सातवीसाठी), १९७७
नमुना क्रमांक ७.१ : पृष्ठ १३.
"एकदा सुटीत काही दिवस.... लाँच मागे घ्यायला सांगितले."
नमुना क्रमांक ७.२ : पृष्ठ ६२.
"आणखी एक मौजेचे उदाहरण सांगतो .... हाही एक ज्ञानेश्वरच."
नमुना क्रमांक ७.३ : पृष्ठ १००.
"घरी आलो .....तिचीही अवस्था तशीच झाली होती."
नमुना क्रमांक ७.४ : पृष्ठ १४२.
"आतले आणि बाहेरचे हाही एक .... संप नको म्हणू लागतात."

कुमारभारती-पुस्तक १ (इयत्ता आठवीसाठी), १९७८
नमुना क्रमांक ८.१ : पृष्ठ १२.
"काळू लहान असेपर्यंत.... जोराची उसळी मारून मात्र ते गेलं."
नमुना क्रमांक ८.२ : पृष्ठ ३७.
"आम्ही या सुमाराला राजाज्ञे यांच्या....काळ्या-पांढऱ्या पट्ट्यांकडे असे."
नमुना क्रमांक ८.३ : पृष्ठ ६९.
"तू कधी रानावनातून हिंडला आहेस काय ? .... तो आपला भव्य पिसारा पसरतो !"
नमुना क्रमांक ८.४ : पृष्ठ ८५.
"सेवा ग्रामशी झालेली ही माझी पहिली भेट... सारं भकास वैराण – उदास सारं !"

कुमारभारती-पुस्तक २ (इयत्ता नववीसाठी), १९७४
नमुना क्रमांक ९.१ : पृष्ठ २३.

"निजामाची सात-आठ हजार फौज.... तहाला मान्यता दिली."
नमुना क्रमांक ९.२ : पृष्ठ ६४.
ग्रंथालयाच्या निन्दकांना .... पढिक मनुष्याच्या हातून होत नाही."
नमुना क्रमांक ९.३ : पृष्ठ ८३.
"राजा हे सायाची लोकांचे ...डोके उडवलेही जात असेल."
नमुना क्रमांक ९.४ : पृष्ठ ११७.
"डॉ. बाबासाहेब पुण्यात आले की.... बाबासाहेबच ज्ञानमय झाले होते."

कुमारभारती-पुस्तक ३ (इयत्ता दहावीसाठी), १९७६
नमुना क्रमांक १०.१ : पृष्ठ १०.
"आमच्या जहामर्द इंग्रज सरकारच्या .... पोट भरण्यास जातात."
नमुना क्रमांक १०.२ : पृष्ठ ३२.
"सर्व तरुणांना कळावयास हवे की....जनसेवेचे व्रत का पत्करू नये ?"
नमुना क्रमांक १०.३ : पृष्ठ ६६.
"सायंकाळी सृष्टीचे स्वरूप पार पालटून .... कोठडीलाही कुलूप पडले."
नमुना क्रमांक १०.४ : पृष्ठ ९६.
"मातीची ही माहती गाण्यासाठी ...बरडी जमीन त्यांनी सरकारकडे मागितली."

अभ्यासपद्धती

आधुनिक प्रशासनिक मराठी हा मराठी भासेह्चा वापरमुलक व उपयोजननिष्ठ भाषाभेद असल्यामुळे त्याच्या अभ्यासासाठी भौगोलिक, कालिक किंवा सामाजिक या उपयोजकनिष्ठ भाषाभेदांच्या अभ्यासासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पद्धतीपेक्षा भिन्न पद्धत वापरणे आवश्यक होते. उपयोजकनिष्ठ भाषाभेदांचा अभ्यास करताना त्या बोलीचे प्रत्यक्ष नमुने गोळा करण्यात येतात व नंतर त्या नमुन्यांचे भाषावैज्ञानिक विश्लेषण व व्याकरणिक पृथक्करण करून ध्वनिविचार, रूपविचार, अर्थविचार, वाक्यविचार व लिपिविचार अशा विविध अंगांनी त्या बोलीचे वर्णन करणे, ही पद्धत सामान्यतः वापरली जाते. वापरमूलक भाषाप्रकार हा विशिष्ट कार्याच्या सिद्धीसाठी हेतुपुरस्सर वापरण्यात येत असतो. त्यामुळे बोली भाषेच्या अभ्यासासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पद्धतीने केवळ भाषावैज्ञानिक व रचनात्मक वैशिष्ट्यांचे वर्णन करून त्याचा अभ्यास पूर्ण होत नाही. त्याखेरीज त्या पद्धतीने काही कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांचा अभ्यास केल्यानंतर विशिष्ट व्याकरणिक रचनांची वारंवारता, धाटणीची व्यक्तिनिरापेक्षता आणि काही क्षेत्रविशिष्ट शब्दांचा वापर या गोष्टी वगळता, कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार सामान्य व्यवहाराच्या प्रमाण भाषेपेक्षा फारसा वेगळा असल्याचे आढळत नाही, असे कॉर्डर यांना दिसून आले होते. [३३]

मराठी भाषेच्या संदर्भात कोणत्याही एखाद्या कार्यक्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचा भाषाविज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास कसां करावा त्याचे एकही उदाहरण मार्गदर्शनासाठी उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे पाश्चात्यांनी

केलेल्या विवेचनाच्या आधारेच प्रशासनिक मराठीच्या अभ्यासाची पद्धत ठरवावी लागली. डेव्हिड क्रिस्टल यांनी आपल्या 'लिंग्विस्टिक्स' या पुस्तकात अशा अभ्यासाचे पुढीलप्रमाणे तीन टप्पे सुचवलेले दिसले.[३४] :

१) भाषेच्या विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील प्रातिनिधिक नमुने निवडायचे. (नमुने कसे निवडायचे ते सांगताना ते सांगताना जे. एलिस व जे.एन. उरे यांनी 'यूजिंग इंट्यूइटिव्ह जजमेंट' असे शब्द वापरले आहेत.[३५]) ;

२) त्यांची शब्दयोजना, व्याकरणिक संरचना व धाटणी या संदर्भातील त्यांची ठळक वैशिष्ट्ये व लक्षणे शोधून काढायची; आणि

३) त्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करून 'परिणामकारकता,' 'यशस्विता' अशा विविध निकषांवर त्या वैशिष्ट्यांचा परामर्श घ्यायचा.

आधुनिक प्रशासनिक मराठीचा अभ्यास याच तीन टप्प्यांद्वारे करण्याचे ठरवले आणि मराठीच्या वापरामागील अधिभाषिक प्रयोजन व प्रशासनिक मराठीचे अंतिम नियोजित कार्य या संदर्भात परिणामकारकता, यशस्विता व समर्पकता जोखणे हे सर्वांत महत्त्वाचे मानले.

आधुनिक प्रशासनाचे कार्य लोकानुसरी पद्धतीने लोककल्याण साधने हे आहे. प्रशासनाचे हे कार्य यशस्वी व्हावे म्हणून प्रजेचे सहकार्य मिळवण्यासाठी प्रजेशी संवादसंस्थापन साधणे हे प्रशासनिक भाषेचे कार्य आहे. प्रशासनिक मराठीच्या वापरामागील प्रयोजनही ती भाषा प्रजेस आकलनीय असावी हेच आहे. या दृष्टीने प्रशासनिक भाषीची परिणामकारकता व समर्पकता पाहणे म्हणजे प्रशासनिक भाषा आजच्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये पुरेशी संवादसंस्थापनक्षम, संदेशवहनक्षम व यथोचित आहे किंवा कसे हे पाहणे होय असे लक्षात आले. यामुळे प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप अभ्यासताना तिची संवादसंस्थापनक्षमता, संदेशवहनक्षमता व यथोचितता जोखण्यासाठी उपयुक्त ठरतील अशा बाबींवर भर दिला आहे.

प्रथम आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या भाषावैज्ञानिक वैशिष्ट्यांचा पुढील चार प्रकारांनी केलेला सांगोपांग वर्णनात्मक अभ्यास मांडला आहे :

१) लेखन पद्धतीची वैशिष्ट्ये पाहण्यासाठी लेखनाचे विविध प्रकार व त्यांत वापरत असलेले विविध मायने तसेच लेखनशुद्धीचे स्वरूप (शुद्धलेखन व विरामचिन्हे) यांचा विचार केला आहे.

२) प्रशासनिक मराठीच्या लेखनधाटणीचा अभ्यास करताना सौजन्यपूर्णता, शब्दबंबाळपणा, काटेकोरपणा, निःसंदिग्धता, वस्तुनिष्ठता, अधिकारपदसापेक्षता, अनलंकृतता, व्यक्तिनिरपेक्षता यांचा विचार केला आहे. (येथे लेखनधाटणी हा शब्द नेहमीच्या साहित्यिक वा वैयक्तिक शैलीपेक्षा वेगळ्या स्वरुपाची 'व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष सामुहिक शैली' या अर्थाने वापरला आहे. या प्रकाराच्या शैलीबाबत डेव्हिड क्रिस्टल व डेरेक डेव्ही यांनी आपल्या 'इन्वेस्टीगेटिंग इंग्लिश स्टाईल' या पुस्तकात पृष्ठ १० वर विवेचन केले आहे).[३६]

अनुक्रमणिका

३) शब्दयोजनेची वैशिष्ट्ये पाहण्यासाठी शब्दांची क्षेत्रविशिष्टता, उच्चारसुलभता (जोडाक्षरयुक्तता), प्रादेशिकता, परभाषाप्रभाव, संस्कृतनिष्ठता व यथार्थता यांचा विचार केला आहे.

४) वाक्यरचनेमध्ये वाक्यांची शब्दसंख्येतील लांबी, विशिष्ट प्रयोग, अर्थ, पुरुष, व्याक्यांची शिथिलता, वाक्यरचनेवरील परभाषेचा व प्रादेशिक पोटभाषांचा प्रभाव, वाक्यांचे मिश्र, संयुक्त व केवळ हे प्रकार यांचा विचार केला आहे.

विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत भाषेचे अचूक व संपर्क रूप वापरले गेले तरच त्या भाषेद्वारे अपेक्षित असलेले कार्य परिणामकारकतेने व उत्तम रीतीने साध्य होणार असते. म्हणूनच प्रशासनिक मराठी भाषेचे प्रयोजन व कार्य पूर्ण होण्यासाठी, मराठी भाषा प्रशासन क्षेत्रात अपेक्षित रित्या परिणामकारक व समर्पक आहे किंवा नाही हे पाहिले आहे. हा अभ्यास करताना बदललेली सामाजिक परिस्थिती विचारात घेऊन चिकित्सा केली आहे.

परिणामकारक संवाद संस्थापनासाठी प्रभावी असणाऱ्या घटकांचे विवेचन करताना अर्थाभिव्यक्ती व अर्थाकालन यासाठी आधारभूत असलेले घटक म्हणून अर्थपूर्ण अक्षरसमूह म्हणजे शब्द व अर्थपूर्ण शब्दसमूह म्हणजे वाक्य यांचा विचार केला आहे.

शब्द योजनेडवरे होणारे संवादसंस्थापन जोखण्यासाठी शब्दांची परिचितता, बोजडता, जोडाक्षरयुक्तता (उच्चारसुलभता), यथार्थता यांचा विचार केला आहे. प्रशासनिक भाषेची परिणामकारकता व समर्पकता यांवर परिणाम करणाऱ्या शब्दांची रुक्षता, पुनरुक्तता, सौजन्यशून्यता या गुणधर्मांचाही विचार केला आहे.

वाक्यरचनेच्या संदर्भात गाक्यांची शब्दसंख्येतील लांबी, साधेपणा (मिश्र-संयुक्त-केवल), सरळपणा (स्पष्टार्थता), अनलंकृतता, क्लिष्टता, सुटसुटीतपणा (सघनता) यांचा विचार केला आहे.

विद्यमान प्रशासनिक मराठीचे पाच नमुने, भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता, संदेशवहन क्षमता, परिणामकारकता व समर्पकता या दृष्टीने अधिक यथोचित होतील अशा रीतीने पुन्हा लिहून त्यांचे पर्यायी मसुदे सुचविले आहेत. नवीन मसुदे लिहिताना वरील सर्व मुद्दे विचारात घेतले आहेत.

प्रस्तुत अभ्यासाच्या फालीताचे उपयोजन प्रशासनिक भाषेच्या भावी नियोजनासाठी करता यावे या उद्देशाने उपरोक्त पद्धतीने अभ्यासलेल्या नमुन्यांचे अवलोकनानंतर स्पष्ट झालेले स्वरूप घडण्यामागे काही अभाषिक कारणेही आहेत काय याची चिकित्सक मीमांसाही व्यक्तिनिष्ठ तारतम्यबुद्धी वापरून सोदाहरण केली आहे.

वरील सर्व विवेचन आत्मनिष्ठ दृष्टीनेच करावे लागले. पण वस्तुनिष्ठ मूल्यमापनाखेरीज संशोधनाचे फलित कसला उतरत नसते, हे एक कटू सत्य आहे. हा क्स पाहता यावा यासाठी प्रत्यक्ष नमुन्यांच्या अंगभूत भाषिक वैशिष्ट्यांच्या (शब्दयोजना व वाक्यरचना) वस्तुनिष्ठ मोजमापाद्वारे त्या नमुन्यांचा दुर्बोधता-निर्देशाक

अनुक्रमणिका

काढण्यासाठी वस्तूनिष्ठ कसोटी तयार केली आहे. ती वस्तुनिष्ठ कसोटी वापरून अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुन्यांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन देखील केले आहे आणि त्यांचा दुर्बोधता निर्देशांक काढला आहे. या कसोटीचे तपशीलवार विवेचन स्वतंत्रपणे परिशिष्ट तीनमध्ये केले आहे.

आता पुढील प्रकरणात गेल्या पस्तीस वर्षांतील प्रशासनिक मराठीच्या वाटचालीचा आढावा घेऊ या.

संदर्भ

१. भाषापद्धती - विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, निबंधमाला, अंक २६ – तिसरी आवृत्ती, १९२६, पृष्ठे १२० ते १२९.
भाषादूषण – विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, निबंधमाला, अंक ९ –पृष्ठे १५ ते १०९.

२. केसरीतील निवडक निबंध, पुस्तक दुसरे – संपादक गो.ग. आगरकर, १९४०, पृष्ठे १७० ते १७५.

३. मराठी भाषेतील काही दोष व त्यांची मीमांसा – कृ. के. गोखले, विवधज्ञानविस्तार पुस्तक ४१, अंक १० व ११, सप्टेंबर १९१०.

४. अध्यक्षीय भाषण – रावबहादुर विष्णू मोरेश्वर महाजनी, पुणे येथील इ.स.१९०७ चे साहित्य संमेलन.

५. अध्यक्षीय भाषण – हरी नारायण आपटे – अकोला येथील इ.स. १९१२ चे साहित्य संमेलन.

६. अध्यक्षीय भाषण – न.चिं.केळकर –इ.स. १९२१ चे साहित्य संमेलन.

७. अध्यक्षीय भाषण – वि.का. राजवाडे – इ.स. १९२६ चे शारदोपासक मंडळाचे संमेलन.

८. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर – इ.स. १९२७.

९. मराठी भाषेचे शुद्धिकरण – वि. दा. सावरकर यांचे पुणे येथे दि. २६-६-१९३७ रोजी झालेले भाषण.
अध्यक्षीय भाषण – वि. दा. सावरकर मुंबई येथील १९३८ चे साहित्य संमेलन.

१०. अध्यक्षीय भाषण – वि. दा. सावरकर मुंबई येथील इ.स. १९३८ चे मराठी साहित्य संमेलन, (संपा) भीमराव कुलकर्णी, मराठी साहित्य संमेलन : अध्यक्षीय भाषणे – खंड पहिला, १९७१, पृष्ठे ४०१ ते ४२९.

११. मराठी भाषा माहेरवासातून कधी सुटणार ? कृ. स. अभ्यंकर, 'मनोहर' मासिक, फेब्रुवारी १९४६, पृष्ठे ७०१ ते ७०६.

१२. भाषा शुद्धी नि लिपीशुद्धीचे पुरस्कर्ते सावरकर – विनायक दामोदर सावरकर : एक चिकित्सक अभ्यास, प्र.ल. गावडे, १९७०, पृष्ठे ५४३ ते ५७७.

१३. "भाषा शुद्धी आणि राष्ट्रभाषा" – अध्यक्षीय भाषण, बडोदे येथील इ.स. १९५१ ची चौदावी वाङ्मय परिषद, साहित्याच्या दरबारात, १९६१, पृष्ठे २५ ते ६३.
अध्यक्षीय भाषण – श्री के. क्षीरसागर, मिरज येथील इ.स. १९५१ चे मराठी साहित्य संमेलन, (संपा) भीमराव कुलकर्णी, मराठी साहित्य संमेलन : अध्यक्षीय भाषणे – खंड दुसरा, १९७२, पृष्ठे ४२१ ते ४२५.
हरवले आहे : मराठीचे मराठीपण (अनोळखी मराठी) – श्री.के. क्षीरसागर, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), ६ मी १९७९.
मराठी भाषेचे सरकारी शिल्पकार – श्री के. क्षीरसागर, युवानी (मासिक), नोव्हेंबर – डिसेंबर १९७९.
"भाषाशुद्धी' या वि.दा. सावरकरांच्या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रित आवृत्तीची प्रस्तावना - श्री के. क्षीरसागर, १९८१.
प्रा. क्षीरसागर आणि भाषाशुद्धी – सावरकरांचे साहित्यचिंतन, प्र. ल. गावडे १९८४, पृ. ९२-१०१.

१४. प्रस्तावना – शासनव्यवहार कोश. डॉ. वा.म. कुलकर्णी, १९७३.

१५. महाराष्ट्र शासन, सामान्य प्रशासन विभाग, अधिसूचना क्रमांक ओएफएल १०६६ – एक / (एम), दिनांक ३० एप्रिल, १९६६.

१६. एम.एल.ए. डिबेट्स, व्हाल्युम चौदा, पार्ट २, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९६४, पृष्ठ क्र. ३७९-३८४, ३८७ आणि एम.एल.सी. डिबेट्स, व्हाल्युम चौदा, पार्ट २, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९६४, पृष्ठ क्र. ५८९-६१८.

१७. 'पदनाम कोश', अग्रलेख – आचार्य अत्रे – 'मराठा' दैनिक, दिनांक १२-८-१९६२.

१८. अध्यक्षीय भाषण – न. वि. ऊर्फ काकासाहेब गाडगीळ, सातारा येथील इ.स. १९६२ चे मराठी साहित्य संमेलन.

१९. अध्यक्षीय भाषण – वि.वा. शिरवाडकर, मडगाव, गोवे मराठी साहित्य संमेलन, अधिवेशन पंचेचाळीसावे, चिटणीस, मराठी साहित्य संमेलन (पंचेचाळीसावे) १९६४.

२०. एम.एल.सी. डिबेट्स, व्हाल्युम तेवीस, भाग २, फेब्रुवारी-एप्रिल १९६८, यामधील श्री ग.प्र. प्रधान यांच्या 'शासनव्यवहारात मराठीचा वापर करण्याबाबत शासनाचे धोरण व प्रगती' या विषयावरील अशासकीय विधेयकावरील चर्चेचा अहवाल, पृ. ४२९-४३६.

२१. मराठी भाषेचे सरकारी शिल्पकार – श्री. के. क्षीरसागर 'युगवाणी' माशिकाचा राजभाषा मराठी विशेषांक, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७९.

अनुक्रमणिका

२२. तत्रैव – राज्भाषेची दैन्यावस्था, डॉ. ग.मो. पाटील.

२३. महाराष्ट्र उगवला – मराठी मावळणार ? वसंत बापट – किर्लोस्कर मासिक, मे १९६६.

२४. परिभाषा कृत्रिम असणे अटळ आहे – य.शं. कानिटकर, किर्लोस्कर मासिक सप्टेंबर १९७९, पृष्ठे १५, १६, १६ अ व १६ ब.

२५. पंचधारा त्रैमासिक – जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च १९८०, मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, 'मराठी राजभाषा : लोकभाषा' या विषयावरील परिसंवादातील प्रमुख भाषणांचे संकलन.

२६. मराठी असे आमुची मायबोली, जरी अजुनी ती राजभाषा नसे – इंदुमती केळकर, पंचधारा (त्रैमासिक) जाने. ते मार्च १९८०, पृष्ठे ३२ ते ३४.

२७. आजचा भाषिक स्वधर्म – रत्नाकर बापूराव मंचरकर, प्लान्ध्धारा (त्रैमासिक,) जानेवारी ते मार्च १९८०, पृष्ठे ३५ ते ४१.

२८. राजभाषा : लोकभाषा : तत्व आणि व्यवहार – द. पं. जोशी, पंचधारा (त्रैमासिक), जानेवारी ते मार्च १९८०, पृष्ठे ४२ ते ४४.

२९. राजभाषा कसी असावी ? कशी नसावी ? – य. शं. कानिटकर, पंचधारा (त्रैमासिक), जानेवारी ते मार्च १९८०, पृष्ठे १३ ते १८.

३०. राजभाषा मराठीचा वाद – अशोक केळकर, वैखरी ; भाषा आणि भाषाव्यवहार १९८३, पृष्ठे १४३ ते १४८, प्रथम प्रसिद्धि – पंचधारा, जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च १९८०.
राजभाषा वर्षाचे फलित – अशोक केळकर, वैखरी, पृष्ठे १९८ ते २०५ ; प्रथम प्रसिद्धी महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), दिनांक १८ मे १९८०.

३१. संस्थेच्या उपक्रमांच्या माहितीसाठी संस्थेची प्रसिद्ध माहितीपुस्तिका पहावी.

३२. मराठी नसे आमुची मायबोली, जरी आज ती राजभाषा असे – सत्त्वशीला सामंत, 'रुची' मासिक, जानेवारी १९९५, पृष्ठे ३ ते ६.

३३. इंट्रोड्युसिंग अप्लाईड लिंग्विस्टिक्स – एस.पिट कार्डर, १९७५, पृष्ठ ४८.

३४. लिंग्विस्टिक्स – डेव्हिड क्रिस्टल, १९७३, पृष्ठ ३०.

अनुक्रमणिका

३५. लँग्वेज व्हरायटीज : रजिस्टर – जे. एलिस व जे. एन. उरे, एनसायक्लोपिडीआ ऑफ लिंग्विस्टिक्स, इन्फर्मेशन अंड कंट्रोल, १९६९, पृष्ठ २५६.

३६. इन्व्हेस्टगेटिंग इंग्लिश स्टाईल – डेव्हिड क्रिस्टल व डेरेक डेव्ही, १९७६, पृष्ठ १०.

अनुक्रमणिका

प्रकरण चार

आधुनिक प्रशासनिक मराठी : पस्तीस वर्षांची वाटचाल

गेल्या पस्तीस वर्षांमधील (१९६०-१९९५) प्रशासनिक मराठीचा अभ्यास केल्यानंतर लेखनपद्धती व लेखनधाटणी, शब्दयोजना व वाक्यरचना या बाबतीत प्रशासनिक मराठीच्या स्वरूपाविषयी ज्या विशेष बाबी लक्षात आल्या त्यांचा मागे उल्लेख केला आहेच.

हा अभ्यास करताना गेल्या पस्तीस वर्षांमधील सुरुवातीपासून आतापर्यंतच्या प्रशासनिक मराठीचे जेवढे नमुने वाचले त्यावरून एक गोष्ट लक्षात आली की शब्दयोजना, वाक्यरचना व लेखनधाटणी या तिन्ही बाबतींत आजपर्यंत तिच्यामध्ये फारसा फरक पडलेला नाही.

यापुढे प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप वा वैशिष्ट्ये व्यक्त करणाऱ्या बाबींबाबत सोदाहरण विवेचन केले आहे. विवेचनामध्ये संदर्भ म्हणून नमूद केलेले नमुना क्रमांक हे परिशिष्ट तीनमध्ये जोडलेल्या नमुन्यांचे क्रमांक आहेत. तसेच काही नमुने परिशिष्टात न देता खाली प्रत्यक्ष चार्चेताय यथामूल उद्ध्रुत केले आहेत. मजकुरातील शुद्धलेखनाच्या चुका जशाच्या तशा ठेवल्या आहेत. कारण त्यावर पुढे चर्चा केलेली आहे.

अभ्यासलेल्या नमुन्यांमध्ये प्रशासनिक लेखन विविध प्रकारांनी केल्याचे दिसून येते. त्यावरून प्रशासनिक लेखनाचे स्थुलातः पुढील १४ प्रकार आढळून आले आहेत, ते असे :

(१) सामान्य पत्रव्यवहार
(२) कार्यालयीन टिप्पणी
(३) अधिसूचना
(४) आदेश
(५) सूचना
(६) जाहिरात
(७) प्रसिद्धिपत्रक
(८) प्रमाणपत्र
(९) परिपत्रक
(१०) शासन निर्णय
(११) निविदा सूचना
(१२) नियम
(१३) नियमपुस्तिका
(१४) अहवाल

प्रथमतः आपण या लेखनप्रकारांचे काही नमुने पाहू या :

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

सामान्य पत्रव्यवहाराचा नमुना

पत्र क्र. __________
कार्यालयाचे नाव व पत्ता
दिनांक __________

प्रति,

____
(शिपाई)

दिनांक ______________ ला कार्यालयाचे निदर्शनास असे आढळून आले आहे की, आपण दुपारी २.३० ते ३.०० पर्यंत आपले जागेवर (बेलवर) हजर नव्हता. कार्यालयीन वेळेत वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या बिना पूर्व अनुमतीने कार्यालय सोडणे हे कार्यालयीन शिस्तीचे अगदीच विरुद्ध आहे.

आपणास सक्त ताकीद देण्यात येते की, यापुढे गैरशिस्तीचे वर्तन केल्यास आपल्याला दंड करण्यात येईल ह्याची कृपया नोंद घ्यावी.

(सही)
संचालकांकरिता
पदनाम

प्रतिलिपि : ________________________यांस सुचानार्थ

(सही)
(पदनाम)

कार्यालयीन टिप्पणीचा नमुना

मूळ पत्राचा संदर्भ

आपले पत्र दि. ८-२-१९६६ चे संदर्भात कार्यकारी अभियंता, नागपूर विद्युत विभाग इमारती व दळणवळण विभाग नागपूर यांनी श्री.________________यांचे सेवापुस्तक पाठविले आहे. तसेच त्यांनी

कळविले आहे की श्री.____________भांडार लिपीक यांचा राजीनामा दि. २९-८-६६ माध्यान्हपूर्व स्विकृत करणेत आला व त्याच दिवसी त्यांना सेवामुक्त करणेत आले.

यावरून असे दिसून येते की श्री._________ यांचा राजीनामा दि. २९-८-६६ मंजूर होवून ते त्याच दिवसी या कार्यालयात टंकलेखक म्हणून आपले कामावर रुजू झाले. ज्याअर्थी त्यांचा राजीनामा पूर्वीचे कार्यालयांत मंजूर करणेत आला त्याअर्थी त्या कार्यालयातील त्यांची सेवा समाप्त झाली. परंतु त्यांची मागणी कितपत खरी आहे व त्यानुसार त्यांची मागणी मंजूर करणेत यावी काय ?

आवश्यक त्या कार्यवाहीकरिता प्रस्तूत
तां. स.

अधिसूचनेचा नमुना

गुरुवार, आक्टोबर ३१, १९७४/कार्तिक ९, शके १८९६.
नियंत्रक, शिधावाटप, मुंबई यांजकडून अधिसूचना

क्रमांक सीआर/एफडी एल/पीडीपी. १०७४/३८७१/४६५. — महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेश, १९६६ चा खंड २४ मधील शर्तींचा वापर करून असा आदेश दिला जात आहे की, अधिकृत शिधावाटप दुकानदार, प्राधिकृत अभिकर्ता व अधिकृत आस्थापना वगळून शेतकऱ्यांसह इतर ज्या ज्या इसमांच्या ताब्यात मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात दिनांक १ नोव्हेंबर १९७४ रोजी किंवा त्या तारखेनंतर १५ नोव्हेंबर १९७४ पर्यंत कोणत्याही दिवशी स्वतःचा/चे किंवा दुसर्या इसमाच्या / इसमाच्या वतीने किंवा भागीदारीमुळे खाली दाखविलेल्या (आपल्या शेतातील वा अन्य तऱ्हेच्या) अन्नधान्याचा / चे एकंदर साठ / साठे एका क्विंटलापेक्षा जास्त असेल/असतील त्या प्रत्येक इसमाने १६ नोव्हेंबर १९७४ पर्यंत किंवा १६ नोवेह्मेबर १९७४ रोजी व त्यानंतर ज्या तारखेला त्याच्या ताब्यात वरील साठा /साठे येईल/येतील त्याच्या लगेच नंतरच्या तारखेपर्यंत वर उल्लेखिलेल्या महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेशातील परिशिष्ट ‘क’ मधील तक्त्यात आपल्या ताब्यातील अन्नधान्याच्या साठ्यासंबंधी सर्वतोपरी परिपूर्ण व अचूक लेखी माहिती संबंधित शिधावाटप अधिकाऱ्याला पुरवावी.

२. परिशिष्ट ‘क’ मधील तक्त्याच्या प्रती संबंधित शिधावाटप अधिकाऱ्याकडून विनामूल्य घेता येतील.
३. प्रस्तुत अधिसूचनेतील आदेशाचे परिपालन न करणाऱ्या इसमांवर कायदेशीर इलाज केला जाईल.

महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेश, १९६६ मधील परिशिष्ट ‘ब’ मधील खालील नमूद केलेले नियंत्रित अन्नधान्य :

अनुक्रमणिका

१. भात (यात तांदूळ, कानी यांचाही समावेश होतो).

टीप — (१) महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेश, १९६६ मध्ये भाताचे प्रमाण मोजताना दीड क्विंटल तांदूळ बरोबर धरला जाईल.

(२) ज्या भाताची मालनी झालेली नाही असे भातही सरकारने ठरविलेल्या सरकारी उत्पादनाच्या प्रमाणे हिशेबात घेतले जाईल.

ललित न. दोशी
नियंत्रक, शिधावाटप, मुंबई.

मुंबई, दिनांक ३१ आक्टोबर १९७४

आदेशाचा नमुना

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग
बँक ऑफ इंडिया बिल्डींग, महात्मागांधी रोड, मुंबई
२७ आगस्त १९७४

क्रमांक ५४१ (१) ई. — अध्यक्ष, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, यांनी श्री .जे. बी. मेंडीस यांची सहायक सचिव, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग म्हणून आयोगाच्या क्रमांक ५४ १ (१) ई., दिनांक ४ एप्रिल १९७४ च्या अधिसूचनेमध्ये दिनांक ३० एप्रिल १९७४ पर्यंत केलेली स्थानापन्न नियुक्ती महाराष्ट्र पब्लिक सर्विस कमिशन (मेम्बर्स अंड स्टाफ कंडीशन्स ऑफ सर्विस) रेग्युलेशांस १९७१ मधील रेग्युलेशन २० अन्वये आयोगाने निर्माण केलेल्या सहायक सचिवाच्या जागेवर दिनांक १ एप्रिल १९७४ ते ३० एप्रिल १९७४ पर्यंत चालू ठेवून ती नियुक्ती राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य, यांची मान्यता घेऊन दिनांक १ मे १९७४ पासून शासन निर्णय, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक पी.एस. सी — १०७४/७९२३-डी-२, दिनांक २२ एप्रिल १९७४ मध्ये मंजूर करण्यात आलेल्या सहायक सचिवाच्या पदावर दिनांक ३० सप्टेंबर १९७४ पर्यंत पुढे चालू ठेवली आहे.

य.श्री. कुळकर्णी,
सचिव, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

जाहिरातीचा नमुना

महात्मा फुले बकवर्ड क्लास डेव्हलपमेंट
कार्पोरेशन लि. मुंबई
पाहिजेत

१) मॅनेजर्स :

आम्हाला मागासलेल्या वर्गातील लोकांत कृषी-उद्योग, लघु-उद्योग, व्यापार इत्यादींमधील व्यवसाय विकास कार्यक्रम तयार करणे व अमलात आणणे यासारखी उन्नतीची कार्ये हाती घेण्याची क्षमता असलेल्या व्यक्तींची =आवश्यकता आहे. अर्जदार पदवीधर असावा. ग्रामीण भागात काम केलेले असावे. तशाच प्रकारच्या जबाबदारीच्या क्षमतेतील किमान ५ वर्षांचा अनुभव असावा. ज्यांना सध्या एकूण वेतन दरमहा रु. १५००/- हून कमी आहे अशांनी अर्ज करू नये. निवडलेल्या उमेदवारांना योग्य वेतनश्रेणी देण्यात येईल आणि महाराष्ट्रात कोठेही नियुक्त करण्यात येण्याची शक्यता आहे. ह्या पदांसाठी मनेजमेन्ट शिक्षणातील फ्रेश पदवीधरांनीसुद्धा अर्ज करावे.

२) असिस्टंटस् : वेतश्रेणी : रु. ३६५-७६०

किमान पदवीधर, कार्यालयीन कामाच्या संघानातील शक्यतो सर्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमातील किमान ५ वर्षाचा अनुभव असलेल्या व्यक्तींनी ह्या पदांसाठी अर्ज करावे.

३) स्टेनोग्राफर (सिनियर) : वेतश्रेणी : रु. ६००-९५०

शॉर्टहॅन्डमध्ये दर मिनिटाला १२० शब्द वेग असलेले आणि टायपिंगचा वेग दर मिनिटाला ५० शब्द असलेले स्टेनोग्राफर्स पी.ए. म्हणून काम केल्याचा अनुभव अधिक फायदेकारक ठरेल.

मराठीचे ज्ञान आवश्यक आहे.

वरील पदांसाठी अणू. जाति/जमाती/नवबौद्ध/विमुक्त जमातीतील असलेल्यांना प्राधान्य देण्यात येईल. शासकीय सेवेत असलेल्यांनी योग्य वरिष्ठांमार्फत अर्ज्ञ करावे. अर्ज स्वीकारण्याची अंतिम तारीख ३१ जुलै १९७८ आहे. अर्ज श्री. जे. डी. जाधव, मनेजिंग डायरेक्टर, एम.पी.सी.डी.सी. रूम नो.१५३, मंत्रालय अनेक्स, मुंबई – ४०० ०३२ यांच्याकडे पाठवावे.

———————————————————————————————————

अनुक्रमणिका

सूचनेचा नमुना

जाहिर नोटीस
पश्चिम रेल्वे
कार्नक ब्रिज येथील रोड स्वीपिंगची लिलाव विक्री

भारतीय रेल्वे नियम ९, १८९२ च्या कलम ५५-५६ नुसार याद्वारे अशी सूचना देण्यात येत आहे की शेड स्वीपिंगची म्हणजेच आयर्न हूप पीसेस ग्रेन आणि पल्सेसची लिलाव विक्री कार्नक ब्रिज गुड्स डेपो येथे २७-६-७८ रोजी १५-०० वाजता रेल्वे अधिकारांच्या देखरेखीखाली करण्यात येईल.

ज्या व्यक्तींना वस्तू विकण्यात येतील त्यांनी लिलाव झाल्यानंतर त्वरित रोखीत संपूर्ण रक्कम भरावी आणि लूज ग्रेन स्वीपिंग्ज जे स्क्रीनिंगशिवाय ७ दिवसांत उचलता येतील, ते सोडून विकलेले सर्व आयटेम्स दोन दिवसात हलवावे.

प्रसिद्धिपत्रकाचा नमुना

संचालक, नगररचना, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांचे कार्यालय
महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगररचना अधिनियम, १९६६
क्रमांक टी.पी एस. १४ क. ३/२६७१

ज्याअर्थी, महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगररचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा महाराष्ट्र ३७ वा) (ह्यापुढे 'उक्त अधिनियम' असे निर्देशिलेला) चे कलम ९२, सह-कलम ६०, पोटकलम (१) अनुसार प्रदत्त केलेल्या शक्तींचा वापर करून मुंबई महानगरपालिकेने (ह्या पुढे 'उक्त महानगरपालिका' असे उल्लेखिलेली) दिनांक २३ मार्च १९७३ रोजी ठराव क्रमांक २६५१ ने शासन अधिसूचना, स्थानिक स्वराज्य व सार्वजनिक आरोग्य विभाग, क्रमांक टीपीबी. १०५४-एम. दिनांक ४ सप्टेंबर १९५७ अन्वये मंजूर झालेली नगररचना योजना, मुंबई क्रमांक १ (मांडवी व एलफिन्स्टन इस्टेट) ह्या ठरवत नमूद केलेल्या बाबीपुरती नगररचना योजना, मुंबई क्रमांक १ (मांडवी व एलफिन्स्टन इस्टेट) (पहिला फेरबदल) या नावाची (यापुढे 'उक्त प्रारूप बदललेली योजना' असे निर्देशलेली) दुसरी योजना करून बदलण्याचा इरादा जाहिर केला आहे.

आणि ज्याअर्थी, उक्त अधिनियमाचे कलम ६१, पोट-कलम (१) तरतुदीनुसार उक्त महानगरपालिकेने उक्त प्रारूप बदललेली योजना इरादा जाहीर केलेल्या दिनांकापासून बारा महिन्यांचे आत म्हणजे दिनांक २२ मार्च १९७४ रोजी अगर त्यापूर्वी तयार करणे व प्रसिद्ध करणे जरूर होते.

अनुक्रमणिका

आणि ज्याअर्थी, उक्त महानगरपालिकेने ठराव क्रमांक १९३९, दिनांक ७ मार्च १९७४ अन्वये दिलेल्या अधिकाराप्रमाणे आयुक्त, मुंबई महानगरपालिका, यांनी उक्त अधिनियमाचे कलम ६१, पोट-कलम (३) च्या तरतुदीनुसार आपल्या २३ मार्च १९७४ च्या आवेदनपत्रानुसार संचालक, नगररचना यांना उक्त प्रारूप बदललेली योजना तयार करण्यासाठीची व प्रसिद्ध करण्यासाठीची मुदत दिनांक २३ मार्च १९७४ पासून सहा महिन्यांनी वाढविण्याची विनंती केली आहे.

आणि ज्याअर्थी, उक्त प्रारूप बदललेली योजना तयार करून प्रसिद्ध करण्याची मुदत दिनांक २३ मार्च १९७४ पासून पुढे सहा महिने वाढविणे आवश्यक आहे.

त्याअर्थी, शासन अधिसूचना, नगरविकास, आरोग्य व गृहनिर्माण विभाग, क्रमांक टी पी एस. ३६६० /७२७२१-म, दिनांक १८ जून १९६८ द्वारा प्रदत्त केलेल्या शक्तींचा वापर करून संचालक, नगररचना, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, हे उक्त अधिनियमाचे कलम ६१, पोट-कलम (३) अनुसार याद्वार उक्त प्रारूप बदलेली योजना तयार करून प्रसिद्ध करण्याची मुदत दिनांक २३ मार्च १९७४ पासून सहा महिन्यांनी म्हणजे दिनांक २ सप्टेंबर १९७४ हा दिवस धरून त्या दिवसापर्यंत वाढवीत आहेत.

नगररचना आणि मूल्यनिर्धारण विभाग,
मध्यवर्ती कार्यालय, पुणे
दिनांक २७ मार्च १९७४.

ज.ग. केसकर,
संचालक, नगररचना,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

प्रमाणप्रपात्राचा नमुना

नमुना ६
[नियम १३ (१) २६ पहा]
नावाचा समावेश करण्याबाबत मागणी अर्ज

मतदार नोंदणी अधिकारी,
_______मतदारसंघ,

महोदय,
उपरोक्त मतदारसंघाच्या मतदार यादीतील ___________चा भाग क्र. _____ मध्ये माजे नाव समाविष्ट करण्यात यावे अशी विनंती आहे.

माझे नाव (पूर्ण नाव) _____________

अनुक्रमणिका

माझ्या वडिलांचे / आईचे / पतीचे नाव ________

माझ्या राहण्याच्या जागेचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :
घर क्रमांक ____________
रस्ता/मोहल्ला ___________
शहर / गाव ______________
डाक कार्यालय ______________
पोलीस ठाणे / तहसील / तालुका ______________
जिल्हा ______________

मी माझ्या संपूर्ण माहितीप्रमाणे व खात्रीप्रमाणे याद्वारे असे जाहिर करतो की –

१) मी भारताचा नागरिक आहे.
२) मागील दिनांक १ जानेवारी ____रोजी माझे वय ______वर्षे _______महिने होते.
३) माझा सर्वसामान्यपने राहण्याचा पत्ता वर दिला आहे.
४) मी इतर कोणत्याची मतदारसंघाच्या मतदार यादीत माझे नाव समाविष्ट करून घेण्यासाठी अर्ज केलेला नाही.
५) माझे नाव या किंवा इतर कोणत्याही विधानसभा मतदार संघाच्या मतदार यादीत समाविष्ट करण्यात आलेले नाही, किंवा माझे नाव _____ _________राज्यातील _________ विधानसभा मतदारसंघाच्या मतदार यादीत पुढे नमूद केलेल्या पत्त्यावर समाविष्ट करण्यात आलेले असावे, आणि जर ते त्याप्रमाणे समाविष्ट करण्यात आले असेल तर ते त्या मतदार यादीतून वगळण्यात यावे, अशी विनंती आहे.

____
____

ठिकाण ___________
दिनांक ___________

मागणीदार व्यक्तीची सही किंवा
अंगठ्याचा ठसा

मी एक मतदार असून, माग्निदार व्यक्तीने मतदार यादीच्या ज्या भागात आपले नाव समाविष्ट करून घेण्याविषयी अर्ज केला आहे त्याच भागात म्हणजे _________ चा भाग क्रमांक _______यात माझे नाव समाविष्ट आहे. यातील माझा अनुक्रमांक ______आहे. मी या मागणीस पाठींबा देतो आणि त्यादाखल प्रती-स्वाक्षरी करतो.

मात्दारी सही
नाव (पूर्ण)_______

अनुक्रमणिका

टीप : जर कोणीही इसम खोटे असलेले आणि जे खोटे आहे असे त्यास माहित आहे, किंवा जे खोटे आहे असे त्यास वाटते, किंवा जे खरे आहे असे त्यास वाटत नाही, असे निवेदन किंवा प्रतिज्ञापन करील तर, तो लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम १९५०, याच्या कलम ३१ अन्वये शिक्षेस पात्र ठरेल.

———————————————————————————————————————

अनुक्रमणिका

परिपत्रकाचा नमुना

दिनांक ____________ रोजी
विशेष नैमित्तिक रजा मंजूर करण्याबाबत

महाराष्ट्र शासन
सामान्य प्रशासन विभाग
परिपत्रक क्रमांक _____
सचिवालय, मुंबई ४०००३२,
दिनांक

परिपत्रक

दिनांक _________रोजी "महाराष्ट्र बंद" च्या कार्यक्रमामुळे त्या दिवशी मुंबईत व राज्यातील अन्य काही ठिकाणी वहातुकीसाठी वाहने उपलब्ध नसल्याने पुष्कळशा शासकीय कर्मचाऱ्यांना त्या दिवशी कार्यालयात उपस्थित राहता आले नाही, म्हणून शासनाने असे ठरविले आहे की, जे कर्मचारी वर निर्देशलेल्या परिस्थितीमुळे दिनांक _________ रोजी कार्यालयात उपस्थित राहू शकले नाहीत त्यांची त्या दिवसाची गैरहजेरी विशेष नैमित्तिक रजा म्हणून समजण्यात यावी. ही विशेष नैमित्तिक रजा त्यांना मिळणाऱ्या वार्षिक १५ दिवसांच्या नैमित्तिक रजेच्या हिशेबासाठी जमेत धरण्यात येऊ नये.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
(सही) _______
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

____

____

पत्राने

अनुक्रमणिका

शासन निर्णयाचा नमुना

महाराष्ट्र शासन
शिक्षण, क्रीडा व समाज कल्याण विभाग
शासन निर्णय क्रमांक ____________
सचिवालय विस्तार भवन, मुंबई ४०००३२,
दिनांक

वाचले : शासन निर्णय, क्रमांक _____दिनांक ______ व शासन परिपत्रक, ______ विभाग, क्रमांक ______दिनांक ______; शिक्षण संचालक, पुणे यांचे पत्र क्रमांक ______दिनांक ______

शासन निर्णय : शासन निर्णय, शिक्षण व समाज कल्याण विभाग, क्रमांक _____दिनांक ______ अन्वये शासनाने नगरपालिका, शिक्षण मंडळे ______(गावाचे नाव) महानगरपालिका आणि _____ तील (प्रदेशाचे नाव) नगरपरिषदा यांच्या सेवेतील प्राथमिक शिक्षकांसाठी दि. _____ पासून सुधारित वेतन श्रेणी विहित केल्या आहेत. जे प्रधामिक शिक्षक दि. _____ रोजी वर नमूद केलेल्या कोणत्याही स्थानिक स्वराज्य संस्थेत होते आणि तद्नंतर सेवानिवृत्त झाले आहेत त्यांचे वेतन शासन निर्णय, शिक्षण, क्रीडा व समाज कल्याण विभाग, क्रमांक ______दिनांक _______ अन्वये विहित केलेल्या आणि ते पात्र असलेल्या वेतन श्रेणीत शासन परिपत्रक, ______ विभाग, क्रमांक _______ दिनांक _______ अन्वये शासनाने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार निश्चित करावे आणि दिनांक _______ पासून ज्या दिनांकाला संबंधित शिक्षक सेवानिवृत्त झाले आहेत त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीचा त्यांचा पगार निश्चित करून नियमाप्रमाणे जे सेवानिवृत्ती वेतन बसेल ते त्यांना नियमितपणे प्रत्येक महिन्याला द्यावे.

२. हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या दिनांक _____ च्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक ____ अन्वये मिळालेल्या सहमतीनुसार करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
(सही) _______
(नाव) _________

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन,
शिक्षण, क्रीडा व समाज कल्याण विभाग

प्रति,

____
____

अनुक्रमणिका

निविदा सूचनेचा नमुना

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ,
रत्नागिरी विभाग, रत्नागिरी
निविदा सूचना

पाच जुन्या लेलंड गाड्या (तीन गाड्यांचा एक गट व दोन गाड्यांचा एक गट) विकत घेऊन नेण्यासाठी मोहोरबंद निविदा मागविण्यात येत आहेत. निविदा विभाग नियंत्रक राज्य परिवहन, रत्नागिरी विभाग, रत्नागिरी यांचे कचेरीत दि. ३-७-१९७८ रोजी दुपारी १२-०० वाजेपर्यंत पोचल्या पाहिजेत. निविदा त्याच दिवशी दुपारी १३-०० वाजता उघडल्या जातील. त्या वेळी निविदा भारानार्याने समक्ष हजर राहिले पाहिजे. निविदा पत्रिका व अटी वरील कचेरीत दिनांक २०-६-१९७८ पासून कामाचे दिवशी कचेरीचे वेळेत प्रत्येकी रुपये २/- (परत न करणेचे बोलीने) भरून विकत मिळतील. तसेच निविदामधील गद्याची त्याच दिवसापासून एस.टी. विभागीय कार्यशाळा, रत्नागिरी येथे पहावयास मिळतील. सदरच्या पाच गाड्या जशा आहेत व जिथे आहेत त्या स्थितीमध्ये विकण्यात येणार आहेत. निविदा उघडल्यापासून ४८ तासांचे आत यशस्वी निविदाकाराना त्यांनी दिलेल्या किंमतीच्या २५% रक्कम आगाऊ भरावी लागेल.

विभाग नियंत्रक,
राज्य परिवहन, रत्नागिरी

———————————————————————————————————————

यांपैकी काही नमुने परस्परव्याप्त वा संदिग्ध नामाभिधानाचे असून त्यांची वर्गवारी स्थूलतः आतील मजकुराच्या आशयानुसार करावी लागते. वरील १४ प्रकारांपैकी सामान्य पत्रव्यवहार, कार्यालयीन टिप्पणी, परिपत्रक, शासन निर्णय, नियम, नियमपुस्तिका, अहवाल हे लेखनप्रकार पूर्णतः प्रशासन यंत्रणेच्या कार्यालयांतर्गत भाषिक व्यवहारात मोडणारे आहेत; शासनाकडून जनतेच्या घटकांस त्यांच्या अर्ज्यांच्या संदर्भात पाठविली गेलेली उत्तरे देखील सामान्य पत्रव्यवहारात मोडतात ; पण ती यास अपवाद आहेत.

अधिसूचना, सूचना, जाहिरात, प्रसिद्धिपत्रक व निविदा सूचना हे पाच लेखनप्रकार जनतासंपर्क्याच्या भाषिक व्यवहारात मोडतात. निविदा सूचना ही विशिष्ट कारणासाठी प्रसिद्ध केलेली सूचनाच असते, पण तिच्या प्रयोजनाच्या व स्वरूपाच्या वेगळेपणामुळे चर्चेच्या सोयीसाठी तो वेगळा प्रकार मानला आहे.

प्रमाणपत्र व आदेश हे लेखनप्रकार संमिश्र गटात मोडतात. काही प्रमाणपत्रे केवळ कार्यालयांतर्गत वापरासाठी असतात, तर काही जनतेच्या वापरासाठी असतात. आदेशांपैकी रजेचे, नियुक्तीचे असे आदेश केवळ कार्यालयांतर्गत स्वरूपाचे असतात, तर पोलिस आयुक्तांच्या आदेशासारखे आदेश जनतेस उद्देशून काढलेले असतात.

अनुक्रमणिका

लेखन पद्धती

प्रयोजनानुसरी लेखनप्रकार

प्रशासंक्षेत्रात लेखनाचे प्रयोजन व अपेक्षित कार्य यांनुसार वेगवेगळा लेखनप्रकार वापरला जातो असे दिसून येते. सामान्यतः रजेची मंजुरी, शिस्तभंगाची कार्यवाही, मार्गदर्शनपर सूचना, आदेशाचे पालन केल्याची माहिती अशा बाबी कळविण्यासाठी किंवा रजा मागणे, अन्य विनंती करणे, माहिती मागविणे अशा प्रयोजनासाठी **सामान्य पत्रव्यवहाराचा** वापर केला जातो. सामान्य पत्रव्यवहारातच 'अर्धशासकीय पत्र' हा एक वेगळा उपप्रकार आहे. संबंधित अधिकाऱ्याचे लक्ष एखाद्या प्रकरणाकडे विशेषेकरून वेधायचे असल्यास या पत्रप्रकारचा अवलंब केला जातो. औपचारिक मंजुरी किंवा आदेश यांसाठी 'ज्ञापन' हा उपप्रकार वापरण्यात येतो.

कार्यालयीन टिप्पणीचा वापर संबंधित वरिष्ठ अधिकाऱ्यासमोर एखादे प्रकरण आवश्यक त्या कार्यवाहीकरिता सादर करताना स्पष्टतः व संदर्भासह उकलून सांगण्यासाठी व आवश्यक नियम इत्यादी संभाव्य आधारसामग्रीचा संदर्भ वा अन्य पूर्वसंदर्भ प्रस्तुत करण्यासाठी केला जातो. कधी कधी पत्र लांबलचक होऊ नये व पुर्वोतिहास सविस्तर कळवता यावा यासाठी दुसऱ्या कार्यालयाकडे संपूर्ण फाईलसह टिप्पणी पाठवण्यात येते. अपेक्षित अभिप्राय किंवा माहिती त्या फाईलीतच टिप्पणीरूपाने नमूद करून फाईल परत मागवण्यात येते. या संपूर्ण व्यवहारास 'अनौपचारिक संदर्भ' असे म्हणतात. याला कार्यालयीन टिप्पणीचाच एक उपप्रकार मानता येईल. असा अनौपचारिक संदर्भ शासनाबाहेरील कार्यालयाकडे पाठवण्यात येत नाही.

प्रमाण प्रपत्रांचा उपयोग विशिष्ट माहिती जनतेकडून वा अन्य प्रशासकीय घटकांकडून मागविण्यासाठी तसेच विशिष्ट माहिती कळविण्यासाठी किंवा नमूद करण्यासाठीही केला जातो.

शासन निर्णयाचा अवलंब शासनाचे विशिष्ट विषयांबाबतचे विशिष्ट संदर्भातील धोरण जाहिर करण्यासाठी केला जातो.

परिपत्रक या लेखनप्रकारचा वापर एखाद्या विषयातील कार्यवाहीबाबतचे विशिष्ट निदेश अनेक कार्यालयांस द्यायचे असल्यास केला जातो.

अहवाल हा लेखन प्रकार विशिष्ट प्रकल्पाची, योजनेची किंवा नेमलेल्या कामाची यथासांग माहिती प्रशासकीय वरिष्ठांस वा राज्यपालांस कळविण्यासाठी उपयोगात आणला जातो.

नियम किंवा नियमपुस्तिका यांचा वापर विवक्षित कार्याची कार्यपद्धती नेमून देण्यासठी किंवा त्याच्या अंमलबजावणीची चाकोरी आखून देण्यासाठी व त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मार्गदर्शन करण्याच्या दृष्टीने होतो.

अनुक्रमणिका

जनतेच्या माहितीसाठी एखादी विशिष्ट बाब प्रसृत करण्यासाठी अधिसूचना, सूचना, **प्रसिद्धीपत्रके** यांचा अवलंब केला जातो.

निविदा सूचना एखाद्या कामाचा मक्ता देणे, काही वस्तूंच्या विक्रीसाठी खरेदीदारांकडून मागणी नोंदवणे, खरेदीसाठी विक्रेत्यांकडून दरपत्रके मागवणे अशा कामासाठी प्रसिद्ध केल्या जातात.

जाहिरातीचा उपयोग प्रशासन क्षेत्रात सामान्यतः एखाद्या पदासाठी उमेदवारांचे अर्ज मागवण्यासाठी केला जातो.

वरील सर्व लेखनप्रकारांचे मिळून एकशे त्रेपन्न नमुने मी वस्तुनिष्ठ अभ्यासार्थ निवडले. त्यांतील निवडक नमुने परिशिष्ट क्र. तीनमध्ये दिलेले आहेत. जिज्ञासुंनी ते पाहावेत. पुढे त्या नमुन्यांसम्बंधीची काही निरीक्षणे फक्त नोंदवीत आहे. त्यावरून प्रशासनिक लेखनात आढळणारी एक्विधता आणि अनेक्विधता लक्षात येईल.

लेखनप्रकारचा नामोल्लेख

अभ्यासलेल्या लेखनप्रकारांमध्ये सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी यांखेरीज अन्य बहुतेक सर्व नमुन्यांत लेखनप्रकारचा उल्लेख सुरुवातीला शीर्षभागी केल्याचे आढळते. सामान्य पत्रव्यवहारात मायन्यामध्ये जावक संदर्भ क्रमांक देताना पत्र क्रमांक …… असा उल्लेख आहे. ‘कार्यालयीन टिप्पणी’ या प्रकारच्या नमुन्यात फक्त एका टिप्पणीत सुरुवातीला ‘कार्यालयीन टिप्पणी’ असा उल्लेख आढळतो.

मात्र अधिसूचना, आदेश, सूचना, जाहिरात, प्रसिद्धिपत्रक अशा नमुन्यांत प्रकारोल्लेख करण्यात आले असले तरी सर्वच ठिकाणी त्यांचा आशय व विषय पाहता नामाभिधानामध्ये पूर्णतः एकरूपता वा उचितता आहेच असे दिसत नाही. अशा विपरीत उल्लेखांची काही उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत.

एका नमुन्यात शीर्षभागी जाहिरात असे म्हटले आहे. परंतु खालील मजकुरात ‘बाटल्या-खरेदीसाठी’ बाटल्या पुरवणाऱ्यांस करार करून देण्याबाबत आवाहन केले आहे. बहुसंख्य सूचना या विशिष्ट कायद्यानुसार आवश्यक असलेली अधिकृत पूर्वसूचना या स्वरूपाच्या आहेत, तर नमुना क्रमांक सू-६ ही सूचना विशिष्ट पदविका अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश मिळण्याबाबतची आहे. ‘पोलिस आयुक्त, मुंबई यांचे सूचनापत्र’ असे शीर्षक असल्यामुळे नमुना सू-८ म्हणून अंतर्भूत केलेला नमुना म्हणजे वस्तुतः पोलिस आयुक्तांनी जनतेला दिलेला हुकूम आहे. नमुन्याच्या प्रत्यक्ष मजकुरातही ‘… हा हुकूम देत आहे’ असे शब्द आहेत.

अधिसूचना हे नामाभिधान बव्हंशी शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध (प्रकाशित) करण्यात आलेल्या आदेशास, जाहिरातीस, सूचनेस लावण्यात येते असे आढळते. यामुळे आदेशाची अधिसूचना, जाहिरातीची अधिसूचना, नियुक्तीची अधिसूचना, बदल्लीची अधिसूचना असे शब्द प्रयोग आढळतात. प्रस्तुत ग्रंथात मात्र फक्त जनतेच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनाच ‘अधिसूचना’ या गटात अंतर्भूत केलेल्या आहेत.

अनुक्रमणिका

अन्य लेखन आदेश, जाहिरात, प्रसिद्धीपत्रक अशा त्या त्या गटात अंतर्भूत केले आहे. नमुना क्रमांक असू-६ म्हणून परिशिष्टात जोडलेल्या अधिसूचनेच्या मजकुरात "... असे अधिसूचित करण्यात येत आहे कि," "ही सूचना प्रसिद्ध झाल्यावर..." , ".... असे अधिसूचित करण्यात येत आहे" असे वेगवेगळे उल्लेख आहेत. शीर्षभागी 'सार्वजनिक सूचना' असे शब्द आहेत, तर त्यानंतर 'प्रस्तावित योजनेची सुरुवातीची अधिसूचना' असे शब्द आहेत. सदर नमुना त्यातील आशय पाहून 'अधिसूचना' या गटात अंतर्भूत केला आहे.

'जाहिरात' या गटामधील काही नमुन्यांच्या शीर्षभागी कोणताही प्रकारोल्लेखच नाही, तर काही नमुन्यांत 'पाहिजेत,' 'नोकरी सूचना' असे वेगवेगळे उल्लेख आहेत.

'प्रसिद्धिपत्रकां' च्या गटात काही नमुन्यांवर प्रकारोल्लेखच नाही, तर काहीमध्ये सुरुवातीस शीर्षभागी 'जाहीर प्रगटण', 'बद्दल प्रगटन', 'जाहीर इरादा' असे उल्लेख आहेत.

'आदेश' या प्रकारात एक-दोन अपवाद वगळता बहुतेक सर्व नमुन्यांत शिरोभागी 'आदेश' हा शब्द समाविष्ट केल्याचे दिसते.

मायने

मायना लिहिण्याच्या बाबतीत प्रत्येक प्रकारचे काही णा काही वेगळेपण असल्याचे दिसून आले.

येथे मायन्यामध्ये लेखनप्रकारचा प्रेषक, प्रेष्य व लेखनप्रकारचे नाव यांचा उल्लेख करण्याची लेखनातील जागा, पद्धत व क्रम; तसेच संबोधणे, कालोल्लेख, प्रत्यक्ष मजकुरांतर्गत वा मजकुराबाहेरील विषय, संदर्भ, पृष्ठांकन आदी पोटभाग यांचा समावेश केला आहे.

यापुढे प्रत्येक प्रकाराचे स्वतंत्र विवेचन केले आहे.

१. सामान्य पत्रव्यवहार

प्रेषक, प्रेष्य यांचा उल्लेख व संबोधन आणि कालोल्लेखाचे स्थान व पद्धती : सामान्य पत्रव्यवहारात बहुतेक पत्रांमध्ये उजवीकडे वर कोपऱ्यात (प्रथम पत्र पाठवणाऱ्या कार्यालयाचा जावक क्रमांक टाकण्यात आल्यानंतर) पत्र पाठवणाऱ्या कार्यालयाचे नाव, पत्ता व त्याखाली पत्र पाठवल्याचा कालोल्लेख (ख्रिस्ती कालगणनेचा दिनांक) असतो असे दिसते. क्वचित कार्यालयाचे नाव व पत्ता यांऐवजी केवळ गावाचे नाव आले आहे. पत्र पाठवणाऱ्या व्यक्तीची सही पत्राच्या शेवटी आहे. खाजगी व्यक्तींनी प्रशासन यंत्रणेस उद्देशून लिहिलेल्या पत्रांचा अपवाद वगळता, सहीखाली अधिकाऱ्याचे नाव व पदनाम आहे. क्वचित केवळ पदनामच आहे. अर्धशासकीय पत्रात ते पाठवणाऱ्या व्यक्तीचे नाव व पदनाम वरती डावीकडे कोपऱ्यात आहे व पत्राच्या अखेरीस सहीखाली फक्त नाव आहे.

सर्वसाधारणपणे सर्व पत्रांत सहिपूर्वी 'आपला,' 'आपला विश्वासू', 'भवदीय' असे शब्द आढळतात, तर अर्धशासकीय पत्रांत 'आपला स्नेहांकित' असे शब्द आढळतात. चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्याकडून आलेल्या एका अर्जात 'आपला आज्ञाधारक' असेही शब्द दिसतात. काही ठिकाणी शेवटी अधिकाऱ्याने सही न करता अन्य व्यक्तीने सही केल्याचे दिसते व अशा ठिकाणी त्या अधिकाऱ्याचे पदनाम लिहून '....करिता' असा उल्लेख दिसतो.

सामान्य पत्रव्यवहारात ज्याला उद्देशून पत्र पाठवायचे त्या प्रेष्याचा उल्लेख पत्राच्या मजकुराच्या प्रारंभी वेगळ्या परिच्छेदात केल्याचे दिसते. प्रथम अधिकाऱ्याचे पदनाम, गावाचे नाव व क्वचित त्यानंतर पत्ता अशा पद्धतीने हा उल्लेख आला आहे. काही पत्रांत यानंतर महोदय, महोदया असे संबोधनही आढळते. एका पत्रात 'मा'. हे माननीयचे तर मे. हे मेहेरबानचे संक्षिप्त रूपही वापरल्याचे दिसते. काही पत्रांत सुरुवातीला पहिल्या ओळीत 'प्रती' असाही शब्द आला आहे. अर्धशासकीय पत्रात मात्र प्रेष्याच्या पदनामाऐवजी त्या पदावरील व्यक्तीचे नाव 'श्री...' किंवा 'प्रिय श्री....' असे उल्लेखून त्यास संबोधले गेले आहे. अशा पत्रांच्या शेवटी प्रेष्याचे नाव, पदनाम व पत्ता यांचा वेगळा उल्लेख आला आहे. चौथ्या वर्गातील सेवकाने वरिष्ठांकडे केलेल्या अर्जात स्वातंत्र्यपूर्वकालीन पत्रव्यवहारात आढळणारा, '... यांच्या वतीने आपणास विनंतीपूर्वक अर्ज ऐसा जे की....' असाही मायना आढळतो. (साप-४५)

पत्रप्रेषणाची विशेष पद्धत असल्यास तिचा उल्लेख : येथे पत्र प्रेषकाकडून प्रेष्याकडे थेट पाठवले न जाता एखाद्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या, कार्यालयाच्या संमतीने पाठवले जात असेल तेथे प्रेष्याच्या उल्लेखानान्त्र, ज्यांच्यामार्फत पत्र पाठवले जात असेल त्यांचा उल्लेख 'मार्फत,' 'द्वारा' अशा शब्दांच्या प्राराम्भाने, मूळ मजकुराच्या अगोदर पदनाम, कार्यालयाचे नाव व पत्ता अशा क्रमाने केला गेल्याचे दिसते.

पत्राचे वैशिष्ट्य व्यक्त करण्याची पद्धत : काही खास महत्त्वाच्या, तातडीच्या, विशेष व ताबडतोब लक्ष पुरवणे अपेक्षित असलेल्या विषयांच्या पत्रावर सुरुवातीस शीर्षभागी-बहुधा वरती डावीकडे कोपऱ्यात – शीघ्र, अतिशीघ्र, तत्काळ, त्वरित, अतिशय महत्त्वाचे, गोपनीय, जरुरी अशा एखाद्या शब्दाने त्या पत्राचे वेगळेपण नमूद केल्याचे दिसते.

विषय व संदर्भ देण्याची पद्धत : खाजगी व्यक्तींकडून पाठवण्यात आलेली पत्रे किंवा वैयक्तिक स्वरूपाचे अर्ज यांचा अपवाद वगळता, अभ्यासलेल्या सर्व पत्रांवर जावक क्रमांक व दिनांक टाकण्याची पद्धत आढळते. पत्राचा त्यानंतर केव्हाही उल्लेख करायचा झाल्यास या क्रमांकाचा व दिनान्काचा संदर्भ देण्यात येतो असे दिसते.

पत्राचा विषय व पूर्वसंदर्भ किंवा आवश्यक तो अन्य संदर्भ या दोन्ही बाबी प्रेश्यास संबोधण्याचा मायना अर्धा लिहून झाल्यावर म्हणजे 'महोदय', 'महाशय' आदि आदरसूचक संबोधन लिहिण्यापूर्वी, वेगवेगळ्या परिच्छेदांत 'विषय :....', 'संदर्भ : ....' अशा पद्धतीने देण्याची प्रथा दिसते. क्वचित पूर्वसंदर्भ न देता केवळ विषयाचाच उल्लेख केल्याचे दिसते.

अनुक्रमणिका

पृष्ठांकने : एका पत्राच्या प्रती एकाहून अधिक व्यक्तींना पाठवायच्या असल्यास त्या प्रेश्यांची यादी शेवटी देण्यात येते. या यादीवर 'प्रत रवाना' ; 'प्रत अग्रेषित' असे शीर्षक दिले जाते. अशी प्रत कधी केवळ माहितीसाठी, तर कधी काही कार्यवाहीसाठी तसा उल्लेख करून पाठविली जाते. या अन्य प्रेष्यांपैकी एखाद्यास काही अतिरिक्त माहिती, सूचना वा आदेश कळवायचा असेल तर त्या त्या नावासमोर तशी भर घातल्याचे दिसते (साप-१).

२. कार्यालयीन टिप्पणी

बहुतांश कार्यालयीन टिप्पण्यांवर सुरुवातीला ज्या पत्राबाबत ती टिप्पणी आहे त्या पत्राचा संदर्भ दिल्याचे आढळते.

काही कार्यालयीन टिप्पण्यांवर सुरुवातीस आपल्या कार्यालयाचा नाव व टिप्पणीचा विषय यांचा उल्लेख केल्याचे दिसते.

काही अपवाद वगळता सर्व कार्यालयीन टिप्पण्यांवर शेवटी 'आदेशार्थ सादर', 'आदेशार्थ' 'प्रारूप सादर', 'आवश्यक कार्यवाहीकरिता प्रस्तुत' असे लिहून त्याखाली टिप्पणी सादर करणाऱ्याची सही व दिनांक नमूद केल्याचे दिसून येते. एका टिप्पणीवर केवल सुरुवातीलाच' 'अवलोकनार्थ सादर' असे लिहिलेले आहे.

काही टिप्पण्यांवर डावी कडे, शेवटी ज्या अधिकाऱ्याकडे टिप्पणी सादर केली त्याचे पदनाम नमूद केल्याचे दिसते.

एका नमुन्यामध्ये (काटी – ८) ज्या अधिकाऱ्याकडे टिप्पणी सादर केली त्याचा 'मा. व्यवस्थापकसाहेब, मुख्य कार्यालय, नागपूर' असा उल्लेख करून नंतर 'मान्यवर' असेही संबोधले आहे. अशा तऱ्हेची व्यक्तिगत अतिगौरवसूचक व आदरसूचक विशेषणे मान्यात वापरण्याची पद्धत पूर्वकालीन तत्सम मायन्यांशी जुळती आहे. परंतु अशी उदाहरणे अपवादात्मकच दिसतात.

३. अधिसूचना

या प्रकारात बहुतेक नमुन्यांत शीर्षभागी ज्या विभागातर्फे अधिसूचना प्रसिद्ध झाली त्या विभागाचे नाव, पत्ता व प्रसिद्धी चा दिनांक नमूद करण्यात आल्याचे दिसते.

प्रत्यक्ष माजुकाराच्या प्रारंभी अधिसूचनेचा क्रमांक नमूद करण्यात येऊन त्याच ओळीत मजकुरास प्रारंभ केल्याचे दिसून येते.

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक असू-५ मध्ये क्रमांक, विभागाचे नाव, पत्ता, दिनांक यांचा क्रम बदललेला आहे आणि प्रत्येकासाठी स्वतंत्र ओळ वापरून प्रत्यक्ष मजकूर नवीन परिच्छेदाने सुरु केला आहे.
नमुना क्रमांक असू-४ मध्ये वा असू-६ मध्ये या तिन्ही बाबींचा उल्लेखच नाही असे दिसून येते.

नमुना क्रमांक असू-१, असू-३, असू-४ यांमध्ये अधिसूचना ज्या अधिनियामांशी संबंधित आहेत त्यांचा उल्लेख सुरुवातीस स्वतंत्रपणे केल्याचे दिसून येते.

ज्यांच्याकडून अधिसूचना काढण्यात आली त्या अधिकाऱ्याचे नाव व पदनाम शेवटी नमूद करण्यात आल्याचे दिसते. नमुना क्रमंक असू-१ व असू-५ यांच्या शेवटी ती अधिसूचना 'महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या नावाने व आदेशानुसार' काढण्यात आल्याचे नमूद करून नंतर अधिकाऱ्याचे नाव व पदनाम दिले आहे.

नमुना क्रमांक असू-४ मध्ये वा असू-६ च्या शेवटी अधिकाऱ्याचे फक्त पदनाम असून नावाचा उल्लेख नाही. या दोन्ही अधिसूचनांच्या मजकुरात त्या प्रसृत केल्याचा दिनांक उल्लेखिलेला नाही.

४. आदेश

बहुतांश आदेशामध्ये आदेश काढणाऱ्या विभागाचे, कार्यालयाचे, प्राधिकरणाचे वा प्राधिकाऱ्याचे नाव, पत्ता व दिनांक ही शीर्षभागी नमूद केलेली आढळतात.

आदेशाचा क्रमांक शिरोभागी सुटा किंवा मूळ माजुकारांतर्गत अशा दोन्हीपैकी एका पद्धतीने दिल्याचे आढळते.

रजामंजुरीचे, नियुक्तीचे किंवा कार्यालयीन शिस्तीबाबतचे कार्यालयांतर्गत आदेश वगळता अन्य म्हणजे जनतेस उद्देशून काढलेल्या आदेशांमध्ये अधिसूचनांप्रमाणेच संबंधित अधिनियमाचे नाव नमूद करण्यात आले आहे.

नमुना क्रमांक आ-९ या कार्यालयीन स्वरूपाच्या आदेशामध्ये सामान्य पत्राप्रमाणे प्रथम पत्र क्रमांक, दिनांक आदी तपशील वर उजवीकडे कोपऱ्यात देऊन नंतर शिरोभागी 'आदेश' असा उल्लेख केला आहे. आ-११ मध्येही अशीच पद्धत वापरली असून प्रथम आधीच्या आदेशाचा संदर्भही दिला आहे.

सामान्य पत्रांप्रमाणेच आदेशांमध्येही काही नमुन्यांत मूळ आदेशाची प्रत अनेक व्यक्तींना पृष्ठांकनाच्या वापर केल्याचे दिसते. आदेशाच्या शेवटी आदेश काढणाऱ्याची सही वा नाव व पदनाम नमूद केलेले दिसून येते.

नमुना क्रमांक आ-१० मध्ये शेवटी डावीकडे खाली कालोल्लेख आहे. परंतु एकंदरीत पाहता कालोल्लेखाच्या जागेबाबत काही विवक्षित नियम पाळता जातो असे दिसत नाही.

५. सूचना

या गटातील बहुतेक सर्व नमुन्यांमध्ये ‘सूचना’ प्रसिद्ध करणाऱ्या कार्यालयाचे, कंपनीचे किंवा विभागाचे नाव, तसेच अधिनियमाचा संदर्भ, सूचनेचा क्रमांक व दिनांक तसेच अखेर सही करणाऱ्या अधिकार्याची सही, नाव व पदनाम यांच्या लेखनाविषयी अधिसूचना व आदेश या प्रकारांप्रमाणे विविध पद्धती वापरल्या गेल्या आहेत. याबाबत अपवादात्मक वा वेगळेपणाने उठून दिसणारे नमुने म्हणून काही नमुने लक्षात येतात.

नमुना क्रमांक सू-२ व सू-१० व सू-११ मध्ये शेवटी अधिकाऱ्याची सही, पदनाम हे काहीही आढळते नाही, तसेच संपूर्ण सूचनेत कोठेही कालाचा उल्लेख नाही.
नमुना क्रमांक सू-५ मध्ये मूळ सूचनेखाली उजवीकडे अधिकाऱ्याची सही व पदनाम व डावीकडे दिनांक आहे. त्यानंतर ‘पुरवणी’ अंतर्भूत केलेली असून त्या पुरवणीखाली सही व तारीख नाही.

६. जाहिरात

या प्रकारामध्ये सर्व नमुन्यांत संबंधित कार्यालयाचे, खाजगी कंपनीचे किंवा संस्थेचे नाव शिरोभागी लिहिल्याचे दिसून येते. मात्र नमुना क्रमांक जा-१ व जा-५ यांचा अपवाद वगळता कोणत्याही नमुन्यामध्ये जाहिरात देणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे नाव व पदनाम व तारीख यांचा उल्लेख करण्यात आलेला नाही असे दिसून येते.

जा-५ मध्ये शेवटी उजवीकडे अधिकाऱ्याचे नाव,पदनाम व पत्ता आहे; परंतु जाहिरात प्रसिद्ध केल्याचा दिनांक नाही.

जा-१ मध्ये शेवटी उजवीकडे अधिकाऱ्याचे नाव व पदनाम असून डावीकडे स्थळ व दिनांकाही आहे.

नमुना क्रमांक जा-४चा अपवाद वगळता बाकी जाहिरातींस संदर्भासाठी क्रमांक देण्यात आला नसल्याचे दिसून येते.

७. प्रसिद्धिपत्रक

प्रसिद्धिपत्रकाचा नमुन्यात ज्या कार्यालयातर्फे किंवा संस्थेतर्फे ते प्रसूत करण्यात येते त्याचे नाव शिरोभागी नमूद केले आहे. ते प्रसृत करणाऱ्या अधिकाऱ्याचे नाव व पदनाम शेवटी येते. संदर्भ क्रमांक त्याखाली येतो. प्रसिद्धिपत्रक ज्या कायद्याशी संबंधित असेल त्याचे नाव किंवा प्रसिद्धिपत्रकाचा विषय सुरुवातीला वेगळ्या परिच्छेदात नमूद केलेला दिसतो. प्रसृत केल्याचा दिनांक शेवटी डावीकडे कोपऱ्यात येतो.

८. प्रमाण प्रपत्र

प्रत्येक प्रमाण प्रपत्राचा क्रमांक प्रथम शिरोभागी देण्यात आलेला असतो. त्याखाली प्रमाण प्रपत्राचा विषय किंवा शीर्षक येते. एखाद्या विशिष्ट नियमान्वये ते प्रमाण प्रपत्र नेमून देण्यात आले असेल तर त्याचा संदर्भही सुरुवातीस देण्यात आल्याचे दिसून आले आहे. उदाहरणार्थः नमुना क्रमांक प्रप्र-५ किंवा प्रप्र-७, प्रप्र-८, प्रप्र-९ यांचा उल्लेख करता येईल.

काही प्रमाण प्रपत्रातील माहिती विवरणाच्या स्वरुपात भरायची असते (उदा. : नमुना क्रमांक प्रप्र-१ वा प्रप्र-२) तर काहींमध्ये प्रश्नावली अंतर्भूत असून त्यांची उत्तरे प्रमाण प्रपत्र भरणाऱ्याने द्यायची असतात (उदा. : नमुना क्रमांक प्रप्र-६).

९. परिपत्रक

परिपत्रकाचा विषय बहुतांश नमुन्यांत सुरुवातीला उजवीकडे कोपऱ्यात नमूद केलेला आहे (नमुना क्रमांक प्रप्र-३ मध्ये विषय नमूद केलेलाच नाही). परिपत्रक प्रसूत करणाऱ्या कार्यालयाचे नाव, परिपत्रकाचा क्रमांक व दिनांक, तसेच आवश्यक तेथे पूर्वसंदर्भाचा उल्लेख सुरुवातीला शिरोभागी करण्यात आला आहे. परिपत्रक प्रसृत करणाऱ्याची सही व पदनाम या बाबी पत्राप्रमाणेच शेवटी उजवीकडे असतात.

१०. शासन निर्णय

या प्रकारातही परिपत्रकाप्रमाणेच विषय सुरुवातीला उजवीकडे कोपऱ्यात व त्यानंतर प्रेषक कार्यालयाचे नाव, शासन निर्णयाचा क्रमांक व दिनांक आणि आवश्यक तेथे पूर्वसंदर्भाला उल्लेख सुरुवातीला शिरोभागी केला गेला आहे. शासन निर्णयाखाली तो प्रसृत करणाऱ्या अधिकाऱ्याची सही व पदनाम असते. मात्र त्यापूर्वी ‘महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने’ असे नमूद करण्यात आल्याचे दिसते. (उदा. : नमुना क्रमांक शानि -१)

११. निविदा सूचना

या प्रकारातील बहुतांश नमुन्यांमध्ये निविदा सूचना प्रसिद्ध करणाऱ्या कार्यालयाचे नाव शिरोभागी दिल्याचे आढळते. नमुना क्रमांक निसू – १०, निसू – ११ व निसू – १२ यांच्या बाबतीत वेगळी पद्धत दिसते. निसू – ११ व निसू – १२ मध्ये हा उल्लेख शेवटी आहे, तर निसू – १० मध्ये मजकुरांतर्गत उल्लेख वगळल्यास विषय वा प्रेषक कार्यालय यांचा स्वतंत्र उल्लेखच नाही. निविदा सूचना प्रसृत केल्याचा दिनांकही उल्लेखलेला असतोच असे नाही (उदा. : नमुना क्रमांक निसू – १, निसू – ३, निसू – ४, निसू – ५).

लेखनशुद्धी

प्रशासनिक मराठीमध्ये वापरायचे शुद्धलेखनाचे नियम महाराष्ट्र शासनाच्या ‘प्रशासनिक लेखन’ (१९६६) या मार्गदर्शक ग्रंथाच्या अखेरीस दिले आहेत. प्रशासनिक मराठीच्या अभ्यासलेल्या नमुन्यांमध्ये या नियमांचे पालन कितपत होते हे पाहिले असता बव्हंशी नियमानुसार शुद्ध असलेले लिखाण लिहिले जाते असे दिसते. परंतु शुद्धलेखनाचे निर्धारित नियम पाळण्यात शिथिलता आल्यामुळे अशुद्धलेखन केले गेल्याची उदाहरणेही बरीच आढळतात. ही बाब दुर्लक्षिण्याजोगी नाही. ऱ्हस्व-दीर्घाबाबतचे नियम किंवा अनुस्वारांबाबतचे नियम पाळले न गेल्याची काही ठळक उदाहरणे खाली उद्धृत केली आहेत. कंसांत शब्दाचे शुद्ध रुप दिले आहे :

त्वरीत (त्वरित)	उपस्थीत (उपस्थित)
वरीष्ठ (वरिष्ठ)	प्रस्तूत (प्रस्तुत)
संबंधीत (संबंधित)	लिपीक (लिपिक)
व्यतिरीक्त (व्यतिरिक्त)	स्विकृत (स्वीकृत)
दृष्टीक्षेपात (दृष्टिक्षेपात)	कमित कमी (कमीत कमी)
निर्देशीत (निर्देशित)	ईसमाने (इसमाने)
प्रति (प्रती – ‘प्रत’ चे अनेकवचन)	
प्रतिवर (प्रतीवर)	
तूंबून (तुंबून)	प्रतिक्षालये (प्रतीक्षालये)
स्थानीक (स्थानिक)	वाहतुक (वाहतूक)
जिवनाबद्दल (जीवनाबद्दल)	
सुट (सूट)	शिर्षाखाली (शीर्षाखाली)
मिरवणूकीचे (मिरवणुकीचे)	सुचीत (सूचित)
निवडणूकीचे (निवडणुकीचे)	
ऑफिसमध्यें (ऑफिसमध्ये)	टेन्डर / टेण्डर (टेंडर)
आहें (आहे)	टिम्बर (टिंबर)
करण्यांत याव्यांत (करण्यात याव्यात)	मुम्बई (मुंबई)
केल्याप्रमाणें (केल्याप्रमाणे)	केन्द्र (केंद्र)
कांही (काही)	चांस (चान्स)
तांत्रिक स्वरूपाचें काम (तांत्रिक स्वरूपाचे काम)	महत्व (महत्त्व)
रस्त्याने जातांना (रस्त्याने जाताना)	कर्त्तव्य (कर्तव्य)
सूचना देण्यात येतें (सूचना देण्यात येते)	

या उदाहरणांखेरीज शब्द जोडून वा तोडून लिहिण्याच्या रूढ पद्धतीचे भान न राहिल्याची उद्दहारानेही आढळतात. अशी काही उदाहरणे खाली दिली आहेत :

खालील प्रमाणे (खालीलप्रमाणे)	विधान सभा (विधानसभा)

अनुक्रमणिका

पत्रा द्वारे (पत्राद्वारे)   परस्पर विषयक (परस्परविषयक)

मुख्यकार्यपालन अधिकारी (मुख्य कार्यपालन अधिकारी)

थोडक्यात लेखनपद्धतीबाबतच्या अवलोकनानंतर पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष मिळतात :

(१) इंग्रजपूर्वकालीन लेखनप्रकारांपेक्षा सर्वस्वी वेगळे व इंग्रज अंमलातील लेखन-प्रकारांशी जुळत्या पद्धतीचे नवे लेखनप्रकार या प्रशासनिक मराठीत आढळतात.

(२) ठराविक प्रयोजनासाठी ठराविक लेखनप्रकारच वापरण्याचा सर्वसाधारण शिरस्त दिसतो.

(३) असे असले तरी शीर्षभागी किंवा मजकुरांतर्गत स्वरुपात लेखनप्रकाराचा उल्लेख करण्याबाबत फारसे काटेकोर नियम पाळले जात नाहीत.

(४) प्रत्येक प्रकारचे मायने वेगवेगळे आहेत.

(५) सामान्य पत्रव्यवहार या लेखनप्रकारात मायन्याबाबत पर्यायी शब्दयोजनेचे स्वातंत्र्य घेऊन बरीच नियमबद्धता पाळली जात असल्याचे दिसते.

(६) अन्यत्र कालोल्लेखाची पद्धत वा कागदावरील त्याचे स्थान, तसेच विषय-संदर्भ-प्रेषक-प्रेष्य यांचे उल्लेख यांबाबत बरीच विविधता व शिथिलताही दिसते.

(७) शुद्धलेखनाचे निर्धारित नियम आज पस्तीस वर्षानंतर देखील पूर्णतः काटेकोरपणे पाळले जातातच असे नाही.

लेखनधाटणीची वैशिष्ट्ये

इंग्रज अंमलातील प्रशासनिक मराठीत हळूहळू येऊ लागलेली लेखनधाटणीची अधिकारपदसापेक्षता व व्यक्तिनिरपेक्षता ही आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या धाटणीची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. हे लेखन कसे असावे याबद्दल जी तत्त्वे सांगितली गेली त्याचा हा परिणाम आहे. इंग्रजपूर्व कालातील प्रशासनिक लेखनावर आढळणारा लिहिणाऱ्याच्या व्यक्तिगत शैलीचा ठसा आधुनिक काळात जवळजवळ नाहीसा झाला असून आधुनिक प्रशासनिक मराठीची व्यक्तिनिरपेक्ष अशी एक सामूहिक लेखनशैली तयार झाल्याचे दिसते. व्यक्तिनिरपेक्षतेखेरीज सौजन्यपूर्णता, अनलंकृतता, निःसंदिग्धता इत्यादी गुणधर्मही या नव्या प्रशासनिक लेखनधाटणीमध्ये आढळतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, आधुनिक प्रशासंक मराठी पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीप्रमाणे प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट लेखनपद्धती व प्रशासनक्षेत्रीय खास शब्दयोजना या बाबतीत लोकव्यवहाराच्या मराठीपेक्षा वेगळी आहेच; परंतु त्याखेरीज उपरोक्त विशिष्ट सामूहिक शैली तयार झाली असल्यामुळे, लेखनधाटणीची वैशिष्ट्येही तिच्यात आहेत असे म्हणता येईल. त्यामुळेच आधुनिक प्रशासनिक मराठीला 'कार्यक्षेत्र विशिष्ट भाषाप्रकार' असे संबोधता येते.

अनुक्रमणिका

प्रशासनिक लेखनातील धाटणीच्या वैशिष्ट्यदर्शक अशा गुणधर्मांची काही निवडक उदाहरणे खाली उद्धृत केली आहेत :

व्यक्तिनिरपेक्षता

पूर्वकालीन प्रशासन बव्हंशी व्यक्तीनिष्ठ असल्यामुळे तत्कालीन प्रशासनिक लेखनावर लिहिणाऱ्याच्या व्यक्तिगत शैलीचा ठसा प्रकर्षाने जाणवतो. त्याउलट आधुनिक प्रशासन पदनिष्ठ असल्यामुळे आधुनिक प्रशासनिक लेखनाची धाटणी व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष असल्याचे दिसते. अशी काही उदाहरणे यापुढे नमूद केली आहेत.

शासन निर्णयांमध्ये "शासनाने असे आदेश दिले आहेत की...", "शासनाने.... विहित केल्या आहेत" असे उल्लेख येतात. कोणतीही सूचना करताना "तुम्ही....जागा भरा", "तुम्ही... हे करा", "तुम्ही...द्या" अशा थेट द्वितीय पुरुषी रचनेने अर्थभिव्याक्ती करण्याऐवजी "... जागा... भरण्यात याव्यात", ".... करण्यात यावे", "....देण्यात यावे" अशी नवीन कर्मानी प्रयोगाची रचना करण्यात येते व कर्त्याला गौणत्व देऊन प्रत्यक्ष कृतीला प्राधान्य देण्यात येते. "....अर्जाचा विचार करण्यात येणार नाही" असे सांगताना "विचार करणार वा न करणारा कोण" याला महत्त्व नसून विचार केला जाण्याला वा न केला जाण्याला महत्त्व आहे हे सूचित केले जाते.

नवीन कर्मणी प्रयोगाचा वापर ण करताही व्यक्तिनिरपेक्ष लेखन केले गेल्याचीही उदाहरणे आढळतात. "श्री...यांना....अन्वये....पर्यंत...रजा मंजूर केली आहे." (नमुना क्रमांक आ-५) येथे कर्त्याचा उल्लेख टाळण्यामुळे व्यक्तिनिरपेक्षता आली आहे.

प्रशासनात केली जाणारी कोणतीही कृती वा कोणतीही कार्यवाही कोणीही एक विशिष्ट व्यक्ती करीत नसून विशिष्ट पदाचा भार सांभाळण्याचा एक भाग म्हणून, नेमून दिलेले कर्तव्य पार पाडण्याच्या प्रक्रियेत कार्यवाही केली जात आहे असे या व्यक्तिनिरपेक्ष धाटणीद्वारे सूचित होते. साहजिकच आदेश देतानासुद्धा कोणताही अधिकारी "मी श्री... आदेश देत आहे की...." असे विधान करून थांबत नाही. या विधानाला "....अधिनियमान्वये मला प्रधान करण्यात आलेल्या शक्तीचा वापर करून..." अशी पुस्ती जोडतो (उद. नमुना क्रमांक आ-८, आ-१४, आ-१५).

थोडक्यात, व्यक्तिगत अर्ज वा अर्धशासकीय पत्रे यांचा अपवाद वगळता, कोणत्याही ठिकाणी प्रेशाकाचा उल्लेख 'व्यक्ती' पेक्षा 'पद्नामा'च्या संदर्भात असतो. सामान्य पत्रव्यवहारात प्रेष्याचा उल्लेखही नावानिशी न करता पदनामाचा उल्लेख करण्यात येतो.

सौजन्यपूर्णता

सौजन्यपूर्णता हेही आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या लेखनधाटणीचे एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य दिसते. शिवकालातील ताकीदपत्रात (नमुना क्रमांक १६ परिशिष्ट एक) आढळणारी "याउपरी बोभाट आलियाउपरि तुमचा मुलाहिजा करणार नाही" ही जरब व व्यक्तिगत दरडावणी आधुनिक कालातील ताकीदपत्रात दिसत नाही. कारण ताकीद देणाऱ्या व्यक्तीला ताकीद देण्याचा आलेला अधिकार केवल पदपरत्वे आलेला असतो. स्वातंत्र्यपूर्व इंग्रज कालातील जाहीरनाम्यातील (नमुना क्रमांक १४ परिशिष्ट एक) "सर्व लोकांस मी यावरून असे कळवतो की त्यांनी सदरील सांगितलेल्या वेळी.... हजर राहिले पाहिजे व कोर्टाच्या परवानगीवाचून तेथून जाता कामा नये..." ही जनतेस दिलेली तंबी किंवा "....चीफ कॉन्स्टेबल व बेलीफ यांस मी यावरून कळवतो की....त्यांनी...जातीने हजर राहिले पाहिजे...." ही कनिष्ठांस दिलेली आज्ञा यांमधील अरेरावीचा वा श्रेष्ठत्वाचा सूर आधुनिक कालातील तत्सम नमुन्यांत आढळत नाही. याउलट लोकशाहीतील प्रशासनिक लेखनात अपेक्षित असलेली सौजन्यपूर्णता ठिकठीकाणी आढळते. लोकशाहीमध्ये सर्व व्यक्तींच्या समानतेचे महत्त्व असल्यामुळे अशी सौजन्यपूर्ण रचना प्रशासनिक लेखनाचे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य मानावे लागेल. लोकशाही प्रशासनात व्यक्तीच्या उच्चनीचतेला थारा नाही हे ध्यानात ठेवून लेखनधाटणीत प्रयत्नपूर्वक सौजन्य आणले जाते असे लक्षात येते. याबरोबराच इंग्रज भाषेतील औपचारिक वाक्यप्रचारांनी युक्त अशा प्रशासनिक लेखनाची सवय झाल्यामुळे प्रशासनिक मराठीमध्ये सौजन्यसूचक औपचारिक वाक्प्रयोगांचा वापर केला गेल्याची उदाहरणेही आढळतात. अशी काही उदाहरणे यापुढे नमूद केली आहेत :

नमुना क्रमांक आ-१० मध्ये जनतेला निर्बंधवजा आदेश देणाऱ्या, पोलिस आयुक्तांच्या एका पत्रकामध्ये, "वध करता कां नये, केल्यास शिक्षा होईल" असा दरडावणीचा सूर नसून "....कोणतीही व्यक्ती, पशुवधगृह सोडून, बृहन्मुंबईतील कोणत्याही सार्वजनिक किंवा खाजगी जागेवर गायी, बैल... यांचा वध करणार नाही" असा भविष्यकालाचा वापर करून सौम्यपणे आज्ञा दिली आहे. आपला आदेश देण्यासाठी पार्श्वभूमी काय आहे, अशा परिस्थितीत हा आदेश देणे कसे अपरिहार्य आहे तेही आवर्जून सांगितले आहे.

आ-११ हा वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे कनिष्ठ अधिकाऱ्यास कार्यवाहीचा पद्धतीबाबत दिलेला आदेश आहे. हा आदेश देतानाही "....यांना विनंती करण्यात येते की... त्यांनी.... जास्त खर्च करू नये" असे शब्द वापरले आहेत.

सामान्य पत्रव्यवहारात बहुतेक ठिकाणी इंग्रज भाषेतील 'प्लीज' च्या धर्तीवर 'कृपया' असा शब्दप्रयोग केला जातो असे दिसते. तसेच आज्ञार्थाऐवजी विध्यर्थाचा वापर करून आदेश देण्याचीही प्रथा दिसते. उदाहरणार्थ : "....सेवापुस्तक सोबत पाठविण्यात यावे..."

सौजन्यपूर्णतेचा हा गुणधर्म कानिस्थांना ताकीद देताना वापरलेल्या भाषेतही दिसून येतो हे विशेष आहे. नमुना क्रमांक साप-१० म्हणजे चपाराश्याला त्याच्या गौरवर्तनाबद्दल दिलेली ताकीद आहे. तेथेही "आपणास सक्त ताकीद देण्यात येते की, यापुढे गैरशिस्तीचे वर्तन केल्यास आपल्याला दंड करण्यात येईल याची कृपया नोंद घ्यावी..." असे शब्द वापरले आहेत.

सौजन्यपूर्णतेचा आणखी एक नमुना म्हणून नमुना क्रमांक साप-१४ मधील एक वाक्य उद्धृत करता येईल. "स्वयंपूर्ण टिप्पणीच्या मराठीतील ५ प्रती दिनांक ....च्या आत शासनाकडे पाठविण्याची व्यवस्था कृपया न चुकता करावी ही विनंती."

एका अर्धशासकीय पत्रामध्ये समान श्रेणीच्या अधिकाऱ्यास "कृपया आपण या प्रकरणात जातीने लक्ष घालून आपले प्रतिवेदन शासनास लवकर पाठविण्याची मेहेरबानी करावी" अशी नम्र भावाने विनंती केलेली आहे.

निःसंदिग्धता

काटेकोर अर्थाभिव्यक्तीसाठी व निःसंदिग्धते साठी कटाक्षाने प्रयत्नपूर्वक योजना केल्याची उदाहरणेही आढळली.

नमुना क्रमांक प्रप्र -१० मधील पुढील वाक्य अशा काटेकोर विधानाचा उत्तम नमुना आहे : "जी व्यक्ती खोटे असलेले किंवा जे खोटे असल्याचे तीस माहित आहे किंवा वाटते असे किंवा जे खरे आहे असे तीस वाटत नाही असे निवेदन किंवा प्रतिज्ञापन करील ती व्यक्ती, लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५० च्या कलम ३१ अन्वये शिक्षेस पात्र ठरेल."

सर्व सामान्य भाषेत 'रु.१०० वा त्याहून अधिक रक्कम' असे म्हटले जाते, तर प्रशासनिक मराठीत 'रु.१०० हून कमी नाही इतकी रक्कम' असे म्हटले जाऊन भारदस्त काटेकोरपणा आणला जातो. मोटार वाहन कराबाबत अधिनियमानुसार द्यायच्या प्रतिज्ञापनाच्या एका प्रमाण प्रपत्रातील पुढील वाक्यांस असाच 'काटेकोर' आहे : "अशी व्यक्ती,.... वाहनाकरीता घ्यावयाच्या तिमाही करापेक्षा कमी होणार नाही एवढी रक्कम किंवा वाहनाकरीता घ्यावयाच्या वार्षिक करापर्यंत वाढविता येईल एवढी रक्कम दंड म्हणून अकारण्यास आणि... अशी व्यक्ती,.... वाहनाकरीता घ्यावयाच्या दोन तिमाही करापेक्षा कमी होणार नाही एवढी रक्कम आणि वाहनाकरीता घ्यावयाच्या दोन वार्षिक करापर्यंत वाढविता येईल एवढी रक्कम दंड
म्हणून अकारण्यास पात्र असेल."

निःसंदिग्धतेची अशी काळजी घेतली गेल्याचे दिसते; तद्वतच काही ठिकाणी अनवधानाने वा क्वचित हेतुपुरस्सरही संदिग्ध लेखनाची प्रवृत्ती दिसते. एका वरिष्ठांनी मागितलेला खुलासा देताना कोणतेही निःसंदिग्ध, स्पष्ट कबुलीवजा विधान न करता "- परवानगी दिली असावी, असे दिसते," "-हे कळण्यास मार्ग नाही.", "कदाचित-परवानगी देण्यात आली असावी असे वाटते", "- ला मिळाला असण्याची शक्यता आहे" अशी मोघम विधाने केली आहेत.

आडवळणी वा संदिग्ध रचनेचे आणखी एक उदाहरण पुढे नमूद केले आहे : "त्यानंतर मतदार, त्याचे मत गुप्त ठेवण्याच्या दृष्टीने शिक्का मारलेल्या मतपत्रिकेची घडी करील आणि घडी केलेली मतपत्रिका मतपेटीत टाकून अवाजवी विलंब न करता, मतदान कक्ष सोडून जाईल." "अवाजवी विलंब लावणे' हा वाक्यांश संदिग्ध

वाटतो. वास्तविक 'विलंब' याचा अर्थच "अवाजवी काल' असा होतो. अशा तऱ्हेची संदिग्धता किंवा अर्थाची लवचिकता प्रशासनिक मराठीत नसावी अशी अपेक्षा असते. या वस्तुस्थितीचे भान न ठेवता लिहिल्या गेलेल्या व परिणामी संदिग्ध झालेल्या भाषेचा फायदा घेतला जाऊन त्या वाक्याचा अर्थ लावताना किंव आत्याची अंमलबजावणी करताना कायदेशीर पळवाट शोधण्याचा प्रयत्न केला जाणे अशक्य नाही. अशी अर्थाची संदिग्धता प्रशासनिक मराठीत वारंवार आढळल्यामुळे, अशी आडवळणी रचना ही आधुनिक प्रशासनिक लेखनाची खास धाटणीच होऊ पाहते आहे की काय, अशी शंका एखाद्यास आल्यास ते अस्वाभाविक म्हणता येणार नाही.

अनलंकृतता

प्रशासनिक मराठी ही प्रयोजननिष्ठ व कार्यमूलक भाषा असल्यामुळे सर्वसाधारणतः प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यामध्ये अलंकारिक भाषेचा वापर स्वाभाविकपणेच कमी दिसतो. जनतेतील व्यक्तींकडून आलेला एक अर्ज (साप-३९) एका ग्रामपंचायतीचा ठराव (साप-२१), ".... आणि आपली अशीच शासनाची पद्धत असेल तर मरणाराच्या तेरवीच्या कामी पडणारी अशीच आपली मदत आहे..." (साप-३९), "... दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे कां जर माणूस म्हणून समजण्यात आले तर प्रकरण फाईल हे त्याचे छायाचित्र आणि प्रकरण क्रमांक हे त्याचे नाव होईल." अशी काही अपवादात्मक वाक्ये विरोधी उदाहरणे म्हणून उद्धृत करण्याजोगी आहेत.

थोडक्यात प्रशासनिक मराठीची व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष, सौजन्यपूर्ण, निःसंदिग्ध व अनलंकृत अशी **लेखनधाटणी** ही तिची लोकव्यवहारातील मराठीपेक्षा वेगळेपण दर्शविणारी गुणवैशिष्ट्ये आहेत. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराच्या प्रमुख गमकांपैकी **लेखनधाटणीची वैशिष्ट्ये** हे गमक, पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीच्या पार्श्वभूमीवर, आधुनिक प्रशासनिक मराठीमध्ये विशेषत्वाने जाणवते असे म्हणता येईल.

शब्दयोजना

पेशवाईच्या अस्तापर्यंतच्या काळात (इ.स. १८१८ पर्यंत) प्रशासनिक मराठीने पदनामे, लेखनप्रकार इत्यादींबाबतच्या प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजनेचे आपले वेगळेपण व वैशिष्ट्य प्रस्थापित केले होते. परंतु या शब्दसंपत्तीच्या पूर्वसंचिताचा आधुनिक प्रशासनिक मराठीने फारसा उपयोग करून घेतल्याचे दिसत नाही. आधुनिक प्रशासनपद्धती व शासनयंत्रणेची रचना व कार्यपद्धती यात पुर्वाकालापेक्षा आमूलाग्र बदल झालेला आहे हे याचे कारण असावे. मात्र आजची प्रशासनिक यंत्रणेची रचना व कार्यपद्धती इंग्रज अमंलातील कार्यपद्धतीशी बरीचशी जुळती असूनही त्या काळामध्ये प्रत्यक्ष व्यवहारात असलेल्या प्रशासनिक मराठीमधील इंग्रजीप्रभावित प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजनाही आधुनिक प्रशासनिक मराठीने जशीच्या तशी उचललेली नाही असेही दिसते. लोकशाही राज्यपद्धतीचा अंगीकार व भाषिक अस्मिता ही दोन प्रमुख करणे या अस्वीकारामागे असावीत.

प्रशासनिक शब्दसंपत्तीत भर टाकण्यासाठी गेल्या पस्तीस वर्षांत विविध प्रकारचे प्रशासन विषयक शब्दकोश तयार करण्यात आले आहेत. प्रत्यक्ष व्यवहारातील आधुनिक प्रशासनिक मराठी मध्ये नवनिर्मित शब्दकोशांमधील शब्दपर्यायांचा किंवा रूढ इंग्रजी व मराठी पर्यायांचा वापर होत असल्याचे दिसते. या कालातील प्रशासनिक मराठी शब्दयोजनेचे स्वरूप प्रत्यक्ष व्यवहारातील भाषेद्वारे व मार्गदर्शक कोशांमधील शब्द व शब्दावल्या यांद्वारे असे दोन मार्गांनी व्यक्त होत असल्याचे दिसते. यामुळे येथे प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीच्या विविध नमुन्यांमध्ये दिसून आलेली शब्दयोजनेची वैशिष्ट्ये व अभ्यासविषय म्हणून स्वीकारलेल्या, 'शासनव्यवहार कोश' या महाराष्ट्र शासनाच्या प्रशासनविषयक शब्दकोशातील शब्दयोजना यांचा स्वतंत्रपणे विचार केला आहे. शब्दयोजनेमध्ये एकेरी पर्यायांप्रमाणेच कोणतीही विशिष्ट संकल्पना व्यक्त करणारा अर्थपूर्ण शब्दसमूह म्हणजे शब्दावली आणि कोणतीही विशिष्ट क्रिया-प्रक्रिया व्यक्त करणारा अर्थपूर्ण शब्दसमूह म्हणजे वाक्प्रयोग किंवा वाक्यांश यांचाही अंतर्भाव केला आहे.

प्रत्यक्ष व्यवहारातील नमुन्यांतील शब्दयोजना

परिशिष्ट तीनमध्ये जोडलेल्या नमुन्यांमधील वाक्यांत अंतर्भूत असलेले शब्द, त्या नमुन्यांमध्ये वाक्यांव्यातिरिक्ताच्या मजकुरात म्हणजे मायने, शीर्षके, याद्या, पृष्ठांकाने किंवा टाकते अशा स्थानी आलेले अन्य सुटे शब्द आणि प्रस्तुत ग्रंथास न जोडलेल्या परंतु अभ्यासलेल्या अशा अन्य नमुन्यांमधील शब्द या सर्वांचा शब्दयोजनेबाबतच्या या चर्चेसाठी आधार घेण्यात आला आहे.

प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांचे, शब्दयोजनेचे स्वरूप जाणून घेण्याच्या दृष्टीने अवलोकन केले असता, क्षेत्रविशिष्टता, दीर्घता, जोडाक्षरयुक्तता, अर्थवत्ता, अनेकरूपता, अनेकार्थता, अन्यभाषाप्रभावितता, संस्कृतनिष्ठता, अव्याकरणिकता असे विविध गुणधर्म ठळकपणे जाणवतात. तसेच काही प्रमाणात प्रमाण मराठीतील रूढ रूपापेक्षा वेगळे असे प्रमाणेतर भाषांमधील शब्दप्रयोगही आढळतात. या सर्व प्रकारांबाबतचे विवेचन यापुढे केले आहे.

क्षेत्रविशिष्टता

ज्या भाषिक व्यवहाराचा विषय 'प्रशासन' हा किंवा प्रशासनाशी संबंधित असेल तो भाषिक व्यवहार प्रशासन क्षेत्रातील भाषिक व्यवहार होय. केवल प्रशासन क्षेत्रातील भाषिक व्यवहारात वापरली जाणारी किंवा सामान्य क्षेत्रातील भाषिक व्यवहारात वापरल्या जाणाऱ्या रूपाने परंतु प्रशासन क्षेत्रात अभिप्रेत असणाऱ्या विशेष अर्थाने वापरली जाणारी शब्दयोजना म्हणजे प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना होय.

शिस्तभंगाची कार्यवाही, पदोन्नती, लघुलेखक हे शब्द सामान्य क्षेत्रांतील भाषिक व्यवहारात आढळणार नाहीत. अशा शब्दयोजनेस प्रशासन क्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना म्हणता येईल. तसेच 'कार्यालय', 'अधिकारी' हे सामान्य क्षेत्रातील भाषिक व्यवहारात वापरले जाणारे शब्द प्रशासन क्षेत्रात वापरले जातात त्या वेळी ते काही विशेष अर्थाने वापरले जातात. 'कार्यालय' या शब्दाचा अर्थ सामान्य क्षेत्रात 'मंगल कार्याचे स्थळ' असा मानला जाईल. प्रशासनिक क्षेत्रात तो वापरताना 'प्रशासनयंत्रणेची कामाची जागा' असा अर्थ अभिप्रेत असेल. 'अधिकारी' याचा अर्थ सामान्य क्षेत्रात 'खास हक्क वा मान असलेली व्यक्ती' किंवा 'निपुणता असलेली व्यक्ती'

असा मानला जातो. "मोठा मुलगा वडिलांच्या अंत्यसंस्कारांसाठी अधिकारी असतो" किंवा "(अमुक) शास्त्री वेदांत मोठे अधिकारी आहेत' या वाक्यात तो सामान्य अर्थाने वापरला आहे. प्रशासन क्षेत्रात 'अधिकारी' या शब्दाचा अर्थ प्रशासन यंत्रणेतील विशिष्ट राबाबदारीची, नेमलेली कामे पार पडणारी विशिष्ट दर्ज्याची व्यक्ती असा होतो. 'अधिकाऱ्याच्या परवानगीवाचून कोणत्याही कर्मचाऱ्याने कार्यालय सोडून जाऊ नये" या वाक्यात ते दोन्ही शब्द प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट अर्थाने वापरले आहेत. प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांमध्ये अशी क्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना पाच विविध प्रकारांची आढळते.

पदे व पदनामे : प्रशासन क्षेत्रातील भाषिक व्यवहारात विविध हुद्दे किंवा हुद्देदार यांचा उल्लेख करण्यासाठी विशिष्ट पडे वा पदनामे व्यक्त करणारे शब्द वापरले गेल्याचे दिसते. हे शब्द पदनाम कोश या मार्गदर्शक ग्रंथात केलेल्या पर्यायांच्या स्वरुपात त्याचप्रमाणे त्यांच्या मूळ इंग्रजी शब्दांचे देवनागरीत लेखन करून लिहिले गेल्याचे आढळते. अशा काही शब्दांची उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत :

कार्यालय प्रमख	... कक्ष अधिकारी
जिल्हाधिकारी	विभागीय आयुक्त
लिपिक	टंकलेखक
कार्यकारी अभियंता	भांडार लिपिक
तांत्रिक सचिव	नियंत्रक
अवर सचिव	महापालिका आयुक्त
डिव्हिजनल अकौंटंट	.... अकौंटंट
सेक्रेटरी	सिटी इंजिनियर
असिस्टंट महापालिका आयुक्त	

प्रशासकीय विभाग व कार्यालये : प्रशासनाच्या सोयीसाठी केलेले प्रशासन यंत्रणेचे विविध भाग, तसेच विविध कार्यालयांची नावे बव्हंशी, पदनाम कोश वा शासनव्यवहार कोश यांमध्ये नेमून दिलेल्या पर्यायांचा वापर करून प्रशासकीय विभाग व कार्यालये यांचा निर्देश केल्याचे दिसून येते. उदाहरणार्थ :

सचिवालय	कार्यालय
गृह मंत्रालय	मंत्रालय
कोषागार	संचालनालय
सामान्य प्रशासन विभाग	शिक्षण आणि समाजकल्याण विभाग

विविध लेखनप्रकारांची नावे : प्रशासन क्षेत्रातील भाषिक व्यवहारात वापरत आलेल्या विविध लेखनप्रकारांची नावे त्या त्या लेखनप्रकाराच्या नमुन्यात शीर्षभागी वा अन्यत्र, तसेच परस्परसंदर्भासाठी वापरण्यात आल्याचे दिसते. अशा काही प्रकारांची नावे पुढीलप्रमाणे :

आदेश	अधिसूचना
नियम	परिपत्रक
निविदा सूचना	शासन निर्णय
प्रमाण प्रपत्र	कार्यालयीन टिप्पणी
ना हरकत प्रमाणपत्र	शासकीय आदेश
अंतिम वेतन प्रमाणपत्र	प्रस्ताव

प्रशासन क्षेत्रीय संकल्पना : प्रशासन क्षेत्रात अस्तित्वात असलेल्या काही खास संकल्पना व्यक्त करणारे शब्दही आढळतात. काही ठिकाणी या गटात मराठी नवनिर्मित पर्यायांऐवजी मूळ इंग्रजी शब्दच देवनागरीत लिहिल्याचीही उदाहरणे दिसून येतात. या दोन्ही प्रकारची उदाहरणे पुढे एकत्रितपणे नमूद केली आहेत :

अनुज्ञेय होणारे	प्रदान केलेल्या शक्तीनुसार
अर्जित रजा	वैकल्पिक रजा
प्रत्यार्पण	द्वितीय वर्ष
लेखापरीक्षा	नामनिर्देशित व्यक्ती
उपदान	अभिलेख
सेवा	कर्मचारी
कार्यवाही	स्थानांतर
ज्येष्ठता	निर्देश
परिपालन	नियुक्ती
वेतनश्रेणी	पुनर्भरणा
प्राधिकृत अभिकर्ता	अधिकृत आस्थापना
संवितरण अधिकारी	निवृत्तीवेतनाचे फायदे
कायम करणे	संमतीने निर्गमित करणे
अनुपालीत करणे	सादर करणे
दप्तरदाखल करणे	राजीनामा देणे
सेवेत समाविष्ट करून घेणे	अग्रेषित करणे
ग्राच्युइटी	पेन्शन

सीमांत क्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना - (१) विधि क्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना : कायद्याशी संबंधित किंवा कायद्यावर आधारित अशा काही बाबींवर कार्यवाही करताना कायद्याच्या क्षेत्रात खास अर्थाने वापरली जाणारी शब्दयोजना प्रशासनिक मराठीत वापरल्याची (इंग्रजीप्रभावित वा मराठी अशा दोन्ही स्वरुपाची) उदाहरणे पुढे नमूद केली आहेत :

कॉन्ट्रक्च्युअल बेसिस	साल्व्हान्सी प्रमाणपत्र

अनुक्रमणिका

प्रवर्तन	खंड
उपबंध	परंतुक
अधिक्रमित करणे	

(२) **शास्त्रीय वा तांत्रिक क्षेत्रविशिष्ट शब्दयोजना :** शास्त्रीय वा तांत्रिक बाबींशी संबंधित कार्यवाही करताना त्या त्या क्षेत्रातील खास शब्द प्रयोग केल्याची उदाहरणे पुढे नमूद केली आहेत. येथे मराठी नवनिर्मित पर्यायांप्रमाणेच मूळ इंग्रजी शब्द वापरल्याची उदाहरणेही आढळतात.

दिशादर्शन यंत्र	प्रस्तर थर
डायमंड ड्रिलिंग मशीन्स	बाक्साईट
डोलोमाईट	फ्लोटओअर
क्वार्टझ्	

दीर्घता

सर्वसामान्य व्यवहाराच्या भाषेमध्ये शक्यतोवर लहान लहान – कमी अक्षरी – शब्द वापरण्याकडे प्रवृत्ती असते. त्याउलट प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांमध्ये चार अक्षरी, पाच अक्षरी, क्वचित सहा-सात अक्षरी शब्दप्रयोगही केले गेल्याची बरीच उदाहरणे निदर्शनास येतात. अशा काही शब्दांची उदाहरणे अशी:

पुनर्नियुक्ती	कार्यनियमावली
अवलोकनार्थ	नूतनीकरण
परिवीक्षाधीन	निम्नस्वाक्षरीकार
आवेदनपत्र	कार्यभारपत्र
भविष्यनिर्वाह	नगररचना
मूल्यनिर्धारण	परिनिरीक्षण
अर्धशासकीय	शिक्षणाधिकारी

जोडाक्षरयुक्तता

शब्दांची दीर्घता जोखण्यासाठी अक्षरसंख्या मोजताना जोडाक्षर हे एकाच अक्षर मानले जात असले तरी प्रत्यक्ष उच्चारात त्यातील वर्णाचा उच्चार एकानंतर एक असाच केला जातो किंवा लेखनात लिपीबद्ध करताना जोडाक्षरातील वर्ण एकापुढे एक (उदा. : क्व, त्स), एका खाली एक (उदा. : कृ, नृ), एकाचा अंतर्गत दुसरा (उदा. : ह) किंवा याहूनही वेगळ्या पद्धतीने (उदा. : ष्ट्र, र्व) असे केले जाते. साहजिकच शब्दामध्ये जोडाक्षरांचे प्रमाण जितके अधिक तितका तो शब्द उच्चारण्यास वा लिहिण्यास अधिक श्रम, वेळ व लेखनसामग्री लागणे अपरिहार्य असते. प्रशासनिक मराठीत आढळलेल्या जोडाक्षरयुक्त शब्दांची काही ठळक उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत. त्यांपैकी काही शब्दांसाठी जोडाक्षरविरहित रूढ शब्द अस्तित्वात असूनही

ते जोडाक्षरयुक्त शब्द वापरले गेले आहेत. काही शब्द नवनिर्मित क्षेत्रविशिष्ट पर्याय असून काही सामान्य अर्थाचेच आहेत. खालील उदाहरणे देताना काही शब्दांसाठी उपलब्ध असलेले जोडाक्षरविरहित किंवा कमी जोडाक्षरांचे रूढ पर्याय त्यांच्यासमोर कंसांत नमूद केले आहेत :

आयुक्त	ज्ञापन
स्मरणपत्र	निर्दिष्ट
शिक्षणाधिकारी	अर्धशासकीय
स्पष्टीकरण	पृष्ठांकन
श्रेणी	परीवीक्षा
खनिकर्म (खाणकाम)	निम्नस्वाक्षरीकार (खाली सही करणारा)
सर्वेक्षक (भूमापक)	तृतीय श्रेणी कर्मचारी (तिसऱ्या वर्गाचे सेवक)
आदेशार्थ प्रस्तुत (आदेशासाठी सादर)	प्रमाणपत्र (दाखला)
बहुन्मुंबई (महामुंबई)	प्रारूप (मसुदा)
दर्शविणारा (दाखविणारा)	अवलोकनार्थ (अवलोकनासाठी)
प्रस्ताव (ठराव)	तत्संबंधीचा (त्यासंबंधीचा)
अग्रेषित (पुढे पाठवलेला)	नोंदणीकृत (नोंदणी केलेला)
उपस्थित (हजर)	फार्म्स (नमुने)
साल्व्हन्सी (पतदारी)	प्रविष्ट्या (नोंदी)
उपरिनिर्दिष्ट (वर निर्देश केलेला)	संदर्भान्वये (संदर्भानुसार)
गृहनिर्माण (घर बांधणी)	

अर्थवत्ता

अर्थदृष्ट्या समर्पक वाटणारे शब्दपर्याय वा शब्दावली या दृष्टीने प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांचे अवलोकन केले असता चार प्रकार आढळून येतात. त्यांचे सोदाहरण वर्णन खाली नमूद केले आहे :

इष्टार्थता : काही शब्दयोजना इष्टार्थबोधक, चपखल, समर्पक, सुटसुटीत व उचित अशी आढळते. जसे 'मला सध्याच्या पदाशिवाय दुसरा कोणताच वाव मिळू शकणार नाही' या वाक्यात 'वाव' या शब्दाद्वारे 'पदोन्नतीची संधी' असा अर्थ नम्रपणे सूचित केला गेला आहे. अशा प्रकारच्या इष्टार्थबोधक शब्दयोजनेची काही उदाहरणे अशी :

फाइलीचा पाठपुरावा करणे	खजिनादाखल
मध्यंतरीय आदेश	वजनगोळा

तालुके व उपविभाग यांची सरसहा पुनर्रचना

अनुक्रमणिका

नजर पाहणी   सुसाध्यता अहवाल

आठवण-चिठ्ठ्या

टंकलिखित कागदांची रुजवात

खात्यात रु.५० सदोदित ठेवावे लागतील.

निरर्थकता : काही नमुन्यांत वापरलेल्या शब्दयोजनेतील मूळ शब्द यथार्थ असल्याचे परंतु आपल्या विद्वत्ताप्रदर्शनाच्या चढाओढीत त्याचे अशुद्ध, चुकीचे रुप वापरले गेल्यामुळे मूळ अर्थ स्पष्टपणे झटकन आकलन करणे दुरापास्त होत असल्याचे दिसून येत असे. 'ईक्ष्ट' या शब्दातून अर्थबोध होत नाही. येथे 'इष्ट' शब्द वापरण्याचा इरादा असावा. तो शब्द तेथे योजताच अर्थ कळतो. अशा शब्दांची उदाहरणे बव्हंशी सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी या प्रकारांत आढळून येतात. अन्य लेखनप्रकारांत असे शब्द अगदी तुरळक, अपवादात्मक स्वरुपात दिसतात. या प्रकारच्या शब्दयोजनेची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत (कंसांमध्ये अभिप्रेत शुद्ध शब्द दिला आहे.) :

आकृष्ठ (आकृष्ट)

पृष्टी देणे (पुष्टी देणे)

प्राध्यान्य (प्राधान्य)

फाईलसह

नाम निर्देषण (नामनिर्देशन)

निरोपयोगी (निरुपयोगी)

७०% टक्के (७० टक्के वा ७०%)

परीक्षा उत्तीर्ण करणे (परीक्षा उत्तीर्ण hone)

संदर्भीय विषयान्वये (संदर्भित विषयान्वये)

प्रधान केलेल्या शक्तीनुसार
(प्रदान केलेल्या शक्तीनुसार)

शोधार्थ असणे (शोधात असणे)

कार्रवाई (कार्यवाही / कारवाई)

निर्लेखित कार्यवाही प्रगतीवर आहे
(निर्लेखनाची कार्यवाही चालू आहे)

उपयोगिता प्रमाणपत्र (उपयोजन प्रमाणपत्र / वापर केल्यासंबंधीचे प्रमाणपत्र)

जे स्वाक्षर नसतील.... (जे साक्षर नसतील...)

विपरीतार्थता : काही शब्दयोजनांमध्ये शब्दाचे रुप शुद्ध असते. परंतु त्यातून व्यक्त होणारा अर्थ शब्दाच्या मूळ अर्थापेक्षा वेगळा असतो. उदाहरणार्थ : "नियम...लागू पडत नाही." असे एक वाक्य एका तीप्पानिमध्ये आढळते. वस्तुतः लागू पडते ते औषध, नियम लागू होतो किंवा लागू असतो. अशा विपरीतार्थबोधक शब्दयोजनेची काही उदाहरणे खाली दिली आहेत :

विद्युत संभाल : (विद्युत संभाग ?, विद्युत विभाग?)

परिपत्रित यादी : (परिपत्रकात अंतर्भूत असलेली ? फिरवलेली?)

धर्तीवर आधारित : (धर्तीवर ? आधारित?)

अनुक्रमणिका

नसती विनाकारण मुद्दाम पाठविल्याचे दिसते. (नस्ती (फाइल) या शाखेचा संबंध नसताना पाठविल्याचे दिसते?)

नस्ती (फाइल) आवश्यक नसताना पाठविल्याचे दिसते?)
योजना संमत ठरणे (योजना संमत होणे?)
पदाचा संभाग (पदाचा कार्यभार?)
ज्येष्ठतासूचीतील जन्मतिथी (ज्येष्ठतासूचीतील जन्म दिनांक)
क्रमबद्ध का बदलण्यात आला ? (क्रमांक/ क्रम का बदलण्यात आला?)
नोकरी असह्यपणे चालू होती. (नोकरी अखंडपणे चालू होती?)
या संज्ञेच्या जागा (या हुद्द्याच्या जागा?)
परत डाकेने (उलट डोकेने? उलट टपाली?)
योग्य तो विषय द्यावा (योग्य तो निर्णय द्यावा?)

जनतेमध्ये....असंतोष व्यक्त होणे (जनतेमध्ये....असंतोष निर्माण होणे?, जनतेकडून... असंतोष व्यक्त होणे?)

तालुक्याचे लक्ष (तालुक्याचे लक्ष्य ?), स्वयंपूर्ण टिप्पणी (स्वयंस्पष्ट ? [आरो[इर्म ?), लिलावात सवाल करणे (लिलावात बोली बोलणे?)

अर्थशून्यता: काही शब्दयोजना पूर्णतः अर्थशून्य असल्याचे दिसते. तत्सम भारदस्त शब्द वापरण्याचा मूळ इरादा, पण अगदी विपरीत रूपात वापरल्यामुळे अर्थशून्य झालेला शब्द वापरला गेल्याचे अशा प्रकरणी दिसते. अशी उदाहरणे अगदी तुरळक असली तरी त्यांचा उल्लेख ण करणे योग्य नाही. कष्ठक्षम्य (कष्टाबद्दल क्षमस्व?) बढोत्तरी (बढती?)

निसू-१८ मधील "... निविदेत ठेवलेल्या रकमेच्या शे. १० टक्के शोधक्षकता प्रमाणपत्र सादर अपंजीयीत ठेकेदाराकडून..." या वाक्यातील 'शोधक्षकता' या शब्दाचा अर्थ लागतच नाही. 'शोधक्षकता' असा शब्द योजण्याची इच्छा असावी असे वाटते. पण तोही अर्थ संदर्भानुसार योग्य वाटत नाही.

अनेकरुपता

प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांमध्ये काही संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे पर्याय वापरल्याचे आढळते. अशा काही एकार्थसूचक अनेकरूप पर्यायांची काही उदाहरणे यापुढे नमूद केली आहेत :

संभाग – विभाग
क्रमवार यादी – श्रेणीवार यादी – ज्येष्ठता सूची – क्रमबद्ध सूची
निविदाकार – टेंडरदार – निविदा भरलेल्या व्यक्ती

कोटेशन सूचना – निविदा सूचना – जाहीर निविदा सूचना
टेंडर नोटीस – टेंडर्स पाहिजेत – निविदा – टेंडरविषयी जाहीर खबर
निविदापत्र – निविदा फार्म – टेंडरचे फार्म – निविदा प्रपत्र – टेंडर फार्म्स.
जिल्हाध्यक्ष – जिल्हाधिकारी – जिल्हा अधिकारी
विभाग प्रमुख – विभागाध्यक्ष – कक्ष अधिकारी – कक्षाधिकारी

अनेकार्थता

या नमुन्यांमधील काही शब्दयोजना वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे अर्थ सूचित करण्यासाठी वापरली गेल्याचे आढळते. अशी काही उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत :

मंत्रालय : (१) महाराष्ट्र शासनाचे मुंबई येथील प्रमुख कार्यालय
(२) केंद्रीय शासनाचा प्रशासकीय विभाग. जसे : गृह मंत्रालय

विभाग : (१) प्रशासकीय विभाग क्षेत्र. जसे : विभागीय आयुक्त
(२) महाराष्ट्र शासनाचा प्रशासन यंत्रणेतील एक शाखा. जसे : गृह विभाग
(३) विद्यापीठातील शिक्षणशाखा. जसे : विकृतिशास्त्र विभाग
(४) महाविद्यालयातील शिक्षण शाखा. जसे : रसायनशास्त्र विभाग

अन्य भाषा-प्रभाव

अन्य भाषांचा संपर्क किंवा प्रभाव यामुळे भाषेच्या शब्दसंपत्तीवर परिणाम होत असतो. मराठी भाषेवर तिच्या जन्मापासून संस्कृत, इंग्रजी, हिंदी, कानडी, गुजराती, फारसी अशा अनेक अन्य भाषांचा प्रभाव पडलेला आहे. अन्य भाषांतील असे कित्येक शब्द आजच्या प्रमाण मराठीत एकजीव झाले आहेत, मराठी प्रत्ययादी प्रक्रियांनुसार मराठीत वावरत आहेत. मराठी भाषेने आत्मसात केलेल्या व पचवलेल्या या अन्य भाषांतील शब्दांमुळे मराठीचे 'मराठी' पण विस्कळित वा विकृत ण होता तिची शब्दसंपत्ती समृद्ध झाल्याचे दिसते. उलट, अन्य भाषांपैकी काही भाषांतील शब्द मराठीत वापरले गेल्याने मराठीचे 'मराठीपण' हरवले जात आहे, नष्ट होत आहे व मराठी कृत्रिम बनत आहे असेही दिसून येते. आधुनिक प्रशासनिक मराठी भाषेचा, लगतपूर्वीच्या स्वातंत्र्यपूर्ण काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात, अजूनही प्रशासन क्षेत्रात वापरात असलेल्या इंग्रजी भाषेशी आणि संघभाषा किंवा संपर्कभाषा म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र शासनाच्या प्रशासनात वापरात असलेल्या हिंदी भाषेशी सतत व विशेष संबंध येत आहे. संस्कृत ही मराठी भाषेची जननी असल्यामुळे पडलेल्या संस्कृतनिष्ठतेच्या छायेचा विचार याच प्रकरणात पुढील छेदकात केला आहे. येथे प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांच्या अवलोकनानंतर शब्दयोजनेबाबत आढळणाऱ्या इंग्रजी व हिंदी या भाषांच्या प्रभावाची काही ठळक उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत :

इंग्रजी भाषेचा प्रभाव : प्रशासनिक मराठीच्या शब्दयोजनेवर इंग्रजीच्या सरावामुळे वा अन्य कारणांमुळे इंग्रजी भाषेचा बराच प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. अभ्यासलेल्या नमुन्यांमध्ये एकूण पाच प्रकारांनी हा प्रभाव पडल्याचे दिसते. प्रत्येक प्रकारची काही ठळक उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत :

नमुन्यांमध्ये काही इंग्रजी शब्द मराठी लेखनाच्या ओघात, त्यांच्या मूळ स्वरुपात पण देवनागरीमध्ये लिहून मराठी भाषेचे व्याकरणाचे नियम लावून व जोडशब्दांत अन्य मराठी शब्दांसह वापरल्याचे दिसते. अशा शब्दांपैकी बहुतांश शब्द सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी या प्रकारांमध्ये आढळतात. या प्रकारची उदाहरणे अशी :

नामिनेशनद्वारे बढती	सिनीआरीटीला संरक्षण
वाटरमन	स्लीपरमध्ये
लाबोरेटरी अटेन्डन्टची जागा	नार्मप्रमाणे
टाईपिस्टची टेस्ट	कम्पवर
डिसचार्ज प्रमाणपत्र	कोन्डोनेशनचे प्रस्ताव
स्टाप पेमेंटचे पत्र	ड्युप्लिकेट ड्राफ्ट
ओव्हरड्यू इंटरेस्ट	सुपरवायजरी स्टाफला
रेकार्ड रूममध्ये	स्टम्प पेपरवर
पेन्शन व लीव्ह सॅलरी कंट्रीब्युशन	
बिलाच्या बिनचूकपणाबद्दल	अपिलाचे ज्ञापन
फाइलमध्ये	सुनावणीची नोटीस
पासबुकासाठी	चेकने व्यवहार
ओपनकास्ट पद्धत	फ्रेश पदवीधर
स्टाक सर्टिफिकिटे	पोस्ट करणे (टपाल पेटीत टाकणे याअर्थी)

मराठी लेखनाच्या ओघात परंतु इंग्रजी भाषेच्या व्याकरणप्रक्रियेसह वापरलेले म्हणजे अनेकवचने, विशेषणे, धातुसाधिते अशा स्वरुपात वापरलेले इंग्रजी शब्दही बरेच आढळतात. असे शब्दही बव्हंशी सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी यांमध्येच आढळतात. अशा शब्दांची काही उदाहरणे पुढे नमूद केली आहेत :

डिस्ट्रिक्ट स्पेशल ऑडिटर सोसायटीज्	टायपिस्ट्स्
केसेस पेंडिंग आहेत	सिंगल सीटेड
कॅश क्रेडीट खते	इंटरेस्ट पेएबल खाते
इंटरेस्ट रिसिव्हर खाते	सिल्ड पॉकीट
सिझंड	बीडर्स
बीडस्	लॉट्स्

अनुक्रमणिका

प्रथम मराठी शब्द वापरून नंतर कंसात रोमन लिपीत वा देवनागरी लिपीत इंग्रजी प्रतिशब्द देण्याची प्रवृत्तीही आढळून येते. असे शब्द वरील दोन प्रकारांच्या तुलनेने कमी, परंतु लक्षात येण्याजोग्या प्रमाणात आहेत. त्यांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे :

सरसहा पुनर्रचना (wholesale change or reconstitution)
कोणतीही अधूनमधून (at random)
मुख्य सहायक (Head Assistant)
संकलन पद्धतीत (compilation system)
वार्षिक रजिस्टरामध्ये (REcord keeper's Docket Sheet Registers)
अभ्यासक्रमाबाबत केलेल्या आराखड्याची (syllabus frame) प्रत
भाषाविषयक प्रयोगशाळेप्रमाणे (language workshop)
एकाच्या नवे असलेला परंतु मागे सही करून दुसऱ्याच्या नावे केलेला क्रास चेक (थर्ड पार्टी क्रॉस चेक), एकल संक्रमणीय मतदानाच्या (सिंगल ट्रान्सफरेबल व्होट)

मराठीच्या प्रकृतीशी विसंगत वाटणारे, परंतु बेमालूमपणे मराठीत लिहिलेले व इंग्रजी भाषेच्या समानार्थी साब्दांच्या धर्तीवर बनवलेले शब्दही आढळतात. उदाहरणार्थ :

दिनांकित (dated), स्वाक्षरीत (signed)
निम्नस्वाक्षरीकार (undersigned)
'जेथे आहे जसे आहे' तत्त्वावर (on 'as is where is' basis)
अडचणी अनुभवाव्या लागणे (to experience difficulties)

मराठी लेखनाच्या ओघात मराठी शब्द वापरण्याऐवजी इंग्रजी शब्द किंवा वाक्प्रयोग रोमन लिपीमध्येच घुसडण्याची प्रवृत्तीही क्वचित आढळते.

उदाहरणार्थ : ही Terminology तेवढ्यापुरती मर्यादित राहू शकत नाही. (येथे Terminology हा शब्द अयथार्थ आहे हे वेगळेच. येथे तो शब्द 'अट' या अर्थी वापरला आहे).

राजीनामा दि. २९-८-६६ F.N. मंजूर होऊन

जिल्हा कार्यालयातील English office Record Room मधील Exempted Category वगळून ...
ही एक प्रकारे condition of service झालेली आहे.

हिंदी भाषेचा प्रभाव : प्रशासनिक भाषेवर हिंदी भाषेचा प्रभाव चार वेगवेगळ्या प्रकारांनी पडल्याचे दिसून येते. काही ठिकाणी मराठी मजकुराच्या ओघात हिंदी शब्द जसाच्या तसा वापरला गेल्याची काही उदाहरणे आढळून येतात. प्रमाण भाषेत न आढळणारे, प्रमाण मराठीत न रुळलेले, प्रमाण मराठीने न

पचवलेले, परंतु हिंदी भाषेच्या स्थानिक संपर्कामुळे मराठी भाषेच्या एखाद्या बोलीत वापरत असलेले असे हे शब्द आहेत.

उदाहरणार्थ :

बयाणा	रकम	आलमारी
खदान	कवेलू	पंजीबद्ध
अपंजीयित	उम्मेदवर	बोझ
जीमेदारी	नस्तीबद्ध	मैय्येत
असुविधाजनक	अंदाजन	आबादी
विरासतीचा हक्क	लावारास मालमत्ता	नुकसानी
हाजर	रसीद पावती	एक पंथ दो काज

मराठी लेखनाच्या ओघात, हिंदी शब्दांच्या मदतीने संयुक्त क्रियापदांचा वापर केल्याची काही उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत. हाही हिंदीच्या स्थानिक संपर्काचा परिणाम आहे.

मुकरर करणे	नसती करणे	अदा करणे
बेचन करणे	किस्तीने वसूल करणे	तबदील करणे

मराठी लेखनाच्या ओघात वापरलेला शब्द हिंदी भाषेच्या व्याकरणानुसार वापरला गेल्याची उदाहरणेही तुरळक सापडतात. हाही हिंदीच्या स्थानिक संपर्काचा परिणाम आहे.
अशा वापराची उदाहरणे अशी :

बिना पूर्व अनुमतीने	तरखाबाबद	जुना रेकार्ड
मीटर खोलीचे दोन विवर	एकूण सतरा छिद्र पाडले	

केंद्र शासनाच्या किंवा अन्य हिंदीभाषी शासनाच्या रूढ होत असलेल्या कार्यालयीन हिंदीतील शब्द वापरण्यात आल्याचेही क्वचित कुठे आढळून येते. अशी उदाहरणे विरळाच दिसतात. असे आढळलेले काही शब्द वानगीदाखल खाली देण्यात आले आहेत :

स्वास्थ्य केंद्र	स्वास्थ्य प्रमाणपत्र	सुविधा
अंकेक्षण	निर्वाचित	सुरक्षा अनामत
निविदा		

संस्कृतनिष्ठता

आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या प्रत्यक्ष व्यवहारातील नमुन्यांच्या अवलोकनानंतर संस्कृतनिष्ठ शब्दांचा वापर पाहू या. यामध्ये संस्कृतातून जसेच्या तसे उचललेले शब्द आणि मूळ संस्कृत शब्दास मराठी भाषेची प्रक्रिया (प्रत्ययादी) करून वापरलेले शब्द या दोन्हींचा अंतर्भाव आहे. अशा संस्कृतनिष्ठ शब्दयोजनेपैकी काही शब्द सामान्य अर्थाच्या रूढ शब्दांचे संस्कृतनिष्ठ पर्याय आहेत, तर काही शब्द खास प्रशासनक्षेत्रीय नवीन संकल्पना व्यक्त करणारे नवनिर्मित (मार्गदर्शक कोशातून उचललेले वा भाषाप्रेशाकाने स्वतः योजलेले) आहेत. अर्थात अशा काही नवनिर्मित शब्दांसाठी सामान्य भाषेतील रूढ मराठी पर्याय उपलब्ध आहेतच. खाली नमूद केलेल्या संस्कृतनिष्ठ शब्दांत वरील दोन्ही प्रकारच्या शब्दयोजनेच्या अंतर्भाव केलेला असून काही शब्दांनंतर कंसांमध्ये मूळ अर्थास धक्का ना लागू देता तोच अर्थ व्यक्त करणारे काही पर्यायी शब्द दिले आहेत :

समर्थनार्थ (समर्थनासाठी)
विचाराधीन असणे (... वर विचार चालू असणे)
खनिकर्म (खाणकाम)
तृतीय श्रेणी कर्मचारी (तिसऱ्या वर्गाचे सेवक)
स्थंभ (रकाना)
प्रतिवेदन (अहवाल)
नियत दिनांक (नेमलेली तारीख)
उपरोक्त (वरील)
संदर्भांकित (संदर्भात दिलेला)
अग्रेषित (पुढे पाठवलेला)
हस्तांतरण (दुसऱ्याच्या हाती सोपविणे)
कार्यवाहीस्तव (कार्यवाहीसाठी)
पुनर्रचना (नव्याने रचना)
प्रशासकीय दृष्ट्या (प्रशासकीय दृष्टीने)
पत्रान्वये (पत्रानुसार)
स्तर (थर)
अनुमोदित (अनुमोदन दिलेले, अनुमोदन मिळालेले)
दृष्टोत्पत्तीस (नजरेस)
सत्यस्थिती (खरी स्थिती)
राजस्व (महसूल)
कृषि (शेती)
नियुक्ती (नेमणूक)
विनिर्दिष्ट (विशेष उल्लेखलेला)
अधिक्रमित करणे (रद्द करणे)
दिनांकित (तारीख टाकलेला)
अनुज्ञप्ती (परवाना, लायसेन्स)
स्वाक्षरीत (सही केलेला)

अनुक्रमणिका

शावणारे यांत्रिक साधन (कानाचे यंत्र)	संज्ञा (नाव)
वैध (कायदेशीर)	उक्त (सांगितलेला)
मूर्च्छा (घेरी)	घोषित करणे (जाहिर करणे)
प्रणाली (पद्धत)	पुनरावलोकन (पुनः अवलोकन)
अत्यल्प (अगदी थोडे)	एकसमयावच्छेदेकरून (एकाच वेळी)
अदत्त (न दिलेले)	कारागृह (कारागार, तुरुंग)
परिनिरीक्षण (चिकित्सक तपासणी, बारीक तपासणी)	

भूविज्ञान	वेतनश्रेणी
अनुदानसंहिता	स्मरणपत्र
भूगर्भजल सर्वेक्षण	एकसूत्रीपणा
आयुक्त	अधीक्षक
भूअभिलेख	अभिन्यास
प्राधिकृत अभिकर्ता	आस्थापना
अनुज्ञेय	प्रदान
अग्राह्य	देय
मृत्युपत्र व्यवस्थापक	उत्तराधिकारी
अभिहास्थांकिती	उपबंध
उपार्जित	परिष्कार
अभिलेखागार	श्रवणदोष

प्रमाणेतर घटक

प्रशासनिक मराठी म्हणजे वापरमुलक भाषाप्रकार असून ते प्रमाण मराठीचेच कार्यक्षेत्रविशिष्ट रूप असणे अपेक्षित आहे. असे असूनही, आधुनिक प्रशासनिक मराठीमध्ये तिचा वापर करणाऱ्या व्यक्तींच्या निज्बोलीचे प्रतिबिंब पडल्याचे आढळते. असे अ-प्रमाण घटक बहुशः सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी या प्रकारांत आढळतात. शब्दयोजनेतील अशा प्रमानेत्र घटकांची उदाहरणे या छेदकात दिली आहेत. हिंदी भाषेच्या स्थानिक संपर्कामुळे मराठी भाषेच्या काही बोलींत आढळणारे शब्दही प्रशासानिक मराठीत आढळतात. अशा शब्दांचा उल्लेख ‘अन्य भाषेचा प्रभाव’ या छेदकात केला असल्याने ते येथे समाविष्ट केलेले नाहीत. प्रशासनिक मराठीत आढळलेल्या पूर्वोक्त प्रकारच्या अ-प्रमाण शब्दांची वा शब्दावलींची वा वाक्यप्रयोगांची उदाहरणे अशी :

आध्याप	अेनारा टपाल
दोघाणीही	स्पष्टीकरन
पैस्याविषयी	कोनास
तहशिल	बगायतदार

अनुक्रमणिका

सेवेशि	येकर
साक्षदार	सुचणा
हाजर	शास्वती
शाशन	आणखीन
वाहण	जंगणे
जुण्या	आनेवारी
निवडुण	गणणाकार
महिण्याचे आत	छानणी
मईल	आसली पाहिजेत
जागा खाली होणे	उजर ऐकला जाणे
स्विकृत करणेत आला	नाकारणेचा
पत्रद्वारा मागणी केलेस	
आणेवारी ठरवल्या जाऊ शकते	… काय प्रयत्न केल्या गेलेत

अव्याकरणिकता :

प्रशासनिक मराठीच्या नमुन्यांमध्ये व्याकरण दृष्ट्या चुकीची किंवा अशुद्ध अशी शब्दयोजना वापरली गेल्याचे काही ठिकाणी दिसून येते. बहुतांश चुका शब्दाचे सामान्यरूप न केले जाणे, नामाच्या लिंगवचनानुसार सर्वनामाचे लिंगवचन ठेवले न जाणे, विशेषणाचे व नामाचे लिंगवचन एक नसणे अशा स्वरूपाच्या आहेत. अशी उदाहरणे बव्हंशी सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी या लेखनप्रकारांमध्येच आढळून येतात. अव्याकारानिक शब्दयोजनेची काही उदाहरणे पुढे नमूद केली आहेत. उदाहरणांत अव्याकरणिक घटक अधोरेखित केला असून कंसांमध्ये व्याकरणशुद्ध रूप दिले आहे.

जर कर्मचारी…हजर झाला तर….त्यांनी (त्याने)
जुने कार्यालयातील (जुन्या)
त्याच दिवस रुजू झाले (दिवशी)
शासनाच्या सूचनाप्रमाणे (सूचनेप्रमाणे / सूचनांप्रमाणे)
समायोजनकरिता (समायोजनाकरिता)
सुधारत प्रत (सुधारित प्रत)
कोरी निविदाप्रपत्र (कोरे निविदा प्रपत्र/कोरी निविदा प्रपत्रे)
संभाव्य उपप्रश्नांस उत्तरे देण्यासाठी लागणारी स्वयंपूर्ण टिप्पणीच्या …. (लागणाऱ्या)
मी….. सत्यप्रत जोडीत आहो (आहे) (वर्तमानकाळी प्रथम पुरुषी एकवचनी रूप)
मी….. ऋणी होईल (होईन) (भविष्यकाली प्रथमपुरुषी एकवचनी रूप)

थोडक्यात, प्रत्यक्ष व्यवहारातील आधुनिक प्रशासनिक मराठीमधील शब्दयोजनेमध्ये नवनिर्मित शब्दकोशांतील पर्याय, त्यांचे मूळ इंग्रज पर्याय व अन्य मराठी पर्यायही आढळतात. एकंदरीत पाहता या

तऱ्हेच्या शब्दवापरात संस्कृतप्रचुरतेमुळे भारदस्त होऊन उच्चारसुलभता गमावलेली, हिंदी किंवा इंग्रजी भाषेच्या प्रभावामुळे कृत्रिम ठरणारी, प्रमाणेतर घटकांमुळे प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांत न शोभणारी, व्याकरण दृष्ट्या अशुद्ध व विपरीतार्थबोधक ठरणारी अशी शब्दयोजनाही विपुल आढळते.

शासनव्यवहार कोशातील शब्दयोजना

हा अभ्यास करीत असताना शासन व्यवहार कोशातील शब्दयोजनेचा विचार करण्यासाठी शासन व्यवहार कोशामधील एकूण बारा पृष्ठे यादृच्छिक पद्धतीने निवडली. त्यांमध्ये दिलेले एकूण ४८६ इंग्रजी शब्दांचे ८६७ मराठी पर्याय वस्तुनिष्ठ पाहणीसाठी अभ्यासविषय म्हणून निवडले. इंग्रजी शब्दांमध्ये cf. या शब्दांखालील शब्दगटही अंतर्भूत केले. या सर्व पर्यायांमध्ये शब्द व शब्दावल्या या दोन्हींचा समावेश आहे.

जोडाक्षर युक्तता व दीर्घता

या ८६७ मराठी पर्यायांचे, प्रथम त्यांची जोडाक्षरयुक्तता व अक्षसंख्येच्या संदर्भात दीर्घता लक्षात घेऊन, विश्लेषण केले. या एकूण ८६७ पर्यायांपैकी फक्त ४४० पर्याय जोडाक्षरयुक्त आढळले. म्हणजे निम्म्याहून अधिक पर्याय जोडाक्षरविरहित होते. सरकारी मराठीतील शब्द लांबच लांब असतात असा एक आरोप असतो. म्हणून सहा किंवा सहापेक्षा अधिक अक्षरांचे शब्द अंतर्गत असलेले पर्याय पाहिले तर ८६७ पैकी ७६ पर्याय तसे आढळले. दहापेक्षा अधिक अक्षरे असलेले पर्याय ८६७ मध्ये फक्त १० आढळले.

अन्य भाषेचा प्रभाव

यानंतर पर्यायांवरील अन्य भाषेचा प्रभाव पाहण्याच्या दृष्टीने या ८६७ पर्यायांचे, त्यांमधील संस्कृतनिष्ठ पर्याय, इंग्रजीप्रभावित पर्याय व हिंदीप्रभावित पर्याय व मिश्रभाषाप्रभावित पर्याय असे चार गटांत वर्गीकरण केले आहे.

पर्यायांची संस्कृतनिष्ठता पाहताना प्रमाण मराठीत पूर्णतः रुळलेल्या ‘परिस्थिती’ सारख्या शब्दांची गणना संस्कृतनिष्ठ शब्दांत केलेली नाही. मात्र ‘परिस्थितीजाण्य’ हा शब्द स्नास्कृतनिष्ठ मानला आहे.
चर्च, सिनेमा यांसारखे शब्द इंग्रजीप्रभावित म्हणून मोजले आहेत.

‘आंतरसंचारण’ यांसारखे प्रशासनिक संघभाषेतून आलेले पर्याय किंवा ‘मेहतर’ सारखे पर्याय हिंदीप्रभावित म्हणून मोजले आहेत.

अनुक्रमणिका

'सिनेमागृह' सारखे शब्द मिश्रभाषाप्रभावित म्हणून मोजले आहेत.

या ८६७ पर्यायांपैकी संस्कृतनिष्ठ पर्याय सुमारे ४० टक्के म्हणजे ३४९ इतके आढळले. हिंदीचा व इंग्रजीचा प्रभाव असलेले पर्याय अगदीच अल्पसंख्येत म्हणजे प्रत्येकी फक्त सहा आढळले. प्राधिकृत एजंट, मोटारगाडी, सिनेमागृह व अनुसूचित बँक हे चार पर्याय मिश्र प्रभावाचे आढळले.

अपरिचितता

अपरिचितता हा शब्द पर्यायांचा मानला जाणारा गुणधर्म वस्तुतः त्यांचा भाषिक गुणधर्म नसून दर व्यक्तिगणिक बदलणारा गुणधर्म आहे. यामुळे पर्यायांची अपरीचीत्ता वस्तूनिष्ठतेणे जोखता आली नाही. परंतु या अभ्यासासाठी घेतलेल्या एकूण ८६७ मराठी पर्यायांपैकी, प्रस्तुत लेखिकेला मूळ इंग्रजी शब्दांच्या आधाराशिवाय किंवा त्या संदर्भानंतरही अजिबात समजू शकले नाहीत असे अपरिचित शब्द मोजले असता ते एकूण ४५ (सुमारे ५ टक्के) भरले. ते पर्याय पुढीलप्रमाणे :

स्वयंतोलक, स्वयंचलित्र – पृष्ठ ५०
प्रवानिका, खान्गारक, परिक्रम न्यायालय, पर्य्राधानी – पृष्ठ १००
वळे मारणे, रिक्त वाहणावळ, अप्रवृत्त विधि, अनामपत्र, मृतभार – पृष्ठ १५०
मरणान्वेषण, अन्वेषण, दायक्रमनिर्देशन करणे, दायक्रमनिर्देशन – पृष्ठ २००
स्वात्मार्पित करणे, विसर्पण, तरंगाक - – पृष्ठ २५०
प्रकृष्ट करणे, प्रकृष्टता, प्रकृष्ट, प्रकृष्ट रीतीने, अंतःखंड करणे, आंतरसंचारण, अंतरमशागत करणे, अंतरमशागतीची कामे – पृष्ठ ३००
संवाहक - पृष्ठ ३५०
पातमुख, उत्प्रवाह, उत्प्रवाहित होने, निर्गामी, उद्वर्ध - पृष्ठ ४००
सूचक, एकस्वाधिकार औषध, आक्षिप्त ठरवणे, आक्षेपण, उत्तरापेक्षा, निर्देशपुस्तिका - पृष्ठ ४५०
लोहित ज्वर, रंगदृश्य, अध्येता - पृष्ठ ५००
अधिभार - पृष्ठ ५५०
वक्फ, कक्षसेविका, कक्षसेवक - पृष्ठ ६००

शब्दघटनेची / शब्दरचनेची वैशिष्ट्ये

उपरोक्त विवेचनात नमूद केलेल्या अभासाखेरीज संपूर्ण कोशाचे अवलोकन शब्दघटनेची/शब्दरचनेची वैशिष्ट्ये पाहण्यासाठी केले. त्या वेळी वेगवेगळ्या प्रवृत्ती आढळल्या. जसे : सामाजिक शब्द तयार करणे, उपसर्ग-प्रत्यायांच्या साह्याने साधित शब्द बनवणे, मूळ इंग्रजी शब्दाला एकास एक या प्रमाणात समांतर पर्याय निर्माण करणे किंवा एका पर्यायाच्या आधारे इंग्रजीप्रमाणेच समांतर शब्दंगट तयार करणे, नवनिर्मित

संस्कृतनिष्ठ शब्दांना दुसरा सोपा पर्याय देणे इत्यादी. अशा प्रवृत्ती दिग्दर्शित करणारी प्रत्येक प्रकारची काही उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत :

काही सामासिक पर्याय

सत्तावाद	प्राधिकारपत्र	मरणान्वेषण
काचफुगारी	दायक्रमनिर्देशन	स्वामित्वाधिकार
मृतजात	अर्थबोधिनी	जातिबहिष्कृत
सत्रसमाप्ति	अनामपत्र	मृत्युशुल्क
निशेधादेश	शिष्यवृत्तिधारी	

उपसर्गघटीत पर्याय

अधिप्रमाणता	प्राधिकार	अधिपत्र
प्रतिरोधन	अविक्रेय	प्रकृष्टता
अतिगौरव	विसर्पण	अभिकर्ता
उत्प्रवाह	उद्वर्ध	उपगृह
निर्गामी	प्रत्याशा	

प्रत्ययघटित पर्याय

प्रकृष्टता	हौतात्म्य	समृद्धी
शत्रुत्व	आंतरिक	परिसीमित
परिस्थितीजन्य		

शब्दगट बनलेले पर्याय

चलचित्र	चलचित्रगृह	चलचित्रक
चलचित्रपट	चलचित्रिकी	
प्राधिकार देणे	प्राधिकृत करणे	प्राधिकरण
प्राधिकार पत्र	प्राधिकृत	प्राधिकृतपणे
प्राधिकारी	प्राधिकार	प्राधिकारीवर्ग

एक-एक प्रमाणात पर्यायनिर्मिती (one –to-one correspondence)

Authenticity - अधिप्रमाणता, खरेपणा, विश्वसनीयता

अनुक्रमणिका

Authenticated - अधिप्रमाणित
Authenticating signature - अधिप्रमाणन स्वाक्षरी
Authentication - अधिप्रमाणन
Authentication of Bills - विधेयाकांचे अधिप्रमाणन
Authentic copy - अधिप्रमाणित प्रत
Chronological - कालक्रमानुसारी
Chronology - कालानुक्रम, कालक्रम, कालगणना

क्रियापदाचा पर्याय संयुक्त क्रियापदाने करणे :

Authenticate - अधिप्रमाणन करणे
Authorise - प्राधिकार देणे, प्राधिकृत करणे
Circumscribe - परिसीमित करणे, अंकित करणे, मर्यादित करणे
Entertain - करमणूक करणे
Enlist - भरती करणे, भरती होणे
Enslave - गुलाम करणे

संस्कृतनिष्ठ पर्यायांसह अन्य पर्याय देणे :

काही शब्दांच्या मराठी पर्यायांत नव्या, सामान्यतः अपरिचित वाटतील अशा संस्कृतनिष्ठ पर्यायांसह नेहमीचे रुळलेले किंवा रुळाण्याजोगे अन्य परिचित वा वापरसुलभ शब्दही दिल्याचे दिसून आले. उदाहरणार्थ :

Cabin - कोष्ठ, फळीघर
Above average - अधिसामान्य, सरासरीहून अधिक
Above-written - उपरीलिखित, वर लिहिलेला
Post-dated - उत्तरदिनांकित, नंतरची तारीख टाकलेला
Maintenance - परिरक्षा, सुस्थितीत ठेवणे
Embossed - उमटरेखित, समुद्धृत
Forfeiture - समपहरण, गमावणी

नवनिर्मित शब्दांसह अन्य पर्याय न देणे :

अनुक्रमणिका

काही शब्दांचे पर्याय प्ळाक्त संस्कृतनिष्ठ असून त्यांना दुसरे रुळलेले पर्याय दिलेलेच नाहीत असे दिसून आले. उदाहरणार्थ :

Reassignment - पुनःअभिहस्तांकन
Embodied - संनिविष्ट केलेला
Electrocardiogram - हृस्पंद विद्युतलेखक
Electroencephalogram - मस्तिष्क विद्युतलेखक
Tractor - कर्षित्र
Bulldozer - बलीवर्द यंत्र
Debenture - ऋणपत्र
Drain of wealth - धननिःसारण
Levelling - समतलन
Telescope - दूरेक्ष
Sharpener - तीक्ष्णक
Reafforestation - पुनर्वनसंवर्धन
Officiating appointment - स्थानापन्न नियुक्ती
Infraction - व्यतिक्रमण
Indemnity Bond - क्षतीपूर्ती बंधपत्र
Headphone - शिरोश्रवणक

यथार्थ सुटसुटीत पर्याय :

काही अतिशय सुलभ, प्रचारातील किंवा सहज रुळण्याजोगे सुटसुटीत पर्याय सुचविण्यात आल्याचे दिसले. उदाहरणार्थ :

Piece work - उक्ते काम
Accommodation bill - सोयहुंडी
Inoculation - लसटोचणी
Machinate - मनसुबा करणे, बेत करणे, कट करणे
Plutocracy - धनिकशाही
General hospital - सर्वोपचार रुग्णालय

शासन व्यवहार कोशातील अभ्यासलेल्या शब्दांच्या वस्तुनिष्ठ, तटस्थ व पूर्वग्रहरहित अवलोकनानंतर पुढील निष्कर्ष मिळाले :

(१) अभ्यासलेल्या पर्यायांपैकी सुमारे ४० टक्के शब्दपर्याय संस्कृतनिष्ठ आहेत. अन्य भाषांनी प्रभावित असे तुरळक पर्याय व ४० टक्के संस्कृतनिष्ठ पर्याय वगळता सुमारे ५८ टक्के पर्याय मराठी म्हणता येतील असे आहेत.

(२) शब्दांच्या उच्चारसुलभतेवर विपरीत परिणाम करणाऱ्या व शब्दांच्या अंगभूत कठीणपानास कारणीभूत होणाऱ्या जोडाक्षरयुक्तता व दीर्घता या दोन गुणधर्मांच्या संदर्भात अभ्यासलेल्या पर्यायांमध्ये सुमारे ५० टक्के शब्द जोडाक्षरयुक्त आहेत व तीनहून अधिक अक्षरी शब्द सुमारे ७० टक्के आहेत.

(३) मराठी भाषेच्या सुबोधातेच्या दृष्टीने किती प्रमाणात दीर्घ वा जोडाक्षरयुक्त शब्द चालवून घेता येतील याबाबत कोणतीही प्रमाणके उपलब्ध नसली तरी नवीन पर्याय निर्माण करताना वा स्वीकारताना उपरोक्त दोन मुद्द्यांच्या फारसा विचार केला असावा असे दिसत नाही.

वाक्यरचना

शिवकालातील आज्ञापत्रासारख्या प्रशासनिक लेखनात आढळणारी दीर्घ वाक्ये सप्रयोजक, परिणामकारक व अकृत्रिम होती. या पार्श्वभूमीवर इंग्रज अमलातील प्रशासनिक मराठीमध्ये आढळणारी अनेक अतिदीर्घ वाक्ये ही कृत्रिम वाटतील अशी अकारण व अवाजवी दीर्घ, गुंतागुंतीची या यादीवजा पोटवाक्यांनी युक्त अशी असल्याचे तत्कालीन नमुन्यांवरून दिसून येते. मराठी मसुदा मूळ इंग्रजी मसुद्यावरून अनुवादाने तयार करणे किंवा इंग्रजीतील वाक्यरचना अपरिहार्य वा आदर्श वाटल्यामुळे या इंग्रजीच्या धर्तीवर मराठी वाक्ये रचणे ही कारणे यामागे प्रामुख्याने असल्याचे जाणवते. इंग्रजीच्या अनुकरणातून आलेली ही मराठी वाक्यांतील अतिदिर्घता बरेचदा टाळण्याजोगी होती असे दिसून येते. मराठीच्या वाक्याराचानेत शिरलेला हा कृत्रिमपणा प्रशासनिक मराठीच्या नियोजनबद्ध विकासाची पस्तीस वर्षे संपत आल्यानंतरही कायम आहे असे दिसून येते.

गेल्या पस्तीस वर्षांमधील प्रशासनिक मराठीच्या वाक्यरचनेचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये पाहण्यासाठी त्या वाक्यांची लांबी किती आहे, वाक्यांचे किसी प्रमाणात व कोणते प्रकार (केवळ-मिश्र-संयुक्त) आढळतात, म्हणजेच वाक्ये साधी आहेत की नाहीत, तसेच नवीन कर्मणी प्रयोगाही वारंवारता किती आहे या दृष्टीने वाक्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. या अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्व नमुन्यांमधील सर्व वाक्यांचे अशा प्रकारे विश्लेषण केले आहे. उदाहरणादाखल काही नमुने या ग्रंथाच्या परिशिष्ट तीनमध्ये मुळाबरहुकुम जसेच्या तसे समाविष्ट केले आहेत आणि काही नमुने परिशिष्टात न देता प्रत्यक्ष चर्चेतच खाली यथामूल उद्धृत केले आहेत.

प्रशासनिक मराठीतील वाक्यरचनांचे सर्वसामान्य लोकव्यवहाराच्या मराठीतील वाक्यरचनांच्या संदर्भात तुलनात्मक मुल्यांकन करण्यासाठी मराठी भाषेच्या वाक्यरचनेच्या बाबतीत मनोभाषा विज्ञानाच्या व इतर अभ्यासानंतर तयार केलेली कोणतीही प्रमाणके (नॉर्म्स) उपलब्ध नाहीत असे लक्षात आले. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यात शासनाने उच्चस्तरीय मराठीच्या अध्ययनासाठी इयत्ता सातवी, आठवी, नववी व दहावी या शालेय वर्गांना लावलेल्या पाठ्यपुस्तकांतील वेच्यांमधून प्रत्येकी सुमारे शंभर शब्दांचे चार उतारे (एकूण सोळा

उतारे) निवडून त्यांमधील वाक्यरचना ही सर्वसाधारण (नॉर्मल) आहे असे मानले. तुलनेसाठी ती प्रमाणभूत मानली.

अभ्यासासाठी घेतलेल्या नमुन्यांचे अवलोकन व निरीक्षण केल्यानंतर प्रशासनिक मराठीच्या वाक्याराचानेत तीन वेगळ्या बाबी दिसून आल्या : १) अधिकाधिक शब्दसंख्या असलेल्या लांबच लांब वाक्यांचा सढळ वापर, २) मिश्र वाक्यांचा बराच वापर आणि ३) नवीन कर्मणी प्रयोगाच्या रचना. याखेरीज क्वचित व्याकरण दृष्ट्या चुकीच्या किंवा अव्याकरणिक व शिथिल वाक्यरचना आणि बोलींतील किंवा इतर भाषांतील वाक्यरचना-पद्धतीचा प्रभाव पडलेल्या वाक्यरचना यादेखील दिसून येतात.

दीर्घता : प्रशासनिक मराठीत पाचपेक्षा कमी शब्दांच्या छोट्या वाक्यांपासून ते शंभरहून अधिक शब्दांच्या अतिदीर्घ वाक्यंपर्यंत विविध लांबीची वाक्ये आढळली. वाक्याची लांबी जसजशी वाढत जाते तसतसे ते समजण्यास कठीण होऊ लागते आणि अर्थाच्या आकलनासाठी एकाहून अधिक वाचनांची गरज भासू लागते. कोणत्याही लेखनाचा अर्थ समजून घेण्यासाठी वाचणामध्ये जितका अधिक काल घालवणे आवश्यक होऊन बसेल तितका प्रशासनिक यंत्रणेच्या कामाच्या गतीवर व दर्ज्यावर प्रतिकूल परिणाम होणे अटळ आहे. या दृष्टीने प्रशासनिक मराठीच्या वाक्याराचानेचा अभ्यास करताना वाक्यांच्या लांबीचे अधिक विश्लेषण करणे आवश्यक वाटले. विश्लेशाणारे निष्कर्ष परिशिष्ट तीनमध्ये तक्ता ४.१ व ४.२ मध्ये दिले आहेत. सर्वसाधारण मराठीत ३० हून अधिक शब्दांची वाक्ये जेमतेम २ टक्के आहेत व प्रशासनिक मराठीत ती तुलनेने भरपूर म्हणजे १७ टक्के आहेत.

साधेपणा : प्रशासनिक मराठीमध्ये संयुक्त, मिश्र व केवळ या तिन्ही प्रकारांची वाक्ये आढळली. वाक्याचा साधेपणा त्याच्या प्रकारावरून ठरतो त्याचप्रमाणे त्यातील पोटवाक्यांच्या संख्येवरूनही ठरतो. म्हणून नमुन्यांतील सर्व वाक्यांचे या दोन्ही प्रकारे विश्लेषण केले आहे व सर्वसाधारण मराठीतील वाक्यांचेही तसेच विश्लेषण करून आकडेवारी एका तक्त्यात दिली आहे. हे तक्ते या पुस्तकाच्या शेवटी परिशिष्टात जोडले आहेत. ते जिज्ञासूंनी अवश्य पाहावेत. येथे थोडक्यात सांगायचे तर केवळ वाक्यांचे प्रमाण दोन्ही (प्रशासनिक व सर्वसाधारण) भाषाप्रकारांत जवळजवळ सारखेच आहे. मिश्र वाक्ये प्रशासनिक मराठीत संयुक्त वाक्यांच्या दुपटीहून अधिक आहेत, तर सर्वसाधारण मराठीत मिश्र व संयुक्त वाक्ये सारख्याच प्रमाणात आहेत. याबाबतचे तक्ते परिशिष्ट तीनमध्ये दिले आहेत (तक्ता क्रमांक ४.३ व ४.४).

नवीन कर्मणी प्रयोगाची वारंवारता : सर्वसाधारण मराठीच्या नमुन्यांमध्ये एकही नवीन कर्मणी प्रयोगाचे वाक्य आढळले नाही. तुलनेने प्रशासनिक मराठीत मात्र एकूण १२६१ वाक्यांमधील १९९६ पोटवाक्यंपैकी ४१२ पोटवाक्यांत नवीन कर्मणी प्रयोगाचा वापर आढळला. हे प्रमाण सुमारे २० टक्के (एक पंचमांश)एवढे म्हणजे बरेच जास्त होते.

अन्य भाषा-प्रभाव : प्रशासनिक मराठी भाषेमध्ये, इंग्रजी भाषेच्या प्रभावामुळे, कृत्रिम वाक्यरचना झाल्याचेही आढळते. मिश्र वाक्यांमधील पोटवाक्ये किंवा क्रियाविशेषण पोटवाक्ये ह्यांत अशी उदाहरणे

विशेषेकरून आढळतात व ती सामान्य पत्रव्यवहार, निविदा सूचना, सूचना व जाहिरात या प्रकारांत जास्त आढळतात. अशी काही उदाहरणे येथे नमूद केली आहेत :

"...... ऑफर्स किंवा ऑफर्सच्या सुधारणा, ज्या निविदा उघडल्यानंतर मिळतील, त्यांचा विचार केला जाणार नाही...."

".... कमिशनने तसेच संपूर्ण प्रमाणासाठी किंवा त्याच्या भागासाठी, जो तरीसुद्धा एकूण प्रमाणाच्या ५० हून कमी नसेल, यशस्वी निविदेसाठी पुरवठा आदेश देण्याचा अधिकार राखून ठेवला आहे."

"म्हणून मी.... सत्यप्रत जोडीत आहो जी की आपणास योग्य क्रमांक ठरविणेस उपयोगी पडेल...."

"बृहन्मुंबईचे महापालिका आयुक्त....निविदा मागवीत आहेत ज्या प्रमुख लेखापाल यांच्या.... कार्यालयात.....पोचाव्या."

"प्रमुख अभियंता......निविदा मागवीत आहेत ज्या त्याच दिवशी....उघडण्यात येतील."

"करिता पंचायत समिती भिवापूरकरिता ग्रामपंचायतीची यादी.... या कार्यालयास त्वरित पुरविण्याची कृपा करावी जेणेकरून वरील अनुदान वाटपाची त्वरित कार्यवाही करणे या कार्यालयास सोईचे होईल."

"उपरोक्त कांद्याचे कलम ३१० आणि अन्य होणाऱ्या तरतुदी, जर काही लागू असतील तर, त्यानुसार..."

"एकूण रिक्त पदांच्या ८०% अंशासाठी राखून ठेवली आहे, ज्यात वरील (४) साठी राखून ठेवलेल्या पदांचा समावेश आहे."

"पात्रतेचे प्रमाणपत्र.... मुदतीसाठीच ग्राह्य राहील, ज्यानंतर तो भारताचा नागरिक झाल्यासच त्याला सेवेत ठेवण्यात येईल."

अव्याकरणिकता : प्रशासनिक मराठीच्या अभ्यासलेल्या नमुन्यांमधील वाक्यरचनांमध्ये व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध, कोणत्याही व्याकरणिक प्रकारात न मोडणारी किंवा शिथिल स्वरुपाची वाक्येही आढळली. करता वा कर्म यांच्याशी क्रियापद जुळते ठेवण्याची काळजी न घेणे किंवा वाक्याचा प्रारंभ एका विशिष्ट प्रकारच्या वाक्यासारखा करून नंतर अन्य प्रकारची रचना अवलंबून वाक्य पूर्ण करणे यामधून अशी वाक्ये उद्भवल्याचे दिसते. अशी वाक्ये प्रामुख्याने सामान्य पत्रव्याहर या प्रकारातच आढळून येतात. अशा वाक्यांची काही उदाहरणे खाली नमूद केली आहेत :

"माझे स्वतःचे वास्तव्य खास नागपूर मुक्कामीच असल्यामुळे कायम स्वरुपाची बदली इतरत्र मला तशी जमणार नाही असा मला मागे आपल्याकडून अर्ज व त्याचे प्रत्युत्तरही दिले."

"तरी आपण वरील सर्व गोष्टींचा सविस्तर विचार करून मला योग्य तो न्याय मिळावा ही विनंती."

"... दोन्ही क्रमबद्ध याद्या निरीक्षण केल्या...."

"... तेव्हा आपणास विनंती की आपण ह्या दोन्ही याद्या निराक्षून योग्य तो फेरबदल करून घ्याल व योग्य तो क्रमांक, असेल तो मला देऊन संभाव्य घोटाळा टाळाल अशी आशा आहे."

"... तेव्हा आपणाला विनंती करण्यात येते की आपण जर हे झेंडे परत घेऊ शकत असल्यास ते परत घेऊन त्या झेंड्यांच्या बादलीत एक तर आम्हाला तेवढ्याच किमतीचे प्रमाणित आकाराचे झेंडे किंवा तेवढी किंमत (रक्कम) पाठविल्यास योग्य होईल."

"जर कुणीही स्वतःसाठी किंवा दुसऱ्यासाठी फायदा मिळविण्याच्या उद्देशाने चुकीची माहिती दिल्यास त्यावर कायदेशीर इलाज करण्यात येईल."

वाक्यरचनेबाबतच्या या अवलोकनानंतर पुढील निष्कर्ष मिळाले :

(१) अभ्यासलेल्या नमुन्यांमधील वाक्यरचना सर्वसाधारण मराठीमधील वाक्यरचनेच्या तुलनेने दीर्घतेकडे झुकणारी आहे.

(२) साधेपणाच्या दृष्टीने असे तुलनात्मक परीक्षण केल्यास संयुक्त वाक्यांच्या मानाने मिश्र वाक्यांचे अधिक प्रमाण हे प्रशासनिक मराठीचे वेगळेपण दिसते.

(३) व्याकरणदृष्ट्या चुकीची वा शिथिल वाक्यरचना, अन्य भाषा-प्रभावामुळे कृत्रिम ठरणारी वाक्यरचना याही आधुनिक प्रशासनिक मराठीत आढळून येतात.

(४) नवीन कर्मानी प्रयोगाची प्रकर्षाने जाणवणारी वारंवारता हे या मराठीचे व्याकरणिक वैशिष्ट्य जाणवते.

काही नमुने

आधुनिक प्रशासनिक मराठीची लेखनपद्धती, लेखनधाटणी, शब्दयोजना व वाक्यरचना यांची वैशिष्ट्ये वर चर्चेच्या सोयीसाठी वेगवेगळी नमूद केली आहेत. प्रत्यक्षात त्यांतील एकाहून अधिक वैशिष्ट्ये एकत्रिपणे एकाच नमुन्यात आढळतात. अशी काही उदाहरणे आता पाहू या.

सुरुवातीला एका खाजगी संस्थेच्या वार्षिक अहवालातील पुढील वाक्य पाहा :

"आयकर अधिकाऱ्यांच्या निर्णयाविरुद्ध अपील करण्याचा आपला हक्क राखून ठेवून कमिशनर ऑफ इन्कमटॅक्स अधिकाऱ्यांचा निर्णय आता बाजूला सारण्याचा निर्णय दिला असून, संस्थेला आयकर तरतुदीनुसार सूट मिळू शक्ते काय ह्याचे संशोधन करण्याचे आदेश दिलेले आहेत; मात्र आपली संस्था व्यापक शैक्षणिक कार्य करीत असल्याचा व त्यानुसार आपल्याला आयकर लागत नसल्याचा दावा अजूनही त्यांच्या

दृष्टीने वादग्रस्त असून त्या संदर्भात आता आपण इन्कमटॅक्स ॲपलेट ट्रिब्युनल समोर अपील दाखल केले आहे.”

या दीर्घ वाक्येत अनेक विचार एकत्र कोंबलेले आहेत. संस्थेच्या सर्व सभासदांसाठी हा अहवाल असल्याने अर्थाची स्पष्टता अधिक अपेक्षित आहे. पण येथे तर पहिल्या वाचनात काहीच अर्थ निष्पन्न होत नाही. फार तर ‘आपण अपील केले आहे’ एवढे समजते. कोणत्या टप्प्याला कोणी काय केले आहे याचा पत्ताच लागत नाही. ‘निर्णय बाजूला सारणे’ यामधून ‘निर्णय रद्द करणे’ अभिप्रेत असावे. ‘सेट असाइड या इंग्रजी शब्दांचा शब्दशः अनुवाद करून ‘बाजूला सारणे’ असा शब्द प्रयोग केला असावा. तसेच ‘संशोधन’ या शब्दातून शोध घेणे, तपासणी करणे, ‘इन्व्हेस्टिगेट’ करणे हे व्यक्त करायचे असावे. ‘संशोधन’ हा शब्द ‘रिसर्च’ साठी वापरला जातो. येथे तो अजिबात लागू होत नाही. विचारांची अनावश्यक गुंतागुंत व परिणामी वाक्याची अनावश्यक दीर्घता, इंग्रजी शब्दांचा सर्रास वापर व मराठी प्रतिशब्द चुकीचे वापरलेले अशी ही परिस्थिती आहे.

आता ‘सरकारी’ मराठीचे एक उदाहरण पाहा : “सेवाप्रवेश नियमावलीतील नाम निर्देशानाने व पदोन्नतीने नेमणूक करण्यासाठी जरी काही प्रमाण विहित केले असेल तरी जेथे ते प्रमाण गेल्या काही अनेक वर्षात नेमणुका करताना लक्षात घेतले नसेल तर ते पदोन्नती नियमित व दीर्घकालीन करण्यात संदर्भात आणि ज्येष्ठता सूची निश्चित करण्याच्या संदर्भात लक्षात घेऊ नये.”

कर्मचाऱ्यांची नेमणूक व सेवेतील ज्येष्ठता या अतिशय जिव्हाळ्याच्या विषयाबाबत, केवल कर्मचाऱ्यांच्या संबंधातील हे परिपत्रक आहे. अर्थाचा काटेकोरपणा येथे आवश्यक आहे. वरील वाक्य कोणतेही विरामचिन्ह न देता लिहिलेले होते आणि ‘प्रमाण’ हा शब्द कोणत्या अर्थाने वापरला आहे याबद्दल वाद होता. एका व्यक्तीचे म्हणणे होते ‘रेश्यो’ याअर्थी तो शब्द वापरला आहे. म्हणजे एकदा नाम निर्देशनाने व एका पदोन्नतीने असे एकास एक प्रमाण अभिप्रेत आहे. तर दुसऱ्या व्यक्तीचे म्हणणे, ‘स्टॅंडर्ड’ (एज्युकेशनल) याअर्थी तो वापरला आहे. म्हणजेच पदव्युत्तर परीक्षा पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण किंवा पीएच्.डी. पदवी अशी शैक्षणिक अर्हता ठरवण्यात आलेली आहे. पहिला अर्थ बरोबर असेल तर गुणोत्तर वा ‘परस्पर प्रमाण’ असे म्हणणे अधिक योग्य झाले असते व दुसरा अर्थ बरोबर असेल तर ‘शैक्षणिक अर्हता’ असे म्हणणे योग्य झाले असते. ‘मानक’असेही म्हणता आले असते. पण कोशात ‘प्रमाण’ शब्द आहे म्हणून तो जसाच्या तसा वापरला आणि मराठीच्या अनुभवी अधिकाऱ्यालाही चटकन निर्णय घेता येणार नाही अशी परिस्थिती येऊन ठेपली. येथे शब्दनिवडीत कोशाचा वापर तारतम्य न ठेवता केला आहे. त्याखेरीज मिश्र वाक्यातील पोटवाक्यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट होण्यासाठी “विहित केले असेल तरी” यानंतर आणि ‘लक्षात घेतले नसेल तर ते’ यानंतर स्वल्पविराम देणेही जरूर होते, ते दिलेले नाहीत हे वेगळेच.

वरील दोन उदाहरणांत वाक्याच्या रचनेतील जटिलते-क्लिष्टतेबरोबरच विचारांची, कल्पनांची गुंतागुंत आहे. त्याचप्रमाणे सर्वनामांचा उपयोग, क्रियापदाची कालदर्शक रूपे यांमध्येही नेमकेपणा नाही. पण आता विद्यापीठ प्रशासनातील एका साध्या विषयावरील परिपत्रकातील हा उतारा पाहा : “असे निदर्शनास आले आहे की, विद्यापीठ विद्या परिषद/कार्यकारी परिषद यांच्या सभेसमोर ठेवण्याचे दृष्टीने ज्या विषयटिप्पणी पाठवल्या जातात त्या विनियम/परिनियम/अधिनियम किंवा इतर कोणत्या तरतुदीनुसार त्या त्या

प्राधिकरणासमोर ठेवणे आवश्यक आहे ते कोठेही नमूद केलेले नसते. तसेच वित्तीय बाबीसंबंधीचे/आस्थापणाविषयक बाबीसंबंधीचे/शिक्षणविषयक बाबीसंबंधीचे प्रस्ताव अनुक्रमे नियंत्रक, उपकुलसचिव (आस्थापणा) व उपकुलसचिव (परीक्षा) ह्यांचेमार्फत मा. कुलगुरूंना सादर न करता सरळ सादर करून वा मा. कुलगुरूंची मान्यता घेऊन, विद्या परिषद / कार्यकारी परिषदेसमोर ठेवण्याचे दृष्टीने पाठविण्यात येतात.

....त्या दृष्टीने असे निर्देश देण्यात येतात की, विद्यापरिषद/कार्यकारी परिषदेसमोर किंवा प्राधिकरणासमोर विषय ठेवण्याकरिता पाठविताना तो अधिनियमातील / परीनियमातील / विनियमातील / सेवानियमातील किंवा इतर कोणत्या तरतुदीनुसार ठेवणे आवश्यक आहे, तसेच, विषय, वित्तीय बाबींशी संबंधित असल्यास संबंधित फाईल अनुक्रमे नियंत्रक/उपकुलसचिव (आस्थापणा)/ उपकुलसचिव (परीक्षा) ह्यांचेमार्फत मा. कुलगुरूंना सादर करण्यात येऊन, त्यांची मान्यता घेण्यात आली आहे, यासंबंधीचा उल्लेख कमिटी विभागाकडे विषय पाठविताना, त्यासोबत जे पत्र पाठविण्यात येते त्यामध्ये व टिप्पणीमध्ये असावा."

लांबच लांब वाक्ये लिहिण्याची प्रवृत्ती येथेही दिसतेच. एकाच वाक्यात अनेक मुद्दे कोंबले गेले आहेत. प्रस्तुत परिपत्रक केवल विशिष्ट अधिकाऱ्यांशीच संबंधित आहे. त्यांनी अनुसरायच्या विशिष्ट कार्यपद्धतीविषयीच्या सूचना त्यात आहेत. नेहमीच्या कामकाजाचा सराव व परिचय असल्याने विद्यापरिषद, कार्यकारी परिषद, विनियम, परिनियम इत्यादी शब्द किंवा नियंत्रक, उपकुलसचिव, कुलगुरू अशी पदनामे त्यांना नवीन नाहीत. हे शब्द नवनिर्मित असले तरी सरावाने रूढ व परिचित झाले आहेत. त्यांचा वापरही योग्य तसा झाला आहे. पण असे असूनही मजकुराचा अर्थ समजून घेऊन त्यानुसार कार्यवाही करण्याची इच्छा असेल तर एका वाचनाने अर्थाचे आकलन होणार नाही अशी स्थिती आहे. अनेक विचारांची, कार्यवाहीतील टप्प्यांची मालिका, त्यांचा क्रम आणि पद्धत यांची इतकी सरमिसळ या वाक्यांत आहे की अपेक्षित परिणाम म्हणजे सूचनांची अंमलबजावणी अवघडच आहे.

या उदाहरणाबाबत हे जे मत प्रथम वाचनानंतर झाले त्याला पुष्टी मिळवून देणारे आणखी एक उदाहरण त्याच फाइलीमध्ये मिळाले. वरील उदाहरणातील परिपत्रक रवाना झाल्यानंतर सुमारे एक वर्षभरानंतरच्या तारखेचे त्याच विषयाबाबतचे दुसरे परिपत्रक वाचायला मिळाले. या दुसऱ्या परिपत्रकाचा मसुदा भाषिक तुलनेसाठी पाहणे उद्बोधकच नव्हे तर मराठीप्रेमी वाचकाला आल्हादजनकही ठरेल असे वाटते. तो मसुदा असा :

"…. विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या प्राधिकरणासमोर विषय ठेवण्यासाठी विषय टिप्पणी पाठविण्याचे दृष्टीने निरनिराळ्या परिपत्रकांद्वारे वेळोवेळी ज्या सूचना निर्गमित केल्या आहेत त्यांचे काटेकोर पालन होत नसल्याचे दिसून आले आहे.

करिता या संदर्भात पुन्हा विनंती करण्यात येते की निरनिराळ्या प्राधीकरणांसमोर विषय ठेवण्याच्या दृष्टीने पाठविताना परिपत्रकातील सूचनांचे पालन करूनच विषय/विषय टिप्पणी पाठवीत जाव्यात अन्यथा विषय टिप्पणी स्विकारण्यात येणार नाही.

निर्निराल्क्या परिपत्रकांद्वारे निर्गमित केलेल्या सूचनांचा थोडक्यात गोषवारा पुन्हा खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहे :

१) विद्याविषयक परिषदेमधून कार्यकारी परिषदेसमोर ठेवावयाच्या अथवा कार्यकारी परिषदेला सादर करावयाच्या विषयाची टिप्पणी मराठी मध्येच पाठवावी.

२) परिनियम/विनियम/अधिनियम/सेवानियम किंवा इतर कोणत्या तरतुदीच्या आधारे विषय कार्यकारी परिषदेसमोर/ विद्या परिषदेसमोर ठेवणे आवश्यक आहे. त्याच तरतुदीच्या उल्लेख टिप्पणीमध्ये शेवटी असावा.

३) विद्या परिषद / कार्यकारी परिषदेकडून अपेक्षित असणाऱ्या ठरावाचे प्रारूप टिप्पणीसोबत जोडण्यात यावे.

४) विद्या परिषदा/कार्यकारी परिषदेच्या मुख्य विषय सुचित विषयक घेतला जावा या बेताने टिप्पणी मंजूर होऊन येताच त्यांच्या प्रती कुलसचिव कार्यालयातील समिती विभागास पुरविण्यात याव्यात. विषय ऐनवेळी पाठविण्यात येऊ नयेत.

५) विषय, आस्थापणा/अर्थ विभाग / परीक्षा विभाग यांच्या संबंधित असल्यास अनुक्रमाने उपकुलसचिव (आस्थापणा) / नियंत्रक / उपकुलसचिव (परीक्षा) यांच्याकडून संबंधित नास्तीची छाननी करून घेऊन, यांच्या मार्फतच नस्ती मा. कुलगुरूकडे मंजूरातीस्तव सादर करावी व याबाबत मुखपत्रात त्याचा उल्लेख करावा.

६) विषय टिप्पणीस कुलगुरूंची मान्यता घेण्यात आली किंवा नाही यासंबंधी उल्लेख सोबत पाठविण्यात येणाऱ्या पत्रात (मुखपत्रात) करावा.

७) विषयाबाबत विषय टिप्पणी पाठविताना – विषय टिप्पणीतील मुद्याबद्दल व इतर पूरक माहिती कार्यालयीन माहितीस्तव अलगरीत्या सोबत पाठवावी.

८) कार्यकारी परिषदेसाठी विषय टिप्पणीच्या ८०, विद्यापरिषदेसाठी १२० व दोन्हीही परिषदांस जाणाऱ्या विषयाच्या १८५ प्रती पुरविण्यात याव्यात.

९) विद्या परिषद/कार्यकारी परिषद यांनी निर्णय कळविल्यानंतर स्मरणपात्रांची वाट न पाहता त्या निर्णयावर अंतिमरीत्या कार्यवाही होईपर्यंत कार्यवाही करण्याची जबाबदारी संबंधित अधिकाऱ्याची राहील.

करीता ह्या परिपत्रकाद्वारे सर्व संबंधितांना कळविण्यात येते की, त्यांनी निरनिराळ्या प्राधिकरणांसमोर विषय-विषयटिप्पणी ठेवण्याचे दृष्टीने पाठविताना वरील सूचनांचे पालन करावे ही विनंती.

अनुक्रमणिका

आपला नम्र,
स्वाक्षरित
(कुलसचिव)"

हा दुसरा मसुदा पाहणे आल्हाददायी होईल असे वर म्हटले त्याचे कारण लक्षात आले असेलच. अगोदरच्या परिपत्रकाचे पालन नीट होत नाही यासाठी नवे परिपत्रक काढताना त्याची भाषिक रचना पूर्णतः बदलण्याची ही कल्पना ज्या व्यक्तीच्या मनात आली असेल ती खरोखरच अभिनंदनास पात्र आहे. भाषेचा इतका विचार करून व योग्य तऱ्हेने भाषेत बदल करून अपेक्षित कार्य करवून घेणे शक्य आहे याची जाणीव झाल्याचे हे चिन्ह खरोखरच प्रसादचिन्ह आहे. आणखी एक संतोषचे कारण हे की पहिल्याच सूचनेत 'टिप्पणी मराठीतच पाठवावी' असा आग्रह आहे. मराठीचा वापर व्हावा व तो योग्य रीतीने व्हावा या दोन्ही इच्छा या उदाहरणाने व्यक्त होतात.

भाषारचनेच्या दृष्टीने विचार केला तर आधीच्या मसुद्यात एकाच वाक्यात अनेक विचार, अपेक्षा कोंबल्या होत्या, त्याऐवजी दुसऱ्या मसुद्यात एक एक विचार क्रमवार सुसंगतपणे मांडला असून अपेक्षित कार्यवाही वेगवेगळ्या परिच्छेदांत (क्रमांकासह) दिली आहे.

नस्ती, मंजूरातीस्तव असे स्थानिक बोलीतील हिंदीप्रभावित शब्द आणि प्राधिकरण आस्थापणा, विषय सूचित (विषयसूचीत याऐवजी), अंतिमरित्या असे अ-शुद्धलेखन या शब्दयोजनेतील बाबीही नमूद करण्याजोग्या आहेत. प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट पदनामे इत्यादी शब्दप्रयोग मात्र बिनचूक आहेत.

बरोबरीच्या दर्ज्याच्या किंवा कदाचित दुय्यम दुर्ज्याच्या अधिकाऱ्यांना हे सूचनावजा परिपत्रक पाठविताना व्यक्त होणारी सौजन्याची, आर्जवाची भावनाही लक्षणीय आहे. येथे करडा हुकूम नसून प्रशासनाची शिस्त व सोय म्हणून विशिष्ट पद्धती पाळावी अशी विनंती करण्यात आली आहे. वरिष्ठांची इच्छा किंवा विनंती ही खरी म्हणजे आज्ञाच असते हे प्रश्नातील तत्त्व उमगलेले अधिकारी परिपत्रकाचे पालन मनापासून करतीलच, पण त्यांना त्याचा अर्थ नीट समजायला मात्र हवा, ही आंतरिक समाज परिपत्रक काढणाऱ्याच्या मनात असावी. येथे जरब नाही असे नाही. कारण "अन्यथा विषय टिप्पणी स्वीकारण्यात येणार नाहीत" अशी जाणीव करून दिलेली आहेच. परिपत्रक संपवताना लिहिलेले 'आपला नम्र' हे शब्द मात्र सौजन्याचा अतिरेकच ठरतात. आधुनिक प्रशासनात परिपत्रकासारखा लेखनप्रकार व्यक्तिनिरपेक्ष व पदपरत्वे पाठवलेला असतो. सरकारी परिपत्रकात शेवटी फक्त पदनाम असते व जबाबदार म्हणून त्या पदधारकाची सही असते. वस्तुतः सदर परिपत्रकात देखील सुरुवातीला एखाद्या व्यक्तीला उद्देशून संबोधण्यात आलेले नाहीच. म्हणजेच सुरुवात व शेवट वेगवेगळ्या प्रकारे झाली आहेत. तसेच सामान्यतः परिपत्रकाच्या शीर्षभागी त्याचा विषय आणि संदर्भ (येथे आधीच्या तत्सम परिपत्रकांचे संदर्भ देता आले असते) दिला जातो तोही येथे दिलेला नाही हे आणखी एक वेगळेपण.

भाषेबाबत जाणीवपूर्वक सुधारणा करण्याची ही इच्छा किंवा प्रवृत्ती दाखवणारे आणखी एक उदाहरण असे : एका मसुद्यात कनिष्ठ कर्मचाऱ्याने 'अनधिकृतपणे' असा शब्द वापरला होता, तो अधिकाऱ्याने बदलून 'आनाअधिकृतपणे' केला. अन् + अधिकृत अनधिकृत (जसे-अन् + उपस्थित = अनुपस्थित किंवा अन् + आवश्यक = अनावश्यक) असा संधीचा नियम नीट आठवत नसल्याने दुरुस्ती देखील चुकीचीच झाली हे खरे, पण प्रयत्न सुधारणेचा होता. याच मसुद्यात पुढे "जर स्पष्टीकरण सादर करण्यास असमर्थ ठरलात तर" असा मजकूर होता तो बदलून "जर स्पष्टीकरण सादर केले नाही तर" असा बदल केल्याचे दिसते. अकारण संस्कृत शब्द वापरू नये ही जाणीच येथे दिसते.

एकीकडे भाषा दृष्ट्या असा जागृत व जागरूक कर्मचारी दिसतो त्याचप्रमाणे मराठी पर्यायांसाठी अडून न राहता सर्रास इंग्रजी शब्द वापरून व्यवहार केल्याचीही उदाहरणे दिस्तते. जसे : "यानंतर काही दिवसांनी आपण हे आईल इंजिन व सक्सन पाइप परत पाठवले. परंतु त्याला इंजिनाचे हेड लावलेले नव्हते व ते आपणसुद्धा आणून देण्याचे व आईल इंजिनला फीट करून देण्याचे कबूल केले...." किंवा.... "करिता आपणास पुन्हा विनंती करण्यात येते की, इलेक्ट्रिक मोटार पंपाचे पावसापासून तसेच चोरापासून संरक्षण व्हावे. या दृष्टीने नवीन टिनाचे शेड तयार करण्याची कृपया व्यवस्था करावी."

काही ठिकाणी मुद्दाम मोठे भारदस्त (?) शब्द वापरण्याची इच्छा किंवा हौस दिसते. काही वेळा ते अनावश्यक असतात, तर कधी चुकीचे असतात. ते वापरलेले असतात क्वचित विद्वत्ता दाखविण्यासाठी, क्वचित प्रतिष्ठानिदर्शक म्हणून, तर क्वचित खरोखरच असे शब्द प्रशासनात वापरायचेच असतात अशा समजुती मुळे ! अशी काही उदाहरणे पाहा:

"…. बारमाही मजुरांचे लावण्यार्थ मंजुरी प्रदान करण्याबाबत …. प्रक्षेत्रावरील सर्व मजूर संपावर असल्यामुळे प्रक्षेत्रावरील दैनंदिन कामकाजाचा खोळंबा निर्माण झाला होता… तेव्हा विनंती ही की प्रक्षेत्रावर संपाची सांगता झाल्यामुळे ऋजू झालेल्या…पगार काढण्यार्थ मंजुरी प्रदान करावी ही विनंती." 'सांगता' यज्ञाची होते, समारंभाची होते, संपाची नाही ही बाबत लक्षात घेतली गेलेली नाही. लावण्यार्थ, काढण्यार्थ हे शब्दही 'आदेशार्थ' च्या धर्तीवर चुकीचे बनवले आहेत. 'रुजू' शब्दात 'ऋजू' असा 'रु' ऐवजी 'ऋ' वापरला आहे. एका ठिकाणी 'संपूरक कारणास्तव' असा शब्दप्रयोग होता. पुढे कंसात 'कम्पेन्सेट ग्राउंड' असा इंग्रजी शब्द देवनागरीत होता. तपशिलाने वाचल्यावर ते 'कम्पाशनेट ग्राउंड' होते, असे लक्षात आले. 'कम्पाशनेट' या साठी कोशात 'अनुकंपा' असा पर्याय आहे. 'कम्पेन्सेट' साठी 'भरपाई' हा पर्याय आहे.

एका पत्रावर शेरा होता : "तुमच्या रजेमुळे कार्यालयीन कामाचा व्यत्यय होतो" येथे 'खोळंबा' शब्द अभिप्रेत होता. 'निदेश' देणे याऐवजी परिपत्रकात 'निर्देश' देणे असे म्हटले होते. निदेश म्हणजे सूचना, निर्देश म्हणजे संदर्भ हा फरक लक्षातच घेतलेला नव्हता.

'सरेंडर लीव्ह' साठी कोशामध्ये 'प्रत्यर्पित रजा' असा शब्द आहे. परंतु या विद्यापीठात वाचलेल्या कागदपत्रांत सर्वत्र त्याऐवजी 'उत्सर्जित रजा' असा पर्याय वापरल्याचे दिसले. 'उत्सर्जन' म्हणजे 'एक्सक्रिशन', श्वसनसंस्थेप्रमाणे वा पचनसंस्थेप्रमाणे 'उत्सर्जनसंस्था' शरीरात असते असे कधी खुलासेवार सांगितलेच गेले नसावे. 'अर्जित' म्हणजे ठराविक काळ कर्तव्य बजावल्यानंतर मिळवली जाते ती रजा आणि

अशी रजा प्रत्यक्ष न घेता शासनला परत करून फक्त रजावेतन घेतले जाते. त्या वेळी तुमच्या खात्यातून वजा केली जाते ती तुम्ही शासनाला पुनः अर्पण करता अशी 'प्रत्यर्पित रजा' असा खुलासा कोशात नसल्याने अशी चूक घडली असावी.

'कम्युटेड लीव्ह' साठी कोशात दिलेला 'परिवर्तित रजा' हा पर्याय परावर्तीत, परावार्तिक अशा चुकीच्या स्वरुपात वापरल्याचे दिसले.

'वर्कचार्ज्ड' साठी कोशातील 'कार्यव्ययी' शब्द न वापरता 'कार्यव्यापी' हा शब्द वापरल्याचे आढळले.

कोशात नसलेले पर्याय – विपरीत अर्थाचे सुद्धा- वापरणे किंवा कोशातील शब्द चुकीच्या पद्धतीने लिहून वापरणे ही प्रवृत्ती सरकारी कार्यालयातही अजिबात दिसत नाही असे मात्र नाही. एका सरकारी महाविद्यालयातदेखील 'कम्युटेड लीव्ह' साठी 'परावर्तित रजा' असाच पर्याय वापरल्याचे आढळले. एका महाविद्यालयाची कागदपत्रे चालताना आणखी एका गोष्टीला पुष्टी मिळाली. उच्चारण्यास कठीण व जोडाक्षरयुक्त शब्द एक तर भाषेत रुळत नाहीत, रूढ होत नाहीत, झालेच तर अपभ्रष्ट व चुकीच्या स्वरुपात वापरले जातात. या कागदपत्रांत 'सांख्यिकी' हा 'स्टॅटिस्टिक्स' या इंग्रजी शब्दाचा मराठी पर्याय (विभागाचे नाव) पुढील सहा प्रकारांनी लिहिलेला दिसला : १) सांख्यिकी २) सांख्यकीय ३) सांखीकी ४) सांख्यकीशास्त्र ५) सांख्याकी ६) सांख्यकीशास्त्र. शासकीय परिभाषा कोशात भौतिकी, यांत्रिकी या धर्तीवर 'सांख्यकी' हा पर्याय दिलेला आहे. आता प्रश्न असा आहे की 'संख्याशास्त्र' हा थोडाफार रूढ शब्द का नाही वापरायचा ? परिभाषा समितीने तो शब्द विचारात घेऊन नाकारला होता का ? हे सर्व समजण्याचा अधिकार जनतेस आहे. तो कसा वापरला जाणार ?

लेखनाच्या ओघात तांत्रिक शब्द चटकन सुचला नाही म्हणून एखादा इंग्रजी शब्द देवनागरीत लिहिण्याची वृत्ती काही ठिकाणी दिसली तद्वच काही वेळा रूढ सोपा शब्द प्रचलित असूनही इंग्रजी शब्द वापरल्याचेही दिसले. जसे : "हे .... आज दि.... रोजी कामावर ऑफिस अवरप्रमाणे रुजू झाले." किंवा "अडमिशन सेलचे कामाकरिता आपणास ड्युटी देण्यात आली असून..."

मात्र याच क्षेत्रात कोशात नसलेले पण भाषेत चपखल बसणारे काही शब्दही सहज वापरल्याचे दिसले. कोणताही अहवाल किंवा योजना इत्यादी पाठवताना त्याच्यावर एक पत्र – ज्याला इंग्रजीत 'कव्हरिंग लेटर' असे म्हणतात – पाठवण्याची प्रशासन क्षेत्रात प्रथा आहे. शासनाच्या कोशात व शासन व्यवहारातही त्यास 'उपरिपत्र' असे म्हणतात. विद्यापीठाच्या वापरत यासाठी 'मुखपत्र' हा पर्याय आढळला ! काही ठिकाणी स्पष्टीकरणासाठी 'सोबत पाठवण्यात येणारे पत्र (मुखपत्र)' असाही उल्लेख आढळला. 'कान्फिडेन्शियल' नसलेले म्हणजे 'गोपनीय' नसलेले पत्र ते 'ओपन लेटर' म्हणजे खुले पत्र होय. त्याऐवजी 'उघड पत्र' असा पर्याय आढळला व 'उघड आवकजावक नोंदवही' असाही पर्याय आढळला.

इथे आणखी एक विशेष आढळला तो म्हणजे विद्यार्थ्यांना उद्देशून काढलेल्या पत्रकांमधील भाषेत अनौपचारिक व औपचारिक अशा लेखनधाटणींचे मिश्रण ! वाक्प्रचारांचा, म्हणींचा, सुवचनांचा आधार घेऊन

मनवळवणीचा, चुचकारण्याचा सूर ! "सुबुद्ध व विवेकशील विद्यार्थ्यांनी मौन धारण न करता पुढे आले पाहिजे.... 'अध्यात ना मध्यात ही प्रवृत्ती सोडली पाहिजे...." "असाध्य ते साध्य, करिता सायास – कारण अभ्यास, तुका म्हणे ही उक्ती लक्षात ठेवली पाहिजे..." ही त्याची काही उदाहरणे !

समारोप

गेल्या ३५ वर्षांमधील प्रशासनिक मराठीच्या स्वरूपाच्या व वैशिष्ट्यांच्या या अभ्यासाचे सार पुढीलप्रमाणे थोडक्यात सांगता येईल :

(१) आधुनिक प्रशासनिक मराठीमध्ये लेखनप्रकारांचे नावीन्य व लेखनपद्धतीची क्षेत्रविशिष्टता, ही लेखनपद्धतीची वैशिष्ट्ये दिसतात.

(२) व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्षता, सौजन्यपूर्णता, अनलंकृतता, निःसंदिग्धता ही लेखनधाटणीची वैशिष्ट्ये आढळतात.

(३) संस्कृतनिष्ठता, जोडाक्षरयुक्तता, प्रशासनक्षेत्रविशिष्टता हीही शब्दयोजनेची वैशिष्ट्ये दिसतात.

(४) वाक्यरचनेची दीर्घता व मिश्रता हे गुणधर्म दिसतात, आणि नवीन कर्मणी प्रयोगाची वारंवारता हे व्याकरणिक वैशिष्ट्य दिसते.

(५) आधुनिक प्रशासनिक मराठीतील अनेक नमुन्यांच्या, उपरोक्त मुद्द्याच्या आधारे केलेल्या अवलोकनानंतर असे लक्षात येते की, आधुनिक प्रशासनिक मराठीची उपरोक्त बाबतीतील वैशिष्ट्ये व वेगळेपणे ही प्रकर्षाने जाणवतात, आणि म्हणूनच आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे रुप प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार म्हणून प्रस्थापित झाले आहे.

या पुढील प्रकरणामध्ये आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे स्पष्ट झालेले हे स्वरूप व तिचे विशेष विचारात घेता, एक सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार म्हणून असलेले प्रशासनिक मराठीचे अधिभाषिक प्रयोजन व कार्य पार पाडण्याच्या दृष्टीने ही मराठी यशस्वी होत असल्याचे दिसते किंवा कसे याचे विवेचन केले आहे.

अनुक्रमणिका

प्रकरण पाच

परिणामकारक संवादसंस्थापनातील यशापयश

आधुनिक काळात प्रशासनक्षेत्रात मराठीचा वापर करण्यामागील प्रयोजन जनतेला 'आकलनीय' असणारी भाषा प्रशासनात वापरणे हे होते. हे प्रयोजन पूर्णार्थाने साध्य होण्यासाठी नुसती राखण्याची काळजी घेतली जाणे जरूर आहे. म्हणून प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या विकासाचा अभ्यास करताना ही पुरेशी समर्पक, परिणामकारक व संवादसंस्थापनक्षम आहे किंवा कसे हे पाहणे आवश्यक आहे.

केवळ राजकर्त्यांचे हितसंबंध जतन करू पाहणाऱ्या वा जनतेचा संबंध अगदी तोकडा व मर्यादित असणाऱ्या पूर्वकालीन प्रशासनिक लेखनात 'परिणामकारक संवादसंस्थापनातील यशापयश' हा मुद्दा काहीसा गौण असला तरी लोककल्याणकारी व लोकशाही राज्यपद्धतीतील आधुनिक प्रशासनिक लेखनात परिणामकारक संवादसंस्थापनाचे महत्त्व अनन्य आहे.

प्रस्तुत प्रकरणात प्रथम 'परिणामकारक संवादसंस्थापन' या संकल्पनेबाबत सैद्धांतिक विवेचन केले असून नंतर आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या अभ्यासलेल्या नमुन्यांवरून त्याबाबत जाणवलेल्या विशेष बाबी सोदाहरण नमूद केल्या आहेत. शेवटी प्रशासनिक लेखनातील काही मूळ नमुने उद्धृत करून पर्यायी मसुदे सुचविले आहेत व नव्या मसुद्यांद्वारे सुचवलेल्या बदलांची चर्चाही केली आहे.

आधुनिक प्रशासनिक मराठी हा सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार असल्यामुळे प्रशासनिक मराठीचे यश अधिभाषिक प्रयोजन साध्य होण्यावरच अवलंबून आहे.

परिणामकारक संवादसंस्थापन म्हणजे काय ?

भाषेद्वारे संवादसंस्थापन (कम्युनिकेशन) होणे म्हणे प्रेषकाच्या मनातील विचाराचा अभिप्रेत अर्थ भाषिक घटकांद्वारे जसाच्या तसा भाषेच्या ग्रहणकर्त्याच्या मनात संक्रमित होणे होय.

भाषेद्वारे एका व्यक्तीचे विचार दुसऱ्या व्यक्तीस काळण्याची ही क्रिया नेहमी केवल ठोकळेबाज किंवा एकपदरी असते असे नाही. ही विचारसंक्रमणाची क्रिया अनेकपदरीही असते. प्रेषकाच्या मनातील विचारात मध्यवर्ती संदेशाबरोबरच काही सहवार्ती संदेश व प्रयोजन-संदेशही असणे शक्य असते. भाषाप्रेशाकाची प्रेषणक्षमता व ग्रहणकर्त्याची ग्रहणक्षमता यांचा समतोल साधला गेला तरच ह्या सर्व संदेशांसह विचारसंक्रमण होईल.

एखादे उदाहरण देऊन ही त्रिविध संदेशाची कल्पना स्पष्ट करता येईल. शेजार्यांच्या रेडीओवरून ऐकू आलेले गाण्याचे सूर ऐकून जेवणाऱ्या मुलांची चुळबुळ सुरु झाली आहे. ते पाहून आई म्हणाली, "शेजारचा रेडीओच इथे स्पष्ट ऐकून येतो आहे; आपला लावायची गरज नाही." त्या वाक्याचा वाच्यार्थ हाच प्रेषकाच्या मनातील मध्यवर्ती संदेश आहे. 'मुलांनी जेवताना उठू नये, शिस्त मोडू नये,' अशी अआग्या देणे हा प्रयोजन-

संदेश आहे. 'शेजारचे लोक नेहमीच आवाजवी मोठ्या आवाजाने रेडीओ लावतात व आपल्या घरातील शांतता ढळते' ही आईची नाराजी किंवा मुलांचे जेवनावारचे लक्ष उडाल्याचे आईला झालेले दुःख हे संदेश त्याबरोबर सहवर्ती आहेत.

थोडक्यात, भाषेच्या प्रेषकाच्या मनातील मध्यवर्ती संदेश, सहवर्ती (गृहीत व अनुमानित) संदेश व प्रयोजन संदेश यांच्याशी सुसंवादी असे आकलन भाषेच्या ग्रहणकर्त्याला झाले तर संवादसंस्थापन पूर्णतः व यशस्वी झाले असे म्हणता येईल. यांपैकी कोणत्याही एका प्रकारच्या संदेशाचे आकलन ग्रहणकर्त्यास झालेच नाही किंवा त्या संदेशाशी विसंवादी असे आकलन झाले तर संवादसंस्थापन अयशस्वी झाले किंवा अपुरे झाले असे म्हणावे लागेल. संवादसंस्थापानाच्या हेतूने प्रेशाकाने संदेश प्रेषित केला, पण ग्रहणकर्त्यापर्यंत तो पोचलाच नाही वा त्याला आकलन झालाच नाही तर संवादसंस्थापन झालेच नाही. पीटर ड्रकर या व्यवस्थापनतज्ञाने 'कम्युनिकेशन' ही संकल्पना स्पष्ट करताना म्हटल्याप्रमाणे प्रेषित केलेला संदेश ग्रहण केला गेल्यावरच 'कम्युनिकेशन' ची प्रक्रिया पूर्ण होते [१] . अलीकडच्या काळात कम्युनिकेशन या इंग्रजी शब्दासाठी 'संप्रेषण' हा पर्याय वापरला जातो. परंतु संप्रेषण या पर्यायामधून केवल संदेशप्रेशानाची, पाठवण्याची क्रिया सूचित होते असे लक्षात आल्यामुळे त्याऐवजी 'संवादसंस्थापन' हा पर्याय प्रस्तुत चर्चेत योजला आहे.

भाषिक व्यवहारामध्ये भाषेचा प्रेषक, भाषेचा ग्रहणकरता व प्रत्यक्ष भाषिक घटक असे तीन घटक अंतर्भूत असतात. संवादसंस्थापन संपूर्ण व यशस्वी होण्यासाठी त्या तिन्ही घटकांची क्षमता विशिष्ट दर्ज्याची व गुणवत्तेची असणे आवश्यक असते. भाषेच्या प्रेषकाची प्रेषणक्षमता म्हणजेच भाषानिर्मितीची क्षमता (कपसिटी टू प्रोड्यूस) किंवा अभिव्यक्तीक्षमता (कपसिटी टू एक्सप्रेस), ग्रहणकर्त्याची ग्रहणक्षमता म्हणजेच भाषाआकलनाची क्षमता (कपसिटी टू काम्प्रीहेंड) यांच्याप्रमाणेच भाषिक घटकांची संवादस्थापनक्षमता (कम्युनिकॅबिलिटी) ही सुद्धा या प्रक्रियेत महत्त्वाचे कार्य पार पाडीत असते. कारण भाषिक व्यवहारातील सहभागींची निर्मितिक्षमता व आकलनक्षमता यांच्याशी जुळती अशी संवादस्थापनक्षमता भाषिक घटकांत असेल तरच संवादस्थापन शक्य होते.

भाषेची 'कम्युनिकॅबिलिटी' या इंग्रजी शब्दासाठी मराठी पर्याय शोधू गेले असता आकलनीयता (इंटेलिजिबिलिटी) हा एक पर्याय सुचला. परंतु या पर्यायाद्वारे व्यक्त होणारी संकल्पना भाषेच्या ग्रहणकर्त्याशी (आकलनकर्त्याशी) अधिक संबंधित आहे. प्रेषण, भाषिक घटक व ग्रहण या तिन्ही बाजूंची उचित दाखल घेतली गेल्याचे स्पष्ट होत नसल्यामुळे तो पर्याय दूर सारावा लागला. 'संदेशवहनक्षमता' हा आणखी एक पर्याय नजरेसमोर आला. परंतु भाषेच्या 'कम्युनिकॅबिलिटी' पेक्षा वेगळी अशी एक भाषाविज्ञानातील संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी तत्सम असा पर्याय याआधीच वापरण्यात आल्याचे आढळले. आधुनिक सामाजिक भाषाविज्ञानाच्या क्षेत्रातील 'कम्युनिकेटीव कांपिटन्स' ही संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी 'संदेशवाहनक्षमता' हा पर्याय वापरण्यात आला आहे.[२] या संकल्पनेत भाषिक व्यवहारातील सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भासह प्रेषकाच्या भाषिक निर्मितिक्षमतेचा संदर्भ अभिप्रेत आहे. यामुळे 'कम्युनिकॅबिलिटी' या इंग्रजी शब्दासाठी संदेशवहनक्षमता याऐवजी 'संवादसंस्थापनक्षमता' हाच पर्याय स्वीकारला आहे.

प्रेषकाची भाषिक अभिव्यक्तिक्षमता व निर्मितिक्षमता आणि ग्रहणकर्त्याची भाषिक आकलनक्षमता या बाबी त्याची भाषाविषयक जाणीव (लँग्वेज कन्शसनेस), त्याचा शैक्षणिक व सामाजिक दर्जा, त्याचे कार्यक्षेत्र,

त्याची बौद्धिक कुवत अशा अनेक गोष्टींवर अवलंबून असतात. साहाज्कीच त्या व्यक्तिसापेक्ष असतात. भाषिक घटकांची संवादसंस्थापनक्षमता ही भाषेतील अर्थवाहक घटकांवर म्हणजे शब्दयोजना व वाक्यरचना यांवर अवलंबून असते. भाषेतील सुती अक्षरे अर्थहीन असतात. म्हणून अर्थवाहक अक्षरे वा अक्षरसमूह म्हणजे शब्द आणि सलग अर्थाभिव्यक्तीसाठी व विचार मांडण्यासाठी केलेली शब्दांची मांडणी म्हणजे वाक्यरचना या दोन बाबी भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता निश्चित करीत असतात. भाषिक व्यवहाराद्वारे सहभागींमध्ये संवादसंस्थापन होण्यासाठी, प्रेषकाची भाषिक निर्मितिक्षमता व अभिव्यक्तिक्षमता, ग्रहणकर्त्याची आकलनक्षमता आणि भाषिक घटकांची अंगभूत संवादसंस्थापनक्षमता या बाबी परस्परपूरक असणे, किंबहुना त्यांचा समतोल साधला जाणे आवश्यक असते.

परंतु भाषिक व्यवहारात केवळ संवादसंस्थापन यशस्वी व पूर्ण झाले की भाषिक व्यवहाराचे मूळ व अधिभाषिक प्रयोजन साध्य होत नसते. ते मूळ प्रयोजन साध्य होण्याचे संवादसंस्थापन हे एक साधन असते. संवादसंस्थापनाद्वारे जो परिणाम साधायचा असतो तो साध्य होणेही महत्त्वाचे असते. संवादसंस्थापनाची परिणामकारकता ही भाषावापराच्या रूढी, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती यांवर अवलंबून असते. परिणामकारक संवादसंस्थापनाशी (इफेक्टिव्ह कम्युनिकेशन) समतुल्य अशी ‘यथोचित विज्ञापन’ ही संकल्पना अशोक केळकर यांनी एके ठिकाणी मांडली आहे.[३] प्रेषक जीव व ग्राहक जीव यांमध्ये सुसंवाद घडवून आणायला उपकारक होणारे विज्ञापन म्हणजे यथोचित विज्ञापन असे त्यांनी म्हटले आहे. केळकरांनी ‘विज्ञापन’ हा शब्द ‘प्रेषण’ या अर्थी वापरला आहे. यथोचित विज्ञापनाद्वारा साधायचा सुसंवाद म्हणजे परिणामकारक संवादसंस्थापन.

सारांश, कोणत्याही भाषेचे परिणामकारक संवादसंस्थापनातील यशापयश जोखायचे असल्यास, त्या भाषेतील सहभागींची निर्मितीची वा अभिव्यक्तीची क्षमता व आकलनाची क्षमता या बाबींशी जुळती अशी संवादसंस्थापनक्षमता त्या भाषेत आहे किंवा नाही हे तर पाहायला हवेच. पण त्याबरोबरच सहभागींचा परस्परसंबंध, भाषिक व्यवहारामागील भाषिक व अधिभाषिक प्रयोजने, भाषेकडून अपेक्षित कार्य, तसेच भाषिक व्यवहाराचे कार्यक्षेत्र व संबंधित भाषिक व्यवहाराच्या रूढ पद्धती, सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ या सर्वच विचार करायला हवा. त्या भाषेची लेखनाची मांडणी व शैली वा धाटणी समर्पक व समुचित आहे किंवा नाही हेही पाहायला हवे.

आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या संदर्भात प्रत्यक्ष व्यवहारातील नमुन्यांच्या वा मार्गदर्शक शब्दकोशातील पर्यायांच्या चिकित्सक विश्लेषणाधरे परिणामकारक संवादसंस्थापनक्षमता जोखण्यापुर्वी या सर्व बाबींसंबंधात चर्चा करणे आवश्यक आहे.

लोकशाही शासन पद्धतीच्या स्वीकारानंतर भारतीय संविधानाने किमान शैक्षणिक दर्जा असण्याबाबतची कोणतीही अट न घालता, मानसिक दृष्ट्या कमकुवत किंवा अपसामान्य नसलेल्या आणि वयाची अठरा वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक व्यक्तीला मताधिकार दिलेला आहे आणि मतदारांना प्रशासक या नात्याने प्रशासन प्रक्रियेतील प्रत्येक बाब समजून घेता यावी, प्रशासनात सक्रिय भाग घेता यावा हे प्रयोजन

नजरेसमोर ठेवून, प्रशासनाचे माध्यम प्रादेशिक भाषा (येथे महाराष्ट्रात मराठी भाषा) असावी असा निर्णय घेतला आहे.

सरकारी भाषामंडळ अहवाल, १९५६ यामधील ही पुढील वाक्ये पुरेशी बोलकी आहेत :

(१) 'कल्याणकारी राज्यात राज्यकारभार व न्यायालये यांमध्ये सामान्य माणसाला समजेल उमजेल अशाच भाषेत काम चालले पाहिजे. देशाच्या लोकशाहीत प्रत्येक नागरिक हा भोवताली घडणाऱ्या घटनांचा न्यायाधीश असतो व त्याला आपले मत बनवायचे असते.'[४]

(२) 'आज प्रत्येक नागरिक हा या स्वतंत्र राज्यकारभाराचा भागीदार झाल्यानंतर आणि त्याला या कारभाराला अनुमती देण्याचा हक्क मताच्या रूपाने मिळालेला असताना, त्या मतदाराला कळेल, समजेल व तो त्या कारभारात अधिकाधिक रस घेऊ शकेल असाच भाषेत सरकारी कामकाज चालले पाहिजे.'[५]

यामुळे बव्हंशी, प्रशासनिक यंत्रणेतील कर्मचारी हे आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे प्रेषक म्हणून व महाराष्ट्रातील सर्व प्रौढ मतदार हे आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे ग्रहणकर्ते म्हणून सहभागी राहतील. यामुळे प्रशासनिक यंत्रणेच्या कर्मचाऱ्यांची भाषिक निर्मितिक्षमता वा अभिव्यक्तिक्षमता व प्रौढ मतदारांची भाषिक आकलनक्षमता यांच्या तुलनेत जुळती अशी संवादसंस्थापनक्षमता आधुनिक प्रशासनिक मराठीत आहे किंवा नाही हे पाहणे आवश्यक वाटते.

कोणत्याही भाषेची किमान संवादसंस्थापनक्षमता ठरवण्यासाठी मुलभूत भाषाविषयक जाण असलेल्या कोणत्याही निजभाषिक व्यक्तीस जास्तीत जास्त किती लांबीचे वाक्य समजू शकेल, एका वाक्यात जास्तीत जास्त किती पोटवाक्ये अंतर्भूत असल्यास वाक्याच्या आकलनास अडथळा येणार नाही हे पाहणे जरूर असते. या संदर्भात मुलभूत भाषाविषयक जाण म्हणजे काय असा प्रश्न विचारता येईल. कोणतीही विशिष्ट शैक्षणिक पातळी वा दर्जा, व्यक्तिगत अशी विशेष बौद्धिक कुवत यांची अपेक्षा न ठेवता प्रौढ निजभाषिकास असलेली भाषाविषयक जाण (लिंग्विस्टिक कॉम्पिटन्स) म्हणजे मुलभूत भाषाविषयक जाण.

प्रौढ मराठी निजभाषिकाची प्रमाण मराठीच्या संदर्भातील अभिव्यक्तिक्षमता, आकलनक्षमता वा मूलभूत भाषाविषयक जाणिवेचे वा भाषिक कौशल्याचे प्रमाण (स्टॅंडर्ड किंवा नार्मल) स्वरूप यांविषयीचे संशोधन आज उपलब्ध नाही. त्यामुळे याबाबत इंग्रजी भाषेच्या संदर्भात झालेल्या संशोधनाचा आधार घेऊन व आत्मनिष्ठ तारतम्य बुद्धीचा वापर करून विवेचन करणे भाग आहे.

असे विवेचन करताना इयत्ता सातवी ते दहावी या शैक्षणिक इयत्तांसाठी महाराष्ट्रातील शिक्षण मंडळाने उच्चस्तरीय (प्रथम भाषा) मराठी भाषेसाठी नेमलेल्या पाठ्यपुस्तकांमधील वेच्यांतील काही उताऱ्यांचा स्थूल आधार घेतला आहे. प्रशासन यंत्रणेतील मसुदालेखनाचे वा टिप्पणीलेखनाचे काम करणाऱ्या सर्वांत खालच्या स्तरावरील कर्मचाऱ्याला सेवाप्रवेशासाठी किमान शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण होणे जरूर असते. तसेच महाराष्ट्रात अद्यापही निरक्षर मतदार बऱ्याच प्रमाणात असले तरी भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार व शासनाच्या धोरणानुसार सर्व प्रजेला इयत्ता सातवीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण मोफत दिले जाणार आहे. यामुळे आधुनिक

प्रशासनिक मराठीच्या सहभागींच्या प्रमाणभूत भाषिक क्षमतेचे परिमाण ठरवण्यासाठी इयत्ता सातवी ते दहावी या शैक्षणिक दर्ज्याच्या भाषिक क्षमतेचा स्थूल मानाने आधार घेतला आहे.

शब्दयोजना आणि परिणामकारक संवादसंस्थापन

आधुनिक प्रशासनिक मराठीतील संवादसंस्थापन हे शब्दयोजनेच्या संदर्भात शब्दांची अपरिचितता, बोजडता किंवा बोजडपणा आणि अयथार्थता यांमुळे बाधित होत असते, तर त्या संवादसंस्थापनाच्या परिणामकारकतेवर शब्दयोजनेची कृत्रिमता, अनावश्यकता वा अनावश्यक पुनरुक्ती, रुक्षता, सौजन्यशून्यता आदी बाबींचा प्रतिकूल परिणाम होत असतो. शब्दयोजना जितकी ग्रहणकर्त्यास परिचित, प्रेषकाच्या व ग्रहणकर्त्याच्या दृष्टीने जितकी वापरसुलभ, भाषेच्या प्रकृतीशी जेवढी जुळती तितके संवादसंस्थापन अधिक परिपूर्णतः यशस्वी होते व भाषेतील शब्दयोजना मराठी भाषेच्या दृष्टीने जितकी अकृत्रिम, मराठीच्या रूढ वापरपद्धतीशी जेवढी जवळची, तितके ते संवादसंस्थापन अधिक परिणामकारक होते. या सर्व बाबी परस्परव्यापी, एकमेकांत मिसळलेल्या आहेत; परंतु चर्चेच्या सोयीसाठी त्यांची वर्गवारी करून पुढे विवेचन केले आहे.

येथे शासन व्यवहार कोश, पदनाम कोश यांतील शब्दपर्याय आणि अभ्यासलेल्या प्रत्यक्ष नमुन्यांतील शब्दयोजना या दोहोंचा विचार केला आहे.

अपरिचितता

प्रशासनिक मराठीत वापरले जाणारे किंवा प्रशासनविषयक शब्दकोशांत असलेले कित्येक शब्द सामान्य मराठी नागरिकाला अपरिचित असतात. त्यामुळे त्यांचा अर्थबोध होणे कठीण होऊन बसते. मात्र अपरिचितता ही गोष्ट व्यक्ति सापेक्ष आहे. तसेच अपरिचितता वारंवार वापराने, नवीन विषयाचे ज्ञान करून घेऊन, विशेष शिक्षणाद्वारे कमी वा नाहीशी होण्यासारखी असल्याने तो स्थायी स्वरूपाचा दोषही ठरू शकत नाही.

काही शब्द सर्वस्वी प्रशासन क्षेत्रातच अस्तित्वच असलेल्या संकल्पना व्यक्त करणारे असे असतात. साहजिकच प्रशासन क्षेत्रातील कामकाजाशी ज्यांचा फारसा संबंध नाही अशा व्यक्तींना ते शब्द परिचित नसल्यामुळे समाजात नाहीत. वैकल्पिक रजा, नियत सेवावधी, निलंबन, उपदान, प्रपत्र, लेखा, पदनाम, विवरणपत्र, अंतरिम, अंशकालिक पद असे प्रशासन क्षेत्रातील अनेक शब्द उदाहरणादाखल देता येतील.

ग्रहणकर्त्याचा या विशिष्ट क्षेत्राशी पूर्वायुष्यात फारसा संबंधच आलेला नसल्याने त्या क्षेत्रातील शब्द त्यास अपरिचित वाटतो. ज्याने कधी शास्त्रविषयक शिक्षण घेतलेलेच नाही त्याला ‘वक्रनलिका’ हा शब्द अपरिचित वाटणे शक्य आहे. कोर्टकचेऱ्यांच्या कामाची अजिबात माहिती नसलेल्या व्यक्तीस ‘समन्स’ हा शब्द अपरिचित वाटेल.

प्रशासनिक मराठीतील काही शब्द संस्कृतनिष्ठ असल्यामुळे संस्कृतचा व्यासंग नसलेल्यास ते अपरिचित व म्हणूनच दुर्बोध वाटतात. शासन व्यवहार कोशातील प्रकृष्ट शेती, विद्यमान, अवसायन, आस्थापन, अध्यादेश, व्यादेश (इंजंक्शन), प्रावस्था (फेझ), उपस्थापक (प्रेझेन्टर), कर्षित्र (ट्रक्टर), अभिहस्तांकित, निकृंत (स्टेन्सिल), उत्प्रवासन करणे (एमिग्रेट), एकल संक्रमणीय असे कित्येक शब्द संकृतनिष्ठ असून मराठी भाषेत रूढ नाहीत. ते अपरिचित वाटतात. 'चोरडोळा' (eye-hole) ही कल्पना माहित असूनही 'अक्षिच्छिद्र' म्हणजे काय असा प्रश्न पडू शकतो. 'पशुचिकित्सालय' म्हणजे 'गुरांचा दवाखाना' हे कळणे कठीण जाते.

काही शब्द नवीन घडवलेले असतात. साहजिकच ते पुरेसे रुळलेले नसतात व त्यामुळे अनोळखी वाटतात. नामजोग धनादेश (ऑर्डर चेक), अवस्थाकल्पित वाटप (फेइड ॲलोकेशन), आवाहनपत्र (समन्स), निष्प्रभावित करणे (सुपरसीड) अशा शब्दांचा वाच्यार्थ स्थूलतः कळू शकला तरी एखाद्या विशिष्ट संदर्भात त्याचा नेमका कोणता अर्थ अभिप्रेत आहे हे कळू शकत नाही.

'लिफ्ट' म्हणजे काय हे माहित असूनही त्यासाठी घडवलेले नवे संस्कृतनिष्ठ शब्द 'उद्वहन यंत्र' किंवा 'उद्वाहक' ह्यांचा अर्थबोध होणे कठीण जाते. तसेच 'लायसन्स' माहीत असते, पण 'अनुज्ञप्ती' चा अर्थ कळत नाही. स्थायिक होण्यासाठी परदेशी जाणे हे कळते, पण 'उत्प्रवासन करणे' या शब्दांतून काहीच अर्थ समाजात नाही. 'पर्जन्याश्रयी' म्हणजे कोरडवाहू हे समजण्यास वेळ लागतो.

बोजडता

शब्दाही अक्ष संख्येतील दीर्घता व जोडाक्षरयुक्तता यांमुळे शब्द बोजड बनतो. हे दोन्ही गुणधर्मे शब्दाचे अंगभूत गुणधर्म असल्यामुळे शब्दाची 'बोजडता' व्यक्तिनिरपेक्ष असते व ती वस्तुनिष्ठ विश्लेषणाद्वारे ठरवता येते. बोजड शब्द व्यवहारात वापरण्यास त्रासदायक ठरतात. त्यामुळे त्यांचा वारंवार वापर करण्याचे टाळण्याकडे प्रवृत्ती असणे स्वाभाविक मानावे लागेल. शब्दांची अपरिचितता दूर होण्यासाठी तो व्यवहारात अधिकाधिक वापरला जाण्याची निकड असते. यामुळेच नवनिर्मित शब्द बोजड नसणे श्रेयस्कर ठरते. प्रकरण चारमध्ये वर्णिलेल्या जोडाक्षरयुक्त व दीर्घ शब्दयोजनांखेरीज आणखीही काही बोजड शब्दांची उदाहरणे देता येतील.

शासन व्यवहार कोशातील अभ्यवेक्षण (सेन्सॉरशिप), क्षेत्रस्वामी (लँडलॉर्ड), सर्वचिकित्सालय (पॉलिक्लिनिक), पुनर्वनसंवर्धन (रीअफारेस्टेशन), प्रत्यावर्तन (रिव्हर्शन), दूरेक्ष (टेलिस्कोप), बाष्पनिष्कासन करणे (ट्रान्सपायर) असे शब्द जोडाक्षरयुक्त व दीर्घ असल्याने बोजड ठरतात. मस्तिष्क विद्युतलेख, हृत्स्पंद विद्युतलेख, दायक्रमनिर्देशन (एंटेलमेंट), असमाप्य, लघुशस्त्रधारी असे कित्येक शब्द उदाहरणादाखल देता येतील. 'लघुशस्त्रधारी' या शब्दात शस्त्र 'लघु' की व्यक्ती 'लघु' असा प्रश्न एखाद्यास पडणे अशक्य नाही. 'लहान शस्त्रे धारण करणारा' किंवा फार तर लघुशस्त्रे धारण करणारा' असे म्हटल्यास शब्द फार बोजड वाटणार नाही. दिर्घतेमुळे बोजड ठरणाऱ्या शब्दांचा दोष व्यक्त करताना गनिंग या अभ्यासकाने म्हटले आहे की, जागोजागी चरबीचे थर साठलेली अतिस्थूल स्त्री पोहण्याच्या पोषाखात जशी दिसेल तसे दीर्घ व बोजड शब्द (लॉंग वूली वर्ड्स) असलेले लिखाण भासते.[६]

एका प्रमाणपत्रातील 'स्नायुबलहीनतेचा विकार', /ध्वनिसंकेत', 'श्रवणदोष' असे बोजड शब्द उदाहरणादाखल उद्धृत करता येतील. 'आपणास हाताची किंवा पायाची हालचाल करताना किंवा नियंत्रण ठेवताना अनुभवास येणारा असा एखादा स्नायुबलहीनतेचा विकार आहे काय ?' याऐवजी 'आपणास हाताची किंवा पायाची हालचाल करताना अचानक स्नायू लुळा पडून त्या हालचालीवरचा ताबा जातो काय?' असे म्हणून चालले असते. तसेच 'आपणामध्ये सर्वसाधारण ध्वनिसंकेत ऐकू न येण्याइतपत श्रवणदोष आहे काय?' याऐवजी 'आपण कानाने अधू आहात काय?' हा प्रश्न अधिक संवादसंस्थापनक्षम झाला असता !

अयथार्थता

शब्दातून वरवर पाहता प्रतीत होणाऱ्या रूढ अर्थाहून वेगळ्या अर्थाने शब्द वापरला गेला असेल तर तो अयथार्थ किंवा विपरीतार्थ ठरतो. शासन व्यवहार कोशात असे शब्द विरळा असले तरी काही शब्द वानगीदाखल देता येतील. 'पोलादी खणांचे कपात' या पर्यायावरून त्या विशिष्ट कपाटातील खण 'पोलादी' आहेत असे वाटते. वस्तुतः 'खाण असलेले पोलादी कपाट' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. 'डोळे उघडणारी घटना' (आयओपनर) ह्या पर्यायाच्या वापरामुळे घटना डोळे कशी उघडणार असा संभ्रम पडणे अशक्य नाही. याऐवजी मराठी भाषेत रुळलेला 'डोळ्यात अंजन घालणारी घटना' हा पर्याय सुचवता येईल. 'छिद्रक' आणि 'छेदक' यांपैकी छिद्रे पाडण्याचे यंत्र कोणते व छिद्रे पाडणारी व्यक्ति कोणती हे झटकन समजणे दुरापास्त होते. तसेच 'हृत्स्पंद विद्युतलेखक' हे यंत्र आहे आणि 'नंतरचे परिणाम' यांमधील अर्थभेद ज्या इंग्रजी शब्दांसाठी ते वापरावे अशी अप्लेक्षा आहे त्या मूळ शब्दांच्या संदर्भाशिवाय कळणार नाही. ते समानार्थी शब्द असून एक सामान्य व्यवहारातील साधा शब्द आहे, तर दुसरा संस्कृतनिष्ठ व म्हणूनच भारदस्त शब्द आहे असे वाटते. मुळात 'नंतरचा परिणाम' 'आधीचा परिणाम' असे नसतात. मुद्दाम बनवलेल्या शब्दांमध्ये तरी 'मागाहून पश्चात्ताप होईल' किंवा 'प्रत्येक जन आपला स्वार्थ पाहतो' असे विचित्र पर्याय नसावेत अशी अपेक्षा गैरवाजवी ठरणार नाही. 'आफ्टरइफेक्ट' या इंग्रजी शब्दाचा बराच काल रेंगाळणारा, दूरगामी परिणाम हा अर्थ 'पश्चात्परिणाम' या पर्यायामधून सूचित होतो असे वाटत नाही. तसेच एखाद्या घटनेमुळे झालेला परिणाम, दुसरे पीक वा दुसरी कापणी, किंवा पहिली कापणी झाल्यावर उगवलेले गावात हा 'आफ्टरमाठ' या शब्दाचा अर्थ 'नंतरचे परिणाम' या पर्यायामधुनही सूचित होत नाही. पदनाम कोशातील सहायक रोग अन्वेषण अधिकारी (कुक्कुटपालन) हे पद धारण करणारा अधिकारी अन्वेषण कुक्कुटांचा रोगांचे करतो, कुक्कुटपालनाच्या रोगांचे नव्हे. त्याचे भान न राहिल्याने तो पर्याय अधिकच कुचेष्टेचा विषय होतो.

कोशांतील पर्यायांप्रमाणेच प्रत्यक्ष व्यवहारातील नमुन्यांमध्येही असे काही अयथार्थ वा विपरीतार्थसूचक शब्द वापरले गेल्यामुळे संवादसंस्थापानास अडथळा पोचल्याचे दिसून येते.

एका प्रमाणपत्रामध्ये 'अपंगुत्व' हा शब्द वापरला आहे. दोन-तीन वाचानांनंतर लक्षात येते की तेथे 'अपंगत्व' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. एका जाहिरातीमध्ये 'मान्यवर डिप्लोमाधारकाकडून अर्ज मागविण्यात येत आहेत' असे नमूद केल्याचे दिसले. वस्तुतः त्यांना 'मान्यताप्राप्त' असे अभिप्रेत होते.

मागील प्रकरणाच्या अखेरीस उद्धृत केलेल्या उदाहरणांतील 'संपुरक कारणास्तव', 'कामाचा व्यत्यय', उत्सर्जित रजा' ही शब्द योजनाही संवादसंस्थापनासाच अडथळा निर्माण करते.

परिणामकारकता

संवादसंस्थापन झाल्यानंतर ते अपेक्षित परिणाम साधते किंवा नाही हे पाहणेही आवश्यक असते. भाषेत वापरलेली शब्दयोजना प्रेषक व ग्रहाणकर्ता यांच्या संबंधाचे भान ठेवणारी, भाषेच्या रूढ वापराशी जुळती व भाषेच्या सामाजिक-सांस्कृतिक बाजूची दाखल घेणारी नसेल तर ती ग्रहणकर्त्यास हास्यास्पद, अस्वीकारार्ह व क्वचित तिरस्करणीयही वाटू शकेल व परिणामतः ग्रहणकर्त्याकडून अपेक्षित प्रतिसाद न मिळण्याचा धोका राहील. प्रशासनिक मराठीतही असे शब्द आढळतात.

सर्वसामान्य भाषेहून 'वेगळा'शब्द बनवण्याच्या प्रयत्नात शब्दातून झटकन अर्थ प्रतीत झाला पाहिजे हा मूळ हेतूच नजरेआड होतो व शब्दाचे रूप हास्यास्पद ठरते. मराठी भाषेचे विशिष्ट वळण व सोडता शब्द बनवला नाही तर तो कृत्रिम वाटतो.

अशा तऱ्हेच्या शब्दयोजना ग्रहणकर्त्यास कधी हास्यासपद, कधी गूढ, कधी दुर्बोध तर कधी चीड आणण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्याही वाटतात व परिणामी संवादसंस्थापनाचा अपेक्षित परिणाम-पुढील कार्यवाही किंवा अन्य प्रतिसाद देणे-घडतच नाही.

आचार्य अत्रे यांनी नवीन प्रशासनिक शब्दांवर टीका करताना 'अभिभाषण' या शब्दाचा उल्लेख करून म्हटले होते की, "मी प्रथम हा शब्द ऐकला तेव्हा अभिहासावे की अभिरडावे हेच मला कळेना".[७] ग.प्र. प्रधान यांनी याच्याही पुढे जाऊन म्हटले आहे की 'अभि' हा उपसर्ग मोठ्या गोष्टींना वापरतो म्हणून मोठ्या माणसाच्या चितेला 'सरण' ऐवजी 'अभिसरण' म्हणजे काय?[८] 'विधि' या नवनिर्मित शब्दांची अत्रे यांनी उडवलेली टर अतिरेकी असली तरी मराठी भाषेत नव्याने बनवलेले शब्द भाषेच्या सामाजिक बाजूकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे हास्यास्पद ठरू नयेत ही त्यामागील भावना लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

'वरदक्षिणा' व हिंदीत वापरला जाणारा 'दहेज' हे शब्द हुंड्यासाठी न स्वीकारता नव्याने बनवलेले 'वरशुल्क' व वधूशुल्क' हे शब्द मराठी मनाला रुचणारे वा पर्णारे नाहीत.

पदनाम कोशातील 'यांत्रिक कार्यदेशक' या पद्नामातील 'यांत्रिक' हे कर्तृवाचक' नाम आहे की 'कार्य्दर्शक' चे विशेषण ते स्पष्ट न झाल्याने ग्रहांकार्त्याचा समजुतीचा घोटाळा होऊ शकतो.

अनुक्रमणिका

पदनाम कोशात 'वॉशर' साठी धावक असा मराठी पर्याय दिला आहे. 'धावक'म्हणजे धावा काढणारा (रनर) किंवा ' चाकाच्या धावेचा एक छोटा प्रकार' असे एखाद्यास वाटले तर त्यास फारसा दोष देता येणार नाही. मूळ इंग्रजी शब्दाच्या संदर्भाशिवाय हा अर्थ कळणे दुरापास्त होते. त्या संदर्भानंतर सुद्धा हा 'धावक' म्हणजे धुणारा का आणि धातूचा किंवा रबरी वायसर का नाही हा प्रश्न उरेलच. शासन व्यवहार कोशात हा शब्द पाहिला की 'धोबी' या समान्य व्यवहारातील शब्दाचा समानार्थी शब्द म्हणून 'धावक' हा शब्द आलेला दिसतो. पदनाम कोशातही 'वॉशर-कम्-क्लीनर' साठी 'धावक नि स्वच्छक' तर 'वॉशर अंड फीडर' साठी 'धावक आणि पूरक' असा पर्याय आहे.

'पूरक' या पद्नामाचा इंग्रजी मूळ शब्द feeder असा आहे. पण मराठीत पूरक हा शब्द 'पूर्ती करणारा' अशी अर्थी रूढ असल्याने हा नवा अर्थ झटकन प्रतीत होत नाही, प्रतीत झाल्यावर रुचत नाही. 'तरंगक' म्हणजे 'तरंगण्याचा रबरी टायर' किंवा 'तरंगणारा खुणेचा चेंडूवजा गोळा' असे सकृद्दर्शनी वाटते. पण प्रत्यक्षात शासन व्यवहार कोशात हा पर्याय 'ग्लायडर' या इंग्रजी शब्दासाठी सुचवण्यात आला आहे. 'तरंगत जाणारे विमान' हा अर्थ सूचित करणारा शब्द म्हणून 'तरंगाक' हा पर्याय अधिक विचारांती पटू शकतो. पण मुळात, इंग्रजी मूळ शब्दाचा संदर्भ व त्याचा स्पष्टीकरणात्मक अर्थ जाणून घेणे अपरिहार्य होते, हा दोषाच मानवा लागेल. त्याऐवजी 'तरंगाक विमान' हा पर्याय चालू शकला असता.

'नाम्जोग धनादेश' या शब्दावरून एखाद्यास 'शहाजोग' शब्द आठवणे अशक्य नाही ("हुंडीचे 'शहाजोग हुंडी' व 'नामजोग हुंडी' असे प्रकार पूर्वी होतेच मुली!" हे एक त्याचे समर्थन) वस्तुतः राजेशाही संपली तेव्हाच शहाजोग हुंडीची नामशेष झाली आणि 'खोटी शेखी मिरवणारा तो शहाजोग' असा अर्थ आता रूढ झाला आहे. 'धनादेश' मधील धन म्हणजे पैसा, आदेश म्हणजे ऑर्डर असे वाटून तो 'मनीऑर्डर' चा पर्याय वाटणेही शक्य आहे.

प्रशासनिक मराठीतील वाक्यरचना आणि परिणामकारक संवादसंस्थापन

शब्दयोजना व शब्दांची निवड याप्रमाणेच शब्दांची मांडणी व शब्दांचा परस्परसंबंध यांवरही अर्थाभिव्यक्ती अवलंबून असते. एक किंवा त्याहून अधिक संपूर्ण विचार व्यक्त करणारा शब्दसामून म्हणजे वाक्य होय. साहजिकच भाषेद्वारा संवादसंस्थापन होत असताना वापरला जाणारा सर्वात महत्त्वाचा व्याकरणिक व अर्थवाहक घटक म्हणून वाक्याचाच विचार करणे सयुक्तिक होईल. परिणामकारक संवादसंस्थापनासाठी आवश्यक प्रक्रियांपैकी पहिला टप्पा म्हणजे संवादसंस्थापन होने होय. त्यानंतरच संवादसंस्थापन परिणामकारक होने वा न होने ठरते. वाक्याची संवादसंस्थापनता त्या त्या वाक्यात अंतर्भूत असलेला विचार किती प्रमाणात आकलन केला जातो त्यावर म्हणजेच वाक्याच्या अर्थवाहकतेवर वा सुबोधतेवर अवलंबून असते. वाक्याची सुबोधता भाषादृष्ट्या वाक्याचा आकार, प्रकार, त्यातील शब्दयोजनेची मांडणी, समर्पकता यांवर अवलंबून असते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, वाक्यरचना सुबोध व परिणामकारक व्हायची असेल तर वाक्ये साधी, सुस्पष्ट, सुटसुटीत व लहान असणे आवश्यक ठरते. ह्युलन विलिस यांनी आपल्या 'स्ट्रक्चर, स्टाईल अंड यूसेज' या पुस्तकात म्हटले आहे की, वाक्यातील शब्दांची भाऊगर्दी ही वाक्याचा जोम व स्पष्टता यांचा मोठाच शत्रू ठरते. कारण शब्दबंबाळ शैलीमुळे लिखाण बेडौल तर होतेच, पण ते

दुर्बोधही होते व वाचकाला कंटाळवाणे, नीरस वाटू लागते.[९] गुंतागुंतीची व लांबलचक पल्लेदार वाक्यरचना हे भाषिक दुर्बोधतेचे एक प्रमुख कारण असते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी उत्तम भाषापद्धतीचे वर्णन करताना सुबोधातेचे महत्त्व प्रतिपादन केले आहे. वाक्याराचानेच्या सुबोधतेचे स्पष्टीकरण देताना त्यांनी 'दूरान्वय' हा सुबोधतेचा मोठा अडथळा आहे असे म्हणून 'वाक्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचा अन्वय वाचल्याबरोबर तेव्हाच लक्षात यावा व ते फार लांबलचक व गुंतागुंतीचे नसावे' असे सांगितले आहे.[१०] संवादसंस्थापनामध्ये वाक्याचे महत्त्व अधिक आहे, कारण शब्दयोजनेची दुर्बोधता ही कोशाचा आधार घेऊन, संदर्भ पाहून, सरावाने वा विषयाची ओळख करून घेऊन दूर केली जाऊ शकते. पण दीर्घता, संमिश्रता, कल्पनांची व विचारांची गुंतागुंत यामूळ दुर्बोध झालेली वाक्यरचना समजून घेण्यास असे मार्ग उपलब्ध नसतात. म्हणून प्रशासनिक मराठीतील वाक्यरचनेची संवादसंस्थापनक्षमता व होणाऱ्या संवादसंस्थापनाची परिणामकारकता अभ्यासताना वाक्यांचा साधेपणा, सुटसुटीतपणा, सुस्पष्टता व लांबी (आटोपशीरपणा) यांचा सविस्तर विचार करणे जरुरीचे आहे.

वाक्यरचनेची संवादसंस्थापनक्षमतेवर व त्याच्या परिणामकारकतेवर परिणाम करणाऱ्या साधेपणा, सुटसुटीतपणा, सुस्पष्टता व लांबी या चार गुणधर्माचा व्याकरणदृष्ट्या भाषेतील वा भाषेबाहेरील कोणत्या घटकांशी संबंध येतो ते विचारात घेणे आवश्यक आहे.

वाक्यातील साधेपणा हा त्यातील पोटवाक्यांच्या (क्लॉजेस) संख्येवर अवलंबून असतो. वाक्याची सुस्पष्टता ही शब्दयोजनेच्या नेमकेपणावर, समर्पकतेवर व अनलंकृत सरळ मांडणीवर अवलंबून असते. वाक्यांचा सुटसुटीतपणा किंवा त्याची सघनता ही वाक्यातील विचारांच्या, कल्पनांच्या वा तपशिलांच्या संख्येवर, परस्परसंबंधावर, एकसूत्रेवर व आवश्यकतेवर अवलंबून असते. वाक्याची लांबी अक्षरसंख्येवर किंवा अर्थपूर्ण अक्षरसमूहांच्या संख्येवर म्हणजे शब्दसंख्येवर अवलंबून असते.

या चार बाबींपैकी वाक्यातील पोटवाक्याचे व शब्दसंख्या म्हणजे साधेपणा व लांबी या दोन बाबी वस्तुनिष्ठ मोजणीने निश्चित करता येणाऱ्या असून त्या वाक्याच्या अर्थवाहकतेवर, संवादसंस्थापनक्षमतेवर परिणाम करतात. सुस्पष्टता व सुटसुटीतपणा ज्यांच्यामुळे कमी होतो त्या शब्दावडंबर, अलंकारिकता, अनावश्यक तपशिलांची भारुडभरती या बाबी तुलनेने सुबोधतेपेक्षा परिणामकारकतेस अधिक हानी पोचवितात आणि त्या बऱ्याचशा व्यक्तिसापेक्ष असतात. म्हणूनच, त्या केवळ आत्मनिष्ठ तारतम्यबुद्धीने निरीक्षण व विश्लेषण करून निश्चित करणे भाग पडले आहे. या चारही बाबी तोड्याफार प्रमाणात परस्परसंबंधी असून केवळ चर्चेच्या सोयीसाठी ही वर्गवारी केली आहे.

प्रस्तुत चर्चेत उदाहरणे देताना, परिशिष्टांमध्ये जोडलेल्या नमुन्यांपैकी उदाहरण असेल तेथे नमुन्याचा संदर्भ देऊन संबंधित गुणधर्म व्यक्त होतील अशा रितीने आवश्यक तेवढे वाक्यांश उद्धृत केले आहेत. परिशिष्टातील संदर्भ दिलेला नाही तेथे ती उदाहरणे अभ्यासलेल्या परंतु परिशिष्टात न जोडलेल्या नमुन्यांमधील आहेत. अशा ठिकाणी मूळ संपूर्ण वाक्य उद्धृत केले आहे.

वाक्याचा साधेपणा

वाक्यातील पोटवाक्यांची संख्या व त्यांचे प्रधानत्व-गौणत्व यांवरून वाक्यांची संमिश्रता ठरत असते. केवळ, मिश्र व संयुक्त या प्रकारांपैकी केवळ वाक्य हे अर्थ समजण्याच्या दृष्टीने सर्वांत साधे असते. कारण त्यात एकच विधान मांडलेले असते. संयुक्त वाक्य वा मिश्र वाक्य हे त्यातील पोटवाक्यांद्वारे एकाहून अधिक विधाने व विचार व्यक्त करीत असते व तुलनेने अर्थाकलनास कठीण जाते. एका वाक्यात अंतर्भूत असणाऱ्या पोटवाक्यांची संख्या जसजशी वाढत जाईल तसतसा वाक्याचा साधेपणा कमी होत जाऊन वाक्यरचना अधिकाधिक गुंतागुंतीची होऊ लागते. यामुळे वाक्यांच्या साधेपणाच्या संदर्भात केवळ, मिश्र, संयुक्त या प्रकारांप्रमाणेच पोटवाक्यांची संख्याही विचारात घेतली आहे.

प्रशासनिक मराठीतील सहभागींची मुलभूत भाषाविषयक जाणीव लक्षात घेता व आधारभूत पाठ्यपुस्तकांच्या वेच्यांतील वाक्यांचा दिसून येणारा प्रमाणभूत साधेपणा पाहता, एकाच वाक्यात अंतर्भूत असणारी जास्तीत जास्त २ किंवा ३ पोटवाक्ये समजावून घेणे सर्वसाधारण व्यक्तीस सुलभ जाईल. याहून अधिक पोटवाक्ये एका वाक्यात अंतर्भूत झाल्यास ते वाक्य समजण्यास दुर्बोध होऊ लागेल. पहिल्या वाचनात त्याचा अर्थ समजावून घेणे अधिकाधिक जड जाऊ लागेल. पोटवाक्यांचा वाढत्या संख्येबरोबर ही दुर्बोधता वाढत जाईल व ग्रहणकर्त्याच्या दृष्टीने अर्थाकलनासाठी एकाहून अधिक वेळा वाचन करण्याची गरज वाढत जाईल. ४ किंवा ५ पोटवाक्यांची मिश्र वा संयुक्त वाक्ये दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या वाचनानंतर समजू शकतील. परंतु त्याहून अधिक पोटवाक्ये एका वाक्यात अंतर्भूत असल्यास त्यांचा एकमेकांशी असलेला संबंध लक्षात ठेवून अर्थबोध करून घेणे जिकिरीचे व कालापव्ययाचे होऊन बसेल. (किंबहुना अशा वाक्यांच्या आकलनासाठी मानसिक प्रक्रियेने त्यांचे संश्लेषण करून घेणेच भाग पडेल).

आधुनिक प्रशासनिक मराठीतील वाक्यरचनेच्या साधेपणाचा विचार करता, अभ्यासलेल्या १५३ नमुन्यांमधील बहुतांश वाक्ये केवळ असून सुमार ३८ टक्के वाक्ये मिश्र वा संयुक्त असल्याचे दिसून आले. या मिश्र व संयुक्त वाक्यांपैकी बहुतांश वाक्यांत तीनहून अधिक पोटवाक्ये नाहीत. परंतु त्या नमुन्यांतील अतिदीर्घ वाक्यंपैकी बहुतेक वाक्ये मिश्र वा संयुक्त असून त्यांत प्रमाणभूत संख्येपेक्षा अधिक पोटवाक्ये असल्याचे दिसून आले. पोटवाक्यांच्या या अतिरिक्ततेमुळे संवादसंस्थापानावर विपरीत परिणाम होतो. उदाहरणादाखल यापुढे अशी कही वाक्यांबाबत विवेचन केले आहे.

नमुना क्रमांक असू-३ मधील पहिले २९७ शब्दांचे वाक्य संयुक्त वाक्य असून त्यात एकूण आठ पोटवाक्ये आहे. 'ज्याअर्थी, महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या.... पुढीलप्रमाणे सुधारणा करीत आहे' त्या त्या अतिदीर्घ संयुक्त वाक्यामध्ये 'त्या अर्थी... महाराष्ट्रा शासन याद्वारे असा निदेश देत आहे....' आणि '.... या प्रयोजानाखाली.....करीत आहे' अशी दोन प्रधान वाक्ये असून ' .....ज्याअर्थी....विहित करण्यात आली होती....' ' आणिज्याअर्थी.... मट आहे'; 'आणि ज्याअर्थी.... कबूल आहेत' ही तीन क्रियाविशेषण पोटवाक्ये; '..... वर सांगितल्याप्रमाणे... बंद होईल'; 'व उक्त काम... निहित होईल' ही दोन नाम पोटवाक्ये आणि 'याचा यापुढे.... आला आहे' हे कंसांतर्गत विशेषण पोटवाक्य आले आहे. या आठ पोटवाक्यांचा परस्परसंबंध लक्षात घेऊन संपूर्ण वाक्याचा अर्थ ध्यानात घेण्यासाठी ते वाक्य पुन्हा पुन्हा वाचावे लागते.

नमुना क्रमांक सू-४ मधील पहिले वाक्य २०६ शब्दांचे मिश्र वाक्य असून त्यात एकूण बारा पोटवाक्ये आहेत. 'मी खाली सही करणारा नोटीस देतो की ....' हे प्रधान पोटवाक्य आहे व अकरा गौण पोटवाक्ये आहेत. 'मुंबई गृहनिर्माण...दिलेले आहे'; 'आपण ज्याअर्थी.... सादर केलेला आहे; 'आणि ज्याअर्थी.... मंडळाला कळवले आहे'; 'आणि ज्याअर्थी.... पाठविलेला आहे' ही चार क्रियाविशेषण पोटवाक्ये आहेत. 'उक्त संपादनाच्या.... मान्यता दिली आहे' हे नामवाक्य असलेले पोटवाक्य प्रधान वाक्याच्या कर्माच्या जागी आले आहे. याखेरीज पहिल्या क्रियाविशेषण पोटवाक्यांच्या अंतर्गत, 'ज्याचा यापुढे ... केला आहे' हे आणि 'जिचा यापुढे... निर्देश केला आहे' हे अशी दोन विशेषण पोटवाक्ये कंसांतर्गत आली आहेत. 'इमरात...राहण्याजोगी नाही व ती धोकादायक...हानिकारक आहे' ही दोन समानाधिकरण पोटवाक्ये असून 'असे मंडळाचे मत आहे' हे प्रधान पोटवाक्य आहे. दुसऱ्या क्रियाविशेषण पोटवाक्याच्या अंतर्गत 'जमीन संपादन करण्यासाठी व ...आदेश काढला जावा म्हणून' हे पोटवाक्य झाले आहे. ही अकरा गौण पोटवाक्ये व एक प्रधान वाक्य यांनी मिळून बनलेले हे मिश्र वाक्य इतके गुंतागुंतीचे आहे की संपूर्ण वाक्याची फोड करून प्रत्येक पोटवाक्य सुटे समजावून घेऊन त्यांचा परस्परसंबंध आणि एकूण वाक्याचा अर्थ झटकन आकलन करून घेणे जवळजवळ अशक्यप्राय आहे.

वरील उदाहरणांवरून असे लक्षात येते की पोटवाक्यांच्या अवास्तव गुंतागुंतीमुळे संवादसंस्थापन पूर्णतः यशस्वी होने दूरच राहिले, परंतु कधी कधी वाक्य संपूर्णतः अबोध होऊन बसते.

दीर्घ व गुंतागुंतीचे वाक्य समजावून घेणे उच्चशिक्षित व त्या त्या क्षेत्रातील अनुभवी व्यक्तीसही कसे कठीण जाते ते ग.प्र. प्रधानांनी काढलेल्या उद्‌गारांवरून स्पष्ट होते. कायद्याच्या भाषेतील एक चार पोटवाक्यांचे गुंतागुंतीचे वाक्य उद्धृत करून त्यांनी म्हटले आहे : "विधानपरिषदेत काम करताना कायद्याची मराठी भाषा वाचण्याची सवय असूनही मला या परिच्छेदातून अर्थबोध होण्यासाठी खूप परिश्रम घ्यावे लागले."[११]

एका वाक्यात अनेक पोटवाक्ये असल्यामुळे अर्थाकलनास अडचण होते, त्याप्रमाणेच वाक्य केवळ असो वा नसो व पोटवाक्यांची संख्या कमी असो वा जास्त, ते केवळ वाक्य वा वाक्यातील एखादे पोटवाक्य अतिदीर्घ असल्यासही तितकीच दुर्बोधता निर्माण होऊ शकते. पोटवाक्यांची दीर्घता व त्यांची प्रमाणभूत किंवा चालवून घेण्याजोगी लांबी यांचा विचार पुढील छेदकात करण्यात आला आहे. येथे अशा तऱ्हेच्या काही वाक्यांची उदाहरणे वानगीदाखल उल्लेखता येतील.

नमुना क्रमांक साप-१७ मधील तेरावे वाक्य केवळ वाक्य असून ३७ षड्बांचे आहे, तर नमुना क्रमांक आ-३ मधील पहिले वाक्य केवल असून ते १११ शब्दांचे आहे. नमुना क्रमांक असू-३ मधील पहिल्या वाक्यातील पहिले पोटवाक्य १०१ शब्दांचे आहे, तर नमुना क्रमांक सू-५ मधील एकोणिसाव्या वाक्यातील दुसरे गौण पोटवाक्य ४७ शब्दांचे आहे.

वाक्याची दीर्घता

अनुक्रमणिका

वाक्याच्या अर्थाकलनावर प्रतिकूल परिणाम करणारा दुसरा दोष म्हणजे वाक्याची दीर्घता होय. वाक्याची दीर्घता किंवा लांबी वाक्यातील अक्षरसंख्येवरून किंवा शब्द संख्येवरून मोजता येईल. अक्ष संख्ये द्वारे मोजलेली लांबी तंतोतंत होईल हे खरे असले तरी वाक्यातील अक्षरसंख्या मोजणे संवादसंस्थापानाच्या संदर्भात अनावश्यक व अव्यवहार्य होईल. अर्थहीन सुटी अक्षरे मोजण्यापेक्षा अर्थवाहक अक्षरसमूह म्हणजे शब्द मोजणे अधिक सयुक्तिक ठरेल असे लक्षात आल्यामुळे वाक्याच्या लांबीबाबत शब्दसंख्याच विचारात घेतली आहे. कारण वाक्याची लांबी मोजण्याचे प्रयोजन त्याची संवादसंस्थापानाची क्षमता मोजणे हेच आहे. या पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे सहभागींची भाषाविषयक जान विचारात घेऊन वाक्याच्या लांबीचे अपेक्षित प्रमाणभूत किमान व कमाल परिणाम निश्चित करणे आवश्यक वाटते.

वाक्याच्या संवादसंस्थापानेच्या संदर्भात सामान्यतः किती शब्दसंख्या मारक ठरणार नाही याबाबत मराठी भाषेत अद्याप संशोधन झाल्याचे आढळत नाही. परंतु भाषेची मूलतत्त्वे व भाषाव्यवहाराची मानसिक प्रक्रिया ही सार्वत्रिक व सार्वकालीन असल्यामुळे याबाबत इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासात वाक्याची लांबी व वाक्याची संवादसंस्थापानक्षमता याबाबत विवेचन करताना रुडॉल्फ फ्लेश यांनी असे म्हटले आहे की, सर्वसाधारण व्यक्तीस सरासरी १७ शब्दांची वाक्ये वाचण्यास फारसा त्रास होणार नाही; २१ शब्दांचे वाक्य साधारण दुर्बोध होईल व यापेक्षा शब्दसंख्या वाढत जाईल तसतशी वाक्याची दुर्बोधता वाढत जाईल.[१२] इंग्रजी भाषेत to, in, of यांसारखी शब्दयोगी अव्यये हे स्वतंत्र शब्द मानले जात असल्यामुळे १७ ही शब्दसंख्या सुसह्य होईल. पण मराठीत शब्दयोगी अव्यये वा विभक्तिप्रत्यय हे स्वतंत्र शब्द मानले जात नसल्यामुळे ही मर्यादा याहीपेक्षा कमी असणे आवश्यक आहे असे म्हणावे लागेल.

प्रमाण संवादसंस्थापानक्षमतेसाठी आधारभूत मानलेल्या पाठ्यपुस्तकांतील निवडक १६ उताऱ्यांतील एकूण १५६ वाक्यांचे दीर्घतेसाठी केलेले विश्लेषण व सूक्ष्म अभ्यासासाठी निवडलेल्या १५३ नमुन्यांतील एकूण १२६१ वाक्यांचे त्याच पद्धतीने केलेले विश्लेषण परिशिष्ट तीनच्या अखेरीस तक्ता क्रमांक ४.१ व ४.२ मध्ये दिले आहे.[१३] या विश्लेषणाचा विचार करता असे लक्षात येते की, पाठ्यपुस्तकांतील उताऱ्यांतील वाक्यांची सरासरी १०.७ शब्द इतकी आहे. या शब्दसंख्येच्या आधारे १० पेक्षा ४ कमी व ४ जास्त अशा शब्दसंख्येची म्हणजे ६ ते १४ शब्दांची वाक्ये प्रमाणभूत संवादसंस्थापनाची मानली आहेत. याहून लहान वाक्ये बाळबोध स्वरुपाची व १५ वा त्याहून अधिक शब्दसंख्येची वाक्ये ही साधारण दुर्बोध मानली आहेत. प्रशासनिक मराठीतील १५३ नमुन्यांतील वाक्यांची २१.६१ शब्द ही सरासरी लांबी विचारात घेता १५ ते ३० शब्दसंख्येची वाक्ये साधारण किंवा निदान काही प्रकरणी चालवून घेण्यजोग्या दुर्बोधतेची मानावीत असे ठरवले आहे.

वरील विश्लेषणाचा आणि इंग्रजी भाषेतील संबंधित संशोधनाचा विचार केल्यावर असे लक्षात येते कि, १५ किंवा त्याहून अधिक शब्दसंख्येच्या वाक्यांचा अर्थ समजावून घेण्यासाठी सर्वसाधारण व्यक्तीस थोडेफार प्रयासाच करावे लागतील. प्रमाण मराठीतील वाक्याची किमान संवादसंस्थापानक्षमता व आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या सहभागींची भाषाविषयक क्षमता लक्षात घेता, वाक्याची लांबी १५ शब्दांपेक्षा जसजशी वाढत जाईल तसतशी वाक्याची संवादसंस्थापानक्षमता कमी कमी होत जाईल. प्रशासनामधील अनेक गुंतागुंतीच्या व क्लिष्ट विषयांवर किंवा प्रकरणांवर लेखन करीत असताना १५ हून अधिक शब्दांची लांब वाक्ये रचणे आवश्यक होऊन बसते हे मान्य करूनही अशी वाक्ये वारंवार आल्यास त्या अतिरिक्ततेचे समर्थन करता येणार नाही. किंबहुना

कितीही क्लिष्ट विषय असला तगरी शक्य असेल तेथे व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध व अपेक्षित परिणाम साधणारे असे अधिक शब्दसंख्येचे दीर्घ वाक्य रचण्यासाठी लागणारी एका व्यक्तीची बौद्धिक शक्ति त्या दीर्घ वाक्याऐवजी दोन वा तीन सुसह्य लांबीची वाक्ये रचण्यासाठी वापरली जावी. त्यामुळे ते वाक्य वाचताना कराव्या लागणाऱ्या बौद्धिक कसरतीमुळे होणारा अनेकांच्या वेळेचा अपव्यय, त्यांचा मानसिक ताण व बौद्धिक शीण आपोआप टळेल. आणि त्यांना त्या सर्व वेळचा, मानसिक स्वास्थ्याचा व बुद्धीचा वापर विषयातील समस्यांची उकल वा उपाययोजना करण्याकडे करता येईल. कारण वाक्य शब्दसंख्येने जितके अधिक दीर्घ तितके त्या वाक्याचा अर्थ समजून घेण्यासाठी त्याचे दुसरे वा तिसरे वाचन करण्याची गरज पडणे अपरिहार्य होईल. दीर्घ वाक्याचा अर्थ लावण्यासाठी मानसिक प्रक्रियेने मूळ वाक्याची फोड करून घेण्याखेरीज सर्वसाधारण किंबहुना कोणत्याही वाचकाला गत्यंतरच राहत नाही. प्रत्येकाच्या भाषिक कौशल्यानुसार, बुद्धीनुसार ही मानसिक प्रक्रिया कमीअधिक त्रासदायक वाटली तरी असा प्रसंग जितक्या वारंवार येईल तितक्या अधिकाधिक प्रमाणात वाचक लिखाणातील मजकुराबाबत उदासीन होईल.

जी गोष्ट स्वतंत्र वाक्याच्या लांबीची तीच पोटवाक्यांचा लांबीची होईल. केवल वाक्य अर्थकालानास सुलभ जाते असे म्हटले असले तरी त्या एकाच वाक्यात अनेक विचार वा कल्पना कोंबल्या गेल्या असतील तर त्याची लांबी वाढणे अपरिहार्यच असते. आणि वाक्यांची दीर्घता वाढू लागताच त्यातील विविध वाक्यांशांचा परस्परसंबंध स्पष्ट ठेवून व्याकरण दृष्ट्या केवल वाक्य रचण्यापेक्षा मिश्र वा. संयुक्त वाक्य राचाल्यास संवादसंस्थापनास मदतच होते. यामुळे एकाहून अधिक परस्परसंबद्ध कल्पना व विचार व्यक्ति करण्यासाठी मिश्र वा संयुक्त वाक्याचा अवलंब केला जातो व प्रत्येक विचाराच्या वाक्यांशाचे स्वतंत्र पोटवाक्य केले जाते. या दृष्टीने गुंतागुंतीचे संबद्ध विचार व्यक्त करण्यास वा आकलन करून घेण्यास मिश्र व संयुक्त वाक्यही सोयीस्कर वाटते. परंतु या वाक्यातील एकेका पोटवाक्याच्या लांबीसही वाक्याच्या दिर्घतेचे किमान परिणाम लागू होते. म्हणजेच असे एक पोटवाक्य १५ पेक्षा अधिक शब्दांचे असले तरी ते वाक्य दुर्बोध होते. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास वाक्याचा साधेपणा व लांबी या दोन्ही बाबी चालवून घेण्यजोग्या असतील तरच वाक्य संवादसंस्थापनक्षम आहे असे म्हणता येईल.

नमुना क्रमांक सू-७ मधील पहिले वाक्य १९७ शब्दांचे आहे. या मिश्रवाक्यात ८ पोटवाक्ये आहेत. म्हणजे पोटवाक्याची सरासरी लांबी सुमारे २५ शब्द इतकी आहे. या सर्व पोटवाक्यांची — निदान काहींची — सुटी वाक्ये केली असती तर अर्थाकलन सुलभ झाले असते. प्रस्तुत वाक्य मारुतीच्या शेपटासारखे इतके लांबले आहे कि ते वाचताना नारूचा धागा जसा कितीही गुंडाळला तरी शिल्लकच राहतो तसे वाटू लागते. इंग्रजीतील अशा वाक्यांना 'टेपवर्म इंग्लिश' म्हणून फ्लेश यांनी हिणवले आहे. [१४] फ्लेश म्हणतात, 'सरकारला असे वाटत असते कि माणसे इतकी क्षुद्र व भांडकुदळ असतात कि आम्ही नियम लिहिताना एखादा स्वल्पविराम जरी दिला तरी मिळालेल्या तेवढ्या क्षणिक अवधीत सुद्धा ती लगेच जाऊन तो नियम मोडतील. म्हणून नियम पूर्ण झाल्याशिवाय वाक्य संपवायचेच नाही ! सुरुवातीपासून असा काही खमका पवित्रा घ्यायचा की त्या करड्या आणि कडव्या हुकुमाबाबत तसे काही करताच येऊ नये !"[१५]

नमुना क्रमांक काटी-८ मधील पहिले वाक्य संयुक्त व ६३ शब्दांचे आहे. वस्तुतः यातील दोन प्रधान वाक्यांना 'व' या अव्ययाने न जोडता त्यांची स्वतंत्र वाक्ये सहज करता आली असती.

नमुना क्रमांक निसू-९ मधील पहिले वाक्य केवल असून ते ७२ शब्दांचे आहे. या एका दीर्घ वाक्यांची दोन किंवा तीन छोटी वाक्ये करणे शक्य आहे.

नमुना क्रमांक निसू-२० मधील पहिले वाक्य ६८ शब्दांचे संयुक्त वाक्य आहे. या वाक्यातील पहिले प्रधान वाक्य ६२ शब्दांचे आहे व दुसरे ५ शब्दांचे आहे व दुसरे ५ शब्दांचे आहे. 'व' या अव्ययाने ती जोडली आहेत '... निविदा मागविण्यात येत असून ... त्या.... स्वीकारतील व ... उघडतील' अशा या वाक्यातील 'व' नंतरचे दुसरे छोटे प्रधान वाक्य तर स्वतंत्रपणे लिहिता आले असतेच, पण पहिल्या प्रधान वाक्याचीही दोन लहान केवल वाक्ये करता आली असती. '... मागविण्यात येत आहेत. कार्यकारी अभियंता ... स्वीकारतील' अशी दोन वाक्ये केल्यास अर्थामध्ये काहीही बदल न होता अर्थाभिव्यक्ती स्पष्टतः होते.

नमुना क्रमांक प्रप -२ मध्ये संपूर्ण पत्रक म्हणजे एक मिश्रवाक्य असून त्यात ५ पोटवाक्ये आहेत व एकूण २९० शब्द आहेत. यातील प्रत्येक पोटवाक्याचे स्वतंत्र वाक्य करणे सहज शक्य आहे. अशा तऱ्हेच्या वाक्यांची अतिदीर्घता म्हणजे एके काळी शैलीचा तथाकथित 'गुण' समजला जाई. आता तो 'टाकाऊ गुणधर्म' मानला जातो. असे लिहिणे म्हणजे 'पल्लेदारपणा' नसून ती एक प्रकारची रोगट सुजच आहे असे वाटते. अशा अनावश्यक व अनिष्ट दिर्घतेच्या वाक्यातील दोषांचे वर्णन करताना रुडॉल्फ फ्लेश यांनी 'वाक्याचा हत्तीरोग' (सेंटेन्स एलिफंटायसिस) असे समर्पक शब्द वापरले आहेत.[१६]

वाक्याची सुस्पष्टता

वाक्यामध्ये अयथार्थ, अपरिचित, बोजड किंवा विपरीतार्थसूचक शब्द वापरले गेल्यास वाक्याचा अर्थ स्पष्ट समजणे दुरापास्त होऊन बसते. तद्वतच आडवळणी किंवा संदिग्ध सुरात लिखाण केले गेल्यास तेही दुर्बोध किंवा वाचणार्यास उबग आणणारे ठरू शकते. प्रशासनिक मराठीचे उद्दिष्ट साध्य व्हायला हवे असेल तर ती भाषा लोकांना व अन्य कर्मचाऱ्यांना म्हणजेच भाषेच्या ग्रहांकार्त्यांना वाचण्याचा उबग येईल अशी असू नये. प्रशासनिक यंत्रणेच्या भाषेतील संदिग्धता वा आडवळण संवादसंस्थापनामागील मुलभूत प्रयोजनास मारक ठरते. प्रशासनिक मराठीत आढळणाऱ्या अशा अनिष्ट शब्दयोजनेने वा धाटणीने उद्वेग होतो. त्यामुळेच प्रशासनिक मराठीवर व मार्गदर्शक कोशांवर टीका होत असते.

'पंचवार्षिक योजना संपुष्टात येत असूनही' असे शब्द वापरणाऱ्या पत्रालेखास 'योजनेचा नियत कालावधी संपत आला आहे तरीही' असे म्हणायचे आहे. हा अर्थ सूचित करण्यासाठी केलेली शब्दयोजना असमर्थ ठरली आहे.

'भारास्थ कर्मचारी' या शब्दांमुळे 'ध्यानस्थ साधु' आठवतो ! प्रत्यक्षात ज्याच्याकडे विशिष्ट पदाचे काम आहे, त्या पदाचा भार सांभाळणारा 'प्रभारी कर्मचारी' असा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे.

अनुक्रमणिका

'प्रधान केलेल्या अधिकारानुसार' म्हणजे काय ? असा प्रश्न पडतो. बऱ्याच विचारानंतर 'प्रदान' ऐवजी चुकून 'प्रधान' हा शब्द वापरला गेल्याचे कळते.

पुढे दिलेल्या एका अर्जामधील वाक्यरचना बेंगरूळपणामुळे, अव्याकरणिक व शिथिल रचनेमुळे संवादसंस्थापानास किती व कसा अडथला निर्माण करते ते पाहण्यासारखे आहे : "वास्तविक या कार्यालयात आजपर्यंत साधारणपणे शासनाकडून स्थायी आणि अस्थायी अशा दोनदा याद्या मंजूर होऊन आल्यात. पण ह्या कालावधीत नियुक्ती कायं साखालीवला; काम टायपिस्ट इंग्रजी व मराठी टंकलेखक. या बाबतीत सुरुवातीला ग्रेडेशन यादी आली त्या वेळेस नुकतेच कार्यालय वाढले म्हणून कमी जागा मंजूर झाल्या होत्या व नंतरही पुन्हा दुसऱ्यांदा आल्या असून सुद्धा काही पदांचे पगार स्केलसारखे असून सुद्धा टंकलेखाकाला पदोन्नती मात्र दुसऱ्या पदावर केलेली आहे असे क्रमबद्ध यादीवरून दिसून येते."

अशाच प्रकारच्या गुंतागुंतीच्या, स्पष्टार्थता सूचित करणाच्या दृष्टीने दुबळ्या ठरलेल्या वाक्यरचनेचा आणखी एक उतारा असा : "याशिवाय आपल्या येथे मराठी टंकलेखक शासनाकडून उत्तीर्ण झाले असून त्यांना अधिकारी गण शुद्धलेखन देऊन त्याचे मराठीत रुपांतर होऊन तेही टंकलेखकाला करावे लागते म्हणजे मराठी लघुलिपिकांकडून ते टायपिंग होत नाही. दररोजच्या कार्यालयीन कामकाजात तसे होत नाही. पण विधानसभेच्या वेळेस किंवा अन्यत्र अधिकारी वर्गांनी शुद्धलेखन दिल्यास तसे होत असते."

नमुना क्रमांक पप – ८ मधील पुढील वाक्य याच प्रकारे अभिप्रेत अर्थ स्पष्टतः व्यक्त करण्यात पुरेसे यशस्वी ठरत नाही. 'इतःपर ज्या शाखा मंजूर मार्त्यादेचे अंतर्गत हस्तस्थ रोख बाळगणार नाहीत त्यांचेकडून व्याज वूल करणे क्रमप्राप्त ठरेल' या वाक्यामधून 'इतःपर ज्या शाखा मंजूर मर्यादेहून अधिक रोख रक्कम हाती बाळगतील त्यांच्याकडून व्याज वसूल करणे क्रमप्राप्त ठरेल' असे सांगायचे आहे.

एका पत्रात शेवटी 'सोबत प्रमाणपत्राची पोच दिली आहे' असे वाक्य होते. संपूर्ण पत्रातील मजकूर वाचून ही 'पोच' म्हणजे काय ते काळात नव्हते. पत्राच्या शेवटी प्रमाणपत्राची एक प्रत मात्र जोडलेली आहे. अनवधानाने 'प्रत' ऐवजी 'पोच' शब्द वापरल्यामुळे अर्थ समजण्यात विघ्न आले आहे !
'आकारात एकसूत्रीपणा असणे,' 'मोर्ठी लोक्संस्ख्या' किंवा 'या संज्ञेच्या जागा' अशा वाक्यांशातून व वाक्प्रयोगातून अर्थनिश्पती करणे अतिशय त्रासदायक व वेळखाऊ होऊन बसते. 'आकारात समानता-समतोल असणे.' 'जास्त लोकसंख्या' किंवा 'या हुद्द्याच्या जागा' अशा शब्दयोजनेने अर्थाभिव्यक्ती स्पष्ट व सुकर झाली असती.

'बधोत्तारी' वा 'काष्ठक्षम्य' तसेच 'नोकरी असह्यपणे चालू असणे,' 'एका कार्यालयाने दुसऱ्या कार्यालयाशी बंधुत्व राखणे' अशा शब्दयोजनांचा अर्थ लावण्यास घेणे म्हणजे ग्रहणकर्त्याच्या वेळेचा, बुद्धीचा अपव्ययच होतो. त्यामुळे प्रशासनिक यंत्रणेच्या कामांची गती व दर्जा यांवर प्रतिकूल परिणाम होने अपरिहार्य असते.

अनुक्रमणिका

पुढील वाक्य चुकीच्या मांडणीमुळे कसे हास्यास्पद अर्थ व्यक्त करते ते पाहा : "...पीकसंरक्षण द्रव्य लावून प्रक्रिया केलेले मनुष्यप्राणी व पशुपक्षी यांना खाण्यास अयोग्य असलेले बियाणे..." या वाक्यात वरवर पाहता मनुष्यप्राण्यांवर व पशुपक्ष्यांवर प्रक्रिया केली असल्याचा भास होतो. वस्तुतः प्रक्रिया बियाण्यावर केलेली असून त्यामुळे ते खाण्यास अयोग्य झाले आहे असे सांगायचे आहे.

वर सुरुवातीला नमूद केल्याप्रमाणे संदिग्ध, आडवळणी धाटणीचा अवलंब केल्यामुळे ग्रहणकर्त्यास अर्थ स्पस्थ व नित समजणे दुरापास्त होते. अशी संदिग्धता हेतुपूर्वक असेल वा नसेल, परंतु प्रशासनिक मराठीत अशी आडवळणी धाटणी समर्पक ठरत नाही. कारण आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे प्रयोजन व कार्य यांचा विचार करता ती जास्तीत जास्त संवादसंस्थापनक्षम असणे अभिप्रेत आहे. संवादसंस्थापनाद्वारे अपेक्षित परिणाम साधला जाण्यासाठी सरळ मांडणीच आवश्यक आहे.

एका कार्यालयीन टिप्पणीमधील पुढील परिच्छेद या दृष्टीने वाचण्यासारखा आहे : "प्रस्तुत प्रकल्प-उभारणीसाठी योग्य जागेची निवड करण्याच्या दृष्टीने कोराडी, कामठी, सिलेवाडा व इतर भागाची पाहणी महाराष्ट्र शासनाच्या भूविज्ञान व खनिकर्म संचालनालयाच्या व महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या अधिकाऱ्यांनी केली. या पाहणीतही हे औष्णिक विद्युत केंद्र बांधण्याकरिता मजबूत पाया असलेली कोराडी येथील ही जागा सर्व दृष्टीने एकमेव जागा असल्याचे निदर्शनास आले.... उच्च प्रतीचे डोलोमाइटचे भरपूर साठे नागपूर जिल्ह्यात मनसर, देवळपार आदि क्षेत्रात असल्याने व कोराडी येथील डोलोमाइट कनिष्ठ प्रतीचे असल्यामुळे, परंतु या जागेवर विद्युत केंद्राचे जड बांधकाम करणे योग्य असल्याने त्या जागेची वरील कामाकरिता निवड करण्यात आली...." या परिच्छेदातील अर्थ उकळण्यासाठी पुन्हा पुन्हा त्याचे वाचन करावे लागते. "खाणीत काढलेल्या कच्चा खानिजांवर पुढील प्रक्रिया करण्यासाठी उभारावयाचा प्रकल्प, परिवहनाच्या खर्चाचे प्रमाण पाहता, खनिजे मिळतात त्या स्थानापासून फार दूर उभारणे अयोग्य ठरेल; बांधकामासाठी मजबूत पायाची जमीन आवश्यक आहे ; कोराडीची जागा त्या दृष्टीने सुयोग्य ठरली; त्या भागात सापडणाऱ्या खनिजांची किंमत व दूरवरच्या वाहतुकीचा खर्च यांचा विचार करता, प्रकल्पउभारणीसाठी कोराडीची निवड केल्यास आर्थिक दृष्टीने नुकसान होणार नाही असे लक्षात आले." हा त्याचा सरळ अर्थ आहे. प्रथम उद्धृत केलेला मजकूर हा सरळ अर्थ त्वरित व परिणामकारक रीतीने व्यक्त करण्यास असमर्थ आहे.

अशाच एका अहवालामधील पुढील वाक्याचा नेमका अर्थ अभिप्रेत आहे हे कळण्यासाठी पाचसहा वाचणेही अपुरी ठरतील : "... चुनखडीचा साठा १०० फुटांपेक्षा अधिक खोलवर असल्याचे व साधारणतः काही ठिकाणी तो त्यापेक्षा ० ते ६ फूट इतका अधिक अशा कमी-जास्त खोलीपर्यंत अस्तित्वात असल्याचे आढळून आले आहे."

वाक्याची सघनता

वाक्याचा सुटसुटीतपणा किंवा आटोपशीरपणा म्हणजेच वाक्याची सघनता ही त्यामध्ये किती विचार वा कल्पना अंतर्भूत आहेत यावर अवलंबून असते. साहजिकच अनावश्यक शब्दांची भारूडभरती किंवा यादीवजा स्वरूपात एकापुढे एक जोडलेली व फारसा परस्परसंबंध नसलेली पोटवाक्ये वा वाक्यांश यांमुळे वाक्यांची सघनता नाहीशी होते. परिणामतः बेडौल, कृत्रिम व भोंगळ झालेली वाक्ये संवादसंस्थापनात तर अयशस्वी होतातच, पण प्रशासनिक मराठीचे कुशलतेने जलद व यथोचित कार्य पार पाडण्यासही ती अपुरी पडतात. ज्यांना उद्देशून ही भाषा वापरली जाते त्यांच्यात प्रशासनिक यंत्रणेचे घटक अंतर्भूत असले तर त्यांची कार्यक्षमता खालावते व जनतेस उद्देशून भाषेचा वापर केला गेला असेल तर जनतेस ती आकलन न झाल्याने वा आकलनास ती कठीण वाटल्याने जनतेकडून अपेक्षित प्रतिसाद मिळण्याची शाश्वती राहत नाही.

पोटवाक्यांची अनावश्यक व टाळता येण्याजोगी गुंफण, वाक्यांची अतिरेकी दीर्घता यांमुळेही वाक्यांची सघनता नाहीशी होते. आधुनिक प्रशासनिक मराठीत आधालेली सघनता नसलेली अशी काही वाक्ये पुढे नमूद केली आहेत.

नमुना क्रमांक प्रप -२ मध्ये पहिल्या मिश्र वाक्यातील ५ पोटवाक्यांची पाच वाक्ये करता आली असती व मराठीत कृत्रिम व बेडौल वाटणारी २१० शब्दांची वाक्यरचना टाळता आली अस्ती. त्याखेरीज ह्यापुढे ‘उक्त अधिनियम’ असे निर्देशिलेला; ह्यापुढे ‘उक्त महानगरपालिका’ असे उल्लेखिलेली; ह्यापुढे ‘उक्त प्रारूप बदललेली योजना असे निर्देशिलेली’ हे तीन कांसांतर्गत वाक्यांश सर्वस्वी अनावश्यक – ज्यास इंग्रजीत ‘डेडवुड’ म्हणतात – असे आहेत. संपूर्ण प्रसिद्धिपत्रकात कोठेही आणखी कोणताही अन्य अधिनियम, महानगरपालिका वा योजना यांचा उल्लेख नाही. अशा परिस्थितीत कांसंतर्गत वाक्यांश टाळून तो अधिनियम, ती महानगरपालिका,ती योजना असे सुटसुटीत उल्लेख कर्ता आले असते व त्यामुळे वाक्य आटोपशीर होण्यास मदत झाली अस्ती.

एका नियमपुस्तिकेतील पुढील वाक्य म्हणजे पुनरुक्त व अनावश्यक शब्दांचा कळस आहे : “कार्यालय ही एक संघानात्मक यंत्रणा असते आणि ही यंत्रणा चालविण्याची प्रणाली म्हणजेच कार्यलयीन कार्यपद्धती होय” हे वाक्य “कार्यालय या स्नाघातानेच्या कामकाजाची ठराविक पद्धती म्हणजे कार्यालयीन कार्यपद्धती होय” असे लिहिले असते तर अधिक सुटसुटीत झाले असते.

एका खाजगी बँकेच्या पत्रामधील असेच एक बेडौल वाक्य पाहण्यासारखे आहे. “वर संदर्भित दर्शविलेल्या परिपत्रकांकडे आपले लक्ष वेधण्यात येत आहे. परंतु आपले संस्थेकडून बँकेकडे कश क्रेडिट मर्यादा मागणीच्या … करिता अर्ज प्राप्त न झाल्यामुळे” या वाक्यात ‘संदर्भित दर्शविलेल्या’ यांपैकी कोणताही एक शब्द गाळून चालले असते. तसेच ‘परंतु’ ह्या शब्दाची इथे गरजच नाही.

एका पत्रातील पुढील वाक्यातील तीन (अधोरेखित) अनावश्यक ‘चं’ ची उपस्थिती एकूण मजकूर ह्यास्यास्पद बनवते व ग्रहणकर्त्याच्या मनात अभिप्रेत अर्थ निर्माण होण्यास साहजिकच अडथळा उत्पन्न करते : “तसेच एखाद्या नायब तहसीलदाराची बढती तहसिलदाराचे जागेवर झालीच तर त्यांची फाईल राजपत्रित

अनुक्रमणिका

आस्थापना लिपिकाकडे वर प्रमाणेच हस्तांतर करण्यात यावी. तसेच केल्यानी दुसऱ्या लिपिकास त्या कर्मचाऱ्याबाबतचा भूतकाळचा पत्रव्यवहार लक्षात राहील."

नमुना क्रमांक प्रप -१ मध्ये पत्रे/अर्ज/निवेदने; पत्रांना/अर्जांना / निवेदनांना ; पत्रांतील / अर्जांतील / निवेदनांतील अशा तिहेरी शब्दांऐवजी पत्रव्यवहार ; पत्रव्यवहाराला; पत्रव्यवहारातील असा एक शब्द वापरून चालले असते.

नमुना क्रमांक साप – १ मधील तिसरे वाक्य अनावश्यक रीतीने दीर्घ, गुंतागुंतीचे व परिणामी बेंगरूळ झाले आहे. "सदरहू पत्रात पुढील बाबींची माहिती असावी : (१) ....(२)... (३) ....अशा माहितीच्या अभावी.... शक्य होणार नाही" अशा रीतीने हा मजकूर लिहिला असता तर अर्थाकालन सुलभ झाले असते. ७४ शब्दांच्या एका मिश्रवाक्याऐवजी छोटी छोटी ५ वा ६ वाक्ये लिहून तोच अर्थ अधिक परिणामकारक रीतीने व्यक्त करता आला असता.. याच वाक्यातील "....यांची कृपया नोंद घ्यावी" या शेवटच्या पोटवाक्यातील 'कृपया' शब्द वगळता तरी अर्थाला व औपचारिकतेला धक्का पोचणार नाही. इंग्रजीतील 'प्लीज' च्या चालीवर मराठीत 'कृपया' आवश्यक नाही. 'नोंद घ्या' या आज्ञार्थऐवजी केलेल्या 'नोंद घ्यावी' अशा विध्यर्थी रचनेद्वारेच सौजन्यपूर्वक सूचनां व्यक्त होते.

नमुना क्रमांक साप – १२ मधील चौथे वाक्य असेच बेडौल झाले आहे. "नवीन शाळा सुरु करताना जुन्या सर्वच कर्मचाऱ्यांना संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांनी सभेच्या वेळी बोलवावयास पाहिजे होते." हे पहिले पोटवाक्य स्वतंत्र वाक्य म्हणून लिहिणे योग्य ठरले असते.

नमुना क्रमांक साप – १४ मधील पुढील वाक्यातील "...पाठवण्याची व्यवस्था कृपया न चुकता करावी ही विनंती..." या वाक्यांशातील 'कृपया' व 'ही विनंती' यांपैकी एक शब्द अनावश्यक म्हणून टाळता आला असता.

नमुना क्रमांक प्रप – ९ मधील चौथे वाक्य असेच यादीवजा पोटवाक्यांनी बनलेले गुंतागुंतीचे व समजण्यास कठीण झाले आहे. "...जे खोटे आहे असे त्यास वाटते किंवा जे खरे आहे असे त्यास वाटत नाही..." याऐवजी "...ज्याच्या खरेपणाविषयी त्यास शंका आहे...." असे म्हणता आले असते.

एका कार्यालयीन टिप्पणीत 'मन्युअलमधील धर्तीवर आधारित कार्यपद्धती' असा वाक्यांश आहे. 'धर्तीवर आधारित' यांपैकी एक शब्द गाळता आला असता.

येथवरच्या चर्चेत नमूद केलेल्या घटकांपैकी काही घटक हे व्यक्तिसापेक्ष आहेत तर काही भाषेचे अंगभूत घटक आहेत. शब्दांची अपरिचितता, अयथार्थता हे घटक प्रेषकाची निर्मितिक्षमता व अभिव्यक्तीक्षमता, ग्रहणकर्त्याची आकलनक्षमता आणि भाषेचे सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ यांच्याशी संबंधित असतात. वाक्यरचनेची कृत्रिमता, सुस्पष्टता किंवा सघनता यांबद्दलही दर व्यक्तीगणिक वेगवेगळे मत वा प्रतिक्रिया असण्याची शक्यता आहे. शब्दांची बोजडता (दीर्घता व जोडाक्षरयुक्तता), वाक्यांची दीर्घता व साधेपणा या

बाबी मात्र भाषिक अंगभूत गुणधर्म असल्यामुळे व्यक्तिनिरपेक्ष राहून वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मोजता येतील अशा आहेत.

प्रशासनिक मराठीचे सुबोध संस्करण

यानंतर आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे काही विद्यमान नमुने उद्धृत केले असून त्यांचे नवीन मसुदे सुचवले आहेत. परिणामकारक संवादसंस्थापानाच्या दृष्टीने त्यातील भाषेच्या यशापयशाबद्दल विवेचन केले आहे. अपरिचिततेमुळे अर्थ समजण्यास कठीण किंवा बोजडतेमुळे उच्चारण्यास व वापरण्यास कठीण अशा शब्दांचा वारंवार वापर आणि एका वाक्यातील पोटवाक्यांची अतिरेकी संख्या किंवा एका वाक्यातील वा पोटवाक्यातील अतिरेकी शब्दसंख्या यांपैकी कोणत्याही एका वा दोन्ही कारणांमुळे दीर्घ झालेल्या वाक्यांची रचना यांमुळे संवादसंस्थापानास अडथळा निर्माण होतो. तसेच भाषावापराच्या रूढ पद्धतीची व प्रेषक-प्रेष्याच्या नात्याची बूज राखून शब्दांची चिकित्सक निवड व मांडणी केली न गेल्यास संवादसंस्थापन यशस्वी होऊनही अपेक्षित व इष्ट परिणाम साधू शकत नाही. कधी संवादसंस्थापानाची प्रक्रिया शुरू होण्याचीच खात्री राहत नाही, तर क्वचित ती प्रक्रिया सुरु झालीच तर संवाद ‘विसंवादी’ होण्याची धास्ती राहते. या सर्व बाबी नवीन वेगळे मसुदे सुचवताना विचारात घेतल्या आहेत.

उदाहरणे

१) पहिले उदाहरण म्हणून नमुना क्रमांक प्रप्र-६ मधील ६७ शब्दांचे एक मिश्र वाक्य निवडले आहे. त्यात एकूण ४ पोटवाक्ये आहेत. प्रस्तुत नमुना म्हणजे मोटार वाहन चालवण्याच्या परवान्याचे नवीकरण करून घेण्यासाठी करायच्या अर्जाचे प्रमाण प्रपत्र आहे. यामुळे तो कार्यालयीन वापराबरोबरच जनतेच्याही वापराचा नमुना ठरतो. अर्जदाराच्या शारीरिक पात्रतेबाबत त्याने स्वतः करायच्या प्रतिज्ञापनात एका प्रश्नावलीमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचा तपशील द्यायचा आहे. या प्रश्नावलीतील एक प्रश्न असा आहे :

मूळ विद्यमान नमुना

“(ख) आपण दिवसा प्रत्येक डोळ्याने किंवा जर आपण पाच वर्षापेक्षा कमी नसलेल्या कालावधीसाठी मोटार वाहन चालवण्याची अनुज्ञप्ती धारण केली असेल आणि पाच वर्षाच्या उक्त कालावधीनंतर आपण एका डोळ्याची दृष्टी गमावली असेल आणि हा अर्ज प्रवासी वाहनाखेरीज, वळवण्याच्या चाकाच्या बाजूला बाहेरचा आरसा जोडलेल्या हलक्या वाहनासाठी असेल तर एका डोळ्याने (चष्मा वापरीत असल्यास, चष्म्याने) २५ मीटर अंतरावरून दिवसा पुरेशा प्रकाशात सात अक्षरे व आकडे असलेली मोटारगाडीची क्रमांककपाटी ओळखू शकता काय ?”

या प्रश्नासमोर असलेल्या मोकळ्या जागेत होय किंवा नाही असे उत्तर देणे आवश्यक आहे. हे उत्तर वैद्यकीय व्यावसायिकाने द्ययचे नसून स्वतः अर्जदाराने द्यायचे आहे. या वाक्यातील शब्दयोजना व शब्दमांडणी थोडीफार बदलून आणि पाच छोट्या वाक्यांची योजना करून, मूळ मुसद्यातील प्रश्नातून अपेक्षित असलेली माहिती पुढीलप्रमाणे विचारता येईल :

पर्यायी मसुदा

"(ख-१) दोन्ही डोळ्यांनी पाहू शकणाऱ्या अर्जदारांनी भरावयाचे : आपण प्रत्येक डोळ्याने (चष्मा वापरीत असल्यास चष्म्याने) दिवसा पुरेशा प्रकाशात २५ मीटर अंतरावरून सात अक्षरे व आकडे असलेली मोटारगाडीची क्रमांकपाटी ओळखू शकता काय ?

(ख-२) एका डोळ्याने अंध असलेल्या अर्जदारांनी भरावयाचे :

(२.१) आपण किसान पाच वर्षे मोटार वाहन चालविण्याची अनुज्ञप्ती धारण केली आहे काय ?

(२.२) आपण एका डोळ्याला आलेला अंधपणा त्या पाच वर्षाच्या कालावधीनंतर आला आहे काय ?

(२.३) हा अर्ज प्रवासी वाहनाखेरीज, वळवण्याच्या चाकाच्या बाजूला बाहेरच्या आरसा जोडलेल्या हलक्या वाहनासाठी आहे काय ?

(२.४) आपण एका डोळ्याने चष्मा वापरीत असल्यास चष्म्याने) २५ मीटर अंतरावरून दिवसा पुरेशा प्रकाशात सात अक्षरे व आकडे असलेली मोटारगाडीची क्रमांकपाटी ओळखू शकता काय ?

विवेचन

वरील मूळ मसुद्यातील प्रश्न हा केवळ एकाच प्रश्न नसून त्यातील प्रत्येक पोटवाक्य हा एक स्वतंत्र प्रश्न आहे. त्यामधील प्रधान पोटवाक्यात अंतर्भूत प्रश्न एका विशिष्ट गटातील म्हणजेच दोन्ही डोळ्यांची दृष्टी शाबूत असलेल्या अर्जदारांसाठी असून गौण पोटवाक्यातील प्रश्न हे दुसऱ्या गटातील (एका डोळ्याची दृष्टी गमावलेल्या) अर्जदारांसाठी आहेत. या सर्व प्रश्नांची गुंफण वा गर्दी एकाच वाक्यात करण्याच्या अट्टाहासामुळे प्रस्तुत वाक्य ६७ शब्दांचे झाले आहे. सुचवलेल्या मसुद्यात पाच स्वतंत्र वाक्ये तयार केली आहेत. त्याचप्रमाणे वाक्याची अतिदिर्घता हा संवादसंस्थापनातील अडथळा दूर केला आहे.

वाक्याच्या दीर्घतेखेरीज शब्दयोजनेतील काही शब्दप्रयोगही संवादसंस्थापनास विघ्न आणणारे आहेत. पैकी 'अनुज्ञप्ती' या शब्दाऐवजी 'परवाना' हा रूढ शब्द वापरता आला असता. पण तसे करण्याचे येथे पर्यायी मसुद्यातही टाळले आहे. परवाना हा शब्द कोशामध्ये 'परमिट' यासाठी दिलेला आहे. 'लायसन्स' साठी लायसेन्स व अनुज्ञप्ती हे दोन पर्याय आहेत. पैकी 'लायसेन्स' सर्वांना परिचित आहे. खरे तर त्याचे रूढ रुप 'लायसन' हे सुद्धा वापरण्यास हरकत नव्हती. परंतु 'अनुज्ञप्ती' हा क्षेत्रविशिष्ट संकल्पना व्यक्त करणारा शब्द

अनुक्रमणिका

असून त्याची अपरिचितता त्याच्या वारंवार वापराने वा संबंधित सहभागींच्या प्रबोधनाने नाहीशी होऊ शकेल. तसेच 'अनुज्ञप्ती' हा शब्द बोजड असला तरी मार्गदर्शक कोशात सुचवलेला व भारदस्त, प्रतिष्ठित म्हणून तूर्त चालवून घेतला आहे. कारण अशा तऱ्हेच्या विरला येणाऱ्या शब्दाचा अर्थ कोशात संदर्भ पाहून समजून घेता येतो. मात्र 'एका डोळ्याची दृष्टी गमावलेली असणे' याऐवजी 'एका डोळ्याने अंध असणे'; 'पाच वर्षांपेक्षा कमी नसलेल्या कालावधीसाठी' याऐवजी 'किमान पाच वर्षे' 'उक्त' ऐवजी 'त्या' असे बदल केले आहेत.

प्रस्तुत सुचवलेल्या मासुद्यामुळे गुंतागुंतीच्या व अतिदीर्घ प्रश्नास, अनावधानाने किंवा प्रश्नाच्या अर्थाचा उलगडाच नीट न झाल्यामुळे, चुकीचे वा विपरीत उत्तर दिले जाण्याचा धोका टळेल असे वाटते.

२) दुसरे उदाहरण म्हणून नमुना क्रमांक पप-३ हे संपूर्ण परिपत्रक विचारात घेतले आहे. हा नमुना पूर्णतः कार्यालयीन स्वरूपाचा आहे. शासनाच्या विशिष्ट धोरणाची अंमलबाजवणी व्हावी व ती करणे शासकीय कार्यालयांस सोयीचे जावे म्हणून संबंधित संचालनालयाची काही नवीन शाखा कार्यालये उघडण्यात आल्याबाबतची माहिती या परिपत्रकाद्वारे अन्य कार्यालयांस पुरविण्यात आली आहे. परिपत्रक पुढीलप्रमाणे आहे:

मूळ विद्यमान नमुना

"परिपत्रक : राज्यातील अल्पसंख्य भाषांना संरक्षण देण्याच्या शासनाच्या धोरणानुसार, अल्पसंख्य भाषिकांना शासनाचे महत्त्वाचे आदेश, अधिसूचना, परिपत्रके, इत्यादी त्यांच्या भाषांतून उपलब्ध करून देण्यासाठी, तसेच शासनाचे महत्त्वाचे अधिनियम, नियमावल्या यांचे गोषवारे अल्पसंख्य भाषांतून प्रसिद्ध करण्यासाठी शासनाने राज्याच्या चार विभागीय मुख्यालायांच्या ठिकाणी भाषा संचालनालयाची विभागीय कार्यालये उघडलेली असून या चारही कार्यालयांत नुकत्याच निरनिराळ्या भाषा अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करून अल्पसंख्याकांच्या भाषांतील अनुवादाची पुढीलप्रमाणे व्यवस्था केलेली आहे. या व्यवस्थेनुसार प्रत्येक कार्यालयात खाली दर्शविल्याप्रमाणे निरनिराळ्या भाषांतून अनुवादाची सोय करण्यात आली आहे :

विभागीय कार्यालय, मुंबई – हिंदी, गुजराती, उर्दू
विभागीय कार्यालय, पुणे – हिंदी, कन्नड, उर्दू
विभागीय कार्यालय, नागपूर – हिंदी
विभागीय कार्यालय, औरंगाबाद – कन्नड, उर्दू

२. उपरोक्त योजना यशस्वीपणे राबविण्यासाठी शासन असा निदेश देत आहे की, सर्व साचीवालयीन विभाग व तदंतर्गत कार्यालये, विभागीय आयुक्त, जिल्हाधिकारी, पोलिस आयुक्त, विभागप्रमुख व कार्यालयप्रमुख यांजकडून जनतेच्या माहितीसाठी जे आदेश, अधिसूचना, परिपत्रके, माहितीपत्रके, निरनिराळ्या योजना प्रसृत करण्यात येतात त्यांच्या मूळ इंग्रजी किंवा मराठी प्रती सरळ संबंधित विभागीय कार्यालयांकडे पाठवून त्यांचा अल्पसांख्य भाषांतून अनुवाद प्रसिद्ध करण्याची कार्यवाही करावी. तसेच कामगारविषयक अधिनियम, भाडेविषयक अधिनियम, कारखाने अधिनियम, दुकाने व संस्था अधिनियम, अन्न नियंत्रण आदेश, करमणूक कर अधिनियम यांसारख्या जनतेच्या हिताच्या कायद्यांचे गोषवारे अल्पसंख्याकांच्या

माहितीसाठी भाषा संचालनालयाच्या उपरोक्त विभागीय कर्यालयांमार्फत अल्पसंख्य भाषांतून प्रसिद्ध करण्याची त्वरित कार्यवाही करावी.

३. महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रातून ज्या महत्त्वाच्या लिलावनोटिस किंवा अन्य योजना प्रसिद्ध केल्या जातात त्यांचा मान्यताप्राप्त अल्पसंख्य भाषांतून अनुवाद प्रसिद्ध करणे आवश्यक आहे.

सर्व सचिवालयीन विभाग, विभागाध्यक्ष व कार्यालयप्रमुख यांनी वरील योजनेचे महत्त्व लक्षात घेऊन या विषयास प्राधान्य द्यावे आणि आवश्यक ते सहकार्य करावे. भाषा संचालनालयाच्या विभागीय कार्यालयांचे पत्ते पुढीलप्रमाणे आहेत. सर्व संबंधितांनी त्यांच्याकडे सरळ पत्रव्यवहार करावा :

(चार कार्यालयांचे पत्ते)

सही (   )
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन"

वरील परिपत्रकाचे प्रयोजन लक्षात घेऊन, मूळ आशयास धक्का पोचू न देता शब्दयोजना, वाक्यरचना वा मांडणी या तिन्ही बाबतींत काही फेरफार करून हेच परिपत्रक वेगळ्या पद्धतीने लिहून परिपत्रकाची भाषा अधिक संवादसंस्थापनक्षम व परिणामकारक करता येईल. यासाठी पुढीलप्रमाणे नवीन मसुदा सुचविण्यात येत आहे :

पर्यायी मसुदा

"परिपत्रक : राज्यातील अल्पसंख्य भाषांना संरक्षण देण्याचे शासनाचे धोरण आहे. त्यानुसार अल्पसंख्य भाषिकांना शासनाचे महत्त्वाचे आदेश, अधिसूचना, परिपत्रके इत्यादी त्यांच्या भाषांतून उपलब्ध करून देणे जरूर आहे. तसेच शासनाचे महत्त्वाचे अधिनियम, नियमावल्या यांचे गोषवारे अल्पसंख्य भाषांतून प्रसिद्ध करणेही जरूर आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रातून ज्या महत्त्वाच्या लिलाव-नोटिसा किंवा योजना प्रसिद्ध केलेल्या जातात त्यांचा मान्यताप्राप्त अल्पसंख्य भाषांतून अनुवाद प्रसिद्ध करणे आवश्यक आहे. यामुळे शासनाने अशा अनुवादाची खास व्यवस्था केली आहे. त्यासाठी पुढे नमूद केल्याप्रमाणे शासनाने भाषा संचालनालयाची चार विभागीय कार्यालये उघडली आहेत. त्या कार्यालयांमध्ये नुकत्याच निरनिराळ्या भाषा अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या आहेत. हे अधिकारी अल्पसंख्याकंच्या भाषांत अनुवाद करण्याचे काम करतील. कोणत्या कार्यालयामध्ये कोणकोणत्या भाषांत अनुवाद केला जाईल ते खाली नमूद केले आहे :

विभागीय कार्यालय, मुंबई – हिंदी, गुजराती, उर्दू
विभागीय कार्यालय, पुणे –कन्नड, उर्दू
विभागीय कार्यालय, नागपूर – हिंदी
विभागीय कार्यालय, औरंगाबाद – कन्नड, उर्दू

२. शासनाचे वर नमूद केलेले धोरण पूर्णपणे अंमलात येण्याची निकड आहे. यासाठी, सर्व सचिवालयीन विभाग व त्याखालील कार्यालये, विभागीय आयुक्त, जिल्हाधिकारी, पोलिस आयुक्त, विभागप्रमुख यांना शासन पुढीलप्रमाणे निदेश देत आहे. त्यांनी त्यांच्याकडून जनतेच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध केल्या जाणाऱ्या विविध मजकुराच्या मूळ प्रती, परिच्छेद १ मध्ये नमूद केलेल्या विभागीय कार्यालायांपैकी संबंधित कार्यालयाकडे थेट पाठवाव्यात आणि इत्यांचा अल्पसंख्य भाषांतून अनुवाद प्रसिद्ध करण्याची कार्यवाही करावी. तसेच कामगारविषयक अधिनियम, भाडेविषयक अधिनियम, कारखाने अधिनियम, दुकाने व संस्था अधिनियम, अन्ननियंत्रण आदेश, करमणूक कर अधिनियम यांसारख्या जनतेच्या जिव्हाळ्याच्या विषयांबाबतच्या कायद्यांचे गोषवारे त्या कार्यालयांमार्फत अल्पसंख्य भाषांतून प्रसिद्ध करण्याची कार्यवाही त्वरित करावी.

३. सर्व साचीवालयीन विभाग, विभागाध्यक्ष व कार्यालय प्रमुख यांनी या बाब्तीतील अंमलबजावणीची निकड लक्षात घ्यावी. या कार्यवाहीस प्राधान्य देऊन नव्याने केलेल्या वरील व्यवस्थेचा उपयोग करून घ्यावा. भाषा संचालनालयाच्या विभागीय कार्यालयाचे पत्ते पुढीलप्रमाणे आहेत :

(चार कार्यालयांचे पत्ते)

(सही)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन”

विवेचन

प्रस्तुत नवीन मसुद्यात प्रशासन क्षेत्रातील लेखनप्रकारांची नावे (अधिसूचना, आदेश, नियम इत्यादी), विविध पदनामे (जिल्हाधिकारी, विभागीय आयुक्त इत्यादी) आणि निदेश देणे, कार्यवाही करणे यांसारखे प्रशासनक्षेत्रीय शब्द बदलेले नाहीत. बोजड असलेले उपरोक्त, तदंतर्गत हे शब्द मात्र टाळले आहेत.

पहिल्या (राज्यातील.... व्यवस्था केली आहे) ५९ शब्दांच्या दीर्घ केवळ वाक्यऐवजी त्यामधील प्रत्येक कल्पनेसाठी स्वतंत्र छोटे वाक्य केले आहे. प्रस्तुत मूळ परिच्छेदात निदेश देणारी दोन वाक्ये असल्याने पहिल्या मिश्र वाक्यातील प्रधान वाक्यातील “निदेश देत आहे की....” हे शब्द दुसऱ्या वाक्यासही लागू होतात. म्हणून पहिले मिश्र वाक्य बदलून त्याऐवजी दोन स्वतंत्र वाक्ये केली आहेत.

याखेरीज तिसऱ्या परीच्छेदातील “महाराष्ट्र शासनाच्या..... आवश्यक आहे” हे वाक्य पहिल्या परीच्छेदातील धोरण व्यक्त करणाऱ्या मजकुरानंतर टाकले आहे. ते वाक्य वेगळ्या परीच्छेदात मूळ मजकुरातील पध्दतीने देणे संदर्भहीन वाटते.

“सर्व सचिवालयीन विभाग... सहकार्य करावे” हे संपूर्ण वाक्य पुनः रचून वेगळ्या पद्धतीने लिहिले आहे. ‘सहकार्य करणे’ ऐवजी ‘सहकार्य देणे’ असे म्हणणे अधिक योग्य झाले असते. शिवाय ‘सहकार्य द्यावे’ अशी विनंती करणे म्हणे अंमलबजावणीची गरज व निकड फक्त भाषासंचालनालयास आहे असे ध्वनित करणे

होते, म्हणून येथे तो शब्द-प्रयोगच टाळला आहे. शासनाने अनुवादासाठी केलेल्या व्यवस्थेचा पुरेपूर वापर व्हावा हे उद्दिष्ट असल्याने तशी स्पष्ट सूचना सौजन्यपूर्ण आवाहनाने केली आहे.

दुसऱ्या परिच्छेदातील पहिल्या वाक्यामधील "उपरोक्त योजना यशस्वीपणे राबवण्यासाठी" या वाक्यांशातील 'राबविणे' या शब्दाने नको असलेली, कठीण गोष्ट आपद्धर्म म्हणून येनकेनप्रकारेण करावी लागणे असा अर्थ ध्वनित होतो. मुळात तो अभिप्रेत नसावा. प्रत्यक्षात योजनेची अंमलबजावणी अभिप्रेत असावी. शिवाय परिच्छेदात वस्तुतः कोणतीही योजना मांडलेली नाही. विशिष्ट सेवा, विशिष्ट व्यवस्था उपलब्ध करून दिल्याचे कळवणे व त्याचा लाभ घ्यावा असे आवाहन करणे यास 'योजना' म्हणणे प्रशस्त वाटत नाही. म्हणून तोही शब्द बदलला आहे आणि 'धोरणाची अंमलबजावणी' असे शब्द वापरले आहेत. दुसरे म्हणजे 'यशस्वीपणे राबवणे' व 'अयशस्वीपणे राबवणे' असे काही दोन प्रकार अपेक्षित नसतात. येनकेनप्रकारेण योजना अंमलात आणण्याच्या प्रयत्नांना अपयश आले तर राबवण्याची क्रिया अपुरी राहिली असेच म्हणावे लागेल. म्हणून 'पूर्णतः अंमलबजावणी' असे शब्द वापरले आहेत.

'प्रती सरळ संबंधित विभागाकडे पाठवणे' किंवा 'सरळ पत्रव्यवहार करणे' याऐवजी 'थेट' शब्द वापरला आहे. कारण 'सरळ' या शब्दास 'कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय थेट' याऐवजी 'अजिबात संकोच व भीती न बाळगता' असाही एक अर्थ रूढीने चिकटला आहे तो टाळता येईल असे वाटते.

'जनतेच्या हिताच्या काड्यांचे' याऐवजी 'जनतेच्या जिव्हाळ्याच्या विषयांबाबतच्या कायद्यांचे' असे शब्द वापरले आहेत. कारण प्रत्येक कायदा जनतेच्या हिताचाच असतो. येथे 'जिव्हाळ्याच्या विषयाबाबतचा कायदा' अधिक समर्पक ठरेल असे वाटते.

३) तिसरे उदाहरण म्हणून नमुना क्रमांक असू-१ ही अधिसूचना घेतली आहे. ही अधिसूचना सर्वसामान्य जनतेच्या माहितीसाठी महाराष्ट्र शासन राजपत्रामध्ये प्रकाशित करण्यात आली आहे. राज्य परिवहन महामंडळाशी संबंधित अशा एका समितीची स्थापना, तिचे कार्य इत्यादीची माहिती या अधिसूचनेत दिलेली आहे. राज्य परिवहनाच्या बसगाड्यांच्या प्रवाशांच्या सुखसोयीची काळजी घेण्याचे कामही सोपवलेले असल्यामुळे ही अधिसूचना जनतेच्या जिव्हाळ्याच्या विषयावरचीच आहे.

ही मूळ अधिसूचना पुढीलप्रमाणे आहे :

मूळ विद्यमान नमुना

"गृह विभाग
सचिवालय, मुंबई-३२, दिनांक २८ नोव्हेंबर १९७३.
मार्ग परिवहन महामंडळ अधिनियम, १९५०

क्रमांक एस.टी.सी. ३७७३/१५-अकरा-मार्ग परिवहन महामंडळ अधिनिय, १९५० (१९५० चा चौसष्टावा) याच्या कलम १७ अन्वये प्रदान केलेल्या शक्तींचा वापर करून व गृहविभागाची अधिसूचना, क्रमांक एस.टी.सी. ३७७१/१२४५१-अकरा, दिनांक ४ मे १९७१ चे अधिक्रमण करून, तसेच महाराष्ट्र राज्य मार्ग

परिवहन महामंडळाचा दृष्टीकोन समजावून घेऊन महाराष्ट्र शासन याद्वारे महामंडळाने स्थापन केलेल्या सोलापूर विभागासाठी सोबतच्या अनुसूचित उल्लेख केलेल्या बाबींच्या संबंधात महामंडळाला सल्ला देण्याकरिता पुढील व्यक्तींचा समावेश असलेल्या विभागीय सल्लागार परिषदेची रचना ही अधिसूचना शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून करीत आहे :

अध्यक्ष : .....

सभासद : (१)

ते

(२०)

२. सोबतच्या अनुसूचित उल्लेख केलेल्या बाबतींसंबंधी मंडळाने द्यावयाच्या सल्ल्याची व करावयाच्या शिफारशींची कक्षा शक्यतोवर ज्या विभागाकरिता मन्दालाची प्रस्थापना करण्यात आली आहे त्या विभागापुरतीच मर्यादित राहील.

अनुसूची

(अ) विभागातील गाड्यांच्या वाहतुकीच्या वेळा,

(ब) प्रवास करणाऱ्या जनतेस सामान्यतः ज्या अडचणी अनुभवाव्या लागतात त्या अडचणी,

(क) अल्पोपहाराची वाजवी दरात सोय, प्रतीक्षालये (वेटिंग रूम्स), मार्गावर पिण्याच्या पाण्याची सोय इत्यादी सुखसोयी प्रवाशांना उपलब्ध करून देणे,

(ड) प्रवासी जनतेकडून आलेल्या तक्रारींची वासलात लावणे,

(इ) रेल्वेवाहतूक व सडकमार्गे होणारी वाहतूक यांचा समन्वय साधण्यासंबंधीच्या किंवा दोन किंवा त्याहून अधिक विभागांमधील वाहतुकीचा समन्वय साधण्यासंबंधीच्या बाबी,

(फ) महामंडळ परिषदेकडे वेळोवेळी निर्दिष्ट करील अशा बाबी.

३. परिषदेचे बिनसरकारी सदस्य हे वेळोवेळी सुधारणा केलेल्या मुंबई नागरी सेवा नियम, १९५९ च्या परिशिष्ट ४२-अमधील कलम १ अन्वये बिनसरकारी सदस्यांना मंजूर केलेले भत्ते व इतर भत्ते व खर्च मिळण्यास पात्र आहेत.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

ना. य. भापकर
शासनाचे अवर सचिव”

अनुक्रमणिका

या अधिसूचनेच्या आशयास धका पोचू न देता व मूळ प्रयोजन लक्षात घेऊन मूळ मसुद्यातील काही शब्द, वाक्यरचना व मांडणी यांत फेरफार करून पुढील मसुदा सुचवला आहे :

पर्यायी मसुदा

"गृह विभाग
सचिवालय, मुंबई-३२, दिनांक २८ नोव्हेंबर ७३.
मार्ग परिवहन महामंडळ अधिनियम, १९५०
क्रमांक एस.टी.सी. ३७७३/१५-अकरा

महाराष्ट्र शासन, मार्ग परिवहन महामंडळ अधिनिय, १९५० (१९५० चा चौसष्टावा), कलम १५ अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांनुसार ही अधिसूचना काढीत आहे.
अधिसूचनेमुळे याआधीची गृह विभागाची अधिसूचना क्रमांक एस.टी.सी. ३७७१ /१२४५१-अकरा, दिनांक ४ मे १९७१ ही रद्द झाली आहे.

२. महाराष्ट्र शासन याद्वारे, सोलापूर विभागाशी संबंधित असलेल्या काही महत्त्वाच्या बाबींच्या संबंधात, महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाला सल्ला देण्यासाठी एक परिषद स्थापन करीत आहे. अशी स्थापना करण्यापूर्वी महामंडळाचे याबाबतचे मत विचारात घेतले आहे. ही अधिसूचना शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध होईल त्या दिनांकापासून ही विभागीय सल्लागार परिषद स्थापन झाली असे मण्यात येईल. या परिषदेमध्ये पुढील व्यक्तींचा समावेश असेल :

अध्यक्ष : (१)
सभासद : (१) ते (१०)

३. महामंडळाला सल्ला देण्याचे किंवा शिफारशी करण्याचे परिषदेचे कार्य खालील बाबींशी संबंधित असेल :

(अ) सोलापूर विभागातील बसगाड्यांच्या जाण्यायेण्याच्या वेळा ठरविणे ;
(ब) प्रवाशांस प्रवासात सामान्यतः येणाऱ्या अडचणी दूर करणे ;
(क) प्रवाशांच्या खाण्यापिण्याची वाजवी दारात सोय, बसथांब्यांवर थांबण्यासाठी सोयीच्या जागा (वोटिंग रूम), बसगाड्यांच्या मार्गांवर ठिकठीकाणी पिण्याच्या पाण्याची सोय यांसारख्या सुखसोयी करणे ;
(ड) प्रवाशांकडून आलेल्या तक्रारीचे निवारण करण्याच्या दृष्टीने तक्रारींवर विचार करणे;
(इ) रेल्वेगाड्या आणि बसगाड्या ह्यांच्या किंवा दोन वा अधिक विभागांच्या बसगाड्यांच्या जाण्यायेण्याच्या वेळा परवाशानच्या दृष्टीने सोयीच्या व शक्य तितक्या जुळत्या ठेवणे;
(फ) याखेरीज महामंडळ परिषदेकडे वेळोवेळी सोपवील अशा इतर बाबींवर विचार करणे.

४. परिषदेचे कार्य शक्यतोवर वरील बाबी सोलापूर विभागाशी जेथवर संबंधित असतील तेथवरच मर्यादित असेल.

५. समितीच्या बिनसरकारी सदस्यांस अशा सदस्यांसाठी मंजूर असलेले भत्ते व खर्च मिळू शकेल. याबाबतचे विहित दर, मुंबई नागरी सेवा नियम, १९५९, परिशिष्ट ४२-अ, कलम १ मध्ये नमूद करण्यात आलेले आहेत. या नियमांत वेळोवेळी होणारे बदल विचारात घेऊन ही भत्त्याची रक्कम ठरविण्यात येते.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
(सही)"

विवेचन

या सुचवलेल्या मसुद्यात प्रामुख्याने मांडणीमध्ये फरक केला आहे. अधिसुचानेतील प्रारंभिक भाग म्हणजे कायद्याचा संदर्भ व अन्य तांत्रिक बाबी सांगणारा भाग मूळ गाभ्यापासून वेगळा काढून मांडल्यास ज्यास त्याची आवश्यकता भासणार नाही वा तो टाळावासा वाटेल त्यास तसे करता येईल व थेट गाभ्याकडे लक्ष देता येईल. ज्यास त्याची गरज भासेल त्यासही नेमका संदर्भ पाहणे सुकर होईल. याखेरीज येथे वाक्ये सुटसुटीत व छोटी करणे आणि अपरिचित, बोजड वा विपरीतार्थसूचक शब्द टाळणे हेही मारग अवलंबले आहेत.

पहिल्या परिच्छेदातील पहिले अतिदीर्घ वाक्य तोडून छोटी छोटी वाक्ये बनविली आहेत.

"सल्ला देणारी सल्लागार परिषद" ऐवजी पुनरुक्ती टाळून केवळ 'सल्लागार परिषद' म्हटले आहे. तसेच "प्रवासी जनतेकडून" याऐवजी 'प्रवाशांकडून' आणि "प्रवास करणाऱ्या जनतेस" याऐवजी 'प्रवाशांस' असे शब्द वापरून अनावश्यक पुनरुक्ती टाळली आहे.

'अनुसूची' या शीर्षकाने जोडलेल्या यादीच्या स्वरुपात कामाचे विषय देण्याऐवजी मजकुरातच त्यांचा अंतर्भाव केला आहे. मूळ मसुद्यात अनुसूचीनंतरही अधिसूचनेचा एक परिच्छेद आल्यामुळे त्यामधील अनुसूची ही खऱ्या अर्थाने 'अनुसुचीग' म्हणजे 'मागाहून येणारी यादी' नाहीच.

'अनुभवाव्या लागणाऱ्या अडचणी" याऐवजी मराठीत अकृत्रिम वाटेल अशी 'येणाऱ्या अडचणी' अशी शब्दयोजना केली आहे.

"वाहतुकीचा समन्वय साधणे" या तथाकथित भारदस्त पण संदिग्ध शब्दांऐवजी 'जाण्यायेण्याच्या वेळा सोयीच्या व जुळत्या ठेवणे' अशी सुस्पष्ट शब्दयोजना स्वीकारली आहे. 'निर्दिष्ट करील' ऐवजी 'सोपवील' असे म्हटले आहे.

"कक्षा.... ज्या विभागाकरीता मंडळाची प्रस्थापना करण्यात आलेली आहे त्या विभागापुरतीच" याऐवजी '...सोलापूर विभागाशी संबंधित असेल तेथवरच' असे म्हटले आहे. कारण ही अधिसूचना सोलापूर

विभागासाठी स्थापन केलेल्या परिषदेशी संबंधित आहे तर मग इतके आडवळणी विधान करण्याची गरज काय? असे वाटते.

तसेच त्याच कारणामुळे "मंडळाने द्यावयाच्या सल्ल्याची व करावयाच्या शिफारशींची कक्षा" याऐवजी 'परिषदेचे कार्य' असे म्हटले आहे. परिषदेचे कार्य आधी नमूद केलेले आहेच.

त्या मूळ वाक्यातील 'मंडळ' हा शब्दही इष्ट वाटत नाही. सुरुवातीला एकदा 'परिषद' असा उल्लेख आला असताना एकदम 'मंडळ' म्हणून कसे चालेल ? त्याचा 'परिवहन महामंडळा' शी संबंध जोडला जाण्याची शक्यता आहे.

"प्रवासी जनतेकडून आलेल्या तक्रारींची वासलात लावणे" याऐवजी 'प्रवाशांकडून आलेल्या तक्रारींचे निवारण करण्याच्या दृष्टीने तक्रारींवर विचार करणे" असे म्हटले आहे. 'वासलात लावणे' या शब्दप्रयोगामधून 'कसे तरी वाटेला लावणे, जबाबदारी झटकून कानावर हात ठेवणे' किंवा 'प्रत्यक्ष काहीच न करता काही तरी केल्याचा आव आणणे' असा अर्थ ध्वनित होतो. तो मुळात अभिप्रेत नसावा (निदान नसेल अशी आशा आहे).

चुकीची किंवा यांत्रिक शब्दनिवड हा टाळण्याजोगा घटक या मसुद्यात का आला असावा याबद्दल प्रकरण आठमध्ये अधिक चर्चा केली आहे.

४) यानंतरचे उदाहरण म्हणून महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या एका अधिसूचनेमधील एक अतिदीर्घ मिश्र वाक्य घेतले आहे. वाहणावरील कर बसविण्याबाबतच्या उपविधींना मंजुरी देणारी ही अधिसूचना आहे. हे उपविधी जळगाव नगरपालिकेने केलेले आहेत. उपविधीमधील कलम १० मध्ये वाहनांवरील कराचा परतावा आणि सूट केव्हा आणि किती मर्यादेपर्यंत मिळू शकेल याबाबतचा नियम आहे. मूळ मसुदा पुढीलप्रमाणे आहे :

मूळ विद्यमान नमुना

"(१०) वाहनांवरील कराचा परतावा आणि सूट केव्हा आणि किती मर्यादेपावेतो मिळू शकेल. — कोणत्याही वर्षाबद्दल कोणत्याही वाहनावर बसावयाच कर दिलेला असेल किंवा द्यावयाचा राहिला असेल आणि जर अशा वर्षात असे वाहन नगरपालिका क्षेत्रात वापरण्यासाठी ठेवण्याचे बंद केले असेल किंवा जर ते नष्ट झाले असेल किंवा इतर कारणांमुळे ते वापरले जाण्यास आयोग्य झाले असेल किंवा अशा वाहनाची दुरुस्ती चालू असेल तर वाहनांवर बसावावायाचा कर ज्या इसमाने भरला असेल किंवा जो इसम भरण्यास पात्र असेल त्या इसमास यात यापुढे असलेल्या उपबंधास अधीन राहून, आणि मुख्याधिकाऱ्याची याबाबत खात्री झाल्यावर, मुख्याधिकाऱ्याकडून पुढे सांगितल्याप्रमाणे रकमेचा परतावा किंवा सूट मिळण्याचा हक्क असेल म्हणजे अशा वर्षातील ज्या मुदतीत असे वाहन नगरपालिका क्षेत्रात ठेवलेले नसेल किंवा असे वाहन नष्ट झाल्यामुळे, वापरण्यास कायमचे आयोग्य झाल्यामुळे किंवा अशा वाहनाची दुरुस्ती चालू असल्यामुळे वापरण्यात आले नसेल ती मुदत —

अनुक्रमणिका

(अ) ३२० दिवसांहून कमी नसेल तर, यथास्थिती भरलेल्या कराची अथवा भरण्यास पात्र असलेल्या कराची पूर्ण रक्कम.

(ब) २४० दिवसांहून कमी नसेल तर, यथास्थिती भरलेल्या कराची अथवा भरण्यास पात्र असलेल्या कराच्या दोन तृतीयांश भाग,

(क) २४० दिवसांहून कमी नसेल तर, यथास्थिती भरलेल्या कराचा किंवा भरण्यास पात्र असलेल्या कराचा एक तृतीयांश भाग, परत मिळण्याचा त्यास हक्क असेल; जर, अशी मुदत १२० दिवसांहून कमी अईल तर, कराच्या कोणत्याही रकमेचा परतावा किंवा सूट देता कामा नये."

(महाराष्ट्र शासन राजपत्र, आक्टोबर २९, १९७० भाग एक-अ-मध्य उपविभाग, पृ. ११२-११७ वरील उपविधीमध्ये अंतर्भूत)."

जनतेच्या माहितीसाठी प्रसृत केलेल्या अधिसूचनेमधील उं वाक्यावर काटेकोरपणाच्या अट्टाहासामुळे विधीक्षेत्रविशिष्ट भाषेची दाट छाया पडली असल्याचे दिसून येते. हा पगडा दूर व्हावा या दृष्टीने प्रयत्न करून मूळ आशयास धक्का पोचू न देता हाच मजकूर पुढीलप्रमाणे नव्याने लिहिता येईल :

पर्यायी मसुदा

"(१०) वाहनांवरील कराचा परतावा आणि सूट केव्हा आणि किती मर्यादेपर्यंत मिळू शकेल. — कोणत्याही वाहनाचा वापर एखाद्या वर्षात नगरपालिका हद्दीतील रस्त्यावर होण्याचे बंद झालेले असेल तर, त्या वर्षाच्या करामधील त्या काळापुरता भरलेला वाहन-कर मुख्य अधिकाऱ्याकडून परत मिळेल किंवा तो कर भरलेला नसेल तर भरावयाच्या रकमेइतकी सूट मिळेल. मग असा वापर बंद होण्याचे कारण, ते वाहन नगरपालिका हद्दीत वापरण्यासाठी बंद झाले किंवा नष्ट झाले किंवा कधीच वापरता येणार नाही असे नादुरुस्त झाले किंवा त्याची दुरुस्ती चालू आहे यांपैकी कोणतेही असो. मात्र असा परतावा किंवा सूट मिळण्यापूर्वी ते कारण उचित असल्याबाबत मुख्य अधिकाऱ्याची खात्री पटली पाहिजे. तसेच वरील कारण जेवढ्या काळापुरते असेल त्या काळाच्या प्रमाणात पुढीलप्रमाणे हा परतावा किंवा सूट मिळेल.

(अ) ३२० किंवा त्याहून अधिक दिवस : कराची पूर्ण रक्कम.
(ब) २४० ते ३११ दिवस : कराची दोन तृतीयांश रक्कम.
(क) १२० ते २३१ दिवस : कराची एक तृतीयांश रक्कम.

मात्र असे कारण १२० दिवसांहून कमी काळासाठी असेल तर कोणताही परतावा किंवा सूट मिळणार नाही."

विवेचन

या नवीन सुचवलेल्या मसुद्यातील फरकांवर वेगळ्या भाष्याची आवश्यकता नाही. त्यामध्ये सुचवलेले बदल स्पष्ट आहेत.

वरील उदाहरणामध्ये कायद्याच्या काटे कोरपणाकरीता इतकी क्लिष्ट भाषा वापरणे मूळ मसुदालेखकाला आवश्यक वाटले असावे.

५) या पुढील उदाहरण म्हणून एक करार पत्राचा नमुना घेतला आहे. शासकीय कर्मचाऱ्यांना मोटार खरेदी करण्यासाठी आगाऊ रक्कम शासनाकडून घेता येते. ही रक्कम काढण्यापूर्वी शासनाशी एक करार करून देणे आवश्यक असते. हा करात कायदेशीर बंधनाच्या स्वरूपाचा असल्यामुळे त्यामधील भाषा अगदी काटेकोर व निःसंदिग्ध असणे आवश्यक आहे. नमुना क्रमांक प्रप्र-५ मधील कराराचा मूळ गाभा व्यक्त करणारा पहिला परिच्छेद येथे विचारासाठी घेतला आहे. हा परिच्छेद पुढीलप्रमाणे :

मूळ विद्यमान नमुना

"हा करार, दिनांक .... रोही एकापक्षी श्री .... (ज्यांना यापुढे 'कर्ज घेणारा' असे संबोधण्यात आले असून, या संज्ञेत त्याचे वारस, प्रशासक, मृत्युपत्र-व्यवस्थापक व वैध प्रतिनिधी यांचा समावेश होईल) आणि दुसऱ्या पक्षी महाराष्ट्राचे राज्यपाल (ज्यांना यात यापुढे 'राज्यपाल' असे संबोधण्यात आले असून, या संज्ञेत त्यांच्या पदाचे उत्तराधिकारी व अभिहस्तांकिती यांचा समावेश होईल) यांच्यामध्ये करण्यात आला आहे. ज्याअर्थी, मुंबई वित्तीय नियम, १९५९ (यापुढे यात ज्यांचा उक्त नियम असा निर्देश करण्यात आला असून ज्या संज्ञेत त्या वेळी अंमलात असलेल्या त्यांच्यात केलेल्या कोणत्याही सुधारणांचा समावेश होईल) यांच्या उपबंधानुसार कर्ज घेणाराने मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठी राज्यपालांकडे रु....(अक्षरी रु.....) चे कर्ज मिळण्यासाठी अर्ज केला आहे आणि राज्यपालांनी, यात यापुढे अंतर्भूत केलेल्या अटी व शर्तीवर उक्त रक्कम कर्जाऊ देण्याचे मान्य केले आहे त्याअर्थी आता, या करारपत्रामधील पक्षकारांमध्ये याद्वारे असा करार करण्यात येत आहे की, राज्यपालांनी कर्ज घेणाराला दिलेल्या रु.... च्या रकमेच्या मोबदल्यादाखल कर्ज घेणारा, (१) उक्त नियमात तरतूद केल्याप्रमाणे आपल्या वेतनातून मासिक कपातीद्वारे, उक्त नियमांनुसार परिगणना केलेल्या व्याजासह उक्त रक्कम देण्याचा आणि याद्वारे अशा कपाती करण्याबद्दल राज्यपालांना प्राधिकृत करण्याचा आणि (२) उक्त रक्कम दिल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याचे आत, उक्त कर्जाची संपूर्ण रक्कम मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठी खर्च करण्याचा किंवा देण्यात आलेली प्रत्यक्ष रक्कम जर कर्जाच्या रकमेपेक्षा कमी होईल तर फरकाची रक्कम राज्यपालांना तत्काळ परत करण्याचा, आणि (३) वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे कर्ज घेनारास कर्ज म्हणून देण्यात आलेली रक्कम व उक्त नियमान्वये तरतूद करण्यात आल्याप्रमाणे व्याज याबद्दल उक्त मोटार वाहन राज्यपालाकडे तारणगहाण म्हणून ठेवण्यासाठी लेख करून देण्याचा, याद्वारे राज्यपालाशी करार करीत आहे; आणि याद्वारे शेवटी असे कबूल करण्यात आणि जाहिर करण्यात येत आहे की, उक्त रक्कम दिल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याचे आत, मोटार वाहन खरेदी करण्यात व वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे ते तारणगहाण म्हणून ठेवण्यात आले नाही किंवा मुदतीत कर्ज घेणारा नादार ठरेल किंवा शासनाची सेवा सोडील किंवा मरण पावेल तर, कर्जाची संपूर्ण रक्कम आणि त्यावर उपार्जित होणारी व्याजाची रक्कम तत्काळ देय होईल व ती देण्यात येईल."

या परिच्छेदातील विधिक्षेत्रविशिष्ट तांत्रिक शब्दयोजना न बदलता, केवळ वाक्यरचना व मांडणी यात फरक करून, मूळ आशय व काटेकोर निःसंदिग्धता न ढळू देता, वरील परिच्छेदाऐवजी अशा रीतीने मजकुराची मांडणी करता येईल :

पर्यायी मसुदा

"या करारपत्रात कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीस 'कर्ज घेणारा' असे संबोधले आहे व त्या संज्ञेत, कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीचे वारस, प्रशासक, मृत्युपत्रव्यवस्थापक व वैध प्रतिनिधी यांचा समावेश होईल.

या करारपत्रात 'महाराष्ट्राचे राज्यपाल' यांना 'राज्यपाल' असे संबोधले आहे व त्या संज्ञेत त्या पदाचे उत्तराधिकारी व अभिहास्तांकिती यांचा समावेश होईल.

या करारपत्रात 'मुंबई वित्तीय नियम, १९५९' याचा उल्लेख 'संबंधित नियम' असा केला आहे व त्या संज्ञेत त्या वेळी अंमलात असलेल्या व त्याच्यात केलेल्या कोणत्याही सुधारणाचा समावेश होईल.

कर्ज घेणारा श्री.... याने, राज्यपालांकडे संबंधित नियमाच्या उपबंधानुसार, मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठी रु....(अक्षरी रु....) चे कर्ज मिळण्यासाठी अर्ज केला आहे. राज्यपालांनी या करारपत्रात नमूद केलेल्या अटींवर व शर्तीवर ती रक्कम कर्जाऊ देण्याचे मान्य केले आहे. यामुळे एका पक्षी कर्ज घेणारा व दुसऱ्या पक्षी राज्यपाल यांच्यामध्ये, आज दिनांक.... रोजी, पुढील अटींचे व शर्तीचे पालन करण्यात येईल असा करार करण्यात येत आहे.

कराराच्या अटी व शर्ती

(१) कर्ज घेणारा संबंधित नियमांतील तरतुदीनुसार, घेतलेली सर्व रक्कम संबंधित नियामांनुसार परिगणाना केल्यावर येणाऱ्या व्याजासह, आपल्या वेतनातून मासिक कपातीद्वारे परत करील. अशा कपाती करण्यासाठी या कराराद्वारे राज्यपालांना प्राधिकृत करण्यात येत आहे.

(२) कर्ज घेणारा कर्जाची रक्कम मिळाल्यापासून एक महिन्याच्या आत त्या कर्जाची पूर्ण रक्कम मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठी खर्च करील.

(३) कर्ज घेणारा मोटार वाहन खरेदीचा खर्च कर्जाच्या रकमेहून कमी असेल तर फरकाची रक्कम राज्यपालांना तत्काळ परत करील.

(४) कर्ज घेणारा ही कर्जाची रक्कम व तीवरील व्याज याबद्दल खरेदी केलेले आपले मोटार वाहन राज्यपालांकडे तारण म्हणून ठेवण्यासाठी लेख करून देईल.

(५) उक्त रक्कम दिल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत मोटार वाहन खरेदी करण्यात व वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे तारणगहाण म्हणून ठेवण्यात आले नाही तर किंवा कर्ज घेणारा त्या मुदतीत नादार ठरला,

अनुक्रमणिका

शासनाची सेवा त्याने सोडली किंवा तो मरण पावला तर कर्जाची संपूर्ण रक्कम व तीवरील त्या वेळेपर्यंतचे व्याज तत्काळ देय होईल व देण्यात येईल."

विवेचन

या नवीन मसुद्यामध्ये मूळ मसुद्यातील दुसऱ्या २४१ शब्दांच्या मिश्र वाक्याची छोटी-छोटी अनेक वाक्ये केली आहेत. पहिल्या व दुसऱ्या वाक्यातील कंसांतर्गत पोटवाक्यांची स्वतंत्र वाक्ये बनवली आहेत. अटी व शर्ती या सर्वांत महत्त्वाच्या असल्यामुळे त्या वेगळ्या मांडल्या आहेत. मूळ करारातील निःसंदिग्धता व काटेकोरपणा यांस धक्का न लागता, सुचवलेला मसुदा अधिक संवादसंस्थापनक्षम झाला आहे.

या प्रकरणातील एकूण चर्चेवरून व सुचवलेल्या नवीन मसुद्यांवरून हे स्पष्ट होते की, तत्त्वतः शब्दांची अपरिचितता व बोजदाता आणि वाक्यरचनेची दीर्घता या बाबी संवादसंस्थापनाच्या प्रक्रियेस विघ्ने आणण्यास प्रामुख्याने कारणीभूत होतात. यांपैकी शब्दांची अपरिचितता त्यांच्या वारंवार वापराने किंवा सहभागींच्या प्रबोधनाद्वारे, प्रशिक्षणाद्वारे नाहीशी कर्ता येईल. शब्द बोजड नसतील तर ते वापरण्यास सुलभ होतात व त्या शब्दांचा वारंवार वापर केला जाण्याची शक्यता वाढते. बोजड शब्दांची वारंवारता विशिष्ट पातळीपेक्षा / प्रमाणापेक्षा वाढू न देण्याची काळजी घेतल्यास काही विशिष्ट प्रमाणातील बोजड शब्दही भाषेला पचवता येतील. नवीन कार्यक्षेत्रात भाषेचा वापर करीत असताना नव्या संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी नवे शब्द शोधण्याची गरज भासणे अपरिहार्य आहे हेही खरे. नवे बोजड शब्द पचवण्याची, रुळवण्याची भाषेची क्षमता राबविण्यात अतिरेक होऊ न देण्याची काळजी घेणे मात्र आवश्यक आहे.

अशा परिस्थितीत वाक्यरचनेच्या बाबतीत मात्र शक्य तितकी छोटी, साधी वाक्ये करण्याकडे लक्ष देणे आवाश्यक असते. कारण संवादसंस्थापनाच्या कार्यात शब्दयोजना व वाक्यरचना या दोन बाबीच महत्त्वाचे कार्य करीत असतात. एकाच वेळी दोन आघाड्यांवर लढणे बलाढ्य सेनानिलाही कष्टपरद होते हे सामान्य तत्त्व येथेही लागू होते. भाषेला नव्या जबाबदाऱ्या पेलण्यासाठी, नवी नवी कार्यक्षेत्र पादाक्रांत करण्यासाठी नवीन शब्दांचा खुराक आवश्यक असला तरी वाक्यरचना गुंतागुंतीची, कृत्रिम व बेडौल होऊ न देणेही तीत्केच आवश्यक आहे. विषय जितका अपरिचित, नवे शब्द येणे जितके अपरिहार्य, कल्पना जितक्या नव्या तितकी वाक्यरचना सुलभ करणे अगत्याचे असते.

किंबहुना असे म्हणता येईल की, बोजड शब्दांचे प्रमाण विशिष्ट पातळीपर्यंत चालवून घेणे आवश्यक असले तरी अशा अपरिचित शब्दांच्या अतिरेकी वापरामुळे संवादसंस्थापनावर विपरीत परिणाम होऊ नये यासाठी वाक्याची लांबी त्याच्या व्यस्त प्रमाणत कमी ठेवणे अत्यावश्यक होते. वाक्ये अतिशय लहान होऊन प्रशासनिक मराठीत विशोभित ठरतील अशी अतिबाळबोध होणेही प्रशासनिक भाषेच्या दृष्टीने अनुचित असल्याने वाक्याची लांबी छोटी ठेवण्यावरही काही मर्यादा पडतात.

मूलतः आधुनिक प्रशासनिक मराठीत दीर्घ वाक्ये व बोजड शब्द यांचा वापर केला जाण्यामागे भाषाक्षेत्राशी संबंधित नसलेली काही अभाषिक कारणे आहेत काय ? आणि वाक्याची दीर्घता व बोजड शब्दांची

वारंवारता यांची काही प्रमाणके शोधून काढता येतात का याचा विचार करणे आवश्यक आहे. परंतु हे करण्यापूर्वी प्रशासनिक भाषेच्या, विशेषतः प्रशासनिक मराठीच्या स्वरूपाबद्दल, प्रयोजनाबद्दल व कार्याबद्दल आणि या सर्वांच्या परिणामी भाषिक नियोजनाबद्दल आढळणारी मते-मतांतरे अवलोकिणे व त्याबाबत विवेचन करणे आवश्यक वाटते. यामुळे यापुढील 'प्रशासनिक मराठीचे नियोजन : मतमतांतरे' या प्रकरणात त्याबाबत चर्चा केली आहे.

संदर्भ

१. इन्फर्मेशन कम्युनिकेशन अंड अंडरस्टंडिंग – पीटर ड्रकर – १९७२ – पृष्ठ १२.

२. सामाजिक भाषाविज्ञान : एक नवे अभ्यासक्षेत्र – मिलिंद मालशे, मराठी संशोधन पत्रिका (त्रैमासिक), जानेवारी – फेब्रुवारी – मार्च , पृष्ठे ८३ ते ११७.

३. मराठी भाषेचा आर्थिक संसार – अशोक केळकर – मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, १९७७, पृष्ठ ७६.

४. रिपोर्ट ऑफ ऑफिशियल लँग्वेज कमिशन – गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, १९५६, मराठी अनुवाद, पृष्ठ ३४.

५. तत्रैव – पृष्ठ ४२.

६. द टेक्निक ऑफ क्लिअर रायटिंग – रॉबर्ट गनिंग, १९५२, पृष्ठ ६८.

७. आचार्य अत्रे.

८. 'शासनव्यवहाराची भाषा' – ग. प्र. प्रधान, भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार, (संपा) मु.ग. पानसे, १९६९, पृष्ठ २४.

९. स्ट्रक्चर, स्टाईल अंड यूसेज – ह्युलन विलिस – १९७३, पृष्ठ १३८.

१०. भाषापद्धती – निबंधमाला अंक २६, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, १९२६, पृष्ठे १२० ते १२९.

११. शासनव्यवहारची भाषा - ग. प्र. प्रधान, पृष्ठ २२.

१२. द आर्ट ऑफ प्लेन टॉक – रुडाल्फ फ्लेश, १९४६, पृष्ठ ३८.
हाऊ टू बी ब्रीफ : ॲन इंडेक्स टू सिम्पल रायटिंग - रुडाल्फ फ्लेश, १९५५, पृष्ठे ८१, ९०.

१३. परिशिष्ट चार.

१४. द आर्ट ऑफ प्लेन टॉक – रुडाल्फ फ्लेश, १९४६, पृष्ठ ३५.

१५. द आर्ट ऑफ रीडेबल रायटिंग – रुडाल्फ फ्लेश, १९५१, पृष्ठ १८२.

१६. तत्रैव, पृष्ठ १११.

प्रकरण सहा

आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे नियोजन : मतमतांतरे

महाराष्ट्र राज्यस्थापनेनंतर मराठी भाषेवर प्रशासन क्षेत्रातील संवादसंस्थापानाचे परिणामकारक साधन म्हणून वावरण्याची जबाबदारी आली. ही नवी जबाबदारी पेलण्याची क्षमता तिच्यामध्ये निर्माण करण्यासाठी प्रशासनिक मराठीचे प्रयोजन व कार्य यांचे उंचीत भान ठेवून प्रशासनिक मराठीचा योजना=बद्ध विकास करण्याची नितांत आवश्यकता निर्माण झाली. आधुनिक काळात प्रशासनात अंतर्भूत असलेले नानाविध विषय आणि प्रशासनाची बदललेली पद्धत यांमुळे इंग्रजपूर्व काळात अस्तित्वात असलेल्या प्रशासनिक मराठीच्या तुटपुंज्या साधनसंपत्तीवर आधुनिक प्रशासनिक मराठीचा निर्वाह होने अशक्य व अव्यवहार्य होते. तसेच भाषाविकासाच्या जात्याच मंदगती असणाऱ्या नैसर्गिक प्रक्रियेवर विसंबून राहून मराठी भाषेचा या क्षेत्रातील वापर अधिक जलद, सुलभ, समर्पक, परिणामकारक आणि यथोचित होने शक्य नव्हते. त्यामुळे योजनाबद्ध प्रयत्न करून प्रशासनिक मराठी भाषेचा, शब्दसंपत्तीची समृद्धी व संवादसंस्थापनक्षमता या दोन्ही अंगांनी जलद व प्रयोजनसापेक्ष विकास घडवून आणण्याची म्हणजेच प्रशासनिक मराठीचे नियोजन करण्याची गरज, नव्हे निकड, निर्माण झाली होती. महाराष्ट्र शासनातर्फे भाषा सल्लागार मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली व त्याच्या सहाय्याने आणि भाषा संचालनालायामार्फत भाषिक नियोजनाचे (लँग्वेज प्लानिंगचे) हे काम इ.स. १९६० पासून चालू आहे.

मुलभूत नियोजनाच्या क्षेत्रात लवचिक योजनेचे (रोलिंग प्लानचे) महत्त्व सिद्ध होऊन सर्वमान्य होत असताना भाषिक नियोजनाच्या क्षेत्रामध्ये कोणतेही ताठर धोरण स्वीकारण्यापेक्षा लवचिक धोरण ठेवणे अधिक श्रेयस्कर ठरेल याबाबत दुमत असण्याचे कारण नाही. भाषिक नियोजन करण्यामागील हेतु भाषेच्या नैसर्गिक विकासातील मंदागातीत्व टाळून तिचा जलद विकास घडवून आणणे हा असल्यामुळे "आमच्या कार्यामधील काय उचित व काय अनुचित ते काळच ठरवील" अशी भूमिका नियोजनकर्त्यांनी घेतल्यास ते आत्मघातकी ठरण्याची शक्यता आहे हेही उघड आहे. भाषा काय पाचवील व काय पचवणार नाही ते सांगणे फार कठीण असते आणि भाषिक नियोजन नेहमी प्रायोगिक स्वरुपाचेच असते, हे खरे आहे. परंतु त्याचा अर्थ असा नव्हे की, भाषिक नियोजनात "रामभरोसे मार टोला, लागला तर लागला, नाही तर हुकला" अशी 'ट्रायल अंड एरर' किंवा 'हिट अंड मिस' पद्धत वापरली तरी चालेल. कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारचे नियोजन यशस्वी होण्यासाठी म्हणजे मूलभूत प्रयोजनास साह्यकारी व पूरक ठरेल अशा रीतीने त्याच्या विकासाचे प्रयत्न घडण्यासाठी नियोजनकर्त्यांचा नवशब्दनिर्मितीबाबतचा द्रष्टेपणा अपेक्षित आहे. तसेच तेथे फीडबॅक मेकांनीझमचे तत्त्वही अंमलात आणण्याची आवश्यकता आहे. दुसर्या शब्दांत सांगायचे तर केलेल्या नियोजनाचे फलित काही कालावाधीनंतर जोखून पुढील नियोजनामध्ये आवश्यक ते फेरफार करणेही आवश्यक आहे. अन्यथा भाषिक नियोजन म्हणजे "उडाला तर पक्षी, बुडाला तर बेडूक" असा पोरखेळ ठरेल.

महाराष्ट्र शासना तर्फे कार्यान्वित असलेल्या प्रशासनिक मराठीच्या विकासाच्या नियोजनाची पद्धत, दिशा व उद्दिष्ट काय असावे याबद्दल वेगवेगळे सूर उमटलेले दिसतात. या मतभिन्नतेचे मूळ प्रशासनिक भाषेचे स्वरूप, प्रयोजन व कार्य यांबाबतच्या वेगवेगळ्या दृष्टीकोनांतील भिन्नता हे असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये प्रथम प्रशासनिक मराठीच्या नियोजनाबाबत अशा विविध पैलूंबाबतची महाराष्ट्र शासनाची

भूमिका, तसेच भाषावैज्ञानिक, साहित्यिक, लोकप्रतिनिधी, जनसामान्य अशा विविध भूमिकांतील वेगवेगळ्या व्यक्तींची मते व प्रतिक्रिया यांचा आढावा घेतला आहे. नंतर प्रस्तुत संशोधनानंतर मिळालेल्या निष्कर्षाच्या आधारे तयार झालेली लेखिकेची मते नमूद करून विवेचन केले आहे. येथे शासनाच्या भूमिकेमध्ये राज्याच्या केवळ कार्यांगाच्या एक्झिक्युटीव्ह विंगच्या - आणि प्रशासनयंत्रणा व तिचे भाषा सल्लागार मंडळ यांच्या भूमिकेचा समावेश केला आहे. लोकनिर्वाचित प्रतिनिधींच्या प्रशासनिक मराठीबाबतच्या मतांचा अंतर्भाव 'अन्यांच्या प्रतिक्रिया' यामध्ये केला आहे.

प्रशासनिक मराठीचे प्रयोजन, कार्य व स्वरूप या बाबी परस्परावलंबी व परस्परांवर प्रभाव टाकणाऱ्या असल्यामुळे त्यांचा एकत्रितपणे विचार केला आहे. यानंतर प्रशासनिक मराठीचा विकास म्हणजे काय त्याचा उहापोह केला असून त्यानंतर नवशब्दनिर्मितीप्रक्रियेचा स्वतंत्र छेदकांमध्ये परामर्श घेतला आहे.

प्रशासनिक मराठीचे प्रयोजन, कार्य व स्वरूप

महाराष्ट्र शासनाची भूमिका

प्रशासनामध्ये मराठीच्या वापर करण्यामागील प्रयोजनाबाबतची महाराष्ट्र शासनाची भूमिका 'शासनव्यवहारात मराठी' या शासनाच्या पुस्तिकेत स्पष्ट करण्यात आली आहे. शासन व जनता यांच्यात परकीय भाषेचा अडथळा असेल तर दोहोंचे संबंध दुरावतील. लोकशाहीमध्ये जनतेला शासनाविषयी आपलेपणा वाटावा व शासकीय योजनांना जनतेचा भावनिक पाठींबा व क्रियाशील सहकार्य मिळावे, जनता व शासकवर्ग यांच्यात तादात्म्य निर्माण व्हावे यासाठी प्रादेशिक भाषा हेच प्रशासनाचे माध्यम असणे आवश्यक असते आणि या प्रयोजनासाठी मराठीचा प्रशासनाची भाषा म्हणून अवलंब करण्यात आला आहे अशी शासनाची धारणा आहे.[१]

प्रशासनिक मराठीचे कार्य राज्यकारभार सुकर करणे हे असते अशी शासनाची भूमिका आहे. प्रशासनाची भाषा ही मुख्यतः प्रशासन यंत्रणेच्या वापरासाठी असते व असावी. प्रशासनाच्या भाषेशी जनतेचा संबंध येतो केवळ मर्यादित स्वरूपाचा आणि त्याही क्षेत्रात अर्थाच्या काटेकोरपणासाठी लोकांच्या दृष्टीने दुर्बोध ठरणारे शब्द वापरणे अपरिहार्य असते, अशी शासनाची भूमिका मांडण्यात आली आहे.[२]

आधुनिक प्रशासनिक भाषेचे स्वरूप बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात शास्त्रीय व तांत्रिक स्वरूपाचे असते. कारण आधुनिक प्रशासनाचा शास्त्रीय व तांत्रिक विषयांशी संबंध येतो. तसेच प्रशासनिक भाषा ही व्यवसायविशिष्ट भाषा असल्यामुळे ती तांत्रिक भाषा आहे व ती सामान्य व्यवहारातील भाषेहून वेगळ्या स्वरुपाची असणे अपरिहार्य आहे असे 'शासनव्यवहारात मराठी' कारांनी म्हटले आहे.[३] भाषा सल्लागार मंडळाचे एक सभासद ग. मो. पाटील यांनी लिहिलेल्या एका लेखात प्रशासनिक भाषा ही विशिष्ट लोकांपुरतीच मर्यादित असते, सामान्यांचा तिच्याशी फारसा संबंध येत नाही असे म्हटले आहे. [४]

अन्यांच्या प्रतिक्रिया व मते

प्रशासनिक भाषेचे प्रयोजन, कार्य व स्वरूप यांबाबतची शासनाची भूमिका व धोरण हीच मुळात चुकीची आहेत अशी टीका अनेकांनी केली आहे. तसेच सध्याची प्रशासनिक मराठी अस्वीकारार्ह व मूळ प्रयोजनास घातक ठरणारी आहे अशीही टीका केली गेली आहे.

प्रशासनाची भाषा ही 'तांत्रिक भाषा' आहे ही शासनाची भूमिकाच चुकीची असून पदार्थविज्ञानाचे क्षेत्र व प्रशासनाचे क्षेत्र एकाच पातळीवर आहेत हे म्हणणे अयोग्य आहे, असे ग.प्र. प्रधान यांनी आपल्या एका भाषणात म्हटले आहे. "राज्य्व्यावाहाराची भाषा ही परिभाषा आहे व मराठीतील ही परिभाषा शक्यतोवर अखिल भारतीय म्हणजे हिंदी परीभाषेशी जुळती असावी ही शासनाची भूमिकाच मुळात चुकीची आहे आणि प्रशासनिक भाषेत अर्थाचा काटेकोरपणा काही प्रमाणात आवश्यक असला तरी त्यासाठी दुर्बोधता अपरिहार्य असते असे नाही," असे मट त्यांनी परखडपणे सांगितले की, आजची प्रशासनिक मराठी ही एक तर दुर्बोध नाही तर अव्याकारानिक असते. प्रशासनिक मराठी ही 'प्रमाण लोकभाषा' असावी या आपल्या मारामध्ये प्रशासनिक मराठीच्या दहा वर्षांच्या नियोजनाचे फलित पाहूनही बदल झालेला नाही असे त्यांनी स्पष्ट केले.[५]

समाजभाषेहून प्रशासनाची भाषा वेगळ्या स्वरुपाची असते व असायला हवी, ही तात्विक भूमिकाच मुळात रास्त नाही असे वि.वा. शिरवाडकरांनी मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून भाषण करताना म्हटले आहे.[६]

राज्यकारभारातील भाषा ही लोकांना कळण्यासाठी असते व असावी असे मत एका दैनिकात संपादकीय लेखाद्वारे मांडण्यात आले आहे.[७]

राज्यव्यवहाराची भाषा जनतेला समजणारी, आपली वाटणारी झाली पाहिजे असे ना. गो. कालेलकर यांनी भारतीय भाषांवरील नव्या जबाबदार्यांबाबत बोलताना आग्रहाने सांगितले आहे.[८]

महाराष्ट्र राज्याच्या विधिमंडळातील राजभाषेबाबतच्या विधेयकावरील चर्चेत लोकप्रतीनिधींनीही प्रशासनाची भाषा सामान्य जनतेला आकलनीय असलील पाहिजे असे मत व्यक्त केले होते. या चर्चेच्या संदर्भात पिंटो, आठल्ये, शांतिलाल शहा यांचा विशेष उल्लेख करणे जरूर आहे. प्रशासनिक मराठी ही राज्यातील सर्व भागांतील व सर्व थरांतील लोकांना समजेल अशीच असली पाहिजे असे एफ्. एम्. पिंटो यांनी आग्रहाने प्रतिपादिले होते.[९] तसेच अनैसर्गिक भाषा टिकू शकणार नाही असे आमदार आठल्ये गुरुजी यांनी म्हटले आहे.[१०] प्रस्तुत चर्चेनंतर भाषण करताना त्या वेळचे मंत्रिमहोदय शांतिलाल शहा यांनी या संदर्भात असे म्हटले होते कि, प्रशासनिक मराठीचा विकास राष्ट्रीय विकासाच्या आड येणार नाही अशा रीतीने व राज्यातील सर्वांत गरीब माणसास किंवा प्रशासन यंत्रणेतील सर्वांत खालच्या स्वरावरील कर्मचाऱ्यासही कळेल अशा रीतीने व्हायला पाहिजे.[११]

कृत्रिम भासणारी प्रशासनिक भाषा फक्त वरून लादलेल्या लोकशाहीलाच शोभेल असे वसंत बापट यांनी परखडपाने म्हटले आहे.[१२]

अनुक्रमणिका

राज्यव्यवहाराची भाषा लोकशाहीत लोकभाषेहून इतकी वेगळी असायला नको व केंद्रीय शासनाच्या भाषेशी सांधा साधण्यासाठी अपरिचित वा क्लिष्ट शब्द वापरणे मूळ उद्दिष्टास विघातक आहे, असे भा.शं. भणगे यांनी आपल्या एका व्याख्यानात म्हटले आहे.[१३]

अभिजातीकरणाच्या म्हणजे शब्दसंग्रहाबाबत अभिजात भाषांमधून भाषिक उसनवारी वारंवार करण्याच्या प्रवृत्तीमधून प्रशासकीय लेखनात विकसित झालेल्या उच्चभ्रूं शैलीबाबत नाराजी व्यक्त करून प्रशासकीय लेखनासाठी रोजच्या व्यवहारातील शैली विकसित झाली पाहिजे, असे विद्युत भागवत यांनी एका लेखात सुचवले आहे. [१४]

राजेरजवाडे होते त्या कालातील दरबारी भाषा व रयतेची भाषा यांत असलेला भेदभाव लोकशाही राज्यसंस्थापनेनंतर नाहीसा व्हायला हवा. लोकांच्या राज्यात त्यांना समजायला अवघड जाणार नाही अशा भाषेत सरकारी कामकाज चालायला हवे, असे मत पु.ल. देशपांडे यांनी आपल्या एका भाषणात व्यक्त केले आहे.[१५]

विवेचन

प्रशासनिक मराठीचे प्रयोजन व कार्य : प्रशासनिक मराठी हा कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार असल्यामुळे प्रशासनातील मराठी सर्वसामान्य व्यवहारातील मराठीपेक्षा वेगळी असणे तत्त्वतः उचित व स्वाभाविक आहे. परंतु त्याच वेलील मराठी भाषा प्रशासन क्षेत्रात वापरण्यासाठी ती स्वीकारण्यामागील मूळ अधिभाषिक प्रयोजन लक्षात घेता, ह्या वेगळेपणाच्या परिणामी ती भाषा सर्वसामान्य जनतेस अनाकलनीय होणे अयोग्य ठरेल. याच कारणामुळे पूर्वकालीन प्रशासनिक मराठीप्रमाणे प्रशासनिक यंत्रणेची सोय पाहणे हे आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे कार्य होऊ शकणार नाही. आधुनिक प्रशासनाने प्रशासनिक भाषेच्या वापराद्वारे आपले लोककल्याणाचे कार्य जलद व सक्षमतेने पार पाडण्याइतकेच ते कार्य लोकानुसारी पद्धतीने पार पाडणे हेही महत्त्वाचे आहे. यासाठी जनतेकडून सहक्रय व पाठींबा मिळवायचा असेल तर प्रशासनिक भाषा जनतेस आकलनीय व रुचेल अशी ठेवणे अपरिहार्य आहे.

याखेरीज प्रकरण एकमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे भाषावैज्ञानिक दृष्टीने विचार करता, प्रशासनिक मराठी हा अतांत्रिक क्षेत्रात मोडणारा कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार आहे. साहजिकच त्याच्या वापरामागील अधिभाषिक प्रयोजन यशस्वी होण्यावरच त्याचे यश व परिणामकारकता अवलंबून राहील. लोकशाही खऱ्या अर्थाने रुजायला व यशस्वी व्हायला हवी असेल तर जनतेला समजेल अशा भाषेत प्रशासन होने आवश्यक आहे, या तत्त्वाची बूज राखून प्रशासन क्षेत्रात मराठीचा वापर सुरु करण्यात आला आहे. आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या वापरामागील हे अधिभाषिक प्रयोजन व त्यामागील सूत्र दुर्लक्षित ठेवून प्रशासनिक मराठीचे नियोजन करणे अनुचित ठरेल. प्रशासनिक मराठीचे कार्य व प्रयोजन यांवरच तिचे स्वरूप अवलंबून असल्यामुळे याबाबतचे विवेचन करताना उपरोक्त अधिभाषिक प्रयोजनामागील सामाजिक बाजू अधिक खोलवर व चिकित्सकपणे पाहणे आवश्यक आहे.

अनुक्रमणिका

लोकशाही कल्याणकारी राज्याच्या समृद्धीप्रत होणाऱ्या वाटचालीमध्ये 'जनतेचा सेवक' असणाऱ्या प्रशासन यंत्रणेचा वरचष्मा होऊ नये म्हणून तिचे लगाम जनतेच्या हाती असणे आवश्यक असते. नाही तर बेलगाम घोडा घोडेस्वराच्या इशाऱ्यांकडे लक्ष न देता, प्रसंगी त्यास पाठीवरून उडवून देऊनही आपल्याला हव्या त्या रस्त्याने व हव्या त्या गतीने धावण्याची शक्यता असते.

लोकप्रतिनिधींच्या विधीमंडळाने ठरविलेली ध्येयधोरणे राबविण्यासाठी काम करणाऱ्या त्याच्या प्रातिनिधिक नेतृत्व मंडळास म्हणजेच कार्यकारी मंडळास (मंत्रिमंडळास) प्रत्यक्ष काम पार पाडण्यास साहाय्य करणारी यंत्रणा म्हणजे प्रशासन यंत्रणा होय. प्रशासनिक यंत्रणेने विचारसंक्रमणाचे माध्यम म्हणून वापरायची प्रशासनिक भाषा ही प्रशासनाचे अंतिम प्रयोजन यशस्वी करण्यासाठी वापरायची भाषा असावी असा लोकशाहीचा संकेत आहे. लोकशाही राज्ययंत्रणेतील प्रशासनाचे ज्या ध्येयासाठी प्रशासनयंत्रणा राबवली जाते ते लोककल्याणाचे ध्येय साध्य करणे हे असते. हे प्रयोजन यशस्वी व्हायचे असेल तर, विधिमंडळास अभिप्रेत असलेल्या इच्छित फळाकडेच नेणारे कार्य प्रशासनयंत्रणा करीत आहे किंवा नाही यावर जनतेचा पहारा असणे जरूर आहे. प्रशासनिक यंत्रणा 'होईजड' होऊ नये म्हणून जनतेस समजेल अशीच भाषा प्रशासनात वापरली जाणे आवश्यक आहे हे तत्त्व मराठीच्या प्रशासन क्षेत्रातील वापरामागे अनुस्यूत आहे. केवळ प्रशासनाचे माध्यम म्हणून प्रादेशिक भाषा स्वीकारल्यामुळे ते तत्व पूर्णतः पाळले जाणार नाही. त्या प्रादेशिक भाषेचे जनसामान्यांस समजेल असे स्वरूप प्रशासनात वापरले जाणे अगत्याचे आहे. हे घेऊन ते तत्व न पाळल्यास खऱ्या अर्थाने लोकशाही रुजणारच नाही. लोकशाही केवळ औपचारिक राहील.

प्रशासनिक भाषा ही प्रशासनिक यंत्रणेच्या सोयीसाठी वापरली जाणारी भाषा असते, जनतेचा त्या भाषेशी येणारा संबंध मर्यादित स्वरूपाचा असतो व ती भाषा जनतेस अनाकलनीय वाटली तरी ती तशी असणे अपरिहार्यच असते, ही महाराष्ट्र शासनाची भूमिका उपरोक्त तत्त्वाशी व अधिभाषिक प्रयोजानाशी जुळती नाही. यामुळेच कोणत्याही अन्य कारणामुळे वा हेतु साठी प्रशासनिक मराठीचे रूप जनसामान्यांस अनाकलनीय वा दुर्बोध होत असेल तर ते मूळ प्रयोजनास मारक ठरेल. ही आपत्ती टाळण्यासाठी अन्य वर्ष हेऊ व बंधने दुय्यम दर्ज्याची आहेत हे सतत ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे.

प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप : तांत्रिक भाषा ? - प्रशासनाची भाषा ही 'तांत्रिक भाषा' आहे ही महाराष्ट्र शासनाची भूमिका भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून अशास्त्रीय आहे. आपली प्रशासनिक भाषेबाबतची भूमिका स्पष्ट करताना 'शासनव्यवहारात मराठी' करांनी काळेलकरांच्या 'भाषा आणि संस्कृती' या पुस्तकातील विवेचनाचा हवाला दिला आहे.[१६] ना. गो. कालेलकर यांच्या 'भाषा आणि संस्कृती' या पुस्तकात 'रजिस्टर' या अर्थी त्यांनी वापरलेला 'तांत्रिक भाषा' हा शब्दपर्याय स्वीकारार्ह नाही हे प्रकरण एकमध्ये नमूद केलेले आहेच. तांत्रिक भाषा म्हणजे व्यवसायविशिष्ट भाषा ही मर्यादित वर्गाची भाषा असल्याने अपरीहार्यतःच सामान्य जनांस दुर्बोध असते असे, कालेलकरांच्या विवेचनाचा आधार देऊन, शासनव्यवहारात 'मराठी' कारांनी प्रतिपादिले आहे. कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार (रजिस्टर) हा तांत्रिक क्षेत्राप्रमाणेच अतांत्रिक क्षेत्रातही अस्तित्वात असतो ह्याची चर्चा 'भाषा आणि संस्कृति' या पुस्तकात नसल्यामुळे 'तांत्रिक भाषा' या संज्ञेचा लेखकाला अभिप्रेत नसलेला वेगळाच अर्थ 'शासनव्यवहारात मराठी' करांनी मांडला असणे शक्य आहे. परंतु 'भाषा आणि संस्कृति' या पुस्तकातील आपल्या विवेचानाद्वारे प्रशासनाची भाषा सामान्य जणांना अनाकलनीय असणे समर्थनीय किंबहुना

अपरिहार्य आहे असे स्वतः कालेलकर यांनाही म्हणायचे नसावे असे त्यांच्या अन्यत्र केलेल्या लिखाणावरून वाटते.[१७] नवमराठीच्या निर्मितीवरील आपल्या एका लेखात त्यांनी म्हटले आहे की, राज्यकारभारातील शब्द म्हणजे काही क्लिष्ट पारिभाषिक संज्ञा नाहीत. लोकांना ते ताबडतोब कळावे, ते त्यांनी सहजपणे वापरावे यातच त्यांचे यश आहे.[१८] 'भाषा आणि संस्कृति' या आपल्या पुस्तकाच्या प्रास्ताविकातही त्यांनी आपल्या 'ध्वनिविचार' या पुस्तकातील या संबंधातील आपले विचार उद्धृत केले आहेत.

'प्रशासनिक मराठी : 'भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून' या प्रकरणात चर्चा केल्याप्रमाणे प्रशासनिक भाषा हा शास्त्रीय वा तांत्रिक क्षेत्रातील विशेष कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषा प्रकार नसून अतांत्रिक क्षेत्रातील सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषा प्रकार आहे. साहजिकच तांत्रिक व शास्त्रीय कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषा प्रकारां इतका तो निर्बंधित नाही. सामान्य भाषिक व्यवहारातील भाषेपेक्षा त्याचे वेगळेपण हे कमी तीव्र असणे स्वाभाविक आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, कार्यक्षेत्रविशिष्टतेमुळे प्रशासनिक भाषा सामान्य व्यवहारातील भाषेपेक्षा वेगळी असते. पण असे असले तरी भाषावापरामागील प्रयोजनाचा विचार करता प्रशासनिक मराठीतील शब्दयोजना व वाक्यरचना जनतेस दुर्बोध वाटेल अशी असणे सामाजिक भाषाविज्ञानदृष्ट्या उचित ठरणार नाही. दुर्बोधतेचे समर्थनक करण्यासाठी प्रशासनिक भाषेचे सामान्य व्यवहारातील भाषेपेक्षा असणारे वेगळेपण हे कारण मांडल्यास ते मान्य होणार नाही. भाषेचे वेगळेपण निर्माण करण्याचा दुर्बोध, अनाकलनीय शब्दयोजना हा मार्ग नव्हे; लेखनपद्धती, धाटणी व तिची अपेक्षित कार्यसापेक्ष समर्पकता यांमधूनही ते व्यक्त होऊ शकते. सामान्य भाषेपेक्षा वेगळी असलेली पण सामान्य भाषा जाननाऱ्यास आकलन होऊ शकेल अशी शब्दयोजना निर्माण करता येईल. थोडक्यात, प्रशासनिक मराठीचे कार्यक्षेत्र विशिष्ट रूप हे प्रशासनातील वापरामागील प्रयोजनास — सामान्य जनतेस आकलनीय होण्याच्या तिच्या आवश्यक गुणधर्मास — मारक ठरता कामा नये. किंबहुना भाषाविज्ञानदृष्ट्या कार्यक्षेत्र विशिष्ट भाषा प्रकाराच्या वापरामागील प्रयोजन साध्य होण्यावरच तिचे अस्तित्व अवलंबून असते, याचा प्रशासनिक मराठीचा विकास करताना विसर पडता कामा नये.

शास्त्रीय वा तांत्रिक भाषेशी समानार्थक ? : आजच्या प्रशासनाच्या अनेक शास्त्रीय व तांत्रिक बाबींशी संबंध येत असल्यामुळे प्रशासनिक भाषा ही शास्त्रीय व तांत्रिक भाषा प्रमाणेच झाली आहे, या शासनाच्या भूमिकेबद्दल चिकित्सकपणे विचार करणे आवश्यक आहे. सर्वसामान्यतः प्रशासन क्षेत्राचा शास्त्रीय व तांत्रिक बाबींशी येणारा संबंध हा त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची पदनामे, त्यांचा तांत्रिक-भाषिक व्यवहार, संबंधी त विविध योजनांना प्रश्सानिक मान्यता देणे वा संबंधित खर्चाची तरतूद करणे असा येत असतो. या बाबींसाठी त्या त्या क्षेत्रातील काही क्षेत्रविशिष्ट शब्दांचा वापर आधुनिक प्रशासनिक भाषेला करावा लागतो हे मान्य करणे जरूर आहे. परंतु केवळ काही प्रकरणांत काही शब्दप्रयोग त्या त्या क्षेत्रात वापरावे लागतात म्हणून संपूर्ण प्रशासनिक भाषाच शास्त्रीय वा तांत्रिक भाषेशी समानार्थक झाली असे म्हणणे योग्य होणार नाही. कारण भाषेचे रूप शब्दयोजनेखेरीज भाषेतील वाक्यरचना, लेखनपद्धती, लेखनधाटणी यांमुळेही ठरत असते. कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराचा गाभा व त्याचे सीमांत स्वरूप यांची गल्लत केली जाऊन केंद्रीभूत कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार हा सीमान्त कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराशी समानार्थक असल्याचे मानले गेले आहे. यामुळेच प्रशासनिक भाषा ही तांत्रिक भाषेप्रमाणेच 'परिभाषा'प्रधान असून प्रशासनिक शब्द ठरवितानाही तांत्रिक पारिभाषिक शब्दावलीच्या निर्मितीच्या वेली पाळायची तत्त्वे पाळणे भाग आहे अशी शासनाची भूमिका तयार झाली आहे. [१९]

विधिक्षेत्रातील भाषेशी प्रशासनाचा येणार संबंधही असाच सीमान्त स्वरूपाचा असतो. अधिनियमाचा मसुदा करण्याचे काम प्रशासन यंत्रणेचा 'विधी व न्याय विभाग' करीत असतो. परंतु प्रश्नाच्या एका विभागाचा कामाचा विषय व प्रशासनाचे माध्यम असणारी भाषा ह्या दोन अगदी भिन्न गोष्टी आहेत. अन्य सर्व प्रशासनिक विभागांचे कार्य या अधिनियमानुसार बनवण्यात आलेल्या नियमांनुसार शासकीय धोरणांची अंमलबजावणी करणे हे असते. साहजिकच आपल्या प्रत्येक कृतीला अधिनियमाचा वा नियमाचा आधार देण्याची गरज प्रशासनिक यंत्रणेला भासते हे खरे. पण म्हणून न्यायालयीन क्सेह्त्रातील वा अन्य कायदाविषयक क्षेत्रातील भाषेशी प्रशासनिक भाषा समानार्थक आहे असे म्हणता येत नाही. कायद्याच्या क्षेत्रातील भाषेत भाषेची कृत्रिमता व क्लिष्टता या दोषांचा धोका पत्करूनही काटेकोरपणा, निःसंदिग्धता हे गुणधर्म येणे आवश्यक आहे असे म्हटल्यास कदाचित पटू शकेल.

परंतु अर्थाच्या काटेकोरपणासाठी कायद्याची भाषा दुर्बोध व बोजड ठेवणे आवश्यकच असते, असे समर्थन एकीकडे केले जात असतानाच प्रचलित कायद्यांची संदिग्ध भाषा व शब्दबंबाळ शैली यांबाबतही कायदेपंडितांकडून नाराजी व्यक्त होत आहे असे दिसून येते. 'नागपूर टाइम्स' या दैनिकाच्या एका संपादकीयात चंद्रचूड व नाणी पालखीवाला यांच्या संबंधित मतांचा आढावा घेतला आहे व कायद्याच्या भाषेवरील व्हिक्टोरियन शैलीचा पगडा झटकून सुबोध भाषेचा अवलंब करण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिला आहे. इंग्लंड-अमेरिकेत कायद्याच्या भाषेच्या सुलभीकराणाबाबत उघडण्यात आलेल्या विविध मोहिमांचा उल्लेखही या संपादकीय लेखात केला आहे. प्रस्तुत लेखात उद्धृत केल्याप्रमाणे, भारताचे सरन्यायाधीश चंद्रचूड यांनी आपल्या एका भाषणात संदिग्ध शैलीत लिहिल्या जाणाऱ्या कायद्यांच्या भाषेवर टीका केली असून अशा कायद्यांना 'अर्धे-कच्चे कायदे' (हाफ्बेक्ड लॉज) असे संबोधले आहे. नाणी पालखीवाला यांनीही कायद्याच्या भाषेमधील शब्दबंबाळपणा टाळण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे.[२०]

अशा रीतीने एकीकडे कायद्याच्या भाषेतही साधेपणा यायला हवा अशी चळवळ सुरु झाली असताना कायद्याच्या साध्याच्या भाषेतील दुर्बोधता प्रशासनिक भाषेत उतरू न देण्याची काळजी घेणे अत्यावश्यक आहे. गनिंग यांनी कायद्याच्या भाषेवरील प्रकरणाचा समारोप करताना म्हटले आहे की, वकीलवर्गाला आता साध्या भाषेची गरज पटू लागली आहे.[२१] गुंतागुंतीचा मुद्दाही साध्या भाषेत कसा मांडता येतो ते न्या.भा.ना.गोखले यांनी दारूबंदीबाबतच्या संविधानातील कलमाचे केलेले विवेचन वाचून स्पष्ट होते.[२२] ग.प्र. प्रधान यांनी असे म्हटले आहे की, कायद्याची भाषा काटेकोर असावी हे ज्याप्रमाणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे ती भाषा दुर्बोध नसावी हेही पाहिले पाहिजे. एकोणसाठ शब्दांच्या एका वाक्याचे उदाहरण देऊन ते म्हणतात की, विधान परिषदेत काम करताना कायद्याची मराठी भाषा वाचण्याची सवय असूनही मला परिच्छेदातून अर्थबोध होण्यासाठी खूप परिश्रम करावे लागले, मग ज्यांच्यासाठी हा कायदा आहे त्या नागरिकांची किती गैरसोय झाली असेल ?[२३]

आजच्या लोकशाहीच्या युगात सामान्य नागरिक कायद्याच्या उचीतानुचीतातेबद्दल मट व्यक्त करायला उत्सुक असल्याचे दिसते. किंबहुना त्याचे तसे असणे हे लोकशाहीला पोषकच आहे असे आपण मानतो. शासनाने योजलेला अधिसूचनेचा एखादा मसुदा जनतेच्या माहितीसाठी, जनतेची प्रतिक्रिया अजमावण्यासाठी व त्यावर जनतेचे आक्षेप असल्यास त्यांचा विचार करण्यासाठी प्रसिद्ध केला जातो त्या वेळी त्याची शब्दरचना व

वाक्यरचना लोकव्यावाहाराची भाषा जाणणाऱ्यांस समजेल अशी असावी अशी अपेक्षा करणे अनाठायी ठरेल का ?

शास्त्र व तंत्रविज्ञान या क्षेत्रातील भाषाही शब्दयोजना व शैली या दोन्ही दृष्टींनी सामान्य माणसाच्या आकलनक्षमतेपलीकडची नसावी नासा मतप्रवाह प्रबळ होऊ लागला आहे. रासायनिक परिभाषेबाबत लिहिताना ल.ग. साठे यांनी असे म्हटले आहे की, शुद्धतेसाठी सुगमपणा सोडणे रास्त नाही.[२४] सिमला येथील इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ अडव्हांस स्टडीज या संस्थेतर्फे झालेल्या 'लॅंग्वेज अंड सोसायटी इन इंडिया' या विषयावरील चर्चासत्रात 'लॉजिक्टिक्स ऑफ लॅंग्वेज डेव्हलपमेंट या विषयावर बोलताना पी.बी. पंडित म्हणाले होते की, नवे संस्कृत पर्याय बनवून तांत्रिक भाषा बनविण्यापेक्षा सामान्य व्यवहारातील रूढ शब्दांना विवक्षित अर्थ देणे उचित ठरेल.[२५] शास्त्राच्या क्षेत्रात काय घडते हे जाणून घ्यायला आज सामान्य माणूसही फार उत्सुक आहे.

विवध शास्त्रे आणि मराठी भाषा यांच्या संबंधावर भाष्य करताना भा.शं. भणगे यांनी असे म्हटले आहे की, लोकशाहीमध्ये शास्त्रज्ञांचे महत्त्व फार वाढू देता कामा नये. शास्त्रज्ञांचे नियंत्रण करण्यासाठी इतरांनाही शास्त्रे थोडीफार समजली पाहिजेत. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, शास्त्राची वाढ व प्रसार व्हावा या उद्देशाच्या आड भाषा येत कामा नये व शास्त्राची परिभाषा समाजास शक्य तितकी अधिक समजणारी असावी.[२६] विश्वनाथ खैरे या वाचकाने मराठी विज्ञान परिषद पत्रिकेच्या 'पत्रपेटी' या सदरामधून याबाबतचे आपले विचार मांडताना कुक्कुट व कोंबडा या शब्दांचा उल्लेख करून असे म्हटले आहे की, खुद्द विज्ञान आपण साध्या माणसापर्यंत नेऊ पाहतो. मग परीभाशेला विद्वानांची मान्यता राजमान्यता एवढ्याच कसोट्या कशा पुरतील ? जनमान्यताही हवीज.[२७] व्यंकटेश शास्त्री जोशी यांनी शास्त्रीय परिभाषा सामान्य भाषेपेक्षा सर्वस्वी भिन्न असणे आजच्या युगाशी जुळणारे नाही हे सांगताना असे म्हटले आहे की, आज भाषिक अस्मितेच्या कळत आणि सामान्य सुशिक्षित समाज आपल्या स्वत्वाविषयी जागरूक असताना विद्वानांनी केवळ स्वतःच्या सोयीच्या दृष्टीने तयार केलेल्या परीभाशेला सार्वत्रिक मान्यता मिळविण्याच्या दृष्टीने अडचणी येण्याचा संभव आहे.[२८] मराठी भाषेतील शास्त्रीय व तांत्रिक शैलीबाबत विवेचन करतानाही प्र. र. भावे यांनी गनिंग यांनी प्रतीपादिलेली दहा तत्त्वे लक्षात ठेवावीत असे म्हटले आहे.[२९] इंग्रजी भाषेतील शास्त्रीय व विधिविषयक क्षेत्रातील भाषेच्या अनावश्यक प्रमाणातील वेगळेपणावर, दुर्बोधतेवर पाश्चात्य विद्वानांनी परखडपणे कोरडे ओढले आहेत. भाषेच्या द्वारे सामान्य जनतेपासून आपले वेगळेपण दाखवून देण्याच्या हव्यासापायी किंवा एकमेकांवर छाप टाकण्याची शास्त्रज्ञ वा विधिज्ञ आपापल्या क्षेत्रातील भाषा दुर्बोध करतात व तिचे समर्थन करतात, असा उघडउघड आरोप गनिंग यांनी केला आहे.[३०]

या आरोपाच्या सत्यासत्यतेबाबत व उपरोक्त अभिप्रायांच्या उचितानुचिततेबद्दल अधिक खोलात शिरणे म्हणजे विषयांतर ठरेल व ती चर्चा शास्त्रीय, तांत्रिक वा विधिक्षेत्रातील कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराच्या अभ्यासात मोडेल. परंतु त्या विशेष कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराच्या दुर्बोधता, बोजडता व सामान्य भाषेहून वेगळेपणा या गुणधर्मांच्या आवश्यकतेला व समर्थनीयतेला आधुनिक जगात अआव्हान दिले जात आहे हे नजरेआड कर्ता येणार नाही. अशा परिस्थितीत या विशेष कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारांच्या केवळ सीमान्त

संपर्कामुळे सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकार असलेली प्रशासनिक मरठी पूर्णतःच दुर्बोध होने अपरिहार्य आहे, असे म्हणणे उचित होणार नाही.

प्रशासनिक मराठीचा विकास

महाराष्ट्र शासनाची भूमिका

प्रशासनिक भाषेचा विकास म्हणजे मुख्यतः तिच्या परिभाषेचा विकास होय, अशी शासनाची भूमिका असल्याचे 'शासनव्यवहारात मराठी' या पुस्तकात स्पष्टपणे नमूद केले आहे.[३१] राज्यकारभाराच्या भाषेसंबंधीचा महाराष्ट्र शासनाचा व भाषा सल्लागार मंडळाचा दृष्टीकोन या पुस्तकात स्पष्ट करण्यात आला आहे.[३२] या संपूर्ण पुस्तकातील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, राज्यकारभाराची भाषा म्हणून मराठीचा विकास घडवून आणायचा याचा अर्थ प्रामुख्याने तिच्या परिभाषेची शास्त्रीय पद्धतीवर व योजनाबद्ध रीतीने वाढ करायची असाच करण्यात आला आहे.[३३] याबरोबरच प्रशासनविषय गरजा भागवू शकेल अशी सुघातीत विशिष्ट शैली मराठीला मुलावून देण्याची गरज आहे याची जाणीव शासनाला आहे, असे तद्विषयक ओझरत्या उल्लेखावरून म्हणता येईल.[३४] प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट शब्दपर्यायांची विपुलता व विविधता म्हणजे प्रशासनिक परिभाषेचा विकास हे लक्षात घेता, हा विकास प्रशासनिक शब्दकोश व शास्त्रीय पारिभाषिक कोश यांच्या राचानांद्वारे व त्यांच्या वापराद्वारे करता येईल असा शासनाचा विश्वास असल्याचे दिसून येते.[३५] तसेच विविध राज्यांमधील प्रशासनाची भाषा शक्यतोवर एकरूप असावी, या केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार[३६] प्रशासनिक मराठीचा विकास होणे आवश्यक असल्यामुळे प्रशासनिक मराठीतील नवनिर्मित शब्दपर्याय संघभाषेने स्वीकारलेल्या पर्यायांशी समन्वय साधणारे व संस्कृतोद्भव असावेत असेही शासनाचे धोरण दिसते.[३७]

अन्यांच्या प्रतिक्रिया व मते

प्रशासनिक मराठीचा विकास म्हणजे परिभाषेचा विकास, परिभाषिक शब्दांची समृद्धी होय व ही समृद्धी कोशरचनांद्वारे करता येते, हे शासनाचे मतही सर्वमान्य व शास्त्रमान्य नाही असे दिसून येते. कोशामध्ये शब्दसंख्या कितीही वाढली तरी जोपर्यंत शब्द प्रत्यक्ष व्यवहारात वापरले जात नाहीत तोपर्यंत भाषेचा विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. भाषा जो जो विकसित होतो तो तो भाषेत सुबोध व सरळ अभिव्यक्ती करणे शक्य होते. प्रशासन क्षेत्रातील विविध विषयांवर सुबोध, स्पष्ट विचार मांडता येतील अशा अवस्थेप्रत मराठीला नेणे म्हणजे प्रशासनिक मराठीचा विकास करणे होय अशी बहुतेकांची प्रतिक्रिया दिसते.

केवळ शब्दांना प्रतिशब्द देऊन भाषा समृद्ध होत नसते, तशी कल्पना करणे म्हणजे अब्जावधी रुपयांच्या नोटा छापून त्या वाटल्या म्हणजे देशाचे दारिद्र्य नाहीसे होईल असे मानणे आहे, हे ना.गो. काळेलकरांचे म्हणणे याबाबत विचारात घेण्यासारखे आहे.[३८]

श्री के. क्षीरसागर यांनी बडोदे येथील वाङ्मय परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना, भाषेच्या विकासाबाबतचे आपले मट व्यक्त करताना म्हटले आहे की, शब्दांची संख्या वाढली आणि भाषेची सुबोधता

कमी झाली तर भाषेत वाढ झाली असे मी म्हणू शकत नाही.[४०] मिरज येथील साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून भाषण करताना त्यांनी आपल्या या मताचा पुनरुच्चार करून समित्या नेमून करण्यात येणाऱ्या शब्दनिर्मितीवर टीका केली आहे. शब्दांसंबंधी कारखानदारी वृत्ती बाळगून केलेल्या यांत्रिक शब्दनिर्मितीमुळे शब्दसंख्या वेगाने वाढली तरी ते भाषेला हानिकारकच होते आणि सूचकता, परंपरा, सहचारी कल्पनांचे वलय, सुगमता इत्यादींकडे पुरेसे लक्ष दिले न गेल्यास नवनिर्मित शब्द म्हणजे नुसत्या तार्खात्यातील खुणा ठरतील असे त्यांनी म्हटले आहे.[४१] परिणामकारक लेखनासाठी कृत्रिम शब्दसंपत्ती उपयोगाची ठरत नाही; शब्द भाषेतून कोशात आला पाहिजे, कोशातून भाषेत नव्हे, असे ना.गो. कालेलकरांनी सांगितले आहे.[४२]

अर्थात त्याचा अर्थ कृत्रिम उपायांनी शब्द भाषेत येउच शकत नाहीत असा नव्हे. भाषेच्या शब्दसंपत्तीत भर टाकण्यासाठी, परिस्थितीची तशी मागणी व निकड असेल तर, कोश रचनेसारखे मार्ग अवलंबिणे आधुनिक भाषाविज्ञानास मान्य आहे. परंतु भाषेतील विशिष्ट क्षेत्रांत वापरण्यासाठी कृत्रिमरीत्या केवळ शब्दकोश तयर करून भाषा समृद्धी होते हे म्हणणे ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या शास्त्र विरोधि आहे. शब्दकोशातील शब्द वापरसुलभ, रूढ होण्यायोग्य असतील तरच त्यांचा वापर वाढेल व शब्द प्रत्यक्ष व्यवहारात वापरले गेल्यानेच भाषा समृद्ध होईल. भाषिक नियोजनाचा भाग म्हणून पारिभाषिक शब्दांची यादी करून, नवीन शब्द घडवून भाषेची शब्दसंपत्ती वाढवता येते. पण ती शब्दसंपत्ती व्यवहारात वापरली जाण्यासारखी असेल तरच उपयुक्त ठरेल असे ना. गो. कालेलकर यांनी आपल्या 'मराठी भाषा : खोटा अभिमान काय कामाचा ?' या लेखात आवर्जून सांगितले आहे.[४३] भारतीय भाषांवरील नव्या जबाबदाऱ्यांबाबत अभिप्राय व्यक्त करताना कालेलकरांनी असे म्हटले आहे की, अधिकाराच्या जोरावर आपल्याला वाटेल ते कर्ता येईल हा सरकारी यंत्रणेचा भ्रम आणि हट्ट दूर करणे हे जागरूक टीकाकारांचे काम आहे.[४४] शासन नवनिर्मित शब्दपर्याय राज्यव्यवहारात वापरून रूढ करून शकते हा 'शा. व्य. म.' कारांच्या दावा लोकशाही राज्यात टिकणारा नाही, असे कालेलकरांना सुचवायचे असावे. शब्दांना वापरसुलभता नसेल तर ते टिकणार नाहीत, त्यांच्या वापराची जबरदस्ती केली गेलीच तर ती भाषा कृत्रिम ठरेल असा इशारा विधानमंडळातील चर्चेच्या वेळी अनेक लोक प्रतीनिधींनीही दिला आहे.[४५]

केंद्र शासनाच्या किंवा अन्य राज्यांच्या प्रशासनिक परीभाषेशी महाराष्ट्र शासनाची प्रशासनिक भाषा जुळती असावी ही शासनाची भूमिकाही काही व्यक्तींना तत्त्वतःच मान्य नसल्याचे दिसते.

शासनाचा पारिभाषिक केशरचनेमागे भारतीय भाषांना समान शासकीय परिभाषा असावी असा जो पवित्रा घेतलेला दिसतो तोच साफ चुकीचा आहे असे वसंत बापट यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे.[४६] सर्व भारतीय भाषा जवळ आणून त्यांमधील अंतर कमी करण्याचे स्वप्न हे अव्यवहार्य आहे असे काळेलकरांनी आपल्या एका भाषणात सांगितले [४७] याबाबतचे आपले मट व्यक्त करताना वि.वा. शिरवाडकर यांनी असे म्हटले आहे की, सर्व राज्यांतील पर्यायांत सारखेपणा पाहिजे अशी भूमिका असेल तर तीही बरोबर नाही. कारण तसे झाल्यास चौदा राष्ट्रीय भाषांची यादी केवळ शोभेची होईल आणि संस्कृत शब्दांचा हा 'केंद्रीय' तोफखाना पुढे करून त्याच्या आश्रयाने हिंदीचे पायदळ मागून येणार नाहीच असे नाही![४८] अन्य बऱ्याच व्यक्तींनीही असेच अभिप्राय व्यक्त केले आहेत. त्यांचा रोख बव्हंशी नवनिर्मित शब्दपर्यायांवर असल्यामुळे त्या अभिप्रायांचा उल्लेख तत्संबंधीच्या नंतरच्या छेदकात केला आहे.

विवेचन

प्रशासनिक मराठीतील परिभाषिक समृद्धी म्हणजेच प्रशासनिक मराठीचा विकास हे शासनप्रणीत समीकरण स्वीकारार्ह नाही. परिभाषेचा विकास हे भाषेच्या विकासाचे साधन आहे, साध्ये नव्हे. त्या समृद्ध परिभाषेचा वापर भाषिक व्यवहारात सुलभतेने केला जाईल त्या वेळीच भाषेचा खऱ्या अर्थाने विकास होईल. कारण भाषाव्यवहारातील सहभागी लोकांमध्ये परिणामकारक संवादसंस्थापन करण्याइतकी क्षमता असणारी भाषा म्हणजेच विकसित भाषा होय.

भाषेचे नियोजन करता येते, केशरचनेने शब्दभांडार समृद्ध करता येते, ही गोष्ट आधुनिक भाषाविज्ञानास मान्य असली तरी हे नियोजन भाषेच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीच्या विरुद्ध असेल तर यशस्वी होत नाही. "शास्त्रे हातात असली तरी लढणाऱ्याच्या अंगात कर्तृत्व हवे, नाही तर मानापमानातील लक्ष्मीधरासारखी अवस्था व्हायची !" या अर्थाचे ग.प्र. प्रधानांचे भाषेबाबतचे विधान शब्दभांडारास तंतोतंत लागू होते.[४९] कोशातील शब्दांची संख्या कितीही हजारांनी वाढवली तरी जोपर्यंत ते वापरात येतील अशी सुलभता त्या शब्दांत नाही तोपर्यंत ते कोशातच पडून राहतील. शब्दांचे मूळ प्रयोजन सुलभ, नेमकी अर्थाभिव्यक्ती हे असते. प्रशासनिक मराठी भाषा समजून घेण्यासाठी पदोपदी कोशाची गरज भासू लागली तर कोशांद्वारे प्रशासनिक शब्दांची विपुलता व विविधता उदंड वाढल्याचे सिद्ध होत असूनही भाषा विकसित झाली असा दावा करता येणार नाही. हे नवे शब्द अपरिचित असले तरी भाषेच्या परस्परप्रभावाच्या तत्त्वानुसार सरावाने समजू शकतील असे 'शा.व्य.म.' कारांचे म्हणणे आहे.[५०] परंतु असा सराव होण्यासाठी ते शब्द अनेक वर्षे रुळावे लागतील आणि बोजड, उच्चारदुर्लभ शब्द भाषेत – अगदी सार्वभौम राजकीय सत्तेने प्रयत्न करूनही – रुजू शकत नाहीत, हा आजवरचा मराठी भाषेचा इतिहास आहे.

शिवाजीमहाराजांनी तयार करवून घेतलेल्या राज्यव्यवहार कोशाचे उदाहर या बाबतीत लक्षात घेण्यासारखे आहे. राज्यव्यवहार कोशातील शब्द संस्कृतनिष्ठ किंबहुना बव्हंशी संस्कृतच आहेत. हे शब्द नंतरच्या काळात रूढ होऊ शकले नाहीत हे या ग्रंथाच्या 'प्रशासनिक मराठीची पूर्वपरंपरा' या प्रकरणामध्ये आपण पाहिले आहे. याचे कारण नंतरच्या राज्यकर्त्यांनी ते शब्द रूढ करण्याचे जाणीवपूर्वक प्रत्यत्न केले नाहीत किंवा त्यांना तशी फुरसत मिळाली नाही असे मानले जाते. नंतरच्या राज्यकर्त्यांनी शिवाजीराजांच्या भाषिक धोरणाचा पाठपुरावा का केला नसावा याचा जरा अधिक खोलकर जाऊन विचार केला तर असे लक्षात येते की राज्यव्यवहारकोशातील बहुसंख्य शब्द उच्चारण्यास कठीण, जोडाक्षरयुक्त व बोजड असल्यामुळे त्या शब्दांचा वापर दैनंदिन प्रशासन व्यवहारात करणे नंतरच्या राज्यकर्त्यांस गैरसोयीचे वाटले असावे. तीन शतके रूढ झालेले परिचित शब्द सोडून हे नवे व वापरण्यास कठीण असे शब्द वापरण्याची सक्ती प्रशासन यंत्रणेवर केली तर तिची कार्यक्षमता बोजड भाषेच्या ओझ्याखाली खुरटेल अशी धास्ती नंतरच्या राज्यकर्त्यांस वाटली असावी, हे तर्कास पटणारे आहे. प्रशासनिक भाषेवरील फारसीचा प्रभाव दूर करणे या हेतूने प्रेरित होऊन राज्यव्यवहारकोशाची रचना करविली गेली होती. त्यातील शब्दांचा वापर प्रजेला सोयीचा वाटेल किंवा नाही हा विचारही करण्याची त्या वेळी गरज वाटली नव्हती. प्रशासनिक भाषेचा वापर बव्हंशी प्रशासन यंत्रणा व राज्यकर्ते यांच्यापुरताच मर्यादित होता. असे असूनही बोजडपणा व जोडाक्षरयुक्तता या दोषांमुळे राज्यव्यवहारकोशातील शब्द नंतरच्या काळात रूढ होऊ शकले नाहीत, मागे सारले गेले. या इतिहासातील

उघड सत्यावरून आपण धडा घेऊन पुढील भाषिक नियोजनाची दिशा निश्चित करणे आवश्यक आहे. असे केले नाही तर पुढील पिढी आपणास जाब विचारल्याशिवाय राहणार नाही. आचार्य अत्रे यांनी एका जाहीर सभेत बोलताना म्हटले होते की, जो इतिहासाला दडपतो त्याला इतिहास दडपल्याशिवाय राहत नाही असा इतिहास आहे. या सार्वकालीन सत्याचा पडताळा भाषिक क्षेत्रातही येणे अटळ आहे.

परिभाषेचा विकास किंवा पारिभाषिक शब्दांची विविधता व विपुलता हे भाषेच्या विकासाचे साधन आहे, अंतिम साध्य नव्हे, याचे भान प्रशासनिक मराठीच्या विकासाचे प्रयत्न करताना ठेवणे आवश्यक आहेच. त्याखेरीज, प्रशासनिक मराठी हा भाषा प्रकार म्हणजे प्रमाण मराठीचे कार्यक्षेत्रविशिष्ट असे रूप असून विशिष्ट कार्यासाठी, विशिष्ट अतिभाषिक प्रयोजनासाठी तिचा वापर व विकास करायचा आहे याचेही भान ठेवणे आवश्यक आहे. यापूर्वीच्या 'प्रशासनिक मराठी : भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून' या प्रकरण एक मध्ये विषद केल्याप्रमाणे, कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषा प्रकारचा विकास किंबहुना अस्तित्वच त्याचा सामाजिक संदर्भातील समर्पकतेवर आणि मुलभूत व अधिभाषिक प्रयोजनाच्या यशस्वीतेवर अवलंबून असते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. प्रशासनात मराठीचा वापर करण्यामागील प्रयोजन मराठी भाषिक राज्यात बहुसंख्य जनतेला कळेल अशा भाषेत राज्यकारभार चालवा हे होते. यापूर्वीच्या परिच्छेदात नमूद केल्याप्रमाणे केवळ प्रादेशिक भाषेचा प्रशासनाचे माध्यम म्हणून वापर केल्याने हे प्रयोजन साध्य होणार नाही. प्रशासनात वापरले जाणारे प्रादेशिक भाषेचे रूप त्या त्या निज्भाषिक जनतेला आकलन होईल असे हवे, तरच ते प्रयोजन साध्य होईल. खऱ्या अर्थाने ते साध्य होईल अशा रीतीने प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास घडवणे आवश्यक आहे. या मूलभूत उद्दिष्टाच्या दृष्टीने विघातक होईल असे कोणतेही तत्त्व त्याज्य किंवा निदान दुय्यम दर्ज्याचे मानणे आवश्यक आहे.

प्रशासनिक मराठीचा विकासाबाबत आपली मते वा भूमिका मांडताना शासनाच्या वतीने केले गेलेले लिखाण किंवा विविध व्यक्तींच्या प्रतिक्रिया यांमध्ये भाषेच्या विकासामध्ये वाक्यरचना व तिच्या साह्याने अर्थाभिव्यक्ती या घटकास उचित न्याय दिला गेला नसल्याचे लक्षात येते. प्रशासनिक मराठीचा विकास म्हणजे केवळ पारिभाषिक पर्यायांची समृद्धी – अधिक सूक्ष्मतः सांगायचे तर वापरसुलभ पारिभाषिक पर्यायांची समृद्धी – नव्हे. प्रशासन क्षेत्रातील मराठीची संवादसंस्थापनक्षमता प्रभावी व यथोचित होणेही आवश्यक आहे हे लक्षात घेणे जरुरू आहे. भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता ही शब्दयोजनेइतकीच वाक्यरचनेवरही अवलंबून असते किंवा 'वाक्य' हा सर्वांत महत्त्वाचा अर्थपूर्ण शब्दसमूह असतो. त्यामुळे अर्थाभिव्यक्तीच्या व संवादसंस्थापनक्षमतेच्या दृष्टीने प्रशासनिक मराठीच्या विकासाच्या प्रयत्नात या घटकाकडे शब्दयोजनेइतकेच किंबहुना त्याहूनही अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे. याबाबतचे अधिक विवेचन याअगोदरच्या 'परिणामकारक संवादसंस्थापनातील यशापयश' या प्रकरणात येऊन गेलेले आहेच.

आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या विकासात अनुवादित प्रशासनिक मराठीचेही फार मोठे व महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रशासनिक मराठीच्या विकासाची चर्चा करताना अनुवादप्रक्रिया व प्रशासनिक अनुवादाचे स्वरूप यांचाही परामर्श घेणे आवश्यक आहे. याबाबत पुढील स्वतंत्र प्रकरणात तपशीलवार विवेचन केले आहे.

हिंदीशी समन्वय : राष्ट्रीय एकात्मतेच्या धोरणाला पूरक म्हणून प्रशासनिक मराठीतील शब्दपर्याय संघभाषेतील शब्दपर्यायांशी जुळते ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यास तत्त्वतः विरोध असण्याचे कारण नाही. सर्व भारतीय भाषांना सामाइक पारिभाषिक पर्याय असावेत हे तत्त्व पाळण्यासाठी ज्या राज्यातील लोकांना आपला

मतदानाचा हक्क जागरूकतेने बजावणे शक्य व्हावे म्हणून प्रादेशिक भाषा प्रशासनात वापरण्याचे ठरवले त्या राज्यातील जनतेलाच अनाकलनीय वा कृत्रिम वाटेल अशी शब्दयोजना स्वीकारणेही अत्यावश्यक आहे असे म्हणणे उचित ठरेल का, हाच खरा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. अन्य प्रांतांतही कळावेत अशा रीतीने बनवलेले नवे संस्कृतनिष्ठ शब्द त्यांच्यांतील काही गुणधर्मांमुळे मूळ प्रांतातच सर्वांना कळत नसतील तर त्यांचा उपयोग काय? भा. शं. भणगे यांनी म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक राज्यातच ही नवी शब्दयोजना कळणारा एक खंड व न कळणारा दुसरा खंड असे दोन खंड पडणारे असतील तर भारतीय एकात्मतेची कल्पनाच शिल्लक राहत नाही.[५१] अपरिचित वाटणारे सर्वच संस्कृतनिष्ठ पर्याय दुर्बोध असतीलच असे नव्हे हे अपरिचित शब्दांचा अर्थ त्यांच्या वारंवार वापरानंतर सरावाने समजूही लागेल हे खरे; परंतु मुळातच मराठीत कृत्रिम वाटेल, वापरण्यास कठीण व बोजड असल्यामुळे रुळणार नाही आणि मूळ इंग्रजीच्या संदर्भाशिवाय किंवा संस्कृत कोशाच्या मदतीशिवाय सुशिक्षित व्यक्तीसही समजणार नाही अशी शब्दयोजना एकरूपतेच्या हव्यासापायी, अपरिहार्य आहे म्हणून लादणे उचित ठरणार नाही. भाषा लादण्याच्या या प्रवृत्तीचे वर्णन कालेलकरांनी 'अधिकाराच्या जोरावर वाटेल ते करता येईल हा सरकारी यंत्रणेचा भ्रम व हट्ट आहे' असे केले आहे.[५२]

या बाबतीत क्रिस्टल आणि डेव्ही यांनी दिलेला इशाराही विसरता कामा नये. कोणत्याही क्षेत्रातील वापरासाठी नवीन शब्द निर्माण करताना ज्यांच्यासाठी ते शब्द बनवायचे आहेत त्याना रुचतील व पाचातील असेच शब्द बनविणे जरूर असते. त्या भाषेचा वापर करणाऱ्यांकडून त्यांचा प्रखर प्रतिकार होण्याची शक्यता राहणार नाही अशी काळजी घेऊन शब्दांची निर्मिती करणे आवश्यक असते, असे त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे.[५३]

याखेरीज जय हिंदी भाषेशी एकरूपता असावी म्हणून हे शब्द आपण स्वीकारायचे त्या हिंदी भाषेत तरी असे संस्कृतनिष्ठ बोजड व दुर्बोध शब्द रुळण्यासारखे आहेत का ? किंवा हिंदीभाषी जनतेस वा प्रशासन यंत्रणेस तरी ते समजू शकतात का ? — याचाही शोध घेणे आवश्यक आहे. इ.स. १९७८ मध्ये दिल्ली विद्यापीठाच्या भाषाविज्ञान विभागातर्फे व युनिसेफच्या साह्याने एका सरकारी नियमपुस्तिकेच्या हिंदी अनुवादाच्या भाषेची आकलनीयता (इंटेलिजिबिलिटी) व संवादसंस्थापनक्षमता (कम्युनिकबिलिटी)यांबाबत संशोधन करण्यासाठी एक प्रकल्प पार पाडण्यात आला. या प्रकल्पाच्या अहवालात रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तव यांनी अनेक उदाहरणे देऊन असे म्हटले आहे की, संस्कृतनिष्ठ बोजड शब्दांमुळे भाषेची आकलनीयता व संवादसंस्थापनक्षमता यांवर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे आढळते. श्रीवास्तव यांचा हा अभिप्राय पुरेसा बोलका आहे.[५४]

नवशब्दनिर्मितीची प्रक्रिया

आधुनिक प्रशासनाला हाताळाव्या लागणाऱ्या विषयांची विविधता तसेच प्रशासनाची बदललेली कार्यपद्धती यामुळे प्रशासनक्षेत्रात यापूर्वी प्रचलित असणाऱ्या शब्दसंपत्तीच्या आधारावर आधुनिक प्रशासनिक मराठीची गुजराण होने अशक्य आहे हे सर्वमान्य आहे. काळाची निकड म्हणून योजनाबद्ध प्रयत्न करून कोशरचनेद्वारे प्रशासनिक मराठीतील शब्दभांडार वाढवता येईल हे आधुनिक भाषाविज्ञानासही मान्य आहे. किंबहुना कोशरचनांद्वारे प्रशासनिक मराठीच्या विकासाचा प्रशासनिक मराठीतील शब्दसमृद्धी हा पहिला व महत्त्वाचा टप्पा आहे. हा पहिला टप्पा गाठण्यासाठी उचित दिशेने वाटचाल केली जाण्यावरच साधकबाधक चर्चा करताना नवशब्दनिर्मितीच्या प्रक्रियेबाबत विविध दृष्टीकोन हिरीरीने मांडण्यात आले आहेत. त्या सर्वांचा विचार करता शब्दसंपत्तीची विविधता व विपुलता साध्य करण्याचे प्रयत्न करताना कोणती पद्धती वापरली

जावी व कशा रीतीने वापरली जावी, शब्दांच्या निवडीमध्ये वा घडवणुकीमध्ये कोणती तत्त्वे पाळली जावीत याबाबतची शासनाची भूमिका व धोरण आणि विविध क्षेत्रांतील व्यक्तींची प्रतिक्रिया यांत तफावत दिसून येते.

महाराष्ट्र शासनाची भूमिका

प्रशासनिक भाषेच्या स्वरूपाबाबतच्या शासनाच्या भूमिकेमुळे, त्या अनुषंगानेच तिच्या नवशब्दनिर्मितीबाबतचे शासनाचे धोरण त्या भूमिकेशी जुळते असे झाले आहे. प्रशासनिक भाषा ही शास्त्रीय व तांत्रिक भाषेच्याच गटातील असल्यामुळे त्या क्षेत्रातील शब्दनिर्मितीसाठी वापरली जाणारी पद्धतच प्रशासनिक शब्दनिर्मितीसाठी वापरली जावी असे शासनाचे मट आहे. या नव्या परिभाषेचा रूढ वा प्रचलित शब्दांना विरोध असण्याचे कारण नाही, असे सांगितल्यानंतरही असे प्रचलित शब्द परिभाषेच्या लक्षणात बसू शकत असतील तर अशी अट घालणे 'शासनव्यवहारात मराठी' करांना जरूर वाटले आहे.[५५] शक्य तेथे भाषेतील रूढ शब्द वापरण्यास शासन तयार असले तरी 'जिथे लोकव्यवहारात रूढ असलेले शब्द घेताल्य्मुळे भाषेचा डौल बिघडतो आणि जिथे नित्य नवीन नवीन संकल्पना आपल्या जीवनात येत आहेत तिथे नवीन शब्द घडवणे वा वापरणे अनिवार्य होते असे शासनाचे मत आहे.[५६]

प्रशासनाची भाषा सामान्य व्यवहारातील भाषेपेक्षा वेगळी असणे अनिवार्य असल्यामूळे प्रशासनातील शब्द सामान्य व्यवहारातील भाषेतील शब्दांपेक्षा शक्यतोवर भिन्न असावेत व आंतरराज्यीय आकलनियतेसाठी, बहुतांश भारतीय भाषांची जननी असलेल्या संस्कृत भाषेवर आधारित अशीच शब्दयोजना तयार केली जावी, वापरली जावी व रूढ व्हावी असे शासनाचे धोरण असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.[५७] तसेच संस्कृतमधून निवडलेले वा त्याआधारे बनविलेले शब्द अपरिचित असल्यामुळे सामान्य भाषेतील रूढ शब्दांपेक्षा त्यांचे वेगळेपण टिकून राहील हीही सोय त्यामागे आहे.[५८]

परिभाषेच्या बाबतीत संस्कृतचा आधार घेणे हे मराठी भाषेच्या सहजसिद्ध प्रवृत्तीला धरूनच होईल असा शासनाचा विश्वास आहे.[५९] संस्कृतनिष्ठतेमुळे प्रशासनिक भाषेतील शब्दयोजना दुर्बोधवा बोजड होत असली तरी ते समर्थनीय आहे अशी शासनाची भूमिका प्रथमपासूनच होती. 'शासनव्यवहारात मराठी' मधील "...तेव्हा तांत्रिक वा शास्त्रीय परिभाषेच्या बाबतीत (यात प्रशासनिक परिभाषाही आली) ज्यांच्यासाठी ती तयार करण्यत येणार आहे व जे ती वापराणार आहेत त्यांच्या दृष्टीनेच तिचा सोपेपणा ठरू शकतो" किंवा "....प्रशासनाची परिभाषा ही जनतेची सामान्य व्यवहारभाषा राहू शकत नाही"[६१] या विधानांवरून शासनाची ही भूमिका स्पष्ट होते. प्रशासनिक भाषा ही फक्त प्रशासन यांत्रानेच्याच वापराची आहे असे शासनाचे म्हणणे आहे. प्रशासनक्षेत्रातील जनतासंपर्काची भाषा थोडीफार सामान्य जनतेच्या पातळीवर येण्यास हरकत नाही असे म्हणत असतानाच, त्याही क्षेत्रात विशिष्ट मान्य परिभाषा स्वीकारावीच लागेल असे नमूद करणे शासनास आवश्यक वाटते.[६२] प्रशासनाची भाषा सामान्य लोकांसाठी नमून प्रशासकांसाठी आहे, कारण प्रशासन यंत्रणेला भाषेद्वारे प्रशासनाचे काम पार पाडायचे असते हे या भूमिकेचे मूळ अधिष्ठान आहे.

संस्कृतनिष्ठतेमुळे प्रशासनिक भाषेतील शब्दयोजना दुर्बोधवा बोजड होत असली तरीही ते अपरिहार्यच आहे, ही शासनाची भूमिका भाषिक धोरणाच्या योजनाबद्ध अंमलबजवणीची दोन दशके संपत आल्यानंतरही

कार्य आहे, असे महाराष्ट्र शासनाच्या दोन संबंधित अधिकाऱ्यांच्या निवेदनाच्या वृत्तपत्रातील प्रतीवृत्तावरून दिसते.[६३] सामान्य माणसाच्या दृष्टीने परिभाषा ही काही प्रमाणात दुर्बोध व अनाकलनीय राहणार हे धरूनच चालायला हवे, असे कानिटकरांनी राजभाषा वर्षात दिलेल्या एका मुलाखतीत आवर्जून सांगितले आहे.[६४] परिभाषेच्या क्षेत्रात भोंगळपणा चालत नाही व काटेकोरपणासाठी दुर्बोध शब्दही पत्करणे भाग आहे असेच शासनाचे स्पष्ट मत आहे, असे महाराष्ट्र शासनाच्या मंत्रीमहोदयांनी सांगितल्याचे वृत्त वृत्तपत्रांत आले होते.[६५] याखेरीज संस्कृत-मराठीचे रक्तामांसाचे नाते असल्यामुळे संस्कृतोद्भव शब्द घेणे केव्हाही इष्ट होय. ते शब्द भाषेशी लवकर एकरूप होतात व त्यांपासून इतर अनुषंगिक शब्दही तयार होऊ शकतात, असे सांगून कानिटकरांनी संस्कृताधारित प्रशासनिक शब्दयोजनेचे समर्थन केले आहे.[६६] उदाहरण म्हणून त्यांनी विधी – वैध – अवैध – विधीमान्य – विधिसंमत – विधिविरुद्ध – विधेयक हे शब्द दिले आहेत.

प्रशासन क्षेत्रात सध्या रूढ असलेले इंग्रजी शब्द जसेच्या तसे उचलून मराठीत सामावून घेणे शासनास मंजूर नाही. परभाषेतून शब्दांची उसनवारी ठरणे हा शब्दसमृद्धीचा एक मार्ग असला तरी रूढ असलेले इंग्रजी शब्द सर्वांना समजतात म्हणून जसेच्या तसे घेतले तर ते भाषिक परंपरेला सोडून होईल असे शासनाला वाटते. अशा शब्दांच्या स्वीकारामुळे मराठी भाषेत केवळ क्रीयापदेच मराठी ठरतील अशी भीती भाषा संचालाकांनी व्यक्त केली आहे. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे तर "त्यामुळे भाषेची ढब, धाटणी व डौल बिघडेल, तसेच भाषेचा पारंपरिक समतोल ढळण्याचा धोकाही उद्भवेल व ती एका परीने भाषेची हानीच समजावी लागेल."[६७] आधुनिक प्रशासनिक क्षेत्राचा आज इतक्या नवीन क्षेत्रांशी संबंध येत असतो की त्या त्या क्षेत्रात मराठीचा वापर करण्यासाठी रूढ मराठी शब्द मिळणे दुरापास्त होते व त्याखेरीज रूढ शब्दांना चिकटलेल्या स्थूल व शिथिल अर्थापेक्षा वेगळा किंवा काटेकोर, असंदिग्ध व अनन्य अर्थ सूचित करण्यासाठी नवीन शब्द बनवणेच कित्येकदा श्रेयस्कर किंबहुना आवश्यक ठरते असा त्यांचा एकंदरीत रोख दिसतो.

अन्यांच्या प्रतिक्रिया व मते

शासनाच्या नवशब्दनिर्मितीबाबतच्या किंवा शब्दवापराबाबतच्या धोरणाबाबत जनतेच्या विविध क्षेत्रांतील घटकांची प्रतिक्रिया संमिश्र असल्याचे दिसून येते. अखिल भारतीय आकालनियतेसाठी वा राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी मराठीच्या प्रकृतीला न पचणारे संस्कृतनिष्ट पर्याय स्वीकारायला मराठी मन तयार नाही. परंतु संस्कृतची नवशब्दनिर्मितीक्षमता व तिचे मराठीशी असलेले नाते मान्य असल्यामुळे संस्कृतनिष्ठ पर्यायांस मराठी मनाचा तत्त्वतः विरोध नाही असे दिसते. संस्कृताधारित शब्दपर्यायांस विरोध आहे तो त्यांच्या बोजडतेमुळे, असे दिसून येते. तसेच इंग्रजी भाषेतील सोपे व रूढ शब्द काढून टाकून तेथे नवनिर्मित बोजड, दुर्बोध, कृत्रिम शब्द, भाषेच्या अस्मितेच्या बुरख्याखाली आणून ठेवण्यास विरोध आहे असे दिसते.

जनसामान्यांस अनाकलनीय : सामान्य जनतेला प्रशासनिक शब्द कळले नाहीत तरी फारसे बिघडत नाही ही महाराष्ट्र शासनाची भूमिका अनेकांस अमान्य असल्याचे दिसते. मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानावरून बोलताना वि.वा.शिरवाडकरांनी असे स्पष्टपणे म्हटले की, लोकांशी असलेला सर्वस्पर्शा संबंध हेच शासकीय परिभाषेचे प्रमुख प्रयोजन आहे. तिच्या अस्तित्वाचे प्रमुख कारणे आहे. शब्द वहिवाटीत येण्यासारखे, शक्य तेवढे परिचित, उच्चाराला सोपे आणि सर्वसामान्यांस मूळ स्वरुपात पेलतील असे हवेत.[६८]

"सामान्य नागरिक, लोकप्रतिनिधी, मंत्री, अधिकारी वर्ग यांना ही भाषा न कळली तरी हरकत नाही" या भाषा सल्लागार मंडळाच्या भूमिकेचे वर्णन करताना ना.गो. कालेलकरांनी 'वास्तव दृष्टीचा सहानुभूतिशून्य अभाव' असे शब्द वापरले आहेत.[६९]

सरकारी मराठीमधील अनेक बोजड शब्दांवर टीका केल्यानंतर पु.ल. देशपांडे यांनी असे म्हटले आहे की, प्रशासनिक मराठीमधील नवनिर्मित शब्द बहुजन समाजला समाजातील असे हवेत. औपचारिक भाषेतील शब्द चपखल हवा, पण पांडित्य दाखवणारा नको.[७०]

रूळलेले इंग्रजी शब्द : राजभाषा विधेयकावर विधान सभेत बोलत असताना के.एस.धारिया यांनी मराठी जनतेच्या भावना लोकप्रतिनिधी या नात्याने बोलून दाखविल्या होत्या. त्या वेळी ते म्हणाले होते, "मराठी ही आपली माता, पण इंग्रजी ही मावशी मानली तर आईवर प्रेम करणाऱ्याने मावशीचा द्वेष का करावा हे समाजात नाही."[७१] इंग्रजी रूढ शब्द काढून टाकून नवनिर्मित संस्कृत शब्द लादणे म्हणजे बुद्धिमंतांचे वर्चस्व प्रस्थापित करणे आहे अशी भावना निर्माण झाल्याचे दिसते. 'बुलडोझर ड्रायवर' ऐवजी 'बलीवर्दयंत्रचालक' हा शब्द आणणे म्हणजे शेतकाऱ्यास परिचयाने समजणारा शब्द हुसकावून लावणे होय, असे डी.बी. पाटील यांनी याच चर्चेत म्हटले आहे.[७२] 'क्लार्क' या खेडोपाडी कळणाऱ्या शब्दाऐवजी 'लिपिक' हा शब्द तयार केल्याबद्दल एम.पी. लिमये यांनी टीका केली आहे.[७३] रुळलेल्या इंग्रजी शब्दांना मराठी भाषेतून कापून काढणे म्हणजे सोवळेपणा नव्हे असे म्हणून त्या शब्दांबाबत उदार धोरण स्वीकारावे, असे द.वा. पोतदार यांनी सुचविले आहे.[७४] समाजात रूढ असलेले सर्जन (शल्यचीकीत्सर), वायरलेस (बिनतारी यंत्र), इंजिनियर (अभियंता), डेपो (आगार), प्लंबर (नळ कारागीर), वेल्डर (सांधता) असे शब्द टाळल्याबद्दल भणगे यांनी नापसंती व्यक्त केली आहे.[७५] प्रशासनिक क्षेत्रातील शब्दसंपत्ती संस्कृतनिष्ठ करण्यामागे इंग्रजी भाषेचा कलंक धुऊन काढणे ही शाद्धीकरणाची भूमिका मुळाशी आहे असा आरोप काळेलकरांनी आपल्या 'नवमराठीची निर्मिती' या लेखात केला आहे.[७६] भाषाशुद्धीचे प्रवर्तक स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनीही "ज्या परदेशी वस्तू आपल्याकडे नव्हत्या, त्यामुळे ज्यांना आपले जुने शब्द सापडत नाहीत वा सुटसुटीत नवे शब्द बनविणे दुर्घट वाटते ते परकीय शब्द घेण्यास प्रत्यावास नसावा" असे म्हटले आहे.[७७] 'सोपेपणाखातर क्वचित इंग्रजी शब्दही घेतले पाहिजेत. हायकोर्ट, कौन्सिल, स्टेशन यांसारखे शब्द अशिक्षितांपर्यंत पोचले आहेत. त्यांचे बोजड भाषांतर करण्याचे बंद केले पाहिजे" असे आपले मट श्री. के. क्षीरसागारांनी एका भाषणात व्यक्त केले आहे.[७८]

हिंदीशी समन्वय : संस्कृत भाषेवर आधारित शब्द तयार केल्यास तिचे अखिल भारतीय पातळीवरून आकलन होईल किंवा एका शब्दावरून अनेक संबंधित शब्द तयार कर्ता येतील हे मान्य होत असले तरी अन्य राज्यांत कळावेत म्हणून मराठीच्या प्रकृतीला न रुचणारे व न पचणारे शब्द स्वीकारल्यास मराठी भाषा कृत्रिम होईल असे मतही प्रचलित दिसते. हिंदीमधील सूचना (माहिती), शिक्षा (शिक्षण), रक्षा (रक्षण), निर्वाचन (निवडणूक), अनुरोध (विनंती), परिवार (कुटुंब), आपत्ती (आपेक्ष), निंदा (निषेध) असे अनेक शब्द उद्धृत करून कालेलकर म्हणतात, "हे शब्द मराठीत रूढ झाल्याने राष्ट्रीय एकता निर्माण होईल असे मानणे म्हणजे वस्तूस्थितीकडे पाठ फिरवून निरर्थक खटाटोप करणे आहे."[७९] मराठीचे मराठीपण हरवल्याची खंत व्यक्त करताना नवशब्दनिर्मिती करणारे "दिल्लीकडून येणाऱ्या राघुविरी लाटेपुढे मान लववीत आहेत" याचे दुःख श्री. के. क्षीरसागरांनी उघडे केले आहे.[८०] रा.भा. गुप्ते यांनी 'पत्रपेटी' या सदरामध्ये सार्वत्रिक समानतेसाठी हिंदी वा

संस्कृत शब्द स्वीकारण्याच्या धोरणावर कडक टीका करताना असे म्हटले आहे की, “हिंदीने व संस्कृतने अन्य भाषांवर आक्रमण करण्यासाठी दिलेल्या परवानगीचे गोंडस नाव म्हणजे सार्वत्रिक समानता ! … समानता ही कल्पना रम्य पण अव्यवहार्य आहे. स्वतःचे चांगले शब्द टाकून क्लिष्ट शब्द निवडणे हा एकतर्फी बावळटपणा करून समानता येणार नाही.”[८१]

नव्या संकल्पना व नवे शब्द : ज्या संकल्पनांसाठी मराठी भाषेत अन्य शब्द रूढ नाहीत त्या व्यक्त करण्यासाठी नवीन शब्द बनविण्यास विरोध दिसत नाही, पण ज्यासाठी सोपे शब्द रूढ आहेत त्या संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी अपरिचित संस्कृत शब्द रूढ करण्यास विरोध आहे असे दिसते. ‘आदेश ह्या नवीन अपरिचित शब्दाऐवज ‘हुकूम’ हा रूढ शब्द घ्यावा असे ग.दि. माडगूळकर यांनी सुचवले आहे.[८२] ‘ग्राहक’ ऐवजी ‘उपभोक्ता’ का म्हणायचे ? असे म्हणून ‘प्रेक्षक-गलरी’ ऐवजी ‘प्रेक्षकवीथी’ हा शब्द वापरल्याबद्दल एस.पी.लिमये यांनी टीका केली आहे.[८३] ‘हिशेब’ ऐवजी ‘लेख’ आणि ‘मोजणीदार’ ऐवजी ‘सर्वेअर’, ‘बोटाचा ठसा’ ऐवजी ‘अंगुलिमुद्रा’, ‘हिशेबतपासनीस’ ऐवजी ‘लेखापरीक्षक’ असे शब्द वापरण्याचा आग्रह धरल्याबद्दल ग.प्र. प्रधान यांनी टीका केली आहे.[८४] ‘हुंडणावळीचा दर’, ‘महसूल’ हे शब्द रूढ असताना ‘विनिमयाचा दर’, ‘राजस्व’ असे शब्द किंवा ‘बढती’ ऐवजी ‘पदोन्नती’ असे शब्द बनविल्याबद्दल ‘महाराष्ट्र टाइम्स’ या दैनिकाच्या संपादकीय लेखात तीव्र निषेध व्यक्त केला गेला आहे.[८५] ‘मुद्दाम नवे शब्द निर्माण करून रूढ असलेले शब्द शास्त्रीय नाहीत या सबबीवर काढून टाकणे अत्यंत कोत्या बुद्धीचे लक्षण आहे” असे कालेलकरांनी रोखठोकपणे नमूद केले आहे.[८३]

नवे शब्द व संस्कृत निष्ठता : शासनाच्या नवनिर्मित शब्दांवर प्रतिकूल टीका करणाऱ्यांचा शासनाच्या नवनिर्मितीविषयक धोरणास सर्वांत अधिक विरोध आढळतो तो संस्कृतनिष्ठ शब्द बोजड असले तरीही अपरिहार्य आहेत या भूमिकेमुळे, असे दिसते. येथे नवीन शब्द निर्माण करणे आवश्यक आहे त्या ठिकाणी संस्कृतचा आधार घेणे एवढेच धोरण नसून संस्कृत शब्दांचा हव्यास म्हणून, प्रशासनिक मराठीचा वेगळेपणा, प्रतिष्ठा, डामडौल, भारदस्तपणा सिद्ध करण्यासाठी व टिकविण्यासाठी संस्कृतनिष्ठ पर्याय स्वीकारले जातात असा सूर अनेक टीकाकारांच्या मनांतून निघतो. विशिष्ट वर्गाचे श्रेष्ठत्व वा वर्चस्व कायम राहावे आणि प्रशासनिक मराठी सामान्य जनतेला अनाकलनीय वा दुर्बोधाच राहावी अशा दुष्ट हेतूनेच हा संस्कृतनिष्ठतेचा अतिरेक आला आहे असे आरोपही केले गेल्याचे दिसते.[८५] संस्कृत शब्दाचा स्वीकार करण्याचे ठरवण्यापूर्वी तो शब्द मराठीत कृत्रिमपणा आणीत नाही ना ? मराठीत रुळण्याइतका तो उच्चारसुलभ आहे ना ? तो मराठीच्या सामाजिक संस्कृतीशी विसंगत नाही ना ? …. या गोष्टी विचारात घेण्याची काळजी प्रशासनिक मराठीच्या विकासाच्या प्रयत्नात असणाऱ्या व्यक्तींकडून घेतली जात नाही, असाही एक मतप्रवाह जाणवतो. स्नाक्सृतोद्भव शब्दांचे समर्थन वा पुरस्कार करणाऱ्या व्यक्तीही असे नवे शब्द रूढ होण्यास लायक, सुलभ व सुटसुटीत असण्याची आवश्यकता प्रतीपादांत करीत असताना दिसतात.

प्रशासनिक मराठीची शब्दसंपत्ती समृद्ध करताना, रूढ शब्दाला क्षेत्रविशिष्ट नेमका अर्थ देऊन तो वापरणे, परकीय भाषेतील शब्द आपल्या भाषेशी जुळता करून घेणे किंवा परक्या भाषेतील शब्द जसाच्या तसा उचलून स्वीकारणे यांपैकी एकही मार्ग उचित ठरणार नाही त्या वेळी नवीन शब्द निर्माण करण्याची गरज भासते. मराठी भाषेत नवीन शब्द निर्माण करण्याची गरज भासेल त्या वेळी संस्कृत भाषेचाच आधार घेणे इष्ट व

अनुक्रमणिका

आवश्यक आहे हे बहुतेक सर्वच टीकाकार मान्य करतात. परंतु संस्कृतचा आधार घेताना काही तत्त्वे पाळली जाण्याची गरज प्रत्येकाने व्यक्त केली आहे.

महाराष्ट्र विधान परिषदेमध्ये शासन कामकाजातील मराठीबाबतच्या एका ठरावावर बोलताना ग.दि. माडगुळकर यांनी असा स्पष्ट आरोप केला आहे की, ही मराठी संस्कृतच्या बाजूला उलटी धावू लागली आहे आणि कोणाला कळेनाशी झाली आहे.[८] मराठीत संस्कृतमधून आणलेल्या शब्दांना त्यांचा विरोध नाही, पण बहुजनांना व अधिकाऱ्यांनाही कळत नाहीत अशा शब्दांना त्यांचा विरोध होता. याच ठरावावर बोलताना प्र.ब.वैद्य यांनी माधव ज्युलियन व अनंत काणेकर यांच्या कविताद्वंद्वाचा उल्लेख करून 'जरि या मराठमोळ्या शिवबास बोध व्हावा, तरी तीचीयाकारिता पदनाम कोश द्यावा" असे म्हणण्याची पाळी येऊ नये असे सुचवले होते.[९] येथेही संस्कृतनिष्ठ पर्यायाइतकाच अनाकलनीय पर्यायांवर त्यांचा रोख दिसतो.

मराठी साहित्य संमेलनाच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणात संस्कृतनिष्ठ शब्दांच्या अतिरेकाबद्दल नापसंती व्यक्त करताना वि.वा शिरवाडकर म्हणाले होते की, संस्कृत शब्दांचा अतिरेक सामान्यांच्या जिभेला पेलत नाही हे इतिहासाने सर्वत्र सिद्ध केले आहे. संस्कृत ही मराठीची आई आहे व संसार करताना मुलीने आईची मदत घेणे यात काही गैर नाही हे मान्य करून शिरवाडकर पुढे म्हणाले होते, "इथे तर असा भास होतो की मुलीने आपले सर्व घर आईच्या हवाली करून स्वतःची पठारी बाहेरच्या ओटीवर टाकली आहे."[१०] रूढ असलेले परिचित शब्दही, कधी हे स्थूल अर्थाने रूढ असल्यामुळे काटेकोर अर्थाभिव्याक्तीस असमर्थ आहेत म्हणून, तर कधी त्यांच्या स्वीकारामुळे परधार्जीणेपणाचा कलंक लागून भाषेचा डौल बिघडेल म्हणून, स्वीकारायचे नाहीत आणि अपरिचित, बोजड, संस्कृतनिष्ठ शब्द अपरिहार्य म्हणून तयार करायचे या वृत्तीला शिरवाडकरांचा विरोध दिसतो.

नागपूर येथे व्यक्तिगत संभाषणाच्या ओघात ग.प्र. प्रधान (विधानपरिषद सदस्य) यांनी आपले मट सांगितले की प्रशासनिक मराठीचा उगम संस्कृतमधून झाला म्हणून विकासही संस्कृतच्याच साह्याने व्हावा असे नाही.[११]

शब्दांची चक्की चालविणाऱ्या सरकारी पंडितांवर टीका करून श्री के. क्षीरसागरांनी असे सुचविले आहे की, "रूढ फारसी व इंग्रजी शब्द टाळून त्याऐवजी क्लिष्ट आणि अपरिचित संस्कृत शब्द योजल्यामुळे सोवळेपणा साधेल, पण सुबोधपणा साधणार नाही.[१२]

'मराठी भाषा माहेरवासातून कधी सुटणार?' अशी चिंता व्यक्त करताना कृ.स.अभ्यंकर यांना मराठी भाषेतील संस्कृतचे अतिरेकी प्रस्थच सूचित करायचे होते.[१३]

शासन व्यवहार कोशारे परीक्षण करताना ग.रा. टिकेकर यांनी असे म्हटले आहे की, मराठी भाषिकांच्या बोलण्यात जेथे 'स्ट्री' ची 'अस्तुरी' होते तेथे 'न्यायसहायक वैज्ञानिक प्रयोगशाळा', 'पुष्पसंवर्धनवेत्ता' अशा संस्कृत शब्दसमूहांची काय वासलात लागणार आहे याचा विचार 'शाव्याको' करांनी करावा. [१४] एस.एम. कात्रे यांनी 'लँग्वेज अंड सोसायटी इं इंडिया' या विषयावरील चर्चासत्रात 'द ऑफिशियल

लँग्वेज अंड द नॅशनल लांग्वेजेस ऑफ इंडिया' या विषयावरील आपल्या व्याखायानात असे म्हटले आहे की, भाषेची समृद्धी व आधुनिकीकरण यांबाबत नियोजनबद्ध कार्यक्रम आखला तर कोणत्याही भाषेत उच्चस्तरीय (सुपर-स्ट्रेटम) भाषांप्रमाणेच निम्नस्तरीय (सब-स्ट्रेटम) भाषांमधूनही शब्द उचलणे शक्य होईल. कोणत्याही भारतीय भाषेला शब्दांची उसनवारी वा निर्मिती यांसाठी केवळ संस्कृत भाषेवरच अवलंबून राहण्याची गरज नाही. किंबहुना संस्कृतचा आधार घेण्याचा अतिरेक झाल्यास भाषा कृत्रिम होईल. आपल्या विविध बोलींमधून शब्द उचलूनही प्रमाण भाषेची शब्दसंपत्ती वाढविता येईल असे त्यांनी सूचित केले आहे.[९५]

संविधानातील मराठी भाषेविषयी आपले मट व्यक्त करताना एक उतारा उद्धृत करून भा.शं. भणगे यांनी असे म्हटले आहे की, त्यात संस्कृत शब्दांची प्रेरणी इतकी आहे की मराठी नाममात्र शिल्लक राहते.[९६] मराठीचे मराठीपण नाहीसे होईल, ती कृत्रिम होईल इतक्या प्रमाणात संस्कृत शब्दांचा वापर करण्यावर भणगे यांनी टीका केली आहे. पारिभाषिक पर्यायांचा मराठी पर्याय तयार करताना संस्कृतचा आधार घेतल्यामुळे होणारे संस्कृत भाषांतर अतिशय अपरिचित किंवा अवघड किंवा दीर्घ वाटते तेथे ते टाळणे बरे असे त्यांनी सुचवले आहे.[९७]

साकारी भाषेतील नवनिर्मित संस्कृतनिष्ठ शब्दांबद्दल तीव्र नापसंती व्यक्त करून पु.ल. देशपांडे यांनी, संस्कृतनिष्ठे मागे मराठी शब्द हा गावरान व संस्कृतनिष्ठ वा संस्कृत शब्द अधिक सभ्य या प्रवृत्तीला उत्तेजन देणाऱ्या शासनावर टीका केली आहे. असे उत्तेजन देताना नवा संस्कृत शब्द मराठीत विपरीत अर्थाने रूढ आहे किंवा काय याचीही दाखल घेतली जात नाही असा त्यांचा आरोप आहे.[९८]

देशपांडे यांची वरील टीका न पटल्यामुळे लिहिलेल्या संपादकीयात 'नवभारत' च्या संपादकांनी प्रगल्भ व्यवहारासाठी नवीन शब्द बनवणे व त्यासाठी संस्कृतचा आधार घेणे आवश्यक आहे असे प्रतिपादन केले आहे.[९९]

उपरोक्त संपादकीयातील टीकेला प्रत्युत्तर देताना पु.ल. देशपांडे यांनी एका लेखाद्वारे, प्रशासन क्षेत्रातील वापरासाठी नवीन बनवलेल्या शब्दांच्या संस्कृतनिष्ठते बाबतची आपली भूमिका अधिक स्पष्ट केली आहे. नवा शब्द मराठी भाषेत आणताना ते कार्य इंग्रजीतून संस्कृत कोषाकडे धाव घेऊनच केवळ करू नये, समाजात शब्दाभोवती असलेल्या सांकेतिक अर्थाकडे दुर्लक्ष करून यांत्रिक पद्धतीने नवशब्दनिर्मिती होऊ नये, मूळ मराठी भाषेला प्रतिष्ठा नाही हे मनात ठेवून संस्कृत शब्द स्वीकारायचा हव्यास नसावा असे त्यांनी आवर्जून सांगितले आहे.[१००]

पु.ल. देशपांडे यांच्या वरील प्रत्युत्तारावरील आपली प्रतिक्रिया नमूद करताना नवभारताच्या संपादकांनी आपल्या भूमिकेचा पुनरुच्चार करून असे म्हटले आहे की, नवीन क्षेत्रात वापरली जाणारी शब्दसंपत्ती संस्कृतपासूनच बनवलेल्या शब्दांचे आधिक्य असलेली राहणे अटल आहे. सर्वसामान्य मराठी भाषकांनी ते शब्द समजतील अशी भाषिक क्षमता प्राप्त करणे आवश्यक आहे.[१०१]

नवशब्दनिर्मितीबाबतचे आपले मट मांडताना ना.गो. कालेलकर यांनी असे म्हटले आहे की, "संस्कृत धातूवरून अथवा शब्दांवरून पारिभाषिक कोश तयार करण्याची पद्धत अनिष्ट आहे. इतके असूनही एखादा नवा शब्द आणणे अपरिहार्य ठरेल त्या ठिकाणी तो बोलीभाषेतील साधनांचा उपयोग करून बनवावा. सामान्य वाचकाला परिचित अशा सुटसुटीत शब्दाचा प्रयोग केला तरी चालेल, पण ज्याचा अर्थ सामन्यासाठी त्याला संस्कृत शब्कोषाकडे किंवा पारिभाषिक शब्दकोषाकडे धाव घ्यावी लागेल असा शब्द टाळणेच योग्य ठरेल.[१०२] "नवशब्दप्रसवक्षमतेत आपल्या संस्कृतचा हात धरील अशी भाषा" जगात दुसरी नाही असा अभिनिवेश असलेल्या व भाषाशुद्धी चळवळ केवळ भाषिक नसून सांस्कृतीकाही आहे अशी भूमिका असलेल्या सावरकरांनीही परभाषेतील शब्द स्वीकारण्याबाबत 'सोवळा अतिरेक व बाटगा अतिरेक' असा भेद केला आहे व अनिवार्य तेथे शब्द परकीय भाषेतून उचलण्यास आपली हरकत नाही, असे साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणात स्पष्ट केले आहे.[१०३]

'स्वभाषांचा विकास' या विषयावर बोलताना द. वा. पोतदारांनी म्हटले आहे की आम्ही संस्कृतनिष्ट असावे, पण संस्कृतैकनिष्ठ असू नये. जगातल्या कोणत्याही भाषेतून शब्द घेण्यास प्रत्यवाय नाही, पण ते शब्द आपल्या भाषेनुसार आवश्यक ते बदल केले जाऊन रुळवावेत असा त्यांच्या म्हणण्याचा मथितार्थ आहे.[१०४]

रा.भा. गुप्ते या एका पत्रलेखकाने मराठी विज्ञान परिषद पत्रिकेच्या सर्दात "परीभाषेला काही अंशी संस्कृतच अपरिहार्य आहे" हे मान्य करूनही विद्वत्ताप्रदर्शनासाठी संस्कृतचा वापर करण्याच्या किंवा चांगल्या रूढ झालेल्या इंग्रजी शब्दाचा उगीचच द्वेष करून संस्कृत पारिभाषिक शब्द लादण्याच्या प्रवृत्तीबद्दल नापसंती व्यक्त केली आहे.[१०५]

'ओसरी' ऐवजी 'छन्नमार्ग' किंवा 'विजेचा पाळणा' ऐवजी 'उद्वहन', 'लहान मेंदू' – ऐवजी 'अनुमस्तीष्क' व 'मोठ्या मेंदू' ऐवजी 'प्रमस्तीष्क' असे बोजड व संस्कृतनिष्ठ शब्द तयार केल्याबद्दल सामान्य जणांच्या मनात खदखदणाऱ्या असंतोषाला वा नाराजीला अनुक्रमे बडोदेकर व मराठे या वाचकांनी वृत्तपत्रीय पत्रव्यवहाराद्वारे वाचा फोडली आहे.[१०६]

विद्युत भागवत यांनी आपल्या एका लेखात असे म्हटले आहे की, भाषेला नवी जबाबदारी घेता यावी म्हणून संस्कृतातील शब्दसंग्रहाच्या साह्याने भाषांतर केले जाते. या दिशेने जाऊन यास मिळेलसे वाटत नाही. रोजच्या परिस्थितीतून शब्द उचलण्याची सवय असणारा भारतीय भाषक कृत्रिम रीतीने अभिजात साहित्यातून बनविलेले शब्द स्वीकारील असे वाटत नाही.[१०७]

संस्कृतप्रधान परिभाषानिर्मितीबाबतच्या अनेक प्रयत्नांचा आढावाघेतल्यानंतर वेंकटेशशास्त्री जोशी यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, संस्कृतप्रधान परीभाषेला मराठी प्रकृतीवादी लोकांचा विरोध नसून कठीण अशा संस्कृतप्रधान परीभाशेला त्यांचा विरोध आहे.[१०८]

बहुसंख्य टीकाकार संस्कृतनिष्ठ नवनिर्मित शब्दांवर काही ना काही कारणाने कमीजास्त प्रमाणात नाराज असले तरी संस्कृतनिष्ठ पर्यायांची भलावण करणाऱ्या व्यक्तीही आढळतात. संस्कृतनिष्ठ पर्यायांचे

समर्थन करणारे टीकाकार समाससुलभता व परिभाषाएकरूपता या दोन मुद्द्यांसाठी ते स्वीकारणे उचित व इष्ट आहे असे सांगतात. संस्कृत शब्द स्वीकारल्याने समास सुलभ जातात व भारतीय पातळीवर समानता आवश्यक असल्यामुळे त्या दृष्टीनेही परिभाषेच्या संदर्भात संस्कृतला महत्त्व आहे, असे मत मराठी विज्ञान परिषद पत्रिकेच्या संपादकीय लेखात मांडले गेले आहे.[१०९]

सरिता रत्नाकर यांनी भारतीय पातळीवरील परिभाषेतील एकुपातेसाठी व सामासिकतेने येणाऱ्या सुटसुटीतपणासाठी संस्कृत शब्द मराठीने स्वीकारायला हरकत नाही असे आपले मत व्यक्त केले आहे.[११०]

विवेचन

प्रशासनिक मराठीसाठी नवशब्दनिर्मिती करीत असताना कोणती तत्त्वे पाळावीत, त्यांमध्ये प्राधान्य कशाला द्यावे याबाबत निश्चित भूमिका तयार करण्यापूर्वी आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे प्रयोजन लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कारण प्रशासनिक मराठी हा यापूर्वीच्या प्रकरणात नमूद केल्याप्रमाणे वापरमुलक व प्रयोजननिष्ठ असा सर्वसाधारण कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषा प्रकार असून त्याचे यश – किंबहुना अस्तित्वच – प्रयोजनाच्या यशावर अवलंबून असते. तसेच कृत्रिमरीत्या शब्दनिर्मितीची प्रक्रिया घडवताना भाषाविज्ञान दृष्ट्या कोणती काळजी घेणे आवश्यक आहे तेही पाहणे जरूर आहे.

स्वतंत्र भारताच्या भाषिक धोरणानुसार प्रशासन क्षेत्रातील वापरासाठी प्रादेशिक भाषांमध्ये नवशब्द निर्मिती करण्याबाबतच्या आपल्या विवेचनाचा उपसंहार करताना, सरकारी भाषा मंडळाच्या अहवालात असे नमूद करण्यात आले आहे की, भारतीय भाषाविकासाच्या कार्यक्रमात आपण जे शब्द ठरवू ते किती मर्यादेपर्यंत उपयुक्त ठरतात, सहजसुलभतेने जनतेच्या बोलण्यात ते शब्द रूढ होऊन भाषेत किती मिसळून जातात यावर सर्व यश अवलंबून आहे. अहवालातील शब्दांत सांगायचे तर, भाषाशुद्धीच्या काही ठोकळेबाज कल्पनांनी नव्या शब्दांत अव्यवहार्य क्लिष्टता येता कामा नये... सामान्य माणूस हाच या प्रश्नातील अंतिम अधिकारी असल्याने त्याची इच्छा हीच सर्वश्रेष्ठ ठरावी.[१११]

भाषेच्या नियोजनाची साम्काल्पना व समस्या यांबाबत बोलताना ना. गो. कालेलकरांनी असा इशारा दिला होता की, भाषांतरित शब्द बनविणाऱ्याच्या समोर मूळ इंग्रजी शब्द असतो, पण नवनिर्मित शब्द भाषिक व्यवहारात जातो तेव्हा ज्या व्यक्ति तो वापरणार असतात त्यांना त्याचा मूळ इंग्रजी शब्द माहित नसतो हे लक्षात ठेवणे जरूर आहे. कोश बनविणाऱ्यानी केवळ नवे शब्द पाडणे व नवीन रूपे पुरवणे हेच आपले उद्दिष्ट मानता कामा नये, नवनिर्मित शब्द आपल्या भाषेत रुळेल किंवा नाही याचाही विचार दूरदर्शीपणाने त्यांनी केला पाहिजे. तसेच त्यांनी लोकांची रुची, त्यांच्या बुद्धीची कुवत व भाषेची परंपरा यांचे समुचित भान ठेवणे आवश्यक आहे.[११२]

वरील दोन्ही पैलूंचा विचार करता, नवनिर्मित शब्दांचा, जनसामान्यांस आकलानियाता हा गुणधर्म सर्वाधिक महत्त्वाचा आहे हे लक्षात घेणे जरूर आहे. येथे हेही लक्षात घ्यायला हवे की, शब्दांचा अंगभूत कठीणपणा शब्दाची दीर्घता व जोडाक्षरयुक्तता यांवर अवलंबून असतो, तर शब्दाच्या अपरीचीतते मुळे

अनुक्रमणिका

भासणारा कठीणपणा हा शब्दाचा अंगभूत गुणधर्म नसून व्यक्तिसापेक्ष व वापरामुळे सरावाने लोपाणारा गुणधर्म असतो.

नवीन शब्द बनवण्यापूर्वी प्रचलित मराठीत तोच अभिप्रेत अर्थ व्यक्त करणारा एखादा शब्द रूढ आहे किंवा काय याचा, आवश्यकता भासल्यास जनतेकडून, संबंधित व्यक्तींकडून पर्याय मागवून किंवा अन्य मार्गांनी शोध घेणे आवश्यक आहे. रूढ असलेला शब्द अर्थाची अतिव्याप्ती वा अव्याप्ती या दोषांनी युक्त आहे असे वाटल्यास कोशामध्ये अंतर्भूत करताना त्याचा नवा नेमका क्षेत्रिविशिष्ट अर्थ नमूद करणे शक्य होईल.

असा रूढ शब्द परभाषेतून येऊन मराठीत रुळलेला असला तरी त्याचा वापर होताना मराठी भाषेच्या धाटणीत व व्याकरणात तो सामावून घेतला गेला असेल व तो वापरसुलभ असेल तर तो स्वीकारण्यास काहीच प्रत्यवाय नसावा.

एखाद्या संकल्पनेसाठी मराठी किंवा परभाषेतून आलेला असा वापरसुलभ रूढ शब्द उपलब्ध नसेलच किंवा रूढ शब्दातून वा शब्दसमूहातून अभिप्रेत अर्थ नेमका व्यक्त होत नसल्यामुळे नवीन शब्द तयार करणे अपरिहार्य असेल तर तसे करण्याखेरीज अन्य मार्ग नाही. परंतु अशा वेळी नवशब्दनिर्मितीचे मूळ प्रयोजन लक्षात घेणे जरूर असते. नव्याने तयार केलेला शब्द मराठी भाषेत रुळेल का, मराठी निजभाषविकास कृत्रिम वाटणार नाही ना, त्याच शब्दाशी जुळता असा विपरीत अर्थाचा दुसरा एखादा शब्द मराठीत रूढ नाही ना किंवा त्याच शब्दाचा दुसरा विपरीत अर्थ रूढ नाही ना या गोष्टीही लक्षात ठेवणे आवश्यक असते.

नवीन शब्द घडवताना मराठी भाषेत वापरण्यासाठी संस्कृतच्या गंगौघाचा आधार घेणे आवश्यकच राहील. तसेच संस्कृतच्या आधारे बनवलेला शब्द अंतरराज्यीय पातळीवर आकलनीय राहील हेही खरे. परंतु तो तसा राहावा अशा प्रयत्नात मराठीभाषी जाणतेसच तो अनाकलनीय किंवा विपरीतार्थी किंवा हास्यसपद भासणार नाही याची खबरदारी घेणे जरूर आहे. तसेच असा नवनिर्मित शब्द व्यवहारात रुलावायाचा असल्यास उच्चारसुलभता व वापरसुलभता हा गुण त्यात अवश्यमेव असायला हवा. बनविण्यात येणारा नवा शब्द शक्यतोवर बोजड म्हणजेच जोडाक्षरयुक्त व दीर्घ असणार नाही हे पाहणे अत्यावश्यक आहे. अन्यथा तो कोशातच पडून राहील. ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या, भाषेची व्यवहारामध्ये उच्चारसुलभीकरणाकडे प्रवृत्ती असते. उच्चारास कठीण असणारे नवनिर्मित शब्द एक तर रुजणार नाहीत व रूढ झालेच तर त्यांचे मूळ रूप रूढ होण्याऐवजी विकृत व अपभ्रष्ट वा वेगळे रूपाच रूढ होण्याची धास्ती राहील.

वापरसुलभतेसाठी व सुटसुटीतपणासाठी वर्णनात्मक शब्द टाळून सामासिक शब्द बनविणे काही वेळा श्रेयस्कर ठरते, हे खरे असले तरी शब्दाची सामासिकाता ही त्याच्या दिर्घतेस कारणीभूत होऊन शब्द अतिदीर्घ झाल्यास तो वापरास त्रासदायक होण्याची शक्यता राहते. शब्दाच्या सुटसुटीतपणासही किंवा साधानातेसाही अर्थशास्त्रातील वस्तूच्या घटत्या उपयोगितेचा (लॉ. ऑफ डीमिनिशिंग युटीलिटी) किंवा घटत्या फलिताचा (लॉ. ऑफ डीमिनिशिंग रिटर्न्स) नियम लागू होतो हे विसरता कामा नये. 'बेगर्स होम' साठी 'भिक्षेकरी गृह' (शा.व्य.को) असा प्रतिशब्द बनविण्यापेक्षा त्यास 'भिकाऱ्यांचे आसराघर' म्हणता आले असते. 'सेवाप्रतीरोधीत' पेक्षा 'सेवेसाठी प्रतीरोधीत', 'परिवीक्षावधी' ऐवजी 'परिविक्षेचा अवधी' आणि 'अन्योन्यावलंबी' ऐवजी 'परस्परावलंबी' हे पर्याय अधिक ग्राह्य ठरावेत.

सुटसुटीत नवा पर्याय बनविणे शक्यच नाही असे वाटल्यास परकीय भाषेतील बोजड नसलेला व रूढ असा शब्दही उसनवारीने जसाच्या तसा स्वीकारण्यास हरकत नाही. कारण ‘इंग्रजी हटाओ’च्या किंवा तत्सम राष्ट्रीय वा भाषिक अस्तीमातेच्या भूमिकेने आवाजविरीत्या प्रेरित होऊन किंवा भारले जाऊन परभाषेतील रूढ वा सुटसुटीत पर्याय वा तुलनेने अधिक वापरसुलभ असलेले पर्याय ‘परके’ म्हणून हुसकावून लावणे भाषेच्या अभिवृद्धीस मारकच ठरेल. परकीय भाषेतील उसन्या शब्दांमुळे भाषेचा डोल बिघडण्याची व ती कृत्रिम होण्याची जितकी शक्यता असते तेवढीच भाषेच्या माहेरभाषेहून किंवा आजोळभाषेहून आयात केलेल्या अपरिचित व बोजड (जोडाक्षरयुक्त वा दीर्घ वा त्या दोन्ही दोषांनी युक्त) अशा शब्दांमुळेही भाषा कृत्रिम किंवा बेडौल बनण्याची भीती असते.

नवीन शब्द बनवण्याच्या या प्रक्रियेत केवळ मूळ भाषेतील शब्दाला समांतर प्रतिशब्द देण्याचा प्रयत्न टाळणेही उचित ठरेल. म्हणजे मूळ एकेरी भूतकालवाचक धातुसाधित असेल तर मराठीतही तसाच पर्याय बनवण्याचा अट्टाहास नसावा. उदाहरणार्थ ‘पोस्टडेटेड’ला ‘नंतरच्या तारखेचा’ म्हणण्यास हरकत नसावी. ‘उत्तरदिनांकित असा शब्द बनवण्याची गरज भासू नये.

तसेच मूळ भाषेत शब्दाच्या अर्थाच्या विविध छटा दाखवणारे वेगवेगळे शब्द आहेत म्हणून मराठीतही तेवढेच शब्द असावेत असा आटापिटा व आग्रह असण्याची आवश्यकता नाही. इंग्रजीतही ‘चार्ज’ हा शब्द दोषारोप, आकार, विद्युतप्रभार, बोजा, सोपवलेले काम अशा विविध अर्थांनी किंवा सेल हा शब्द कोठडी, विद्युत घट, पेशी अशा वेगवेगळ्या अर्थानी वापरला जातो आणि त्या त्या संदर्भात तो तो अर्थ सूचित करतो.तद्वतच मराठीतही एकाच पर्याय विविध अर्थांनी वापरला जाऊ शकेल.

एकंदरीत पाहता, नवीन शब्द बनवणे किंवा तो विशिष्ट पद्धतीने बनवणे ही गोष्ट कोणत्याही एका व एकाच निकषाच्या आधारे जोखता येण्यासारखी नाही. वरील सर्व मुद्द्यांतील गाभा लक्षात घेऊन, कोणत्या प्रकरणी कशास प्राधान्य द्यावे याचा निर्णय घ्यावा लागेल. या बाबतीत प्रत्येक व्यक्तीचे मट वेगळे असण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. प्रकरण पाचमध्ये ‘शब्दयोजना आणि परिणामकारक संवादसंस्थापन’ या छेदकामध्ये आधुनिक प्रशासनिक मराठीमधील काही नवनिर्मित शब्दांबद्दल विशेष टीका करण्यात आली आहे व उलटसुलट चर्चाही झाली आहे, अशा शब्दांपैकी काही शब्दांची चिकित्सक पाहणी करून उपरोक्त मुद्दे त्यांच्या संदर्भात कसे वापरता येतील त्याचे दिग्दर्शन केले आहे.

इथे बुलडोझर या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीत वापरल्या जाणाऱ्या ‘बलीवर्दयंत्र’ या नवनिर्मित संस्कृतनिष्ठ पर्यायाचा विचार करू या. बुलडोझर ही वस्तू गेल्या कही दशकांत अस्तित्वात आली असल्याने मराठी भाषेत त्यासाठी एखादा पूर्वापार चालत आलेला शब्द ‘मिळण्याची अपेक्षा करणेच रास्त नव्हते. त्यामुळे त्यासाठी एखादा नवा शब्द तयार करणे किंवा परभाषेतील शब्द जसाच्या तसा उचलणे हे दोनच मार्ग राहतात. नव्याने निर्माण केलेल्या ‘बलीवर्दयंत्र’ या पर्यायाची ‘बुलडोझर’ या शब्दाशी तुलना केली असता असे दिसून येते की, नवा शब्द सहाअक्षरी असून त्यात दोन जोडाक्षरे आहेत. ‘बुलडोझर’ हे जमिनीची पातळी सारखी करण्यासाठी वापरण्याचे एक आधुनिक अवजड यांत्रिक साधन आहे. मराठी भाषिक व्यवहारात नवीन शब्द

निर्माण होण्यापूर्वी 'बुलडोझर' हाच पर्याय वापरात होता. 'बुलडोझर' हा शब्द पाचअक्षरी असून त्यात एकही जोडाक्षर नाही. नवनिर्मित मराठी शब्द त्याहून लहान निदान तितक्याच अक्षरांचा व जोडाक्षरविरहित असावा. 'बुल' म्हणजे बैल आणि 'डोझर' म्हणजे यंत्र असे अभिप्रेत असल्याने व 'बैल' साठी भारदस्त, प्रतिष्ठित, संस्कृतनिष्ठ असा 'बलीवर्द' हा शब्द वापरणे इष्ट वाटल्याने 'बलीवर्दयंत्र' हा शब्द बनवण्यात आला असावा काय ? 'बुलडोझर' या शब्दाभोवती दुसऱ्या महायुद्धकाळात शत्रूची गावेच्या गावे उद्ध्वस्त करण्यासाठी वापरण्यात आलेल्या 'बुलडोझर' ची कडू आठवण साम्लाग्य आहे. मराठीत अशा अर्थी 'घरादारावर नांगर फिरवणे' असा वाक्प्रयोगही रूढ आहे. 'बलीवर्द' मधून बालशालीत्व, अजस्रत्व तर सूचित करायचे नाही ना? मुळात 'बुलडोझ' या क्रियापदाचा अर्थ 'दहशत घालणे' असाच आहे. याचा विचार पर्याय बनविताना केला गेला आहे का ? असे अनेक विचार मनात येतात. नवशब्दनिर्मात्यांनी यांपैकी कोणत्या अर्थाने हा शब्द बनवला याचा अंदाज लागणे सोपे नाही. परंतु नव्या बोजड शब्दापेक्षा जुना रूढ शब्द परकीय भाषेतून उसनवारीने घ्यावा लागला तरी अधिक स्वीकारार्ह वाटतो.

'बीजगुणन कृषिक्षेत्र' हा पर्याय 'सीड-फार्म' या शब्दासाठी सुचवण्यात आला आहे. 'सीडफार्म' हे बियाण्याची पैदास करणारे शेत आहे. 'बियाणे पैदास शेत' किंवा 'बियाण्याचे शेत' असा पर्याय वापरता आला असता. 'बीजगुणन कृषिक्षेत्र' हा पर्याय संस्कृतनिष्ठ व अपरिचित आहे. नऊअक्षरी लांब व तीन जोडाक्षरे असलेला हा पर्याय प्रतिष्ठित व भारदस्त वाटत असला तरी दीर्घता व जोडाक्षरयुक्तता यांमुळे उच्चारसुलभ वा वापरसुलभ नाही. 'बियाण्याचे शेत' हा शब्द काही अप्रतिष्ठित नाही. पदनाम कोशात 'अग्रीकल्चरल ऑफिसर, इन्चार्ज-तालुका सीड मल्टीप्लिकेशनचे विनाकारणच शब्दशः भाषांतर करून बीजगुणन हा पर्याय निर्मिला आहे ह्या आरोपात बराच तथ्यांश दिसतो. सघनता किंवा सुटसुटीतपणा यांऐवजी ('बियाण्याचे शेत' हा पाचअक्षरी शब्द आहे, तर 'बीजगुणन कृषिक्षेत्र' हा नऊअक्षरी शब्द आहे) भारदस्तपणावर भर देऊन बोजडपणा वाढवण्याचे समर्थन करता येणे शक्य नाही.

पिगरी या इंग्रजी शब्दाला 'सुकरालय' हा शब्द शासन व्यवहार कोशात सुचवला आहे. काहीशा अप्रशस्त वाटणाऱ्या या अपरिचित शब्दाबद्दल नापसंती दर्शवून व 'झुक्करवाडा', 'वराहपलनकेंद्र' असे वेगवेगळे पर्याय आपापल्या परीने सुचवून अन्य पर्यायांचे दोष दाखवले गेले आहेत. डुकराला डुक्कर म्हणावे की वरः ? हाच केवळ प्रश्न नसून डुक्करपालन व अन्य कामांस व संबंधित अधिकारीवर्गाच्या पदनामांस पर्याय सुचावाण्याचीही गरज आहे. 'वराह' म्हणजे 'डुक्कर' हे कोशात ठीक असले तरी दशावतारातील एक अवतार असलेला 'वराह' आणि डुक्कर हे समान पातळीवरील मानले जाऊ शकत नाहीत. तथाकथित प्रतिष्ठितपणासाठी व भारदस्तपणासाठी 'वराहपलनकेंद्र' या पर्यायाचे समर्थन करणाऱ्यांसही 'वराहाचे मांस ७०० किलो विकले गेले', 'इतके वरः अमुक अमुक रोगाला बळी पडले' असे शब्दप्रयोग चमत्कारिक वाटतील. 'वराह' हा शब्द पुल्लिंगी व नेहमीच्या वापरातील डुक्कर हा नपुसकलिंगी असल्यानेही प्रत्यक्ष वापरात गोंधळ होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. 'ऑर्डर' या इंग्रजी शब्दासाठी कटाक्षाने 'आदेश' हा मराठी नवनिर्मित प्रतिशब्द वापरणारी व्यक्ति, 'हुकूम' या पुल्लिंगी शब्दाचा सराव असूनही, 'ऑर्डर मिळाली' या प्रचलित धेगुजारी भाषेचा परिणाम नकळत झाल्याने वाक्याच्या शेवटी स्त्रीलिंगी क्रियापद वापरून जाते असे बरेचदा घडल्याचे आढळून आले आहे. मात्र असे असले तरी उपरोक्त गैरसोय वा घोटाळा टाळण्यासाठी 'डुक्करवाडा' हा पर्याय स्वीकारणेही इष्ट

ठरणार नाही. 'डुक्करवाडा' या शब्दाच्या रूढ अर्थानुसार त्या पर्यायाद्वारे, जेथे व्यावास्थाहीन व अशास्त्रीय पद्धतीने डुकरे वाढतात व वाढवली जातात अशी कोणतीही गलीच्छ जागाही सूचित होऊ शकेल.

'पिगरी' या शब्दामध्ये जेथे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने, पशुवैद्यकीय निगा राखून डुक्करपालनाचा व्यवसाय केला जातो अशी जागा असा अर्थ अभिप्रेत आहे. हा अर्थ 'वराहपालानकेंद्र' या पर्यायातूनच अधिक समर्पकपणे व्यक्त होऊ शकेल. 'प्रभारी अधिकारी, डुक्करवाडा' हे पदनाम अधिकाऱ्याची प्रतिष्ठा कमी करणारे ठरेल, म्हणूनच नव्हे तर वरील विशिष्ट काटेकोर अर्थ सूचित व्हावा म्हणून 'वराहपालनकेंद्री' हा शब्द स्वीकारणे समुचित ठरेल. मात्र वरील विवेचनात दिग्दर्शित केलेल्या या पर्यायातील गैरसोयी टाळण्यासाठी 'वराहपालनकेंद्रामध्ये डुकरे शास्त्रशुद्ध रीतीने पाळण्यात येतात' अशा तऱ्हेचा वापर करणे अधिक श्रेयस्कर ठरेल.

'पोल्ट्री' या इंग्रजी शब्दासाठी वापरल्या जाणाऱ्या 'कुक्कुट' या शब्दाबाबतही बरीच प्रतिकूल टीका झाली आहे. अर्थाचा बारकावा लक्षात घेता 'पोल्ट्री फार्म' मध्ये कोंबड्यां बरोबरच बदके, गिनी फाउल, टर्की असे अन्य पक्षीही अंतर्भूत असतात. 'त्या सर्वच पक्ष्यांचे पालन' कुक्कुटपालनात समाविष्ट असते. यामुळे 'पोल्ट्री' या साठी 'कोंबडा' हा शब्द चालणार नाही असे म्हटले जाते, हा इचार करूनच शासन व्यवहार कोशात 'पाळीव खाद्य पक्षी' असाही आणखी एक पर्याय दिला असून तो यथार्थ आणि सोपाही आहे. फार तर खाण्याचे पाळीव पक्षी' असे म्हणता येईल. हा वर्णनात्मक पर्याय तद्विषयक सर्वसाधारण व्यवहारात वापरता येईलही. परंतु सध्या साघानातेच्या सोयीसाठी सुचवलेला 'कुक्कुट' हा शब्द मात्र जोडाक्षरयुक्त व उच्चारास कठीण वाटेल असा आहे. फुफ्फुस हा शब्द नित उच्चारता न आल्याने 'फुस्फुस' असे म्हणणारे विद्यार्थीच नव्हेत, तर शिक्षकसुद्धा वीस वर्षपूर्वी भेटत तसेच आजही दिसतात. त्याच धर्तीवर 'कुक्कुट' चे 'कुटकुट' वा अन्य काही अपाब हृष्ट रूप वापरात येण्याची भीती आहे. ही अडचण टाळण्यासाठी व शब्दाचा खरा अर्थ व्यक्त करण्यासाठी 'निम्बुवर्गीय फळे' या धर्तीवर 'कोंबडावर्गीय पक्षी' असा पर्यायही वापरता येईल. कुक्कुटपालन केंद्रात बव्हंशी कोंबड्याच असतात व कोंबड्या पाळणे हाच अर्थ अभिप्रेत असतो. हे लक्षात घेऊन 'कोंबडी' या रूढ शब्दालाच व्यापक अर्थ देऊन 'कोंबडी-फार्म' असा शब्दही रूढ कर्ता येईल.

अर्थात काठीण्याच्या या 'राहू' ची अवाजवी धास्ती घेण्याचेही कारण नाही. सरावाने, वारंवारकानी पडून काही कठीण शब्दही सोसलेपचवले जातात हे खोटे नाही. आत आलीकडे तालुक्याखेड्याच्या पातळीवरदेखील कर्मचारी, ग्रामपंचायत, सभापती, आयुक्त, प्रस्ताव, स्थायी समिती, बसचा चालक-वाहक, बस-स्थानक, आरक्षण, प्रतीक्षा यादी, पदोन्नती असे किती तरी शब्द सर्रास वापरले जातात याचीही दाखल घेतली पाहिजे. पण अशा प्रक्रियेला किती काल लागेल ते सांगता येत नाही व अपभ्रष्ट रूपे रूढ होण्याचा धोका राहतोच.

थोडक्यात सांगायचे तर प्रशासनिक भाषेचे स्वरूप, कार्य व प्रयोजन, प्रशासनिक भाषेचा विकास म्हणजे काय व तो कसा व्हावा, नवीन शब्द निर्माण करताना कोणती पथ्ये पाळावीत याबाबतची विविध मते व्यक्त करणाऱ्या उपलब्ध साहित्यसामग्रीचा सांगोपांग विचार केल्यानंतर भाषाविज्ञानातील मुलभूत तत्त्वांच्या निकषांवर या मतांचा परामर्श घेतल्यास, विचारात घेण्याजोगे पुढील मुद्दे उल्लेखता येतील :

१) प्रशासनिक मराठी सामान्य व्यवहारातील मराठीपेक्षा वेग्ळी व तरीही जनसामान्यांत आकलनसुलभ अशी असावी.

२) प्रशासनिक मराठीचा गाभा व सीमान्त स्वरूप यांची गल्लत होता कामा नये.

३) सहभागींमध्ये परिणामकारक संवादसंस्थापन होईल असे भाषेचे रूप म्हणजे विकसित रूप होय.

४) विशिष्ट कार्यक्षेत्रात भाषेचा वापर करणे सुलभ व्हावे म्हणून संबंधित परिभाषेचा विकास घडवणे हे भाषेच्या अंतिम विकासाचे केवळ साधन आहे, साध्य नव्हे, परिभाषेचा विकास म्हणजे भाषेचा विकास हे समीकरण तर्कास पटणारे नाही.

५) प्रशासनिक मराठीतील नवशब्दनिर्मितीत शब्दांची उच्चारसुलभता व याथोचीतता यांकडे लक्ष पुरविण्याची गरज आहे.

आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या जडणघडणीत व विकासात अनुवादित मराठीचा बराच मोठा वाटा आहे. पण अनुवादित मराठीचे विश्लेषण व परिशीलन करण्यापूर्वी अनुवाद म्हणजे काय ? अनुवादाची उचित पद्धती कोणती ? याबाबतही विचार करणे जरूर आहे. म्हणून अनुवादित प्रशासनिक मराठीचा विचार या प्रकरणात केलेला नाही. त्याबाबतचे विवेचन यापुढील 'अनुवादाची अनिवार्यता, अनुवादप्रक्रिया आणि आधुनिक प्रशासनिक मराठी' या स्वतंत्र प्रकरणात केले आहे.

संदर्भ

१. शासन व्यवहारात मराठी : समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया – भाषा संचलनालय – महाराष्ट्र शासन – पृष्ठ १४ व पृष्ठ – २२.
२. तत्रैव, पृष्ठ ५५, पृष्ठ ९७ व पृष्ठ १२१. वृत्तपत्रीय निवेदनाची बातमी – महाराष्ट्र टाम्स (दैनिक), सदानंद वरदे – ३ जून १९७९.
३. शासन व्यवहारात मराठी - पृष्ठ २५, ४१, ३७ व ३८.
४. राज्भाषेची दैन्यावस्था – ग. मो. पाटील, युगवाणी राजभाषा विशेषांक, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७९, पृष्ठे १३३ – १३७.
५. शासनव्यवहाराची भाषा – ग.प्र. प्रधान, (संप) – मु.ग. पानसे, भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार, १९६९, पृष्ठ २९.
प्रधान (१९७८) नागपूर येथे व्यक्तिशः चर्चा.
६. अध्यक्षीय भाषण – वि.वा. शिरवाडकर – मडगाव येथील गोवे मराठी साहित्य संमेलन, अधिवेशन पंचेचाळीसवे, १९६४, पृष्ठ ९.
७. संपादकीय – महाराष्ट्र टाम्स (दैनिक), दि. ३० एप्रिल १९७६ व ३० मार्च १९७९.
८. भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या – ना. गो. कालेलकर, भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार, १९६९, पृष्ठ ३.

९. ऑफिशियल लँग्वेज बिल, १९६४ यावरील चर्चा – एम.एल.ए. डिबेट्स , व्हाल्युम चौदा, भाग दोन, नोव्हें-डिसें- १९६४, एफ.एम.पिंटो.
१०. तत्रैव – एस.के. आठल्ये.
११. तत्रैव – शांतीलाल शहा.
१२. 'महाराष्ट्र उगवला मराठी मावळणार ?' वसंत बापट, किर्लोस्कर (मासिक), मे १९६६, पृष्ठ १५.
१३. विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा – भा.शं. भागणे (संपा) – मु.ग.पानसे, भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार, पृष्ठे ४९ व ५१.
१४. शिक्षणाच्या माध्यातील बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या – विद्युत भागवत, 'शिक्षण आणि समाज' त्रैमासिक – एप्रिल-जून १९७९, पृष्ठे २२४ व २२५.
१५. अध्यक्षीय भाषण – पु.ल. देशपांडे, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा ८० वा वार्षिकोत्सव समारंभ, १९७९, पृष्ठे एकवीस व तेवीस.
१६. शासन व्यवहारात मराठी – पृष्ठ ३८.
१७. प्रस्तावना – ध्वनिविचार, ना.गो.कालेलकर, १९५५, पृष्ठ ८.
भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या – ना. गो.कालेलकर, १९६९, पृष्ठ ३.
मराठी भाषा : खोटा अभिमान काय कामाचा ? - ना. गो.कालेलकर, महाराष्ट्र टाम्स (दैनिक), १३ मे १९७९.
१८. मराठी भाषा : खोटा अभिमान काय कामाचा ? - ना. गो.कालेलकर, महाराष्ट्र टाम्स (दैनिक), १३ मे १९७९.
१९. शासनव्यवहारात मराठी : पृष्ठ ४१ व ४८ ते ५०
२०. हाफबेक्ड लॉज – संपादकीय, नागपूर टाइम्स (दैनिक), डी. २८ डिसें. १९७९
२१. द टेक्निक ऑफ क्लिअर रायटिंग – रॉबर्ट गनिंग, १९५२, पृष्ठ २२०.
२२. दारूबंदी : कायद्याच्या दृष्टीकोनातून – भा.ना. गोखले, मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका – दारू : एक वैज्ञानिक दृष्टीकोन विशेषांक, ऑक्टोबर १९७८, पृष्ठ ७३.
२३. शासनव्यवहाराची भाषा – ग.प्र. प्रधान, १९६९, पृष्ठ २२.
२४. रासायनिक परिभाषा – ल.ग. साठे, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ५४, अंक १०, १९१४, पृष्ठ ४०६.
२५. लॉजिस्टिक्स ऑफ लँग्वेज डेव्हलपमेंट – पी.बी. पंडित, लँग्वेज अंड सोसायटी इन इंडिया, पृष्ठे ११६ – ११७.
२६. विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा- भा. शं. भणगे, पृष्ठे ५६ व ५७.
२७. पत्रपेटी – वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील एक पत्र, मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका, फेब्रुवारी १९७९.
२८. नवशब्दनिर्मितीची प्रक्रिया आणि मराठी परिभाषेची जडणघडण – वेंकटेशशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, अंक १७९, ऑक्टोबर-डिसेंबर १९७१, पृष्ठ १४ वरील तळटीप.
२९. तांत्रिक लेखन – प्र.र. भावे, १९७४, पृष्ठे १५२, १५३.
३०. द टेक्निक ऑफ क्लिअर रायटिंग – रॉबर्ट गनिंग, १९५२, पृष्ठे १९८, २१५, २२६.
३१. शासासनव्यवहारात मराठी – पृ. ८४.
३२. तत्रैव – प्रास्ताविक – पृ.२

३३. तत्रैव – पृ.१५४.

३४. तत्रैव – पृ.६९ व ८०.

३५. तत्रैव – पृ.८३ व ८४.

३६. कॉयनिंग ऑफ डिपार्टमेंटल टर्मिनॉलजी – जगतनारायण, शब्दावली पत्रिका, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर १९६८; ॲडॉप्शन अंड ॲडॉप्टेशन ऑफ नशनल टर्मिनालजी इन रीजनल लँग्वेज, शब्दावली पत्रिका, त्रैमासिक, जुलै-सप्टें. १९६८.

३७. शासासनव्यवहारात मराठी – पृ. ३४.

३८. भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या – ना. गो. कालेलकर, १९६९, पृ. ६.

३९. शासासनव्यवहाराची भाषा – ग.प्र. प्रधान, १९६९, पृष्ठ २५.

४०. भाषा शुद्धी आणि राष्ट्रभाषा – श्री. के. क्षीरसागर, १९५१ च्या बडोदे येथील चौदाव्या वान्मय परिषदेच्या अध्यक्षस्थानवरून केलेले भाषण, साहित्याच्या दरबारात, १९६१, पृ. ३३.

४१. अध्यक्षीय भाषण – श्री.के. क्षीरसागर, १९५१ च्या मिरज येथील मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेले भाषण (संपा.) : भीमराव कुलकर्णी, मराठी साहित्य संमेलन : अध्यक्षीय भाषणे, खंड २ रा. पृ. ४४५.

४२. प्रस्तावना – ध्वनिविचार, ना. गो. कालेलकर, १९५५, पृ ७ व ८

४३. मराठी भाषा : खोटा अभिमान काय कामाचा ? – ना. गो. कालेलकर, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), २० मे १९७९.

४४. भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या – ना. गो. कालेलकर, १९६९, पृ. ५.

४५. विधानसभा चर्चेचे प्रतिवृत्त – १ व २ डिसेंबर १९६४.

४६. महाराष्ट्र उगवला, मराठी मावळणार ? वसंत बापट – किर्लोस्कर मासिक, मे १९६६, पृ.१५.

४७. भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या – ना. गो. कालेलकर, १९६९, पृ. ३.

४८. अध्यक्षीय भाषण – वि.वा. शिवाडकर, मडगाव – गोवे मराठी साहित्य संमेलन, १९६४.

४९. शासासनव्यवहाराची भाषा – ग.प्र. प्रधान, १९६९, पृष्ठ १२.

५०. शासासनव्यवहारात मराठी – पृ. २७.

५१. विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा – भा. शं. भणगे, १९६९, पृ. ५१.

५२. भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या – ना. गो. कालेलकर, १९६९, पृ. ५.

५३. इनव्हेस्टगेटिंग इंग्लिश स्टाईल – डेव्हिड क्रिस्टल आणि डेरेक डेव्ही, १९७६.

५४. इव्हाल्यूयेटिंग कम्युनिकबिलिटी इन व्हिलेज सेटिंग्ज – पार्ट १, आर. एन. श्रीवास्तव आणि इतर, पृ.४५; पार्ट २ पृ. ११ व ६१.

५५. शासासनव्यवहारात मराठी – पृ. १३४.

५६. शासासनव्यवहारातील मराठीचे स्वरूप आणि समस्या – य.शं. कानिटकर, लोकराज्य (पाक्षिक), १ मे १९७९, पृ. १३.

५७. शासासनव्यवहारात मराठी – पृ. ३४.

५८. तत्रैव – पृ.९६.

५९. तत्रैव – पृ.११५ ते १२०

६०. तत्रैव – पृ.९७.

अनुक्रमणिका

६१. तत्रैव – पृ.१२१.

६२. तत्रैव – पृ.५४.

६३. वृत्तपत्रीय निवेदनाची बातमी – भिडे – कानिटकर, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), २ जुने १९७९.

६४. परिभाषा कृत्रिम असणे अटल आहे – य.शं. कानिटकर, किर्लोस्कर (मासिक), सप्टेंबर १९७९, पृ १६ अ.

६५. वृत्तपत्रीय निवेदनाची बातमी – सदानंद वरदे, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), ३ जुने १९७९.

६६. शासासनव्यवहारातील मराठीचे स्वरूप आणि समस्या – य.शं. कानिटकर, लोकराज्य (पाक्षिक), १ मे १९७९, पृ. १३.

६७. तत्रैव – पृ. १३.

६८. अध्यक्षीय भाषण – वि.वा. शिरवाडकर, मडगाव-गोवे मराठी साहित्य संमेलन, १९६४.

६९. नवमराठीची निर्मिती – वास्तव दृष्टीचा सहानुभूतीशून्य अभाव, ना. गो. कालेलकर, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), १३ मे १९७९.

७०. अध्यक्षीय भाषण – पु.ल. देशपांडे, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा ८० वा वार्षिकोत्सव समारंभ, १९७९, पृ. २४.

७१. राजभाषा विधेयक १९६४ वरील विधानसभा चर्चेचे प्रतिवृत्त – खंड १४, भाग २, धारिया.

७२. तत्रैव – पाटील डी.बी.

७३. तत्रैव – लिमये, एम.पी.

७४. पोतदार – ‘स्वभाषाविकास’ हैदराबाद हिंदी प्रचार संमेलन, अध्यक्षीय भाषणाचा अनुवाद – ७५. भारताची भाषासमस्या, पृ. ९४ ते १०३.

७५. विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा – भा. शं. भणगे, १९६९, पृ. ५३.

७६. नाव्माराठीची निर्मिती – वास्तव दृष्टीचा सहानुभूतीशून्य अभाव, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), १३ मे १९७९.

७७. सावरकर – मुंबई येथील १९३८ चे मराठी साहित्य संमेलन – अध्यक्षीय भाषण.

७८. भाषाशुद्धी आणि राष्ट्र भाषा – श्री के. क्षीरसागर, १९६१, पृ. ३४.

७९. मराठी भाषा – खोटा अभिमान काय कामाचा ? ना.गो. कालेलकर, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), २० मे १९७९.

८०. हरवले आहे – मराठीचे मराठीपण (अनोळखी मराठी) – श्री. के. क्षीरसागर, महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), ६ मे १९७९.

८१. पत्रपेटी - वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील १ पत्र, रा. भा. गुप्ते, मराठी विज्ञानपत्रिका, फेब्रुवारी १९७९, पृ. ७.

८२. राजभाषा विधेयक १९६४ वरील विधानपरिषद चर्चेचे इतिवृत्त, खंड १४, भाग २, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९६४, ग.दि. माडगुळकर.

८३. तत्रीव – एम.पी. लिमये.

८४. शासासनव्यवहाराची भाषा – ग.प्र. प्रधान, १९६९, पृष्ठ २३.

८५. संपादकीय - महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), ३० मार्च व ३० एप्रिल १९७९.

८६. प्रस्तावना – ध्वनिविचार, ना. गो. कालेलकर, १९५५, पृ.८.

८७. अध्यक्षीय भाषण - पु.ल. देशपांडे, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा ८० वा वार्षिकोत्सव समारंभ, १९७९, पृ. १७.

८८. शासकीय कामकाजातून मराठीबाबतच्या ठरावावरील चर्चा – विधान परिषद चर्चेचे प्रत्रीवृत्त, खंड २३, भाग २, फेब्रुवारी, एप्रिल १९६८, पृ. ४२९, ४३६, ग.दि. माडगुळकर.

८९. तत्रैव – प्र. ब. वैद्य.

९०. अध्यक्षीय भाषण – वि.वा. शिरवाडकर – १९६४, पृ.१०.

९१. प्रधान – व्यक्तिगत चर्चा, १९७८.

९२. श्री.के. क्षीरसागर – महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक), १३ मे १९७९.

९३. मराठी भाषा माहेरवासातून कधी सुटणार ? कृ.स. अभ्यंकर – महोहर मासिक, फेब्रुवारी १९४६, पृ. ७०१ ते ७०७.

९४. पुस्तक परामर्श : शासन व्यवहारकोश – ग. रा. टिकेकर, नवभारत मासिक, मार्च १९७४, पृष्ठे ७८ ते ८४.

९५. द ऑफिशियल लँग्वेज अंड द नशनल लांग्वेजेस ऑफ इंडिया – लँग्वेज अंड सोसायटी इन इंडिया, एस.एन. कात्रे, १९६९, पृष्ठ १७५.

९६. विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा – भा. शं. भणगे, १९६९, पृ.५०

९७. तत्रैव – पृष्ठ ५३.

९८. अध्यक्षीय भाषण – पु. ल. देशपांडे, १९७९, पृष्ठ २० व २१.

९९. संपादकीय, नवभारत मासिक, ऑगस्ट १९७९ पृ.३

१००. क्वचभवान, क्व पुलः क्वच सूकर :
पु. ल. देशपांडे, नवभारत मासिक, सप्टें. १९७९, पृ. ४९ व ५१.

१०१. संपादकीय : नवभारत – सप्टें. १९७९, पृ. ५४.

१०२. प्रस्तावना : ध्वनिविचार – ना.गो. कालेलकर, १९५५, पृ.८.

१०३. अध्यक्षीय भाषण – वि.दा. सावरकर, मुंबई येथील १९३८ चे मराठी साहित्य संमेलन, संपा : भीमराव कुलकर्णी, मराठी साहित्य संमेलन – अध्यक्षीय भाषणे, खंड पहिला १९७१, पृ. ४१३ व ४१९.

१०४. स्वभाषांचा विकास : द. वा. पोतदार, हैद्राबाद हिंदी प्रचार संमेलन, फेब्रुवारी १९५४ चे अध्यक्षीय भाषण (मूळ हिंदी भाषणाचा मराठी अनुवाद) – भारताची भाषा समस्या, १९६२, पृष्ठे १८-९९.

१०५. पत्रपेटी – वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील एक पत्र, रा. भा. गुप्ते, मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका, फेब्रु.१९७९.

१०६. महाराष्ट्र टाइम्स (दैनिक) – वाचकांचा पत्रव्यवहार, १३ मे १९८६.

१०७. शिक्षणाच्या माध्यमातील बदलामुळे निर्माण होणार्या समस्या – विद्युत भागवत, 'शिक्षण आणि समाज' त्रैमासिक, एप्रिल –जून १९७९, पृष्ठ २२४.

१०८. नवशब्दनिर्मितीची प्रक्रिया आणि मराठी परिभाषेची जडणघडण – वेंकटेशशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, आक्टोबर-डिसेंबर १९७९, पृष्ठ १८.

१०९. संपादकीय – मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका, जानेवारी १९७९

११०. सरिता रत्नाकर – लोकसत्ता (दैनिक), १० जून १९७९.

१११. सरकारी भाषा मंडळ अहवाल १९५६ – मराठी अनुवाद, पृष्ठे २६३ – २६४.
११२. लँग्वेज अंड प्लानिंग – कन्सेप्ट अंड प्राब्लेम्स, कालेलकर, बि.डी.सी.आर. आय. १९६८, पृष्ठ ८.

अनुक्रमणिका

प्रकरण सात

अनुवादाची अनिवार्यता आणि अनुवादप्रक्रिया

स्वातंत्र्यपूर्ण दीडशे वर्षांतील राज्यकारभाराची भाषा प्रामुख्या इंग्रजी होती. साहजिकच प्रशासन क्षेत्रातील सर्व कायदे, नियम, कार्यपद्धतीच्या मार्गदर्शक नियमपुस्तिका व सर्व पूर्वसंदर्भ हे इंग्रजी भाषेत होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरची लोकशाही राज्यपद्धतीतील प्रशासनयंत्रणेची रचना व कामकाजाची कार्यपद्धती स्वातंत्र्यपूर्ण काळातील इंग्रजी अमदानीत चालत आलेल्या पद्धातीशीच मिळतीजुळती आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रशासनाचे बदललेले स्वरूप, त्याचा विस्तृत आवाका व विविध कार्यक्षेत्रे यांचा विचार करता इंग्रजपूर्व काळातील प्रशासनिक मराठी किंवा इंग्रज अंमलातील वा संस्थानांतील प्रशासनिक मराठी यांच्या तुटपुंज्या साधनसंपत्तीवर आधुनिक प्रशासनिक मराठीची गुजराण होने अशक्य होते. शिवाय प्रशासनाचा प्रचंड विस्तार व व्याप लक्षात घेता संपूर्ण आधारभूत सामग्री मराठीत नव्याने लिहून तयार करणे अशक्यप्राय व अव्यवहार्य होते. प्रशासनिक क्षेत्रात मराठीचा वापार पूर्णतः व समर्थपणे करण्याचे उद्दिष्ट जलद व लवकरात लवकर साध्य करायचे असल्यामुळे ही आधारभूत सामग्री मराठीत उपलब्ध करून देणे अत्यावश्यकच होते. यामुळे मूलतः इंग्रजीत असलेले प्रशासनिक नियम, अधिनियम किंवा नियमपुस्तिका यांचे मराठी मसुदे अनुवादाच्या साह्याने शक्य तितक्या कमी कालावधीत तयार करण्याशिवाय पर्याय नव्हता हे ओघानेच आले.

या मूळ आधारभूत साहित्याखेरीज राजपत्रात प्रसिद्ध होणाऱ्या अधिसूचना, जाहिर सूचनां, प्रसिद्धीपत्रके किंवा प्रशासनिक कामाचे विविध अहवाल यांचेही मूळ लेखन अजूनही बरेचदा इंग्रजीत होते व नंतर अनुवादाने त्याचे मराठी मसुदे तयार केले जातात. या दोन्ही बाबतींत वेगवेगळ्या कारणांस्तव अनुवादाची कास धरणे अनिवार्य वा निकडीचे असल्यामुळे आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या विकासामध्ये अनुवादित प्रशासनिक मराठीचा बराच मोठा वाटा आहे. अशा परिस्थितीत अनुवाद करताना वापरायची पद्धत व तिची शास्त्र निष्ठता यांबाबत चिकित्सक दृष्टी स्वीकारणे आवश्यक आहे.

शासन व्यवहारातील मराठी क्लिष्ट होण्याचे प्रमुख कारण ती प्रामुख्याने अनुवादित स्वरुपात वापरली जाते हे आहे, असे भाषासंचालकांनी राजभाषा वर्षातील एका मुलाखतीत म्हटले आहे.[१] तसेच शासन व्यवहारातील मराठीत बाबतची भाषा सल्लागार मंडळाची भूमिका मांडतानाही शासन व्यवहारातील मराठीचा वापर मूळ स्वरुपात न होता अनुवादित स्वरुपात होतो म्हणून ती दुर्बोध वाटते, असे निवेदन करण्यात आले आहे. भाषांतर करताना मराठी वाक्यरचना ही इंग्रजी धर्तीची ठेवण्यात येते व त्यामुळे हे मराठी कृत्रिम व परके वाटते असेही पुढे नमूद करण्यात आले आहे.[२] महाराष्ट्र राज्याचे माजी भाषासंचालक य.शं. कानिटकर यांनी प्रशासनिक अनुवादाबाबतची शासनाची भूमिका मांडताना म्हटले आहे की कायदे, नियमपुस्तिका इत्यादी प्रशासनिक क्षेत्रातील इंग्रजी लिखाणाचे भाषांतर करताना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य घेता येत नाही व वाक्यरचनाही शक्यतो मूळ वाक्यरचनेप्रमाणेच करावी लागते. कायद्याचा प्रश्न नाही तेथे अधिक स्वातंत्र्य घ्यावे असे त्यांनी सुचवले असले तरी एकंदरीत अनुवादित प्रशासनिक मराठीतील बेडौलपणा व बोजडपणा अपरिहार्य व म्हणूनच समर्थनीय आहे असा त्यांच्या लेखनाचा सूर दिसतो.[३]

अनुक्रमणिका

अनुवादाचा अवलंब न केला गेल्यास प्रशासन क्षेत्रात मराठीचा वापर पूर्णतः केला जाण्याची व पर्यायाने प्रशासनिक मराठीच्या विकासाची गती खुंटेल, निदान मंदावेल; अनुवादामुळे प्रशासनिक मराठी क्लिष्ट वा दुर्बोध होते आहे आणि प्रशासनिक मराठीची दुर्बोधता वा क्लिष्टता ही मराठीकरणास व प्रशासनिक मराठीच्या खऱ्या विकासास मारक ठरते आहे असे दुष्टचक्रच निर्माण होण्याची धास्ती आहे. यामुळेच भाषिक नियोजनाच्या संदर्भात प्रशासनिक मराठीच्या अनुवादपद्धतीची अधिक खोलवर चिकित्सा करण्याची नितांत निकड निर्माण झाली आहे. या पद्धतीबाबतची शासनाची भूमिका व त्या पद्धतीच्या उचिततेचे समर्थन यांचा विचार करताना, अनुवाद म्हणजे काय ? अनुवादाच्या शास्त्रमान्य पद्धती कोणत्या? आणि त्यांपैकी प्रशासनिक मराठीच्या संदर्भात सर्वाधिक उचित पद्धत कोणती ? यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. तसेच प्रशासनिक क्षेत्रातील इंग्रजी भाषेच्या स्वरुपात (अनुवादित प्रशासनिक मराठीसाठी मूळ भाषा म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या) गेल्या तीस वर्षांत काही बदल सुचविण्यात आले आहेत काय ह्याचाही शोध घेणे आवश्यक आहे.

अनुवाद म्हणजे काय ?

एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत सांगणे (किंवा लिहिणे) म्हणजे अनुवाद अशी अनुवादाची ढोबळ व्याख्या करण्यात येत असली तरी अनुवाद ही वरवर भासते तितकी साधी व सुलभ प्रक्रिया नसून अतिशय गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. मूळ भाषेतील मजकुराचे वाचन-मनन करणे, त्याची व्याकरणिक रचना, शब्दांतील नेमका आशय, त्यांचा परस्परसंबंध व शैलीतील औचित्य या दृष्टींनी त्या मजकुराचे विश्लेषण करणे व लक्ष्य भाषेतील व्याकरणिक रचना, अर्थप्रक्रिया यांमध्ये चपखल बसेल व अनुवादाच्या प्रयोजनाच्या दृष्टीने समर्पक ठरेल अशा पद्धतीने शब्दांची व वाक्यांची जुळणी व मांडणी करणे अशी प्रदीर्घ मानसिक प्रक्रिया अनुवादात अंतर्भूत असते. या प्रक्रियेत मूळ भाषेच्या मजकुरातील आशय शक्यतोवर जसाच्या तसा लक्ष्य भाषेत उतरावा अशी काळजी घेणे आवश्यक असते. त्याचप्रमाणे लक्ष्य भाषेतील मजकूर अकृत्रिम, सहज भासेल असा व्हावा म्हणून प्रयत्न करण्याचीही गरज असते.[४]

वरील सर्व मुद्दे समाविष्ट होतील अशी अनुव्दाची अधिक स्पष्ट व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल :

अनुवाद करणे म्हणजे स्त्रोत भाषेतील (सोर्स लँग्वेजमधील) मूळ माजुकुर, त्यातील आशयास धक्का पोचू न देता, लक्ष्य भाषेत (टार्गेट लँग्वेजमध्ये) अकृत्रिम व सहज स्वरुपात व्यक्त करणे.

अनुवादाचे दोन प्रकार व प्रशासनिक अनुवाद

अनुवादाचा विषय व प्रयोजन यांनुसार अनुवाद शब्दानुसारी करायचा की भावानुरोधाने करायचा ते ठरत असते. या दोन प्रकारांस शब्दानुवाद व भावानुवाद अस म्हटले जाते. हे दोन प्रकार अगदी परस्पर अव्याप्त नसून बहुशःत्यांचे कमी अधिक प्रमाणात मिश्रण केले जात असले तरी सामान्यतः कथा, कादंबऱ्या, काव्य इत्यादी भावप्रधान ललित वान्मयाचा अनुवाद शब्दशः न केला जाता मुख्यत्वेकरून भावानुसारी असावा अशी अपेक्षा असते; तर कायदे गानिताडी विज्ञाने अशा तथ्यात्मक व विचारप्रधान वान्मयाचा अनुवाद मुख्यत्वेकरून शब्दानुवाद असावा अशी अपेक्षा असते. कारण विचारप्रधान क्षेत्रातील अनुवादाचे प्रयोजन ज्यांना

मूळ भाषा अवगत नाही किंवा ज्यांना मूळ भाषेचे सुलभतेने आकलन होत नाही अशा व्यक्तींना त्या विशिष्ट क्षेत्रातील मूळ भाषेतील माहिती वा ज्ञान सुलभतेने समाजाव अशा तऱ्हेने रुपांतरीत करणे हे असते. साहजिकच मूळ मजकुरातील आशयाचा कोणताही भाग वगळला जाणे किंवा मूळ मजकुरात नसलेला भाग त्यात घातला जाणे हे अशा अनुवादात वर्ज्य मानले जाते. अर्थात शब्दानुवाद याचा अर्थ स्रोत भाषेतील प्रत्येक शब्दाला लक्ष्य भाषेतील प्रतिशब्द देणे असा अभिप्रेत नसतो. शब्दानुवादात स्रोत भाषेतील प्रत्येक शब्द, किंवा अधिक तपशीलवार सांगायचे तर अभिव्यक्तीचा प्रत्येक घटक शब्द, शब्दावली, वाक्यांश, वाक्प्रचार, पोटवाक्य व वाक्य यांचा विचार करून लक्ष्य भाषेतील उपलब्ध, अकृत्रिम अशा पर्यायी रचनांच्या आधारे मूळ आशय साकार करायचा असतो. यामुळेच शब्दानुवाद हा उत्कृष्ट प्रतीचा अनुवाद ठरावा यासाठी अधिक प्रयासाची व कौशल्याची गरज असते व लक्ष्य भाषेत अकृत्रिम रचना साधण्यासाठी प्रसंगी भावानुवादाचे मिश्रण करणेही इष्ट ठरते.

प्रशासनिक भाषा हा भाषेचा ललित प्रकार नसून प्रमाण भाषेचा तथ्यात्मक व विचारप्रधान भाषाप्रकार आहे. साहजिकच प्रशासनिक भाषेतील मजकुराचा अनुवाद मुख्यत्वेकरून शब्दानुवाद असावा अशी रास्त अपेक्षा असते. मात्र शब्दानुवाद म्हणजे केवळ काटेकोरपणे शब्दशः वा वाक्याशः अनुवाद अशी स्थूल कल्पना बाळगता कामा नये. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, शब्दानुवादाच्या उणिवा, मर्यादा व त्यांवर मात करण्याचे यथोचित मारग यांचा सांगोपांग विचार करून, प्रशासनिक मराठीच्या क्षेत्रातील अनुवादासंदर्भात कोणती पद्धत अवलंबावी ते ठरविले आवश्यक आहे.

शब्दानुवादाच्या उणिवा वा मर्यादा

शब्दानुवादाच्या उणिवा किंवा मर्यादा सर्वसामान्यतः पुढीलप्रमाणे सांगितल्या जातात :

१) स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यांमध्ये शब्दार्थांची प्रक्रिया व संरचना, व्याकरणिक रचनांची पद्धती किंवा वाक्यरचना या बाबतीत वैधर्म्य असेल तर अनुवादकाने कितीही सावध व कुशल अनुवाद केला तरी शब्दानुवाद बेमालूम उतरत नाही. परिणामतः अनुवाद कृत्रिम वा निर्जीव भासतो व उत्तम अनुवादात अभिप्रेत असणारे अनुवादाचे अकृत्रिम रूप साध्य होणे कठीण होते.

२) कित्येकदा कोशांचा उपयोग करताना तारतम्य न बाळगता शब्दांची निवड करून वाक्याशः केलेला शब्दानुवाद लक्ष्य भाषेत कृत्रिम, दुर्बोध किंवा पूर्णतः अनाकलनीय होऊन बसतो.

उत्तम शब्दानुवादाद कसा करता येईल ?

वरील उणिवा किंवा दोष टाळून किंवा त्यांचे प्रमाण शक्य तितके घटवून मूळ आशय यशस्वीरीत्या उतरवता आला तर शब्दानुवादाही उत्तम होऊ शकेल. शब्दशः वा वाक्याशः अनुवाद करणे म्हणजे शब्दानुवाद करणे असे म्हटले जाते. पण त्याचा अर्थ शब्दानुवाद करताना शब्दशः वा वाक्याशः अनुवाद करणेच आवश्यक असते असे नव्हे. अनुवाद करताना मूळ भाषेच्या वाक्यरचनेशी जुळती वाक्यरचना ठेवून अनुवाद केल्यास तो

लक्ष्य भाषेत कृत्रिम ठरण्याची धास्ती राहणे अटळ आहे. कारण कोणत्याही दोन भाषांची वाक्यरचनेची पद्धती किंवा शब्दयोजनेची जडणघडण पूर्णतः समांतर असणे हे जवळजवळ अशक्यच असते. शब्दानुवादातही स्रोत भाषेतील वाक्यही लक्ष्य भाषेत रुपांतरीत केले जाते. म्हणजे स्रोत भाषेतील वाक्यरचना लक्ष्य भाषेच्या नैसर्गिक प्रकृतीशी जुळणाऱ्या अनुकूल वाक्यरचनेत परिवर्तीत केली जाते.[५] यामुळेच शब्दानुवाद करतानाही वाक्यास प्रतिवाक्य असा अनुवाद करण्याची गरज नसते. मूळ एका दीर्घ वा संमिश्र वाक्याचा अनुवाद त्यातील वेगवेगळ्या विचारांसाठी, पोटवाक्यांसाठी स्वतंत्र सुटसुटीत वाक्यांत करणे किंवा अनेक छोट्या वाक्यांचा अनुवाद लहानमोठी पोटवाक्ये वा वाक्यांश रचून एका सलग वाक्यात करणे इष्ट ठरते.

उदाहरणाच द्यायचे झाले तर "I heard what he said" याचा अनुवाद "त्याने जे सांगितले ते मी ऐकले" याऐवजी 'त्याचे सांगणे (किंवा संदर्भानुसार 'त्याचे म्हणणे' वा 'त्याने सांगितलेले') मी ऐकले' असा केल्यास तोही शब्दानुवादच म्हटले जाईल. इंग्रजीमधील "Whereas ... and whereas . .. .and whereas . . Now therefore .. . . अशा धर्तीच्या लांबलचक वाक्याचा अनुवाद ज्याअर्थी .... आणि ज्याअर्थी ... आणि ज्याअर्थी.... त्याअर्थी, आता..." अशा प्रकारच्या वाक्यानेच करण्याची आवश्यकता नसते. या वाक्यातील प्रत्येक क्रियाविशेषणात्मक पोटवाक्याचे स्वतंत्र वाक्य करता येईल.

जी गोष्ट वाक्यांची तीच शब्दांच्या व शब्दावलींच्या बाबातही खरी आहे. "He was sent back to his parent department" या वाक्याचा अनुवाद "त्याला त्याच्या आईबापांच्या विभागाकडे परत पाठविण्यात आले" असा केल्यास हास्यास्पद ठरेल. "Parent department" चा अनुवाद 'मूळ विभाग' असाच केला पाहिजे.

पुढील परिच्छेदाचा प्रथम वाक्याशः अनुवाद दिला असून नंतर शब्दानुवादाचे दोष टाळून केलेला अनुवाद दिला आहे :

Small dogs may, at the discretion of the conductor and at owner's risk, be carried without charge upon the upper deck of double-deck buses, or in single-deck buses. The decision of the oncudctor is final.

पहिला अनुवाद : "लहान कुत्रे, वाकाच्या स्वेच्छानिर्णयानुसार आणि मालकाच्या जोखमीवर, दुमजली बसच्या वरच्या मजल्यावर किंवा एकमजली बसमध्ये, आकार न भारता नेता येतील. वाहकाचा निर्णय अंतिम असेल."

दुसरा अनुवाद : "तुमचा कुत्रा लहान असेल व वाहकास तसे करणे उचित वाटले तरच तुमचा कुत्रा तुम्हांला आपल्याबरोबर बसमध्ये घेता येईल. अशा वेळी कुत्र्यासाठी वेगळा आकार पडणार नाही. मात्र कुत्र्याबाबतची जोखीम तुमच्यावर राहील. बस दुमजली असेल तर तुम्ही आपला कुत्रा घेऊन वरच्या मजल्यावर बसले पाहिजे."

प्रशासनिक क्षेत्रातील पुढील उदाहरणावरून वरील मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल. जनतेच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेच्या मसुद्यामधील एक वाक्य खाली उदाहरणादाखल घेतले आहे. प्रस्तुत मसुद्यास जनतेच्या काही हरकती वा आक्षेप असल्यास त्या पाठवाव्यात अशी विनंती मसुद्याच्या सुरुवातीस केलेली आहे हे लक्षात घेऊन पुढील अनुवाद पाहण्यासारखा आहे.

मूळ इंग्रजी वाक्य :

. . . . "4. Time for application for reference to arbitration under section 20. — The time within which any person interested who is aggrieved by the amount of compensation determined under subsection (1) of section 20 or within which the owner of a vehicle, vessel or animal, who is aggrieved by the amount of compensation determined under sub-section (2) of that section, may make an application for referring the matter to an arbitrator, shall be fourteen days from the date of detrmination of the amount of such compensation or where the amount of such compensation has been determined in the absence of the person interested or, as the case may be, the owner, fourteen days from the date on which the intimation of such determination is sent to that person or the owner."[६]

त्याचा मराठीत वाक्याशः अनुवाद :

"४. कलम २० अन्वये बाब निर्णयासाठी लवादाकडे सोपवण्याकरिता अर्ज करण्याची मुदत — कलम २०, पोट-कलम(१) अन्वये ठरवण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेमुळे आपले नुकसान झाले आहे असे समजणाऱ्या कोणत्याही हितसंबंधित इसमास किंवा त्या कलमाच्या पोटकलम (२) अन्वये ठरवण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेमुळे आपले नुकसान झाले आहे असे समजणाऱ्या अशा वाहनाच्या, जालायानाच्या किंवा जनावराच्या मालकास, ती बाब लवादाकडे सोपवण्याकरिता ज्या मुदतीत अर्ज करता येईल ती मुदत, ज्या तारखेस अशा नुकसानभरपाईच्या रक्कम ठरवण्यात आली असेल त्या तारखेपासून चौदा दिवसांची किंवा अशा नुकसानभरपाईच्या रक्कम हितसंबंधित इसमाच्या किंवा यथास्थिती मालकाच्या अनुपस्थितीत ठरवण्यात आली असेल तर, अशी रक्कम ठरवल्याबद्दल त्या इसमास किंवा मालकास ज्या तारखेस सूचनां पाठवली असेल त्या तारखेपासून चौदा दिवसांची असेल."[७]

मूळ ११८ शब्दांच्या इंग्रजी मिश्र वाक्याचा अनुवाद येथे ९४ शब्दांच्या मिश्र वाक्याने केला आहे. मूळ आशयास धक्का पोचू न देता या वाक्याची पाच छोट्या सुटसुटीत वाक्यांमध्ये फोड करून केलेला पुढील अनुवाद पाहा :

अनुक्रमणिका

"४. कलम २० अनुसार लवाद नेमण्यासाठी अर्ज करण्याची मुदत. — कलम २० अनुसार द्यायच्या ठरविलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेबाबत कोणतीही तक्रार असेल तर ती बाब निर्णयासाठी लवादाकडे सोपवण्याकरिता अर्ज करता येईल. मात्र असा अर्ज चौदा दिवसांच्या मुदतीत करावा लागेल. ही मुदत, नुकसानभरपाईची रक्कम ठरविल्याच्या तारखेपासून किंवा ती रक्कम संबंधित व्यक्तीच्या गैरहजेरीत ठरविली असेल तर, तसे केल्याची सूचना त्या व्यक्तीस पाठविल्यास तारखेपासून मोजली जाईल. कलम २०, पोटकलम (१) अनुसार ठरविलेल्या रकमेबाबत ताक्रात असेल तर कोणत्याही हितसंबंधित व्यक्तीस अर्ज करता येईल. कलम २०, पोटकलम (१) अनुसार ठरविलेल्या रकमेबाबत ताक्रात असेल तर संबंधित वाहनाच्या, जालायानाच्या किंवा जनावराच्या मालकास तसा अर्ज कर्ता येईल."

थोडक्यात प्रशासनिक लेखनात शब्दानुवाद करणे आवश्यक असले तरी असा शब्दानुवाद करताना मूळ एका वाक्याचे भाषांतर एकाच वाक्यात केले पाहिजे असे नाही. शास्त्रीय माहितीचा अनुवाद करतानासुद्धा मूळ मजकुरातील यथार्थ माहिती जशीच्या तशी अनुवादभाषेत आणणे हेच उद्दिष्ट असावे असे एल्.एम्.खूबचंदानी यांनी 'भाषाविज्ञान व अनुवाद' या विषयावरील चर्चेत बोलताना म्हटले आहे.[८] 'सरकारी अनुवाद' या विषयावरील आपल्या लेखात प्रशासनिक हिंदीबाबत कृष्णकुमार गोस्वामी यांनी केलेले विधान प्रशासनिक मराठीसही तंतोतंत लागू होते. त्यांच्या शब्दांत सांगायचे तर, "...लम्बे और जातील मूल वाक्योंको अनेक छोटे वाक्योंसे तोड जा सक्त है . . . अंग्रेजी वाक्यविन्यासको हिंदी में ज्यों का त्योम उतारने का प्रयास नहीं किया जाण चाहिये. इससे भाषा परीमार्जीत एवं बोधगम्य नहीं होगी"[९]

अनुवादित प्रशासनिक हिंदी : मराठीसदृश दोष

अनुवादित प्रशासनिक मराठीबाबत व अनुवादप्रक्रियेबाबत व्यक्त झालेली टीकाकारांची मते मराठीत विशेष उपलब्ध नाहीत. परंतु अनुवादित प्रशासनिक हिंदीबाबतची टीकाकारांची मते उपलब्ध आहेत. ती अजमावून पाहिल्यास अनुवादित प्रशासनिक मराठीसारख्या दोषांचेच दर्शन त्यात घडेल.

रमाप्रसन्न नायक यांनी अनुवादित प्रशासनिक हिंदी मध्ये दुर्बोधता (दुरुहाता) का येते त्याचे विवेचन करताना म्हटले आहे की, "काठीनायी नये शब्दोंके कारण नहीं होती, नये शब्द तो हमें सीखनेही पडते है और हम सीख लेंगे। अंग्रेजी और दुसरी भाषाओं में भी गत कुछ ही वर्षो में हजारों नये शब्द आए है और लोग उन्हें सीख गए हैं। लेकीन अनुवाद की अनगढ भाषा या हिंदी की प्रकृती को भुलाकर लिखी जानेवाली विचित्र वाक्यविन्यासवाली भाषा तो इन नये शब्दों के साथ मिलकर 'करेला और नीमचढा' वाली कहावतही चरितार्थ करती है।"[१०]

हिंदी भाषेतील एका अनुवादित नियमपुस्तिकेचा भाषेच्या संवादसंस्थापनक्षमतेच्या (कम्युनिकबिलिटी) दृष्टीने अभ्यास केल्यानंतर अनुवादपद्धती आणि भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता यांच्याबाबत रवींद्रनाथ श्रीवास्तव यांनी म्हटले आहे की, "लक्ष्य भाषेच्या व्याकरणिक संरचनांच्या दृष्टीने कृत्रिम ठरणारा अनुवाद समजण्यास कठीण जातो. या संदर्भात त्यांनी नायडा यांच्या 'लिटरल ट्रान्सलेशन इनेव्हीटेबली ओव्हरलोड्स द मेसेज' या वाक्याचाही उल्लेख केला आहे."[११]

‘प्रयुक्ती संकल्पना व कार्यालयीन हिंदी’ यावरील लेखात ठाकुरदास यांनी अनुवादित भाषेच्या कृत्रिम वाक्यरचनेला दोष दिला आहे.[१२]

दफ्तुआर सुरेन्द्रनारायण यांनी सरकारी कामकाजातील हिंदीमधील शब्दशः अनुवादाची उदाहरणे देऊन त्यांवर टीका केली आहे व कृत्रिम अनुवादाचे दोष दाखवून दिले आहेत.[१३]

वाक्याशः अनुवाद अनावश्यक

वाक्याशः अनुवाद न केल्यास मूळ इंग्रज मजकुरातील अर्थ काटेकोरपणे तंतोतंत उतरत नाई हे विधान तर्काला पटणारे नाही. देणा बँकेने छोट्या मुलांसाठी काढलेल्या बचत योजनेचे नियम मराठीतून व इंग्रजीतून प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांमधील काही नमुने पाहिल्यास अनेक मूळ इंग्रजी वाक्यांचा अनुवाद एका वाक्यास एक वाक्य असा न कर्ता मराठीच्या प्रकृतीस अनुरूप अशी सुटसुटीत वाक्ये बनवून केल्याचे दिसते.

मूळ इंग्रजी मजकूर

“A minor above the age of 10, able to read and write and approved by the Bank may open a Minor’s Savings Bank Account in his own name or jointly with any other person with a minimum of Rs.5/- in cash which shall be maintained to keep the account running.”

या ५१ शब्दांच्या एका दीर्घ मिश्र वाक्याचा मराठीत अनुवाद करताना पुढीलप्रमाणे दोन वाक्ये केली आहेत :

मराठी अनुवाद

ज्याचे वय १० वर्षाहून अधिक आहे, ज्याला लिहितावाचता येते आणि ज्याला बँकेची मान्यता मिळाली आहे अशा कोणत्याही छोट्या बालकास आपल्या स्वतःच्या नावाने अथवा कोणत्याही इतर व्यक्तिबरोबर संयुक्तपणे ‘छोट्यांच्या बचत बँकेचे खते’ उघडता येईल. असे खाते उघडण्यासाठी किमान ५ रु. ची रक्कम नगदी भरावी लागेल व खते चालू ठेवण्यासाठी एवढी रक्कम खात्यात नेहमीच शिल्लक असावी लागेल.”

मराठी अनुवादात एक ३३ शब्दांचे मिश्र वाक्य व एक २२ शब्दांचे संयुक्त वाक्य अशी दोन वाक्ये केल्याने अर्थाच्या नेमकेपणात किंवा काटेकोरपणात काहीही कमतरता आल्याचे दिसत नाही.
अशाच तऱ्हेचे आणखी एक उदाहरण पाहता येईल.

मूळ इंग्रजी मजकूर

"Interest will be allowed on balance upto Rs.50,000/- and over this amount by special arrangement, and will be credited to the account every six months on or about 30th June and 31st December, provided such interest amounts to at least 50 p. (fifty paise) per half-year."

या ४८ शब्दांच्या एका मिश्र वाक्याचा मराठी अनुवाद पुढीलप्रमाणे तीन छोट्या वाक्यांत केला आहे :

मराठी अनुवाद

"…. रु. ५०,००० पर्यंतच्या शिल्लक रकमेवर व्याज देण्यात येईल आणि उक्त रकमेपेक्षा अधिक रक्कम झाल्यास व्याजाबाबत विशेष करण्यात येईल. व्याज जूनच्या ३० व्या आणि डिसेंबरच्या ३१ व्या दिनांकास किंवा त्या सुमारास प्रत्येक सहा महिन्यांनी खात्यात जमा करण्यात येईल. मात्र व्याजाची रक्कम प्रत्येक सहामाहीसाठी निदान ५० पैशांइतकी (पन्नास पैशांइतकी) झाली पाहिजे."

या मराठी अनुवादात १९ शब्दांचे एक संयुक्त वाक्य व अनुक्रमे १७ व १२ शब्दांची दोन केवळ वाक्ये अशा रीतीने एकूण ४८ शब्दांची तीन छोटी वाक्ये केली आहेत. यामुळे अर्थाच्या नेमकेपणात किंवा काटेकोरपणात काहीही कमतरता आल्याचे किंवा मूळ आशयास धक्का पोचल्याचे दिसत नाही.

स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा

इंग्रजी ही स्रोत भाषा व मराठी ही लक्ष्य भाषा. या दोन भाषा वाक्यरचनेच्या बाबतीत अगदी भिन्न असल्यामुळे इंग्रजी मजकुराचा वाक्याशः अनुवाद केल्यास तो मराठी भाषेच्या दृष्टीने कृत्रिम व बेडौल भासाने अटल आहे. यामुळे इंग्रजीतून मराठीत अनुवाद करताना वाक्याशः अनुवाद करणे अव्यवहार्य व अशास्त्रीय ठरते. शब्दानुवाद करतानाही स्रोत भाषेतील मजकुरातील आशय व अर्थ लक्ष्य भाषेत रुपांतरीत करीत असताना लक्ष्य भाषेच्या प्रकृतीचे भान ठेवणे जरूर असते. ज्या दोन भाषांतील रुपरचना, वाक्यरचना, अर्थप्रक्रिया आदि सर्वस्वी भिन्न असतात त्या दोन भाषांतील अनुवादामध्ये हे भान ठेवणे अधिक आवश्यक होऊन बसते.

म्हणूनच मराठी व इंग्रजी या दोन भाषांच्या व्याकरणिक संरचनांतील फरकांचे भान प्रशासनिक अनुवाद करताना ठेवणे भाग आहे. लिखित, औपचारिक, प्रमाण मराठी भाषेत कर्ता व क्रियापद यांच्या दरम्यान अनेक नामे, विशेषणे, क्रियाविशेषणे येतात. वाक्याचा अर्थ पूर्णतः आकलन होण्यासाठी कर्ता व क्रीयापद या दोन्हींची एकत्रिपणे गरज पडत असल्यामुळे संपूर्ण वाक्य सलग लक्षात ठेवणे भाग असते. वाक्य जितके अधिक दीर्घ तितके कर्ता व क्रियापद यांमधील अंतर व शब्दसंख्या अधिक असे होत असल्याने दीर्घ मराठी वाक्य अर्थाकालानास कठीण होऊ लागते. याखेरीज इंग्रजीमध्ये महत्त्वाची घटना सांगणारे मूळ प्रधान वाक्य संपल्यानंतरही कितीही पोटवाक्यांची भर मूळ वाक्यरचना न बदलता व तिचा तोल ढळू न देता टाकता येते. अशा रीतीने कितीही पोटवाक्ये एका वाक्यात कोंबली गेली तरी मूळ वाक्याचा तोल ढळत नाही. मराठीमध्ये अशी एकाच वाक्यात कोंबलेल्या अनेक नामवाक्यांची, विशेषणवाक्यांची व क्रियाविशेषणवाक्यांची मालिका वा सरमिसळ मूळ वाक्याचा तोल घालवण्यास कारणीभूत होते. अशी बेंगरूळ वाक्य मराठीच्या अकृतिमतेत बाधा

आणतात. कृ.के. गोखले यांनी म्हटल्याप्रमाणे मराठी दीर्घ वाक्याचा अर्थ लावणे म्हणजे गणिताचा गहन प्रश्न सोडविणे किंवा एक प्रकारची मानसिक तालीमच होते.[१४]

भाषावैज्ञानिक अनुवाद पद्धती

अनुवादाच्या विज्ञानविषयी विवेचन करताना ई.ए. नायडा यांनी असे म्हटले आहे की, भिन्न व्याकरणरचना असलेल्या भाषांचा अनुवाद करताना अनुवादकाणे प्रथम मूळ भाषेतील आशयाची सोप्या व रचनादृष्ट्या सुस्पष्ट अवयवांत फोड करावी, नंतर त्या पातळीवर लक्ष्य भाषेत त्याचे रूपांतरण करावे व नंतर तो आशय लक्ष्य भाषेत शोभेल अशा रीतीने पुनः रचावा. ही नवी रचना ज्यांच्यासाठी तो अनुवाद आहे त्या व्यक्तींना म्हणजे लक्ष्य भाषा जाणणाऱ्या व्यक्तींना समर्पक व अकृत्रिम वाटेल अशी ठेवण्याची काळजी घ्यावी.[१५] नायडा यांनी दर्शविलेल्या आकृतीप्रमाणे यापुढे आकृती क्रमांक ७.१ मध्ये ही प्रक्रिया दिग्दर्शित केली आहे.

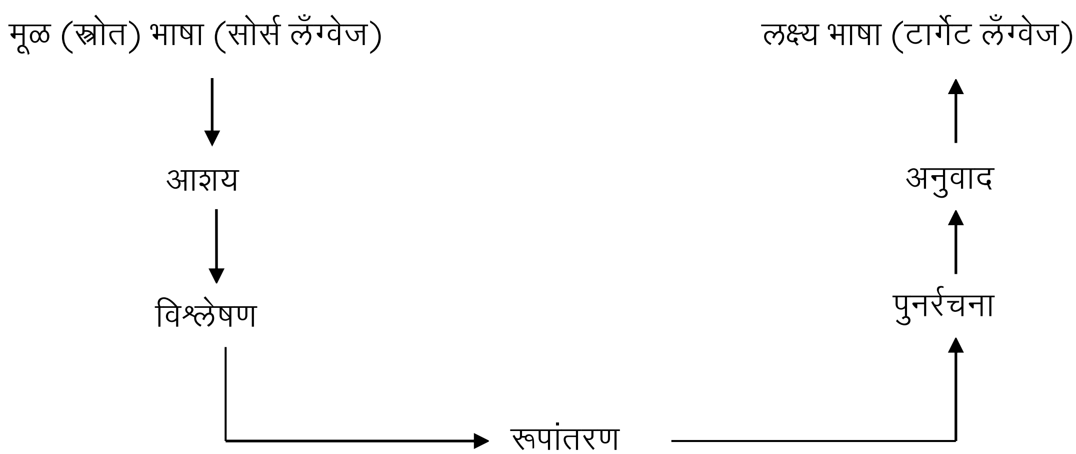

आकृती क्र.७.१

विशेल्षण करतानाही ते १) व्याकरणिक घटक अवयवांचा परस्परसंबंध, २) अर्थपूर्ण घटकांचा संदर्भानुसार अर्थ व ३) व्याकरणिक रचना व अर्थपूर्ण घटक यांचे अभिप्रेत मुली व महत्त्व अशा तीन टप्प्यांनी करणे आवश्यक असते. असे केले नाही तर अनुवादाचा दर्जा निकृष्ट ठरेल. स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा या दोन्ही भाषा जाणणाऱ्या, लक्ष्य भाषेच्या निजभाषिकास अनुवादाचा अर्थ लावण्यासाठी मूळ मजकुराचा संदर्भ पाहावासा वाटणे हे अनुवादाचे अपयशच मानावे लागेल. म्हणूनच कोणत्याही अनुवादाची याथोचितता जोखताना अनुवाद वाक्याशः आहे किंवा नाही, शब्दशः आहे किंवा नाही यापेक्षा तो आशायानुसारी व लक्ष्य भाषेत अकृत्रिम ठरेल असा आहे किंवा नाही हे पाहणे उचित ठरेल.

सुरेंद्रनाथ दफ्तुआर यांनी सरकारी कार्यालयातील अनुवादित हिंदीबाबत मांडलेला अभिप्राय अनुवादित प्रशासनिक मराठीलाही लागू होतो. प्रशासनिक अनुवाद आशयानुसार न करता यांत्रिकपणे केला

जातो अशा तऱ्हेचे विचार मांडताना त्यांनी म्हटले आहे : "... अंग्रेजी के मूळ भाव को समझे बिना अनुवाद करना गलत है। अनुवाद करते समय इस बातपर भी ध्यान देणा चाहिये कि हिंदी का अपना स्वरूप है और इसे अपने स्वरूप से वंचित करणा ठीक नहीं है।"[१६]

आणखी काही पैलू

प्रशासनिक मराठीच्या अनुवादपद्धतीच्या संदर्भात आणखीही काही मुद्दे विचारात घेणे आवश्यक आहे.

पहिले असे की, उपलब्ध संबंधित प्रशासनिक इंग्रजीचा मराठीत अनुवाद करताना असा अनुवाद करण्याचे प्रयोजन लक्षात घेणेही आवश्यक आहे. प्रशासनात मराठी भाषेचा वापर करण्याचे धोरण जलद व सुकरतेने अंमलात आणता यावे या उद्देशाने अनुवादाचा हा प्रपंच हाती घेतला गेला आहे. मराठीचा हा वापर पूर्णपणे व मनापासून केला जावा यासाठी अनुवादित मराठी ही अकृत्रिम, सरळ व सुबोध असेल अशी काळजी घेणे आवश्यक आहे. जनतेच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध केलेला अनुवादित मजकूर कृत्रिम, मराठीच्या प्रकृतीस न झेपणाऱ्या रचनांमध्ये असेल तर तो दुर्बोध वा अबोधाच होऊन बसण्याची धास्ती राहील. असे झाल्यास मराठीकरणाच्या मूळ प्रयोजनावरच पाणी पडेल. प्रशासनांतर्गत वापरासाठी व मार्गदर्शनासाठी केलेला अनुवाद कृत्रिम वाक्यरचनेमुळे झटकन समजण्यास कठीण, कृत्रिम, बोजड व बेडौल वाटत असेल तर तो प्रशासनयंत्रणेच्या दृष्टीने वापरण्यास गैरसोयीचा ठरेल आणि परिणामतः प्रशासनिक यंत्रणेचा कारभार मराठी भाषेत करण्यास यंत्रणेचे घटक उदासीन वा प्रसंगी प्रतीकूलही राहतील. मराठीकारणाचे धोरण अंमलात आणण्याच्या दृष्टीने हा फार मोठा धोका ओढवून घेतल्यासारखे होईल. कृत्रिम रचनांमध्ये अनुवादित अशा मराठीतील नियामादिकांच्या वापराची प्रशासनयंत्रणेवर सक्ती करणे शक्य आहे; परंतु अशा सक्तीनंतर प्रशासनयंत्रणेच्या कामाची गती व दर्जा यांत घट होण्याचा अधिक मोठा धोका राहील. थोडक्यात, 'प्रशासनिक लेखन' या महाराष्ट्र शासनाच्या पुस्तकात मूळ मराठी लेखनात पाळायची प्रशासनिक लेखनधाटणीबाबतची जी सूत्रे नमूद करण्यात आली आहेत त्यांकडे अनुवादित मराठीच्या रचनेच्या वेळी दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण प्रशासनात वापरली जाणारी मराठी भाषा मूळ असो वा अनुवादित स्वरूप असो, तिचा वापर करण्यामागील प्रयोजन एकच आहे.

स्रोत भाषेतील आग्राह्य शैली

दुसरे असे की, यांत्रिकपणे शब्दशः वा वाक्यशः केलेला अनुवाद केवळ कृत्रिम ठरण्याचाच धोका असतो असे नव्हे, तर मूळ मजकुरातील शैलीचे दोषही अपरीहार्यातः जसेच्या तसे अनुवादात उतरणे अटळ होऊन बसते. चांगल्या अनुवादात असे होने अपेक्षित नाही. अनुवादकाने मूळ लेखकाचे शैलीविषयक दोष वा उणिवा यांसकट मूळ मजकुराचे रूपांतरण करण्याची गरज नसते. या दृष्टीने ज्या मूळ इंग्रजी मजकुराचा अनुवाद प्रशासनिक मराठीत केला जाणार आहे वा जात आहे त्या मजकुरातील शैलीत वा घडणीत काही दोष आहेत किंवा काय आणि काळाच्या गरजेनुसार त्यात काही बदल अपेक्षित आहेत किंवा काय याचीही चिकित्सा करणे आवश्यक आहे. तसेच सध्या अनुवादाची स्रोत भाषा म्हणून वापरण्यात येणारा मजकूर हा अनेक वर्षांपूर्वी स्वातंत्र्यपूर्व काळात लिहिला गेलेला आहे किंवा पूर्वसंदर्भ त्या धर्तीवर पाहून लिहिला जाणारा आहे. अशा

परिस्थितीत इंग्रजी प्रशासनिक भाषेबाबत अलीकडच्या काही वर्षांत काही संशोधन झाले आहे का व तीत काही बदल सुचविण्यात आले आहेत किंवा काय याचाही विचार करणे अत्यावश्यक आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात प्रशासनिक क्षेत्रातील इंग्रजी भाषेबाबत इंग्लंड व अमेरिका या देशांत शब्दांची निवड व वाक्यरचना व शैली या तिन्ही बाबतींत मूलगामी क्रांतिकारक असे बदल सुचविण्यात आले आहेत.

इंग्लंडमधील शासनाने दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर लगेच इ.स. १९४८ च्या सुमारास प्रशासनिक इंग्रजीमध्य सुधारणा घडवून आणण्याच्या आपल्या मोहिमेचा एक भाग म्हणून सर अर्नेस्ट गावर्ज ह्या सरकारी अधिकाऱ्यास एक मार्गदर्शनपर पुस्तक लिहिण्याचे काम नेमून दिले होते. गावार्ज यांनी त्या काळातील प्रशासनिक भाषेचे प्रत्यक्ष नमुने पाहून क्षेत्रकार्य व भाषावैज्ञानिक विश्लेषण यांद्वारे सूक्ष्म अभ्यास केला. त्या अभ्यासानंतर त्यांनी काढलेल्या निष्कर्षांच्या आधारे ब्रिटीश प्रशासनयंत्रणेच्या भाषेत पद्धतशीर सुधारणा केल्याचे दिसते. इ. १९७३ मध्ये सर ब्रूस फ्रेझर यांनी गावार्ज यांच्या 'द कम्प्लीट प्लेन वड्‌र्स' या मूळ पुस्तकाची सुधारित प्रत काढली. या सुधारित प्रतीच्या प्रस्तावनेत त्यांनी गावार्ज यांच्या कामाच्या फलिताचा आढावा घेतला आहे. त्यावरून गावर्ज यांच्या सूचनांनुसार उत्तरकालीन प्रशासनिक इंग्रजीत उल्लेखनीय बदल झाल्याचे दिसते.

संयुक्त संस्थानंतही इ.स. १९७५ नंतरच्या काळात अमेरिकेमध्ये भाषेच्या वाचनीयतेबाबत (रीडॅबिलीटीबाबत) संशोधन करणाऱ्या रुडॉल्फ फ्लेश यांना सरकारने मुद्दाम आमंत्रित करून भाषा सुधारण्याचे काम दिले होते. सरकारी प्रपत्रे, विनियम, नियम हे सामान्य वाचकाला आकलनीय होतील अशा रीतीने सुधारून लिहिण्यासाठी त्यांना सल्लागार म्हणून नेमण्यात आले होते. संयुक्त संस्थानांमधील कृषी विभागातर्फे विभागाची सर्व प्रकाशने तपासून घेण्यासाठी एक वाचनीयता-प्रयोगशाळाच (रीडॅबिलीटी क्लिनिक) उघडली होती.[१७]

फ्लेश यांच्याप्रमाणे रॉबर्ट गनिंग यांनीही आपल्या सुस्पष्ट लेखनाबाबतच्या (क्लिअर रायटिंग) संशोधनाच्या ओघात लोकशाहीतील प्रशासनिक इंग्रजीचे स्वरूप अधिक सुबोध व सामान्य जनांस आकलन होईल असे होण्याची निकड व्यक्त केली आहे.[१८]

मॉरी माव्हेरिक या सरकारी अधिकाऱ्याने सरकारी नोकरवर्गाच्या भाषेवर टीका करताना त्या भाषेतील बोजड शब्दांची निवड, भपकेबाज शैली व वाक्यांची अनावश्यक दीर्घता यांचा उल्लेख करून त्या भाषेला 'गाबल्डीगुक' असे व्यंगात्मक नाव दिले आहे.[१९]

अमेरिकन नोकरशाहीच्या अनिष्ट शब्दावडंबरी भाषेचे उदाहरण देण्यासाठी ड्वाइट बोलींजर यांनी प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांनी सुधारलेला एक मसुदा उद्धृत केला आहे.[२०]

जनतेसाठी काढलेल्या एका हुकुमवजा सूचनेचा मूळ ९७ शब्दांचा अवडंबरी भाषेतील मसुदा बदलून तोच अर्थ साध्या सरळ भाषेत सांगून प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांनी फक्त ३७ शब्दांत बसवला आहे.

खुद्द महाराष्ट्रातही महाराष्ट्र शासनाने इंग्रजी मसुदालेखनासाठी मार्गदर्शक म्हणून प्रसिद्ध केलेल्या नियमपुस्तिकेत लेखनप्रकार व लेखनपद्धती यांबाबत सूचनांबरोबरच लेखनधाटणीच्या दृष्टीने भाषा साधी, स्पष्ट व सुटसुटीत व्हावी यावर एस.बी. कुलकर्णी यांनी भर दिला आहे.[२१]

गावर्ज, फ्रेझर, फ्लेश, मॉव्हेरिक, बोलींजर आणि कुलकर्णी या सर्वांच्या लेखानामधील प्रमुख सूत्र प्रशासनिक इंग्रजी भाषा ही साधी, स्पष्ट व सुटसुटीत असावी हे आहे. त्यांच्या लेखनाचा गोषवारा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडता येईल :

१) प्रशासनिक इंग्रजीतील शब्दयोजना बोजड, अपरिचित व गरज नसताना पारिभाषिक स्वरुपाची नसावी. काटेकोरपणाच्या नावाखाली अशी अवजड शब्दयोजना करण्याचा मोह टाळावा.

२) प्रशासनिक इंग्रजीतील वाक्यरचना शक्यतोवर साधी व छोटी असावी. गुंतागुंतीची, संमिश्र वाक्ये शक्यतोवर टाळावी. पहिल्याच वाचनात समजेल अशी वाक्यरचना करावी.

३) लेखनधाटणी साधी असावी. शब्दबंबाळ वाक्ये लिहू नयेत. संदिग्ध, डामडौलाची, अलंकारिक, दूरन्वयी रचना टाळावी.

स्त्रोत भाषेतील दोष

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, इंग्रजी भाषिकांच्या देशात व अन्यत्रही इंग्रजी भाषेच्या प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट स्वरूपाबाबतच्या अपेक्षा सर्वस्वी बदलल्या आहेत. व्हिक्टोरिअन काळातील इंग्लंडमध्ये राजभाषेचे जे कृत्रिम, डामडौलाचे (पॉम्प्स)रूप होते ते आजच्या जगात मान्य केले जात नाही असे दिसून येते. अशा परिस्थितीत आधुनिक प्रशासनिक मराठीमध्ये अनुवाद करताना मूळ इंग्रजी मसुदा आजच्या प्रशासन संकल्पनांशी व गरजांशी जुळता व आदर्श असल्याचे मानणे अनुचित ठरेल. सदोष मूळ मसुद्याचा वाक्याशः वा शब्दशः अनुवाद केल्यास प्रशासनिक मराठीत स्त्रोत भाषेतील, वर चर्चिलेले त्रिविध दोष शिरणे अटळ आहे. म्हणूनच या क्षेत्रात वाक्याशः अनुवाद करणे अनिष्ट करते. याच कारणामुळे ‘गव्हर्नमेंट इज प्लीज्ड टू डिक्लेअर दॅट’ याचे भाषांतर करताना ‘सरकारला हे जाहीर करताना आनन्द वाटतो की’ अशी रचना येते व या रचनेला पर्याय नाही, हे भाषा संचालकांचे विधान [२२] खटकते. त्या वाक्याचा अनुवाद ‘सरकार असे जाहिर करीत आहे की’ असा करण्यास वस्तुतः काहीच हरकत नसावी. अशा मूळ मसुद्याचा अनुवाद वाक्यशः करावाच लागतो व त्यामुळे येणारे दोष अपरिहार्य व समर्थनीयच आहेत हे त्यांचे म्हणणे पटण्यासारखे नाही.

अनुक्रमणिका

आज असे आढळते की प्रशासनिक अनुवादाच्या मूळ इंग्रजी साहित्यापैकी नियामाडी आधारभूत सामग्री स्वातंत्र्यपूर्व काळात लिहिली गेली आहे; तर सूचनां, अधिसूचना आदी बहुतांश साहित्य स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जुन्या फाईलींमधील मसुदे वाचून त्याबरहुकूम वा ते आदर्श मानून त्या धर्तीवर लिहिले गेलेले आहे.

यामुळे मूळ प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट इंग्रजी भाषेतील 'दोषास्पद' घटक टाळून वा बदलून तयार होणारा इंग्रजी मसुदा अनुवादासाठी मूळ मजकूर (सोर्स टेक्सट) म्हणून स्वीकारणे भाग आहे. आधुनिक जगात कालबाह्य व म्हणूनच टाकाऊ मानल्या गेलेल्या प्रशासनिक इंग्रजीचे कष्टपूर्वक सुधारित मसुदे बनवून घेऊन मग त्यांचा अनुवाद करणे कदाचित शक्य होईल. परंतु व्यवहारदृष्ट्या अशी प्रक्रिया हा एक द्राविडी प्राणायाम ठरेल. शिवाय स्वतंत्र भारतात प्रशासनाचे माध्यम म्हणून प्रादेशिक भाषा व संघभाषा ह्यांचा वापर करण्याचे भाषिक धोरण असताना अशा सुधारित इंग्रजी मासुद्यांचा केंद्रीय वा महाराष्ट्रातील प्रशासनास फारसा उपयोग नाही. साहजिकच तो टप्पा गाळून त्याऐवजी अनुवादाच्या प्रक्रियेमध्येच स्रोत भाषेतील अनिष्ट घटक वा दोष टाळणे अधिक व्यवहार्य ठरेल.

थोडक्यात सांगायचे तर –

१) प्रशासनिक भाषा विचारप्रधान असल्यामुळे प्रशासनिक अनुवाद मुख्यत्वेकारून शब्दानुवाद असावा.

२) शब्दानुवादाच्या मर्यादा व उणिवा जाणून वाक्याशः अनुवाद न कर्ता आशयानुसारी अनुवाद केल्क्यास शब्दानुवादाही लक्ष्य भाषेत अकृत्रिम व उत्तम ठरू शकतो.

३) प्रशासनिक मराठीत अनुवाद करण्याचे प्रयोजन लक्षात घेता अनुवादित प्रशासनिक मराठी ही वाक्यरचनेच्या दृष्टीने अकृत्रिम व आकलनसुलभ असावी.

४) स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा यांमधील व्याकरणिक संरचना पद्धतीतील फरकाची दाखल घेणे आवश्यक आहे.

५) स्रोत भाषेतील मसुद्यातील दोष लक्षात घेऊन प्रयोजनसापेक्ष, आशयानुसारी व अकृत्रिम अनुवाद केल्यास तो उत्कृष्ट प्रतीचा प्रशासनिक अनुवाद ठरेल.

शासनाचा प्रशासनिक मराठीबाबतचा व अनुवादाबाबतचा दृष्टीकोन अग्राह्य आहे हे याआधीच्या व या प्रकरणात नमूद केले आहेच. सध्याच्या प्रशासनिक मराठीच्या घडणीसाठी शासनाचा हा दृष्टीकोन कितपत जबाबदार आहे त्याचे विवेचन यापुढील प्रकरणात केले आहे. तसेच त्याखेरीज आणखी काही अ-भाषिक कारणे देखील त्यासाठी जबाबदार आहेत काय याचाही विचार केला आहे.

संदर्भ

१. परिभाषा कृत्रिम असणे अटळ आहे – य.शं. कानिटकर, किर्लोस्कर (मासिक), सप्टेंबर १९७९, पृष्ठ १६ ब.

२. शासन व्यवहारातील मराठी (भाषा सल्लागार मंडळाची भूमिका) – अनामिक, लोकराज्य (पाक्षिक), १६ सप्टेंबर १९७९, पृष्ठ ८.

३. शासन व्यवहारातील मराठीचे स्वरूप आणि समस्या - य.शं. कानिटकर, लोकराज्य पाक्षिक, १ मे १९७९, पृष्ठे ३७.

४. ए लिंग्विस्टिक थिअरी ऑफ ट्रान्सलेशन – जे.सी. कटफर्ड, १९६७ – अनुवाद क्या है ? भोलानाथ तिवारी, अनुवाद (त्रेमाषिक), एप्रिल १९७२ – सप्टेंबर १९७२, पृष्ठे १६ ते १८ ई.ए. नायडा यांचा, त्यांचा 'लँग्वेज स्ट्रक्चर अंड ट्रान्सलेशन' या निबंधसंग्रहातील 'सायन्स ऑफ ट्रान्सलेशन' हा निबंध, पृष्ठे ७९-१०१, ट्रान्सलेशन : अन इंट्रोडक्शन, फर्स्टर लिओनार्ड, १९७८.

५. अनुवादके प्रकार – भोलानाथ तिवारी, अनुवाद (त्रैमासिक), एप्रिल १९७२ – सप्टेंबर १९७२, पृष्ठे २३ ते ३२.

६. प्रशासनिक लेखन – भाषा संचलनालय, महाराष्ट्र शासन, १९६६, पृष्ठ २४६.

७. तत्रैव, पृ. २४७.

८. बुलेटीन ऑफ द डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिटयूट – १९६८, पृष्ठ ६३.

९. साकारी अनुवाद – कृष्णकुमार गोस्वामी संपादकीय लेख, अनुवाद (त्रैमासिक), जुलै – सप्टेंबर १९७१, पृष्ठे ३ ते ७.

१०. साकारी कामकाज में हिंदी – रमाप्रसन्न नायक, अखिल भारतीय राजभाषा संमेलन, स्मारीका, १९७८, पृष्ठे ४.

११. इंव्हल्यूएटिंग कम्युनिकबिलिटी इन व्हिलेज सेटिंग – पार्ट १९७८, पृष्ठ १७.

१२. प्रयुक्ती की संकल्पना और कार्यालय हिंदी – ठाकूरदास, हिंदी का सामाजिक संदर्भ (संपा.), रवींद्रनाथ श्रीवास्तव, पृष्ठे २८०.

१३. सरकारी कार्यालयों में हिंदी का अखिल भारतीय स्वरूप – दफ्तुआर सुरेन्द्रनारायण, अनुवाद (त्रैमासिक) आक्टोबर १९७९ ते डिसेंबर १९७१.

१४. मराठी भाषेतील काही दोष व त्यांची मीमांसा (उत्तरार्ध) – कृ.के. गोखले, विविधज्ञानविस्तार, १९१०, पुस्तक ४१, अंक ११.

१५. ई.ए. नायडा यांचा, त्यांच्या 'लँग्वेज स्ट्रक्चर अंड ट्रान्सलेशन' या निबंधसंग्रहातील 'सायन्स ऑफ ट्रान्सलेशन' हा निबंध, पृष्ठ ८९-८०.

१६. सरकरी कार्यालयों में हिंदी का अखिल भारतीय स्वरूप – सुरेन्द्रनारायण दफ्तुआर, अनुवाद (त्रैमासिक) आक्टोबर १९७९ ते डिसेंबर १९७१, पृष्ठ १८.

१७. रायटिंग टेक्निकल रिपोर्ट्स – ब्रूस कपूर, १९६४, पृष्ठ ९२.

१८. द टेक्निक ऑफ क्लिअर रायटिंग – रॉबर्ट गनिंग, १९५२, पृष्ठ २००.

१९. द आर्ट ऑफ प्लेन टॉक – रुडाल्फ फ्लेश, १९४६, पृष्ठ १२३ वर उद्धृत केल्याप्रमाणे,

२०. आस्पेक्ट्स ऑफ लँग्वेज – ड्वाईट बोलींजर, १९७५, पृष्ठ २५८.

२१. मन्युअल ऑफ ड्राफ्टिंग – एस.बी. कुलकर्णी, १९६५.

२२. परिभाषा कृत्रिम असणे अटळ आहे – य. शं. कानिटकर, किर्लोस्कर (मासिक), सप्टेंबर १९७९, पृष्ठ १६ ब.

अनुक्रमणिका

प्रकरण आठ

प्रशासनिक मराठीच्या विद्यमान स्वरुपाची चिकित्सा

प्रशासनिक भाषेचे प्रयोजन, कार्य व स्वरूप यांबाबतची शासनाची तात्त्विक भूमिका भाषाविज्ञानदृष्ट्या पूर्णतः उचित कशी नाही ते याअगोदरच्या दोन प्रकरणांमध्ये दाखवून दिले आहे. प्रशासनिक मराठी भाषा कोणासाठी आहे याबाबतची मुलभूत भूमिकाच सदोष असल्यामुळे अनुवादप्रक्रिये बाबतची व काही प्रमाणात नवशब्दनिर्मितीबाबतच मांडण्यात आलेली शासनाची तात्त्विक भूमिकाही अग्राह्य कशी आहे तेही तेथे नमूद केले आहे. येथे इतर अभाषिक कारणांचे विवेचन करण्यापूर्वी प्रथम सुरुवातीच्या काळापासूनच प्रशासनिक मराठीच्या घडणीवर शासनाच्या अग्राह्य भूमिकेचा कुठवर, कितपत व कसा परिणाम झाला आहे त्याची चर्चा केली आहे. शासनाच्या तात्त्विक भूमिकेचे पडसाद प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या घडणीवर उमटल्याचे दिसते. उपरोक्त सदोष भूमिकेचा परिणाम एकीकडे अनुवादित प्रशासनिक मराठीतील शब्दनिवडीवर होत असताना दिसतो, तर दुसरीकडे तो अनुवादित प्रशासनिक मराठीतील वाक्यरचनेवर झालेला दिसतो.

शासनाचा अग्राह्य भूमिका

नवशब्दनिर्मितीबाबतचे शासनाचे धोरण आणि शासननिर्मित प्रशासनविषयक शब्दकोशात आलेले पर्याय यांची तुलना उद्बोधक ठरते. नवनिर्मित शब्दपर्यायांच्या बाबतीत हिंदी या संघभाषेशी शक्यतो जुळते असे पर्याय बनविण्याचे धोरण तत्त्वतः जाहिर करण्यात आले आहे; [१] तर अशा पर्यायांमुळे मराठीचे 'मराठीपण' हरवले जात असल्याची प्रखर टीकाही केली जात आहे. प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या दुर्बोधतेवर टीका करणाऱ्यांचा रोख बव्हंशी प्रशासनिक मराठीमधील नवनिर्मित पर्यायांमधील हिंदीने प्रभावित झालेल्या पर्यायांवर किंवा अपरिचित संस्कृतनिष्ठ पर्यायांवर आहे. या दृष्टीने शासनव्यवहार कोशातील यादृच्छिक पद्धतीने निवडलेल्या ८६७ पर्यायांचे सांख्यिकीय विश्लेषण पाहिले असता असे दिसून येते की, हिंदीप्रभावित पर्याय ८६७ पैकी ६ म्हणजे फक्त ०.६९ टक्के इतकेच आहेत. भाषेच्या घडणीवर विपरीत व अनिष्ट परिणाम करण्याच्या दृष्टीने हे प्रमाण अत्यल्प आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने या अत्यल्प प्रमाणातील पर्यायही पचवण्याचा प्रयत्न करण्यास खळखळ कारणे हे अनुचित ठरेल.

अंतरराज्यीय आकलनीयातेच्या दृष्टीकोनातून संस्कृतनिष्ठ पर्याय स्वीकारण्याची शासनाची भूमिका आहे. उपरोल्लेखित विश्लेषणावरून ८६७ पैकी ३४९ म्हणजे ४०.२५ टक्के इतके पर्याय संस्कृतनिष्ठ असल्याचे दिसते. हे संस्कृतनिष्ठ पर्याय स्वीकारल्याने अपरिचितपणामुळे दुर्बोध वाटणारे शब्द प्रशासनिक पर्यायात वाढले असे म्हणता आले तरी त्या पर्यायांच्या अस्तित्वामुळेच प्रशासनिक मराठी ही दुर्बोध झाली आहे असे म्हणणे तर्काला धरून व भाषाविज्ञानदृष्ट्या उचित ठरणार नाही. अपरिचितता या व्यक्तिसापेक्ष गुणधर्मावरून भाषेतील शब्दांची दुर्बोधता किंवा कठीणपणा ठरवता येणार नाही. शब्दांची अपरिचितता ही शिक्षणाने, प्रबोधनाने वा वारंवार वापराने दूर होऊ शकणारी बाब आहे. शब्दांचा अंगभूत कठीणपणा त्याच्या अर्थापेक्षा उच्चारसुलभतेवर अवलंबून असतो.

अनुक्रमणिका

शब्दाच्या अशा कठीणपणाचे निकष आणि भाषेच्या सुबोधतेवरील त्याचा परिणाम यांबाबत अधिक विवेचन परिशिष्ट दोनमध्ये तपशिलाने केले आहे.

इंग्रजीप्रभावित रूढ शब्दही वृथा भाषाभिमानाच्या नावाखाली टाळण्याच्या शासनाच्या प्रवृत्तीवरही बहुसंख्य टीकाकार टीका करताना दिसतात. इंग्रजीप्रभावित शब्द प्रमाणाबाहेर संख्येत प्रशासनिक मराठीत रूढ झाल्यास प्रशासनिक मराठीचा तोल बिघडेल व ती विकृत होईल अशी धास्ती असल्याने असे शब्द नवशब्दनिर्मिती करताना टाळण्याची शासनाची भूमिका आहे.[२] आपली ही तात्त्विक भूमिका शासनाने काटेकोरपने अंमलात आणली असून शासन व्यवहार कोशातील उपरोक्त विश्लेषणातून टीकाकारांच्या तत्संबंधित आरोपास दुजोरा मिळतो. अभ्यासलेल्या एकूण ८६७ पर्यायांपैकी ६ म्हणजे केवळ ०.६९ टक्के शब्द इंग्रजीप्रभावित असल्याचे दिसून आले. सर्वसाधारण प्रत्यक्ष भाषिक व्यवहारातील मराठीमधील इंग्रजीचा प्रभाव व पगडा असलेल्या शब्दांचे प्रमाण याहून अधिक असल्याचे जाणवते. म्हणजेच कित्येक रूढ इंग्रजी पर्यायांसाठी नवीन पर्याय बनविण्यात आले आहेत. पदपथ (फूटपाठ), दूरध्वनी (टेलिफोन), मुद्राक्षर (टाइप), गळपट्टी (कॉलर), न्यायालय (कोर्ट) असे शब्द उदाहरणांदाखल देता येतील.

प्रचलित प्रशासनिक मराठीतील शब्दयोजनेवरील परिणाम पाहताना कोशामधील पर्यायांच्या अभ्यासापेक्षाही प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीच्या आवलोकनावरून दिसणारे तिचे स्वरूप विचारात घेणे अधिक समुचित ठरेल.

प्रकरण चारमध्ये शब्दयोजनेवरील अन्य भाषाप्रभावाचे विवेचन करताना अभ्यासलेल्या नमुन्यांमध्ये हिंदीच्या पर्यायांशी जुळते म्हणून वापरलेले हिंदीप्रभावित पर्याय अगदी तुरळकच आढळल्याचे नमूद केले आहे. अशा पर्यायांखेरीज आधालेल्या हिंदीप्रभावित पर्यायांपैकी बहुसंख्य पर्याय हे हिंदीच्या स्थानिक संपर्कामुळे भाशिकाच्या बोलीवर झालेल्या परिणामाचे द्योतक आहेत. म्हणूनच प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या कृत्रिमतेच्या मुळाशी संघभाषाप्रभावित पर्यायांचा अतिरिक्त वापर हे कारण आहे असे म्हणणे वस्तुस्थितीस धरून होणार नाही.

रूढ इंग्रजी शब्दांच्या वापरबाबत नमुन्यांमध्ये दोन भिन्न प्रवाह दिसतात. एकीकडे मराठीच्या प्रकृतीशी न जुळणाऱ्या व मराठीच्या व्याकरणात चपखल न बसलेल्या इंग्रजीप्रभावित शब्दपर्यायांच्या अतिरिक्त वापरामुळे प्रशासनिक मराठीचा तोल जाईल ही शासनाची भीती खरी ठरवणारी ‘कंडोनेशनचे प्रस्ताव’, ‘डिसचार्ज प्रमाणपत्र’, टेंडर दिपाझीटची रक्कम’ अशी कित्येक उदाहरणे नमुन्यांमध्ये आढळली आहेत. अशा तऱ्हेचे शब्द वापरले जाण्याच्या प्रवृत्तीमागील विविध अभाषिक अशी अप्रत्यक्ष कारणे याच प्रकरणात स्वतंत्रपणे चर्चिली आहेत.

परंतु दुसरीकडे रूढ इंग्रजीप्रभावित शब्द टाळण्याच्या शासनाच्या धोरणाचा परिणाम होऊन अतिरूढ असा इंग्रजी शब्दसुद्धा टाळून त्याऐवजी नवनिर्मित शब्द वापरण्याची प्रवृत्ती असल्याचे अनुवादित प्रशासनिक मराठीमध्ये विपुल प्रमाणात दिसते. ‘सुपरसीड होणे’ असा शब्दप्रयोग सामान्य पत्रव्यवहारातील नमुन्यांमध्ये सरसहा वापरण्यात आल्याचे दिसते. पण अधिसूचनेसारख्या म्हणजे जनतेसाठी प्रसृत केलेल्या व अनुवादित

नमुन्यामध्ये ‘अधिक्रमित’ हा नवनिर्मित शब्द वापरण्यात आला आहे. या बाबतीत लक्षात येणारी आणखी एक गोष्ट म्हणजे, प्रत्यक्षात शब्दकोशामध्ये ‘सुपरस्पीड’ या शब्दासाठी ‘- ची जागा घेणे’ असा साधा व सर्वपरिचित शब्दही सुचविण्यात आलेला असूनही ‘अधिक्रमित होणे’ हा अपरिचित, बोजड शब्द वापरण्यात आला आहे. प्रशासनिक भाषा ही सर्वसामान्य भाषेहून वेगळी, डौलदार, भारदस्त असावी ही शासनाची भूमिका असणे, संस्कृतनिष्ठ शब्द हा सुप्रतिष्ठित व भारदस्त असतो अशी सर्वसाधारण कल्पना रूढ असणे, तसेच दोन पर्यायांपैकी संस्कृतनिष्ठ पर्याय वापरल्यास तो संघभाषेला जवळचा ठरणारा असल्याने तो निवडणे इष्ट आहे असे वाटणे यांपैकी कोणत्याही एका वा अधिक कारणांमुळे उपरोक्त शब्दनिवड अनुवादकाकडून घडत असावी. अशाच कारणामुळे ‘transport’ साठी ‘वाहतूक’ ऐवजी ‘परिवहन’, ‘above-said’ साठी ‘वर सांगितलेले’ याऐवजी ‘उपरोक्त’; असे शब्द अनुवादात वापरले जात असावेत असे वाटते. ज्या शब्दांसाठी सोपे पर्याय रूढ नाहीत वा ज्या शब्दांसाठी कोशामध्ये त्या संदर्भातील अन्य पर्याय दिलेला नाही (जसे : ‘vest’ — निहित करणे, निहित होने; ‘scrutiny of the script’ — लिखाणाचे परिनिरीक्षण) अशा ठिकाणी नवनिर्मित शब्द वापरल्यास व तो अपरिचित वा कठीण वाटल्यास, नवशब्दनिर्मितीबाबतची शासनाची भूमिका त्यास कारणीभूत आहे असे म्हणता येईल. एरवी बोजड शब्दाचीच निवड करणारा अनुवादकही थोडाफार दोशी ठरतो.

प्रकरण पाचमधील विद्यमान नमुन्यामध्ये आलेले ‘प्रवासी जनतेकडून’ किंवा ‘प्रवास करणाऱ्या जनतेस’ हे कृत्रिम शब्द travelling public या इंग्रजी शब्दांचे शब्दशः अनुवाद आहेत. disposal of compliants चा अनुवाद ‘तक्रारींची वासलात लावणे’ असा करताना त्या मराठी पर्यायाचा रूढ अर्थ वा अनुचीतता अनुवादकाच्या ध्यानातच आलेली दिसत नाही. असे आणखी एक उदाहरण पाहू या.

‘सुपरस्पीड’ या इंग्रजी क्रीयापादासाठी शासन व्यवहार कोशात तीन पर्याय आहेत. पहिला साधा सर्वपरिचित असा ‘.... ची जागा घेणे’ हा, दुसरा ‘आदेश इ. सूपरसीड होणे/करणे’ ‘... चे अधिक्रमण होणे/करणे’ हा तिसरा ‘मंडळ, संस्था इत्यादी सुपरसीड होणे/करणे’ या साठी ‘निष्प्रभावित होणे/करणे’ हा. इतके सुस्पष्ट वर्गीकरण असूनही एका ठिकाणी “इन् सुपरसेशन ऑफ ऑल प्रीव्हीयस नोटीफिकेशन्स” अशा मजकुराचा अनुवाद ‘पूर्वीच्या सर्व अधिसूचना निष्प्रभावित करून...” असा केल्याचे आढळते. इंग्रजी व मराठी अधिसूचना एकत्र दिसल्याने अनुवादातील ही चूक लक्षात आली. पण ही अनुवादकाची चूक म्हणावी की डुलकी म्हणावी की निष्काळजीपणा ?

अनुवादकाने संस्कृतनिष्ठ नवनिर्मित शब्द निवडण्यामागे यापेक्षाही वेगळी अशी विद्वत्ताप्रदर्शनाडी कारणेही संभवतात. त्यांचा विचार याच प्रकरणात पुढे स्वतंत्र छेदकात केला असल्याने येथे त्याबाबत अधिक विवेचन केलेले नाही. मात्र या बाबतीत एक गोष्ट येथे नमूद करणे आवश्यक आहे. संस्कृतनिष्ठ पर्याय निवडण्याच्या आपल्या कृतीस शासनाच्या प्रशासनिक मराठीबाबतच्या भूमिकेचे नैतिक पाठबळ आहे, हा अनुवादकाच्या मनातील पक्का आत्मविश्वास अशा निवडीस त्यास उद्युक्त करीत असणे सहज शक्य आहे.

अनुक्रमणिका

मूलतः मराठीत लेखन केल्या गेलेल्या आधुनिक प्रशासनिक मराठीमधील वाक्यरचनेमधील दोषांचे मूळ शासनाच्या वाक्यरचनाविषयक धोरणापेक्षा अन्य ठिकाणी आहे. त्या दोषांमागील अभाषिक कारणांची चर्चा याच प्रकरणात पुढे स्वतंत्र छेदकामध्ये केली आहे.

मात्र अनुवादित प्रशासनिक मराठीच्या वाक्यरचनेवर अनुवाद-प्रक्रियेबाबतच्या शासनाच्या धोरणाचा वा दृष्टिकोनाचा पगडा असल्याचे दिसून येते. अनुवादित प्रशासनिक मराठीतील प्रदीर्घ वाक्यांमुळे त्याचप्रमाणे अनेक पोटवाक्यांमुळे गुंतागुंतीच्या झालेल्या वाक्यांच्या मुलाशी, "कायद्याचा संबंध नसेल तेथे थोडे स्वातंत्र्य घेता येते परंतु अनुवाद करताना वाक्यरचना शक्यतोवर इंग्रजीप्रमाणेच ठेवणे अपरिहार्य असते," ही अनुवादविषयक भूमिका असल्याचे बऱ्याच नमुन्यांमध्ये दिसते. "कायद्याचा संबंध नसेल तेथे" या संदिग्ध अटीमुळे जनतेच्या माहितीसाठी प्रसृत केलेल्या एखाद्या अधिसूचनेचा अनुवादही वाक्याशः केला गेल्याची उदाहरणे आढळली आहेत. नमुना क्रमांक असू-३ मधील पहिले २९६ शब्दांचे अतिदीर्घ वाक्य हा मूळच्या दीर्घ वाक्याचा वाक्याशः केलेला अनुवाद आहे. नमुना क्रमांक आ-१ मधील पहिले ९७ शब्दांचे दीर्घ वाक्य किंवा नमुना क्रमांक सू-१ मधील पहिले २०२ शब्दांचे अतिदीर्घ वाक्य ही वाक्ये मूळ अतिदीर्घ इंग्रजी वाक्यांचे एका वाक्यास एक वाक्य अशा पद्धतीने केलेले अनुवाद आहेत.

पोलिस आयुक्तांच्या एका मूळ इंग्रजी अधिसुचानेतील एक वाक्य व त्याचा मराठी अनुवाद इथे उदाहरण म्हणून दिला आहे. तो पाहिल्यास वरील विवेचानास बळकटी येईल.[३]

..."" "15 power of commissioner to exempt. — (1) The Commissioner may, for reason to be recorded in writing and subject to such conditions, as he may deem fit to impose, exempt any hand-cart from all or any of the provisions of these rules, regard being had to the locality, the size of the roads or streets and the extent of traffic in such locality, the number of carts operating therein, the nature of goods carried and the necessity to clear the goods as expeditiously as possible in the public interest and such other factors which in the opinion of the commissioner render it necessary for him in the public interest to exempt any hand-cart or class of carts from the operation of all or any of the provisions of those rules." . . .

अनुवादित मराठी वाक्य असे आहे . . . . "१५. सूट देण्याबाबत आयुक्तांचा अधिकार — (१) आयुक्त यास लेखी नमूद करावयाच्या कारणास्तव आणि त्यास लादणे योग्य वाटतील अशा शर्तीस अधीन राहून वस्ती, रस्त्याचा किंवा मार्गाचा आकार, अशा वस्तीतील वाहतुकीचे प्रमाण, त्या वस्तीत चालविण्यास येणाऱ्या गाड्यांची संख्या, न्यावयाच्या मालाचे स्वरूप आणि सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने माल लवकरात लवकर नेण्याची आवश्यकता आणि सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने कोणत्याही हातगाडीला किंवा गाडीच्या प्रकाराला या नियमांच्या सर्व किंवा कोणत्याही उपबंधाच्या प्रवर्तनापासून सूट देणे आवश्यक आहे असे आयुक्तास वाटत असेल अशा इतर आनुषांगिक बाबी लक्षात घेऊन कोणत्याही हातगाडीला किंवा गाडीच्या प्रकाराला या नियमाच्या सर्व किंवा कोणत्याही उपबंधाच्या प्रवर्तनापासून सूट देता येईल."

वरील अनुवादित मराठीचा उतारा वाचून लक्षात येते ते हे की एका मूळ इंग्रजी वाक्याचा एकाच वाक्यात अनुवाद केल्यामुळे मराठीत न शोभणारे ८८ शब्दांचे अतिदीर्घ वाक्य तयार झाले आहे. 'आयुक्तास ... सूट देता येईल' हे प्रधान वाक्य सुटे स्वतंत्रपणे लिहून अन्य पोटवाक्येही स्वतंत्र वाक्यांत रुपांतरीत कर्ता आली असती. असा अनुवाद मूळ प्रधान वाक्यातील कर्ता व क्रियापद यांचे दूरत्व टाळून सुबोध झाला असता. वाक्यरचनेखेरीज 'साइझ ऑफ द रोड्स'चा अनुवाद 'रस्त्यांची रुंदी' असा करण्याऐवजी 'रास्त्याचा आकार' असा केला गेला आहे. शासन व्यवहार कोशामध्ये या शब्दासाठी आकार व आकारमान हे दोनच पर्याय असून त्यांपैकी संदर्भित अर्थाशी अधिक जुळणारा 'आकार' हा पर्याय निवडण्याचे कौशल्य अनुवादकाने दाखवले आहे! या दोन पर्यायांखेरीज अन्य एखादा पर्याय आठवून वापरण्याचे कष्ट घेण्याचे टाळले आहे हे वेगळे ! कोशाबाहेरील शब्द चपखल वाटतो म्हणून वापरल्यास त्याचे समर्थन करण्याची जबाबदारी येऊन पडते व ति निभावता आली नाही तर दोष लागण्याची धास्ती असते. यामुळे केवळ धूर्त वृत्तीमुळे असे घडत असणेही अशक्य नाही. 'ऑपरेशन ऑफ द प्रोव्हिजन्स' चा अनुवाद 'उपबंधांचे प्रवर्तन' असा केला आहे. 'ऑपरेशन साठी या संदर्भात सुयोग्य ठरणारा दुसरा पर्याय शासन व्यवहार कोशात नाही. त्यामुळे कोशातील 'प्रवर्तन' हा अपरिचित व दोन जोडाक्षरांचा पर्याय त्या जागी वापरला आहे. पण 'प्रोव्हिजन' या शब्दासाठी 'तरतूद' हा सोपा पर्याय कोशात दिलेला असतानाही 'विधिविषयक' बाबींमध्ये वापरायचा म्हणून नमूद केलेला 'उपबंध' हा पर्याय का वापरला आहे हे काळात नाही. थोडक्यात, अनुवादित मराठीमध्ये तारतम्य ण वापरता कोशातील शब्दपर्यायांचा यांत्रिक वापर करणाऱ्याकडे त्या भाषेतील तज्ञन्य दोषांची जबाबदारी जाते, कोशकर्त्यांकडे नव्हे हे शासनाच्या भाषा सल्लागार मंडळाचे म्हणणे काही प्रमाणात खरे मानता येईल.[४] आणखी असे कि, 'ऑपरेशन ऑफ द प्रोव्हिजन्स' या शब्दावालीचा शब्दशः अनुवाद करण्याच्या प्रयत्नामुळे 'उपबंधांचे प्रवर्तन' असे शब्दप्रयोग केले गेले आहेत. वस्तुतः 'उपबंधांच्या परावर्तनातून सूट देता येईल' याऐवजी 'नियमातील एक किंवा अधिक तरतुदी त्यांस लागू असणार नाहीत (बंधनकारक असणार नाहीत) अशी सूट देता येईल" असा अनुवाद करून चालले असते.

थोडक्यात "प्रशासनिक मराठी भाषा अनुवादित स्वरुपात लोकांच्या पुढे येते म्हणून ती दुर्बोध वा कृत्रिम वाटते, मूलतः मराठी लिहिली गेल्यास ते दोष नाहीसे होतील" हे म्हणणे अर्धसत्य आहे. अनुचित अनुवादपद्धतीचा अवलंब त्या कृत्रिमतेच्या मुळाशी आहे असे म्हणण्यास बरीच जागा आहे. शक्यतोवर मूळ वाक्यरचनेप्रमाणे वाक्यरचना ठेवण्यासाठी वाक्याशः अनुवादाचा अवलंब करणे, शब्दांची निवड करताना ति यांत्रिकपणे करणे व अनुवादही शक्यतोवर शब्दशःच करणे ही प्रवृत्ती अनुवादित मराठीच्या दुर्बोधतेच्या व कृत्रिमतेच्या मुळाशी आहे असे म्हणावे लागेल.

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या विद्यमान स्वरूपाच्या घडणीस, शासनाची अग्राह्य भूमिका व तीनुसार अवलंबिलेली सदोष अनुवादपद्धती या बाबी बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत आहेत. प्रस्तुत अभ्यासासाठी वाचलेल्या, खंड तीनमध्ये जोडलेल्या व ण जोडलेल्या, इंग्रजीतून अनुवादित केलेल्या वा मूलतः मराठीत लिहिलेल्या अशा विविध नमुन्यांचे चिकित्सक अवलोकन केल्यानंतर असे लक्षात येते की, उपरोक्त दोन कारणांखेरीज अन्य काही अभाषिक व अप्रत्यक्ष कारणेही प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या घडणीवर विपरीत परिणाम करीत आहेत.

अनुक्रमणिका

शालेय शिक्षणक्रमात कार्यामूलक भाषाशिक्षणाचा अभाव व प्रमाण भाषेच्या झालेल्या परिचयाचा अपुरेपणा यामुळे सेवाप्रवेशापूर्वी प्राप्त झालेले भाषाविषयक कौशल्य फार मर्यादित उपयुक्ततेचे असल्याचे जाणवते. योजनाबद्ध सेवाप्रवेशोत्तर प्रशिक्षणाचा व मार्गदर्शनाचा अभाव आणि मार्गदर्शनपर ग्रंथांचा अपुरेपणा यामुळे सेवाप्रवेशपूर्व भाषा कौशल्यातील त्रुटी नंतरही तशाच कायम राहतात किंवा पूर्णतः भरून निघू शकत नाहीत. याखेरीज भाषा वापरणाऱ्याच्या मनातील भाषिक अस्मितेचा अभाव, प्रशासनिक भाषेबाबत वापरणाऱ्याच्या चुकीच्या कल्पना, विद्वत्ताप्रदर्शनाची व प्रतिष्ठानिदर्शनाची गैरवाजवी हौस अशा इतर कारणांची भर पडते. भाषेचा वापर करताना प्रत्येक भाषिक व्यवहारात प्रशासन यंत्रणेशी इमान राखण्याची प्रवृत्तीही प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या विद्यमान स्वरूपाच्या मुलाशी आहे.

या अनेकविध कारणांपैकी फारच थोडी कारणे रास्त वा आवश्यक असल्यामुळे अपरिहार्य आहेत, तर बहुतेक कारणे अवाजवी व असमर्थनीय असून ती दूर करणे आवश्यक व शक्य आहे. यापुढे प्रथम अशा सर्व कारणांचा आढावा घेतला असून नंतर त्यांची एकत्रित व सोदाहरण चर्चा केली आहे. एकाच नमुन्यात वरीलपैकी एकाहून अधिक कारणे दडल्याची बरीच उदाहरणे असल्याने अशी पद्धत स्वीकारणे भाग पडले आहे.

मार्गदर्शक ग्रंथांचा अपुरेपणा

शासकीय कर्मचाऱ्यांना प्रशासनिक मराठी लिहिताना मार्गदर्शक ठरावा म्हणून 'प्रशासनिक लेखन' हा मुद्दाम लिहवून घेतलेला ग्रंथ पुरविण्यात आलेला आहे. तसेच कार्यालयीन कामकाजाच्या विभागीय नियमपुस्तिकांमध्येही मासुदालेखन वा टिप्पणीलेखन यांबाबत विशेष सुचना समाविष्ट आहेत. संबंधित प्रकरणात प्रदीर्घ वाक्ये व विषयांतर होईल अशी शैली टाळावी अशा तऱ्हेच्या स्थूल सुचना समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. 'प्रशासनिक लेखना'च्या प्रास्ताविकात वाक्याची लांबी, शब्दांची निवड व भाषेची निवड यांबाबत केलेले मार्गदर्शनही केवलस्थूल स्वरूपाचे आहे. वाक्ये छोटी, सुटसुटीत असावीत, शब्द बोजड नसावेत, भाषाशैली साधि व अनलंकृत असावी अशा मोघम सुचना त्यात अंतर्भूत आहेत. परंतु उपरोक्त कोणत्याही सूचनांमध्ये सुटसुटीत व छोटे वाक्य म्हणजे किती शब्दांचे व किती पोटवाक्यांचे, शब्दांची बोजदाता म्हणजे नेमके काय याबाबत स्पष्ट दिग्दर्शन केलेले दिसत नाही. बोजदाता वा दीर्घता ही कल्पना सापेक्ष व म्हणूनच संदिग्ध असल्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीत प्रकरण चारमध्ये दर्शवल्याप्रमाणे पन्नासाहून अधिक शब्दांची केवल वाक्ये, याहीपेक्षा मोठी, क्वचित शंभर वा त्याहूनही अधिक शब्दांची व ७-७, ८-८ पोटवाक्ये असलेली अतिदीर्घ व गुंतागुंतीची वाक्ये लिहिली जाट असावीत. अर्थाचा काटेकोरपणा व निःसंदिग्धता, धाटणीची औपचारिकता आणि अर्थाची स्पस्थाता व सुबोधता यांपैकी कोणत्या घटकास किती प्रमाणात महत्त्व द्यायचे याबाबतचे विवेचानेही पुरेसे स्पष्ट नसल्यामुळे शब्दांची निवड व मांडणी अचूक होत नसावी. परिणामतः प्रशासनिक मराठीचे रुप अनेकदा कृत्रिम, मराठीच्या प्रकृतीशी न जुळणारे असे घडत असावे, हे अनुमान तर्कदृष्ट्या निघते. म्हणजेच प्रत्यक्ष प्रशिक्षणाची जोड नसल्यामुळे हे ग्रंथ अपेक्षित परिणाम साधण्यास पुरेसे समर्थ ठरत नाहीत असे म्हणता येईल.

शालेय शिक्षणातील भाषाकौशल्याच्या मर्यादा

असे प्रशिक्षण उपलब्ध नसेल तेथे मसुदालेखन करणाऱ्या निम्नस्तरीय कर्मचाऱ्यांना प्रशासनिक मराठीच्या लेखनासाठी आपल्या शालेय व महाविद्यालयीन भाषिक शिक्षणाची शिदोरी, उच्च अधिकाऱ्यांचे प्रत्यक्ष मार्गदर्शन आणि उपलब्ध असलेल्या पूर्वसंदर्भाच्या फाइली यांवरच अवलंबून राहावे लागते. आजच्या बऱ्याचशा विद्यमान उच्च अधिकाऱ्यांनी आपल्या सेवेच्या आजवरच्या काळात बऱ्याच कालावधीपर्यंत इंग्रजीमधून प्रशासनिक कार्य केलेले असल्यामुळे त्यांनी प्रशासनिक मराठी लेखनाबाबत केलेले मार्गदर्शन मर्यादित उपयुक्ततेचे ठरत असण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही.

कार्यमूलक भाषाशिक्षणाचा अभाव :

विद्यमान शिक्षणपद्धतीत देण्यात येणारे मराठी भाषाविषयक शक्षण हे कार्यमूलक (फंशनल) मराठी भाषेचे नसते. ते बहुशः मराठी भाषेतील ललित वा वैचारिक साहित्याचा परिचय करून देणारे व प्रमाण मराठीच्या व्याकरणाची तोंडओळख करून देणारे असते. साहजिकच शिक्षणाचा दर्जा वा गुणवत्ता यांद्वारे प्राप्त होणारे मराठी भाषाविषयक कौशल्य व आकलनसामर्थ्य हे प्रशासनिक मराठीचा केवळ ग्रहणकर्ता म्हणून भाषिक व्यवहारात सहभावी होण्यास पुरेसे ठरते. मात्र त्या भाषाशिक्षणाद्वारे प्राप्त होणारे भाषानिर्मितीचे सामर्थ्य हे विविध कार्यक्षेत्रांत — येथे प्रशासनक्षेत्रात — भाषेचा प्रेषणकरता म्हणून भाषिक व्यवहारात सहभागी होऊन प्रशासनिक मराठीचे लेखन करण्याचे सामर्थ्य व कौशल्य मिळवून देण्यास पुरेसे उपयुक्त ठरतेच असे नाही. यामुळेच उपलब्ध पूर्वसंदर्भावर अवलंबून राहण्याशिवाय मसुदालेखकाला गत्यंतर राहत नसावे.

प्रमाण भाषेचा अपुरा परिचय :

प्रशासनिक मराठी हा प्रमाण मराठीचाच एक प्रकार असल्यामुळे आजवर प्रमाण मानल्या जाणाऱ्या मराठीचा पुरेसा परिचय, अभ्यास व तिच्या वापराचा सराव नसल्यास इष्ट व समुचित स्वरुपात प्रशासनिक लेखन करणे तितकेसे सुलभ होत नाही. प्रमाण भाषेचे व्याकरण, प्रमाण भाषेचा विशिष्ट क्षेत्रातील, विशिष्ट कार्यासाठी विशिष्ट पद्धतीने करायचा अनेकविध वापर व त्याची आवश्यकता यांबाबत विद्यमान शिक्षणपद्धतीमध्ये जे भाषाविषयक ज्ञान व संबंधित भाषाविषयक कौशल्य मिळते ते प्रशासनिक मराठीच्या लेखनाच्या दृष्टीने काही वेळा अपुरे ठरते.

प्रशासनिक मराठी मधील अपेक्षित प्रतिष्ठा व डौल ही भाषेचे गांभीर्य, औपचारिकता व औचित्यपूर्णता यांवर अवलंबून असतात. हे गुणधर्म साध्य होण्यासाठी भाषा व्याकरणशुद्ध असणेही आवश्यक असते. त्याचप्रमाणे प्रशासनिक मराठी ही संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात सर्व स्थानी सारखीच आकलनीय राहणेही आवश्यक असल्याने प्रशासनिक मराठीत प्रमाण मराठीचा वापर केला जाणेही आवश्यक असते. विद्यमान भाषाशिक्षण हे विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील भाषावापराचे शिक्षण देणारे नसल्यामुळे प्रशासनिक क्षेत्रातील लेखनात मराठीचा वापर करताना व्याकरणशुद्ध रचना व भाषेचे प्रमाण रुप यांकडे लक्ष देण्याचे निकड आहे हे पटवण्यासाठी ते अपुरे पडते.

अनुक्रमणिका

प्रमाण मराठीच्या दृष्टीने अव्याकरणिक, शिथिल ठरणाऱ्या वाक्यरचना; अयथार्थ, विपरीतार्थक, अपभ्रष्ट वा प्रमाणेतर ठरणारी शब्दयोजना व आधुनिक प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट भाषेत अनुचित ठरेल अशी लेखनधाटणी आणि लेखनशुद्धीचे पुरेसे लक्ष न देते केलेले लेखन या बाबी, प्रकरण चारमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, विद्यमान प्रशासनिक मराठीच्या लेखनात मिसळलेल्या दिसतात. त्याचे एक कारण शैक्षणिक जीवनात प्राप्त होणाऱ्या प्रमाण भाषाविषयक ज्ञानाच्या व कौशल्याचा उपरोक्त मर्यादा हे असावे.

भाषिक अस्मितेचा अभाव

मार्गदर्शनासाठी अपरीहार्यतः आवश्यक असणारे पूर्वसंदर्भातील आधारभूत प्रशासनिक लेखन इंग्रजीत असल्यामुळे मराठीच्या प्रकृतीस न रुचणारे, कृत्रिम व इंग्रजी धर्तीवरील लेखन केले जाण्याचा किंवा तसे शब्द निवडले व वापरले जाण्याचा दोष प्रशासनिक मराठीत निर्माण झाला असण्याचा संभव आहे.

अनेक वर्षांच्या सावयीमुळे इंग्रजीत विचार सूचने व कामाच्या गर्दीत त्यांचे सुचेल तसे भाषांतर मनातल्या मनात करून घेऊन मराठीत लेखन करणे अशी प्रक्रिया घडल्यामुळेही असे कृत्रिम लेखन संभवते.

पूर्वसंदर्भातील विशिष्ट इंग्रजी शब्दासाठी शासनाकडून पुरवण्यात आलेल्या शब्दकोशातील मराठी प्रतिशब्द कोणत्या ना कोणत्या कारणाने अस्वीकारार्ह वाटला किंवा त्यांपैकी कोणता पर्याय निवडणे समुचित होईल याचा निर्णय झटकन घेता आला नाही की शब्दनिवडीबाबत संभ्रम निर्माण होतो. चटकन सुचलेला वा रूढ इंग्रजी शब्द जसाच्या तसा वापरण्याकडे कल होतो. यामुळेही प्रशासनिक मराठीमध्ये कृत्रिमता शिरत असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

मात्र प्रशासन क्षेत्रात मराठी भाषेचा वापर स्वतःच्या इच्छेने मनापासून करण्याऐवजी केवळ शासकीय धोरणाचा व नियमांचा बडगा असल्यामुळे उदासीन वृत्तीने करण्यात येतो अशा अर्थाच्या आरोपांत काही प्रमाणात तथ्य असावे असे अशा काही उदाहरणांवरून सूचित होते. मराठी भाषेच्या अस्मितेची कमतरता वा अभावच अशा प्रकारच्या बहुतेक लेखनाच्या मुलाशी असावा असे वाटते. दुसऱ्याची निंदा म्हणजे छुपी आत्मस्तुती असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे मराठीविषयी उदासीनता किंवा नावड व अज्ञान म्हणजे इंग्रजीचे प्रेम व इंग्रजीवर प्रभुत्व आणि इंग्रजीचे प्रेम व इंग्रजीवरील प्रभुत्व म्हणजे विद्वता व प्रतिष्ठा अशी काहीशी विकृत, विपरीत व मिंधी मनोवृत्ती या सगळ्याच्या मागे असावी असे खेदाने म्हणावे लागते.

निष्काळजीपणा

नव्याने विचार करून मसुदा लिहिण्याचे कष्ट न घेता तत्सम प्रकरणाच्या मागील फाईलींवरून किंवा तत्सम अनुवादावरून जसेच्या तसे उतरवून काढण्याच्या वृत्तीमुळे, पहिल्या मसुद्यातील चुका जशाच्या तशा पुनरावृत्त झाल्याची किंवा संबंधित विषयातील आवश्यक फेराफारांची वा वेगळेपणाची पुरेशी दाखल न घेता सदोष लेखन केले गेल्याची उदाहरणेही दिसून येतात. अशा उदाहरणांच्या मुळाशी लेखन करणाऱ्याचा निष्काळजीपणा तर नाही ना, असे वाटण्यास भरपूर जागा दिसते.

प्रशासनिक भाषेबाबताच्या कल्पना

लोकशाहीमधील प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप, प्रयोजन व कार्य यांच्याबाबतच्या अनुचित व विपरीत कल्पनांमुळेही प्रचलित प्रशासनिक मराठीच्या घडणीवर परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. लोकशाहीतील प्रशासनिक मराठी भाषा औपचारिक लेखान्पाद्धातीची, प्रमाण स्वरुपाची असावी व त्याखेरीज ती साधी, सुटसुटीत, अलंकरणरहित व स्पष्ट असावी या संकेताची दाखल पूर्णतः घेतली जात नाही. तसेच प्रशासनिक भाषा ही भारदस्त व डामडौलाची असावी ही स्वातंत्र्यपूर्ण काळात प्रचलित असलेली कालबाह्य कल्पना अद्याप मनातून पूर्णतः नाहीशी झालेली नाही. हेही कारण आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या विद्यमान स्वरूपाच्या मुलाशी असल्याचे लक्षात आले आहे. प्रशासनिक मराठीचा तथाकथित डौल व भारदस्तपणा व वेगळेपणा टिकविण्यासाठी बरेचदा संस्कृतनिष्ठ शब्द, मोठे बोजड शब्द, अपरिचित शब्द योजले जातात; आडवळणी, शब्दबंबाळ किंवा अनावश्यक भारुडभरती असलेली पल्लेदार वाक्ये रचली जातात, असे निदर्शनास येते. जनतेपेक्षा आपण कोणी तरी वेगळे व श्रेष्ठ आहोत हे दाखविण्यासाठी अलंकारयुक्त, शब्दबंबाळ भाषेचा वापर करण्यात आल्याचीही काही उदाहरणे आढळतात. अशा सर्व ठिकाणी प्रशासनिक मराठीची अपेक्षित प्रतिष्ठा, गांभीर्य वा वेगळेपणा या गोष्टी भारदस्त शब्दयोजना, शैलीचा डामडौल किंवा अलंकरण यामुळे येणार नसून त्या औपचारिक लेखनधाटणी, प्रशासनक्षेत्रविशिष्ट लेखनपद्धती व शब्दयोजना आणि प्रमाण भाषेचा वापर यांमुळे येत असतात याचे भान राहिलेले दिसत नाही.

साम्यता व सौजन्यपूर्णता

असे असले तरी सर्वांना समान लेखण्याच्या लोकशाही समाजरचनेतील संकेतास अनुसरून, शब्दांची निवड करताना, आजवरच्या वापरामध्ये रुढीमुळे सर्वसामान्यपणे वाईट अर्थ चिकटलेले, तुच्छता सूचित करणारे, हीनता किंवा अवांछित तिरस्कार दर्शविणारे, ज्यांच्या संबंधात तो शब्द वापरायचा त्यांच्या भावना दुखावल्या जातील असा अर्थ व्यक्त करणारे रूढ शब्द टाळायचे व त्या जागी नवीन सौम्य शब्द वापरायचे अशी प्रवृत्तीही काही ठिकाणी दिसून येते. उदाहरणार्थ : ‘सरकारी नोकर’ ऐवजी ‘सरकारी कर्मचारी’ किंवा ‘महारोगी’ ऐवजी ‘कुष्ठरोगी’ म्हटले जाते.

शब्दनिवडीखेरीज लेखनधाटणीही प्रयत्नपूर्वक घडविल्याचे काही ठिकाणी दिसून येते. प्रशासनशास्त्राच्या आधुनिक कल्पनेनुसार हाताखालील कर्मचाऱ्यांशी भाषिक व्यवहार करतानाही भाषा अरेरावीची न वापरता सौजन्यपूर्ण वापरणे योग्य मानले जाते. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत तर प्रशासनिक यंत्रणेचे घटक हे जनतेचे सेवक असल्यामुळे जनतेशी भाषिक व्यवहार करताना अहंमन्यतेच व श्रेष्ठत्वाचा सूर येऊ देऊ नये, भाषा नम्रतेची असावी असा संकेत असतो. या गोष्टींची जाणीव असल्याची निदर्शक अशी, यथास्थिती, सौजन्यपूर्ण व नम्र भाषा प्रयत्नपूर्व वापरण्यात आल्याची उदाहरणे प्रकरण चारमध्ये नमूद केली आहेत.

विद्वत्ताप्रदर्शन

प्रशासनिक मराठीची लेखनधाटणी (सामूहिक शैली) भारदस्त, प्रतीनिष्ठीत व डामडौलाची असावी अशी कल्पना ती लिहिणाऱ्याच्या मनात असते, तद्वतच आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिगत लेखनशैलीची व शैलीद्वारा भाषाविषयक कौशल्याची (पर्यायाने आपल्या विद्वातेची) व अधिकाराची छाप इतरांवर पडावी अशी मानवसुलभ सुप्त इच्छाही त्याच्या मनात दडलेली असते असे लक्षात येते.

कार्यालयीन टिप्पणी वा मूळ मसुदा लिहिणाऱ्या लिपिकाने भारदस्त शब्दयोजना व पल्लेदार वाक्यरचना यांद्वारे आपल्या लेखनातील भाषेद्वारे आपल्या वरीष्ठांवर छाप पाडण्याचा प्रयत्न केला असावा असे वाटते. तसेच सादर करण्यात आलेला मसुदा त्यातील अनावश्यक घटक गाळून न टाकता जसाच्या तसा मान्य करण्यात आल्याच्या काही उदाहरणांवरून अशी शंका येते की, आदेश देताना भारदस्त व विद्वत्तापूर्ण भाषा वापरल्यास आपल्या अधिकाराचा व करडेपणाचा प्रभाव अधिक पडेल, आपला आब राहील असे वारीष्ठांसही वाटत असावे. प्रथमतः लिपीक आपल्या वरीष्ठांवर छाप पाडण्यासाठी आपली भाषा सजवतो व नंतर वरिष्ठांनी अशी भाषा मान्य केल्यावर ते लिखाण योग्य व आदर्श असल्याची त्याची खात्री पटते. परिणामी एकदा सुरु झालेले भाषेद्वारे छाप पाडण्याच्या प्रवृत्तीचे हे दुष्टचक्र चालूच राहते. प्रशासन क्षेत्रात केले जाणारे असे बरेचसे प्रदर्शनी मराठी लिखाण म्हणजे वाईट व चुकीच्या आदर्शांचे अंध अनुकरण असते. जनतेवर, सहकाऱ्यांवर, वरीष्ठांवर वा कनिष्ठांवर आपला मोठेपणा व वेगळेपणा भाषेच्या वापराद्वारे ठसविण्याचा प्रयत्न हेतुपुरस्सर मुद्दाम वा नकळत केला गेल्याची अशी काही उदाहरणे यापुढील चर्चेत उद्धृत केली आहेत.

प्रशासन यंत्रणेशी इमान

आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या सहभागींमध्ये जनता व प्रशासनिक यंत्रणा या दोन्हींचा अंतर्भाव असला तरी प्रशासनिक मराठीच्या स्वरूपावर परिणाम करण्याच्या दृष्टीने प्रशासनिक यंत्रणा अधिक प्रभावी ठरत असल्याचे दिसून येते. प्रशासनिक क्षेत्रातील भाषिक व्यवहारात जनतेकडून होणारा सहभाग बव्हंशी भाषेचा ग्रहणकर्ता म्हणून असतो. शासनाने नेमून दिलेल्या विविध क्षेत्रांतील प्रमाण प्रपत्रांत माहिती भाराने किंवा आपल्या तक्रारिंबाबत वा अडचणींबाबत शासनास उद्देशून पत्रे वा अर्ज पाठविणे अशा प्रसंगीच जनतेच्या घटकांकडून प्रशासन क्षेत्रातील मराठी भाषा लिहिली जाते. अन्य सर्व बाबतींत प्रशासनिक यंत्रणेचे वरच्या व खालच्या स्तरावरील घटकच प्रशासनिक मराठीचे लेखन करीत असतात. दुसऱ्या शब्दांत, प्रशासनिक भाषेच्या प्रेषणकर्त्याची भूमिका बव्हंशी प्रशासनिक यंत्रणाच पार पाडीत असते. साहजिकच प्रशासनिक यंत्रणेचे म्हणजेच नोकरसहाचे प्रशासनकार्यामधील स्थान व प्रशासनिक यंत्रणा या आपल्या संघटनेशी – संस्थेशी – तिच्या विविध घटकांचे इमान यांचा परिणाम प्रशासनिक मराठीच्या घडणीवर अपरीहार्यातः होत असतो. नोकरशाहीचे अस्तित्व टिकविणे, बळकट करणे व तिचे महत्त्व वाढविणे हा अलिखित अंतस्थ हेतु प्रशासनिक भाषेचे लेखन करणाऱ्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याच्या मनात वसत असावा की काय अशी शंका येईल असे अनेक नमुने प्रस्तुत अभ्यासात आढळले आहेत.

लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्ये निर्णय घेणारे लोकप्रतिनिधी हे बदलते असतात व त्या बदलत्या लोकप्रतिनिधींची बदलती धोरणे अंमलात आणायचे कार्य करणारे प्रशासनिक यंत्रणा ही स्थिर स्वरुपाची संघटना असते. बदलत्या लोकप्रतिनिधींशी जुळते घेणे आणि प्रशासनाचा रथ सुरळीत ठेवणे त्रासदायक ठरू नये व बदलत्या धोरणांचा परिणाम प्रशासनकार्यावर व नोकरशाहीतील कोणत्याही घटकावर विपरीत होऊ नये

अनुक्रमणिका

यासाठी काळजी घेणे प्रशासनिक यंत्रणेला आवश्यक होऊन बसते. यामुळे आपली भाषा शक्यतोवर, हवी तशी वाकवता येईल अशी लवचिक, द्व्यर्थी किंवा संदिग्ध ठेवण्याचा प्रशासनिक यंत्रणेचा काळ दिसून येतो.

जनतेशी भाषिक व्यवहार करताना प्रशासन यंत्रणेचा वरचष्मा कायं राहावा याकरिता प्रशासनिक भाषेस आवश्यक असलेल्या अर्थाच्या काटेकोरपणाचे बंधन फक्त भाषेच्या ग्रहणकर्त्यावर राहील व भाषेतील संदिग्धतेचा, अस्पष्टतेचा फायदा नोकरशाहीला मिळेल अशा चलाखीने लेखन करण्याचा प्रशासनिक यंत्रणेचा प्रयत्न दिसून येतो. कायद्याप्रमाणेच प्रशासन क्षेत्रातील नियमांनाही पळवाटा राहतात यापेक्षा नोकरशाहीची सोय पाहण्यासाठी त्या मसुदालेखनात मुद्दाम ठेवल्या जातात असा संशय येण्यास जागा सापडेल इतकी ही भाषा लवचिक असल्याचे काही उदाहरणांत दिसून येते. अशी भाषा वापरताना आपले अंतस्थ हेऊ उघड होऊ नयेत याची कालची घेऊन वरवर पाहता सौजन्यपूर्ण, नम्र वाटेल अशी भाषासारणी वापरली गेल्याचेही काही उदाहरणांत दिसून येते. अशा उदाहरणांत तोच मजकूर खोलवर विचार करून सावधचित्ताने वाचल्यानंतर, प्रथमतः साकृद्दर्शनी अगदी साधे व विनम्र भासलेले विधान वस्तुतः दुसऱ्या पक्षावरील एखादे जाचक व कठोर बंधन सूचित करीत असल्याचे ध्यानात येते.

प्रशासनिक मराठीची भाषा लिहिणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे प्रशासन यंत्रणेशी असलेले हे इमान उपरोक्त पद्धतीखेरीज विविध पातळ्यांवर, वेगवेगळ्या मर्यादांमध्ये कार्य करीत असते असे निदर्शनास येते. जनतेशी किंवा लोकप्रतिनिधींशी भाषिक व्यवहार करताना ‘प्रशासनिक यंत्रणा’ या संस्थेशी इमान राखण्याची काळजी घेणारा कर्मचारी हा आपल्याच पातळीवर अन्य प्रशासकीय विभागाशी भाषिक व्यवहार करताना आपल्या स्वतःच्या विभागाशी, तर आपल्याच विभागाच्या वरिष्ठ कार्यालयाशी भाषिक व्यवहार करताना तो प्रत्यक्ष काम करीत असलेल्या कार्यालयाशी व कार्यालयांतर्गत भाषिक व्यवहार करताना आपल्या शाखेशी इमान राखण्याची खबरदारी घेऊन भाषेचा वापर करीत असतो असे दिसून आले आहे.

कोणतेही ठाम व स्पष्ट विधान केल्यास ते सिद्ध करण्याची वा त्याबरहुकूम अंमलबजावणी करण्याची व त्या अंमलबजावणीच्या यशापयशाची जबाबदारी स्वीकारण्याचे नैतिक व प्रत्यक्ष बंधन ते विधान करणाऱ्यावर येऊन पडते. या कठोर सत्याची जाणीव असल्यामुळे कोणतेही बंधन पडेल असे कबुलीवजा, निःसंदिग्ध, स्पष्ट विधान करण्याचे शक्यतोवर टाळून बरेचदा आडवळणी लेखनाची कास धरली जाते, असे अभ्यासलेल्या नमुन्यांवरून निदर्शनास आले आहे. प्रकरण चारमध्ये अशी काही उदाहरणे नमूद केलील आहेत.

आपले लिखाण वर्षानुवर्षे अभिलेखावर राहणार आहे व त्याचे बंधन आपल्याप्रमाणेच आपल्यानंतर येणाऱ्या प्रशासनिक यंत्रणेतील सर्व संबंधित घटकांवरही राहणार आहे याची जाणीव असल्यामुळे भाषेचा वापर करताना एक प्रकारची विशेष सावधगिरी बाळगली जात असल्याचेही दिसते.

भाषिक कौशल्य म्हणजे काय याची उचित जाणीव नसल्यामुळे व विशेषतः प्रशासनिक भाषेच्या यथोचित स्वरुपाविषयीच्या चुकीच्या कल्पनांनी मन व बुद्धी भारली गेली असल्यामुळे, प्रतिष्ठादर्शन व विद्वत्ताप्रदर्शन या हेतूंनी प्रशासनिक मराठीचे लेखन केले गेले असावे असे वाटायला लावणारी बरीच उदाहरणे आढळली आहेत. सर्वसामान्य व्यवहारात रूढ असलेला व प्रेशाकांना अभिप्रेत असणारा अर्थच व्यक्त करणारा

साधा, चपखल व उच्चारसुलभ शब्द उपलब्ध असतानाही संस्कृत वा सर्वसामन्यांस अपरिचित अशा वेगळ्या शब्दांचा वापर करण्याची प्रवृत्ती अशा उदाहरणांतून सूचित होते. अशा काही शब्दांच्या वा शब्दावलींच्या जोड्या पुढे दिल्या आहेत :

(रूढ)		**(प्रशासनक्षेत्रीय)**
जागांवरील नेमणुका	-	पदनियुक्त्या
दिसून येणे	-	निदर्शनास येणे
वर सांगितलेल्या	-	उपरोक्त
एकाच वेळी	-	एकसमयावच्छेदेकरून
सोपविणे	-	स्वाधीन करणे
वर उल्लेखिलेली / नमूद केलेली	-	उपरोल्लेखित
त्यासारखे	-	तत्सम
कायदेशीर	-	वैध
योग्य वेळी	-	यथासमय
पुनःनेमणूक	-	पुनर्नियुक्ती
(पत्र) ते पाहावे	-	(पत्र) ते अवलोकन करावे
खाली सही करणारा	-	निम्नस्वाक्षरीकार
पुढे पाठविलेले	-	अग्रेषित केलेले
अपेक्षित पुरवणी प्रश्नांसाठी	-	संभाव्य उपप्रश्नांस उत्तरे देण्यासाठी
योग्य सविस्तर टिप्पणी		लागणारी स्वयंपूर्ण टिप्पणी
शेवटची तारीख	-	अंतिम तारीख

काही ठिकाणी 'भीक मागणे' म्हणजे शिक्षा मागणे किंवा 'परवाना' म्हणजे अनुज्ञप्ती अशा व्याख्या दिलेल्या आढळतात. तेथे भीक वा परवाना हाच शब्द वापरला गेल्यास प्रशासनिक मराठीचा तथाकथित 'डौल', 'भारदस्तपणा' बिघडेल असा विचार असतो की काय न कळे !

एका कार्यालयीन टिप्पणीमध्ये लिहिलेला पुढील वाक्यांश या दृष्टीने नमुनेदार आहे : ". . . ही नवीन कार्यपद्धती जरी जिल्हाधिकाऱ्याच्या कार्यालयाशी बंधुत्व ठेवत असल्यामुळे..." हा वाक्यांश लिहिणाऱ्यास ".....या दोन कार्यालयांची कामकाज पद्धत व रचना बरीच समान असल्यामुळे" असे म्हणावयाचे असावे. 'बंधुत्व ठेवणे' याचा अर्थ अन्य काही संभवत नाही. असे असूनही बहुधा छाप टाकण्यासाठी जाडजूड, भारदस्त असा 'बंधुत्व' हा शब्द वापरला गेला असावा असे वाटते.

'उपरिनिर्दिष्ट विषयाच्या संदर्भानार्थ कळवण्यात येते की -" असे लिहिणाऱ्याचा मनात "वर नमूद केलेल्या विषयाच्या संदर्भात-" असे लिहिणे फारच साधे व म्हणूनच प्रशासनिक भाषेस न साजेसे होईल अशी भावना असावी. संस्कृतनिष्ठ शब्द वापरल्यास प्रशासकीय भाषेची प्रतिष्ठा व लिहिणाऱ्याची विद्वत्ता दोन्ही व्यक्त होतील असा सोपा व सहज विचार केला गेला असावा.

अनुक्रमणिका

चौथ्या वर्गाच्या कर्मचाऱ्यांसाठी काढलेल्या एका आदेशातील काही शब्द व वाक्ये या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत : "चतुर्थश्रेणी कर्मचाऱ्यांना सूचित करण्यात येते की, त्यांनी कोणत्याही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी दिलेला योग्य आदेश, ते इतर कामांत व्यग्र नसल्यास पाळला पाहिजे." येथे 'चौथ्या वर्गाचे सेवक' तसेच 'इतर कामात गुंतलेले नसल्यास' असे शब्द वापरले असते तरी अर्थाचा काटेकोरपणा गेला नसता असे वाटते. याच नमुन्यात पुढे "-चार्थश्रेणी कर्मचाऱ्यांच्या सर्व कामाबाबत अधीक्षक हे सर्वथैव जबाबदार राहतील व सर्व चार्थश्रेणी कर्मचारी त्यांचे अधिनस्थ राहतील" असे वाक्य आहे. येथे 'सर्वथैव' हा शब्द सर्वस्वी अनावश्यक आहे. 'अधिनस्थ राहतील' याऐवजी 'हाताखाली काम करतील' असे म्हणता आले असते. परंतु मसुदालेखन करणाऱ्यास आपली विद्वत्ता व भाषानिपुणता दाखवण्याचा मोह आवरला नसावा व भारदस्तपणासाठी असे शब्द आवश्यकच असतात अशी त्याची खात्री असावी. असे भारदस्त व तथाकथित डौलदार शब्द वापरल्यास आदेशाचे पालन अधिक तत्परतेने होईल व आपला आब राखला जाईल असा अधिकाऱ्याचा होरा असावा व म्हणूनच त्याने कोणतीही सुधारणा न कर्ता तो मसुदा मान्य केला असावा.

इंग्रजीचे अंधानुकरण व आभासी वस्तुनिष्ठता

आधुनिक प्रशासनिक मराठीही व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष, वस्तुनिष्ठ व पदनिष्ठ असावी हे बहुचर्चित तत्त्व प्रशासनिक लेखन करणाऱ्यास हळूहळू अवगत होते. प्रशासनिक इंग्रजी भाषेत व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष, वस्तुनिष्ठते साठी कर्मणी प्रयोगाचा सर्रास उपयोग केला जातो. त्याचेच अंधानुकरण करून मराठीतही त्याच धर्तीवर नवीन कर्मणी प्रयोग वापरल्याची उदाहरणे प्रशासनिक मराठीत विपुल आढळली आहेत. प्रकरण चारमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अभ्यासलेल्या एकूण १९९६ पोटवाक्यांपैकी ४१२ म्हणजे सुमारे २० टक्के पोटवाक्ये अशा नवीन कर्मणी प्रयोगाची आहेत. वस्तुतः मराठीत व्यक्ति संदर्भ टाळून पद्निष्ठ रचना करण्याचे अन्य अनेक मार्ग उपलब्ध आहेत. इंग्रजीप्रमाणे कर्ता अध्याहृत ठेवण्यासाठी कर्मणी प्रयोगाची मराठीत अनिवार्य गरज नसते. परंतु नवीन कर्मणी प्रयोगाचा वापर म्हणजे वस्तुनिष्ठ, पदानिष्ठ लेखन अशी भ्रामक समजूत होऊन एक प्रकारची आभासी किंवा बेगडी वस्तुनिष्ठ (स्यूडो ऑब्जेक्टेव्हिटी) तयार झाल्याची उदाहरणेही आढळतात. पदधारकाच्या व्यक्तिगत नावाऐवजी पदाचा, कार्यालयाचा उल्लेख करून व्यक्तिसंदर्भनिरपेक्ष लेखन करता येते, याचे भान सुटल्यामुळे अशी वाक्ये रचली जात असावीत. "शासन असा निदेश देत आहे की –" असे म्हणण्याऐवजी 'शासनाकडून असा निदेश देण्यात येत आहे की –" असे म्हणणे हे केवळ इंग्रजीचे अंधानुकरणच आहे.

एका कार्यालयातील एका फाइलीत एक व्याकरणदृष्ट्या चुकीचे असलेले शिथिल, ऐसपीस रचनेचे वाक्य एकंदर तीन वेगवेगळ्या पत्रांत आढळले. पहिल्या वेळी अनवधानाने झालेली चूक पुढच्या वेलील टाळण्याऐवजी जशीच्या तशी उतरवून काढून तीन वेळा नवा मसुदा तयार केला असल्याचे येथे स्पष्टतः दिसून येते. त्यानंतर चौथ्या वर्षीच्या तत्सम पत्रात ही चूक दुरुस्त झाल्याचे दिसते. पहिले चुकीचे वाक्य असे होते : "-उताराचा मसुदा व संभाव्य उपप्रश्नांस उत्तरे देण्यासाठी लागणारी स्वयंपूर्ण टिप्पणीच्या मराठीतील ५ प्रती दिनांक – च्या आत शासनाकडे पाठविण्याची व्यवस्था कृपया न चुकता करावी". त्यानंतरचे बदललेले व

अनुक्रमणिका

बरेचसे सुधारलेले वाक्य पुढीलप्रमाणे होते : "- तरी संबंधित प्रश्नाच्या उताराचा मसुदा व अपेक्षित पुरवणीप्रश्नांसाठी योग्य सविस्तर टिप्पणी शासनास त्वरित पाठविण्याची कृपा करावी."

काही ठिकाणी अनुवाद करताना वा मसुदा लिहिताना सोपे, सुटसुटीत मराठी शब्द उपलब्ध किंवा रूढ असूनही ते न आठवल्यास शब्दकोश पाहण्याचे टाळायचे किंवा ते आठवण्याचा प्रयत्न करण्याचेच टाळायचे व चटकन आठवलेला वा इंग्रजी पूर्वसंदर्भात दिसणारा इंग्रजी शब्द देवनागरी वा रोमन लिपीत जसाच्या तसा लिहायचा ही दिसलेली प्रवृत्ती मराठी भाषेच्या वापराबाबतची भाषाप्रेषकाची उदासीनताच सूचित करते. उदाहरणार्थ : "...पण असे दिसून येते की सुपरविझन अधिकारी पिकाचे सुपरविझन करीत नाहीत" या वाक्यात 'सुपरविझन' ऐवजी देखरेख हा शब्द वापरता आला असता.

"टक्सच आकारणी २७ हजार रुपये आहे" तेथे "टक्स" ऐवजी 'कर' हा शब्द वापरता आला असता.

"आमचे डिस्टीलरीचे देशी दारू विभागासाठी ७५० मी.लि. साईजच्या २८ मि.मि. तोंडाच्या जुन्या धुतलेल्या, बिनधुतलेल्या बाटल्या खरेदी करावयाच्या आहेत –" या वाक्यात 'डिस्टीलरी' ऐवजी 'आसवनी' व 'साइज'च्या ऐवजी 'मापाच्या' असे म्हणता आले असते.

"- सर्व कर्मचाऱ्यांना (एक्झमटेड कटेगरी वगळून)" याऐवजी "- सर्व कर्मचाऱ्यांना (सूट मिळालेल्या प्रवर्गातील कर्मचारी वगळून)" असे म्हणता आले असते.

मराठी मजकुरात नावाचा संदर्भ देताना आद्याक्षारे मराठी हवीत याचेही भान न राहिल्याची उदाहरणे दिसतात. उदाहरणार्थ : आ-१४ व १५ या तिन्ही नमुन्यांत श्री.बी.आर. गिते असे नाव आहे.

या प्रत्येक उदाहरणात अन्य काही कारणेही असू शकतील, पण वरील सर्व उदाहरणांत उचित शब्द आठवण्याची शोधण्याची व वापरण्याची तसदी घेण्याचे काळात वा नकळत टाळले गेले आहे हे खरे.

वर उल्लेखिलेल्या उदाहरणातील इंग्रजी शब्दांच्या वापरामागे उपरोक्त प्रवृत्तीखेरीज आणखीही काही कारणे संभवतात. कदाचित चटकन आठवलेला दुसरा शब्द प्रशासनिक मराठीत वापरून चालेल किंवा नाही याबाबत आत्मविश्वास नसेल. शब्दकोशात सुचवण्यात आलेले शब्दपर्याय काही णा काही कारणाने अस्वीकारार्ह वाटले असतील. आला प्रसंग निभावून नेला जावा, प्रशासनिक कामकाजाची गती खोळंबू नये अशा उद्देशाने इंग्रजी शब्दच दडपून लिहिण्याकडे कल झाला असावा. उदाहरणांनी हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करता येईल.

"... पण असे दिसून येते कि सुपरविझन अधिकारी पिकाचे सुपरविझन करीत नाहीत –" या उदाहरणात शब्दकोशात सुचवलेला 'पर्यवेक्षक अधिकारी' हा पर्याय जोडाक्षरयुक्त व बोजड वाटला असावा. कोशातील दुसरा पर्याय "देखरेख करणारा अधिकारी" हा प्रशासनिक मराठीचा भारदस्तपणा घालवील असे वाटले असावे. त्यामुळे 'सुपरविझन' हा चटकन सुचलेला, जोडाक्षरविरहित व रूढ इंग्रजी शब्द वापरणे पसंत केले गेले असावे.

अनुक्रमणिका

"नगरपरिषद 'सुपरस्पीड' झाली" या वाक्यात कोशातील उपलब्ध शब्द 'निष्प्रभावित' हा बोजड वाटल्यामुळे टाळला गेला असावा. "- च्या जागी येणे" हा पर्याय साधा म्हणून टाळला गेला असावा.

भाषा आपल्या सोयीनुसार हवी तशी वाकवता यावी या अंतस्थ हेतूने काबुलीवजा ठाम विधान करणे टाळले आहे अशी शंका येईल असे काही नमुने वानगीदाखल देता येतील.

एका कार्यालयीन टिप्पणीत म्हटले आहे, "विभागीय कर्मचारी वर्गात संबंधित नियमावलीचे व भाषेचे असे दोन्ही प्रकारचे ज्ञान एकसमयावच्छेदेकरून असणारे लोक प्रत्येक वेळी मिळून शकतीलच असे नाही..." येथे "तसे लोक मिळणारच नाहीत" असे ठाम विधान नाही, कारण वस्तुतः तशा व्यक्ति असतील पण विरळा ! अशा व्यक्ति शोधून काढणे त्रासाचे, वेळेचा व श्रमांचा अपव्यय करणारे ठरण्याचा संभाव आहे अशी खरी परिस्थिती आहे. पण प्रशासनिक प्रक्रियेत एखादी बाब 'त्रासदायक' म्हणून टाळणे किंवा वस्तुनिष्ठ तर्कास पटेल अशा रीतीने आपले म्हणणे मांडल्याखेरीज ती 'अपव्ययी' ठरेल असे विधान करणे अनुचित ठरते, याची टिप्पणी लेखकाला जाणीव आहे. प्रत्यक्षात हा 'विरळा' व्यक्ति शोधण्याचा टप्पा गाळायची इच्छा आहे. म्हणून "...मिळू शकतीलच असे नाही" असे ".... असे लोक मिळणे अशक्य आहे" असे ध्वनित करणारे संदिग्ध, स्थूल विधान केले गेले असावे.

याच टिप्पणीत "भाषेचे ज्ञान बरे असले तरी भाषांतर सुबोध, सफाईदार व शैलीदार उतरेलच अशी ग्वाही देता येणार नाही" असे वाक्य आहे. अनुवाद सुबोध, सफाईदार व शैलीदार होण्यासाठी भाषेच्या बऱ्या ज्ञानाखेरीज आणखी कशाची आवश्यकता आहे ते सांगितलेले नाही. ते सांगितल्यास टिप्पणीलेखकाने सुचवलेल्या पर्यायी योजनेतील व्यक्तींमध्ये नाही. ते सांगितल्यास टिप्पणीलेखकाने सुचवलेल्या पर्यायी योजनेतील व्यक्तींमध्ये ते आवश्यक गुण असतील याची हमी मागितली जाण्याची धास्ती राहील हे जाणून अशी खबरदारी घेतली असणे अशक्य नाही.

याच तीप्पानीतील आणखी एक वाक्य असेच वैचारिक चलाखीसाठी भाषेचा वापर करून लिहिलेले दिसते. "आर्थिकदृष्ट्याही संभवतः ही व्यवस्था काटकसरीची ठरेल" असे म्हणून ठाम, स्पष्ट विधान करण्याचे टाळले आहे. खर्चात बचत होईल किंवा नाही याबाबत सरळ विधान केल्यास ते खरे करून दाखविण्याची जबाबदारी येईल या धास्तीने संदिग्ध लेखनाची कास धरली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कोणतेही काबुलीवजा विधान करण्याचे टाळून आपल्या विभागाशी इमान राखण्याच्या अलिखित नियमास अनुसरून आपल्या विभागाचे (कार्यालयाचे) मट मांडण्यासाठी येथे भाषेचा सफाईदार वापर केला आहे.

जनतेच्या माहितीसाठी काढलेल्या एका सूचनेत पुढीलप्रमाणे एक अगदी सरळ व साधा भासणारा नियम नमूद केला गेला आहे : "....जर बिल्ला हरवला असेल तर, अर्ज केल्यानंतर आणि वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे फी दिल्यावर मुख्याधिकाऱ्यास रीतसर चौकशी करून, बिल्ला देता येईल." असा हा नियम आहे. वरवर पाहता, एक बिल्ला हरवला तर दुसरा बिल्ला मिळवण्यासाठी एक अर्ज करावा म्हणजे दुसरा बिल्ला मिळेल असा दिलासा या नियमामुळे मिळतो. अधिक खोलवर विचार केल्यावर लक्षात येते की, अधिकारी बिल्ला देईल असे म्हणणे टाळून येथे बिल्ला देण्याचा नव्हे तर बिल्ला नाकारण्याचा अधिकार अधिकाऱ्याकडे राखून ठेवला

गेला आहे. वरवर वाचणारास पहिला बिल्ला हरवल्यास दुसरा बिल्ला नाकारला जाण्याची ही शक्यता न जाणवणे सहज शक्य आहे. दुसरा बिल्ला अशा रीतीने नाकारला जाऊ नये म्हणून कोणती काळजी घ्यावी हे अधिसूचनेत कोठेही नमूद केलेले नाही. 'रीतसर चौकशी' कशी व कशाची करायची ते अधिकाऱ्यावरच सोपवलेले आहे. याबाबत 'अधिकाऱ्याची मर्जी सांभाळणे' हा एकाच मार्ग बिल्लाधारकासमोर राहील, हे ओघानेच येते. 'भाषेचा धूर्त वापर' असे या वापरास संबोधता येईल.

जनतेसाठी असलेल्या एका सार्वजनिक वाचनालयाच्या सूचनाफलकावरील एक नियम या संदर्भात उल्लेखण्यासारखा आहे. "ग्रंथपालांस आधी सूचनां न देता पंधरा दिवसांहून अधिक ग्रंथ ठेवल्यास सभासदत्व रद्द करण्याचा अधिकार ग्रंथपालांस राहील" अशा शब्दांत हा नियम लिहिला गेला आहे. येथे पंधरा दिवस ही नेहमीची मुदत असली तरी पंधरा दिवसांहून अधिक काळ ग्रंथ ठेवायचा असल्यास काही मार्ग आहेत असे सूचित होते आहे. पण ते करण्यास अनुमती मिळेलच अशी शास्वती दिलेली नाही. तसेच या नियमात सूचनां लेखी द्यायची की तोंडी याबाबत काहीही स्पष्टता नाही. ग्रंथपालाची मर्जी असेल तर तोंडी सूचनाही पुरेशी होईल, अन्यथा लेखी सूचनां देण्याचा आग्रह धरला जाणे अशक्य नाही. पुनः मर्जी फिरल्यास तोंडी दिलेली सूचनां मिळाल्याचे नाकारले जाण्याची धास्ती राहणारच. अशा परिस्थितीत सूडबुद्धीने सभासदत्व रद्द करण्याचा अडेलतट्टूपणा कर्मचारी वर्गाने केल्यास वाचकाने दाद कोणाकडे मागायची ? पंधरा दिवसांहून जास्त उशीर झाल्यास त्या वाचकाचे सभासदत्व चालू राहण्यासाठी वाचकाने ग्रंथपालांच्या व ओघाने सर्वच कर्मचाऱ्यांच्या मर्जीवरच अवलंबून राहिले पाहिजे. कारण 'सभासदत्व रद्द केल्के जाईल' असा निःपक्षपाती स्पष्ट नियम नसून 'रद्द करण्याचा अधिकार आहे' असे विधान आहे. ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांशी वाचकांनी कायं नमते घेऊन वागावे यासाठी निर्माण केलेला हा बागुलबोवा तर नाही ? एकंदरीत या नियमात काटेकोरपणाचे बंधन फक्त वाचकांसाठी आहे. ग्रंथपालाने केलेल्या पक्षपाताबद्दल ताक्रात करण्याची काहीही सोय वाचकास नाही. हा नियम म्हणजे ग्रंथपालांशी सौजन्याने न वागल्यास होणाऱ्या दुपारीमानांची सोज्वळ शब्दांत दिलेली धमकीच ठरते. कोण कोणाचे सेवक असा संभ्रम व्हावा अशा रीतीने येथे भाषेचा वापर केला गेला आहे. आधुनिक लोकशाही युगात जनतेसाठी असलेल्या (?) वाचनालयातील हा नियम पुढीलप्रमाणे लिहिता आला असता :

"वाचकाने ग्रंथ पंधरा दिवसांहून अधिक काल ठेवू नये. अधिक दिवस ग्रंथ ठेवण्याची आवश्यकता भासल्यास पंधरा दिवस पूर्ण होण्यापूर्वीच ग्रंथापालास तसे लेखी कळवावे व ग्रंथपालांनी संमती दिल्यासच ग्रंथ मुदतीपेक्षा अधिक काल ठेवावा. अशी संमती अगदी अपवादात्मक प्रसंगी देण्यात येईल. अशी पूर्वसंमती घेतली नाही तर त्या वाचकाचे सभासदत्व रद्द करण्यात येईल."

या सर्व विवेचनानंतर असे लक्षात येते की, आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे विद्यमान स्वरूप घडण्यामागील अभाषिक कारणांपैकी फारच थोडी कारणे समर्थन कर्ता येण्याजोगी व अपरिहार्य आहेत. केंद्र शासनाचे तसे धोरण असल्यामुळे संघभाषेत रूढ असलेले वा त्यांच्याशी जुळते असे काही पर्याय स्वीकारावे लागणे किंवा काळाची निकड म्हणून अनुवादाचा अवलंब केल्यानंतर काळजीपूर्वक अनुवाद केला तरीदेखील मूळ मराठी लेखनाइतकी सहजता अनुवादात न उतरणे (काच कितीही स्वच्छ, उच्च प्रतीची व पातळ असली तरी ती पार करताना प्रकाशकिरणांचे थोडे तरी वक्रीभवन होणारच या न्यायाने) अशी काही मोजकीच कारणे समर्थनीय व अपरिहार्य म्हणता येतील. प्रशासनिक भाषेचे लेखन करताना प्रशासनयंत्रणेशी अवाजवी इमान राखण्याची प्रवृत्ती व त्यामुळे उद्भवणारी अन्य कारणे ही असमर्थनीय असली तरी थोडीफार अटळ वा दूर

करण्यास कठीण आहेत, किंवा याबाबतचे उपाय भाषाविज्ञानाच्या क्षेत्राबाहेरील आहेत. विद्यमान प्रशासनिक मराठीच्या घड्निमागे असणारी व भाषेच्या परीणामकारक संवादसंस्थापनक्षमतेस मारक ठरणारी इतर बहुसंख्य कारणे असमर्थनीय व योजनाबद्ध प्रयत्नांनी टाळता येण्याजोगी आहेत. हे प्रयत्न कोणत्या प्रकारे कर्ता येतील त्याचा विचार उपसंहार मध्ये उपाय सुचवताना केला आहे.

संदर्भ

१. शासनव्यवहारात मराठी : समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया - भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन प्रकाशनवर्ष नाही. पृष्ठ ३३, ३४.

२. शासनव्यवहारात मराठी — पृष्ठ ७३.

३. महारष्ट्र शासन राजपत्र, फेब्रुवारी २८, १९७४, भाग चार — क, पृष्ठ १८३ वरील अधिसूचना.

४. लोकराज्य, सप्टें. १९७९, पृ.८.

प्रकरण नऊ

उपसंहार

मुळात या सगळ्या अभ्यासाला प्रारंभ झाला तो सध्या प्रशासनक्षेत्रात वापरण्यात येणारी मराठी भाषा पुरेशी विकसित नाही, तिचा विकास चुकीच्या मार्गाने होतो आहे, विद्यमान प्रशासनिक मराठीची दुर्बोधता असह्य आहे अशा तऱ्हेच्या आरोपांमध्ये तथ्य आहे काय याचा शोध घेण्याच्या ऊर्मीमधून ! आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे नियोजन केले जात असताना मराठीच्या भाषाविज्ञानाने उपरोक्त आरोपांची दाखल घेणे व याबाबतचा भाषावैज्ञानिक दृष्टीकोन स्पष्ट करणे आवश्यक आहे असे वाटत होते. यामुळे भाषेतील दुर्बोधता कशामुळे येते ? ती कशी जोखता येईल ? व ती दूर करण्यासाठी काय कर्ता येईल हे शोधण्याचे अंतिम उद्दिष्ट ठेवून हा संशोधनाचा प्रपंच केला आहे.

या सर्व अभ्यासाचे निष्कर्ष त्या त्या प्रकरणात दिलेले आहेतच. येथे त्यांपैकी महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे सार संकलित स्वरुपात दिलेले आहे. आणि त्यानंतर प्रशासनिक मराठीचे नियोजन करताना व सुबोध प्रशासनिक लेखन करताना लक्षात घेता येतील असे काही मुद्दे सुचवले आहेत :

१) आधुनिक प्रशासनिक मराठी सामान्य व्यवहारातील मराठी भाषेपेक्षा वेगळी असणे हे भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने स्वाभाविक आहे.

२) मात्र भाषावापरामागील अन्य सहवार्ती व अधिभाषिक प्रयोजनांचा विचार करता प्रशासनिक मराठीतील शब्दयोजना व वाक्यरचना सामान्य जनतेस दुर्बोध वाटेल अशी असणे सामाजिक भाषाविज्ञानदृष्ट्या अनुचित आहे.

३) आधुनिक प्रशासनिक मराठी या कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकारचा गाभा व त्याचे सीमान्त स्वरूप ह्यांची गल्लत होता कामा नये.

४) परिभाषेचा विकास हे भाषेच्या विकासाचे साधन आहे, साध्य नव्हे. भाषेच्या सहभागींमध्ये परिणामकारक संवादसंस्थापन करण्याइतकी क्षमता असणारे भाषेचे रूप म्हणजे तिचे विकसित रूप होय.

५) प्रशासनिक मराठीसाठी नवीन शब्द निर्माण करताना व स्वीकारताना त्या शब्दाची वापरसुलभता व याथोचीतता यांकडे लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे.

६) मूळ मराठी प्रशासनिक लेखनात पाळायची पथ्ये व सूत्रे अनुवादित प्रशासनिक मराठीच्या रचनेमध्येही पाळणे आवश्यक आहे.

७) प्रशासनिक अनुवाद करताना स्त्रोत भाषेतील मसुद्यातील दोष टाळून प्रयोजनसापेक्ष आशयानुसारी व अकृत्रिम अनुवाद करणे जरूर आहे.

८) अनुवादामधील अपरिहार्य कृत्रिमता किंवा सर्वप्रांतीय आकलनसुलाभतेसाठी संघभाषेशी जुळते असे काही पर्याय स्वीकारण्याचे केंद्र शासनाच्या धोरणांचे बंधन यांसारखी मोजकीच कारणे समर्थनीय व टाळता येणार नाहीत अशी आहेत.

९) प्रशासन यंत्रणेशी अवाजवी इमान राखण्याची प्रवृत्ती हे कारण असमर्थनीय, परंतु दूर करण्यास कठीण आहे.

१०) भाषिक शिक्षणाच्या मर्यादा, शासनाच्या भूमिकेतील अग्राह्य दृष्टीकोन, भाषिक अस्मितेचा अभाव यांसारखी इतर बहुसंख्य कारणे असमर्थनीय व दूर करता येण्याजोगी आहेत.

११) अंगभूत कठीणपणा असलेल्या – म्हणजे अक्षरांची अधिक संख्या व जोडाक्षरयुक्तता असलेल्या – शब्दांची वारंवारता आणि वाक्यांची सरासरी लांबी यांच्या संयुक्त परिणामाद्वारे कोणत्याही भाषिक नमुन्यातील भाषेची दुर्बोधता ठरत असते.

१२) या घटकांच्या आधारे तयार केलेल्या वस्तुनिष्ठ कसोटीद्वारे केलेल्या परिनिरीक्षणाने प्रशासनिक मराठीमधील दुर्बोधातेच्या आरोपास दुजोरा मिळतो. (यासंबंधीचे सविस्तर विवेचन परिशिष्ट दोनमध्ये देण्यात आले आहे)

१३) आधुनिक प्रशासनिक मराठी दुर्बोधता येण्यास वारंवार येणाऱ्या कठीण शब्दांप्रमाणेच – किंबहुना त्याहुनही अधिक प्रमाणात – वाक्यांची दीर्घता हा घटक जबाबदार आहे. आणि दुर्बोधातेच्या या कारणांचा विचार थोडा वेळ बाजूला ठेवला तरी ह्या अभ्यासाचा साकल्याने विचार केला असता असे दिसून येते की, मराठीच्या वापरामागील अधिभाषिक प्रयोजनांची पुरेशी दाखल न घेता करण्यात आलेल्या प्रशासनिक लेखनातील मराठी भाषा आपल्या सहभागींमध्ये परिणामकारक संवादसंस्थापन करण्यात अयशस्वी ठरली आहे. त्यामुळे आधुनिक प्रशासनिक मराठी पुरेशी विकसित नाही या आरोपात तथ्य आहे असा निष्कर्ष निघतो.

मात्र सध्याची प्रशासनिक मराठी अतिशय दुर्बोध आहे अशा आशयाच्या टीकेत तथ्य आहे हे खरे असले तरी बहुतेक टीकाकारांनी भाषेच्या 'शब्दयोजना' या एकाच अंगाचा विचार सुबोधातेच्या बाबतीत केला आहे. परिभाषेचा विकास म्हणजेच भाषेचा विकास अशी भूमिका यामागे असावी. प्रत्यक्ष व्यवहारेल भाषिक नमुन्यांचा विचार करण्याऐवजी निवडक शब्दपर्याय घेऊन त्यांची छाननी करण्याची टीकाकारांची सर्वसाधारण प्रवृत्ती दिसते. हे शब्दपर्याय निवडतानाही शासनकृत शब्दकोशांमधील नेमके अपरिचित, दिर्घाक्षरी वा जोडाक्षरयुक्त पर्याय शोधून त्यांवर टीका केली जाते असे दिसते. शब्दकोशांमधील पर्याय हे भाषेच्या भावी व्यवहाराचे प्रमुख मार्गदर्शक व साधन असल्यामुळे नवनिर्मित पर्याय हे टीकेचे विशेष लक्ष्य ठरले असावे. पण हे खरे मानले तरी या तीकेतही कुचेष्टेचा सूर येऊ नये अशी काळजी घेऊन निःपक्षपाती दृष्टीकोन स्वीकारल्याचे दिसत नाही. याखेरीज शब्दांचा अंगभूत कठीणपणा व व्यक्तिसापेक्ष कठीणपणा ह्यांचीही गल्लत होत असल्याचे दिसते. दुसरे असे की, भाषेचा नवीन क्षेत्रात वापर करायचा असताना किंवा या नवीन क्षेत्रात आवाका अतिशय व्यापक

असताना बनविलेले किंवा स्वीकारलेले सर्वच शब्दपर्याय पूर्वपरिचित, अल्पाक्षरी व जोडाक्षरविरहित असले पाहिजेत अशी अपेक्षा ठेवणे रास्त होणार नाही. किंबहुना तसे करणे कोशकर्त्यावर अन्यायाचे व भाषेच्या अंतिम विकासाला खाळी घालणारे ठरेल याबद्दलही दुमत होऊ नये.

शासन व्यवहार कोशामधील शब्दपर्यायांबाबत प्रकरण चारमध्ये स्पष्ट केलेल्या अभ्यासावरून मिळालेल्या निष्कर्षाचा विचार केल्यावर असे लक्षात येते की, निवडक संस्कृतनिष्ठ, अपरिचित किंवा जोडाक्षरयुक्त शब्दपर्यायांवर टीका करण्याचा भरात पूर्णतः मराठी असलेल्या ५८ टक्के पर्यायांची किंवा जोडाक्षरविरहित असलेल्या ५० टक्के पर्यायांची दाखल घेण्याचे बरेचदा राहूनच जाते. याखेरीज भाषेची दुर्बोधता ही भाषावापरासाठी मार्गदर्शनपर म्हणून रचलेल्या शब्दकोशांमधून किंवा फुटकळ शब्दप्रयोगांवरून ठरत नसते, तर व्यवहारात भाषेचा वापर वाक्यांच्या साह्याने होत असल्यामुळे 'वाक्यरचना' हा अर्थाभिव्याक्तीचा महत्त्वाचा घटक दुर्बोधातेच्या संदर्भात विचारात घेणे आवश्यक आहे. या मुद्द्यांकडे टीकाकारांचे बऱ्याच अंशी दुर्लक्ष झाले आहे, त्यामुळे त्यांची टीका बरीचशी एकांगी झाली आहे.

अनुवादित प्रशासनिक मराठीत अवाजवी दुर्बोधता आहे हे खरे; पण या दुर्बोधतेमागील प्रमुख कारण अनुवादाच्या प्रयोजनाकडे पुरेसे लक्ष न देणारी अशास्त्रीय अनुवादपद्धती हे आहे. एकंदरीत पाहता, आधुनिक प्रशासनिक मराठी ही सर्वसाधारण मराठीहून दुर्बोध आहे हे मान्य करावे लागेल; परंतु ही दुर्बोधता विशेषकरून कृत्रिम व अतिदीर्घ वाक्यरचनांमुळे आलेली आहे, केवळ कठीण शब्दांच्या अतिरेकी प्रमाणामुळे नव्हे. कठीण शब्दांचे आधुनिक्क प्रशासनिक मराठीमधील शेकडा प्रमाण सर्वसामान्य व्यवहाराच्या भाषेतील तत्सम प्रमाणाहून फारसे अधिक नाही, असे प्रस्तुत संशोधनातून निष्पन्न झाले आहे. याउलट वारंवार येणारी अतिदीर्घ वाक्ये या दुर्बोधातेस अधिक जबाबदार असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. म्हणूनच प्रशासनिक मराठीचा सर्वांगीण विचार न कर्ता दुर्बोधातेचे वापर नवनिर्मित कठीण शब्दांवर फोडण्याची टीकाकारांची प्रवृत्ती निःपक्षपाती व विधायक नाही, असे म्हणावे लागेल. याउलट प्रशासनिक भाषा ही 'तांत्रिक' भाषा असून ती सर्वसामन्यांस दुर्बोध असणे अटल आहे, ही शासनाने घेतलेली टोकाची भूमिकाही भाषाविज्ञानदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या शास्त्रशुद्ध नसून अतिरेकाची म्हणावी लागेल.

एकंदरीत पाहता भाषा संचालनालयाची भाषेच्या विकासाबाबतची भूमिका कायम आहे, मराठी भाषेच्या वापराचे प्रमाण अपेक्षेइतके वाढलेले नाही, टीकाकारांचे समाधान होऊ शकलेले नाही असे हे सगळे चित्र आजच्या घटकेला दिसते आहे.

राजभाषाविषयक आलेल्या सर्वच सूचना शासनाला अव्यवहार्य, अनाठायी व अनावश्यक वाटत असतील तर त्या तशा का वाटतात ह्याची काही कारणे देण्याची जबाबदारी शासनाची नाही का ? येथे अशा सूचनांची सक्रिय दखल घेणे तर दूरच राहिले, त्याउलट अनुल्लेखाने त्यांचा अनादर करून त्या डावलण्याचीच वृत्ती दिसते.

महाराष्ट्र सरकारचे भाषा संचालनालय गेली पस्तीस वर्षे निष्ठेने अविरत काम करीत असताना असे का व्हावे ? घोडे पेंड कुठे खातेय ? त्याचा शोध घ्यायला हवे आहे. अशा परिस्थितीतून वर येण्यासाठी असे

सुचवावेसे वाटते की, आता भाषा संचालनालयाने आत्मपरीक्षण करणे जरूर आहे. पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वी राजभाषा विधेयकावरील चर्चेमध्ये सभागृहात व चर्चेनंतर सभागृहाबाहेर जी व जशी टीका सरकारी मराठीवर झाली तीच व तशीच टीका पंधरा वर्षांपूर्वी 'राजभाषा वर्षा'तही झाली. हा दरम्यानचा जवळजवळ दहा-पंधरा वर्षांचा काल लोटल्यानंतरही सरकारी मराठी होती तशीच राहिलेली दिसते. आज त्यानंतर एक तप उलटून गेले तरी आजही चित्र फारसे बदललेले दिसत नाही. असे का झाले असावे ? आपली कार्यपद्धती बदलायला हवी आहे का हा विचार सरकारी भाषा विभागाने जरूर करावा.

सगळ्यात महत्त्वाचे वाटते ते म्हणजे सरकारी भाषा विभागाने आता अनुवादाप्रमाणेच मूळ मराठी लेखनाचे आदर्श निर्माण करावेत. 'न धरी शास्त्र करी मी गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार' अशी भूमिका घेऊ नये. दुसरे असे की, आपल्याच अनुवादांचे परिशीलन देखील करावे. शब्दकोशांचा सुयोग्य वापर कसा करावा याचे प्रशिक्षण सर्वच कर्मचाऱ्यांना द्यावे. "यस्य नास्ति स्वयंप्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् । लोचानाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किम् करिष्यति ।" या उक्तीप्रमाणे कोशरूपी आरसहाचा उपयोग करायचा असेल तर तारतम्यबुद्धीचे डोळे असणे आवश्यक आहे हे त्यांच्या मनावर ठसवावे.

शाळेय व महाविद्यालयीन स्तरावर भाषाविषय शिकवताना व्याकरण व शुद्धलेखन यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसवले जावे. त्यांचे महत्त्व केवळ मराठी भाषा विषयात गुण मिळण्यापुरतेच नाही, तर परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर देखील ती शिस्त व ती पथ्ये आयुष्यभर भाषिक व्यवहारात पाळायची असतात हे त्यांना पटवून दिले जावे.

सरकारी / निमसरकारी स्तरावर कुठे तरी एखादे भाषा चिकित्सालय किंवा भाषा आरोग्य केंद्र स्थापन व्हावे. सुबोधता / वाचनीयता चाचणी केंद्र व दुर्बोधता / अवाचानियाता उपचार केंद्र अशा याच्या दोन शाखा असाव्यात.

प्रशासनिक मराठीला सुवर्णयुगाकडे नेण्यासाठी जनता, सरकार व सरकारी कर्मचारी, शिक्षण संस्था अशा सर्वच आघाड्यांनी कामास लागणे आवश्यक आहे.

आता हा अभ्यास करताना सुचलेल्या उपाययोजना व सूचनां यापुढे उद्धृत करून ग्रंथाचा समारोप करते.

प्रशासनिक मराठीचे नियोजन करण्यासाठी व सुबोध प्रशासनिक लेखन करण्यासाठी काही सूचना

प्रस्तुत संशोधनाची पूर्वतयारी म्हणून वाचन करताना सुचलेल्या कल्पना, प्रत्यक्ष व्यवहारातील विविध नमुने गोळा करीत असताना प्रशासन यंत्रणेतील वेगवेगळ्या स्तरांवरील व्यक्तींशी झालेल्या संभाषणांच्या ओघात समजलेल्या अडचणी, समाजातील नानाविध व्यक्तींशी वेळोवेळी केलेल्या चर्चांमधून दिसलेल्या अपेक्षा, तसेच प्रस्तुत संशोधनाच्या ओघात अवलोकन, विश्लेषण वा परिनिरीक्षण करीत असताना वेळोवेळी

अनुक्रमणिका

जाणवलेल्या उपाययोजना या सर्वांचा साकल्याने विचार करून, प्रशासनिक मराठीचे नियोजन करताना व सुबोध प्रशासनिक लेखन करताना लक्षात घेता येतील असे काही मुद्दे यापुढे सुचवले आहेत :

अ) प्रशासनिक मराठीच्या नियोजनासाठी काही सूचना

१) प्रशासनिक मराठीच्या नियोजनास उपकारक ठरावे म्हणून विद्यमान भाषा संचालानालयाप्रमाणेच एक 'भाषा चिकित्सालय' स्थापन करण्यात यावे.

२) या नव्या भाषा चिकित्सालयात पुढील तीन शाखांच्या अंतर्गत वेगवेगळी कामे व्हावीत :

अ) सुबोधता चाचणी केंद्र : येथे याद्धृच्छिक पद्धतीने किंवा अन्य कोणत्याही पद्धतीने निवडलेल्या प्रशासनिक लेखनाच्या विविध नमुन्यांची दुर्बोधता वस्तुनिष्ठ कसोटीद्वारे जोखली जावी व अतिरेकी दुर्बोधता काढून टाकण्यासाठी आवश्यक ते नमुने वेगळे काढले जावेत.

आ) दुर्बोधता उपचार केंद्र : येथे अगोदरच लिहून तयार असलेल्या पण पूर्वोक्त शाखेच्या चाचणीत दुर्बोध ठरलेल्या मूळ किंवा अनुवादित प्रशासनिक लेखनातील अतिरिक्त दुर्बोधता काढून टाकून नवे इष्ट असे सुबोधातेचे मसुदे लिहून काढले जावेत.

इ) संशोधन केंद्र : या शाखेमध्ये भाषेच्या दुर्बोधतेबाबत आणखी संशोधन केले जावे. स्वतंत्र शब्दपर्यायांचा दुर्बोधता-निर्देशांक काढण्याचे सूत्र बनविल्यास नवनिर्मित शब्दपर्याय अंतिमरीत्या स्वीकारण्यापूर्वी त्यांची त्या सूत्राधारे चाचणी घेता येईल. याच शाखेमध्ये मराठीच्या बोलींमधील प्रचलित शब्दसंपत्तीचा प्रशासनिक मराठीच्या विकासासाठी उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने त्या बोलींच्या योजनाबद्ध अभ्यासाचा कार्यक्रम आखण्यात यावा. त्यानुसार विद्यापीठांमध्ये चालणाऱ्या बोलींच्या अभ्यासाबाबतच्या संशोधनास नवी दिशा मिळावी व त्यात समन्वय साधवा म्हणून उपाय योजता येतील. यामुळे अभ्यासविषय असलेल्या बोलींच्या शब्दसंपत्तीचा प्रशासनिक मराठीच्या शब्दसंपत्तीत भर घालण्याच्या दृष्टीने कितपत उपयोग होईल त्याचा शोध घेता येईल.

३) सेवाप्रवेशोत्तर भाषिक शिक्षणाची सोय केली जावी. या प्रशिक्षणामध्ये प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप, प्रयोजन व कार्य यांबाबत शास्त्रीय माहिती देण्यात यावी. तसेच सुबोध लेखनाचे प्रशासनिक मराठीतील अनन्यसाधारण महत्त्व व प्रशासनिक मराठीचे अन्य आवश्यक गुणधर्म ह्यांची व्यावहारिक माहिती देण्यात यावी.

४) प्रशासनिक अनुवाद करताना वापरायच्या उचित अनुवाद पद्धतीबाबत संबंधित कर्मचाऱ्यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण द्यावे.

५) शालेय / महाविद्यालयीन भाषिक शिक्षणामध्ये केवळ साहित्यिक भाषेवर भर न देता, भाषेच्या विविध क्षेत्रांतील वापराबाबत व तिच्या कार्यक्षेत्रविशिष्ट भेदांबाबतही तोंडओळख करून दिली जावी.

६) प्रशासनिक मराठीबाबतची जनतेची प्रतिक्रिया आजमावण्यासाठी स्वतंत्र व्यवस्था हवी. भाषिक नियोजनाच्या पुढच्या टप्प्यात या प्रतिक्रियेची दखल घेतली जाणे जरूर आहे. तसेच प्रशासन क्षेत्रातील सामान्यांस अपरिचित वाटतील अशी पर्यायांचा परिचय जनसंपर्काच्या विविध माध्यमांद्वारे (टी.व्ही., रेडीओ, वृत्तपत्रे इत्यादी) करून देण्यात यावा.

७) संस्कृत भाषेतील पर्याय एकरूपतेसाठी स्वीकारण्याचे धोरण असल्यामुळे संस्कृत वा संस्कृतनिष्ठ प्रशासनिक शब्दांचा सर्वसाधारण मराठीत अर्थ देणारे शब्दकोश तयार केले जावेत.

८) प्रशासनिक मराठी भाषेने स्वीकारलेल्या क्षेत्रविशिष्ट वा अन्य पर्यायांचा सोप्या मराठीत अर्थ देणारे स्पष्टीकरणात्मक वा वर्णनात्मक कोश तयार केले जावेत.

९) प्रशासनिक कोश बनवताना प्रत्यक्ष व्यवहारातील इंग्रजी शब्दांची यादी बनवावी आणि या यादीतील इंग्रजी शब्दही नवीन कोशात समाविष्ट होतील याची काळजी घेण्यात यावी.

तसेच शासकीयेतर क्षेत्रातील प्रशासनात वापरात असलेल्या मराठी भाषेची विविध पर्यायांची गरज विचारात घेऊन आवश्यक ते शब्द नवीन कोशात अंतर्भूत होतील अशीही काळजी घ्यावी.

१०) विविध परिभाषा शब्दकोश बनविणाऱ्या सल्लागार उपसमितीच्या सदस्यांत पुढील क्षेत्रांतील व्यक्तींचा समावेश असावा : **१) संस्कृत तज्ज्ञ** – हे नवनिर्मित शब्दांची व्युत्पत्ती व व्याकरणिक शुद्धता ही बाजू सांभाळतील. **२) विषय तज्ज्ञ** – हे नवनिर्मित शब्दांतून अभिप्रेत असलेला अर्थ काटेकोरपणे व निःसंदिग्धपणे व्यक्त व्हावा याची काळजी घेतील. ३) सामाजिक भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान व ध्वनिशास्त्र या शाखांमध्ये निपुण असणारा **भाषाविज्ञानातील तज्ज्ञ** – हे नवनिर्मित शब्द भाषाविज्ञान दृष्ट्या वापरसुलभ ठरेल किंवा नाही हे सांगतील. ४) जिवंत भाषिक व्यवहाराशी ज्याचा प्रत्यक्ष संबंध असतो असा भाषेवर प्रभुत्व असणारा **जाणकार साहित्यिक** – हे नवनिर्मित शब्दांच्या यथोचिततेची ग्वाही देतील.

ब) सुबोध प्रशासनिक लेखनासाठी काही सूचना

वाचणाऱ्याला वाचायला व अर्थ समजायला सोपे जाईल असे लिहावे ही पहिली व महत्त्वाची सूचनां. वाचक कधीकधी श्रोताही असतो. अहवालाचे जाहिर वाचन सभेत होते. तेव्हा मजकूर जाहीरपणे वाचला गेला तरी समजला पाहिजे. इतर सर्व सूचना त्याला पूरक व उपकारक अशा आहेत. वाचकांकडून तुम्हांला हवा असलेला प्रतिसाद लवकर व नेमका मिळावा यासाठी तुमचे म्हणणे त्याला नीट समजायला हवे. 'वाचकाला सांभाळणे' सर्वांत महत्त्वाचे. म्हणूनच प्रशासन क्षेत्रात लिहिताना कोणासाठी लिहित आहोत व कशासाठी लिहित आहोत याचे भान सतत ठेवण्याला हवे. लिहिताना पाळायची पथ्ये अशी :

अनुक्रमणिका

१) जोडाक्षरे असलेले किंवा तीनपेक्षा अधिक अक्षरे असलेले शब्द शक्यतोवर अटळ तेव्हाच वापरा. हौस म्हणून किंवा डौल म्हणून वापरू नका. तेवढाच समर्पक असा दुसरा साधा शब्द माहित असेल तर तोच वापरा. नवा, बोजड शब्द वापरावाच लागला तर कंसात वर्णनात्मक अर्थ द्या किंवा मूळ इंग्रजी शब्द देवनागरीत द्या. कोशातील शब्द निवडताना तारतम्य बाळगा.

२) शक्य तेथे वाक्ये छोटी छोटी लिहा. पल्लेदार वाक्यांचा सोस नको. एका वाक्यात शक्यतोवर १५ ते २० शब्दच यावेत. कर्ता व क्रियापद यांच्यात जास्त अंतर नसावे. वाक्यात जास्त शब्द आले तर वा, आणि, पण, परंतु अशा शब्दांनी किंवा जर-तर, जेव्हा-तेव्हा, जो-तो अशा शब्दांनी छोटी छोटी दोन किंवा फार तर तीन पोत्वाक्ये करून मिश्र किंवा संयुक्त वाक्य करावे. मात्र असे कोणतेही पोटवाक्य १० ते १५ शब्दांहून मोठे होऊ देऊ नये. पोटवाक्यांचे संबंध गुंतागुंतीचे होणार नाहीत याची काळजी घ्यावी. जटिल, लांबलचक वाक्ये करण्याऐवजी जमेल तेथे कंसात छोटी वाक्ये टाका.

३) एका वाक्यात एकच विचार / कल्पना मांडावी. वाक्ये आपोआपाच छोटी, सुटसुटीत होतील. नवी कल्पना – नवे वाक्य, नवा विचार – नवे वाक्य असे धोरण ठेवावे.

४) परिच्छेद देखील छोटे छोटे करा. एका परिच्छेदात एकाच मुद्दा मांडा.

५) आधी काय ? मग काय ? हे भान ठेवा. परिच्छेदांचा क्रम महत्त्वानुसार ठेवा. महत्त्वाचा मुद्दा असलेल्या परिच्छेद प्रथम लिहा. शेवटी समारोपात तो पुन्हा यावा. शेवटचा मुद्दा हा ठसवणारा मुद्दा असतो.

६) आधी परिचित, मग अपरिचित हा क्रम ठेवावा. आधी नियम, मग अपवाद सांगावा. वाक्याची सुरुवात '... याखेरीजकरून' अशी नसावी. त्याऐवजी आधी काय हवे ते सांगून मग 'मात्र .... असे नसावे-नाही' अशी रचना असावी.

७) मजकुराच्या ओघात आलेल्या संख्या लहान म्हणजे हजारापर्यंतच्या असतील तर आकड्यात लिहिण्यास हरकत नाही, पण त्याहून मोठ्या संख्या अक्षरी लिहाव्यात. शून्ये मोजून हजार ही लाख ते ठरवण्याची वेळ वाचकावर येऊ नये. २७,४०,००० असे लिहू नका, सत्तावीस लाख चाळीस हजार असे लिहा.

८) वाचन सोपे जावे म्हणून विरामचिन्हांचा सुयोग्य वापर करा. अर्धविराम, स्वल्पविराम, अवतरणचिन्हे, प्रश्नचिन्हे यांचा योग्य वापर करून लिखाणाचा अर्थ स्पष्ट करा.

९) शुद्धलेखनाचे नियम पाळा. लिखाणाची पद्धत सर्वत्र सारखी असेल तर वाचकाला अर्थाचे आकलन सोयीचे जाते. ऱ्हस्व-दीर्घ , जोडाक्षरलेखन यांकडे नीट लक्ष दिले की वाचकाच्या मनाचा गोंधळ टळतो.

१०) लेखन नजरेला सुबक दिसेल असे करा. दोन शब्दांतील, दोन वाक्यांतील, दोन परीछेदांतील अंतर सुयोग्य ठेवा. मधली रिकामी पांढरी जागा देखील अर्थाकलनास मदत करीत असते हे लक्षात ठेवा.

अनुक्रमणिका

११) फार थोडक्यात लिहू नका, तपशील टाळू नका. वाचकाला गृहीत धरून चालू नका.

१२) आडवळणाने लिहू नका, थेट लिहा.

१३) संदिग्ध लिहू नका, मोघम लिहू नका, स्पष्ट लिहा. शक्य तेथे उदाहरणे द्या.

१४) गैरसमाजाला वाव राहू देऊ नका. गैरसमज होण्याचा संभव असेल तर तो आधीच समजून घेऊन उलगडा करा.

हे सर्व झाले चांगले लिहावे कसे याबाबत. आता एकदा लिहून झालेले लिखाण सुधारण्यासाठी काय करावे ?

१) जोडाक्षरयुक्त, मोठे बोजड शब्द बदलून सोपे साधे शब्द घातला येतात का ते पाहा व बदला.

२) मोठी वाक्ये छोटी कर्ता येत असल्यास छोटी करा.

३) अनावश्यक तपशील, पाल्हाळ शोधून काढा. अकारण पुनरावृत्ती असेल तर काढून टाका. लिखाण आटोपशीर करा. शब्दबंबाळपणा म्हणजे भारदस्तपणा नव्हे.

४) एखादा परिच्छेद फार मोठा झाला असेल तर त्याचे दोन परिच्छेद करा.

५) परिच्छेद संख्येने जास्त असतील तर त्यांना क्रमांक द्या.

६) लक्ष वेधण्यासाठी महत्त्वाच्या शब्दांखाली, वाक्यांखाली रेघा काढा. अधोरेखन करा.

चांगल्या प्रशासनिक लिखाणात कोणते गुण असावेत हे वर थोडक्यात सांगितले आहे. लेखनाचे विविध प्रकार, त्यांचे मायने इत्यादी तपशील येथे मुद्दामच टाळता आहे. एक गोष्ट मात्र येथे मुद्दाम स्पष्ट करायला हवी. विषयांच्या सोयीप्रमाणे थोडे नियमाविरुद्ध जाणेही क्षम्य आहे, पण त्याला योग्य पटण्याजोगे कारण मात्र असले पाहिजे. तसेज वरील नियम किंवा पथ्ये बरीचशी एकमेकांत मिसळलेली, गुंतलेली आहेत, ती तारतम्याने पाळायची आहेत.

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वाचकांचे भाषिक कौशल्य व सराव या गोष्टी उच्च दर्ज्याच्या असाव्यात अशी अपेक्षा ठेवू नका. मात्र त्याच वेळी त्यांना माणूस म्हणून पुरेपूर आदराने, सौजन्याने लेखा. त्यांना कमीही लेखू नका. लिखाणातील अतिबाळबोधपणाही प्रसंगी वाचकाला दुखवू शकतो; तसेच कोणत्याही नियमाचा फार बाऊ केल्यास लिखाणाच्या मूळ प्रयोजनालाच बाधा पोचू शकते हेही विसरता कामा नये.

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट एक

प्रशासनिक मराठीची पूर्वपरंपरा : कालखंडवार नमुने

यादवकाल (३ नमुने)

नमुनाक्रमांक-१

१. गी सुष संतु । स्वस्ति ओं । पसीमस –
२. मुद्रधीपती । स्त्री कोंकणा वक्री
३. वर्ती । केसी देवराय । महाप्रधा –
४. न भइर्जु सेणुई तसमिनी काले
५. प्रव्रतमने । सकु संवतु : ९३४ प्रधा –
६. वी संवसरे : अधीकु दीवे सुक्रे बौ –
७. लु । भइर्जुवें तथा बोडणा तथा नउ
८. कुवंली अधोर्यु प्रधानु । महलषु –
९. मीची वआण । लुनया कचली ज –

शिलाहार केशिदेव (प्रथम) याचा	संपा. तुळपुळे, १९६३
अक्षी शिलालेख	प्रा.को.ले. - ले. १-
शक ९३४ – इ.स.१०१२	पृ. ७

नमुनाक्रमांक-२

१. ओं ॥ स्वस्ति संवतु १०६६ रक्ताक्षी संवत्सरांतर्गनंत अश्विन
२. शुद्ध १ गुरुदिने अदयेह श्रीभूचरनाथ पादपंकजभ्रम –
३. र श्रीरत्नदेवः गुरुचरणाराधनतत्परः अंबासनाधिष्ठि –
४. त महामंडलेश्वर उदउदयादित्यदेवेन परमभक्त्या ना –
५. था कामतु सेलुग्रामीं ग २० तथा कामाख्ये भूमि ग १२
६. राडीए सालिवण दांडे आचीं निवर्तनें । सिंघणदेवां
७. जवलग्रामीं भुमी दत्त नाथपूजितेआ पुजारेआ ग १२
८. कुभेपलीं भूमि ग ५ तलिं मान्य बैल ३५ घाणआप्रति
९. तेलाडो १ हाटं प्रति कवडा १ पूलासरी १ मला १ जो फेडी
१०. लोपी तेआ योगिनींचा वज्रदंडु पडे ॥ बहुभिर्व्वसुधा भुक्ता
११. राजभिः सागरादिभिः । यस्य यस्य यदा भूमि : तस्य तस्य
१२. तदा फलम् ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेतु वसूधरा दत्तां षष्ठिं वर्ष –
१३. सहस्त्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ इति शुभं ॥

गंग (?) उदयादित्यदेव यांचा आंबे शिलालेख संपा. – तुळपुळे, १९६३

अनुक्रमणिका

शक १०६६ — इ.स.११४४ | प्रा.को.ले. - ले. ५ - पृ. ३४

नमुना क्रमांक-३

१. स्वस्ति स्त्री सकू १२०७
२. वर्षे प (पा) र्थिव सवछरे
३. आस्विनादौ अद्येह स्त्री —
४. मत्प्रौढप्रताप चक्रव
५. र्ति स्त्रीरामचंद्रदेव विजय —
६. राज्योदै तदपादपदुमोपजिवि स —
७. कलकर्णाधिप ..... हेमाडी पंडि ...
८. तो त बाइदेव दंडनायक । स्त्री पती प्रभुदेव —
९. ण नायक । रामचंद्रदेवें पंडिता —
१०. लोककर्माधिकारी — म्हणौ नि —
११. सियें सोडिले

यादव रामचंद्रदेव याचा पूर शिलालेख
शक १२०७ — इ.स.१२८५

संपा — तुळपुळे, १९६३,
प्रा. को. ले.- ले.३९-
पृ. २११

बहामनी काल (३ नमुने)

नमुना क्रमांक-१

तालीक

ई कौलनां अज रख्तरवाने खुदायवंद मलिक अजमअल अकरम मलिक तुजार हवालदार बंदरगै मुन मुस्तफाबाद व बाजे माहाल समत जुनर व प ॥ सुपे व सीरवळ व बारामती व + + + + बिजानेबु कुमाजी देसमुख व बाजे नि ॥ देसाई व मोकदमानि व सेटिये व माहाजनानी व रयानि व नफर साकिनानी प ॥ सुषासीरवळ बिदानद सु ॥ इहिदे खमसीन व समान मया बाबे कौलनामा ऐसा जे तुमचे बाबे जनाबाशी अलंपनाह काजी हसीब अज औलादी हजरती काजी मनसूर आरी बु मालूम केले जे विलायती बरे पडिली + + + + + + + + कौल म-हामती + + + + + + + + + + + + + मालुमाती खातिरेसी आणौउनू रेवाज बाला कौल सादर असे सुखें कीर्दी मामूर बे मुरवत होऊन करणे मोर्तब.

तेरीख ५

रमजानु.

अनुक्रमणिका

सुपे-देशपांडे घराणे	संपा. - राजवाडे, शके १८३७
इ.स. सुमारे १४४८	म.इ.सा. — खं. २० — ले. २
१३७० कार्तिक शुद्ध ७	पृ.२

नमुना क्रमांक-२

श्री

नकल

शके १५४२ रौद्र भाद्रपद शुद्ध ११ सोमे तंदिनी चाकणस्थली ब्रह्मसभे विद्यमान मु-हारभट ब्रंह्मे यास वासुदेवभट ब्रह्मे ईहि आत्मसुखे लिहुन दिले ऐसें जे तुंहमा अंहमा मध्ये पुस्तकांचा कळहो होता तो निवडला ऐसा जे तुमचि व आमचि पुस्तके पहिली तुमचि होति ते तुहिम घेतली व आमचि होति ते आंहिम घेतली आता तुहंमा आहंमा मध्ये अर्थाअर्थी संमधु नाहिं खंडलेयास अन्यथा करु तैं ब्रह्मसभे अन्याई बाबाजीपंत राजगुरू हस्ताक्षर

गोहि

विठल	बह्म वाजेरि
गोविंद	वासुदेवभट ब्रंह्मे
कृष्णराव नीळकंठ	कृष्णभट पुंडले

चाकण — ब्रह्मे घराणे	संपा. — राजवाडे, शके १८३४
इ.स. सुमारे १६२०	म.इ.सा. — खं. १५ — ले. ४३३ —
१५४२ भाद्रपद शुद्ध ११	पृ. ४६७.

नमुना क्रमांक-३

सिधेश्वरू :

श्री सके १५४४ रुधीरोद्‌गारी स्वत्छरे वैषाख सुदी पंचमी शुक्रवार ते दीसी राजश्री बाबदेभट जोशी धर्मादीकारणी कसबे सुपे यासि सीतोजी गोलाडा अंतोजी गोलडा लीहून दीधले ऐसे जे आपण बहुत दुकाळाकरीता तुटलो तरी आपणास खावयासी नाही आपला जीउ राखीला पाहिजे हमणउनु तुहमास आपली खुसीने आपला घरवाडा नजीक पार चीरेबंदी बैसकी केसो + + कुत पुर्व आग्नेसी आकारा व दक्षणेकडे हीरवे माली तो जागा आपला तो तुह्मास वीकत दीधला असे तुह्मापासून आपण घेतले होन अडीचा व गला जोरी बाबेती दौलत भागलभेरी मणे टके ६३ ॥ साडे तीन दर मणे टके ८ नीष व भात मण टके ६ १ ॥ दीढ दर मणे

अनुक्रमणिका

टके ४ ।।।. पावणे पाच एकूण टके व पासोडी अर्ध जुनी येक ऐसे घेऊन वाडा व घरठाण तुहमास दीधले असे आपला कोण्ही वौसीचा उभा राहिला त्यास गाली असे आपण दुकळात जीउ वाचावाया अनांकारणे आत्मखुसीने दीधला असे तुहमी खुसी घरवाडा बांधणे सुखे असणे हे लिहीले सही.

गोही

गोमाजी बीन कुमाजी	आकोजी गोळाडा
माहाजन क ।। सुपे	क ।। म ।।
जाउ माली घोडी मळकर	बाळ माळी बाखकर
	हे रतनोच्या गु ।। दिधले

हा सबंध लेख बाळबोधीत लिहिला आहे व येथे ऱ्हस्वदीर्घ जसेचे तसे दिले आहे.
त्यावरून तत्कालीन रूपे कळून येतील.

सुपे-देशपांडे घराणे	संपा. - राजवाडे, शके १८३७
इ.स. सुमारे १६२२	म.इ.सा. — खंड. - २० — ले. ४ -
१५४४ वैशाख शुद्ध ५	पृ.३

शिवकाल (५ नमुने)

नमुना क्रमांक-१

श्री मार्तंड भैरव

('प्रतिपच्चन्द्र' हा शिवाजीचा अष्टकोनी शिक्का)

ई कौलुनामा अजरख्तखाने राजेश्री सिवाजी राजे दामदौलत

हु ता ।।	परस दरणा बिन राघ दरणा गुरव पुजारा स्थानक — श्री मुकाम मौजे
श्री शिवन	जेजुरी प ।। पुणा बिदानद सु ।। अर्बा खमसैन अलफ बादे
रपतिहर्ष	कौलुनामा यैसा जे मु ।। हुजूर येउनु मालुम केले जे संतोबा गुरव
निदान साम	मौजे मजकूर यामधे व आपणामध्ये मिरासीजा गरणसा होता
राजमति म	यावरी आपला व सतोवाचा निवाडा करून मातुश्री — साहेबी
त प्रधान[१]	आपणास कौलु दिधला आहे तरी साहेबी त्याच कौलुप्रमाणे
	आपला कौलु दिधला पाहिजे म्हणौउनु मालुम केले बराये

मालुमाती खातिरेसी आणउनु तुज मातुश्री — साहेबी कौलु सन सलासाकारणे दिधला आहे तेणेचप्रमाणे साहेबाचाहि कौलु असे कोण्हे बाबे तसुम आदेशा न करणे कौलु असे प ।। हुजूर र ।। येसाजी सरखवास

२	मर्या
तेरीख २७	देयंविरा
साबान	जते

अनुक्रमणिका

१. दोन ओळीनंतरच वाटोळा शिक्का आहे.
२. हे पत्राचे मागे आहे.

जेजुरी – पुणे, पेशवे घराणे
श.१५७५ – इ.स. १६५३
(१ व २ या टीपा संपादकांच्या)

(संशो. मुजुमदार गं.ना.) १९३०
शि. च. सा. – खं. – २ – ले.१३९–
पृ. १७१.

नमुना क्रमांक-२

श्री वरदमूर्तिर्जयति

संरजामी छ रबिलाखर, सु ॥ इहिदे सितैन अलफ.

राजश्री निळोपंत मजमुदार यास वतनीचा कारभार करावयास ठेविले. माहोलीपासून भीमगडपावेतों व इंदपूर, पुणें, चाकण कदीम वतनीचा कारभार करावा. यासी, पंडित म ॥ इलेनें साहेबासी अर्ज केला कीं : आजी कामाचे दिवस आहेत. वतनीचा कारभार आणिक कोण्हास सांगावा. आपण बराबरी येऊन दाहा लोक कामें करितील तैसी करून देऊन गड घेणें पडिले तरी घेऊन देऊन. ऐसा अर्ज केला. त्यास साहेबीं उत्तर दिधलें की : वतनीं राहाणें. येथे तुह्मांस बकशीस इमारतीस पैके पावतील त्यास दर साडे होन २ दोनीप्रमाणें पावतील. ऐसे साहेब बोलीलीयावरी पंडित म ॥ आले बोलिले कीं : जरी वतनीचेंहि काम थोर आहे तरी बहुत बरे. एकाने सिद्ध संरक्षण करावे. एकाने साध्य करावें. दोन्ही कामें साहेब बराबरीनें मानिताती तरी आपण वतनीं राहोन. परंतु इमारतीचे पैके पाववून बकशीस घेणार नाही. मोरोपंत त्रिंबक व शिवनेर येथे पाठविले आहेत ते गड घेतील व मुळूक घेतील, कामे करितील. साहेब थोर कामास जाताती तें काम श्रीचे कृपेनें होऊन येईल. त्यास राजश्री मोरोपंतास मेहेरबानीनें पंचवीस फुले दिधली तरी आहमांसही वीस फुलें द्यावी. ऐसा साहेबी निश्चय केला पाहिजे. त्यावरी साहेबी ऐसाच तह दिधला की : वतनी राहोन कारभार करावा. इमारतीचे पैके पाववून बकशीस न घ्यावें. राजश्री मोरोपंत काम करितील, गड घेतील, पैकी मि (ळ) वितील, सुरगिरीचा प्रयत्न करून घेतील. त्यास मेहेरबान होऊन, पेशवे आहेत याकरितां पंचवीस फुलें दिधलीं तरी, तुहमास मजमूच्या काईदियानें, वतनीचें काम ते काम बराबरी ऐसें समजोन, त्यास द्यावी तेंच बख्शिं तुम्हासहि २० वीस फुलें पाठवावी. या हिसेबा (नें) जैसे त्यास पावेल तैसे तुह्मांस देऊन. ऐसा साहेबीं निश्चय करून पंडित म ॥ ईलेस वतनीचा कारभार करावयास ठेविले असे. पंडित म ॥ ईलेनेही सदरहूप्रमाणे मान्य केले असे. मोर्तब सूद (मर्यादेयं विराजते)

कित्ता एक. रदबदल राजश्री निळोपंतीं केली की -

साहेब वतनी कारभारस ठेवीत आहेत. यास, कोण्ही कैसा वर्तेल, कोण्ही कैसा वर्ते. यास, आपणास जे गोष्टी दखल होईल ते गोष्टीची वाजीखुसी करून. जे दाखल नव्हे आणि साहेबास कळेल ते ते साहेबी आपणांस सांगावी. आपण वाजीखुसी करून. परंतु लोक गैरमाकुल आप्तांस नकळत वर्तले तरी त्याची बदलामी आपणावरी न ठेवावी. आपण खुतुत गैरमाकुल सहसा वर्तणार नाही. कारभारमुळें दाहां लोकांसी बरें वाईट

बोलावें लागत आहे. एखादियानें लटकेंच काहीं सांगितलें तरी ते गोष्टीची बरी चौकशी करावी. सांगितलियावरूनच मनांत गैरमेहेरबानी न धरावी. वाजी खुसी करिता नेमस्त खुतुत तमा आढळीली तरी मग जे नामेहेरबानी करणें ते करावी. लोक गैरमाकुल वर्तले तरी जो जैसें करील तैसा तो पावेल. त्याची बदलामी आपणावरी नाही. येणेंप्रमाणें साहेबीं मान्य केले असे. मोर्तब सूद. (मार्यादेयं)

(विराजते)

कित्ता एक. रदबदल कीं वतनीचा कारभार साहेबीं आपणास सांगितला आहे. यासी, काय गैरमाकुल कारभार होईल त्याची मुनसी फी साहेबीं करावी, किंवा आह्मावरी टाकावी. र ॥ अनाजीपंताचे सांभाळी न करावी. ऐसे बोलिलियावरी साहेबीं मान्य केलें असे. मोर्तब सूद. (मार्यादेयं)

(विराजते)

कित्ता एक कलम. पंडित म ॥ इलेने अर्ज केला कीं : आपण कारभार करणें तो ऐसा करून कीं जैसा आपले घारींचा खुतुत कारभार. जयान फायडा समजोन करिजेत आहे (त) तैसा करून साहेबीं मेहेरबानी मात्र असो द्यावी. मोर्तब सूद.

(मार्यादेयं)
(विराजते)

येणेप्रमाणें सदरहू कलमांचा तह साहेबीं दिधला असे. मोर्तब सूद.

(मार्यादेयं)
(विराजते)

श्रीमंत गगनबावडेकर पंत अमात्य
यांचे दप्तर
इ.स. १६६०

संपा. — राजवाडे, १९०३,
म.इ.सा. - खं. ८ — ले. १०

नमुना क्रमांक-७

('प्रतिपाच्चंद्र' हा शिवाजीचा शिक्का)

कौलनामा अज रख्तखाने राजश्री शिवाजीराजे साहेब दामदौलतहू त ॥ मशहुरल अनाम दत्ताजी बिन केशवजी नाईक पिसाल देसमुख प ॥ वाई बिदानद के सुहूर सन सबैन अलफ बाडे कौलनामा यैसा जे तुमचे मुतालिक केदार्जी सुरो येऊन अर्ज केला जे केशवजी नाईक कदीम साहेबाचा दस्तगीर तैसेच त्यामागे हाली दाताजी त्यांचा पुत्र साहेबांचे पायांची बहुत उमेद धरीतात यैसे असता दताजी केशवजी याचे वारीसदार व गंगाजी व दाताजी याची पाटी प ॥ मजकूरचे सुबेदार व कारकून राखतात आणि दताजी केशवजीचे मुतालिकास दस्त करून ठेऊन देसमुखीस कुसूर केला आहे तरी साहेबी दो गोष्टीने दाताजी केशाव्जीची पाटी राखिली पाहिजे की आपणापासून येक भले माणूस प ।। मजकूरचे सुबेदारांपासी पाठऊन त्यासी माकुल करावें

अनुक्रमणिका

की गंगाजी व दाताजी यांची पाटी न राखणें ते पहिलेपासून जें खात आले आहेत तेणेप्रमाणें खाऊन हालखुद राहती तें करणें आणि दाताजी केशवजीची देशमुखी चालत आली आहे तैसी बिलाकुसुर चालवणे (अैं) से जरी न करा तरी दताजी केशवजी दावा करील विलायेतीस (तसदी ?) देईल मुलक ओस पडेल मग आम्हास बोल नाही येश्या गोष्टी बोलोन दाटदपटे देऊन (हेजिबा) हेजिबी आपले पारपत्य होये ते केले पाहिजे जरी या गोष्टी ते नाइकोन पारपत्य न करीत तरी दाताजी केशवजीस साहेबी आपले मुलका (त) हरएक जागा राहावया जागा दिल्हा (पाहिजे) म्हणजे दाहा वीस घोडी करून शर्तीनसी दावा करून प ॥ म ॥ विलातीस आजार देऊन लुटून नागऊन कळेल तो इलाज करून आपले पारपत्य करून घेतील यैस्या दो गोष्टीने साहेबी मदत केलिया साहेबाचे सेवेसी पेसकसी होनु प ॥ २००० दोन्ही हजार उसुल चौ साला हर साला होन प ॥ ५०० प्रमाणे देऊन तरी येविसी कौल मरहमत जाला पाहिजे म्हणून अर्ज केला तरी सदरहू अर्ज मनास आणून तुम्हास ये बाबे कौल मरहमत केला असे तुमचे बाबे प ॥ मजकुरास सुबेदार व कारकुणासी रदबदल करून खटपट कराया भले माणूस हेजीब पाठऊन त्या हाती सागोन पाठऊन की दताजी केशवजीचे वारीसदार गंगाजी व दाताजी याची पाटी तुम्ही राखता यात फायीदा नाही येणेकरून मुलकास आजार पावेल तरी यैसे न करणे जेणेप्रमाणे पेश्जी पासून चालत आलें आहेत. तेणेंप्रमाणे दताजी केशवजीची देशमुखी बिलाकुसूर चालवणे मुतालिकास कैद केले आहे ते सोडून देणे वस्तभाव घोडी जे घेतले असेल ते परतोन देणे गंगाजी व दाताजी वारीसदार पहिलेपासून जे खात आले आहेत ते खाऊन हालखद राहेत ते करणे कुसूर होव न्डणे यैश्या दाटपटीच्या गोष्टी हेजिबा हाती करऊन तुमचे पारपात्य होये ते करून जरी या गोष्टी सुबेदार व कारकून नाइकेत आणि पारपत्य न करीत तरी मग तुम्ही आमचे विलायेतीस हर येक जागा येऊन सुखे असणे आणि दाहावीस स्वार फावतील तितके करून शर्तीनसी दावादरवडा करून प ॥ मजकूर विलायातीस आजार देवइल तैसा देऊन आपले पारपत्य होऊन ये ते करणे सदरहू दोन्ही गोष्टीने आम्ही तुमची पाठी राखावी या बदल पेश्कसी होनु पादशाही २००० दो नी हजार उसुल ४ च्यार साला इ ॥ साल मजकूर सन सबैन पासून हर साला होन प ॥ ५०० पाचशे प्रमाणे चौ वर्षांनी होनु दोनी हजार द्यावे म्हणून केदार्जी सुरो तुमचे मुतालीकानी कतबा लेहून दिल्हा असे तेणे प्रमाणे पेसकसीचा उसूल त ॥ जाउलीचे सुबा करणे येविसी कौल असे छ ४[१] रविलौक्ल तुमचे वारिसदारास आसीरा नसे ये बाबे कौल आसे मो[२] र्तब सुद म[३] र्या । देयंविरा । जते ।

रुजु सुरु
निवीस
सुरु सुद

१,२ अक्षर वेगवेगळे
३ जोडावर हा शिक्का आहे.

ओझर्डे – पिसाळ देशमुख घराणे
श. १५९१ – इ.स. १६६९
(टीपा संपादकांच्या)

(संशो.जोशी.शं.ना.), १९३०
शि.च.सा. – खं.२ – ले.२६९ –
पृ. २६५.

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक-१४

श्रीशंकर प्रसन्न

मशहुरल हजरत राजश्री जिवाजी विनायक सुबेदार व कारकून सुबे मामले प्रभावळी प्रती राजश्री जिवाजी राजे दंडवत सुहुरसन खमस सबैन व अलफ दौलतखान व दरिया सारंग यांसी ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे यांनी वाराता सुबे मजकुरावरी दिधल्या. त्यांस तुह्मीं कांहीं पावले नाहीन, हमणोन कळों आले. त्यावरून अजब वाटलें कीं ऐसे नादान थोडे असतील ! ! ! तुह्मांस समजलें असेल कीं याला ऐवज कोठें तरी ऐवज खजाना रसद पाठविलीया मजरा होईल ह्मणत असाल. तरी पद्मदुर्ग हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुह्मीं ऐवज न पाववून, आरमार खोळंबून पाडाल । एवढी हरामखोरी तुहमी कराल. आणि रसद पाठवून मजरा करुं ह्मणाल, त्यावरी साहेब रिझतील कीं काय ? हे गोष्ट घडायाची तऱ्ही होय न कळे कीं हबशियांनी काही देऊन आपले चाकर तुह्माला केले असतील. त्याकरिता ऐसी बुद्धी केली असेल । तरी ऐशा चाकरांस ठीकेठीक केले पाहिजेत । ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करू पाहतो ? याउपरि तऱ्ही त्यांला ऐवज व मला राजश्री मोरोपंतिं देविला असे तो देवीतील. तो खजाना रसद पावलीयाहून अधिक जाणून तेणेप्रमाणें आदा करणें की तुमची फिर्याद न करीत व त्यांचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पद्मदुर्गाचे मदतीस राहात तें करणें. याउपरि बोभाट आलियाउपरि तुमचा मुलाहिजा करणार नाही. गनीमाचे चाकर गनीम जालेस, ऐसें जाणून बारा नतीजा तुह्मास पावेल. ताकीद असे. रवाना छ २ जिलकाद.

श्रीमंत गगनबावडेकर पंत अमात्य
यांचे दप्तर
इ.स. १६७५

संपा. – राजवाडे, १९०३,
म.इ.सा. - खं. ८ – ले. ३१

नमुना क्रमांक-१५

श्री

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक ६ सिधार्थी नाम संवत्सरे भाद्रपद बहुल पंचमी रावेवासरे क्षत्रिय कुलावंस श्रीराजा शिवछत्रपती यांनी राजश्रीत्र्यंबक (शि.[१]) गोपाल देशाधीकारी त ॥ पुणा यासि आज्ञा केली यैसी जे मौजे तुलापूरकर ब्राह्मण येउनु विहित केले कीं आपणास इनाम वृत्ती पुरातन चालिल्या आहेती स्वामिच्याही सनदा आहेती तेणेप्रमाणे चालतच आहेती यंदा नव्या सांदा आणणे म्हणून गतवर्षापासून कारकुनानी खलेल केले आसे त्यांस ताकीद पाहिजे म्हणून तरी याच्या वृत्ती इनाम जेणेप्रमाणे दुबाले आसेति आणि चालत आहेती पलाकडील साल ता भोगवटाप्रमाणे आताहि चालवणे गतवर्षी व यंदा कारण खल केलें असेल ते काही न करणे जैसे चालत आले असे तैसेच पुढेही चालवणें ताकीद असे लेखनालंकार[२] 'मर्या । देयं विरा । जते ।' (असा तीन ओळींचा शिक्का).

अनुक्रमणिका

र ॥ छ १७ मास भाद्रपद वद्य ५ सुरु सुद

१ ('श्री शिवाराजे । न्द्र हर्षानिदान । त्र्य ॥ बकसुत मोरेश्वर । मुख्य प्रधान ।') अशा चार ओळींचा लंब वर्तुळ शिक्का. २ अक्षर वेगळें.

तुलापूर – पुणे, ब्राह्मणमंडळी
शं. १६०१,
इ.स. १६७९
(टीप संशोधकांची)

संशो. – पटवर्धन पां. न., १९३०
शि.च.सा. - खं. २ – ले. १४५

शिवकालोत्तर मराठी अंमलाचा काल (५ नमुने)

नमुना क्रमांक – २

श्री

तालेकची तारीक

राजश्री संताजी घोरपडे गोसावी यासी

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्नो । रामचंद्र नीलकंठ आमात्य आसीर्वाद. सु ॥ सलास तिसैन आलफ राजश्री छत्रपति स्वामी कर्नाटकांत जाते समई तुम्हास या प्रांत ठेऊन गेले. त्या समई इकडे गनिमाची धाधुम बहुत होऊन कुल देश दुर्गे हस्तगत केली होती ते गेली. राज्यामध्ये काही आर्थ उरला नाही. कुल म्हराठीयांनी इमाना खता करून गनिमाकडे गेले. परंतु तुम्ही इमान खता न करिता राजश्री पायासी बहुतच एकनिष्ठ धरून जमाव करून सेख निज्याम व सर्ज्याखान व रणमस्तखान व ज्यानसरखान यैसे उमदे व वजीर बुडविले जागजागा गनिमास कोटगा घालून नस्तनाबूत केले आणि देश सोडविला. राज सवरक्षणासे प्रसंगास असाधारण श्रम केले. आवरंगजेबास दहशत लाविली. पुढही कितेक स्वामी कार्याचे ठायी हिमत धरिता. या करीता तुम्हावर राजश्री स्वामी संतोष होऊन मामले मिरज कार्याती बेवीस येथील देशमुख होते ते नस्तानाबूद जाहाले. त्याचे व वंसी कोणी नाही. त्याचे मुतालिक होते ते बोलाऊन देशमुखी वतन खाट होते. तेही दुरबुधी धरून गानिमासी मिळोन फिसालत केली. येकनिष्ठ धरून इकडे येऊन भेटले नाहीत. म्हणोन त्याची देशमुखी दूर करून आजरामरामत देशमुखी मामले मारवी आवलाद वतन करून दिल्हे आसे. पुत्रपोत्री चालऊन देशमुखीचा हक्क लाजिमा व इनामत व इसाफ्तीचे गाव सालाबाद पहले देशमुखास चालले आसतीलतेणे प्रो । खाऊन वतनाचा मामला वालऊन सुखरुप राहणे. तुम्हास देशमुखी नूतन करून आजरामराहमत दिल्ही म्हणोन सेरणी तुमचे माथा व्होन पातशाई ५००० पाच हजार करार केले आसत. याचा वसूल हुजूर घेतला छ २४ जिलकाद प्र. ॥ हुजूर.

कोल्हापूर दप्तर
श. १६१४ - इ.स. १६९२

संपा. – बोबरेकर – शिंदे, १९७१
को.इ.सा. - ले. १

नमुना क्रमांक-७

अनुक्रमणिका

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ७० रक्ताक्षी नाम संवत्सर चैत्र बहुल दशमी भौमवासरे क्षत्रिय कुलावंस श्री राजा शंभु छत्रपती स्वामी यांनी रा। व्यंकटाद्री चौडो उपनाम विभूते गोत्र काश्यप सूत्र आश्वालये न देश कुलकर्णी व नाडगौडा कर्यात नूल प्रांत आजरे यासी दिल्हे इनामपत्र ऐसेजे. तुम्हाविसी राजश्री निंबाजी जाधव नामजाद किले भुदरगड याणी करवीरचे मुकामी स्वामिसनिध विनंती केली की कार्यात मजकुरी गावगना इनाम देऊन पूर्वी थोरले महाराज कैलासवासी यांनी पत्रे करून दिल्ही होती. त्याप्रमाणे भोगवटा चालत आहे. परंतु पुरवील पत्रे होती ती हाली वालवी लागोन जाया जाहली. यास्तव माहाराजानी कृपा करोन भोगवटीयास नूतन पत्र करून दिल्ही पाहिजेत म्हणऊन. त्यजवरून मनास आणिता तुम्ही वतनदार एकनिष्ठ सेवक परंपरागत सेवा करीत आला व जीर्णपत्रे जाया जाहाल्याली हुजूर आणून दाखविली. त्यावरून स्वामी, तुम्हावरी कृपाळू होऊन जीर्ण पत्राप्रमाणे जमीन माबाल मादी गाव सिरास्ते बरहुकुम करार करून दिल्ही असे. बीत ॥

संपा – पवार, १९७०

इ.स. १७४४ — ता.का. खं. २-ले, १९०.

नमुना क्रमांक-८

श्री गणपती

श्रीमंत महाराज राजश्री — छत्रपती स्वामीचे शेवेसी

विनंती शेवक रघुनाथराव नीलकंठ कृतानेक विज्ञापना. येथील वर्तमान भाद्रपद सुद्ध द्वादासी पावेतो स्वामीचे कृपावलोकने येथास्थित असे. विज्ञप्ती. स्वामी याणी आज्ञापत्र सादर केले ते मस्तकी वंदून सनाथ जालों. पत्री आज्ञा मौजे बोरगावच्या ठाण्यातून सरकार तालुक्यास उपसर्ग फार जाला. सबब मौजे मजकूरचे ठाणे घेतले असे. त्यास तुम्हाकडून ठाणे मजकुरास उपसर्ग लागू नये म्हणौन आज्ञा. त्यास स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे आम्हांकडून उपसर्ग होणार नाही. व आकिवाट व बस्तवाडची लावणी आल्यास सरकारातून उपसर्ग लागेल. त्यास पेशजी श्रीमंतानी कारकून पाठवून थोडी बहुत लावणी केली असे. आम्ही स्वामीचे आज्ञेबाहेर नाही. निरंतर आज्ञापत्री सेवकाचा सांभाल करावया धणी समर्थ आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ती.
पौ। छ १३ रमजान.

कोल्हापूर दप्तर — संपा. – खोबरेकर – शिंदे, १९७१.
श. १७०५ – इ.स. १७८३ — को.इ.सा. ले. ५०

नमुना क्रमांक-११

श्री म्हाळसाकांत

चंद्र १० माहे जमादिलावल

(शिक्का)
राजश्री रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा गोसावी यांस

अनुक्रमणिका

सकलगुणालंकरण अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित यशवंतराव होळकर रामराम विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकिय कुशल लिहित असावे विशेष. आपण चंद्र हे २९ माहे रबिलाखरचें पत्र पाठविलें ते चंद्र ३ माहे जमादिलावलला पावून लेखनार्थ अवगत जाला. पुणीयाचे मुक्कामीं राजश्री श्रीधर लक्षमण व कृष्णराव यादव यांसी आपलीं बोलणीं इंग्रज प्रकरणीं जालीं कीं, त्यांची पसार स्वराज्यंत होऊं न द्यावी, या गोष्टीस आम्ही सर्व प्रकारे अनुकूल, त्यावरून उभयतांनी आमचि खातरजमा केली, व आपलीं पत्रेंही याच अन्वयें येत गेलीं, तेव्हां आम्ही बाहेर निघोन राजश्री दौलतराव शिंदे यांची भेट घेऊन तुम्हांकडील जाबसाल उगवून पाठविले कांही तथा राहिली नाही. इंग्रजांनी नगरचा किल्ला घेतला, आम्हीही उभयतां सडे होऊन मुकाबिल्यास गेलों. या प्रसंगीं तुमचें येणें घडावें. हिंदुधर्म सर्वांनी मिळून राखावा, स्वराज्यांतून त्यांजला काढावें, हें सर्वोपरी चांगलें आहे म्हणून लिहिलें, ऐशियासि, आम्ही पुणियाचे मुक्कामीं उभयतांशीं बोललों त्याप्रमाणें औरंगाबादेस येऊन आपल्यास पत्रें पाठविलीं. नमूद होण्यास कसर ठेविली नसतां आपण इकडील जाबसाल उगवून न पाठवितां आम्हांस माघारे चांदवडाकडे जावायाविशी लिहिले; तेव्हा सर्वप्रकारे आपली मर्जी. दरकार लाचार होऊन माघारें गेलों. सहा महिने आजपर्यंत खर्चाखालीं किती आलों, अद्याप आमचे जबसाल वांटणी संबंधे निर्वेध आम्हांस प्राप्त व्हावे असे उगवले नाहीत. याजमुळे राजश्री मल्हार शामजी आदि करून मंडळीची रवानगी केली, ते पावून सविस्तर बोललेच असतील. आम्हांकडील जाबसाल उगवल्यानंतर मसाल्तीस सिद्धच आहो. मशारनिल्हेची रवानगी केल्यानंतर विचार तुमचे करून भिकणगाव नजीक आलों. त्यांचे उत्तराची मारगप्रतीक्षा करीत असों. आजपर्यंत जाबसाल उगवले असते तर इतकी लबाडी कशास पडती. आम्ही आपल्याकडून ल्याहयावयास कमी केली नाही. अद्यापिही सर्व प्रकारें अनुकूल आहों. वाटणी संबंधे जाबसालाचा मात्र गुंता आहे. फक्त चंद्र ५ जमादिलावल सन १२ २३ बहुत काय लिहिणे ही विनंती.

मोर्तब सुद.

नागपूरकर भोसले दप्तर, कर. ७७ — संपा. — सरदेसाई आणि इतर

श. १७२५ — इ.स. १८०३ — ऐ.प. — ले. ४१७

नमुना क्रमांक-१२

श्री रामचंद्र *

श्री सीतारा

मचरण राम

चंद्र निळकं

ठ शरण

आज्ञापत्र समस्त धुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजश्री सुबराव पंडित अमात्य हुकुमतपन्हा ता कमाविसदार मौजे मसूर ता एडापाटण सु ॥ अशर मयातैन व उलफ येसजी बिन रामजी सालोखे याणी हुजूर किले गगनगडचे मुकामी येऊन अर्ज केला जे आपण कुटुंबक, बहुत दिवसी साहेब चाकरी शेवा करीत आलो. पुढेही उमेदीने करणार. ऐसीयांसी साहेबी काही इनाम जमीन देऊन चालवावे म्हणौन त्याजवरून सालोख मार याजवरी कृपालू होऊन याचे चालवणे आवश्यक जानौन चाकरीवर नजर देऊन मौजे मारपैकी नवकीर्द

पडपैकी सालोख मार बावा याचे लेकरालेकरी अणभवील. याचे दुमाला करून चालवीत जाणे. प्रती वर्ष नवीन सनदेचा आक्षेप न करितां या पत्राची प्रती लोहोन घेऊन असल पत्र भोगवटीयासी परतोनी देणे. जाणिजे छ ७ महिने रमजान.
* निदेश समक्ष.

लेखना
वधी मु
द्रा

बार सुरु. सुद्र बार.

---

* 'रामचंद्र' व 'निदेश समक्ष' ही वेगळ्या हस्ताक्षरात.

कोल्हापूर दप्तर, संपा. — खोबरेकर — शिंदे, १९७१.
श. १७३१ — इ.स. १८०९ को.इ.सा. ले. ११६

स्वातंत्र्यपूर्व इंग्रज आमलाचा काल (८ नमुने)

नमुना क्रमांक-२

श्री
मुंबईची हैंदशाळा शाळापुस्तकमंडळी
ग्रंथांची भाषांतरे किंवा नवीन ग्रंथ करणारांस
बक्षिसाविषयीचें —
प्रसिद्धि पत्र

१. ही मंडळी सर्वास विदित करित्ये कीं जो कोणी बाळबोधग्रंथ अथवा प्रौढग्रंथ यांची मराठी किंवा गुजराथी बोलींत चांगली भाषांतरे करून आणील अथवा या दोहोंभाषांत मान्य पडे असा आपल्ये कल्पनेने नवीन ग्रंथ रचील किंवा पुढे सांगितले प्रकारचे ग्रंथ हिंदुस्थानी भाषेंत करील त्यास बक्षीस देण्याविषयीं गवरनर कौंशल यांहीं उदार होऊन या मंडळीस समर्थ केले आहे.

२. बक्षीस देण्याचा प्रकार असा आहे कीं बाळबोधग्रंथांची भाषांतरें करणारांस अथवा नवीन बाळबोध ग्रंथाचे करणारांस शंभर रुपयांपासून चारशे रुपये पर्यंत प्रतिपुस्तकीं बक्षीस मिळेल आणि प्रौढ ग्रंथांचीं भाषांतरें करणारांस अथवा नवीन प्रौढग्रंथांचे करणारांस दोन हजार रुपयांपासून पांच हजार रुपये पर्यंत बक्षीस मिळेल.

३. जो कोणी फार चांगला ग्रंथ करून आणील तो पाहून या मंडळीस दिसेल कीं या ग्रंथ करणारास पाच हजारांपेक्षा अधिक बक्षीस असावें तर तें त्यास द्यावयासाठीं गवरनर कौशल यांस शिफारस केली जाईल.

४. जा विषयांवर नवीन ग्रंथ असावे अथवा जा पुस्तकांची भाषांतरें पाहिजेत तें या प्रसिद्धिपत्राचे शेवटीं सांगीतलें आहे. जा देशीचें लोकांची भाशा मराठी किंवा गुजराथी आहे त्या देशामध्येंच बहुतकरून ही मंडळी विद्याशिक्षेविषयीं उद्योग करणार म्हणून मुख्य पुस्तकें पाहिजेत तीं या दोहों भाषांत विशेष असावीं.

५. या देशीं हिंदुस्थानी भाषेचे पुस्तकांचे वाचणार थोडके आणि त्या भाषेत छापलेले ग्रंथ पुष्कळ आहेत व आणिखी लागल्यास कलकत्याहून आणवितां येतील म्हणून नेमलेल्ये पुस्तकांचे मात्र भाषांतर हिंदुस्थानी बोलींत पाहिजे. जर कोणी हे देश व या देशांतील लोक व यांच्या चाली हें सर्व मनांत धरून कथारूप किंवा कसाही उपयोगी नवा ग्रंथ नवा इंग्रेजी करील तर त्यांचे भाषांतर करावयासाठी ही मंडळी त्या ग्रंथास स्वीकारील. आणि इंग्रेजी भाषेच्या पुस्तकांचे भाषांतर जे करितील त्यातहीं हें लक्ष्यात ठेवावें — कि — या देशांतील लोकांचे चालीस व समजुतीस जसें नीट येईल तसें कोठेंकोठें मूळ ग्रंथ थोडा थोडा फिरवून अर्थ संपूर्ण असें केलें पाहिजे.

६. भाषांतर करावयासाठीं जी पुस्तकें व नवीन ग्रंथ करावयासाठीं जे विषय नेमीले आहेत त्यावाचून दुसरे ग्रंथ नकरावे असा नियम ही मंडळी करीत नाहीं — तर यामध्ये नेमिले नाहींत-असे ग्रंथ योजून त्यांविषयीं जो श्रम घ्यावयास इच्छील — त्याणें ते ग्रंथ या मंडळीस पसंद पडतील किंवा नाहीं हे समजावयासाठी अगोदर या मंडळीचे सकात्री म्हणजे आज्ञालेखक यांस त्या पुस्तकांविषयीं लिहून पाठवावें : नेमिलेल्या पुस्तकांवाचून दुसऱ्या पुस्तकांची गरज लागल्यास ही मंडळी प्रसिद्धि पत्र लिहून वारंवार प्रकट कातील.

७. परस्पर इसेस पडून एक ग्रंथ अनेकानी आरंभावा हें या मंडळीस बरें आहे परंतु जो ग्रंथ करून या मंडळीस सहाय व्हावयास इच्छील त्याचा पैका श्रम व वेळ व्यर्थ न जावा यासाठी प्रथम त्यानें ग्रंथाचे नांव व कोणत्ये भाषेंत करणार ते व किती दिवसांनी समाप्त होईल या नेमाचा लेख सकत्रीस पाठवावा. ते त्याचा लेखनार्थ पाहून ग्रंथ करावा किंवा न करावा हें त्यास उपदेशितील. आणि इरेनें एक्या प्रकरणीं दोघेचौघे ग्रंथ करावयास सिद्ध होतील तर त्या सर्वांस तें वर्तमान कळवून सकत्री योग्य अवधी नेमून देतील त्या अवधीस ग्रंथ आणिले असतं परीक्षा होऊन जाचा उत्तम ठरेल त्यास बक्षीस मिळेल. जी पुस्तकें दुर्मीळ आहेत त्यांची भाषांतरें कोणी केलीं असतं तीं भाषांतरें आणि मूळ पुस्तकें हीं दोन्ही बरोबरच त्यांणी सकत्रीकडे पाठवावीं —कारण — मूळग्रंथांशी मिळवून पाहिलीं पाहिजेत-म्हणून.

८. कोणाताही ग्रंथ या मंडळीकडे येईल त्याचा विचार करून ही मंडळी त्याजवर जे सांगेल अथवा जें बक्षीस ठरवील तेच खचीत होईल — ग्रंथ पसंद झाला म्हणजे तो जर मराठी किंवा गुजराथी भाषेत असेल तर त्याच्या करणारानें त्याची एक साफ प्रत बाळब्द लिपीत लिहून या मंडळीस द्यावी. हिंदुस्थानी भाषेंत असला तर बाळबद अथवा पारशी लिपींत लिहून द्यावी पुढें ते पुस्तक छापेल किंवा नहीं हे मंडळीच्या ईच्छेवर आहे.

९. जा तिहीं बोल्यामध्यें ग्रंथाची भाषांतरें अथवा नवीन ग्रंथ करावयास सांगितले आहेत त्यांत जी देशभाषा सर्वलोक समजतात ती ग्रंथास घ्यावी. प्रौढ भाषेचे शब्द घालून दाटून अवघड करू नये — आणि जर त्या भाषेत हवेत तसे शब्द मिळत नाहींत तर ते त्यांच्या मूळ भाशेंतून घ्यावें — तें असें कीं मराठी व गुजराथी यांस

संस्कृतांतून आणि हिंदुस्थानीस अस्सल पारशींतून शब्द घ्यावें. कदाचित देशीभाषेंत किंवा मूळ भाषेंतही जा अर्थास रूढ अथवा यौगिक शब्द लागत नाहींत तेथें इंग्रजी शब्दही घेतल्यास चिंता नाहीं.

१०. या देशांतील लोकांस अगत्य पडून ग्रंथ वाचण्याविषयीं आवड उत्पन्न व्हावी यासाठीं जे ग्रंथ करणारे आहेत त्यांणी जे उघड उपयोगी पडतील ह्या विषयांवर ग्रंथ लिहावे असें म्हटलें म्हणून केवळ मनोरंजन हाच जांचा परिणाम असे ग्रंथ करू नयेत असा या मंडळीचा अभिप्राय नाहीं – तर जर ते निर्दोष असतील तर ही मंडळी त्यांसही पसंद करील.

ग्रंथ पाहिजेत त्यांचे विषय व नावे

येथे यादी आहे

मुंबई
तेरिख ८ आप्रील
सन १८२५

मंडळीचे आज्ञेवरून
प्रसिद्ध केले असे –
जार्ज जारविस
सकत्री

सेक्रेटरी,
बाम्बे नेटिव्ह स्कूल बुक अंड स्कूल सोसायटी,
इ.स. १८२५.

संपा. – मालशे स.गं.,
एस्.एन्.डी.टी. जर्नल,
व्हाल्युम पाच, १९७५,
पृ. ६१ ते ६७.

नमुना क्रमांक-४

जाहरी नामा

ऐसाजे औरंगाबाद येथून नागपुरासा औरंगाबादेसा जालणे व कर्ज्यावरून सरकारी डाक घोड्यावरुना नेण्याचा मक्ता करण्याविशीच्या अर्ज्या तारीख १५ सप्टेंबर सन १८ ३८ चे रोजी दोन प्रहरचे बारा वाजतपर्यंत जनराल पोष्ठ हासपिसांत घेतील त्यावेंळस ज्या अर्ज्या आल्या असतील त्यापोष्ठ मास्तर जनराल साहेब उघडतील ते पाहण्याकरितां अर्जदारानी स्वता तेथे हजीर असावें किंवा आपले तर्फेने कोणी माणसास पाठवावे मक्तेवाल्याने डाकेचे काम तारीख १ नवेम्बर सन १८३८ पासून सुरु करावें.
अर्ज्याचा लाखोटा करून पोष्ठमास्तर जनराल याजकडे पाठवाव्या त्यावर ह्या अर्ज्या डांकेच्या मक्त्याबद्दल आहेत असें ल्याहावें.

दररोज डांक येते व जाते त्याचे सरासरी वजन २४ रतल म्हणजे पके बाराशेर आहे विलायतीचे डांकेचे कागद कलकत्यास जातात व तेथून येतात त्याकरितां दर महिन्यांत तीन वेळां मक्तेदार यास दुपट वजन न्यावे लागेल ते कोणते वेळेस न्यावयाचे त्याची खबर कलकत्याचे व मुंबईचे जनराल पोष्ठ मास्तरसाहेब देतील.

औरंगाबाद व नागपूर या दरम्यान दोनशेसत्याहतर मैलाचें अंतर आहे व जालने व कर्जे येथे डांक निराळी करण्याकरितां पाव कलाकाचा औकाश देतील.

डांक निराळी करण्याकरितां जो वेळ नेमला आहे तो खेरीज करून दर कलाकास डांक साहां मैल चालावी यापेक्षां कमी चालीची अर्जी घेणार नाहींत हा दर वर्षात आठ महिने पावेतों चालवण्याचा जाणावा बरसादीचे दिवसांत कोणत्या दराने डांक चालवण्यास कबूल करतील ती दर अर्जीत ल्याहावा.

करार केलेले वेलापेक्षां कमी वेळांत डांक नेली असतां इनाम मिळणार नाही.
मक्तेदाराने जर अधीक वेळ लाविला तर त्याजपासून दंड घेतील त्याचा तपशिल
एक कलाक जाला तर दोन रुपये दंड
दोन कलाक जाले तर पांच रुपये दंड
तीन कलाकास दहा रुपये दंड
चार कलाकास पंधरा रुपये दंड

व ह्याहीपेक्षा जाजती वेळ लागला तर बंद करतील हें पोष्ठमास्तर जनराल याचे खुषीवर आहे.

सदरहु वजन लिहिलें आहे त्यापेक्षां जाजती आलेले दर शेरास सगळे पल्यापर्यंत अथां त्यांपैकी कांही मुकामपर्यंत नेण्यास काय घेतील तो दर अर्जीत ल्याहावा.

नेहमीच्या डांकेस दर शंभरमैल जावयास वेळ लागतो त्यापेक्षा जलदीची डांक अडीचकलाक आगोधार न्यावी कमी नेऊ नये याप्रमाणे नजाहाल्यास जलदीच्या डांक नेण्याचा जो ऐवज ठरवील असेल त्यांतुननीमे ऐवज सरकार दाखल होईल.

जलदीची डांक सगळे पाल्यापरीयंत कीवात्या पैकी काही मुकामपर्यंत नेण्यास कायघेतील तोदर अरजीतल्याहावा.

ह्यामकत्याविशीच्या अरज्या सरकारांत मंजुर होण्याकरीता पाठवितील ज्याअरज्यानाकबुल करतील त्याचेंकारण सांगणार नाहींत.
मक्तेदार मक्ता सोडण्यास खुषी असल्यास पोष्ठमास्तर जनराल यास आगाऊ दोन महिनेखबर द्यावी.

पोष्ठमास्तर जनराल यास जीतकाजरूर वाटेलतीतकापैका अथवा सरकारी नोटी मक्तेदार यांस अमानत ठेवाव्या लागतील व करारांत चुकजाहालीतरत्या अमानत ऐवजापैकीं काही भाग अथवा सर्व ऐवज सरकार दाखल होईल हें सरकारचे खुषीवर आहे.

मक्तेदाराने आपले मक्त्याची वहीवाट खुषी असेलतसी करावी परंतु त्यांमक्त्याची आपणस्वतां वहीवाटकरतील अथवा आपले पेट्यात दुसरेकोणास देतील त्याचाकरांर पार पाडुन देण्याचा जाबसाल मक्तेदाराचे माथांराहील.

ह्याबाबे आणखी कांही पुसणे असल्यासपोष्ठमास्तरजनराल यांजकडे पुसले असतं मालूम होईल.

ता १७ माहेम जुलै सन १८३८	निशाणी
..... ॥ मु ॥ मुंबई जनराल पोष्ठ	ई ई एली एट
(फाटलेले)	पोष्ठ मास्तरजनराल
हाफीस	W.S. Boyd
	Acting Secy.

पोस्टमास्तरजनरल, मुंबई
इ.स. १८३८

शासकीय पुराभिलेख, मुंबई

नमुना क्रमांक-५

श्री

श्रीमंत महाराजेसाहेब मुशफक कदरदान राजे रघोजी भोसले. सेनासाहेबसुभे बहादुर दाम अश्फाक हुं. आजतर्फ मेजर तामिस बालकिसानसाहेब रेसिडंटबाद सलाम. नियाज अंकी साहेब असिस्टंट सिकरटरी मुक्काम कलकत्याची चिटी मरा छ १ फरवरी सन १८४२ ई.चे आमचे नावीं या माजमुनानें आली कीं, कोर्ट ऑफ दिरक्टस विलयतची चिटी मरा (मर्कुम) छ ३० माहे नवंबर सन १८४२ इ.नंबर ३१ ची बंगाल गौरमेंटचे नावीं ऐसीं अलीं कीं, महाराजे आपासाहेब कैलासवासी यांनी जे जावाहीरात बनारसास पाठविले होते ते मालके इंग्लिशस्थानचे वजीराचे तजविजीने महाराजे साहेब बहादुर नागपूर कीं जे हाल मसनदनसीन आहेत त्याहाचा हक्क मुकरर पावला आहे व जवाहिरात फौरन महाराजे माहतषी मारनुल्हेस पावते करावे. ऐसे आल्यावरोन शिकर्टरी मौसफानी आम्हास लिहिलें व त्या चिठ्ठीत हें लिहिले आहे कीं, ज्या वेळेस सदरीं लिहिले मसलतबातचा इतिल्ला महाराजेसाहेबांस द्याल तेव्हां ऐसा इतिल्ला करावा की, जवाहिरात हाल जर्नेल ट्रेजरी यानें खजाने कलकत्यांत त्यास आपण आपणाकडून कोण्ही सक्स मातबर मुखत्यार करून पाठवावे म्हणजे त्याचे सुपूर्द केले जाईल, व येविषयींचा इतिल्ला कालचे दिवशी आम्ही दरबारास आलों होतों तेव्हां आपणास करून चिठ्ठीही सुनावून दिल्ही होती. त्या वेळेस आपण चिठ्ठी यांच्या नाकला मागितल्या, यास्तव सदरीं लिहिलेल्या दोनही चिठ्यांच्या नकला शिक्क्याबरोबर आपणाकडेस पाठविल्या आहेत. ज्यादा अयाम दौलत वपाद मानी मुदाम बकामवाद बतारीख छ १८ माहे फेब्रुवारी सन १८४३ इसवी मुताबिक छ १८ माहे मोहरम स.११५९ हिजरी. दसखत रसीदंट बहादुराची इंग्रेजी असे.

नागपूर भोसले दप्तर,

संपा — सरदेसाई आणि इत, १९३३

अनुक्रमणिका

इ.स. १८४३ ऐ.प. — ले. ४२८.

नमुना क्रमांक-८

श्री

(शिक्का अष्टपैलू)
अहिल्यान दरबार.

राजश्री गांगादीन मामलेदार प्र्गाने नागलवाडी सेंधवे गोसावी यांसी. अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य, स्नेहांकित अहिल्यान दरबार सरकार होळकर रामराम विनंती उपरि. या दिवसांत बदमाश लोकांनी छावणी रेसिदेंटीत वारदात केल्यामुळें बदहवा होऊन राहिली याकारणानें हा सरक्युलर हुकूम तुम्हास लिहिला जातो की, सरकारकंपनीसी जी दोस्ती पूर्वीपासून चालत आली त्याप्रमाणेंच आइंदे दोस्ती, व सलूक कायम आहे. कोणी लोकांनी हल्लीं मुलखाचे हवेवर ख्याल करून सरकार कंपनीचे हरयेक लोकांस मदत देण्यांत व सलूख ठेवण्यांत, कोताई केल्यास तो भारी गुन्हा समजला जाऊन नसियत दिल्ही जाईल. हे समजून कंपनी सरकारचे हरयेक लोकांस जी ज्यावेळी मदत लागेल ती देत जाऊन कोणेही प्रकारें त्यांस तकलीफ न होय अशी वहिवाट करीत जानेम. स्वतः साहेबलोक अथवा त्यांजकडील अहेलकार ज्या वेळेस जें काम सांगतील तेच वेळेस त्यांचे सांगण्याप्रमाणें पूर्वीचे सिरस्तेजन्वये तामील करीत जाणें. रवाना तारीख ८ जुलाई सन १८५७ इ. हे विनंती मोर्तबरुजू गिरमाजी त्रिंबक चिटणीस हुजूर सन १२६७ फसली.

सरकारी रेकॉर्ड.

इ.स. १८५७

संपा. — ठाकूर, १९४५
हो.इ.सा.
भाग २ — अ.नं. ३२५

नमुना क्रमांक-९

श्रीशंकर म्हाळसाकांत

(शिक्का)

नंबर ३० ता.५ आक्टोबर
सन १८७३ इ.

अजसरकार राजश्री तुकोजीराव होळकर ताह कनीराम वल्द दयाराम आजे लालजी जात नामदेव छिपे राहणार कसबे महेश्वर. तुम्ही हुजूर इंदूर मुक्कामी अर्ज केला की, आम्हास अजीतपुर हा गाव इनाम जहागीर आहे. परंतु यांत आमचे प्रपंच्याचा निर्वाह होत नाही. सबब त्याऐवजीं दुसरा गांव मौजे मेहतवाड प्रगणे महेश्वर याजबद्दल सनद मिळावी. म्हणोन त्याजवरून मनास आणितां तुमची स्त्री धात्री नामें पानबाई इजला चिरंजीव राजश्री शिवाजीरावबाबा यांचा जन्म झाल्यावर धात्री ठेविली होती. तिनें एकनिष्ठें चीरंजीवाची सुश्रुशा

अनुक्रमणिका

करून उत्तमप्रकारें लालनपालन केलें, सबब तुम्हावर कृपाळू होऊन अजितपूरची सनद संमत १९२१ सालीं करून दिल्ही होती. परंतु तुमचे अर्जावरून परत अजीतपुर सरकारात घेऊन त्याऐवजी मेहतवाडा हा गाव सन १२८३ फसली सालपासून तुम्हाकडे इनाम जाहगिर चालवावयाचा ठरून याद मखलीसीची बिघे ८४२ पैकीं वजा इनाम सरदेशमुखी, होऊन ६९६-१३ बगाइत, जिराइत, लायक, पडित, बीड, चरणोई मिळून सहाशेशाहन्नव बिघे, तेरा विसवे जमीन गांवचा रकबा, देवस्थान, धर्मादाय, हक्कदार, इनामदार सायर जकात, सरदेशमुखी, उभामार्ग, कलाली, दिवाणी, फौजदारी, अमलखेरीजकरून दरोबस्त इनाम जाहगीर द्यावयाचे ठरून हे सनद तुम्हास सादर केली असे. तरी पुत्रपौत्रादी वंशपरंपरा उपभोग घेत जाणे.

१. मौजेमजकुरचे हद्दीत कोणतेही धातुची खाण निघाल्यास ती जमीन सरकारात घेऊन त्याचे मुबाद्‌ला दुसरी जमीन दिली जाईल जाणिजे. छ. १२ साबान सन १२८३ फसली ता. ५ ऑक्टोबर सन १८७३ इ. मोर्तबसुद.

जाहगीर दप्तर.

इ.स. १८७३

संपा. — ठाकूर, १९४५
हो.इ.सा. — भाग २ —
अ.नं.३४१

नमुना क्रमांक-१०

जाहिरात

सदरहू लेखानें जाहीर खबर देण्यांत येतें की, शहर व टापू मुंबई येथें, गांवठी दारू, विलायती दारू व कच्ची ताडी फुटकळ विकण्याची कांही लेसनें तारीख १ अगस्ट सन १८९५ पासून तों तारीख ३१ जुलाई सन १८९८ पर्यंत तीन वर्षांच्या मुदतीनें सोमवार तारीख ८ माहे जुलाई सन १८९५ रोजीं दुपारीं एक वाजतां मुंबई येथील टाऊन कस्टम हौसांत जाहीर लीलावानें विकलीं जातील.

लिलावाच्या शर्ती, लेसनांचे तक्ते व जी विकावयाची आहेत त्यांची यादी ही मुंबई टाऊन कस्टम हौसांत मुंबई कलेक्टराचे कचेरींत पाहण्यास मिळतील.

(सही) जे. एम्. क्याम्बेल,
कलेक्टर

मुंबई कलेक्टराचे आफीस, तारीख
२४ माहे जून सन १८९५.

कलेक्टर आफीस, मुंबई
इ.स. १८९५

शासकीय पुराभिलेख, मुंबई
बी.जी.जी.जून २७, १८९५,
पार्ट दोन, पृ.९८२

नमुना क्रमांक-११

By-laws of the karanji Rural Co-operative
Credit Society, Unlimited
करंजी, तालुके नगर येथील परस्पर साहाय्यकारी
पेढी चालविणारी – (खेड्यातील) मंडळी, अनलिमिटेडसाठी
पोटनियम

१. या मंडळीचे नाव करंजी खेड्यातील परस्पर साहाय्यकारी मंडळी, अनलिमिटेड असे आहे, व तिचा नोंदलेला पत्ता करंजी, तालुके नगर, जिल्हा नगर आहे.

२. कोऑपरेटीव सोसैटीझ आक्टांतील कलमांअन्वये व त्याला अनुलक्षून केलेल्या नियमांअन्वयें वर्गणीनें किंवा खाली नमूद केलेल्या दुसऱ्या काही साधनांनी फंड जमवून त्यांतून मंडळींच्या मेंबरांस कर्जी रकमा देणे अगर मंडळीकरिता व्याजीं लावणें हा या मंडळीचा उद्देश होय.

....

५............. अर्जदारास सही करता येत नसल्यास नमुन्यातील सदरें सेक्रेटरीनें भरवून कमिटीच्या देखत त्यानें अर्जाच्या नमुन्यावर आपली निशाणी करावी.

....७... त्याचप्रमाणें कोणा मेंबरास दिलेलें कर्ज त्यानें किंवा त्याच्या जामिनांनी फेडलें नाहीं तर त्याचीही जबाबदारी मंडळीच्या मेंबरांवर वरच्याप्रमाणेंच आहे.

.... ८..... कोणाही मेंबरास वाटेल तेव्हां सेक्रेटरीस लेखी नोटीस देऊन मंडळीच्या मेंबरपणाचा राजीनामा देतां येतो.

.... २० .... मंडळीचें काम चालविण्यास सातांहून कमी नाही इतक्या मेंबरांची एक कमिटी नेमावी....

.... २३ .... कमिटीनें अगर कमिटीचा मेंबर ह्या नात्यानें केलीं जाणारिं कामें कायदेशीर आहेत असेंच समजलें जाईल. मग ती कमिटी किंवा तो मेंबर यांची निवडणूक झाली तेवेळी निवडणुकीच्या पद्धतीत काही कमीपणा झाल्याचें पाठीमागून नजरेस आलें तरी हरकत नाही.

३०..... कमिटीने केलेला ठराव हा अखेरचाच समजा ......

३६ .... असें कमिटीनें ठरविल्यास तो ठराव निकालाचाच होय.

अनुक्रमणिका

.... ४४. (अ) हपीसाचा वेळ
(ब) आफिसाचा वेळ

४७. या पोटनियमांत जेथें मेंबरास अमुक अमुक गोष्टी जाहीर कराव्या असें असेल तेथेंतेथें असें समजावें की मेंबराचे राहत्या घरीं जाहीरपत्रक दिलें म्हणजे तें त्यास पोंचलें.

तारीख १२ मे १९१०

(Sd) Bhikaji Kashiba Patil
and other eleven members
C.S. Campbell,
Registrar, Co-operative
Credit Societies,
Bombay Presidency

Camp Satara,
23rd July 1910

रजिस्ट्रार, को-ऑपरेटीव्ह क्रेडिट
सोसायटीज, मुंबई.
इ.स. १९१०

शासकीय पुराभिलेख, मुंबई
बी.जी.जी. जुलै २६, १९१०
पार्ट एक-पृष्ठे ११४२-४३

नमुना क्रमांक-१४

जाहिरनामा

मुंबईतील सर्व लोकांस कळविन्यंत येतें की. — मला मिळालेल्या हुकुमावरून मी यावरून असें जाहिर करितों व कळवितों कीं, ऑयर व हरमिनर आणि जनरल जेल डिलिव्हरी यांचें सन १९३० चे ३ रे सेशन, मुंबई येथील न्यायाधीकारी हायकोर्टच्या इमारतींत त्या कोर्टासमोर सन १९३० च्या जुलै महिन्याच्या ७ व्या तारखेस सोमवारी सकाळचे ११ वाजतां मुंबई शहर वं बेट यांत व त्याच्या हद्दींत व त्यांच्या हुकुमांतील फ्याक्टरीजमध्ये झालेले, घडलेले अगर करण्यात आलेले सर्वप्रकारचे राजद्रोह (ट्रोझन), खून व इतर घोर अपराध (फ्लेनी), खोटी साक्ष देणें, अन्यायाची आगळीक व इतर अपराध, गैरवर्तन व फौजदारी गुन्हें यांचा इन्साफ करण्याकरितां व त्याचप्रमाणें जो मुलुख मुंबई सरकारच्या सध्यां अमलाखालीं व सत्तेखालीं आहे त्यांपैकी कोणत्याही मुलुखातील अगर सदरहू सरकाराशीं मित्रत्वाने राहणाऱ्या हिन्दुस्थानांतील देशी राजांच्या मुलुखापैंकी कोणत्याही मुलुखांतील मलिक माआझमा यांच्या ब्रिटीश रयतेपैकीं कोणाही मनुष्याकडून झालेले, घडलेले अगर करण्यात आलेले सर्व प्रकारचे राजद्रोह, खून, घोर अपराध, बनावट लेख करणें, खोटी साक्ष देणें,

फौजदारी गुन्हे, बळजबरीनें घेणें, गैरवर्तन, अपराध, अपकृत्यें, व जुलूम यांची चौकशी करण्याकरिता, ते ऐकण्याकरितां व त्यांचा निकाल करण्याकरितां भरणार आहे.

आणखी, त्याच वेळीं व त्याच ठिकाणीं आडमिराल्टीचे सेशन, भर दर्यावर घडलेले अगर केलेले जे राजद्रोह, खून, चांचेगिरी, जबरीच्या चोऱ्या, घोर अपराध, गैरवर्तन, अपराध व कोणत्याही प्रकारचे दर्यासंबंधी इतर गुन्हे आणि परशीयन् संस्थानें आणि त्या हद्दितिंल देशी राज्यें, त्यातील हिंदी लोकांनी केलेले खून, फौजदारी गुन्हे तसेच दुसरेही गुन्हे, की, ज्यांना १८८९ चा परशीयन् कौन्सिलचा कायदा लागू होतो, यांचा इन्साफ करण्याकरितां भरणार आहे.

आणि वरील सेशनांत फिर्याद करण्यास व साक्षी देण्यास बांधले गेलेल्या अगर त्यांत कोणत्याही रीतीने संबंध असलेल्या सर्व लोकांस मी यावरून असे कळवितों की, त्यांनी सदरी सांगितलेल्या वेळीं व ठिकाणीं हजर राहिलें पाहिजे व कोर्टाच्या परवानगीवाचून तेथून जातां कामा नये.

आणि मुंबई शहर व बेत यांतील व यांचे हद्दीतील सर्व जस्टिसिस ऑफ धि पीस, कोरोनर्स एसचीटर्स व चीफ कान्स्टेबल व बेलीफ यांस मी यावरून असें कळवितों की, त्यांनी आपले रोळ, कागदपत्र, आरोपपत्रे व इतर यादी बरोबर आणून त्या बाबतींत त्यांनी आपआपले हुद्याची कामें करण्यास त्या वेळीं व त्या ठिकाणीं जातीनें हजर असलें पाहिजे. आज तारीख १० माहे जून सन १९३०.

BUNDALIBHOY HAJEEBHOY
Sheriff of Bombay

शेरीफ, मुंबई,
इ.स. १९३०

शासकीय पुराभिलेख, मुंबई.
बी.जी.जी.जुलै ३, १९३०
पार्ट दोन, पृ. १२३५.

परिशिष्ट दोन
भाषेच्या कठीणपणाची वस्तुनिष्ठ कसोटी : दुर्बोधता – निर्देशांक

थोडे पूर्ववृत्त
भाषेच्या दुर्बोधातेच्या वस्तुनिष्ठ मुल्यांकनाची गरज :

प्रशासनिक मराठी भाषा दुर्बोध आहे, सामान्य माणसास अनाकलनीय आहे अशी टीका समाजाच्या विविध स्तरांवरून होत आहे हे ग्रंथातील विवेचनात नमूद केले आहेच. प्रशासनिक मराठी भाषा दुर्बोध असल्याचे मान्य करूनही ती दुर्बोधता अपरिहार्य असल्याचे शासनाचे मट असल्याचेही दिसून आले आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारातील प्रशासनिक मराठीचे विविध नमुने अभ्यासल्यानांतर वरील दोन्ही बाजूंमध्ये थोडेफार तथ्य असल्याचे लक्षात येते. काळाची गरज म्हणून बनविण्यात आलेले नवीन शब्द अपरिचितपणामुळे दुर्बोध वाटतात, सरावाने व जनतेच्या सार्वत्रिक प्रबोधनाने त्यांचा परिचय झाल्यावर ते परिचित वाटून कळू लागतील, परंतु हा परिचय होईपर्यंत नवनिर्मित शब्द दुर्बोध भासाने अटल आहे, या मर्यादित अर्थाने शासनाचे म्हणणे खरे आहे. परंतु त्याबरोबरच शब्दांच्या अपरिचिततेखेरीज अन्य काही भाषिक कारणांमुलेही, प्रचलित प्रशासनिक मराठीतील भाषेत पुरेशी संवादसंस्थापनक्षमता नसल्याची उदाहरणेही आढळतात हेही नमूद करणे आवश्यक आहे. याबाबत 'परिणामकारक संवादसंस्थापानातील यशापयश' या प्रकरणात सविस्तर व सोदाहरण विवेचन करण्यात आले आहे. संवादसंस्थापनक्षमतेच्या या अभावाचा वेध घेत असताना, शब्दांच्या अपरीचीततेबरोबरच शब्दांची क्षेत्रविशिष्टता, जोडाक्षरयुक्तता, सामाजिकता, संस्कृतनिष्ठता, वाक्याची दीर्घता, संमिश्रता तसेच शैलीचा शब्दबंबाळपणा वगैरे अनेक भाषिक अंगभूत कारणे आढळतात.

आधुनिक प्रशासनिक मराठीमधील दुर्बोधतेबाबतची शासनाची भूमिका समजावून देताना 'शासनव्यवहारात मराठी' करांनी असे म्हटले आहे की, सर्व मतदारांना विविध शैक्षणिक योजनांद्वारे व सार्वत्रिक प्रबोधनाच्या विविध मार्गांनी अधिक प्रगल्भ करणे आवश्यक आहे (शा.व्य.म., पृष्ठ ९७ ते ९९). 'मराठी' कारांच्या मते अशा प्रगल्भ व्यक्तींना इतकी उच्च पातळीची भाषिक क्षमता प्राप्त होईल की विद्यमान भाषिक धोरणांनुसार घडलेली व पुढे घडणारी प्रशासनिक मराठी त्यांना दुर्बोध वाटणार नाही. प्रत्यक्षात हे व्यवहार्य आहे किंवा नाही हा प्रश्न बाजूला ठेवला तरी यापूर्वीच्या प्रकरणांत विवेचन केल्याप्रमाणे काही उच्चशिक्षित व उंचावलेली भाषिक क्षमता गाठलेल्या प्रगल्भ व्यक्तीनाही प्रचलित प्रशासनिक मराठी दुर्बोध का वाटते हा प्रश्न डावलता येत नाही. प्रचलित प्रशासनिक मराठी काही अंगभूत दोषांमुळे दुर्बोध होते आहे किंवा काय आणि त्या भाषेमध्येच काही बदल घडवून आणणे भाषाविज्ञान दृष्ट्या आवश्यक आहे किंवा काय हे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे.

प्रशासनिक मराठीत बोजड शब्द येणे अपरिहार्य आहे असे शासनाचे ठाम मत असले तरी प्रशासनिक मसुदालेखनासाठी मार्गदर्शनपर म्हणून लिहिलेल्या 'प्रशासनिक लेखन' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत बोजड शब्दांच्या वापर शक्यतोवर टाळण्याची व वाक्ये छोटी, सुटसुटीत लिहिण्याची आवश्यकता आवर्जून प्रतिपादिली आहे. परंतु तेथेही वाक्ये छोटी म्हणजे किती शब्दांची ? बोजड शब्द कशास म्हणावे ? या गोष्टी संदिग्धच राहिल्या आहेत. त्याखेरीज सर्व वाक्ये छोटी-छोटी लिहीत गेल्यास लेखन अतिबाळबोध होईल;

तसेच सर्व शब्द 'सोपे' लिहिणेही अशक्य व अव्यवहार्य असून भाषेत काही बोजड व म्हणूनच कठीण वाटणारे शब्दही अंतर्भूत करणे बरेचदा अपरिहार्य होते, हेही खरेच आहे. अशा परिस्थितीत, या सर्व अडचणींची वा उणिवांची दखल घेऊन या दोन्ही घटकांच्या बाबतीत सुलभतेने वापरता येईल अशी एखादी आव्हानातीत वस्तुनिष्ठ कसोटी तयार केल्यास प्रशासनिक मराठीची संवादसंस्थापनक्षमता व्यक्तिनिरपेक्ष रीतीने जोखण्याच्या दृष्टीने ती उपयुक्त ठरेल.

प्रस्थापित भाषाविज्ञानातील उपलब्ध कसोट्या

प्रथम प्रस्थापित भाषाविज्ञानाच्या क्षेत्रात भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता जोखण्यासाठी अशी एखादी कसोटी अस्तित्वात आहे काय व असल्यास ती कसोटी प्रशासनिक मराठीत प्रयुक्त करता येईल काय, असा शोध घेणे जरूर आहे. आधुनिक मनोभाषाविज्ञानात वापरात असलेल्या क्लोज टेस्ट नावाच्या एका चाचणीद्वारे भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता जोखता आली असती का ? या चाचणीमध्ये प्रथम एखाद्या मजकुरातील काही शब्द किंवा ठराविक क्रमाने (जसे दर तिसरा किंवा दर पाचवा शब्द) काही शब्द गाळण्यात येतात. नंतर तो मजकूर संबंधित व्यक्तीला वाचायला देण्यात येतो व गाळलेला शब्द भरायला सांगितला जातो. मूळ शब्द ओळखता ण आल्यास ती 'चूक' मानली जाते. अशा चुकांच्या प्रमाणावरून त्या व्यक्तीची भाषानिर्मितीची व भाषा वापरण्याची क्षमता जोखता येते. थोडक्यात क्लोज टेक्निक हे मूलतः भाषा वापरणाऱ्याच्या निर्मितीक्षमतेची चाचणी घेण्यासाठी वापरण्यात येत असते (फिलीप एस्.डेल, १९७६, पृ.२२५). असे असले तरी दिल्ली विद्यापीठाच्या भाषाविज्ञान विभागातर्फे हाती घेण्यात आलेल्या व एका नियमपुस्तिकेची संवादसंस्थापनक्षमता जोखण्यासाठी आखण्यात आलेल्या एका संशोधन प्रकल्पात इतर अनेक पद्धतींबरोबरच हे तंत्र वापरण्यात आले आहे. त्या नियमपुस्तिकेची वाचनीयता (रीडबिलिटी) व ग्रहणीयता (कंप्रीहेन्सीबिलिटी) मोजण्यासाठी इतर अनेक चाचण्यांबरोबरच 'क्लोज टेस्ट' ही चाचणी देखील वापरण्यात आल्याचे त्या प्रकल्पाच्या अहवालात नमूद केलेले आहे (श्रीवास्तव व इतर, १९७८, पार्ट एक, पृ. ५०-५१). या ठिकाणी प्रत्यक्ष भाषिक घटकांचे मोजमाप करून भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता जोखण्यासाठी अशी दुसरी कोणतीही वस्तूनिष्ठ कसोटी उपलब्ध नसल्यामुळे 'क्लोज टेस्ट' चा वापर केला असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण प्रत्यक्षात अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे भाषा वापरणाऱ्याची वाचनक्षमता व ग्रहणक्षमता यांमध्ये भाषेचे स्वरूपही प्रतिबिंबित होते, असे गृहीत धरून त्याआधारे त्या विशिष्ट भाषेची वाचनीयता व ग्रहणीयता जोखण्यासाठी उपयुक्त ठरलेले 'क्लोज टेक्निक' हे तंत्र भाषेच्या संवादसंस्थापनक्षमतेचा वस्तुनिष्ठ व भाषावैज्ञानिक अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणार नाही.

याखेरीज 'क्लोज टेक्निक' हे मुळात भाषा वापरणाऱ्याची निर्मितिक्षमता जोखाणारे किंवा वाचकाचा प्रतिसाद मोजणारे असे कमी वस्तुनिष्ठ व वाचकसापेक्ष तंत्र आहे. यामुळे हे तंत्र वापरून विशिष्ठ निवडक व्यक्तिंद्वारे (इनफार्मटसद्वारे) गोळा केलेल्या माहितीवरून काढलेले निष्कर्ष पूर्णार्थाने वस्तुनिष्ठ, सार्वकालिक व आव्हानातीत असणार नाहीत.

निवडलेल्या व्यक्तींचे शिक्षण, वय, कार्यक्षेत्र, आवडीचे विषय, बौद्धिक कुवत, वाचनाचा व ज्ञानाचा आवाका, त्या विशिष्ट वेलची तिची मानसिक अवस्था आणि याहीपेक्षा आपल्या भाषिक कुवतीबाबत त्या

व्यक्तींनी केलेल्या अंदाजाची वस्तुनिष्ठ सत्यता यांमध्ये दर व्यक्तिवनीक भिन्नता असणेही शक्य आहे. तसेच एकाच व्यक्तीने त्याच भाषिक नमुन्यबाबत काही कालांतराने व्यक्ति केलेली प्रतिक्रिया मूळ प्रतिक्रियेपेक्षा भिन्न असण्याचीही बरीच शक्यता असते. उपरोक्त प्रकल्पपाहणीमध्ये चाचणी घेतल्यानंतर आढळलेली व्यक्तींची प्रत्यक्ष भाषिक कुवत व त्यांनी अंदाज केलेला आपल्या कुवतीचा दर्जा यात बरीच तफावत दिसून आल्याचेही प्रकल्प अहवालात म्हटले आहे (श्रीवास्तव व इतर, १९७८, पार्ट दोन, पृ. ४३-४६).

महाराष्ट्र शासनाच्या भाषा संचालनालयातर्फे राजभाषा वर्षाच्या निमित्ताने मराठीकरणाबाबत हाती घेण्यात आलेल्या मोहिमेचा भाग म्हणून विविध कार्यालय प्रमुखांकडे एक प्रश्नावली पाठविण्यात आली होती असे समजते. त्या प्रश्नावलीत नवनिर्मित शब्दपर्यायांच्या दुर्बोधतेबाबत संबंधित अधिकाऱ्यांची प्रतिक्रिया अजमाविण्यासाठी एक प्रश्न अंतर्भूत केला होता. अशा तऱ्हेच्या पाहणीमधून मिळणारे निष्कर्षही उपरोक्त परिच्छेदात विषद केलेल्या कारणांमुळेच पुरेसे वस्तुनिष्ठ असणार नाहीत. त्याखेरीज प्रश्नावलीद्वारे गोळा केलेल्या अशा माहितीच्या बाबतीत प्रश्न विचारणारा व उत्तरे देणारा यांच्यामधील व्यक्तिगत किंवा पदनिष्ठ संबंधांचा परिणामही प्रभावी ठरणे अशक्य नाही, हे लक्षात घ्यायला हवे.

व्यक्तींची (इनफार्मटसची) संख्या वाढविल्यास व त्यांचे निवडक्षेत्र व्यापक केल्यास ही पद्धत अधिकाधिक अचूक होऊ शकेल हे खरे असले तरीही ती पद्धत पूर्णार्थाने वस्तुनिष्ठ ठरणार नाही. तसेच अशा प्रकारच्या पाहणीद्वारे त्या त्या व्यक्तींच्या दृष्टीने त्या भाषेची वाचनीयता व ग्रहणीयता व्यक्त होऊ शकेल. परंतु भाषेची संवादसंस्थापनक्षमता जोखता येणार नाही. भाषेची वाचनीयता व ग्रहणीयता ही ग्रहणकर्ता सापेक्ष बाब असते. वाचकाच्या दृष्टीने शब्दांची अपरिचितता, विषयाची व कल्पनांची रुक्षता वा रोचकता, उत्तम भाषेबद्दलच्या तिच्या कल्पना, त्या व्यक्तीची भाषाविषयक क्षमता (लँग्वेज कांपिटन्स) अधिक निगडीत असते. यामुळे कोणत्याही व्यक्तींच्या संदर्भाशिवाय किंवा व्यक्तींची मदत घेतल्याशिवाय काही भाषिक कौशल्याच्या विवक्षित पातळीशी भाषेच्या संवादसंस्थापनक्षमतेची सांगड घालणे शक्य आहे.

व्यापक प्रयुक्तीच्या वस्तुनिष्ठ कसोटीची निकड

आधुनिक प्रशासनिक मराठीशी संबंध येणाऱ्या सहभागी व्यक्तिंमध्ये उच्चशिक्षित, प्रशिक्षित, अर्धशिक्षित अशा सर्व प्रकारच्या विविध प्रौढ स्त्री-पुरुषांचा समावेश असल्यामुळे, मराठी मातृभाषा असणाऱ्या निजभाषिक प्रौढ व्यक्तीच्या मूळभूत भाषिक जाणिवेशी जुळत्या अशा पातळीची संवादसंस्थापनक्षमता त्या मराठीत असेल तरच ति सर्वांना आकलन होईल. ही जुळती पातली कोणती हे निश्चित करणारी कसोटी शोधणे आवश्यक होते. त्याखेरीज प्रशासनिक मराठी ही प्रशासनाच्या अंतर्गत विविध स्तरांवर, विविध प्रयोजनांसाठी व विविध प्रकारांच्या लेखनासाठी वापरली जात असल्यामुळे व त्या विविध क्षेत्रातील सहभागी वेगवेगळे असल्यामुळे त्या सर्व गटांतील भाषेची दुर्बोधता जोखण्यास वापरता येईल अशी व्यापक प्रयुक्तीची क्षमता (वाइड अप्लिकेबिलिटी) असलेली कसोटी शोधून काढण्याची निकडही तीव्रतेने भासत होती.

थोडक्यात वर नमूद केलेल्या कारणांमुळे, प्रशासनिक मराठीच्या संवाद संस्थापनक्षमतेच्या संदर्भात वस्तुनिष्ठ कसोटी तयार करताना, भाषिक व्यवहारातील सहभागी व्यक्तींच्या मदतीशिवाय वापरता येईल अशी

व्यक्तिनिरपेक्ष, भाषेच्या मूळ स्वरूपाबाबत आडाखे बांधून ठरविलेली पद्धत वापरणे आवश्यक वाटत होते. विशिष्ट निवडक व्यक्तींना एखादा नमुद समजतो किंवा नाही याचा शोध घेण्यापेक्षा तो मजकूर अपेक्षित भाषिक क्षमता असणाऱ्या व्यक्तीला समजेल इतपत संवादसंस्थापनक्षम आहे किंवा नाही, विशिष्ट पातळीइतका संवादसंस्थापनक्षम आहे किंवा नाही हे वस्तुनिष्ठपणे ठरविता येईल अशी कसोटी निर्माण करणे आवश्यक होते.

भाषेतील दुर्बोधता मुख्यत्वेकरून शब्दांचा कठीणपणा आणि वाक्यांची दीर्घता यांमुळे येते हे यापूर्वी नमूद केलेले आहेच. भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या, शब्द संस्कृतनिष्ठ आहे की परभाषेतील आहे ? तो परिचित व रूढ आहे की परभाषेतील आहे ? तो परिचित व रूढ आहे कि अपरिचित व नवनिर्मित आहे ? सामासिक आहे कि केवल आहे? या कोणत्याही बाबीपेक्षा तो उच्चारण्यास सोपा आहे की नाही म्हणजेच जोडाक्षरयुक्त आहे किंवा नाही आणि तो अक्षरसंख्येत दीर्घ आहे की लहान यावर शब्दाचा अंगभूत कठीणपणा अवलंबून असतो. त्याचप्रमाणे वाक्याची मिश्रता वा संयुक्तता यांपेक्षाही त्याची दीर्घता ही प्रेषकास निर्मितीच्या दृष्टीने व ग्रहणकर्त्यास आकलनाच्या दृष्टीने अधिक त्रासदायक ठरते. यामुळे प्रस्तुत संशोधनात तयार केलेल्या कसोटीमध्ये कोणत्याही मजकुरातील अनेकाक्षरी दीर्घ शब्दांचे प्रमाण व वाक्यांची दीर्घता या घटकांचा विचार केला आहे.

भाषा संस्थापनक्षम व्हावी म्हणून भाषेत सुबोधता असावी, म्हणजेच वाक्ये छोटी व सुटसुटीत असावीत व शब्द सोपे असावेत असे सामान्यतः म्हटले जाते. परंतु भाषेत वाक्ये छोटी छोटी असावीत व शब्द सोपे योजावेत याचा अर्थ दीर्घ वाक्ये असूच नयेत किंवा सर्व कठीण शब्द टाळावेत असा मानता येणार नाही. कारण तसे केल्यास, याआधी उल्लेखल्याप्रमाणे ते लिखाण अतिबाळबोध, पोरकट ठरेल. उत्तम प्रतीच्या लेखनात वाक्यरचनेची दीर्घता व मिश्रता यांत विविधता असते; तसेच काही कठीण शब्दही अपरिहार्य व आवश्यक म्हणून वापरले जाणे उचित असते याचीही दखल प्रस्तुत कसोटी तयार करताना घेतली आहे. यामुळेच प्रस्तुत कसोटीसाठी भाषिक घटकांचे विश्लेषण करताना, कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण आणि वाक्याची सरासरी लांबी यांचे मोजमाप केले आहे.

इंग्रजी भाषेतील दुर्बोधतेचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास

भाषेच्या सुबोधतेबाबत वस्तुनिष्ठ चाचणी करण्याचे प्रयत्न मराठी भाषेच्या संदर्भात अद्याप झालेले नसले तरी इंग्रजी भाषेच्या संदर्भात मात्र याबाबत बरेच संशोधन झालेले असून त्या संशोधनाचा प्रत्यक्ष व्यवहारात वापरही केला गेला आहे. या संशोधनात रुडॉल्फ फ्लेश व रॉबर्ट गनिंग या दोन संशोधकांचा सिंहाचा वाटा आहे. या दोघांनी भाषेचे गुणधर्म जोखण्यासाठी वस्तुनिष्ठ कसोट्या तयार केल्या आहेत. हे लक्षात घेऊन मराठी भाषेसाठी अशी कसोटी तयार करण्यापूर्वी या संशोधनाची तोंडओळख मी करून घेतली. भाषेचे व्याकरण व रचनात्मक पद्धती वेगळी असल्यामुळे पडणारे फरक वागलते तरी भाषेची मूलभूत तत्त्वे, प्रयोजने व माणसाच्या भाषिक वापरामागील मानसिक घडण ही जगाच्या पाठीवर सर्वत्र सारखीच असणे स्वाभाविक असल्यामुळे अशा परिचयानंतर काही मार्गदर्शक सूत्र मिळण्याची बरीच शक्यता होती.

फ्लेश यांनी आपल्या संशोधनानंतर, भाषेची रोचकता (हाऊ इंटरेस्टिंग) व सुकरता (हाऊ ईझी) शोधून काढणारी कसोटी तयार केली (फ्लेश, १९४६, द आर्ट ऑफ प्लेन टाक) त्यांच्या सूत्रामध्ये व चाचणीच्या उद्दिष्टात अंतर्भूत असलेला 'रोचकता' हा गुणधर्म प्रशासनिक मराठीकडून फारसा अपेक्षित नाही. यामुळे फ्लेश यांचे आडाखे वा विशेलेषणपद्धती प्रशासनिक मराठीच्या संदर्भात फारशी उपयुक्त वा मार्गदर्शक ठरणार नाही असे लक्षात आले.

फ्लेश यांच्या संशोधनातील मुलभूत तत्त्वे विचारात घेऊन आणखी संशोधन करून गनिंग यांनी भाषेची दुर्बोधता जोखण्यासाठी शोधून काढलेली पद्धत अधिक वस्तुनिष्ठ, वापरसुलभ व साधि आहे असे दिसून येते (रॉबर्ट गनिंग, १९५२, द टेक्निक ऑफ क्लिअर रायटिंग). मराठी भाषेसाठी वस्तुनिष्ठ कसोटी तयार करताना यांच्या संशोधनाचा बराच उपयोग झाला.

भाषेची दुर्बोधता व्यक्त करण्यासाठी गनिंग यांनी फॉग हा अर्थवाही समर्पक शब्द वापरला आहे व भाषेची दुर्बोधता निदर्शित करणाऱ्या निर्देशांकास फॉग इंडेक्स असे संबोधले आहे. पाश्चात्य देशात फॉगमुळे अगदी जवळची वस्तूदेखील दिसेनाशी होते. हे फॉग म्हणजे धुके जसजसे कमी होईल तसतशी वस्तू दृश्यमान होत जाते. तद्वतच भाषेतील दुर्बोधता दूर झाली की भाषेचा गाभा म्हणजे प्रेषणकर्त्यांच्या मनात अभिप्रेत असलेला अर्थ ग्रहणकर्त्यास जसाच्या तसा स्पष्टपणे समजेल असे त्यांना सुचवायचे असावे.

नवीन तयार केलेली वस्तुनिष्ठ कसोटी

आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या येथवरच्या अभ्यासातून मिळालेल्या निष्कर्षांना वस्तुनिष्ठ पद्धतीने केलेल्या अभ्यासाद्वारे दुजोरा मिळतो का ते पाहण्यासाठी मी मराठी भाषेकरिता अशीच एक वस्तुनिष्ठ कसोटी तयार केली आहे. जोडाक्षरयुक्त शब्द उच्चारण्यास व वापरण्यास कठीण असतो आणि वाक्याची लांबी जसजशी वाढत जाते तसतसे ते समजण्यास कठीण होत जाते, या मूलभूत सत्याच्या पायावर ही कसोटी आधारलेली आहे. म्हणून प्रस्तुत कसोटी तयार करताना नमुन्यांतील वाक्यांची दीर्घता व कठीण शब्दांचे प्रमाण या दोन घटकांचा विचार केला आहे व त्यांच्या आधारे भाषेतील दुर्बोधतेचा निर्देशांक काढण्याची पद्धत तयार केली आहे.

घटकांचे मोजमाप

वाक्यांची सरासरी लांबी

वाक्याचे निकष : कमीत कमी एक संपूर्ण विचार व्यक्त करणाऱ्या शब्दसमूहास वाक्य म्हटले जाते. म्हणून वाक्यांची संख्या मोजताना विरामचिन्हांवर अवलंबून न राहता वाक्याचा अर्थ पूर्ण होत आहे किंवा नाही हे पाहिले आहे. उदाहरणार्थ : नमुना क्र. सू-६-मध्ये "ज्याअर्थी...." ने सुरु होणाऱ्या प्रत्येक पोटवाक्यानंतर पूर्णविराम आहे ; परंतु ह्या सर्व पोटवाक्यांचा अर्थ 'त्याअर्थी...." ने सुरु होणारे प्रधानवाक्य संपल्याखेरीज पूर्ण होत नाही हे लक्षात घेऊन सर्व गौण पोटवाक्ये व प्रधान वाक्य मिळून एक पूर्ण वाक्य झाले असल्याचे लक्षात घेतले आहे.

शब्दसंख्या आणि वाक्यांची लांबी : येथे वाक्यांची लांबी त्यांतील एकूण शब्दसंख्ये वरून ठरविली आहे. वाक्यांतील अक्षरसंख्येवरूनही त्यांची लांबी मोजता आली असती, परंतु वाक्याच्या संवादसंस्थापनक्षमतेच्या संदर्भात निरर्थक अक्शारांपेक्षा अर्थपूर्ण शब्द अधिक महत्त्वाचे असल्यामुळे 'शब्दसंख्या' हीच आधारभूत मानली आहे. अधिक अक्षरांनी युक्त अशा दीर्घ शब्दांचे वाक्य प्रत्यक्षात कमी अक्षरांनी युक्त अशा शब्दांच्या वाक्यापेक्षा मोठे असूनही, या पद्धतीने दोन्ही वाक्यांची लांबी सारखीच आहे असा निष्कर्ष निघतो. ही उणीव या पद्धतीत आहे याची जाणीव असूनही अधिक अक्षरांनी युक्त शब्दांमुळे येणारी दुर्बोधता कठीण शब्दांची व्याख्या ठरवताना विचारात घेतली असल्याने येथे त्याची दाखल घेण्याची गरज नाही असे ठरविण्यात आले.

शब्दसंख्येची मोजणी : १) शब्दसंख्या मोजताना, लिखाणात ज्या पद्धतीने शब्दांचे लेखन केले गेले आहे त्यावरून शब्दसंख्या मोजली आहे. उदाहरणार्थ : जेथे 'अशा रीतीने' हा शब्द 'अशारीतीने' या पद्धतीने लिहिला गेला असेल तेथे तो एक शब्द म्हणून मोजला आहे. दुसऱ्या ठिकाणी तोच शब्द 'अशा रीतीने' असा तोडून लिहिला गेला असेल तेथे ते दोन वेगळे शब्द म्हणून मोजले आहेत.

२) जोडरेषेमुळे बनलेला जोडशब्द वा जोडअंक एक शब्द असल्याचे मानले आहे. उदाहरणार्थ : पोट-कलम, पास-बुक, १२-३० (वा), १९७७-७८ हे जोडशब्द वा जोडआकडे एक शब्द म्हणून मोजले आहेत. मात्र, शब्द व अंक यांची जोडी किंवा जोडरेषेने जोडलेले तीन अंक स्वतंत्र शब्द म्हणून मोजले आहेत. उदाहरणार्थ : मुंबई-२१ — दोन शब्द; ५-३-१९७७ किंवा ५-३-७७ हे तारखेचे तीन अंक वेगवेगळे शब्द म्हणून मोजले आहे.

३) मजकुरात अंकांमध्ये लिहिलेल्या संख्यांनी युक्त शब्द आल्यास संख्या व शब्द हे दोन स्वतंत्र शब्द म्हणून मोजले आहेत.

कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण

शब्दांचा अंगभूत कठीणपणा : भाषेतील कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण ठरविण्यात पहिला टप्पा म्हणून शब्दाचा अंगभूत कठीणपणा कशात आहे ते निश्चित करून, मराठीची प्रकृती व जडणघडण विचारात घेऊन काही निकष तयार करणे आवश्यक होते. शब्दाच्या अर्थाचा सोपेपणा हा व्यक्तिसापेक्ष व म्हणूनच व्यक्तीनिष्ठ असतो, तर शब्दाच्या उच्चाराचा सोपेपणा हा अंगभूत व म्हणूनच पूर्णतः वस्तुनिष्ठ असतो. व्यवहारानुसार व्यक्तीची भाषिक क्षमतेची पातळी वाढत गेली तर जनता नवीन अर्थ समजावून घेईल, नवीन संकल्पना व्यक्त करणारे नवीन शब्द भाषेत पचविले जातील अशी अपेक्षा ठेवणे रास्त आहे. परंतु भाषा वापरणाऱ्यांनी कितीही उच्च शिक्षण घेतलेले असले तरी उच्चारदृष्ट्या त्रासदायक असणारा शब्द उच्चारण्यास सोपा व वापरसुलभ ठरणार नाही. शब्दाच्या वापराने शब्द परिचित होतो. परिचयाने तो रूढ होतो हे खरे; परंतु हा वापर सातत्याने होण्यासाठी तो शब्द उच्चारण्यास सोपा असावा लागतो हे ध्वनिविचारातील प्रमुख तत्त्व आहे. यामुळे ध्वनीविज्ञानदृष्ट्या उच्चारसुलभ शब्दच वापरले जाऊन रूढ होतात; जोडाक्षरयुक्त व दीर्घ शब्द उच्चारण्यास कठीण असतात व असे कठीण शब्द रूळविण्याचा अट्टाहास केल्यास त्यांची अपभ्रष्ट रूपे प्रचारात येतात. भाषाविज्ञानातील ही प्रस्थापित तत्त्वे शब्दांचा अंगभूत कठीणपणा ठरविताना नजरेआड करून चालणारी नाहीत. इंग्रजी भाषेच्या लेखनात काही अक्षरे अनुच्चारित राहतात तसे मराठीच्या लेखनाच्या बाबतीत होत

नाही. मराठी भाषेच्या बाबतीत देवनागरी लिपीमध्ये क्ष, ज्ञ यांसारखे अपवाद वगळता प्रायः एका उचचारासाठी एक वर्ण अशी पद्धत असल्यामुळे शब्दातील अक्षरांच्या संख्येवरूनच त्यांची उच्चारातील दीर्घता ठरवता येते. तसेच देवनागरीमध्ये जोडाक्षरलेखनही असल्यामुळे शब्दाची जोडाक्षरयुक्तता ही त्याच्या उच्चारासाठी लागणाऱ्या अतिरिक्त प्रयासांची द्योतक ठरते. हिंदी कोशकार डॉ.रघुवीर यांनी आपल्या एका भाषणात पारिभाषिक शब्दांची अक्षरात लांबी व जोडाक्षरयुक्तता यांवर काही निर्बंध वा कमाल मर्यादा घालणे आवश्यक आहे असे प्रतिपादिले आहे (रघुवीर, १९७२/७३, अनुवाद, पृ. ११/१२). या सर्व बाबींचा विचार करून, शब्दाची अक्षरसंख्येतील लांबी आणि त्याची जोडाक्षरयुक्तता या दोन्ही बाबी विचारात घेऊन शब्दाच्या कठीणपणाचे नियम तयार केले आहेत.

मराठी भाषेत विभक्तीप्रत्यय, आख्यात प्रत्यय, शब्दयोगी अव्यये या व्याकरणिक यांत्रिक घटकांमुळे मूळ शब्दाच्या लांबीत वाढ होत असते. त्याचप्रमाणे मूळ शब्दाचे सामान्य रूप होताना बरेचदा जोडाक्षर तयार होत असते. उदाहरणार्थ : घोडा व मागणे या मूळ शब्दांची घोड्यास, घोड्यावर ही किंवा मागतील, मागण्यासाठी ही रूपे मूळ शब्दाहून दीर्घ व जोडाक्षरयुक्त झाली आहेत. अशा दिर्घतेमुळे व जोडाक्षरयुक्तते मुळे मूळ शब्दाच्या अंगभूत कठीणपणा बदलत नसतो. हे लक्षात घेऊन कठीण शब्द ठरविताना नियमात नमूद केलेले अपवाद वगळून मूळ शब्द हा आधारभूत मानला आहे.

कठीण शब्दाचे नियम : कठीण शब्द ठरविण्यासाठी पाच मूलभूत नियम निश्चित केले आहेत.

१) काठी शब्द ठरविण्यासाठी मूळ शब्दाची अक्षरसंख्येत लांबी व जोडाक्षरयुक्तता हे दोन गुणधर्म विचारात घेतले आहेत.

२) ॲ, ऑ, ऋ व ऌ हे स्वर व त्यांनी युक्त व्यंजने ही कठीण अक्षरे म्हणून जोडाक्षरे मानली आहेत. उदाहरणार्थ : 'सॉलिसिटर' मधील सॉ किंवा 'बॅरिस्टर' मधील बॅ, 'स्मृती' मधील स्मृ, 'क्लृप्ती' मधील क्लृ.

३) अनुस्वाराऐवजी विकल्पाने परसवर्ण येत असेल तेथे परसवर्णामुळे जोडाक्षरत्व येते असे मानलेले नाही. उदाहरणार्थ : 'टेंडर' मधील 'ण्ड' हे जोडाक्षर मानलेले नाही. मात्र 'चान्स' मधील 'न्स' जोडाक्षर मानले आहे.

४) शब्दाची लांबी मोजताना विभक्तिप्रत्यय, आख्यातप्रत्यय वा शब्दयोगी अव्यय यांमुळे वाढलेली लांबी, पुढील नियमावलीत नमूद केलेले अपवाद वगळता, विचारात घेतलेली नाही.

५) शब्दाचे सामान्यरूप वा अनेकवचन झाल्यामुळे येणारी जोडाक्षरयुक्तता विचारात घेतलेली नाही.

वरील पाच नियम लक्षात घेऊन कठीण शब्द ठरविण्यासाठी पुढीलप्रमाणे नियमावली निश्चित केली :

१) चार किंवा त्याहून अधिक अक्षरे असलेले सर्व शब्द कठीण शब्द मानले. उदाहरणार्थ : तहसील, परवानगी.

२) ज्या तीनअक्षरी शब्दांतील एक वा अधिक अक्षरे जोडाक्षरे असतील ते सर्व शब्द कठीण शब्द मानले. उदाहरणार्थ : संलग्न, प्रदान, साप्ताह.

३) ज्या दोनअक्षरी शब्दांतील दोन्ही अक्षरे जोडाक्षरे असतील ते सर्व शब्द कठीण शब्द मानले. उदाहरणार्थ : प्रश्न, दृष्टी, पृष्ठ, प्राप्ती.

४) ज्या दोनअक्षरी शब्दांतील एकच अक्षर जोडाक्षर असेल, परंतु त्या जोडाक्षरात दोनहून अधिक व्यंजने अंतर्भूत असतील ते सर्व शब्द कठीण शब्द मानले आहेत. उदाहरणार्थ : राष्ट्र, ज्ञान, स्मृती

५) ज्या एकाक्षरी शब्दांतील जोडाक्षर असेल ते सर्व शब्द कठीण मानले आहेत. उदाहरणार्थ : श्री., क्र.

६) अंकांच्या बाबतीत चार वा त्याहून अधिक आकड्यांनी बनलेले सर्व अंक कठीण शब्द मानले आहेत. उदाहरणार्थ : १९७५ हा कठीण शब्द मानला.

७) ज्या जोडशब्दांतील एक वा अधिक घटक शब्द वरील नियम १ ते ६ अनुसार कठीण असतील ते सर्व जोडशब्द कठीण मानले आहेत. उदाहरणार्थ : पोट-कलम हा शब्द सोपा मानला आहे. शाळा-प्रमुख हा कठीण शब्द मानला आहे. १९७७-७८ हा जोडशब्द कठीण मानला आहे.

८) क्रियापदांची जी अनियमित रूपे जोडाक्षरयुक्त होतात त्यांना जोडाक्षरयुक्ततेचे नियम लागू केले आहेत. उदाहरणार्थ : घ्याव्यात, नव्हता हे शब्द कठीण मानले आहेत.

९) शब्दयोगी अव्ययुक्त शब्दातील शब्दयोगी अव्यय जोडाक्षरयुक्त असेल तर संपूर्ण शब्दाला जोडाक्षरयुक्ततेचा नियम लागू केला आहे. तसेच शब्दयोगी अव्यय तीनहून अधिक अक्षरांनी बनलेले असेल तर त्याने युक्त असणारा शब्द कठीण मानला आहे. उदाहरणार्थ : याद्वारे, केल्याबद्दल, यापलीकडे हे शब्द कठीण मानले आहेत.

१०) विभक्तियुक्त कुदन्ताच्या बाबतीत शब्दाच्या जोडाक्षरयुक्तातेच्या नियमासाठी सामान्य रुपामुळे आलेली जोडाक्षरयुक्तता विचारात घेतलेली नाही. मात्र लांबीचा नियम लागू करताना मुलभूत नियम ५ ला अपवाद करून संपूर्ण कुदंत हा एक शब्द मानला आहे. उदाहरणार्थ : ‘देण्यात’ हा शब्द सोपा मानला आहे, पण ‘करण्यात’, ‘असल्यास’ हे शब्द चार अक्षरी म्हणून कठीण मानले आहेत.

११) शब्दयोगि अव्यययुक्त कुदन्तांच्या बाबतीत लांबीचा नियम लागू करताना मूळ कुदंत व मूळ शब्दयोगी अव्यय यांची लांबी स्वतंत्रपणे विचारात घेतली आहे. उदाहरणार्थ 'करण्यासाठी' हा शब्द सोपा मानला आहे. पण 'करण्यापलिकडे', 'पाठवण्यासाठी' हे कठीण मानले आहेत.

१२) शब्दयोगी अव्यययुक्त शब्दास आणखी प्रत्यय लागून झालेल्या शब्दाच्या बाबतीत संपूर्ण शब्दास लांबीचा व जोडाक्षरयुक्ततेचा नियम लागू केला आहे. उदाहरणार्थ : 'याबाबतच्या' हा शब्द कठीण मानला आहे.

प्रमानेक (नॉर्म्स) व त्यांच्याशी तुलना

वरील प्रकारे सर्व नमुन्यांचे विश्लेषण केल्यानंतर प्रशासनिक मराठीमध्ये आढळलेली वाक्याची सरासरी लांबी व कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण सामान्य (नॉर्मल) मराठी भाषेच्या तुलनेने अधिक आहे काय व असल्यास किसी अधिक आहे याचा अंदाज घेण्यासाठी, प्रथम मराठी भाषेची सर्वसामान्य संवादसंस्थापानक्षमता ठरवण्यासाठी काही प्रमाणके ठरवणे आवश्यक होते.

प्रस्थापित प्रमाणकांचा अभाव

प्रशासनिक मराठी भाषेच्या संदर्भातच नव्हे, तर सर्वसाधारण मराठी भाषेच्या संदर्भातही प्रौढ व्यक्तीच्या दृष्टीने प्रमाण मराठीची सर्वसामान्य संवादसंस्थापानक्षमता. त्यासाठी अभिप्रेत असणारी सामान्य भाषिक क्षमता याबाबत मनोभाषाविज्ञानात संशोधन होऊन काही प्रमाणके ठरविण्यात आली सल्याचे आढळत नाही. बालवयात वाढत्या वयानुसार वा शिक्षणानुसार वाढत जाणाऱ्या भाषिक कुवतीबाबत म्हणजेच पूर्वप्राथमिक व प्राथमिक शाळेतील बालकाच्या भाषिक विकासाबाबत मुंबई येथे भाषिक प्रयोगशाळेत थोडेफार संशोधन झाले आहे. परंतु त्याचा प्रशासनिक मराठीची संवादसंस्थापानक्षमता जोखाण्याच्या दृष्टीने फारसा उपयोग होणार नाही असे लक्षात येते. कारण प्रशासनिक मराठी मधील सहभागी म्हणजे प्रेषणकर्ता व ग्रहणकर्ता हे प्रौढ वयाचे व विविध शैक्षणिक पातळीवरील व दर्ज्याचे आहेत.

शालेय पाठ्यपुस्तकांचा प्रमाणके म्हणून आधार

वर नमूद केल्याप्रमाणे मराठी भाषेच्या संदर्भात संवादसंस्थापानक्षमतेच्या चाचणीसाठी आधारभूत मानता येतील अशी कोणतीही प्रस्थापित प्रमाणके न आधाल्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथात प्रकरण तीनमध्ये प्रशासनिक मराठीची सर्वसाधारण मराठीशी तुलना करण्यासाठी वापरलेले क्रमिक पाठ्यपुस्तकातील नमुनेच सामान्य संवादसंस्थापानक्षमता व्यक्त करणारी प्रमाणके असल्याचे मानले आहे. महाराष्ट्र राज्यात माध्यमिक शाळेमधील विद्यार्थ्यांसाठी, मराठी भाषेच्य प्रथम भाषा या सतरावरील अभ्यासाकरिता लावलेल्या या क्रमिक पाठ्यपुस्तकांतील वेच्यांची निवड करताना संबंधित अनुभवी शिक्षकांनी व शिक्षणशास्त्रज्ञांनी विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची विचाराप्रमाणेच विद्यार्थ्याची विविध भाषिक कौशल्ये आणि त्यांचे आकलनसामर्थ्य विचारात घेतले आहे असे त्या पुस्तकांच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेले आहे (उपासनी, १९७३, प्रस्तावना, कुमार

भरती : पुस्तक पहिले). यामुळे ही पाठ्यपुस्तके स्वाभाविकतःच भाषेच्या ग्रहणकार्त्यच्या दृष्टीने, भाषाविज्ञानदृष्ट्या क्रमवार ग्रेडेड पाठ्यपुस्तके आहेत असे म्हणता येते. म्हणून इयत्ता सातवी, आठवी, नववी व दहावी या इयत्तांसाठी प्रथम भाषा या स्तरावरील अभ्यासासाठी नेमलेल्या पाठ्यपुस्तकांतील वेच्यांमधील यादृच्छिक नमुन्यांचा प्रस्तुत कसोटीसाठी प्रमाणके म्हणून वापर केला आहे.

सुलभ गणिती सूत्र सिद्ध करणे :
दुर्बोधता-निर्देशांकामध्ये इयात्तावार क्रमाची सांगड

पाठ्यपुस्तकांतील उपरोक्त नमुन्यांचे यापूर्वी नमूद केलेल्या पद्धतीने व नियमांनुसार विश्लेषण केले. अशा विश्लेषणानंतर वाक्यांची सरासरी लांबी व कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण या दोन्ही घटकांच्या बाबतीत इयात्तावार चढता क्रम दिसून आला. म्हणजेच जसजसा वरच्या इयत्तेमधील भाषिक अभ्यासाचा विचार करावा तसतशी अभ्यासभूत भाषा वाक्यरचना व शब्दयोजना या दोन्ही बाबतींत अधिकाधिक कठीण होत जाते असे ठरले. प्रस्तुत पुस्तके ही क्रमवार पुस्तके आहेत या गृहीत तत्त्वाला वस्तुनिष्ठ मोजमापाद्वारे अशा रीतीने दुजोरा मिळाला.

वाक्यांची सरासरी लांबी व कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण यांची बेरीज इयत्ता सातवी, आठवी, नववी व दहावी यांच्या बाबतींत अनुक्रमे २७.६९ (A), ३४.७४ (B), ३६.९४ (C) व ४१.८५ (D) अशी चढत्या क्रमाने आली. या क्रमावर दुर्बोधातेची सांगड भाषेच्या दुसऱ्या कोणत्याही नमुन्याच्या दुर्बोधातेशी घालता यावी म्हणून इयत्ता व उपरोक्त बेरजा यांचे एक समीकरण मांडले : (A) + (B) + (C)+ (D) गुणिले (X) = ७ + ८ + ९ + १०. या समीकरणात वरील किंमती भरून ते सोडवले आणि (X) या स्थिर गुणकाची किंमत काढली. ती आकडेमोड पुढील प्रमाणे :

(२७.६९ + ३४.७४ + ३६.९४ + ४१.८५) गुणिले (X) = ३४
∴ (X) = ३४ भागिले १४१.२२ = ०.२४
अशा रीतीने (X)या स्थिर गुणकाची किंमत ०.२४ इतकी येते.

दुर्बोधता-निर्देशांकाचे सूत्र व ताळा

वरील स्थिर गुणाक आणि विश्लेषणात वापरलेले दोन भाषिक घटक यांच्या आधाराने कोणत्याही भाषिक नमुन्यांमधील दुर्बोधता व्यक्त करणारा दुर्बोधता निर्देशांक काढण्यासाठी पुढीलप्रमाणे सूत्र तयार केले आहे :

(वाक्यांची सरासरी लांबी + कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण) x ०.२४ = दुर्बोधता-निर्देशांक

वरील सूत्राचा वापर करून प्रमाणके मानलेल्या नमुन्यांचा दुर्बोधता-निर्देशांक काढला. ताळा केल्यानंतर क्रमित पाठ्यपुस्तकांतील या नमुन्यांचा इयात्तावार काढलेला दुर्बोधता-निर्देशांक त्या त्या इयात्तेशी

जुळता असल्याचे दिसून आले. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, हा इयात्तावार दुर्बोधता-निर्देशांक दहावीचा सुमारे १०, नववीचा सुमारे ९, आठवीचा सुमारे ८ व सातवीचा सुमारे ७ असा क्रमवार येतो.

या पद्धतीने काढलेला दुर्बोधता-निर्देशांक महाराष्ट्रातील शैक्षणिक इयात्तांशी जुळता असल्यामुळे, प्रशासनिक मराठी भाषेच्या कोणत्याही नमुन्याचा या सूत्रानुसार येणारा दुर्बोधता-निर्देशांक १० असेल किंवा त्याहून कमी असेल तर तो नमुना, महाराष्ट्रात पहिल्या स्तरावरील भाषा म्हणून मराठीचे शिक्षण इयत्ता दहावीपर्यंत घेतलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस समजेल असा संवादसंस्थापनक्षम आहे असे म्हणता येईल. निर्देशांक जसजसा वाढत जाईल तसतशी भाषा अधिकाधिक दुर्बोध किंवा संवादसंस्थापानास अक्षम होत चालली आहे, असे ठरवता येईल.

प्रस्तुत अभ्यासात दुर्बोधता-निर्देशांक सूत्राची प्रयुक्ती :
नमुन्यांची दुर्बोधता जोखणे

वस्तुनिष्ठ अभ्यासासाठी घेतलेल्या नमुन्यांपैकी परिशिष्ट तीनमध्ये अंतर्भूत केलेल्या आधुनिक प्रशासनिक मराठीच्या निवडक नमुन्यांचे, वरील सूत्राचा वापर करून काढलेले दुर्बोधता-निर्देशांक त्या त्या नमुन्यांच्या खाली संबंधित विश्लेषणाच्या आकडेवारीसह नमूद केले आहेत.

याखेरीज वस्तुनिष्ठ अभ्यासासाठी घेतलेल्या सर्व म्हणजे एकूण एकशे त्रेपन्न नमुन्यांच्या दुर्बोधतेबाबत या कसोटीद्वारे केलेल्या अवलोकानाचे निष्कर्ष जिज्ञासू व अभ्यासू वाचकांना उद्बोधाक वाटतील असे वाटते. म्हणून येथे त्यांची दुर्बोधताविषयक माहिती देखील तक्ता व दंडालेख यांच्या स्वरुपात दिली आहे. [तक्ता क्र. दोन (एक) – दंडालेख क्र. दोन (एक) व दोन (दोन)]. मतदारांचे अपेक्षित सार्वत्रिक शिक्षण आणि सरकारी प्रशासन यंत्रणेतील मसुदालेखनाचे प्रारंभिक व प्राथमिक काम करणाऱ्या लिपिक वर्गात नेमणूक मिळण्यासाठी किमान आवश्यक शिक्षण हे दहाव्या इयत्तेपर्यंतचे आहे. या दोन बाबी लक्षात घेऊन प्रशासनिक मराठीच्या संदर्भात 'दहा'च्या लगतवरचा दुर्बोधता निर्देशांक हा धोक्याचा कंदील मानला आहे.

तक्ता क्रमांक दोन (एक) : नमुना-प्रकारवार दुर्बोधता — निर्देशांक व संबंधित विश्लेषण

अनु.	नमुना-प्रकार (संख्येसह)	त्यातील एकूण वाक्ये	त्या वाक्यांतील एकूण शब्द	त्या वाक्यांतील एकूण कठीण शब्द	वाक्यांची सरासरी लांबी (शब्दसंख्येत)	कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण	दुर्बोधता निर्देशांक (स्तंभ ६ + स्तंभ ७) x ०.२४
१	२	३	४	५	६	७	८
१	साप (क) ४६	४१६	७१२८	२२०६	१७.१३	३०.९५	११.५४
	साप (ख) ५	२९	४२३	१३८	१४.५९	३२.६२	११.३३
२	काटी ११	११७	२१२९	७२२	१८.२०	३३.९१	१२.५१
३	असू ६	५५	१७४९	५५६	३१.८०	३१.७९	१५.२६
४	आ १५	५७	२३१५	८५९	४०.६१	३७.११	१८.६५
५	सू ११	१०५	३१०७	१०८४	२९.५९	३४.८९	१५.४८
६	जा ६	७६	१३६३	५२५	१७.९३	३७.७८	१३.३७
७	प्रप ७	३९	१२२६	४५३	३१.४४	३६.९५	१६.४१
८	पप १०	७३	१९२३	६०१	२६.३४	३१.९५	१३.८२
९	पप (क) ५	४२	८९७	३६१	२१.३६	४०.२५	१४.७९
	पप (ख) ५	६६	१०७८	३४७	१६.३३	३२.१९	११.६४
१०	शानि ६	५२	११९९	५०१	२३.०६	४१.७८	१५.५६
११	निसू २०	१३४	२७०९	९०७	२०.२२	३३.४८	१२.८९
एकूण	एकशे त्रेपन्न	१२६१	२७२४६	९२५०	२१.६१	३३.९५	१३.३३

दंडालेख क्रमांक दोन (एक)

प्रशासनिक मराठी व सर्वसाधारण मराठी यांतील वाक्यांच्या शब्दसंख्येतील दिर्घतेच्या वारंवारततेचे गटवार तुलनात्मक दर्शन घडविणारा जोडदंडालेख (histogram)

प्र शासनिक मराठीतील दीर्घ वाक्यांची
वारंवारता, गटवार शेकडा प्रमाण

सर्वसाधारण मराठीतील दीर्घ वाक्यांची

अनुक्रमणिका

वारंवारता, गटवार शेकडा प्रमाण

या दोन्ही भाषाप्रकारांतील बहुतांश म्हणजे सुमारे ७५ ते ८० टक्के वाक्ये दुसऱ्या व तिसऱ्या गटांतील असल्याचे दिसून येते. मात्र प्रशासनिक मराठीत सर्वसाधाराण मराठीच्या तुलनेने, दुसऱ्या गटातील वाक्ये कमी प्रमाणात आहेत, तर तिसऱ्या गटातील वाक्ये बऱ्याच अधिक प्रमाणात आहेत हे विशेष जाणवते.

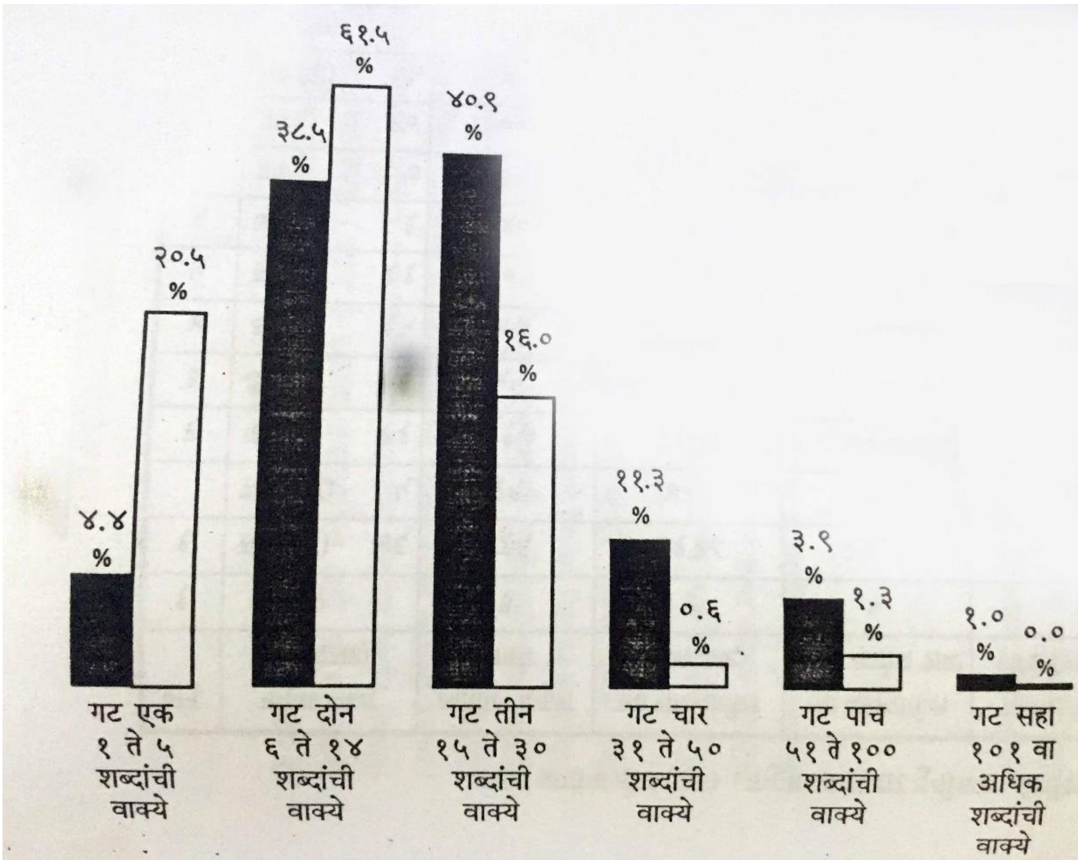

प्रशासनिक मराठीतील वाक्यांच्या साधेपणाची नमुना-प्रकारवार वारंवारता व सर्वसाधारण मराठीशी तुलना दर्शविणारा दंडालेख (histogram)

या दंडालेखाद्वारे प्रत्येक नमुना-प्रकारतील वाक्यांचे उपरोक्त तीन वाक्यप्रकारांमधील विभाजन आणि त्या बाबतीत सर्वसाधारण मराठीपेक्षा असलेले वेगळेपण स्पष्ट दिसते. सर्व नमुना-प्रकारांचा एकत्रितपणे विचार करता, प्रशासनिक मराठीत सर्वसाधारण मराठीच्या तुलनेने मिश्र वाक्यांचे प्रमाण बरेच अधिक असल्याचे, तर संयुक्त वाक्यांचे प्रमाण बरेच कमी असल्याचे दिसून येते.

(टीप : वरील शेकडा प्रमाण एक दशांश चिन्हापर्यंत पूर्ण करून लिहिले आहे.)

दुर्बोधतेच्या आरोपास वस्तुनिष्ठ चाचणीद्वारे दुजोरा

सोबतच्या तक्यावरून असे दिसून येते की, एकशे त्रेपन्न नमुन्यांचा एकत्रित दुर्बोधता निर्देशांक १३.३३ इतका आहे. तसेच सर्व म्हणजे अकराही नमुना प्रकारांचा दुर्बोधता निर्देशांक दहापेक्षा अधिक आहे.

दंडालेखांवरून हे चित्र अधिक स्पष्ट होते. पहिल्या एकपदरी दंडालेखात भरीव काळ्या भागाने सर्वसाधाराण मराठीचा दुर्बोधता निर्देशांक दाखवला आहे. त्याहून जास्त असलेला दुर्बोधता निर्देशांकाचा भाग चौकडीच्या भागाने दाखवला आहे. या दंडालेखांवरून असे लक्षात येते की, इष्ट व सह्य दुर्बोधता निर्देशांकाशी तुलना करता, सर्वच नमुनाप्रकार सर्वसामान्य जनतेस कमी-अधिक प्रमाणात दुर्बोध वाटतात या आरोपास या विश्लेषणाद्वारे दुजोरा मिळतो.

आणखी एक गोष्ट लक्षात येते ती अशी की, सामान्य पत्रव्यवहार व कार्यालयीन टिप्पणी या प्रकारांचा दुर्बोधता-निर्देशांक सर्वांत कमी आहे. हे दोन्ही लेखनप्रकार मूळ मराठीतच लिहिले जातात व इतर लेखनप्रकारांच्या बाबतीत नेहमीच कमी-अधिक प्रमाणात अनुवादाचा अवलंब केला जातो. ही वस्तुस्थिती विचारात घेतली तर मुळातून मराठीत केलेले लेखन अनुवादित मराठी लेखनापेक्षा सुबोध होते व ते तसे असते या म्हणण्यालाही दुजोरा मिळतो.

दुसऱ्या दुपदरी दंडालेखाद्वारे स्पष्ट होते की, प्रशासनिक मराठी ही सर्वसाधारण मराठीच्या तुलनेने, कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण व वाक्याची सरासरी लांबी या दोन्ही आघाड्यांवर कमी-अधिक प्रमाणात सदोष आहे. या दंडालेखामध्ये पांढऱ्या रंगाने दर्शवलेला भाग हा सर्वसाधारण मराठीच्या तत्सम घटकाशी समतोल साधणारा असून काळ्या रंगाने दर्शवलेला त्या दंडामधील जास्तीचा भाग तो समतोल ढासळविणारा, परिणामकारक संवाद संस्थापनास अडथळा आणणारा व म्हणूनच उपरा, अनावश्यक व टाळता योण्याजोगा, निदान टाळणे इष्ट, असा आहे.

वरील वस्तुनिष्ठ विश्लेषणावरून आणखी एक असा निष्कर्ष मिळतो की, आधुनिक प्रशासनिक मराठीतील वरील दोन अंगभूत व मुलभूत भाषिक घटकांपैकी परिणामकारक संवादसंस्थापानास अडथळा आणणारा व मारक ठरणारा सरासरी वाक्यलांबी हा घटक दुर्बोधतेस अधिक जबाबदार ठरतो. कारण प्रशासनिक मराठीतील कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण सर्वसाधाराण मराठीच्या तुलनेने फार जास्त नाही. प्रशासनिक मराठीतील वाक्यांची सरासरी लांबी मात्र सर्वसाधाराण मराठीच्या तुलनेने बरीच जास्त आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, एकत्रित स्वरूप, कमाल आधिक्य व किमान आधिक्य या हिंदी दृष्टींनी कठीण शब्दांच्या शेकडा प्रमाणातील आधिक्य हे सरासरी वाक्यलांबीतील अधिक्याच्या मानाने कमी पटीत आहे.

सुचवलेल्या पर्यायी मासुद्यांची दुर्बोधता : वस्तुनिष्ठ चाचणी

प्रकरण पाचच्या अखेरच्या भागामध्ये अधिक संवादसंस्थापनक्षम ठरतील अशा रीतीने लिहून सुचवलेल्या पर्यायी मसुद्याचे विश्लेषण याच पद्धतीने केल्यानंतरही सुचवलेले पर्यायी मसुदे मूळ विद्यमान

नमुन्यांच्या तुलनेने कमी दुर्बोध आहेत असे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे प्रकरण सातमध्ये अनुवाद अधिक संवादसंस्थापनक्षम व्हावा म्हणून, सुबोध होईल अशा रीतीने केलेल्या व सुचवलेल्या पर्यायी अनुवादाचे विश्लेषण उपरोक्त पद्धतीने केल्यानंतरही, सुचवलेला अनुवाद कमी दुर्बोध असल्याचे स्पष्ट होते. या बाबतीतील आकडेवारी व विश्लेषण सोबतच्या तक्ता क्रमांक दोन (दोन) मध्ये दिले आहे. (तक्ता पुढील पानावर)

तक्ता क्रमांक दोन (दोन) मधील या विश्लेषणावरून हे दिसून येते की, प्रकरण पाचमध्ये सुचवलेल्या प्रत्येक मसुद्याचा दुर्बोधता-निर्देशांक मूळ विद्यमान नमुन्याच्या दुर्बोधता-निर्देशांकापेक्षा बराच कमी झाला आहे. या बदलाचे प्रमुख कारण मोठ्या प्रमाणावर कमी झालेली सरासरी वाक्यलांबी हे आहे. कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाणही घटले आहे, हे खरे असले तरी हा फरक वाक्यालांबीतील फरकाच्या मानाने अगदी कमी प्रमाणात आहे. प्रकरण सातमध्ये सुचवलेल्या पर्यायी अनुवादामध्ये तर कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण थोडेसे वाढलेले असूनही सरासरी वाक्यालांबी एकपंचमांश झाली असल्यामुळे दुर्बोधता-निर्देशांक २९.२० वरून ११.९९ इतका घटला आहे.

वस्तुनिष्ठ कसोटीच्या मर्यादा

ह्या प्रकरणात मांडण्यात आलेली वस्तुनिष्ठ कसोटी प्रत्यक्ष व्यवहारात प्रयुक्त करताना त्या कसोटीचे निष्कर्ष, आव्हानातीत व खऱ्या अर्थाने मार्गदर्शक ठरावेत यासाठी अपेक्षित असलेल्या काही बाबी व या कसोटीच्या मर्यादा यांचाही विचार करणे आवश्यक असल्यामुळे त्याबाबत यापुढे विवेचन केले आहे.

घटक पहिला : वाक्यांची सरासरी लांबी : सांख्यिकी शास्त्राच्या मुलभूत तत्त्वांनुसार सांख्यिकी विश्लेषणामध्ये सरासरी काढण्याच्या तत्त्वाचा वापर करताना मोजणीसाठी घेतलेल्या घटकांच्या मूल्यांमध्ये अवास्तव तफावत असेल तर त्या आकडेमोवरून मिळालेले निष्कर्ष व्यवहारात वापरण्याच्या दृष्टीने फसवे ठरतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, दुर्बोधता-निर्देशांकासाठी करायच्या आकडेमोडीतील वाक्याची सरासरी लांबी हा घटक प्रत्येक वाक्याचा स्वतंत्र विचार करून काढण्यात येत असल्यामुळे कोणत्याही घटक-वाक्याची लांबी विशिष्ट मर्यादेपेक्षा कमी वा अतिरिक्त असल्यास त्यांची सरासरी आकडेमोडीच्या मूळ हेतूस बाधक ठरेल. दोन घटक-वाक्यांच्या लांबीत अवास्तव तफावत असेल तर त्यांच्या सरासरीतील औचित्यच नष्ट होईल. एखाद्या नमुन्यात काही वाक्ये ५ वा त्याहून कमी शब्दांची व तितकीच वाक्ये १०० हून अधिक शब्दांची असतील तर प्रस्तुत

तक्ता क्रमांक दोन (दोन)

मूळ विद्यमान नमुने व पर्यायी मसुदे यांच्या दुर्बोधता – निर्देशांकांची तुलना

अनु.	तपशील	एकूण शब्द	एकूण वाक्ये	एकूण कठीण शब्द	वाक्यांची सरासरी लांबी (शब्दसंख्येत)	कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण	दुर्बोधता - निर्देशांक (स्तंभ ६ + ७) गुणिले ०.२४

१	२		३	४	५	६	७	८
१	उदाहरण पहिले प्रकरण पाच	मूळ विद्यमान नमुना	६७	१	१९	६७.००	२८.३६	२२.८९
		सुचविलेला पर्यायी मसुदा	८४	५	२३	१६.८०	२७.३८	१०.६०
२	उदाहरण दुसरे प्रकरण पाच	मूळ विद्यमान नमुना	२२३	८	१०८	२७.८८	४८.४३	१८.३१
		सुचविलेला पर्यायी मसुदा	२३२	१६	९७	१४.५०	४१.८१	१३.५१
३	उदाहरण तिसरे प्रकरण पाच	मूळ विद्यमान नमुना	१३५	३	५८	४५.००	४२.९६	२१.११
		सुचविलेला पर्यायी मसुदा	१६४	११	६४	१४.९१	३९.०२	१२.९४
अनु.	तपशील		एकूण शब्द	एकूण वाक्ये	एकूण कठीण शब्द	वाक्यांची सरासरी लांबी (शब्दसंख्येत)	कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण	दुर्बोधता - निर्देशांक (स्तंभ ६ + ७) गुणिले ०.२४
४	उदाहरण चौथे प्रकरण पाच	मूळ विद्यमान नमुना	१८५	१	४४	१८५.००	२३.७८	५०.११
		सुचविलेला पर्यायी मसुदा	१११	५	१९	२२.२०	१७.१२	९.४४
५	उदाहरण पाचवे प्रकरण पाच	मूळ विद्यमान नमुना	२९४	२	९०	१४७.००	३०.६१	४२.६३
		सुचविलेला पर्यायी मसुदा	२६४	१२	७३	२२.००	२७.६५	११.९२
३	प्रशासनिक अनुवाद प्रकरण सात	मूळ विद्यमान नमुना	९४	१	२६	९४.००	२७.६६	२९.२०
		सुचविलेला पर्यायी मसुदा	८५	५	२८	१७.००	३२.९४	११.९९

अनुक्रमणिका

कसोटीच्या आकडेमोडीमध्ये वाक्याची सरासरी लांबी ५० च्या आसपास येईल. प्रत्यक्षात ५ वा त्याहून कमी शब्दांची वाक्ये अतिबाळबोध तर १०० हून अधिक शब्दांची वाक्ये अतिदुर्बोध असूनही सरासरी वाक्यलांबी ५० ही अवास्तव नसून काही प्रमाणात समर्थनीय आहे असा भास निर्माण होईल.

याहीपेक्षा अधिक मोठा धोका असा की, ५ हून कमी शब्दांची काही ठरीव साच्याची प्रस्तावनावजा वा समारोपवजा वाक्ये नमुन्यात अंतर्भूत झाली असल्यास नमुन्यांची वास्तविक दुर्बोधता व निर्देशांकाद्वारा व्यक्त होणारी दुर्बोधता यांत तफावत असेल.

उदाहरणादाखल नमुना क्रमांक प्रप्र ५ हे करारपत्र पाहता येईल. या नमुन्यात एकूण पाच वाक्ये असून दुसरे वाक्य २४१ शब्दांचे आहे. असे असूनही "उक्त व्यक्तींनी खालील व्यक्तींच्या समक्ष सही केली आहे" हे चौथे वाक्य ८ शब्दांचे व 'यांनी सही केली" हे पाचवे वाक्य केवल ३ शब्दांचेच आहे. परिणामी, संपूर्ण नमुन्यातील सरासरी वाक्यलांबी ६७.८० इतकी झाली आहे. नमुन्याचा दुर्बोधता-निर्देशांक २३.२८ इतका असून त्याच्या दुर्बोधातेचे खरे कारण २४१ षड्बांचे अतिदीर्घ वाक्य हे आहे. २४१ शब्दांचे एक व ३ शब्दांचे दुसरे अशा दोन वाक्यांची सरासरी १२२ आली तरी प्रत्यक्षात फक्त २४१ शब्दांचे वाक्यच दोषी असते.

अशीच परिस्थिती नमुना क्रमांक असू-३ मध्ये आहे. तेथे एकूण दोन वाक्यांपैकी पहिले वाक्य २९७ शब्दांचे तर दुसरे २० शब्दांचे आहे.

शब्दसंख्येत अशा तऱ्हेची प्रचंड तफावत असणाऱ्या वाक्यांमुळे येणारा दुर्बोधता-निर्देशांक वास्तव दुर्बोधातेचे दर्शन घडवण्यास असमर्थ ठरेल. म्हणून सार्वत्रिक स्वरुपात दुर्बोधता-निर्देशांकाची कसोटी प्रयुक्त करण्यापूर्वी अशा तऱ्हेची अनिष्ट तफावत असल्यास तिची दाखल घेणे अत्यावश्यक आहे. अन्यथा प्रशासनिक मराठीत "याबाबत त्वरित कार्यवाही व्हावी" किंवा "कृपया पोच द्यावी" अशी, मजकुराच्या शेवटी येणारी ठोकळेवजा साचेबंद विधाने या वस्तुनिष्ठ कसोटीची उपयुक्तताच उद्ध्वस्त करतील. अशा वाक्यांनी युक्त असणारा मजकूर या कसोटीद्वारे तपासला असता, प्रत्यक्षात काही अतिदीर्घ वाक्यांमुळे दुर्बोध झालेला तो मजकूर फारसा दुर्बोध नसल्याचा निष्कर्ष निघून दिशाभूल होईल. प्रस्तुत कसोटी वापरण्यापूर्वी नमुन्यामधील अतिबाळबोध स्वरुपाची वाक्ये मोजणीमधून वगळून हा धोका टाळता येईल.

घटक दुसरा : कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण : दुर्बोधता-निर्देशांक काढताना आधारासाठी घ्यायच्या माहितीपैकी कठीण शब्दांचे प्रमाण काढताना सरासरीच्या तत्त्वाचा अवलंब करायचा नसून संपूर्ण नमुन्यातील वाक्यांतर्गत शब्दांच्या एकूण संख्येशी कठीण शब्दांचे शेकडा प्रमाण काढायचे आहे. त्यामुळे त्या बाबतीत सांख्यिकी शास्त्राच्या दृष्टीने वाक्यलांबीच्या बाबतीत नमूद केल्याप्रमाणे काळजी घेण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. मात्र प्रस्तुत कसोटी तयार करताना स्वीकारलेल्या कठीण शब्दाच्या व्याख्येसाठी आधारभूत मानलेल्या भाषावैज्ञानिक तत्त्वाच्या मर्यादेबाबत काही बाबी नमूद करणे इष्ट आहे.

यापूर्वीच्या चर्चेत स्पष्ट केल्याप्रमाणे शब्दाचा अंगभूत कठीणपणा हा त्याच्या उच्चारसुलभतेवर अवलंबून असतो. साहजिकच शब्दाच्या कठीणपणाची व्याख्या त्याच्या लेखनामधील रूपापेक्षा उच्चारावर आधारित

असेल तर ति अधिक वास्तव व शास्त्रशुद्ध ठरेल. जोडाक्षरयुक्त शब्द उच्चारण्यास कठीण असतो हे बव्हंशी खरे असले तरी देवनागरी लिपीतील मराठी शब्दांचे लेखन श्रावणप्रत्ययी होत नसल्यामुळे (केळकर, १९७८, मराठी संशोधन पत्रिका) काही जोडाक्षरयुक्त शब्दांचा उच्चार आघातहीन असून ते उच्चाराच्या दृष्टीने तशाच प्रकारच्या लेखनाने लिपिबद्ध होणाऱ्या अन्य शब्दांपेक्षा तुलनेने कमी कठीण असतात. उदाहरणार्थ : काथ्या (आघातहीन), मिथ्या (आघातयुक्त). याउलट काही शब्दांच्या लेखनात त्यांच्या सर्वमान्य उच्चारात अंतर्भूत असलेले आघात व्यक्त होत नाहीत व परिणामी, उच्चारात तुलनेने कठीण असलेले शब्दही प्रस्तुत नियमांनुसार 'सोपे' ठरतात. उदाहरणार्थ : 'जिल्हा' या शब्दाचा उच्चार 'जिल् ल्हा' असा केला जातो. म्हणजेच ह्या दोनअक्षरी शब्दातील दुसरे अक्षर जोडाक्षर असून त्याच्या उचाहारात दोनहून अधिक व्यंजने अंतर्भूत आहेत. म्हणजे वस्तुतः तो शब्द 'कठीण' म्हणून गणला जाणे जरूर आहे. परंतु प्रस्तुत कसोटीमधील नियमांनुसार या दोनअक्षरी जोडाक्षरयुक्त शब्दाच्या लेखनात दोनहून अधिक व्यंजने नसल्यामुळे तो 'सोपा' ठरला आहे.

मराठी शब्दांचे सर्वमान्य असे प्रमाण उच्चार निश्चित करण्याचे अवघड कार्य पूर्ण होऊन, श्रवणप्रत्ययी लेखनपद्धतीनुसार शब्दांचे लेखन करून प्रमाण उच्चार दर्शविणारे शब्दकोश तयार झाल्यास, त्या कोशांच्या आधारे कठीण शब्दांचे निकष लावणे सुलभ जाईल व उपरोक्त अडचणीवर मात करता येईल. थोडक्यात या अभ्यासात स्वीकारलेली कठीण शब्दाबाबतची नियमावली सध्याची रूढ लेखनपद्धती व भाषेतील उच्चारांची लवचिकता यांचा विचार करून तयार केलेली असल्यामुळे, येथे केवल त्या पद्धतीतील मर्यादा नमूद केल्या आहेत.

दुर्बोधता-निर्देशांकाच्या सूत्राचा प्रशासन क्षेत्रात वापर

प्रशासनिक मराठीच्या क्षेत्रात दुर्बोधता-निर्देशांकाच्या संकल्पनेचा उपयोग अनेक पद्धतींनी करता येईल. अर्थात दुर्बोधता जोखण्यासाठी तयार केलेले हे सूत्र म्हणजे सुबोध लेखनासाठी वापरायचा जादूचा मंत्र नव्हे हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. दुर्बोधता-निर्देशांकाचे सूत्र घोकत एखादी व्यक्ति लेखन करण्यास बसली तर तिच्या हातून होणारे लेखन यांत्रिक व निर्जीव ठरेल. या सूत्रातील आधारभूत तत्त्वांची जाणीव बाळगून सुरुवातीला स्वतंत्रपणे केलेल्या लेखनाची या सूत्राधारे चाचणी करून नंतर आवश्यकतेनुसार त्या लेखनात फेरफार करणे हे श्रेयस्कर ठरेल याचे भान ठेवणे आवश्यक आहे. ही वस्तुस्थिती नजरेआड होऊ न देता प्रस्तुत सूत्राचा वापर करता येईल असे काही मार्ग यापुढे वर्णिले आहेत.

दुर्बोधता-निर्देशांकाची उपक्षेत्रानुसारी व प्रकारानुसारी सहय्यता : प्रशासनिक मराठीच्या (सह्य) चालवून घेण्याजोग्या दुर्बोधतेची कमाल मर्यादा प्रशासनांतर्गत विविध उपक्षेत्रांनुसार वा लघुक्षेत्रांनुसार व विविध नमुना-प्रकारांनुसार निश्चित करता येईल. या मर्यादेनुसार 'धोक्याचा कंदील' किती निर्देशांकावर ठेवायचा हे ठरविल्यानंतर प्रशासनिक मराठीचा कोणताही विशिष्ट नमुना 'दुर्बोध' आहे किंवा नाही हे पूर्णतः वस्तुनिष्ठपणे जोखता येईल. इतकेच नव्हे तर, दुर्बोधता-निर्देशांक कमी करायचा असल्यास, विश्लेषणाचा तक्ता पाहून, वाक्यांची लांबी व कठीण शब्दांची वारंवारता यांपैकी कोणता घटक किती प्रमाणात दुर्बोधातेस जबाबदार आहे ते एका दृष्टिक्षेपात कळून येईल. मग वाक्ये लहान करणे किंवा सोपे शब्द वापरणे यांपैकी कोणता उपाय समुचित व व्यवहार्य ठरेल ते, तो नमुना प्रशासनिक मराठीच्या कोणत्या प्रकारात मोडतो, तो

कोणासाठी लिहिलेला आहे, त्याचे प्रयोजन काय आहे, त्यात कोणता विषय हाताळला आहे हा सर्व बाबींचा विचार करून ठरवता येईल.

सर्वसाधारण मराठीची सामान्य (नॉर्मल) संवादसंस्थापनक्षमता दर्शविणारा दुर्बोधता-निर्देशांक १० हा अपेक्षित किमान पातळीवरील दुर्बोधातेच्या दृष्टीने 'धोक्याचा कंदील' मानला तर, ज्यांच्या बाबतीत जनतेकडून हरकती घेणे, बंधने पाळणे इत्यादी प्रकारची काही कार्यवाही करणे अपेक्षित आहे अशा अधिसूचना किंवा प्रामुख्या जनतेच्या माहितीसाठी प्रसृत करण्यात येणारी प्रसिद्धि पत्रके किंवा सुचना यांसारखा मजकूर यांचा दुर्बोधता-निर्देशांक कटाक्षाने १० वा त्याहून कमी ठेवण्याचा प्रयत्न करणे शक्य होईल. याउलट शासन निर्णय, परिपत्रक यांसारख्या प्रकारांमधून केवल कार्यालयीन स्वरूपाच्या व विशेषेकरून अधिकारी स्तरावर होणाऱ्या भाषिक व्यवहारातील भाषेचा दुर्बोधता-निर्देशांक १० हून थोडा अधिक असला तरी चालवून घेता येईल. तसेच चौथ्या वर्गासाठी काढलेले कार्यालयीन आदेश हे तत्त्वतः केवल कार्यालयीन स्वरूपाचे असले तरी चौथ्या वर्गाच्या कर्मचाऱ्यांची अपेक्षित शैक्षणिक पात्रता वरच्या वर्गाच्या कर्मचाऱ्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेपेक्षा कमी असते हे लक्षात घेऊन, अशा आदेशांतील भाषेचा दुर्बोधता-निर्देशांक जनतासंपर्काच्या भाषेप्रमाणेच १० वा त्याहून कमी राखणे शक्य होईल. याउलट एखाद्या तांत्रिक वा शास्त्रीय प्रकल्पाबाबतच्या अहवालातील वा अन्य प्रशासनिक कार्यवाहीतील भाषेचा दुर्बोधता-निर्देशांक, विषयाच्या वेगळेपणामुळे व निर्बंधित स्वरूपाच्या विशेष कार्यक्षेत्रविशिष्ट भाषाप्रकाराच्या सीमांत संपर्कामुळे, शासन-निर्णय वा परिपत्रक या प्रकारांच्या दुर्बोधता-निर्देशांकापेक्षाही थोडा जास्त असल्यास तो चालवून घेता येईल. अर्थात हे आधिक्य किती प्रमाणात सह्य होईल ते भाषावैज्ञानिकांच्या व संबंधित अधिकाऱ्यांच्या व तज्ज्ञांच्या परस्परविचाराने व सल्ल्याने निश्चित करता येईल.

मसुदालेखनासाठी निःसंदिग्ध मार्गदर्शनपर सूचना : प्रशासनाच्या क्षेत्रात मराठी भाषेचा वापर जास्तीत जास्त प्रमाणत व शक्य तितक्या लवकर केला जावा या धोरणाची अंमलबजावणी होण्यात कोणत्याही प्रकारचा कालापव्यय होऊ नये म्हणून, मूळ उपलब्ध इंग्रजी प्रशासनिक साहित्याचा मराठी भाषेत अनुवाद करून घेणे ही अनिवार्य व निकडीची बाब झाली आहे. तसेच याआधीच्या प्रकरणांमध्ये विवेचन केल्याप्रमाणे प्रशासनिक लेखन करणाऱ्या प्रशासनिक यंत्रणेतील बऱ्याचशा कर्मचाऱ्यांना मूलतः प्रशासनिक मराठी लिहिण्याचा पुरेसा सराव नसल्याने, मराठीतून मूळ मसुदा लिहिताना पाळायची भाषाविषयक तत्त्वे संदिग्ध वा जुजबी स्वरुपात सांगण्याऐवजी स्पष्ट व सुलभ पद्धतीने दिग्दर्शित करण्याचीही आवश्यकता निर्माण झाली आहे. या दोन्ही बाबतींत दुर्बोधता-निर्देशांकाच्या सूत्राचा व कल्पनेचा वापर करता येईल.

अनुवाद प्रक्रियेत सूत्राचे साह्य : प्रकरण सात मध्ये सविस्तर चर्चा करून स्पष्ट केल्याप्रमाणे अनुवाद करणे म्हणजे एका भाषेतील मजकूर मूळ अर्थाला धक्का लागू ण देता अन्य भाषेत व्यक्त करणे असे म्हटले जाते. अनुवादकास स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषा या दोन्ही भाषा अवगत असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीने एका अर्थी अनुवाद म्हणजे मूळ मसुद्याचे पुनर्लेखनच असते. साहजिकच अनुवाद करताना दुर्बोधता-निर्देशांकाच्या सूत्रात अंतर्भूत असलेली तत्त्वे लक्षात घेतल्यास स्रोत भाषेतील अंगभूत भाषिक दुर्बोधता लक्ष्य भाषेत अवतीर्ण होण्याचा धोका अनुवादाच्या प्रक्रियेतच टाळता येईल. स्रोत भाषेतील दुर्बोधातेस कारणीभूत ठरलेले घटक तारतम्य बुद्धीने ताडून, ते टाळून सुबोध मराठी अनुवाद करता येईल. अपेक्षित सुबोधता येण्यासाठी वाक्याची लांबी

किती मार्यादतेपर्यंत वाढून चालेल व सरासरी वाक्यलांबी किती असावी आणि कठीण शब्दांची वारंवारता किती अधिक असून चालेल याचा अंदाज बाळगून अनुवाद करता येईल.

मूळ लेखनासाठी मार्गदर्शन : सुबोध लेखनाचे महत्त्व कळले व वळले असले तरी "वाक्ये लहान असावीत व कठीण शब्द टाळावेत" अशा स्थूल सूचनांचे काटेकोर पालन करायचे म्हणजे नेमके काय करायचे हे मासुदालेखाकाला समजत नसले तर लिखाण दुर्बोध होने अटल होऊन बसते. येथे मांडण्यात आलेल्या दुर्बोधता-निर्देशांकाच्या सूत्राचा वापर करून, यापूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे, निर्देशांकाची क्रमावर कमाल पातळी निश्चित केली गेल्यास सरासरी वाक्यलांबीची कमाल मर्यादा किंवा कठीण शब्दांच्या प्रमाणाची कमाल मर्यादा यांबाबत नेमक्या सूचनां मसुदालेखकांस देता येतील. आपण केलेले लेखन अपेक्षित प्रमाणात सुबोध आहे ना किंवा निदान चालवून घेण्याजोग्या दुर्बोधतेपेक्षा अधिक दुर्बोध नाही ना याचा अंदाज लेखन करणाऱ्या व्यक्तीलाच ताबडतोब, सुलभतेने व वस्तुनिष्ठ चाचणीद्वारे घेता येईल आणि आवश्यक असल्यास आपले लेखन सुधारून पुनः लिहिता येईल.

पूर्वलिखित दुर्बोध लेखनाचे पुनर्लेखन : गेल्या साडेतीन दशकांच्या कालावधीत विविध स्तरांवर विविध प्रकारचे प्रशासनिक लेखन प्रशासनिक मराठीमध्ये करण्यात आले आहे. या सर्वच लेखनामध्ये दुर्बोधातेचे प्रमाण अत्याधिक असेल असे नव्हे. तरीही जनतेच्या हितसंबंधांशी निगडीत असा जिव्हाळ्याचा मजकूर किंवा नियमावली, नियमपुस्तिका, प्रमाणप्रपत्रे यांसारख्या विविध प्रयोजनांसाठी वापरण्यात येणारा व दीर्घकाळ वापरात राहणारा मार्गदर्शनपर महत्त्वाचा मजकूर पुरेशा प्रमाणात सुबोध आहे किंवा नाही हे पाहणे आवश्यक आहे. अशा पूर्वीच लिहून तयार असलेल्या मजकुराची प्रस्तुत प्रकरणात मांडलेल्या वस्तुनिष्ठ कसोटीद्वारे चाचणी करून त्याची दुर्बोधता जोखता येईल. इतकेच नव्हे तर, आवश्यकतेनुसार अशा मजकुराचे पुनर्लेखन करण्यासाठी मार्गदर्शनपर दिशासूत्रही या चाचणीमुळे उपलब्ध होईल.

एकंदरीत पाहता, आधुनिक प्रशासनिक मराठी सर्वसामान्य जनतेस समजण्याच्या दृष्टीने दुर्बोध आहे या आरोपास वस्तुनिष्ठ कसोटीद्वारे केलेल्या परिनिरीक्षणाचा दुजोरा मिळतो. मात्र या दुर्बोधातेच्या मुलाशी कठीण शब्दांच्या वारंवारतेइतकाच, किंबहुना त्याहून जास्तच, वाक्यांची दीर्घता हा घटकही आहे हे लक्षात येते. भाषाविकासाच्या प्रक्रियेत अपरिहार्यतः काही कठीण शब्द भाषेत निर्माण होने व पचवले जाणे हे भाषासमृद्धीच्या दृष्टीने काही मर्यादेपर्यंत इष्ट – किंबहुना आवश्यकच असते. यामुळे त्या घटकाबद्दल थोडा उदार दृष्टीकोन बाळगणेही जरूर आहे, आणि वाक्यांची लांबी मात्र शक्यतोवर कमी ठेवण्याची काळजी घेणे जरूर आहे असा इशाराही मिळतो. संस्कृतनिष्ठ पर्यायांमुळे भासणारी शब्दांची अपरीचितता, नवीन वा तांत्रिक विषयामुळे जाणवणारा कठीणपणा, व्यक्तीच्या मर्यादित, अपुऱ्या किंवा अतिसामान्य भाषिक क्षमतेमुळे तिला वाटणारी दुर्बोधता या सर्व कारणांच्या परिणामी जाणवणारी भाषेची दुर्बोधता व्यक्तिनिष्ठ असून ती जोखण्याचे व दूर करण्याचे मार्ग भिन्न राहतील. मात्र अंगभूत भाषिक घटकांमुळे येणारी भाषेची दुर्बोधता वस्तुनिष्ठपणे जोखण्याचे कार्य दुर्बोध-निर्देशांक काढण्याची प्रस्तुत कसोटी वापरून पार पाडता येईल. तसेच त्यासाठी केलेल्या सांख्यिकी विश्लेषणाच्या आधारे ती दुर्बोधता कमी करण्यासठी उपायही योजता येतील हे निश्चित.

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट तीन

आधुनिक प्रशासनिक मराठी : प्रकारवार नमुने

सामान्य पत्रव्यवहार (साप) (११ नमुने)

नमुना क्रमांक साप – १

तत्काळ

क्रमांक ________
_____(गावाचे नाव)
दिनांक _________

प्रति

शिक्षणाधिकारी,
जिल्हा _________(गावाचे नाव)

विषय : ______________
____
____

संदर्भ : आप्लेकडील अर्धशासकीय पत्र क्र. _________________

दिनांक _____________चा
पृष्ठांकन.

उपरोक्त विषयावरील आपल्या संदर्भित पृष्ठांकनाबाबत कळविण्यात येते की चालू वित्त वर्षाची अखेर जवळ येत असल्याने तसेच चालू वित्त वर्षात खर्चाची काटकसर करण्याबाबतच्या योजनेखाली शासनाच्या सर्वसाधारण प्रशासन विभागाकडून नवीन पडे निर्माण करण्यावर बंदी घालण्यात आल्याने संबंधित जिल्हा परिषद (भूतपूर्व शासकीय) माध्यमिक शाळांसाठी ४ थ्या श्रेणीच्या कर्मचाऱ्यांच्या जागा निर्माण करण्याबाबतचा प्रस्ताव स्थगित ठेवावा. ह्या बाबतचा प्रस्ताव, ३ प्रतिलिपीत, पुन्हा नव्याने एप्रिल/मे १९७६ मध्ये शिक्षण उपसंचालक _________ यांचेद्वारा या संचालानालयास सादर करावा. सदरहू प्रस्तावामध्ये संबंधित शाळातून किती जागा निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे त्याबद्दलचे सविस्तर स्पष्टीकरण (detailed justification) ह्या जागांबाबत जिल्हा विकास आणि नियोजन मंडळाकडून (डी.डी. अंड पी.सी.) सन १९७६-७७ च्या नियोजन अंदाजपत्रकात किती तरतूद केली आहे त्याबाबतचा खुलासा आणि आपल्या जिल्ह्यातील इतर जिल्हा परिषद (भूतपूर्व शासकीय) माध्यमिक शाळातून या जागा शासनाकडून पूर्वी निर्माण करण्यात आल्या असल्यास तत्संबंधीच्या शासकीय ठरावाचा निर्देश इत्यादी माहिती असल्याशिवाय संबंध प्रस्ताव शासनास सादर करणे शक्य होणार नाही याची कृपया नोंद घ्यावी.

(सही)
शिक्षण संचालककरिता

अनुक्रमणिका

प्रति शिक्षण उपसंचालक, ______________यांचेकडे शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद _______ यांचेकडील अ.शा.प.क्र. : ______________ दिनांक __________च्या संदर्भात अग्रेषित. त्यांना विनंती की संबंधित प्रस्ताव शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद, _________यांचेकडून प्राप्त होताच तो त्यावरील आपल्या योग्य शिफारशीसह या संचालनालयास त्वरित सादर करण्याची दक्षता घ्यावी. संबंधित प्रस्तावाबाबतच्या आपल्या शिफारसी स्पष्ट शब्दात व्यक्त कराव्यात.

प्रतिलिपी मा. सचिव, महाराष्ट्र शासन शिक्षण व युवक सेवा विभाग, मुंबई-३२ यांच्याकडे रवाना.

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्य – ५

एकूण शब्द – १७३

एकूण कठीण शब्द – ७४

दुर्बोधता-निर्देशांक : १८.५४

नमुना क्रमांक साप – १०

पत्र क्र._______
कार्यालयाचे नाव व पत्ता
दिनांक ________

प्रति,

____
(शिपाई).

दिनांक ____________ला कार्यालयाचे निदर्शनास असे आढळून आले आहे की, आपण दुपारी २-३० ते ३ पर्यंत आपले जागेवर (बेलवर) हजर नव्हता. कार्यालयीन वेळेत वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या बिना पूर्व अनुमतीने कार्यालय सोडणे हे कार्यालयीन शिस्तीचे अगदीच विरुद्ध आहे.

आपणास सक्त ताकीद देण्यात येत की, यापुढे गैरशिस्तीचे वर्तन केल्यास आपल्याला दंड करण्यात येईल याची कृपया नोंद घ्यावी.

(सही)
संचालकाकरिता
पदनाम

अनुक्रमणिका

प्रतिलिपी : _____________यांस सुचानार्थ

(सही)
(पदनाम)

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्य — ३
एकूण शब्द — ५३
एकूण कठीण शब्द — १६
दुर्बोधता-निर्देशांक : ११.४९

नमुना क्रमांक साप — १२
जरुरी

क्रमांक _______
_____(गावाचे नाव)
दिनांक ________

द्वारा : शिक्षण उपसंचालक,
_____विभाग, _____

प्रति,
शिक्षण संचालक,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे — १
विषय : _____________
____

महोदय,

कृपया उपरोक्त विषयावरील आपले पत्र क्रमांक _______दिनांक __________व.अ.शा. पत्र समक्रमांक दिनांक __________पाहावे.

वरील कर्मचाऱ्यांचे प्रकरणांत शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद, __________ह्यांनी चौकशी करून अहवाल त्यांनी त्यांचे पत्र क्रमांक _______ दिनांक ___________ अन्वये सादर केला आहे. शिक्षक प्रतिनिधींनी संस्था स्थापन करून जुन्या संस्थेची इमारत, फर्निचर इ. घेवून शाळा पुढे चालू ठेवली व त्याकरिता शासनाने मंजुरी दिली. नवीन शाळा सुरु करताना जुन्या सर्वच कर्मचाऱ्यांना संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांनी सभेच्या वेळी बोलवावयास पाहिजे होते परंतु संस्थेनी जुनाच शिक्षक वर्ग कामावर ठेवला परंतु

वरील ३ चपराश्यांना कोणत्याही प्रकारची सुचना दिल्या गेली नाही हे शिक्षणाधिकारी, यांचे चौकशीवरून सिद्ध होते. तसेच संस्थेनी वरील कर्मचाऱ्यांना कळवावयास पाहिजे होते की जुनी शाळा बंद झाली व ती हस्तांतरित सध्या होवू शकत नसल्याने आपणास नवीन शाळेत नोकरी मान्य असल्यास कामावर रुजू व्हावे. परंतु अशा तऱ्हेचा कोणताच पत्रव्यवहार झालेला दिसत नाही.

वरील स्थिती लक्षात घेवून व जुन्या नवीन संस्थेच्या हस्तांतरणाचा प्रश्न खात्याकडे विचारार्थ असल्याने तसेच संस्थेला शासनाने काही अटीवर नवीन शाळा चालू करण्याची परवानगी दिली अशा परिस्थितीत वरील कर्मचाऱ्यांचा सेवेचा हक्क राहतो. जर नवीन संस्थेनी त्यांना संधि देवूनही ते कामावर आले नसते तर त्यांना पुन्हा कामावर घेण्याचे आदेश देण्याचा प्रश्न उद्भवला नसता.

३. शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद, _________यांच्या अहवाल व या कार्यालयाचे वरील अभिप्राय लक्षात घेवून प्रकरणात संस्थेच्या अपीलावर योग्य तो विषय घ्यावा.

आपला विश्वासू,

____

शिक्षण उपसंचालक

____विभाग ____

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्य – ९ एकूण शब्द – १९७

एकूण कठीण शब्द –४६ दुर्बोधता-निर्देशांक : १०८६

नमुना क्रमांक साप – १४

परिषद प्रश्न

______

तत्काळ

______

______ (नाव)

अवर सचिव (हुद्दा)

अर्ध शासकीय पत्र क्रमांक _______

उद्योग व कामगार विभाग,

अनुक्रमणिका

सचिवालय, मुंबई – ३२
(दिनांक) _____१९७१

प्रिय, ______

सोबत श्री._________ (महाराष्ट्र विधानसभाद्वारा निर्वाचित) यांचा कायनाईट या खनिज पदार्थाचे महाराष्ट्रातील साठे या विषयावरील तारांकित परिषद प्रश्न क्रमांक _______ची प्रत पाठवित आहे.

२. उतराचा मसूदा व संभाव्य उपप्रश्नांस उत्तरे देण्यासाठी लागणारी स्वयंपूर्ण टिप्पणीच्या मराठीतील ५ प्रती दिनांक _____च्या आत शासनाकडे पाठविण्याची व्यवस्था कृपया ण चुकता करावी ही विनंती. सदरहू प्रश्न ______ रोजी उत्तरासाठी ठेवण्यात आला आहे व प्रश्नोत्तराच्या प्रती विधानमंडळास _______पर्यंत पाठवावयाच्या आहेत.

आपला स्नेहांकित,
_____(सही)
(नाव)

श्री._________,
संचालक, भूविज्ञान खनिकर्म व भूगर्भजल सर्वेक्षण विकास, नागपूर

सामान्य पत्रव्यवहार — शासकीय कार्यालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्य – ३ — एकूण शब्द – ६२
एकूण कठीण शब्द –२८ — दुर्बोधता-निर्देशांक : १५.८०

नमुना क्रमांक साप – १७

क्र. _______
आयुक्त नागपूर विभाग,
यांचे कार्यालय,
नागपूर, दि. ______१९६७

सचिव, महाराष्ट्र शासन,
महसूल व वन विभाग,
सचिवालय,

अनुक्रमणिका

मुंबई – ३२. यांस

विषय : तालक्यांची पुनर्रचना.
संदर्भ : महसूल व वन विभागाचे पत्रक ____ दि.______खालील पृष्ठांकन.

श्री.___________, विधानसभा सदस्य, लोणार, जि. बुलडाणा यांनी मुख्यमंत्र्यांना लिहिलेल्या पत्रात नागपूर विभागातील तालुक्यांचा आकार लहान करून त्यांची पुनर्रचना करण्याबद्दल शासनाला सुचविले आहे.

२) पश्चिम महाराष्ट्रातील तालुक्यांच्या मानाने नागपूर विभागातील तालुके क्षेत्रफळाने फारच मोठे आहेत ही गोष्ट स्पष्ट आहे. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व प्रदेशात तालुक्यांच्या आकारात एकसूत्रीपणा असणे प्रशासकीय दृष्ट्या आवश्यकच आहे.

३) मागे १९६० साली नागपूरला दि. २५-६-१९६० रोजी महसूल मंत्री, वित्त मंत्री व सचिव, महसूल विभाग यांच्या उपस्थितीत झालेल्या बैठकीत नागपूर विभागातील विकासखंडांचे तालुक्यात रुपांतर करून तालुक्यांची पुनर्रचना करण्याच्या शक्यतेसंबंधाने आयुक्त, नागपूर, विभाग, यांनी शासनाकडे प्रस्ताव पाठवावे असे ठरले होते. त्याप्रमाणे त्या प्रस्तावाकारीता लागणारी काही माहिती देखील गोळा करण्यात आली होती. पण पुढे तालुक्यांची पुनर्रचना करणे शासनाला शक्य होणार नाही म्हणून ते कागदपत्र फाईल करण्यात आले.

४) सन १९६५ मध्ये चांडा जुळ्यातील 'गडचिरोली' व 'सिरोंचा' व यवतमाळ जिल्ह्यातील 'पुसद' या तालुक्यांची विभागणी करण्याबद्दल शासनाशी पत्रव्यवहार झाला होता. त्यावर शासनाने महसूल व वन विभागाचे पत्र क्र._______दि.________ द्वारे असे कळविले होते कि नागपूर विभागातील तालुके आकाराने फार मोठे आहेत ही वस्तुस्थिती असली तरी सध्याच्या आणीबाणीच्या तालुके आकाराने फार मोठे आहेत ही वस्तुस्थिती असली तरी सध्याच्या आणीबाणीचा परिस्थितीत जास्तीचा खर्च करू नये असे शासनाचे धोरण असल्यामुळे व शिवाय एकत्रित स्वरूपाचा जमीन महसूल कायदा अमलात आलेला नसल्यामुळे तालुक्यांची पुनर्रचना करणे शक्य नाही व या गोष्टीचा विचार पुढे योग्यवेळी करण्यात येईल. पण शासनानेच दुसऱ्या एका पत्रान्वये म्हणजे महसूल विभागाच्या पत्र क्र.______दि.______अन्वये, जिल्हाधिकारी, यवतमाळ, यांच्याकडून 'पुसद' तालुक्याची दोन तालुक्यात विभागणी करण्यासंबंधीचे प्रस्ताव मागितले आहेत. ते प्रस्ताव अद्याप जिल्हाधिकारी, यवतमाळ यांचेकडून यावयाचे आहेत.

५) गेल्या एप्रिल १९६७ मध्ये पुणे येथे झालेल्या आयुक्तांच्या परिषदेत देखील तालुके व उपविभाग यांच्या पुनर्रचनेचा प्रश्न चर्चिला गेला व त्यात आयुक्तांचे असे मत पडले की यात अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण होत असल्यामुळे तालुके व उपविभाग यांची सरसहा पुनर्रचना (wholesale changes or reconstitution) करण्याचा प्रश्न हाताळणे आवश्यक नाही.

६) आता दि. १५ ऑगस्ट १९६७ पासून महाराष्ट्र जमीन महसूल कायदा, १९६६ राज्यातील सर्व प्रदेशात अंमलात आलेला आहे. सदर्हू एकत्रित स्वरूपाच्या व राज्यातील सर्व भागांना लागू होणाऱ्या कायद्याची एकसूत्रीपणाने अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने व प्रशासनातील अडचणी नाहीशा करण्याच्या दृष्टीने राज्याच्या सर्व भागातील तालुक्यांच्या आकारात एकसूत्रीपणा आणण्याकरिता नागपूर विभागातील तालुक्यांची पुनर्रचना शक्य तो लवकर करणे आवश्यक आहे. पण यात जास्तीच्या खर्चाचा प्रश्न अंतर्भूत होत असल्यामुळे तालुक्यांची पुनर्रचना करावी काय व ती कोणत्या तत्त्वावर करावी याबद्दलचा निर्णय शासनाच्या स्तरावरच घ्यावा लागेल. असा निर्णय शासनाने घेतल्यास त्याबद्दलचे सविस्तर प्रस्ताव शासनाकडे सादर करता येतील. पण तालुक्यांची पुनर्रचना करायची असेल तर ती नागपूर विभागातील सर्व जिल्ह्यांमधील तालुक्यांची एकाच वेळी व एकाच निश्चित तत्त्वावर करणे इष्ट आहे. केवल एखाद दुसऱ्या तालुक्याची फक्त पुनर्रचना करणे इष्ट नाही.

(सही)

(आयुक्तांनी अनुमोदित केले) आयुक्त

नागपूर विभाग, यांच्याकरिता

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – १७
एकूण शब्द – ३९०
एकूण कठीण शब्द – १३६
दुर्बोधता-निर्देशांक : १३.८७

नमुना क्रमांक साप – २१

कार्यालय ग्रामपंचायत, मु.पो.जैनपूर
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती
दि. ________१९६४.

माननीय महसूल मंत्रि महोदय,
महाराष्ट्र राज्य, सचिवालय, मुंबई – ३२

विषय : गावचा जिल्हा बदलणे.
महाशय,

अनुक्रमणिका

पत्रासोबत मौजा जैनपूर ग्रामपंचायत तालुका दर्यापूर जिल्हा अमरावती यांचा ठराव क्रमांक _______ ता.______ वा आपले माहितीकरिता व आदेशाकरिता पाठवित आहे.

आमचे गावचा जिल्हा बदलण्याचे बाबतीत आमच्या सर्व अडचणी ठरावात नमूद केलेल्या आहेतच. आपण आपुलकिने या सर्व अडचणींचा विचार करून आमचि मागणी मान्य कराल अशी आशा आहे.

वरील अडचणीमुळेच आज तिसरी पंचवार्षिक योजना संपुष्टात येत असूनही आमचे गावचा कोणत्याही क्षेत्रात अपेक्षित विकास झाला नाही. ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे. आमची मागणी मान्य झाल्यास गावचा सर्वांगिण विकास लवकरच होईल अशी आम्हाला खात्री आहे.

तरी आपण शक्य तितक्या लवकर आमच्या मागणीस मान्यता द्यावी ही विनंती.

आपला विश्वासू
(सही)
सरपंच ग्रामपंचायत जैनपूर.

मौजा जैनपूर तालुका दर्यापूर जिल्हा अमरावती गावच्या ग्रामपंचायतच्या तारीख ______ च्या सभेतील ठराव नंबर

विषय नंबर एक गावचा जिल्हा बदलणे.
ठराव नंबर एक ....

जैनपूर हे गाव हल्ली अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुक्यात आहे. जैनपूर ते दर्यापूर या रस्त्याने तीन नद्या ओलांडाव्या लागतात व हा रस्ता फार गैर सोईचा आहे. जैनपूर हे गाव आकोट तालुक्याच्या हद्दीला लागून आहे. जैनपूर ते आकोट हा दळणवळणाचा मारग, नदीच्या अडचणी विरहीत असून, सोईस्कर आहे. दर्यापूर येथे बाजारपेठ नाही. आकोट येथे बाजारपेठ आहे व या पेठेचा उपयोग, काही प्रमाणात गावकरी करतात. मात्र प्रामुख्याने व मोठ्या प्रमाणावर, बाजारपेठेकरिता दवाखान्याकरिता व तत्सम कामाकरिता गावकरी आकोल्याला जातात व आकोल्याशी त्यांचे संबंध व त्यांची कामेही घनिष्ठपणे निगडीत झाली आहेत. गावकऱ्यांची ही परिस्थिती उमरावतीबाबत नाही. जैनपूर ते उमरावती हा मार्ग जैनपूर ते आकोला या मार्गापेक्षा बारा मैलांनी जास्त लांब आहे. नाइलाजास्तव, उमरावती व दर्यापूर येथे, सरकारी कामकाजाकरिता गावकऱ्यांना जाणे भाग पडते, मात्र यामुळे परत सरकारी कामकाजाकरिताच त्यांचा खर्च होतो व वेळ जातो. परंतु जर जैनपूर हे गाव आकोला जिल्ह्यात सामील केले, तर एक पंथ डॉ काज या न्यायाने, सरकारी कामकाज व सोबत त्यांचे खाजगी कामकाज ही दोन्हीही कामे, एकाच खर्चात व एकाच वेळी, सोयीस्कारपणे व सहजपणे, गावकरी साधू शकतात. सबब गावकऱ्यांची उन्नती साधण्याकरिता जैनपूर हे गाव आकोला जिल्ह्यात सामील असणे हे इष्ट व जरुरीचे आहे असे ही सभा ठरविते.

सूचक – (नाव)

अनुमोदक - (नाव)

ठराव सर्वानुमते मंजूर खरी नक्कल
______नाव
सरपंच
ग्रामपंचायत, जैनपूर

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – १९
एकूण कठीण शब्द – ७३

एकूण शब्द – २७३
दुर्बोधता-निर्देशांक : ९.८७

नमुना क्रमांक साप – ३०

क्र. ______
कार्यालय पंचायत समिति, भिवापुर.
दिनांक ______१९७७

प्रति,
तहसीलदार.
उमरेड,
विषय : ___________
संदर्भ : आपले पत्र क्र. _______दि.________

वरील संदर्भीय पत्रानुसार आपणास पुन्हा कळविण्यात येते की, विषयांतर्गत अनुदान वाटपाची ग्रामपंचायातवार यादी, दरवर्षी तहसीलदार मार्फतच या कार्यालयास प्राप्त होत असते. करिता पंचायत समिती भिवापूर करिता ग्रामपंचायतीची यादी (कोणत्या ग्रा. पं. ला किती रक्कम वाटप करावी याबद्दल रक्कमेचे आकडे लिहलेली) या कार्यालयास त्वरित पुरविण्याची कृपा करावी जेणेकरून वरिल अनुदान वाटपाची त्वरीत कार्यवाई करणे या कार्यालयास सोईचे होईल.

sd/-
खंड विकास अधिकारी,

अनुक्रमणिका

पंचायत समिति, भिवापूर

प्रतिलिपी

१) जिल्हाधिकारी, नागपूर यांना माहितीकरता सादर.

२) राजस्व अधिकारी परिषद नागपूर यांना माहितीकरिता अग्रेषित.

(सही)
खंड विकास अधिकारी
पंचायत समिति, भिवापूर.

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २
एकूण शब्द – ५७
एकूण कठीण शब्द –२४
दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.९५

नमुना क्रमांक साप – ३७

श्रीमान,
मंत्री महोदय,
पुर्वसन खाते,
महाराष्ट्र राज्य.

महोदय,

___________ (गावाचे नाव) विकास खंड__________(पक्षाचे नाव) पक्ष कार्यकर्ता संमेलन दिनांक ९/६/७७ रोजी ________(गावाचे नाव) येथे आयोजित करण्यात आले होते. या संमेलनास _____ विकास खंडातील जवळजवळ सातशे (७००) कार्यकर्ते उपस्थित होते. संमेलनात पारित करण्यात आलेल्या अनेक महत्त्वाच्या ठरावांपैकी आपल्या खात्याशी संबंधित असल्यामुळे आपल्या सेवेशी सादर करण्यात येत आहे. त्या संबंधात ताबडतोब कारवाई करण्यात यावी.

तर पाठविलेल्या ठरावाची कृपया नोंद घ्यावी.
'काष्ठक्षम्य'
सोबत ठरावाची प्रत जोडलेली आहे.

अनुक्रमणिका

प्रतिलिपी,

१) जिल्हाधिकारी साहेब, नागपूर.

२) अध्यक्ष, जिल्हा_____(पक्षाचे नाव) पक्ष,
नागपूर.

विनित,

_____
(सही)
अध्यक्ष, _____(पक्षाचे नाव) पार्टी
____(गावाचे नाव) विकास खंड

ठराव : __________(गावाचे नाव) नगरपालिका लोक प्रतिनिधीच्या स्वाधिण करण्याबाबत.

_______(नावाचे नाव) येथील नगरपरिषद ८ जून १९७७ रोजी सुपरसीड करण्यामागे एकच उद्देश होता तो म्हणजे ____नगर परिषद _____(पक्षाचे नाव) विरोधी पक्षाच्या हातात होती. आज जवळ जवळ सात वर्षांच्या वर अवधी झाला असून ______(गावाचे नाव) येथे प्रशासकाची राजवट सुरु आहे. वास्तविक कायद्याप्रमाणे ६ वर्षाचे वर प्रशासक राहू शकत नाही. तरी आमच्या येथे आज अजूनही प्रशासकाची राजवट सुरु आहे. ही_____(पक्षाचे नाव) शासनाने चालविलेली लोकशाहीची विटंबनाच म्हणावी. _____(गावाचे नाव) येथील लोकसंख्या जवळजवळ ६५०० हजार आहे आणि टक्सची आकारणी २७ हजार रुपये आहे म्हणजे कोणत्याही 'क' वर्ग नगरपरिषदेला आपल्या महाराष्ट्रामध्ये एवढा टक्स नाही. सध्या असलेला टक्स हाच आमच्या येथील नागरिकांना होईजड होतो परंतु आणखी त्यात ५% वाढ करण्यात आली. या वाढीव टक्स आकारणीवर _____(गावाचे नाव) येथील नागरिकांनी जोरदार आक्षेप घेतलेला आहेत. नगरपरिषद सुपरसीड झाली तेव्हा पासून भरीव व रचनात्मक असे कोणतेच कार्य झाले नाही. उलट नगरपरिषदेची आर्थिक परिस्थिती पूर्वीपेक्षा जास्तच खालावली आहे. म्हणजे या सात वर्षात नगरपरिषदेने प्रशासक खर्च व टी.ए. बीला यावर जवळ जवळ १ लाख रुपये खर्च केले आहेत. जर सरकारने ताबडतोब प्रशासक काढून नगरपरिषदेचा कारभार जानाप्रतीनिधीच्या हातात सोपविला नाही तर येथील जनतेला शांततामय मार्गाने आंदोलन करावे लागेल व त्याची संपूर्ण जबाबदारी प्रांतिक सरकारवर राहील. म्हणून आमचि या ठरावाद्वारे अशी मागणी आहे की ______(गावाचे नाव) नगरपरिषदेची प्रशासकीय राजवट हटवून तेथील कारभार लोकनियुक्त प्रतिनिधीच्या स्वाधिन करण्यात यावा.

सूचक _____रा. ________ता.______जि.________
अनुमोदक _____रा. ________ता.______जि.________
(सही)
(नाव)
कार्यालय मंत्री,
(पक्षाचे नाव) पार्टी
(गावाचे नाव) विकास खंड.

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २० एकूण शब्द – २५३
एकूण कठीण शब्द –१२ दुर्बोधता-निर्देशांक : ११.७६

नमुना क्रमांक साप – ३८

क्रमांक निवडणूक-२____१९७७
जिल्हा अधिकारी नागपूर
यांचे कार्यालय,
नागपूर, दिनांक ____जून १९७७

प्रती, श्री.__________
____

विषय : सन १९७७ करिता मतदार याद्या तयार करणे.

नागपूर शहर विभागातील ______विधानसभा निर्वाचन क्षेत्रात, घरोघरी जावून गणनाकाराकडून नव्याने १९७७ च्या तयार होत असलेल्या याद्यांची तपासणी करण्याकरीता आपणांस तपासणीस म्हणून वार्ड नं.____ मध्ये नियुक्त करण्यात येत आहे. आपणांस ज्या भागाचे काम करावयाचे आहे, त्या भागात गणनाकार म्हणून काम करीत असलेल्या कर्मचाऱ्यांचा तपशिल यासोबत दिला आहे.

२. आपणाकडे तपासणीकरिता देण्यात आलेल्या वार्ड/भागाची सध्या अस्तित्वात असलेली मतदारांची यादी सोबत जोडली आहे. आपणास तपासणीस म्हणून खालील कर्तव्ये पार पाडावयाची आहेत.

(१) गणणाकार पूर्ण झालेले नोंदणी पुस्तके आपणांस देईल. त्याची त्याला पोच द्य.

(२) आपणाकडे दिलेल्या भागात काम करीत असलेल्या गणनाकराशी सतत संपर्क ठेवा व त्याला येणाऱ्या अडचणीचे स्वतः अगर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून निरसन करा.

(३) गणनाकाराने आपणाकडे दिलेल्या नोंदणी पुस्तकात नोंदण्यात आलेल्या मतदारांची नावे आपणास दिलेल्या मतदाराचे यादीशी पडताळून पहा.

(४) त्यानंतर मतदार यादीतील जी नावे नोंदणी पुस्तकात आलेली आहेत, त्या नावावर मतदार यादीत (✓) खुण करा.

(५) मतदार यादीतील जी नावे नोंदणी पुस्तकात आली नाहीत, त्याबाबत आपण स्वतः चौकशी करा. चौकशीत जी नावे, मतदार त्याच भागात राहत असूनसुद्धा सुटलेली असल्यास अशा चुका गणनाकाराचे नजरेस आणून द्या व त्याला पुन्हा त्या घरास भेट देवून नोंद घेण्यास सांगा.

(६) चौकशीत आपणास काही मतदार मृत अगर घर सोडून गेल्यामुळे नोंदणीत न आल्याचे दिसेल. त्यानुसार आपणांस दिलेल्या मतदार यादीत, संबंधित नावासमोर ‘मृत’ ‘घर सोडून गेले’ अशी नोंद घ्या.

(७) वरील १०० टक्के तपासणी व्यतिरिक्त आपण गणनाकाराने केलेल्या नोंदणीच्या कामाची २० टक्के कोणतीही मधून मधून (at random) तपासणी प्रत्यक्ष घरोघरी जाऊन करा. आपल्या विभागात/वार्डात कोणत्याही पात्र मतदाराचे नाव सुटणार नाही याची काळजी घ्यावी. व हे अत्यंत दक्षतेने, जबाबदारीने व लक्षपूर्वक तपासावे आणि खात्री करून घ्यावी. वरील प्रकारे तपासणी करणे जरुरी एवढ्याचसाठी आहे की, सदहू भागातील दिनांक १-१-१९७७ रोजी २१ वर्षे पूर्ण झालेल्या अगर त्यापेक्षा अधिक वयाच्या सर्व व्यक्तींची नावे मतदार यादीत समाविष्ट व्हावीत. सदहू तपासणीचे काम आपण दिनांक ३०-६-१९७७ पर्यंत न चुकता पूर्ण करावयाचे आहे याची नोंद घ्यावी. तसेच आपल्या वार्डाचे/विभागाचे काम पूर्ण झाल्यानंतर मतदार नोंदणी अधिकाऱ्यांस नोंदणी पुस्तके देताना आपण एक दाखला – प्रमाणपत्र – द्यावयाचे आहे हे प्रमाणपत्र असल्याशिवाय पुढील भरपाई होणार नाही.

जिल्हाधिकारी, नागपूर
करिता.

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २०
एकूण शब्द – ३१२
एकूण कठीण शब्द –९४
दुर्बोधता-निर्देशांक : १०.९८

नमुना क्रमांक साप – ३९

मे. शंकररावजी चव्हाणसाहेब,
मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य मुंबई – ६
विषय : जळलेल्या घरात राहणाऱ्या कुटुंबाला आर्थिक मदत मिळण्याबाबत

अर्जदार : ___________, मु.पो.कोहळी ता. सावनेर-
जिल्हा नागपूर.

महोदय,

सेवेशी सविनय निवेदन करीत आहो की, माझे घर दिनांक १/१/७७ रोजी शनिवारला अचानक आग लागून, त्या आगीत घर संपूर्ण भस्मसात झाले. त्या आगीत आमच्या कुटुंबाला आवश्यक असणाऱ्या सर्वच वस्तू भस्मसात झालेल्या आहेत. उदा. अन्न, वस्त्र आणि अंथरून व त्याचप्रमाणे घरावरील फाटे, मयाली, वेळू, आड, कोठे आणि कौल इत्यादी साहित्य आगीत संपूर्ण नष्ट झाले. एकंदरीत आमच्या कुटुंबाचे ९-१० हजार रुपयाचे नुकसान झालेले आहे.

ज्या दिवशी घर जळाले त्या दिवशी श्रीमान पटवारीसाहेब घटना स्थळी आले व त्यांनी झालेल्या एकंदर नुकसानीचा रिपोर्ट लिहिला व तो रिपोर्ट मे. तहसीलदार साहेब व मे. राजस्व निरीक्षक साहेब यांना कोतवालाच्या हस्ते त्वरित सादर केला. मे. राजस्व निरीक्षक साहेब यांनी ३/१/७७ ला घाना स्थळाला भेट दिली व झालेल्या नुकसानीचा रिपोर्ट लिहून घेतला. त्यानंतर मे. (आडनाव), नायब तहसीलदार साहेब यांनी ७-१-७७ ला घटनास्थळाला भेट दिली तेव्हा मी.मे. (आडनाव) साहेबांना भेटण्याकरिता नागपूरला गेलो होतो. त्यामुळे गावातील कोणत्यातरी व्यक्तीने माझ्या विरोधात काहीतरी सांगून, मला आर्थिक मदत न देण्याविषयी बजावले आहे असे मला आल्यानंतर कळले. त्याच कारणामुळे मला (१५० रुपये) पैसे देताना १ महिन्याचा कालावधी लागला. व १-२-७७ ला लाकूडफाटा मिळण्याकरिता अर्ज केला असताना परमीट मिळण्यात सुद्धा १ महिन्याचा कालावधी लागला. आपदग्रस्त लोकांना मदत करण्याची आपल्या शासनाची अशीच पद्धत आहे काय ? आणि अशीच आपल्या शासनाची पद्धत असेल तर मरणाराच्या तेवरीच्या कामी पडणारी अशीच आपली मदत आहे असे म्हणावे लागेल.

जर एखाद्या व्यक्तीजवळ जमीन (शेत) वगैरे काहीच नसेल तर आपले शासन त्याला कोणत्याच प्रकारची मदत ठेवू शकत नाही काय ? आणि हे जर खरे असेल तर आपल्या अवडत्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिराबाई गांधी यांच्या शासनाने जो २० कलमी कार्यक्रम सुरु केलेला आहे व त्याचा जो देशभर गाजावाजा करण्यात आलेला आहे तो मग बीनबुडाचा कार्यक्रम होता असेच म्हणावे लागेल. (मे. _____(आडनाव) साहेब यांच्या वागण्याप्रमाणे शिवाय आपल्या शासनाने सुशिक्षित बेकार युवकांना धंदे करण्याकरिता जी आर्थिक मदत केली. त्या वेळेस याच धोरणाचा का विचार करण्यात आलेला नाही.

घटना अशी आहे की, मी दिनांक १९-२-७७ ला आपल्या शासनाकडून कर्ज मिळण्याकरिता अर्ज केला होता. त्या अर्जावर कोणताच सहृदयतेने विचार न कर्ता मे. _____नायब तहसिलदार साहेब, यांनी मला स्पष्ट शब्दात सांगितले की, तुमच्याजवळ शेती वगैरे नसल्यामुळे तुम्हाला कर्ज देता येत नाही व तुमच्याकरता आमच्या कार्यालयात तशी कोणत्याच प्रकारची (आर्थिक) मदत देण्याची व्यवस्था केलेली नाही आणि हे जर खरे आहे तर राष्ट्रीयकृत बँकांनी बेकार युवकांना शेती नसतांनासुद्धा कोणत्या बाबीवर कर्जाचे वितरण केले आहे. त्यांना जर शेती नसताना कर्ज देण्यात येते तर मग तहसील कार्यालयाला कर्ज देताना कोणते अडथळे

आडवे येतात. शिवाय मे. मुख्यमंत्री साहेब यांचा जो रिलीफ फंड जमा करण्यात येतो, त्याचा कोणत्या कामाकरिता उपयोग करण्यात येतो.

वास्तविक मी आपल्याच पक्षाचा पुजारी आहे. परंतु मला आजपर्यंत अशा बाबीचा अनुभव नसल्यामुळे अशा प्रकारचे जिल्हा _____(पक्षाचे नाव) कमेटी (ग्रा) नागपूर व आमदार साहेब यांचेकडे दिलेली आहे. परंतु त्यांना निवडणुकीमुळे मी आपणाकडे अर्ज करीत आहो. कारण गरीबमानसाला तहसिल कार्यालयातील कर्मचारी (श्रीमान____साहेबासारखे) कोणतेही कारण सांगून रस्त्याला लावतात असे मला आजपर्यंत अनुभवावरून कळून चुकलेले आहे.

मी सुशिक्षित बेकार युवक असून मी भोई जातीतील व्यक्ति आहे. त्याचप्रमाणे माझी जात भटक्या जमातीतील आहे. त्याप्रमाणे मी जातीचे प्रमाणपत्र तहसील कार्यालयाला सादर केलेले आहेच. शिवाय माझ्या कुटुंबातील मी एकुलता एकटाच मुलगा आहे. तेव्हा कुटुंबाचा संपूर्ण माहिती मे. मुख्यमंत्री साहेबांच्या सचिवालयाला चांगल्या प्रकारची आहे. (१९६७ ची घटना आहे.)

तेव्हा आपणास आग्रहाची विनंती आहे की घर दुरुस्त करण्याकरिता मला ७-८ हजार रुपयांची अत्यंत आवश्यक आहे. त्याकरिता मी जमानतदार वगैरे देण्यास तयार आहो. तरी वरील रक्कम ३१ मार्चच्या आत मिळण्याची व्यवस्था करण्याची मेहेरबानी करणे. नाही तर माझ्या घराचे आणखी नुकसान झाले तर १०-१५ हजार रुपये आल्याशिवाय राहणार नाही. आणि ह्याच कारणामुळे आपल्याकडे ताबडतोब लागेपर्यंत ३१ मार्च जवळ येवून जाते. त्यानंतर मला जास्त त्रास सहन करावा लागेल. तरी कृपावंत साहेबांनी माझ्या परिस्थितीचा विचार करून माझी केस मंजूर करण्यास भाग पाडावे व आम्हाला पुढे होणार्या त्रासापासून वाचविण्याची कृपा करावी. पैशाची परतफेड धंदा वगैरे करून देण्यात येईल ही विनंती.

क्षमस्व

कोहळी
दिनांक ७-३-७७

आपला विश्वासू
सही /-

सामान्य पत्रव्यवहार

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ४०
एकूण कठीण शब्द —१३२

एकूण शब्द — ६२२
दुर्बोधता-निर्देशांक : ८.८२

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक साप –४५

मुंबई ता.____
मे. सेक्रेटरीसाहेब, पो.डब्लु.डी.
सचिवालय, मुंबई, यांचे हुजूरास

आम्ही खाली सहि करणारे हायकोर्ट, सिटी सिव्हील कोर्ट, पि. डब्लु. डी. यांतील चौथा वर्ग नोकर यांच्या वतीने आपणास विनंतीपुर्वक अर्ज ऐसाजे की

आम्हा चौथ्या वर्गाच्या नोकारासाठी सरकारने ________या ठिकाणी घरे बांधली आहेत व ती आम्हाला देण्यासाठी मनेजर डी.डी. चाळ यांच्याकडून क्रमवार यादी मागवून त्याप्रमाणे (सिनीॲरीटीप्रमाणे) प्रत्येक सरकारी कचेरीतील सरकारी ऑफिसना पत्रें पाठविण्यास आली. त्याप्रमाणे आम्हाला खोल्या पाहिजेत अशी माहिती आम्ही दिली होती व त्याप्रमाणे पत्रावर सह्या केल्या होत्या.

नंतर आम्ही डायरेक्टर ऑफिसमध्ये चौकशी केली असता असे समजले की, त्या खोल्या मनेजर डी.डी. चाळ यांच्या वेटींग लिस्ट सिनीॲरीटीप्रमाणे न देता त्या लाट्री पद्धतीने देण्यांत येतील. तेव्हा आमचि अशी कळकळीची विनंती आहे की त्या खोल्या लाट्री पद्धतीने न देता सिनीॲरीटीप्रमाणे देण्यात याव्या. कारण आमचे अर्ज मनेजरकडे सन १९४७ साली पाठविलेले आहेत व तिथपासून आम्हाला आतापर्यंत खोली मिळालेली नाही. व अशा परिस्थितीत तुम्ही लाट्री काढलीत तर नवीन लोकांची सोय होईल परंतु आमच्या जुन्या लोकांची सोय होईल किंवा नाही यांबद्दल शास्वती देता येत नाही. तरी वरील अर्जाचा सहानुभूतीपूर्वक विचार कराल अशी बाळगून हा अर्ज आपणाकडे सादर करीत आहोत.
कळावे.

आपले नम्र चौथा वर्ग शिपाई

(१) ते (१४) – सह्या

सामान्य पत्रव्यवहार	मंत्रालय रेकार्ड रूम, मुंबई

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ७	एकूण शब्द – १४५
एकूण कठीण शब्द –३५	दुर्बोधता-निर्देशांक : १०.७६

कार्यालयीन टिप्पणी (काटि) (३ नमुने)

नमुना क्रमांक साप –१

अनुक्रमणिका

कार्यासन अधिकारी, __________यांनी असे कळविले आहे की ____________________, व ____________(गावांची नावे) या शाळातील वाटरमन व स्वीपर यांची पदे पूर्णकालीन करण्याचा प्रस्ताव शासनास पाठविला आहे. तसेच ______________ (गावाचे नाव) शाळेतील लॅबोरेटरी अटेंडंटची जागा निर्माण करण्याचा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन आहे.

वरील शाळांना ही पदे नॉर्मप्रमाणे (अनुदान संहितेचा नियम ५७.७ वा अन्य आदेश) देय आहेत काय तसेच या ७ ही पदाकरिता सुधारित वेतनश्रेणीप्रमाणे दरवर्षी शासनास किती खर्च सोसावा लागेल याची माहिती हवी आहे.

तरी तो शिक्षणाधिकारी, _________________(गावाचे नाव) यांचेकडून मागविण्यात यावी.
प्रारूप सादर

(सही)

संबंधित शाळा माजी शासकीय शाळा असल्याने त्यांचे बाबतीत अनुदान संहितेचा नियम ५७८ लागू पडत नाही.

सही

कार्यालयीन टिप्पणी

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५ | एकूण शब्द – ८५

एकूण कठीण शब्द –२६ | दुर्बोधता-निर्देशांक : ११.४२

नमुना क्रमांक काटि –८

मा. व्यवस्थापक साहेब,
मुख्य कार्यालय, नागपूर.

मान्यवर,

अर्जदार श्री._______यांनी दि.________ला अर्ज देऊन त्यांचे वडील श्री. ______ हे दि.________ ला मध्यत झाले असून अर्जदाराने वरील दोन्ही खातेनंबरवरील रक्कम त्यांचे ______तेथील खाते मैय्याताचे शाखा______येथे खाते नं._____ व शाखा ______येथे खाते नं._______ असून नं._________ ला जमा करण्याबाबत अर्ज दिलेला होता व त्यासोबत

(१) सज्ञानाचा दाखला (२) मृत्यूचा दाखला (३) वारसदाराचा दाखला (४) वारसदाराचे सम्मतीपत्र (५) ऑफेडेव्हीटसह वरीलप्रमाणे _______ला अर्ज दिला होता. मु.का. कडून त्याच अर्जवार श्री.

______यांचे खाते नं.______श्री. ______यांचे नावानी करण्याची परवानगी दिलेली असून शाखा ______येथील श्री. ________ब. खा. नं. ______बाबत काहीच उल्लेख केला नाही. म्हणून, अर्जदाराने पुन्हा हा अर्ज देऊन शाखा _____येथील त्यांचे मैय्यात वडील यांचे खाते नं._____वरील रक्कम त्यांचे______येथील खाते नं.______ला तबदील करण्याची मागणी केलेली आहे. योग्य आदेशार्थ सादर.

(सही)
दिनांक

कार्यालयीन टिप्पणी	बँक मुख्य कार्यालय, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ३ एकूण शब्द – ११६
एकूण कठीण शब्द –२७ दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.८७

नमुना क्रमांक काटि –१०

जिल्हाधिकारी, नागपूर यांचे कार्यालय
विषय : लोखंडी पेट्यांना पेन्ट लावण्याबाबद.

सादर करण्यात येते की, निवडणूक गोदाममध्ये असलेल्या मोठ्या लोखंडी पेट्यांचा पेन्ट (पेटीच्या समोरील भागाचा) निघालेला आहे व त्यामुळे त्यांना जंग लागत आहे. अशाच जुन्या ५ पेट्या सर्व भागांनी पेन्ट निघाल्यामुळे जंगून गेल्या आहेत. त्यामुळे त्या खराब होऊ नये म्हणून पेन्ट निघालेल्या भागाचे बाजूला पेन्ट लावून घेणे अत्यावश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे एकूण १७० मतदान पेट्यांचा रंग लाल आहे. १९७१ मध्ये त्यांना हिरवा रंग लावण्यात आलेला नव्हता. आता त्यांनासुद्धा हिरवा रंग लावणे जरूर आहे कारण त्याशिवाय त्या पेट्या निवडणुकीचे कामास वापरता येणार नाही.

करिता १४३ + ५ मोठ्या पेट्या व १७० मतदानाच्या लहान अशा पेट्यांना रंग देऊन त्या व्यवस्थित ठेवणे जरुरीचे आहे. हे कां सीलबंद निविदा बोलावून त्यातील कमित कमित दराने कां करून घेण्यात येईल.

करीता पेंटींग कां करावे किंवा नाही ह्याकरीता आदेशार्थ सादर.

कार्यालयीन टिप्पणी	शासकीय कार्यालय,

अनुक्रमणिका

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ७
एकूण कठीण शब्द –२१

एकूण शब्द – १११
दुर्बोधता-निर्देशांक : ८.३५

अधिसूचना (असू) (६ नमुने)

नमुना क्रमांक असू – १

गृह विभाग
सचिवालय, मुंबई – ३२ दिनांक २८ नोव्हेंबर १९७३

मार्ग परिवहन महामंडळ अधिनियम, १९५०.

क्रमांक एस.टी.सी. ३७७३/१५ – अकरा-मार्ग परिवहन महामंडळ अधिनियम, १९५० (१९५० चा चौसष्टावा), याच्या कलम १७ अन्वये प्रदान केलेल्या शक्तींचा वापर करून व गृह विभागाची अधिसूचना, क्रमांक एस्.टी.सी.३७७१/१२४५१ – अकरा, दिनांक ४ मी १९७१ चे अधिक्रमण करून. तसेच महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचा दृष्टीकोन समजावून घेऊन महाराष्ट्र शासन याद्वारे महामंडळाने स्थापन केलेल्या सोलापूर विभागासाठी सोबतच्या अनुसूचित उल्लेख केलेल्या बाबींच्या संबंधात महामंडळाला सल्ला देण्याकरिता पुढील व्यक्तींचा समावेश असलेल्या विभागीय सल्लागार परिषदेची रचना, ही अधिसूचना शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून करीत आहे.
अध्यक्ष : विभागीय नियंत्रक, राज्य मार्ग परिवहन, सोलापूर विभाग.

सभासद :
(१) अध्यक्ष, बांधकाम समिती, जिल्हा परिषद, सोलापूर.
(२) कार्यकारी अभियंता, इमारती व दळणवळण विभाग, सोलापूर,
(३) विभागीय वाणिज्य अधीक्षक, मध्य रेल्वे, सोलापूर,
(४) श्री. एन्.एस्.कांबळे, एम्.पी., जिल्हा रिपब्लिकन पार्टी अध्यक्ष, सोलापूर,
(५) श्री. यशवंत गोपाल पाटील, सभापती, तालुका पंचायत समिती, पंढरपूर, जिल्हा सोलापूर,
(६) श्री. बी.टी.माने, आमदार, अक्कलकोट,
(७) श्री. चंद्राम चव्हाण, नेहरू मार्ग, सोलापूर,
(८) श्रीमती निर्मलाबाई शंकरराव ठोकळ, आमदार, सोलापूर सिटी,
(९) श्री. भिमराव जाधव, मेम्बर, सोलापूर म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन, सोलापूर,
(१०) श्री. भिकाजीराव पाटील, दहीगाव, तालुका मालसिरस, सोलापूर.

२. सोबतच्या अनुसूचित उल्लेख केलेल्या बाबतीसंबंधी मंडळाने द्यावयाच्या सल्ल्याची व करावयाच्या शिफारशींची कक्षा शक्यतोवर ज्या विभागाकरिता मंडळाची प्रस्थापना करण्यात आलेली आहे त्या विभागापुरतीच मर्यादित राहील.

अनुसूची

(अ) विभागातील गाड्यांच्या वाहतुकींच्या वेळा,

(ब) प्रवास करणाऱ्या जनतेस सामान्यतः ज्या अडचणी अनुभवाव्या लागतात त्या अडचणी,

(क) अल्पोपहाराची वाजवी दारात सोय, प्रतीक्षालये (waiting rooms), मार्गावर पिण्याच्या पाण्याची सोय इत्यादी सुखसोयी प्रवाशांना उपलब्ध करून देणे,

(ड) प्रवासी जनतेकडून आलेल्या तक्रारींची वासलात लावणे,

(ई) रेल्वे वाहतुक व सडकमार्गे होणारी वाहतुक यांचा समन्वय साधण्यासंबंधीच्या, किंवा दोन किंवा त्याहून अधिक विभागांमधील वाहतुकीचा समन्वय साधण्यासंबंधीच्या बाबी,

(फ) महामंडळ परिषदेकडे वेळोवेळी निर्दिष्ट करील अशा बाबी.

३. परिषदेचे बिनसरकारी सदस्य हे वेळोवेळी सुधारणा केलेल्या मुंबई नागरी सेवा नियम, १९५९ च्या परिशिष्ट ४२ – अ, मधील कलम १ अन्वये बिनसरकारी सदस्यांना मंजूर केलेले भत्ते व इतर भत्ते व खर्च मिळण्यास पात्र आहेत.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
ना.य.भापकर
शासनाचे अवर सचिव

अधिसूचना

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
जानेवरी १०, १९७४,
भाग चार – अ, पृ.५

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ३ एकूण शब्द – १३५

एकूण कठीण शब्द –५८ दुर्बोधता-निर्देशांक : २१.११

नमुना क्रमांक असू – २

गुरुवार, आक्टोबर ३१, १९७४ / कार्तिक ९, शके १८९६.
नियंत्रक, शिधावाटप, मुंबई यांजकडून अधिसूचना

अनुक्रमणिका

क्रमांक सीआर/एफडीएल / पीडीपी. १०७४/३८७१/४६५५ — महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेश, १९६६ चा खंड २४ मधील शर्तीचा वापर करून असा आदेश दिला जात आहे की, अधिकृत शिधावाटप दुकानदार, प्राधिकृत अभिकर्ता व अधिकृत आस्थापना वगळून शेतकऱ्यांसह इतर ज्या ज्या इसमांच्या ताब्यात मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात दिनांक १ नोव्हेंबर १९७४ रोजी किंवा त्या तारखेनंतर १५ नोव्हेंबर १९७४ पर्यंत कोणत्याही दिवशी स्वतःचा / चे किंवा दुसऱ्या इसमाच्या / इसमांच्या वतीने किंवा भागीदारीमुळे खाली दाखविलेल्या (आपल्या शेतातील वा अन्य तऱ्हेच्या) अन्नधान्याचा / चे एकंदर साठा / साठे एका क्विंटलापेक्षा जास्त असेल / असतील त्या प्रत्येक इसमाने १६ नोव्हेंबर १९७४ पर्यंत किंवा १६ नोव्हेंबर १९७४ रोजी व त्यानंतर ज्या तारखेला त्याच्या ताब्यात वरील साठा / साठे येईल / येतील त्याच्या लगेच नंतरच्या तारखेपर्यंत वर उल्लेखिलेल्या महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेशातील परिशिष्ट 'क' मधील व अचूक लेखी माहिती संबंधित शिधावाटप अधिकाऱ्याला पुरवावी.

२. परिशिष्ट 'क' मधील तक्त्याच्या प्रती संबंधित शिधावाटप अधिकाऱ्याकडून विनामुल्य घेता येतील.

३. प्रस्तुत अधिसूचनेतील आदेशाचे परिपालन न करणाऱ्या इसमांवर कायदेशीर इलाज केला जाईल. महाराष्ट्र अन्नधान्ये, शिधावाटप (द्वितीय) आदेश, १९६६ मधील परिशिष्ट 'ब' मधील खालील नमूद केलेले नियंत्रित अन्नधान्य —

१. भात (यात तांदूळ, कणी यांचाही समावेश होतो).

टीप — (१) महाराष्ट्र अन्नधान्ये शिधावाटप (द्वितीय) आदेश, १९६६ मध्ये भाताचे प्रमाण मोजताना दीड क्विंटल भात, एक क्विंटल तांदूळ बरोबर धरला जाईल.

(२) ज्या भाताची मळणी झालेली नाही असे भातही सरकारने ठरविलेल्या सरकारी उत्पादनाच्या प्रमाणे हिशेबात घेतले जाईल.

ललित न. दोशी
मुंबई, दिनांक ३१ आक्टोबर १९७४ — नियंत्रक, शिधावाटप, मुंबई.

अधिसूचना

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
डिसेंबर ५ , १९७४,
भाग चार — क, पृ.८४९

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ६ — एकूण शब्द — १९१

एकूण कठीण शब्द —६८ : — दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.१८

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक असू – ३

सामान्य प्रशासन विभाग

सचिवालय, मुंबई – ३२ : बी. आर. दिनांक ३० मार्च १९७४
महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१

क्रमांक पी.यूबी.२३७२ – पी . ज्या अर्थी, महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१ (सन १९६२ चा महाराष्ट्र अधिनियम पाच) याच्या कलम १००, पोट-कलम (१) वा खंड (बी), कलम ६, पोट-कलम (२), कलम १२९ पोट-कलम (२) वा कलम २८९ आणि अकरावी अनुसूची या अन्वये काढण्यात आलेल्या, सहकार व ग्रामविकास विभागाच्या क्रमांक टीडब्ल्यूएस्. १०६२ – एन्, दिनांक १ मी १९६२ च्या अधिसूचनेनुसार प्रदान करण्यात आलेल्या व याबाबतीत महाराष्ट्र शासनास समर्थ करणाऱ्या इतर सर्व शक्तींचा वापर करून, महाराष्ट्र शासनाने फिरत्या प्रसिद्धि यानांच्या योजनेचे कां व विकास विषयक योजना आणि त्याबरोबरच अशा कामाशी व विकासाविषयक योजनेशी (याचा यापुढे 'उक्त कां व योजना' असा निर्देश करण्यात आला आहे) संबंध असलेली कोणतीही मालमत्ता, जिल्हा परिषदांकडे बदली करण्यात व त्यांच्याकडे निहित करण्यात आली होती ;

आणि ज्याअर्थी, वर सांगितल्याप्रमाणे बदली करण्यात आलेल्या उक्त कामाचे व योजनेचे व्यवस्थापन, परिरक्षण व कार्यान्वयन राज्य शासनाकडून केले जाणे आवश्यक आहे असे राज्य शासनाचे मत आहे ;

आणि ज्याअर्थी, पुणे, सातारा, अहमदनगर, बुलढाणा, ठाणे, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, अकोला, नाशिक, धुळे, अमरावती, परभणी, सोलापूर, रत्नागिरी, चंद्रपूर, कुलाबा आणि भंडारा या जिल्हा परिषदा, काम व उपरोक्त योजना त्या जिल्हा परिषदांकडे न ठेवता पुन्हा राज्य शासनाकडे बिनशर्त निहित करण्यास कबूल आहेत;

त्याअर्थी, आता महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१ (सन १९६२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक पाच) याचे कलम १००, पोट-कलम (१) चा खंड (क) याच्या दुसऱ्या परंतुकान्वाये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तींचा व या बाबतीत त्यास समर्थ करणाऱ्या इतर सर्व शक्तींचा वापर करून, महाराष्ट्र शासन याद्वारे असा निदेश देत आहे की, वर सांगितल्याप्रमाणे, जिल्हा परिषदांकडे बदली करण्यात आलेले व त्यांमध्ये निहित करण्यात आलेले उक्त कां व योजना व त्यांच्याशी संबंध अशी कोणतीही मालमत्ता दिनांक १ एप्रिल ७४ पासून त्या जिल्हा परिषदांकडे निहित असल्याचे बंद होईल व उक्त काम, योजना व ती मालमत्ता बिनशर्त शासनाकडे पुन्हा निहित होईल आणि या प्रयोजनासाठी, शासकीय अधिसूचना, सहकार ग्रामविकास विभाग, करनक टीडब्ल्यूएस्.१०६२ – एन् दिनांक १ मे १९६२ यात पुढीलप्रमाणे सुधारणा करीत आहे –

उक्त अधिसूचनेच्या अनुसूचीतील 'प्रसिद्धि' या शीर्षकाखाली '१६० – फिरती प्रसिद्धी याने' याने रकाना १ मधील नोंदीऐवजी पुढील नोंद दाखल करण्यात येईल –

'पुणे, सातारा, अहमदनगर, बुलढाणा, ठाणे, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, अकोला, नाशिक, धुळे, अमरावती, परभणी, सोलापूर, रत्नागिरी, चंद्रपूर, कुलाबा आणि भंडारा या जिल्हा परिषदाव्यतिरिक्त इतर सर्व जिल्हा परीशादात १६० फिरती प्रसिद्धि याने'.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
एस्.एस्. मोकाशी,
शासनाचे अवर सचिव.

अधिसूचना

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
मे २३, १९७४,
भाग चार – ब, पृ.६००

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २
एकूण कठीण शब्द –१०४
एकूण शब्द – ३१७
दुर्बोधता-निर्देशांक : ४५.९१

नमुना क्रमांक असू – ४

प्रशासक, नगर परिषद, बल्लापूर द्वारा अंतिम विकास योजना बल्लारपूर मध्य महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर रचना अधिनियम, १९६६ च्या कलम ३७ अन्वये किरकोळ बदल

अधिसूचना

बल्लारपूर विकास योजना नगर विकास व गृहनिर्माण विभागाचे शासन निर्णय क्रमांक टीपीएस २२७६-७०० ६ – यु.डी.७, दिनांक २०-६-१९७६ अन्वये मंजूर करण्यात आली असून दिनांक ३-७-७७ पासून अंतिम विकास योजना बल्लारपूर अमलांत आली आहे.

सदरहु बल्लारपूर अंतिम विकास योजनेत खालील तपशिलाप्रमाणे किरकोळ तपशिलाप्रमाणे किरकोळ बदल करण्याचे प्रशासक, नगरपरिषद, बल्लारपूर यांनी योजिले आहे.

अनुक्रमणिका

अ क्र.	तपशिल	क्षेत्रफळ	हेतु
१)	खं.क्र.३१-१ मधील अभिन्याखातील (नविनसहित) काही निवासी भूखंडक	०.५५ एकर	सदरहू भूखंडकाची व रस्त्याची जागा निवासी उपयोगाऐवजी औद्योगिक हेतुसाठी वापरणे
२)	अ.क्र.३१-१ ह्यामधील मे. वसंत इंडस्ट्रीज, बल्लारपूर यांना पट्ट्याने दिलेली जागा.	८.९८ एकर	
३)	मे. दादाभाई पॉटरीज याच्या ताब्यात असलेल्या अ.क्र. ३१-१०० मधील जमिनीची मारग.	०.१० एकर	
४)	श्री. जेमसेड जहांगीर दादामिया ह्यांच्या ताब्यातील ख.क्र. ३१-१३ यातील जमीनीचा मागे	१.५२ एकर	

उपरोक्त किरकोळ बदलासंबंधीचा एकूण तपशिल दाखविणारा नकाशा व अहवाल मे. प्रशासक, नगर परिषद, बल्लारपूर यांचे कार्यालयात कार्यालयीन कामकाजाचे वेळात पाहावयास मिळू शकतील.

आता महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर रचना अधिनियम, १९६६ च्या कलम ३७ (१) मध्ये घोषित केल्याप्रमाणे असे जाहिर करण्यात येते की सदरहू किरकोळ बदलासंबंधी कोणास काही सूचनां किंवा हरकती असतील त्या त्यांनी हा अधिसूचना राजपत्रात प्रसिद्ध झाल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत प्रशासक, नगरपरिषद, बल्लारपूर यांचेकडे लेखी सादर कराव्या. सदरहु किरकोळ बदलाबाबतचा प्रस्ताव शासनाला मंजुरीसाठी सादर करताना सदरहू सूचना किंवा हरकतीचा योग्य तो विचार करण्यात येईल.

प्रशासक,
नगरपरिषद, बल्लारपूर.

अधिसूचना — तरुण भारत, २६ जुलै १९७७

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५ — एकूण शब्द – १४०
एकूण कठीण शब्द –५५ — दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.१५

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक असू – ५

महाराष्ट्र सरकार
वित्त विभाग
अधिसूचना
क्रमांक एल एन एफ – १०७० / XVI
सचिवालय, २९ जून १९७०

प्रत्येकी १०० रु. किमतीचे व १५ जुलै १८९२ रोजी पूर्ण किमतीने परतफोड करण्याजोगे ५ ३/४ टक्के दराने महाराष्ट्र राज्य विकास कर्ज, १९८२.

१. उद्देश – कर्जाद्वारे मिळालेल्या रकमेचा विनियोग, महाराष्ट्र सरकारच्या विकास कार्यक्रमासंबंधीच्या व विशेषतः चतुर्थ पंचवार्षिक योजनेत समाविष्ट केलेल्या योजनासंबंधीच्या भांडवली खर्चाप्रीत्यर्थ अर्थपुरवठा करण्यासाठी करण्यात येईल.

२. कर्जाबद्दल तारण – भारताची घटना, कलम २९३ (१) यास अनुसरून, महाराष्ट्र सरकारचे सर्व उत्पन्न कर्जाबद्दल तारण म्हणून देण्यात येईल.

भारताची घटना, कलम २९३ (३) याआनुसार आवश्यक असल्याप्रमाणे कर्ज उभारण्यासाठी केंद्र सरकारची मंजुरी मिळविण्यात आली आहे.

३. वर्णन- या कर्जास ५ ३/४ टक्के दराचे महाराष्ट्र राज्य विकास कर्ज, १९८२, असे संक्षिप्त नाव राहील.

४. कर्जाची रक्कम – कर्जाची रक्कम रु.१९.२५ कोटी इतकी असेल.

५. क्रय किंमत – अर्ज केलेल्या एकूण कर्जरोख्यांपैकी १०० रुपये किमतीच्या प्रत्येक रोख्यासाठी १०० रु. भरावे लागतील.

६. कर्जाच्या रकमा – दिनांक १५ जुलै १९७० ते २१ जुलै १९७० पर्यंत (दोन्ही दिवस धरून) कर्जाच्या रकमा स्वीकारल्या जातील. कर्जाच्या रकमा रोख / चेकच्या स्वरूपात किंवा ४ १/४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० किंवा ४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० यांच्या रोख्यांच्या स्वरुपात देता येतील. कर्ज स्वीकारण्याचे काम दिनांक २१ जुलै १९७० रोजी कामाच्या वेळ्ानान्त्र बंद करण्यात येईल. परंतु रोख / चेक रकमा किंवा ४ १/४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० व ४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० यांच्या रोख्यांच्या स्वरूपातील रकमा मिळून एकूण रक्कम सुमारे १९.२५ कोटी रुपये इतकी जमा झाल्याचे आढळल्यास कर्ज स्वीकारण्याचे काम आगाऊ सूचनां दिल्याशिवाय बंद करण्यात येईल. १९.२५

कोटी रुपयांपेक्षा अधिक रकमा जमा झाल्यास रुपये १९.२५ कोटींच्या १० टक्क्यांइतक्या रकमेपर्यंत जास्त मिळालेल्या कर्जाच्या रकमा ठेवून घेण्याचा अधिकार सरकारने राखून ठेवला आहे.

७. कर्जाची अंशतः वाटणी – कर्जाची एकूण रक्कम २१.१७५ कोटी रुपयांपेक्षा अधिक जमा झाल्यास रोख रकमा देणाऱ्या अर्जदारांमध्ये कर्जाची अंशतः वाटणी करण्यात येईल. अंशतः वाटणी झाल्यास वाटणी झाल्यावर शक्य तितक्या लवकर त्या त्या प्रमाणात रक्कम परत केली जाईल. अशा रीतीने परत केलेल्या रकमेवर काहीही व्याज दिले जाणार नाही.

८. परतफेडीची तारीख – कर्जाची मुदत १५ जुलै १९७० पासून १२ वर्षे इतकी असेल आणि त्याची परतफेड पूर्ण किमतीने १५ जुलै १९८२ रोजी करण्यात येईल.

९. व्याज – या कर्जावर १५ जुलै १९७० पासून दरसाल दर शेकडा ५ ३/४ या दराने व्याज देण्यात येईल. हे व्याज दर सहा महिन्यांनी १५ जानेवारी व १५ जुलै रोजी देण्यात येईल व त्यावर भारतीय प्राप्तीकर अधिनियम, १९६१ अन्वये कर आकारला जाईल.

व्याजाची रक्कम देतेवेळी (संबंधित वर्षांच्या वित्त अधिनियमांन्वये ठरलेल्या दरांनी) कापून घेतलेल्या कराच्या रकमा, कर्जरोखे धारण करणारे हे इसम कर देण्यास पात्र नसतील किंवा कराची रक्कम ज्या दराने कापून घेण्यात आली असेल त्या दरापेक्षा कमी दराने कर भरण्यास पात्र असतील त्या इसमांना, परत मिळू शकतील. कर्जरोखे धारण करणारा जो इसम कर देण्यास पात्र नसेल किंवा कराची रक्कम ज्या दराने कापून घेण्यात आली त्या दरापेक्षा कमी दराने कर भरण्यास पात्र असेल त्या इसमास, त्याच्या बाबतीत लागू होईल त्याप्रमाणे, कराची रक्कम कापून न घेता किंवा ठरविलेल्या दरापेक्षा कमी दराने कराची रक्कम कापून घेऊन व्याजाची रक्कम त्यास देण्यासंबंधी अधिकार देणारे प्रमाणपत्र जिल्ह्याच्या प्राप्तिकर अधिकाऱ्यास अर्ज केल्यास त्याजकडून मिळविता येईल.

१०. व्याजाची रक्कम देण्याचे स्थान – व्याजाची रक्कम महाराष्ट्र राज्यातील कोणत्याही ट्रेझरीतून किंवा सब-ट्रेझरीतून आणि नवी दिल्ली, पाटणा, बंगलोर, मुंबई, कलकत्ता, हैदराबाद, जयपूर, कानपूर, मद्रास व नागपूर येथील रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या पब्लिक डेट कार्यालयांमधून देण्यात येईल.

११. रुपान्ताराच्या अटी – (१) ५ ३/४ टक्के दराचे महाराष्ट्र राज्य विकास कर्ज, १९८२ यासाठी द्यावयाच्या रकमेदाखल ४ १/४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास, कर्ज, १९७० व ४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० यांचे रोखे पूर्ण किमतीने स्वीकारण्यात येतील.

९२)४ १/४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० व ४ दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० यांच्या रोख्यांवर द्यावयाचे व्याज, १४ जुलै १९७० हा दिवस धरून या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीवर दरसाल दर शेकडा अनुक्रमे ४ १/४ टक्के व ४ टक्के या दराने नवीन रोखे देण्याचे वेळी देण्यात येईल.

अनुक्रमणिका

१२. रोख्यांचे स्वरूप — कर्जे खालील स्वरुपात देण्यात येतील —

(१) स्टॉक, यासाठी अर्जदारांना स्टॉक सर्टिफिकिटे देण्यात येतील अथवा

(२) प्रॉमिसरी नोट्स

कोणत्या स्वरूपातील कर्जरोखे मिळावेत यासंबंधीची सूचनां अर्जदारांनी दिलेली नसल्यास, रोखे हे प्रॉमिसरी नोटांच्या स्वरुपात देण्यात येतील आणि असे रोखे त्यांच्या मागील बाजूस शेरा लिहून दुसऱ्यांच्या नावे करता येतील.

१३. कर्जासंबंधीचे अर्ज — (१) कर्जासंबंधीचे अर्ज हे १०० रुपयांसाठी किंवा शाभाराने भाग जाईल अशा रकमेसाठी असले पाहिजेत.

(२) अर्ज पुढील ठिकाणी स्वीकारले जातील -

(अ) बंगलोर, मुंबई (फोर्ट व भायखळा), कलकत्ता, हैदराबाद, कानुपूर, मद्रास, नागपूर, नवी दिल्ली व पाटणा येथील रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची कार्यालये,

(ब) जयपूर येथील स्टेट बँक ऑफ बिकानेर अंड जयपूरची शाखा,

(क) महाराष्ट्र राज्यामध्ये सरकारी कोषागाराचे काम करणाऱ्या स्टेट बँक ऑफ हैदराबादच्या शाखा,

(ड) मुंबई व नागपूर आणि बाब (क) मध्ये नमूद केलेली ठिकाणे खेरीजकरून महाराष्ट्र राज्यातील स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या शाखा.

(२) यासोबत जोडलेल्या नमुन्यानुसार (याच्या छापील प्रती वरील परिच्छेद (२) मध्ये नमूद केलेल्या ठिकाणी मिळू शकतील) किंवा इतर कोणत्याही नमुन्यावर अर्ज कर्ता येतील. पाहिजे असलेल्या रोख्यांची रक्कम व वर्णन, अर्जदाराचे संपूर्ण नाव, पत्ता आणि ज्या ठिकाणी व्याज मिळावे अशी अर्जदाराची इच्छा असेल त्या ठिकाणी असलेले पब्लिक डेट ऑफिस किंवा ट्रेझरी किंवा सब-ट्रेझरी कार्यालय या गोष्टी अर्जामध्ये स्पष्टपणे नमूद कराव्यात.

१४. कर्जाच्या रकमा देण्याची रीत-अर्जासोबत द्यावयाची आवश्यक ती रक्कम मागितलेल्या कर्जाच्या रकमेसाठी रोख रक्कम / चेक किंवा ४ १/४ टक्के दराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० व ४ टक्के दाराचे मुंबई राज्य विकास कर्ज, १९७० यांच्या रोख्यांच्या स्वरुपात द्यावी. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया किंवा स्टेट बँक ऑफ इंडिया किंवा स्टेट बँक ऑफ हैदराबाद किंवा स्टेट बँक ऑफ बिकानेत अंड जयपूर यांच्या कार्यालयात दिलेले चेक संबंधित बँकेच्या नावे काढावेत. अर्जात केलेली रक्कम चेकने दिली असेल तेव्हा, चेकची रक्कम वसूल होईपर्यंत रोखे देण्यात येणार नाहीत.

१५. दलाली — कर्जासाठी केलेल्या अर्जानुसार कर्जाची वाटणी करण्यात आल्यावर, अशा अर्जावर मान्यता दिलेल्या ज्या बंकाचा व दलालांचा शिक्का असेल त्यांना दर १०० (नाममात्र) रुपयांना ६ पैसे या दराने दलाली दिली जाईल. दलालीच्या पैशाबाबतची मागणी, कर्ज उभारणीच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचे आत अधिदान कार्यालयात केली पाहिजे.

१६. कर्जफेडनिधी — महाराष्ट्र सरकार प्रत्येक आर्थिक वर्षात सन १९७१-७२ ते १९७१-८२ पर्यंत कर्जाच्या एकूण नाममात्र एकूण नाममात्र रकमेच्या शेकडा १ १/२ टक्क्यांइतक्या रकमेची तरतूद करील. ही रक्कम परिणत कर्जाच्या फेडीसाठी आणि / किंवा कर्ज रद्द करण्यासाठी कर्जाचे रोखे खरेदी करण्यासाठी वापरली जाईल.

१७. पब्लिक डेट कार्यालये — मुंबई व नागपूर येथील रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियामध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये स्टेट पब्लिक डेट कार्यालये ठेवण्यात येतील.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशावरून व नावाने,
दे.रामचंद्र राव,
सरकारचे सचिव.

अधिसूचना

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
जुलै १६, १९७०,
मध्य उपविभाग, पृष्ठ ६६४

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ३६
एकूण कठीण शब्द —२१९

एकूण शब्द — ८१२
दुर्बोधता-निर्देशांक : ११.८९

नमुना क्रमांक असू — ६
महाराष्ट्र राज्य
विद्युत मंडळ
(शिक्का)

सार्वजनिक सूचना
प्रस्तावित योजनेची सुरुवातीची अधिसूचना

विद्युत (पुरवठा) कायदा १९४८ च्या कलम (२८) उप कलम (३) आणि कलम (३) आणि कलम (४२) नुसार असे अधिसूचित करण्यात येते की, पुढील योजना हाती घेण्याचे मंडळ प्रस्तावित करीत आहे आणि विभाग (२) खाली निर्देशित केलेल्या क्षेत्रातील उक्त योजनेखाली विजेचे पारेषण व वितरण किंवा तारविनिमय आणि दूरध्वनी दळणवळण याकरिता कोणत्याही तारा, खांब, भिंतीचे बॅरकेटस, स्टे, यंत्रसामग्री आणि उपकरणे घालण्याच्या बाबतीत इंडियन टेलिग्राफ कायदा १८८५ (१८८५ चा १३) च्या ३ ऱ्या

अनुक्रमणिका

विभागानुसार स्थापण्यात आलेला किंवा चालवण्यात आलेला तार विभाग या बाबतीत तार अधिकाऱ्यास असलेले अधिकार मंडळास राहतील व मंडळ ते अमलात आणील आणि भारतीय विद्युत कायदा १९१० ते कलम १२ ते १६, १८ व १९ च्या तरतुदी मंडळास बंधनकारक राहणार नाहीत.

(१) योजनेचे नाव : १३२ केव्ही अंबाझरी-काटोल योजना.

(२) योजना आणि ज्या क्षेत्रात काम चालू करावयाचे आहे त्या क्षेत्रांचा थोडक्यात तपशील : १३२ केव्ही अंबाझरी-काटोल सिंगल सर्कीट लाईन उभारणे व २ x २५ एमव्ही इ १३२/११ केव्ही व १३२/३३ केव्ही ट्रान्सफार्मर्स आणि १ x १० एमव्ही ए, १३२/६६ केव्ही ट्रान्सफार्मर्स सह १३२ केव्ही काटोल सब स्टेशनची उभारणी करणे.

(३) सेवा द्यावयाची क्षेत्र : नागपूर जिल्ह्यातील काटोल तालुक्याचा १५४० चौ.कि. मी. चा प्रदेश.

(४) अंदाजित भांडवली परिव्यय : १९५.०० लक्ष रु.

ही सूचना प्रसिद्ध झाल्यावर दोन महिन्यांच्या आत अनुज्ञप्तीधारकांनी किंवा हितसंबंध असलेल्या कोणत्यही व्यक्तींनी मंडळाच्या विचारकरिता अभिवेदन करावे किंवा आक्षेप घ्यावा असे अधिसूचित करण्यात येत आहे. इतर तपशील किंवा स्पष्टीकरण याकरिता मुख्य अभियंता (प्लनिंग), महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मर्कन्टाईल बँक बिल्डींग, फोर्ट, मुंबई-४०००२३ यांच्याशी वेळीच संपर्क साधावा.

सही /-
सचिव

दिनांक
मुंबई

अधिसूचना — महाराष्ट्र टाइम्स, ३-४-१९७९

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ३
एकूण कठीण शब्द —५२

एकूण शब्द — १५४
दुर्बोधता-निर्देशांक : २०.४२

अनुक्रमणिका

आदेश (आ) (९ नमुने)

नमुना क्रमांक आ — १

गृह विभाग
सचिवालय, मुंबई — ३२, दिनांक २१ जून १९७४
आदेश

मुंबई मोटार वाहन नियम, १९५९

क्रमांक एम.व्ही.आर.०६७४/२४ — बारा. — ज्याअर्थी, मेसर्स ए.आय. मोटरवाला, मुंबई यांच्या मालकीच्या सोबतच्या अनुसूचीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे इंजिन व शासिस क्रमांक असलेल्या आणि डाव्या हाताला स्टीअरिंग कंट्रोल बसवलेल्या वाहनांची किंमत व उपयुक्तता विचारात घेता, उक्त वाहनांस मुंबई मोटार वाहार नियम, १९५९, यांतील नियम १८३ चा पोट-नियम (१) याच्या उपबंधाच्या प्रवर्तनापासून सूट देणे आवश्यक असल्याबाबत महाराष्ट्र शासनाचे समाधान झाले आहे;

त्याअर्थी, आता, मुंबई मोटार वहन नियम, १९५९, यांच्या नियम २११ चा पोट-नियम (१) याच्या परंतुकान्वाये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तींचा वापर करून, महराष्ट्र शासन, याद्वारे उक्त वाहनांस उक्त नियम १२३ याचा पोटकलम (१) याच्या उपबंधाच्या प्रवर्तनापासून पुढे नमूद केलेल्या शर्तीच्या अधीन राहून सूट देत आहे —

(१) वाहनास दिशादर्शन यंत्र (signalling device) बसवलेले असेल.

(२) वहन मुमाब्यी मोटार वाहन नियम, १९५९ च्या नियम १६९ च्या तारतुदिनुसार अनुपालीत असेल.

अनुसूची

अनुक्रमांक	इंजिन क्रमांक	शासिक क्रमांक
१	ईडी ९७८३	... एन् आर ४ डी — ९५५४ — डी
२	ईडी १२ ८५४	... एन् आर ४ डी — १०९११ — डी
३	ईडी १६२ — ९४	... एन् आर ४ डी — १५२५७
४	ईडी १२९ — ४५	... एन् आर ४ डी — १३५८३ — डी

महाराष्ट्र राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
ल.बा. रिंगे
कक्ष अधिकारी

आदेश — महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
जुलै २५, १९७४,
भाग चार — अ, पृ. ३३९ — ३४०

अनुक्रमणिका

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ३
एकूण कठीण शब्द —३३

एकूण शब्द — ११५
दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.०९

नमुना क्रमांक आ — ३

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग
स्टेट बँक ऑफ इंडिया बिल्डिंग, महात्मा गांधी रोड, मुंबई
२७ आगस्ट १९७४

क्रमांक ५४१ (१) — ई. — अध्यक्ष, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, यांनी श्री. ज.बे. मेंडीस यांची सहायक सचिव, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, म्हणून आयोगाच्या क्रमांक ५४१ ८१) — ई, दिनांक ४ एप्रिल १९७४ च्या अधिसूचनेमध्ये दिनांक ३० एप्रिल १९७४ पर्यंत केलेली स्थानापन्न नियुक्ती महाराष्ट्र पब्लिक सर्विस कमिशन (मेंबर्स अंड स्टाफ) (कडीशंस ऑफ सर्विस) रेग्युलेशन्स, १९७१ मधील रेग्युलेशन २० अन्वये आयोगाने निर्माण केलेल्या सहायक सचिवाच्या जागेवर दिनांक १ एप्रिल १९७४ ते ३० एप्रिल १९७४ पर्यंत चालू ठेवून ती नियुक्ती राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य, यांची मान्यता घेऊन दिनांक १ मे १९७४ — २, दिनांक २२ एप्रिल १९७४ मध्ये मंजूर करण्यात आलेल्या सहायक सचिवाच्या पदावर दिनांक ३० सप्टेंबर १९७४ पर्यंत पुढे चालू ठेवली आहे.

य.श्री. कुलकर्णी,
सचिव, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

आदेश

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
सप्टेंबर ५, १९७४,
भाग एक — मध्य उपविभाग, पृ. ६५२

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — १
एकूण कठीण शब्द —५५

एकूण शब्द — १११
दुर्बोधता-निर्देशांक : ३८.५३

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक आ – ५

महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय
विधान भवन, मुंबई, दिनांक १४ जानेवारी १९७४

क्रमांक ११३३-क. – श्री. ह.ग.गुप्ते, उप सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, यांना ह्या साचीवालायाची अधिसूचना क्रांक ५७२९६ –क, दिनांक १७ नोव्हेंबर १९७३ अन्वये दिनांक ९ नोव्हेंबर १९७३ ते ८ डिसेंबर १९७३ पर्यंत मंजूर केलेली तीस दिवसांची रजा अर्जीत रजा म्हणून मंजूर केली आहे.

दिनांक ९ नोव्हेंबर १९७३ रोजी श्री. गुप्ते यांच्या खाती १२० दिवस अर्जीत रजा शिल्लक होती. शासन निर्णय, वित्त विभाग, क्रमांक एल् व्ही ई. २४७० / ६३४ – ७० – एक्स, दिनांक १५ मे १९७० अनुसार, मंजूर केलेल्या उपरोक्त राजेला लागून तीस दिवसांची अर्जीत रजा सोडण्याची व त्याऐवजी रजेचे वेतन, भत्ते वगैरे घेण्याची अनुमती त्यांना देण्यात आली आहे.

रजेवरून परत आल्यानंतर श्री. गुप्ते हे उप सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ, म्हणून काम पहातील. जर श्री. गुप्ते अर्जीत रजेवर गेले नसते तर ते स्थानापन्न उप सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ म्हणून काम करीत राहिले असते.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
वै. मु. सुब्रहमण्यम,
अवर सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ.

आदेश

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
एप्रिल ११, १९७४,
भाग एक – मध्य उपविभाग, पृ. २१७

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५
एकूण कठीण शब्द –४३

एकूण शब्द – १२५
दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.२६

नमुना क्रमांक आ – ८

भूमि संपादन विशेष अधिकारी, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास

अनुक्रमणिका

प्राधिकरण, मुंबई ७ वा माळा, नवीन प्रशासकीय इमारत,
मंत्रालयासमोर, मुंबई — ४०००२१
दिनांक : ४-८-७८
आदेश

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास अधिनियम, १९७३
क्रमांक — एल.ए. क्यू / एम.एच.अंड ए.डी. ॲक्ट / ४

ज्याअर्थी, महाराष्ट्र शासनाने (शासकीय ठराव क्रमांक — ए. आर. एस/१५७७/८०९९३/डी. ३६, दि. १२-४-१९७८ अन्वये) महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास अधिनियम, १९७३ (सन १९७७ चा महाराष्ट्र २८) (या नंतर ज्याचा ‘उक्त अधिनियम,’ असा निर्देश करण्यात आला आहे) याचे कलम ९३ पोटकलम (१) अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तीचा वापर करून मुंबई गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास मंडळाने (यानंतर ज्याचा ‘उक्त मंडळ’ असा निर्देश करण्यात आलेला आहे) यासोबत जोडलेला अनुसूचीमध्ये वर्णन केलेली जमीन व तीवरील विद्यमान इमारतीसंबंधी सादर केलेल्या संपादन प्रस्तावास मान्यात दिलेली होती.

आणि ज्याअर्थी उक्त अधिनियमाचे कलम ९३ पोटकलम (३) व (४) द्वारे आवश्यक असल्याप्रमाणे मान्यता देण्यात आली असल्याबद्दलची वस्तुस्थिती नमूद करणारी सूचनां महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रात व बृहन्मुंबईत खप असलेल्या चार वृत्तपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आली होती व संबंधित व्यक्तीवर ती बजाविण्यात आली होती.

आणि ज्याअर्थी, आलेले आक्षेप व सूचनां यांचा विचार केल्यावर आणि संबंधित व्यक्तीस आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी देण्यात आल्यावर भूमि संपादन विशेष अधिकारी, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण, मुंबई यांची खात्री झाली आहे की, उक्त संपादनाचा प्रस्ताव काहीही बदलाशिवाय मान्य करावा.

त्याअर्थी, आता उक्त अधिनियमाचे कलम ९३ पोटकलम (५) या द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या आणि याबाबतीत त्यास समर्थ करणाऱ्या इतर सर्व शक्तीचा वापर करून मी भूमि संपादन विशेष अधिकारी, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण, मुंबई याद्वारे

(१) या सोबत जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये वर्णन केलेली उक्त जमीन व त्यावरील विद्यमान इमारती संबंधी मंडळाने पाठविलेल्या उक्त संपादन प्रस्तावास कोणत्याही प्रकारच फेरबदल न कर्ता मान्यता देत आहे.

(२) मान्यात दिल्याप्रमाणे उक्त प्रस्ताव ज्या तारखेस प्रवर्तित होईल ती तारीख म्हणून दि. ५-८-१९७८ हा दिवस निश्चित करीत आहेत.

(३) उक्त जमीन व त्यावरील विद्यमान इमारती संबंधी जागा मोकळी करून ती सक्तीने संपादन करण्याबाबत आदेश देत आहे.

टीप — १. भूमि संपादन विशेष अधिकारी, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण मुंबई यांनी मंजूर केल्याप्रमाणे असलेला हा संपादन प्रस्ताव लोकांच्या पाहणीसाठी विशेष भूमि संपादन अधिकारी, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण, मुंबई, नवीन प्रशासकीय इमारत, ७ वा माळा, मंत्रालयासमोर, मुंबई — ४०००२१ यांच्या कार्यालयात खुला ठेवण्यात आला आहे.

टीप — २. — हा आदेश शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या तारखेस व त्या तारखेपासून उक्त जमीन तीवरील विद्यमान इमारतीसह सर्व भारांपासून मुक्त अशी उक्त मांडळाकडे — महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरणाच्या वतीने म्हणून पूर्णपणे विहित असेल.

अनुसूची

इमारत क्रमांक ७०-७४ केशवराव खाड्ये मार्ग या ठीकाणी असलेली व भायखळा विभागाचा भूकर पाहणी क्रमांक २००३ (भाग) असलेली आणि मोहमदी बिल्डींग या नावाने ओळखली जाणारी व सुमारे २४१.३७ चौ. मिटर्स भरणारी मुंबई महानगर पालिकेने प्रभाग क्रमांक इ — ७३६८ याखाली कर आकारणी केलेले जमीन व तिच्यावरील विद्यमान इमारत.

(रा.रा. निकाळजे)
भूमि संपादन विशेष अधिकारी,
महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण, मुंबई.

आदेश महाराष्ट्र टाइम्स, ८ आगस्त १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ३	एकूण शब्द — ३४५
एकूण कठीण शब्द —१३६	दुर्बोधता-निर्देशांक : ३७.०६

नमुना क्रमांक आ — ९

पत्र क्रमांक _______
____

_______(गाव) ______दिनांक ______

आदेश

अनुक्रमणिका

क्रमांक ______ ______दिनांक

सर्वसाधारण काम

१. सर्व चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांना सूचित करण्यात येते की, त्यांनी कोणत्याही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी दिलेला योग्य आदेश, ते इतर कामात व्यग्र नसल्यास पाळला पाहिजे.

२. तसेच, अधिकाऱ्यांच्या कक्षेतून घंटी वाजल्यास हजर असलेल्या व इतर कामात व्यग्र नसलेल्या चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांनी, त्या अधिकाऱ्यांकडून आदेश घेतले पाहिजेत.

३. कामात सुसूत्रता येण्याचे दृष्टीने वरील क्र. १ व २ ला बाधा न येता प्रमुख कार्यालयातील शिपाई वर्ग व इतर चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांचे कामांची खालीलप्रमाणे विभागणी राहील.

कामाची वैयक्तिक विभागणी

(१ ते १० यादी)

कार्यालयीन विभाग

(१ ते १० यादी)

वरील विभागणीत एखादे दिवसासाठी बदल करण्याचा अधिकार अधीक्षकांना राहील. त्यापेक्षा जास्त दिवसासाठी बदल करावयाचा झाल्यास प्रशासन अधिकारी यांची संमति घ्यावी.

_____ संचालकांकरिता (स्वाक्षरी)

दिनांक _______ _____(पदनाम)
क्रमांक आस्थापना क्र. _______ दिनांक _______

प्रत पुढील कार्यवाहीकरिता अग्रेषित. १.____२.____३.____४.____ ५. श्री. _____. नाईक यांस सूचित करण्यात येते की, वर निर्देशित शिपाई व इतर चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी वर्ग बरोबर आपआपल्या कामावर आहेत किंवा नाही हे दररोज पाहावे व कोणी गैरहजर असल्यास त्यांच्याऐवजी ती कामे दुसऱ्या चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांकडून करून घेण्याची व्यवस्था करावी व तसे सर्व संबंधितांना सांगावे.

यापुढे कसल्याही प्रकारचा दैनंदिन कार्यालयीन कामात व्यत्यय यावयास नको याबाबतची दक्षता घ्यावी. तसेच आपण संचालकाचे शिपाई जर गैरहजर असले तर त्यांच्या ठिकाणी कार्य करावे व या संचालनालयाच्या प्रयोगशाळा भांडार पडताळणी विभागातील चौकीदारांची कामे पहावी व अनअपेक्षितरित्या अधूनमधून भेटी द्याव्या म्हणजे चौकीदार बरोबर कार्यरत आहेत की नाहीत ह्याची पहाणी होईल.

६. सर्व संबंधित चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी श्री. _____आपणांस सूचित करण्यात येते की, आपण संबंधित कामावर असताना जर काही आदेशान्वये इतर कामास जावयाचे असल्यास आपले काम आपल्या नजीकच्या शिपायास करावयास सांगावे व त्या शिपायाने त्यांचे काम पहावे म्हणजे कामात व्यत्यय येणार नाही.

तसेच याबाबतची कल्पना नाईकांस सुद्धा देत असावी.

१. उपसंचालक _____यांच्या खोलीवरील नियुक्त ईसमाने सर्वश्री ___________चे आवश्यकतेनुसार काम पहावे.

२. वरिष्ठ खनि-अभियंता (श्री.____) यांच्या खोलीवरील नियुक्त ईसमाने श्री ___________यांचे आवश्यकतेनुसार काम पहावे.

३. श्रीमती _______(ग्रंथपाल) ह्या श्री______यांच्या पी.बी.एक्स कार्यावर पाहणी करतील व पी.बी.एक्स. कधीही बंद राहणार नाही यांची काळजी घेतील.

संचालकांकरिता _____(सही)
_______पदनाम

टीप – श्री. ______नाईक यांनी वर उल्लेखिलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या कार्यावर देखरेख ठेवावी व कोणी गैरहजर असल्यास त्याजागी काम करावे.

चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांच्या सर्व कामाबाबत अधीक्षक हे सर्वथैव जबाबदार राहतील व सर्व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी त्यांचे अधिनस्थ असतील.

संचालकांकरिता. सही /-
___(गाव) _____दिनांक _____ _____पदनाम

आदेश महाराष्ट्र शासन,
शासकीय कार्यालय, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – १५ एकूण शब्द – २९९
एकूण कठीण शब्द –१०४ दुर्बोधता-निर्देशांक : १३.१३

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक आ – १०

गुन्हेगारी कामकाज १९७३ च्या संहितेच्या १४४ कलमाखाली आदेश

(१९७४ चा कायदा २)

ज्याअर्थी, येत्या दसऱ्याच्या उत्सवात, गाई, बैल, खोंड, रेडे, म्हशी, कालवडी किंवा वासरे यांचा पशुवधगृहाच्या बाहेर आणि इतर जनावरांचा रस्त्यात किंवा रस्त्याच्या दृष्टिक्षेपात किंवा सार्वजनिक जागेवर वध केल्यामुळे बृहन्मुम्बईतील सार्वजनिक शांततेत क्षुब्धता निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

आणि ज्याअर्थी मी या मताचा आहे की, त्वरित प्रतिबंध आणि जलद उपाय इष्ट आहेत.

त्यामुळे, आता, मी मधुकर गणेश गवई, आय.पी.एस, पोलिस आयुक्त, बृहन्मुम्बई आणि गुन्हेगारी कामकाज १९७३ च्या संहितेच्या १४४ कलमाखाली (१९७४ चा कायदा २) विशेष अधिकारप्राप्त एक्झिक्युटीव्ह मजिस्ट्रेटच्या रूपे उपरोक्त कलमाखाली प्राप्त केलेला अधिकार अंमलात आणण्यासाठी याद्वारे असा आदेश देतो की दि.१०,११ आणि १२ आक्टोबर, १९७८ रोजी कोणतीही व्यक्ति, पशुवधगृह सोडून, बृहन्मुम्बईतील कोणत्याही सार्वजनिक किंवा खाजगी जागेवर गाई, बैल, खोंड, रेडे, म्हशी, कालवडी आणि वासरे यांचा वध करणार नाही आणि उपरोक्त तारखांना कोणतीही व्यक्ती कोणत्याही इतर जनावराचा कोणत्याही रस्त्यात किंवा सार्वजनिक स्थळातील दृष्टिक्षेपात किंवा इतर कोणत्याही तऱ्हेने दिसेल अशा प्रकारे वध करणार नाही.

मी पुढे असा आदेश देतो की, हा आदेश स्थानिक दैनिक वर्तमानपत्रांत प्रकाशित करण्यात येईल.
माझ्या अधिकाराखाली व मोहोरेखाली २९ सप्टेंबर १९७८ रोजी देण्यात आलेले.

एम.जी.गवई

पोलिस आयुक्तांचे कार्यालय, बृहन्मुम्बई
दि. २९ सप्टेंबर १९७८

पोलिस आयुक्त, बृहन्मुम्बई आणि
एक्झिक्युटीव्ह मजिस्ट्रेट,
विशेष अधिकारप्राप्त.

टीप : वरील आदेश रद्द करण्यासाठी किंवा बदल करण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तिकडील अर्ज माझ्याकडे, महात्मा ज्योतिबा फुले मार्केट मुंबई, समोरील माझ्या कार्यालयात करावा.

पोलिस आयुक्तांची मोहोर
बृहन्मुम्बई,
आणि
एक्झिक्युटीव्ह मजिस्ट्रेट, विशेष अधिकारप्राप्त.

आदेश महाराष्ट्र टाइम्स, ४-१०-१९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ३
एकूण कठीण शब्द –५५

एकूण शब्द –१८७
दुर्बोधता-निर्देशांक : २२.०२

नमुना क्रमांक आ – ११

आदेश ग्रामवि/जेसी/१/जमअ/८२०/७७
जिल्हाधिकारी, नागपूर यांचे कार्यालय,
नागपूर दि. – १९७७

संदर्भ : आयुक्त नागपूर विभाग, नागपूर यांचे आदेश क्रमांक व्हीपीटी ७-२ का.अ.
१२-३-७७ दिनांक ८-६-१९७७.

आदेश

आयुक्त नागपूर विभाग, नागपूर यांचे संदर्भांकित आदेशानुसार २२९ जमीन महसूल इतर खर्च (३) सहायक अनुदान, अंशदाने इत्यादि (एक) ग्राम पंचायतींना जमीन महसूल अनुदाने (मागणी क्रमांक १४३) या अर्थसंकल्पीय शीर्षाखाली १९७७-७८ या चालू वित्तीय वर्षाकरिता पहिल्या तीन महिन्यासाठी रुपये ४,५०,०००/- (चार लाख पन्नास हजार रुपये फक्त) ह्या जिल्ह्यातील ग्राम पंचायातीना वाटून देण्याकरिता माझे नियंत्रणाखाली सोपविण्यात आले आहे.

२. वरील जमीन महसूल अनुदानाच्या ४,५०,००० रुपये रकमेपैकी ४,४२,६२८/- रुपये (चार लाख बेचाळीस हजार, सहाशे अठ्ठावीस रुपये फक्त) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, नागपूर यांना सोबत जोडलेल्या विवरणपत्रात दर्शविल्याप्रमाणे ग्रामपंचायातीना वितरण करण्याकरिता मंजूर करण्यात आले आहेत.

३. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, नागपूर यांना विनंती करण्यात येते की, त्यांनी मंजूर केलेल्या तरतुदीपेक्षा जास्त खर्च करू नये.

४. त्याचप्रमाणे त्यांना असे सूचित करण्यात येते की, अनुदानाचे ग्रामपंचायतीनिहाय वाटप करण्यापूर्वी शासकीय कर्जे, नळपाणी पुरवठा योजनांसाठी येणे असलेली लोकवर्गणी इत्यादी प्रकारची येणी संबंधित ग्रामपंचायतीकडून वळती करून घेऊन वळती केलेली रक्कम संबंधित लेखा शीर्षाखाली जमा करून उरलेली निव्वळ रक्कम ग्रामपंचायतींना मजूर करावी. ग्राम पंचायतीकडील वर नमूद केलेली येणी ही जिल्हा परिषद, नागपूर व ह्या कार्यालयातील कागदपत्रकांवरून तपासून पहावीत.

अनुक्रमणिका

५. कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, नागपूर यांनी वरील सूचनांचे काटेकोरपणे पालन करावे.

स्वाक्षरी : (_____)
जिल्हाधिकारी, नागपूर.

प्रतिलिपी ____

१. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, नागपूर यांना माहिती तथा योग्य कार्यवाहीस सामादाराने अग्रेषित. खर्चाचा मेळ घालण्यासाठी खर्चाचे मासिक विवरण पत्र प्रत्येक महिन्याचे ५ तारखेचे आत या कार्यालयास पाठवावे. तसेच अनुदानाची रक्कम उपयोगात आणल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र या कार्यालयास पाठवावे.

२. महालेखापाल महाराष्ट्र (दोन) नागपूर यांना माहिती व आवश्यक कार्यवाहीस समादराने अग्रेषित.

३. कोषाधिकारी, नागपूर. ४. तहसीलदार ________(सर्व)

५. खंड विकास अधिकारी, पंचायत समिती _______(सर्व)

६. आयुक्त, नागपूर विभाग, नागपूर यांना माहिती तथा आवश्यक कार्यवाहीस अग्रेषित / सादर.

(स्वाक्षरी)
जिल्हाधिकारी, नागपूर करिता

आदेश

महाराष्ट्र शासन
शासकीय कार्यालय, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ८
एकूण कठीण शब्द –८५

एकूण शब्द –२०२
दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.१६

नमुना क्रमांक आ – १४

मध्यंतरीय आदेश

अनुक्रमणिका

जा. क्र. विकास-२-आदेश-३० ११-७७. — महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० चे कलम १०२ व १०३ अन्वये महाराष्ट्र शासन कृषी व सहकार विभाग, मुंबई, यांचे आदेश क्रमांक सी एस एल-१४७१-३७२५७ — सी — ५, दिनांक २७ जुलै १९७३ अन्वये मला प्रधान केलेल्या अधिकारानुसार, मी.बी.आर. गिते, सहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था, उप-विभाग, चंद्रपूर आदेश देतो की, वामनपेठ आदिवासी गृहनिर्माण सहकारी सोसायटी, मर्यादित धामनपेठ, र.नं.३२०, जिल्हा चंद्रपूर ही संस्था महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० चे कलम १०२ (१) क (दोन) चे तरतुदी अंतर्गत अवसायनात टाकण्यात येत आहे.

वरील संस्थेचे अवसायक म्हणून श्री.सी.आर.कूर्वे, सहकारी अधिकारी, गोंडपिपरी, यांची नेमणूक महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० चे कलम १०३ (१) अन्वये करण्यात येत आहे.

दिनांक २७ सप्टेंबर १९७८.

आदेश

महाराष्ट्र शासन राजपत्र, २ नोव्हेंबर, १९७८,
भाग एक पुरवणी, नागपूर विभाग,
पृ. २५०६

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — २
एकूण शब्द — १०६
एकूण कठीण शब्द —४७
दुर्बोधता-निर्देशांक : २३.३६

नमुना क्रमांक आ — १५

आदेश

जा. क्रमांक प्रशासन-७८ (१) ३१०९-७७ — महाराष्ट्र, सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० चे कलम ८७ (१) अ (२) अंतर्गत महाराष्ट्र शासन, कृषि व सहकार विभागाचे आदेश क्रमांक सिएसएल-१४७१-३७३५७/सि-५, दिनांक २७ जुलै १९७३ अन्वये, मला प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून, मी.बि. आर. गिते, सहायक निबंधक, सहकारी संस्था, उपविभाग, चंद्रपूर, गोंडपिपरी, खंड सहकारी शेतकी खरेदी-विक्री सहकारी संस्था मर्यादित, गोंडपिपरी, र.नं.१०९०, तालुका व जिल्हा चंद्रपूर, या संस्थेचा कार्यकारी मंडळाचा निष्प्रभावितचा कार्यकाल पुढील एक वर्षाकरिता म्हणजे दिनांक ६ सप्टेंबर १९७८ ते ५ सप्टेंबर १९७९ पर्यंत वाढवित आहे.

अनुक्रमणिका

हा आदेश दिनांक ५ अक्टोबर १९७८ रोजी माझ्या सही शिक्यानिशी दिला.

बि.आर.गिते,
सहायक निबंधक, सहकारी संस्था,
(उपविभाग), चंद्रपूर.

चंद्रपूर :
दिनांक ५ आक्टोबर १९७८
आदेश

महाराष्ट्र शासन राजपत्र, २ नोव्हेंबर १९७८,
भाग एक पुरवणी, नागपूर विभाग,
पृ. २५०६

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २
एकूण शब्द – ३३
एकूण कठीण शब्द –३८
दुर्बोधता-निर्देशांक : २०.९७

सूचना (सू) ९ नमुने

नमुना क्रमांक सू – १

नगर विकास, आरोग्य व गृहनिर्माण विभाग
सचिवालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक १ जुलै १९७४
नोटीस

मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळ अधिनियम, १९६९.

क्रमांक ए आर एस. ११७२/८६१९५ – एचआरसी – मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळाने (ज्याचा यात यापुढे 'मंडळ' म्हणून निर्देश केला आहे) मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळ अधिनियम, १९६९ (सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४७) (ज्याचा यापुढे 'उक्त अधिनियम' म्हणून निर्देश केला आहे) यासोबत जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये वर्णिलेल्या इमारती (ज्यांचा यापुढे 'उक्त इमारती' म्हणून निर्देश केला आहे) वाजवी खर्चाने दुरुस्त करून रहाण्यासाठी योग्य होण्याजोग्या नाहीत व त्या धोकादायक असून त्यामधील रहिवाश्यांच्या सुरक्षिततेस व आरोग्यास हानिकारक आहेत असे मंडळाचे मट आहे आणि मंडळाने उक्त इमारतीसंबंधी उक्त अधिनियमाचे कलम ३३ चे पोट-कलम (३) अन्वये प्रमाणपत्र दिलेले आहे;

आणि ज्याअर्थी, मंडळाने यासोबत जोडलेल्या अनुसूचित वर्णन केलेल्या जमिनीवरील विद्यमान इमारतीसह त्या जमिनींच्या बाबतीत उक्त अधिनियमाच्या कलम ३८, पोट-कलम (१) अन्वये योजनेचा संयुक्त खर्डा मान्यतेसाठी आणि उक्त जमिनीवर कोणत्याही स्थितीत असलेल्या विद्यमान इमारतीसह जमीन

संपादन करून ती मोकळी करण्यासाठी जागा मोकळी करणे, सक्तीने संपादन करणे यासंबंधीचा आदेश काढला जावा म्हणून महाराष्ट्र शासनास सादर केलेला आहे;

त्याअर्थी, आता उक्त अधिनियमाच्या कलम ३९, पोट-कलमे (२) व (३) अन्वये राज्य शासनाला प्रदान करण्यात आलेल्या ज्या शक्ती मला प्रत्यायोजित करण्यात आलेल्या आहेत त्या शक्तींचा वापर करून मी खाली सही करणारा नोटीस देतो की, उक्त योजनेच्या खर्ड्यास महाराष्ट्र शासनाने शासकीय आदेश, नगरविकास, आरोग्य व गृहनिर्माण विभाग क्रमांक एआरएस. ११७२/८६११५ – एचआरसी, दिनांक १ जुलै १९७४ अन्वये तात्पुरती मान्याता दिलेली आहे. या योजनेचा परिणाम झालेल्या भोगवटदारांना मालवणी संक्रमण शिबिरात पर्यायी निवासाच्या सोयीची तरतूद करण्याचे ठरविले आहे आणि उक्त अधिनियमाच्या कलम ३९, पोट-कलम(४) अन्वये राज्य शासनाकडून अशी जागा मोकळी करणे व ती सक्तीने संपादन करणे याबाबत जो आदेश काढला जाईल व तो ज्या तारखेस प्रवर्तित होईल त्या तारखेपासून पंधरा दिवसांच्या आत त्या इमारती मोकळ्या केल्या पाहिजेत.

त्या इमारतींचे भोगवटदार व मालक आणि (असल्यास) गहाणदार यांना याद्वारे कळविण्यात येत आहे की, योजनेच्या खर्ड्यासंबंधी आणि अशी जमीन का संपादण्यात येऊ नये यासंबंधी आपले कोणतेही आक्षेप व सूचनां असल्यास त्याखाली सही करणाऱ्यास २३ जुलै १९७४ रोजी अथवा त्या आधी मिळतील अशा बेताने सादर कराव्यात.

टीप : शासनाने मान्य केलेला खर्डा रविवार आणि इतर सुट्यांचे दिवसांखेरीज इतर दिवशी कार्यालयाच्या वेळात लोकांना पहाण्यासाठी मंडळाच्या कार्यालयात प्रशासकीय कार्यालय इमारत, ६ वा व ७ वा मजला, सचिवालयासमोर मुंबई – ४०० ०३२ येथे ठेवण्यात आला आहे.

अनुसूची

भाग : १

फोर्ट विभागाचा भूकर पहाणी क्रमांक १०१५ असलेली व मुंबई महानगरपालिकेने प्रभाग क्रमांक ए-२१२०, मार्गक्रमांक १८९, पेरीन नरीमन रोड या अन्वये आकारणी केलेली इमारत क्रमांक १८९ पेरीन नरीमन रोड या विद्यमान इमारती खालील अंदाजे ८१.३० चौ. मीटर आकाराची जमीन.

भाग : २

फोर्ट विभागाचा भूकर पहाणी क्रमांक १०१६-१७ असलेली व मुंबई महानगरपालिकेने प्रभाग क्रमांक ए-२११८-१९, मार्गक्रमांक १८९-१९३, पेरीन नरीमन रोड या अन्वये आकारणी केलेली इमारत क्रमांक १९१-१९३ या विद्यमान इमारती खालील अंदाजे १६५.९१ चौ. मीटर आकाराची जमीन.

शं.तु. वंजारी
शासनाचे उप सचिव.

अनुक्रमणिका

सूचना | महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
जुलै १८, १९७४
भाग चार – ब, पृ. ८८६ – ८८७

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५ | एकूण शब्द – ३३३
एकूण कठीण शब्द –१०६ | दुर्बोधता-निर्देशांक : २३.६२

नमुना क्रमांक सू – २

जाहीर नोटीस
पश्चिम रेल्वे
कार्नाक ब्रिज येथील रोड स्वीपिंगची लिलाव विक्री

भारतीय रेल्वे नियम, ९, १८९२ च्या कलम ५५-५६ नुसार याद्वारे अशी सूचना देण्यात येत आहे की शेड स्वीपिंगची म्हणजेच आयर्न हूप पिसेस ग्रेन आणि पल्सेसची लिलाव विक्री कार्नाक ब्रिज गुड्स डेपो येथे २७-६-७८ रोजी १५-०० वाजता रेल्वे अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली करण्यात येईल.

ज्या व्यक्तींना वस्तू विकण्यात येतील त्यांनी लिलाव झाल्यानंतर त्वरित रोखीत संपूर्ण रक्कम भरावी आणि लूज ग्रेन स्वीपिंग्ज जे स्क्रीनिंगशिवाय ७ दिवसांत उचलता येतील, ते सोडून विकलेले सर्व आयटेम्स दोन दिवसात हलवावे.

सूचना | महाराष्ट्र टाइम्स, २३ जून १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २ | एकूण शब्द – ७४
एकूण कठीण शब्द –२२ | दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.०२

नमुना क्रमांक सू – ४

अनुक्रमणिका

नोटीस

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास अधिनियम १९७६
(महाराष्ट्र अधिनियम, क्र. २८/१९७७)
भूमि संपादन विशेष अधिकारी, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण,
मुंबई नवीन प्रशासकीय इमारत, ७ वा मजला,
मंत्रालयसमोर, मुंबई – ४०० ०२१
दिनांक १७-६-७८

क्रमांक – एल.ए.क्यू/एमएच.अंड ए.डी.ए / ६

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास मंडळ (ज्याचा यात यापुढे 'मंडळ' म्हणून निर्देश केला आहे) यांनी या सोबत जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये वर्णिलेली इमारत (जिचा यापुढे 'उक्त इमारत' म्हणून निर्देश केला आहे) वाजवी खर्चाने दुरुस्त करून राहण्यासाठी योग्य होण्याजोगी नाही व तो धोकादायक असून त्यामधील रहिवाशांच्या सुरक्षिततेस व आरोग्यास हानिकारक आहे असे मंडळाचे मट आहे. आणि मंडळाने उक्त इमारतीसंबंधी कलम ८८ चे पोटकलम (३) अन्वये प्रमाणपत्र दिलेले आहे.

आणि ज्याअर्थी मंडळाने त्या जमिनीवरील विद्यमान इमारतीसंबंधाने कलम ९२ पोटकलम १ अन्वये एक प्रस्ताव जमीन संपादन करण्यासाठी व उक्त जमिनीवरील कोणत्याही स्थितीत असलेल्या विद्यमान इमारतीसह जमीन संपादन करून ती मोकळी करण्यासाठी, जागार मोकळी करणे व ती सक्तीने संपादन करणे यासंबंधीचा आदेश काढला जावा म्हणून, महाराष्ट्र शासनास सादर केलेला आहे.

आणि ज्याअर्थी महाराष्ट्र शासनाने कलम ९३ पोटकलम १ उक्त प्रस्तावास मान्यता दिली आहे आणि तसे मंडळाला कळविले आहे. आणि ज्याअर्थी उक्त मंडळाने एक जमीन संपादन करण्यासंबंधीचा प्रस्ताव उक्त अधिनियमाच्या कलम ९३ पोटकलम २ अन्वये विशेष भूमि संपादन अधिकारी यांचेकडे कार्यवाही करण्यासाठी पाठविलेला आहे.

त्याअर्थी आता कलम ९३ पोटकलम (३) आणि (४) अन्वये ज्या शक्ती मला प्रत्यायोजित करण्यात आलेल्या आहेत त्या शक्तीचा वापर करून मी खाली सही करणारा नोटीस देतो की, उक्त संपादनाच्या प्रस्तावास महाराष्ट्र शासनाने शासकीय ठराव क्रमांक एआरएस/१४७७/८२९८३/डी-३६, दिनांक १०-४-७८ अन्वये मान्यता दिली आहे. या प्रस्तावाचा परिणाम झालेल्या भोगवटदारांना संक्रमण शिबिरात पर्यायी निवासाच्या सोयीची तरतूद करण्याचे ठरविले आहे. आणि कलम ९३ पोटकलम (५) अन्वये अशी जागा मोकळी करणे व ती सक्तीने संपादन करणे याबाबत जो आदेश काढला जाईल व तो ज्या तारखेस प्रवार्तीस होईल त्या तारखेपासून १५ दिवसांच्या आत ती इमारत मोकळी केली पाहिजे. त्या इमारतीचे भोगवटदर व मालक आणि (असल्यास) गहांदार यांना याद्वारे कळविण्यात येत आहे की, संपादनाच्या प्रस्तावासंबंधी आणि

अशी जमीन का संपादण्यात येऊ नये यासंबंधी आपले कोणतेही आक्षेप व सूचना असल्यास त्या खाली सही करणाऱ्यास १५-७-७८ रोजी अथवा त्याआधी मिळतील अशा बेताने सादर कराव्यात.

टीप : शासनाने मान्य केलेल्या संपादनाचा प्रस्ताव रविवार आणि इतर सुट्ट्यांचे दिवसाखेरीज इतर दिवशी कार्यालयाच्या वेळात लोकांना पहाण्यासाठी कार्यकारी अभियंता, आर.इ. १, यांच्या कार्यालयात नवीन प्रशासकीय भवन, ७ वा मजला, मंत्रालयासमोर, मुंबई-२९ येथे ठेवण्यात आला आहे.

अनुसूची

इमारत क्रमांक ३-५ पारसीवाडा १ ली गल्ली या ठिकाणी असलेली व भूकर पहाणी क्रमांक ७१३ (भाग) गिरगांव विभाग असलेली आणि सुमारे २३२.७१ चौ.मि. क्षेत्रफळाची व मुंबई महानगरपालिकेने प्रभाग क्र.डी. १६९८, डी १६९९ याखाली कर आकारणी केलेली जमीन व तिच्यावरील विद्यमान इमारत.

सही /-
(रा.रा.निकाळेजे)
भूमि संपादन विशेष अधिकारी,
महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण, मुंबई.

सूचना — महाराष्ट्र टाइम्स, २३ जून १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ५ | एकूण शब्द — ३३७
एकूण कठीण शब्द —१०४ | दुर्बोधता-निर्देशांक : २३.५८

नमुना क्रमांक सू — ५

क्रिस्टल ग्लास वर्क्स प्रायव्हेट लिमिटेड
नोंदणीकृत कार्यालय :
२०१ सी, पूनम चेंबर्स, शिवसागर इस्टेट, डॉ.अनी बेसन्ट रोड,
वरळी, मुंबई — ४०० ०१८
फॉर्म जे
(कलम २४(२) आणि नियम २३)
टाळेबंदीची सूचना
मालकाचे नाव : मे. क्रिस्टल ग्लास वर्क्स प्रा.लि.
उपक्रमाचा संपूर्ण पत्ता : कावेसर पो.आ. बॉक्स क्र. ११८,

अनुक्रमणिका

ऑफ घोडबंदर रोड, ठाणे.

दिनांकित : ९ अगस्ट १९७८.

महाराष्ट्र रेकग्निशन ऑफ ट्रेड युनियन्स अंड प्रीव्हेन्शन ऑफ अनफेअर लेबर प्राक्टीसेस अक्ट १९७१ चे कलम २४ चे उप-कलम (२) च्या तरतुदीनुसार आम्ही मे. क्रिस्टल ग्लास वर्क्स प्रा.लि. याद्वारे सर्व संबंधितांस, येथे सोबत जोडलेल्या पुरवणीमध्ये दिलेल्या कारणांस्तव दि.२४ ऑगस्ट १९७८ पासून किंवा तद्नंतर आमच्या उपक्रमाच्या सर्व खात्यांमध्ये टाळेबंद करण्याची सूचनां देत आहोत.

क्रिस्टल ग्लास वर्क्स प्रा.लि. साठी
सही /-

ठिकाण : ठाणे

वर्क्स मनेजर

पुरवणी
कारणांचे निवेदन

दि. २६ जुलै १९७८ पासून, कोणतीही कारणे न देता कामगारांनी आंतरिक संपास व त्यायोगे अत्यंत मंदगतीने काम करण्यास प्रारंभ केला. व्यवस्थापकांनी दि. २६ जुलै १९७८ पासून, सूचनां फलकावर विविध सूचनां लावून त्याद्वारे, कामगारांना कायदा हाती घेण्याऐवजी, त्यांच्या अडचणी, जर काही असतील तर त्या दूर करण्यासाठी कायदेशीर मार्ग अवलंबावे असा सल्ला दिला. व्यवस्थापकांच्या हितकारक सल्ल्याचा कामगारांवर काहीही परिणाम झाला नाही, त्यांनी त्यांची मंदगतीने काम करण्याची कृती अधिक तीव्र केली. त्यांनी अनेक प्रकारची कायदेशीर कृत्ये करण्यास प्रारंभ केला आहे. ते संपूर्णपणे उत्पादित केलेला माल बाहेर जाऊ देण्यास प्रतिबंध करीत आहेत. तसेच त्यांनी कार्यालयाच्या स्टाफला दहशत घालणे, त्यांना धमक्या देणे आणि त्यांच्या कार्यात अडथळा आणणे यासारख्या मार्गांचा अवलंब केला आहे. ते फक्टरी ऑफिसच्या जागेत जबरदस्तीने प्रवेश करीत आहेत आणि स्टाफ सभासदांना केवळ त्यांच्याच विरुद्ध नव्हे तर त्यांचे पालक व त्यांचे कुटुंबीय यांचेविरुद्ध अर्वाच्य भाषेत शिविगाळ करीत आहेत. ते स्टाफ कर्मचाऱ्यांस त्यांचे काम करून देण्यास प्रतिबंध करीत आहेत.

हे कामगार जबाबदार अधिकाऱ्यास उत्पादन खात्यात प्रवेश करू देत नाहीत आणि हातात लोखंडी कांबी घेऊन फक्टरीच्या आत व आसपास फिरत आहेत. जेव्हा कधी कोणत्याही अधिकाऱ्याने उत्पादन खात्यात प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा त्यांना, गंभीर परिणामाची धमकी, कामगारांद्वारे, देण्यात आली. त्यांनी ७०% ने उत्पादनातदेखील घट केली आहे. फर्नेसमधून काचेचे नियमित प्रमाणात उत्पादन न झाल्यामुळे फर्नेसेसमध्ये अतिरिक्त दाब निर्माण झाला आणि त्यामुळे, अलीकडेच भरपूर पैसा खर्च करून दुरुस्त करण्यात आलेली व सर्वसाधारण परिस्थितीत जी अजून साधारणपणे तीन वर्षे टिकू शकली असती अशा या फर्नेसचे नुकसान झाले. आणि अनुषंगाने उत्पादनात घट झाली व दुरुस्तीचा खर्च वाया गेला. व्यवस्थापकांनी, अशी कृत्ये न करण्याचा कामगारांना सल्ला दिला परंतु त्याचा काही परिणाम झाला नाही. कामगारांनी यापुढे उत्पादन साधारणपणे ८५% ने घटविले व त्याचा परिणाम असा झाला की, फर्नेसच्या क्षमतेहून अधिक

दाबामुळे फर्नेस अधिक नादुरुस्त झाली आहे. व्यवस्थापकांना असे वाटते की, कामगारांनी या फर्नेसचा संपूर्णतः विध्वंस केला आहे. परिस्थिती व्यवस्थापकांच्या नियंत्रणाबाहेर गेल्यामुळे आणि कंपनीमध्ये कां करणाऱ्या व्यक्तींची जीवित हानी टाळण्यासाठी व कंपनीच्या मालमतेचे अधिक नुकसान टाळण्यासाठी, स्थायी आदेशातील तरतुदीन्वये दि. ३-८-१९७८ रोजी सायंकाळी ५-१५ पासून कामकाज थांबविणे व्यवस्थापकांस भाग पडले.

कामगारांनी दखल घ्यावी की, महाराष्ट्र रेकगीशण ऑफ ट्रेड युनियन्स अंड प्रिव्हेन्शन ऑफ अनफेअर लेबर प्रक्टीसेस ऑक्ट, १९७१ च्या तरतुदीन्वये मान्यवर अशा एका संघटनेद्वारे असे सर्व श्रमिक संघाद्वारे दि. ४-१०-७६ रोजी सामोपचाराच्या मार्गाने सही करण्यात आलेली व दि. ३१ आगस्ट १९७९ पर्यंत प्रचलित राहाणारी अशी एक अस्तित्वात असलेली तडजोड आहे. दरम्यानच्या काळात महाराष्ट्र जनरल कामगार युनियनच्या निशाणीखाली कामगारांनी विविध बेकायदेशीर कृत्ये केली आहेत.

कामगारांनी सल्ला ण मानल्यामुळे आणि कायद्याची मानहानी केल्यामुळे व व्यवस्थपकांकडे अन्य पर्याय न राहिल्यामुळे, कंपनीच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने टाळेबंदी घोषित करणे भाग पडत आहे.

सुचना — महाराष्ट्र टाइम्स, ९ आगस्ट १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — २१ | एकूण शब्द — ४५९
एकूण कठीण शब्द —१७१ | दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.१९

नमुना क्रमांक सू — ६

महाराष्ट्र शासन
दुग्धव्यवसाय विकास विभाग
प्रवेश
इंडियन डेअरी डिप्लोमा (डेअरी टेक्नोलॉजी)
दुग्धशाळा विज्ञान संस्था, आरे, मुंबई — ४०० ०६७

जुलै १९७८ च्या पहिल्या आठवड्याप्लासून वरील अभ्यासक्रम सुरु होत आहे. सदरहू अभ्यासक्रमाच्या प्रथम वर्षात प्रवेश मिळवू इच्छिणाऱ्या उमेदवारांनी खाली नमूद केलेल्यापैकी एखादी परीक्षा पदार्थ विज्ञान, रसायनशास्त्र, गणित आणि इंग्रजी हे विषय घेऊन उत्तीर्ण केली असली पाहिजे. व सदर विज्ञान विषयांत साधाराणपणे कमीत कमी ४५% गुण मिळविले असावेत.

(१) नवीन अभ्यासक्रमाची (१०+२ + ३) १२ वी (विज्ञान) परिक्षा.

(२) उच्च माध्यमिक प्रमाणपत्र परिक्षा.

(३) प्रथम वर्ष विज्ञान (प्री डिग्री सायन्स)

(४) प्री युनिव्हर्सिटी सायन्स किंवा कोणत्याही सरकारमान्य विद्यापीठाची अथवा बोर्डाची तत्सम परिक्षा.

किमान द्वितीय वर्ग किंवा तत्सम श्रेणीतील कृषी पदवीधरही सदरहू अभ्यासक्रमाच्या प्रवेशासाठी पात्र गणले जातील. परंतु अशा पदवीधरास अभ्यासक्रमाच्या पहिल्या सत्रात वा संस्थेने नियोजित केलेल्या 'कलक्युलस' या विषयाच्या परीक्षेस बसून ती उत्तीर्ण करणे आवश्यक आहे.

किमान गुणांची अट अनुसूचित जाति-जमातीच्या उमेदवारांच्या बाबतीत पांच टक्क्याने शिथिल होऊ शकेल.

प्रवेशाबाबत अर्जाचा विहित नमुना व संस्थेचे माहितीपत्रक, प्राचार्य, दुग्धशाळा विज्ञान संस्था, आरे दुध वसाहत, गोरेगाव, मुंबई – ४०० ०६७, यांचेकडे दोन रुपयांची क्रास्सड इंडियन पोस्टल ऑर्डर पाठवून मिळवावीत. रोख किंवा चेकने पैसे स्विकारले जाणार नाहीत.

सदरहू अभ्यासक्रमासाठी विहित केलेल्या शर्ती पूर्ण करीत असतील अशा उमेदवारांनीच ठराविक वेळी न्यूझीलंड वसतिगृह, आरे दुग्ध वसाहत, गोरेगाव, मुंबई – ४०० ०६७ येथे विहित नमुन्यातील संपूर्णरित्या भरलेल्या अर्जासह (मूळ-गुणपत्रिका, प्रमाणपत्रे, अंदाजे चारशे बावन्न रुपये फी, आदी समवेत) मुलाखतीसाठी उपस्थित रहावयाचे आहे. मुलाखतीची तारीख व वेळ महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अंड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे डीव्हीजनल बोर्डाचा १२ वी (विज्ञान) परीक्षेचा निकाल लागल्यानंतर लगेच वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध केली जाईल. मुलाखतीसाठी वेगळे निमंत्रण उमेदवारास पाठविण्यात येणार नाही याची कृपया नोंद घ्यावी. तसेच उमेदवारास मुलाखतीस स्वखर्चाने हजर रहावे लागेल.

आयुक्त दुग्धव्यवसाय विकास विभाग,
महाराष्ट्र राज्य, मुंबई – ४०० ०२०.

सुचना — महाराष्ट्र टाइम्स, १५ जून, १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ११	एकूण शब्द – २१०
एकूण कठीण शब्द – ८४	दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.१८

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक सू – ७

जाहीर सूचना
कंपनी लॉ बोर्डासमक्ष वेस्टर्न रीजन बेंच

कंपनी कायदा १९५६ च्या बाबींसंबंधी ९१, १९५६ ची)
आणि कंपनी कायदा, १९५६ चे कलम १७ च्या बाबीसंबंधी
आणि जे.के.के. केमिकल्स लिमिटेडच्या बाबीसंबंधी.

जे.के.के. केमिकल्स लिमिटेड, इंडियन कंपनीज ॲक्ट १९१३ नुसार नोंदणी झालेली कंपनी, जिचे नोंदणीकृत कार्यालय जे.के.बिल्डिंग, नरोत्तम मोरारजी मार्ग, ब्लार्ड इस्टेट, मुंबई-४०००३८ येथे आहे.	अर्जदार

कंपनी लॉ बोर्ड बेंच रुल्स १९७५ चा नियम ३६ (१) (२) नुसार सर्वसाधारण सूचना.

याद्वारे अशी सूचनां देण्यात येते की, जे.के.के. केमिकल्स लिमिटेड, अर्जदार कंपनी, यांनी सदर अर्जदार कंपनीस मच्छिमारीचा व्यवसाय करणे व विक्रीसाठी सागरी उत्पादनावर प्रक्रिया करणे आणि कोणत्याही ग्रामीण भागातील जनतेच्या उन्नतीचा किंवा सामाजिक आणि आर्थिक कल्याणाच्या विकासासाठी कोणत्याही कार्यक्रम व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास व वृद्धीसाठी कोणतेही कार्य यासह ग्रामीण विकास हाती घेणे, करणे, विकास करणे व आयोजन करणे आणि दुर्बळ गटांना साह्य करून आणि ग्रामीण विकास कार्यक्रमामुळे योग्य कालावधीत त्यांच्या खरेदी क्षमतेत सुधारणा करून, देशाची अर्थव्यवस्था सुधारेल व ज्यामुळे अर्जदार कंपनीच्या व्यवसायात सुधारणा होईल व अनुषंगाने तिच्या वृद्धी व आर्थिक स्थितीत सुधारणा होईल व ज्यामुळे त्यांच्या नावाची व व्यवसायाच्या प्रसिद्धीचा व चांगले मट बनविण्यचा उद्देश साध्य होईल अशा सर्वसाधारणपणे राष्ट्रोपयोगी व जनतेस साह्यभूत ठरणाऱ्या सामाजिक व नैतिक जबाबदाऱ्या पार पाडणे शक्य व्हावे म्हणूने क्लॉज २ मधील सब-क्लॉज (३) नंतर, सब-क्लॉजेस (३ए) (३ बी) (३ सी) ३ (डी) आणि (३इ) घालून त्याद्वारे त्यांच्या मेमोरंडम ऑफ ॲसोसिएनच्या फेरफाराच्या पुष्टिसाठी कंपनी लॉ बोर्ड, वेस्टर्न रीजन बेंच, मुंबई यांच्याकडे एक अर्ज करण्याचे ठरविले आहे, ज्याचा विचार करून, गुरुवार दि. १९ ऑक्टोबर १९७८ रोजी झालेल्या असाधारण सर्वसाधारण सभेत कंपनीच्या सभासदांद्वारे कंपनीच्या मेमोरेंडम ऑफ ॲसोसिएनच्या सब-क्लॉज ३ नंतर उपरोक्त सब-क्लॉजेस (३ए) (३ बी) (३ सी) ३ (डी) आणि (३इ) घालण्याच्या खास ठराव कंपनीच्या सभासदांद्वारे संमत करण्यात आला होता.

म्हणून कृपया दखल घ्यावी की, अर्जदार कंपनीच्या मेमोरेंडम ऑफ ॲसोसिएनच्या संकल्पित ठरावाद्वारे नुकसान पोहोचण्याचा संभव आहे त्यांनी ही सूचनां प्रकाशित झाल्या दिवसापासून २१ दिवसात, सदर अर्जास त्याच्या विरोधाचा दृष्टीकोन व त्यांच्या स्वारस्याचे स्वरूप स्पष्ट करून बेंच ऑफिसर कंपनी लॉ बोर्ड, वेस्टर्न रीजन बेंच, एन.टी.सी.हाउस, १५, नरोत्तम मोरारजी मार्ग, बॅलार्ड इस्टेट, मुंबई – ४०० ०३८

अनुक्रमणिका

यांच्याकडे सूचनां आणि मूळ ऑफिडेविट जोडून त्यांचा आक्षेप रजिस्टर्ड टपालाने बेंच ऑफिसरकडे पाठवावा व आक्षेपाची एक प्रत अर्जदार कंपनीस व त्यांच्या नोंदणीकृत कार्यालयास द्यावी.

जे.के. केमिकल्स लिमिटेड

सही /-

मुंबई सेक्रेटरी व चिफ अकौंन्टन्ट.

दिनांकित : २० ऑक्टोबर १९७८

सुचना महाराष्ट्र टाइम्स, २०-१०-१९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २ एकूण शब्द – २७५

एकूण कठीण शब्द – ९९ दुर्बोधता-निर्देशांक : ४१.६४

नमुना क्रमांक सू – ८

पोलीस आयुक्त, बृहन्मुंबई यांचे सूचनापत्र

क्र.९५२ / १२७ ए.डी.एम.जनतेला होणारा धोका, अडथळा व गैरसोयी टाळणे आवश्यक आहे म्हणून मी, मधुकर गणेश गवई, आय.पी.एस. पोलिस आयुक्त, बृहन्मुंबई, मुंबई पोलिस अधिनियम १९५१ (१९५१ चा मुंबई २२) च्या ३३ (१) (बी) कलमान्वये मला देण्यात आलेल्या अधिकाराचा उपयोग करून यानुसार खालील हुकूम देत आहे.

दिनांक ३०, ३१ ऑक्टोबर व १ आणि २ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळी ७.०० व रात्रौ ११.०० ह्या दरम्यान.

(अ) युसुफ मेहेरअली रोड त्याच्या मुंबादेवी रोड बरोबरच्या जंक्शनपासून अब्दुल रहिमान स्ट्रीट बरोबरच्या जंक्शनपर्यंत पूर्व मार्गी वाहनांच्या वाहतुकीस बंद राहील.

(ब) एका बाजूस प्रवेश बंद असलेला भुलेश्वर रोड वाहनांच्या वाहतुकीस बंद राहील.

(क) दि. ३१ ऑक्टोबर, १९७८, रोजी (म्हणजे लक्ष्मी पूजनाच्या दिवशी) रात्रौ ७-०० ते ११-०० च्या दरम्यान शेख मेमन स्ट्रीट सर्व वाहनांच्या वाहतुकीस बंद राहील.

वर उल्लेख केलेल्या कोणत्याही रस्त्यावर, उपरोक्त बंधनाच्या वेळांत, वाहन वळसा घेणार नाही, मागे जाणार नाही किंवा उजवीकडील कोणत्याही रस्त्यात शिरणार नाही आणि कोणतेही वाहन सदरहू वेळात काळबादेवी रोडवरून भुलेश्वर रोडवर प्रवेश करणार नाही.

अनुक्रमणिका

पोलीस आयुक्ताचे कार्यालय :
मुंबई, १९ ऑक्टोबर, १९७८

म.ग. गवई
पोलिस आयुक्त, बृहन्मुंबई.

सूचना — महाराष्ट्र टाइम्स, २८-१०-१९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ३
एकूण शब्द — १५१
एकूण कठीण शब्द —५०
दुर्बोधता-निर्देशांक : २०.०३

नमुना क्रमांक सू — १०

नोटीस

(मतदानाच्या दिवशी, पदवीधर, शिक्षक व स्थानिक प्राधिकरणाच्या मतदार संघासाठी असलेल्या प्रत्येक मतदान केंद्रावर लावण्यात यावी)

१. ही निवडणूक प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या पद्धतीनुसार एकाल संक्रमणीय मतदानाच्या (सिंगल ट्रान्स्फरेबल व्होट) पद्धतीने घेण्यात येईल.

२. भरण्यात यावयाच्या जागांची संख्या कितीही असली तरी या निवडणुकीत प्रत्येक मतदारस फक्त एकाच मट असेल. तथापि, निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवारांची जेवढी संख्या असेल तितके पसंतीक्रम दाखविण्याचा त्याला हक्क आहे.

३. मतदार त्याचे मट देताना त्याचा मतपत्रिकेवर त्याला ज्यास प्रथम पसंती द्यावयाची इच्छा असेल त्या उमेदवाराच्या नावासमोरील मोकळ्या जागेत १ हा आकडा नमूद करील. त्याशिवाय, तो त्याच्या मतपत्रिकेवर त्याच्या पसंती क्रमानुसार इतर उमेदवारांच्या नावासमोरील मोकळ्या जागेत २ हा आकडा किंवा २ आणि ३ हे आकडे किंवा, २ ३ आणि ४ हे आकडे आणि अशा प्रकारे त्यानंतरचे आकडे नमूद करू शकेल.

४. ज्यात प्रथम पसंतीक्रम दिलेला नाही किंवा ज्यात दोघांना प्रथम पसंतीक्रम देण्यात आलेला आहे असे मट बाद होईल.

(स्पष्टीकरण : वरील बाब ३ मध्ये उल्लेखिलेले आकडे भारतीय आकड्यांच्या आंतरराष्ट्रीय स्वरुपात किंवा रोमन स्वरुपात किंवा कोणत्याही भारतीय भाषे वापरल्या जाणाऱ्या स्वरुपात नमूद करता येतील. परंतु ते अक्षरी दर्शविता येणार नाहीत)

सुचना

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ९

एकूण शब्द – १६१

एकूण कठीण शब्द –५५

दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.४९

नमुना क्रमांक सू – ११

उमेदवार व राजकीय पक्ष यांच्या मार्गदर्शनार्थ आदर्श.... आचार संहिता

१) कोणत्याही राजकीय पक्षाने वा उमेदवाराने अशा प्रकारे कोणतेही कार्य अगर वागणूक करू नये ही जेणेकरून सध्या अस्तित्वात असलेले मतभेद जास्त विकोपास जातील अगर परस्पर विषयक द्वेषभावना जास्त प्रखर होतील. किंवा ज्यामुळे जाति आणि जमातीमध्ये धार्मिक अगर भाषिक तणाव वाढेल.

२) कोणत्याही दुसऱ्या पक्षावर टीका करताना, त्या पक्षाच्या कार्यक्रमावर अगर त्यांच्या कार्यावरच फक्टत टीका करण्यात यावी, परंतु त्याच्या खाजगी व्यक्तिगत जीवनाबद्दल कुचेष्टा अगर विधाने करण्याचे टाळावे. अतिरंजित व निराधार आरोप करण्याचे टाळावे.

३) राजकीय पक्ष व उमेदवार यांनी त्यांचे समर्थक हे इतर पक्ष वा उमेदवार यांच्या सभा मिरवणुकी लावणार नाहीत अगर त्यांत अडथळे निर्माण करणात नाहीत याची खबरदारी घ्यावी. तसेच इतर पक्षांच्या वा उमेदवारांच्या सभेत विनाकारण गोंधळ निर्माण करणार नाहीत याचीही काळजी घ्यावी व त्यात विनाकारण लेखी वा तोंडी प्रश्न विचारून अगर स्वतःची हस्तपत्रके वाटून त्यांत गडबड करणार नाहीत याचीही दक्षता घ्यावी. ज्या ठिकाणी एका पक्षाचा वा उमेदवाराची सभा चालू आहे त्या जागेजवळून स्वतःची मिरवणूक त्याच वेळी नेऊ नये.

४) एखाद्या पोलिस कर्मचाऱ्यांविरुद्ध कही तक्रार असल्यास प्रथम ती संबंधित पोलिस अधीक्षकाकडे करावी व त्यानंतर आणखीन वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे करावी. जर या अधिकाऱ्यांनी योग्य कारवाई केली नाही तरच या तक्रारीला सार्वजनिकरीत्या मांडावी.

अनुक्रमणिका

५) निवडणूक मोहिमेकरितां अधिकार पदाचा उपयोग केला अशी तक्रार करण्याकरितां अधिकारारूढ पक्षाने कोणालाही अशी संधी देऊ नये – कारण सापडू देऊ नये.

६) तसेच जात, धर्म या नावावर मते मागण्याचे टाळावे. मज्जिद, चर्च, मंदिर अगर इतर पूजास्थानांचा उपयोग निवडणूकीचे व्यासपीठ म्हणून उपयोग करू नये.

७) सर्व पक्ष व उमेदवार यांनी निवडणूक कार्यासाठी नियुक्त केलेले सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांचेशी सहकार्य द्यावे. त्यामुळे मतदान सुरळीत, शांततापूर्ण वातावरणात पार पडेल व मतदारादेखील त्याचा मतदान हक्क पूर्ण मोकळेपणाने व काहीही अडथळा न होता बजावता येईल. मतदान केंद्रावर मतदानासाठी जाणाऱ्या मतदाराला रोखणाऱ्या अगर त्रास देणाऱ्या इसमाविरुद्ध पोलीस हा तत्काळ कार्रवाई करील परंतु तो नियमानुसार चालू असलेल्या पक्ष कार्यकर्त्यांच्या कामात व्यत्यय आणणार नाही. पक्षांनी व उमेदवारांनी त्यांच्या अधिकृत कार्यकर्त्यांना बजेस किंवा ओळखपत्र द्यावे.

८) सर्व पक्ष व उमेदवार यांनी निवडणूक कायद्यानुसार ठरविण्यात आलेले भ्रष्टाचार व गुन्हे टाळावेत. उदाहरणार्थ मतदाराला लांच देणे, मतदारावर दबाव टाकणे, त्याला धमकी देणे, तोतयेगीरी मतदान केंद्राच्या १०० मीटरचे परिसरात मत प्रचार करणे, मतदानाची दिवशी मतदान संपण्याचे वेळेच्या ४८ तासाचे अगोदर सार्वजनिक सभा घेणे, मतदारांना स्वतःच्या वाहनातून आणणे-नेणे वगैरे.

९) मतदाराला उमेदवाराच्या समर्थकाकाडून मिळणारी चिट्ठी ही पांढरी चिट्ठी राहील व त्यावर फक्त त्याचा मतदाराचे यादीतील क्रमांक राहील. त्यावर त्यांचे निवडणूक चिन्ह अगर त्याचे नाव अगर पक्षाचे नांव अगर पक्षाचे नांव राहणार नाही. याबाबत सर्व पक्ष व उमेदवार सहमत व्हावेत.

१०) मतदानाचे दिवशी अगर त्या दिवसाचे १२ तास अगोदर पासून दारूचे विक्री, वाटप व ती देणे व विकणे टाळावे.

सभा

११) सभा आयोजनाच्या स्थलां संबंधाची व वेळे संबंधीची माहिती पक्षाने उमेदवाराने स्थानीक पोलीस अधिकाऱ्यांना आधिच कळवावी. त्यामुळे वाहतुकीची व सुरक्षितेची व्यवस्था करणे त्यांना शक्य होऊ शकेल.

१२) ज्या भागांत सभा आयोजित करावयाची आहे अशा ठिकाणी प्रतिबंध अगर निर्बंध आहेत काय याची माहिती पक्षाने अगर उमेदवाराने माहिती करून घ्यावी. तसे असल्यास त्याचे काटेकोरपणाने पालन करावे. त्यापासून काही सूट हवी असल्यास त्याकरिता अगोदरच अर्ज करून परवानगी घेण्यात यावी.

अनुक्रमणिका

१३) ध्वनिक्षपाची परवानगी वा परवाना किंवा सभा घेण्यासंबंधी काही सावलतीची आवश्याकता असल्यास पक्षाने संबंधित अधिकाऱ्याकडे योग्य मुदतीत अर्ज करून आवश्यक परवाना वा परवानगी आधिच मिळवून घ्यावी.

१४) सभा संयोजकांनी सभा स्थानी गडबड तथा शांतताभंग करू पाहणाऱ्या व्यक्ति विरुद्ध इलाज करण्यासाठी म्हणून प्रत्येक वेळी सेवेत असलेल्या पोलीसांची मदत मागवी. अशा व्यक्तिविरुद्ध स्वतःकारवाई करण्याचे संयोजकांनी टाळावे.

मिरवणूक

१५) मिरवणुकीचे आयोजन करणाऱ्या पक्षाने मिरवणूक सुरु होण्याचे स्थळ, वेळ मिरवणुकीचा मारग व मिरवणूक कोठे व केव्हा संपणार हे आधीच निश्चित करावे. साधारणता या कार्यक्रमातील तपशीलात बदल करू नये.

१६) मिरवणुकीचे संपूर्ण कार्यक्रमाचा तशील स्थानिक पोलीस अधिकाऱ्यांना आगावू देण्यात यावा. त्यामुळे त्यांना आवश्यक ती व्यवस्था करता येईल.

१७) मिरवणुक सुरु होण्यापूर्वी रस्त्याची परिस्थिती लक्षांत घेऊन सहदारीला अडथळा न होता लोकांनी वाटसरुना जाण्यायेण्यास जागा राहील अशी दक्षता घेऊन मिरवणुकीची रचना करण्यात यावी. मिरवणूक बरीच मोठी असल्यास ती काही अंतरावर जागा मोकळी सोडण्यात यावी. त्यामुळे विशेषतः चौरस्त्यावरून मिरवणूक जात असताना आडव्या जाणाऱ्या वाहतुकीला काही काही वाव मिळू शकेल व वाहतूक पूर्णतः तुंबून राहणार नाही.

१८) संयोजकांनी मिरवणुकीची किंवा त्यातल्या विविदेह विभागांचे संचालन अशा प्रकारे करावे की रस्त्याच्या जास्तीत जास्त योग्य बाजूला ती राहील व त्यांनी मिरवणुकीचे संचालन ड्युटीवरील पोलिस अधिकाऱ्यांच्या सहकार्याने करावे.

१९) जर दोन किंवा अधिक राजकीय पक्ष एकाच वेली व एकाच मार्गावरून मिरवणूक काढत असल्याचे कळताच त्यांनी याबाबतीत परस्परांशी विचार करून त्यांनी मिरवणुकीचे संयोजन अशा प्रकारे करावे की त्यामुळे दोन्ही मिरवणुकीचा एकमेकांना अडथळा होणार नाही किंवा कुठल्याही प्रकारची अनुचित घटना घडण्यास वाव मिळणार नाही. यासाठी समाधानकारक उपाय योजना स्थानिक पोलीस अधिकाऱ्याचे सहकार्य सदैव उपलब्ध राहील व त्यासाठी संबंधितांनी त्यांचेशी लवकर संपर्क प्रस्थापित करणे आवश्यक ठरेल.

२०) राजकीय पक्षांनी-उमेदवारांनी त्यांच्या मिरवणुकीत भाग घेणाऱ्या लोकांजवळ मिरवणुकीमध्ये भाग घेताना अशा वस्तू न बाळगण्याबद्दल जास्तीत जास्त दक्षता घ्यावी की ज्या वस्तूंचा प्रक्षुब्ध सम यी त्यांच्या कडून दुरुपयोग होण्याची शक्यता राहील.

२१) इतर राजकीय पक्षाचे सदस्य किंवा नेते यांच्याशी साम्य दाखविणाऱ्या पुतळ्याची मिरवणूक काढणे, जाहिर रीत्या त्याचे दहन करणे व या सारख्या इतर अपमानजनक प्रदर्शनाचा वापर कुठल्याही पक्षाने व उमेदवाराने करू नये.

जनरल

२२) कुठल्याही व्यक्तीला शांतता पूर्ण व बिना अडथळा घरगुती जीवन घालविण्याचा संपूर्ण अधिकार आहे याची सर्व राजकीय पक्षांनी जाणीव ठेवून प्रत्येक नागरिकाचा हा हक्क अबाधित राहील यासाठी सतत प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. एखाद्या व्यक्तीच्या राजकीय मातांना कितीही विरोध असला तरी त्याच्या घरासमोर निदर्शने करणे, किंवा त्याचे समोर धरणे धरणे हे लोकशाही तत्वांना आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या कल्पनेला योग्य नाही. त्यामुळे निदर्शने, धरणे इत्यादी प्रकार कुठल्याही परिस्थितीत कुणाही व्यक्तीमात्राच्या घरासमोर होऊ नयेत.

२३) कुठल्याही राजकीय पक्षाने कोणत्याही व्यक्तीच्या परवानगी शिवाय त्याच्या जमिनीवर,इमारतीवर, कूंपणाच्या भिंतीवर ध्वज लावणे, घोषणापाट्या लटकविणे भितीपत्रके लावणे किंवा घोषणा लिहणे यासाठी आपल्या कार्यकर्त्यांना परवानगी देऊ नये.

सूचना

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ४४
एकूण शब्द – ८१९
एकूण कठीण शब्द –२८६
दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.८५

जाहिरात (जा) (३ नमुने)

नमुना क्रमांक जा – १

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सैन्य सेवेतून मुक्त झालेले तसेच, सेवेत चालू असलेले इमर्जन्सी कमिशन्ड ऑफिसर्स/शॉर्ट सर्विस रेग्युलर कमिशन्ड ऑफिसर्स, याजाकरिता राखून ठेवलेल्या, निम्नलिखित जागा भरण्यासाठी एक संयुक्त स्पर्धा परीक्षा ऑक्टोबर १९७४ मध्ये मुंबई येथे घेण्यात येईल –

अनुक्रमणिका

पदाचे नाव	जागांची सांख्या
१. महारष्ट्र शिक्षण सेवा, वर्ग १	२
२. महारष्ट्र शिक्षण सेवा, वर्ग २	८
३. परिविक्षाधीन तहसीलदार	४
४. परिविक्षाधीन जिल्हा निरीक्षक, भूमि अभिलेख	३
५. परिविक्षाधीन पोलिस उप-अधीक्षक/सहायक	२
६. पोलिस आयुक्त बृहन्मुंबई	
७. महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा, वर्ग १	१
८. महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा, वर्ग २	६
९. विक्रीकर अधिकारी	२
१०. परिविक्षाधीनउप-निबंधक, सहकारी संस्था	२
११. परिविक्षाधीन सहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था	१६

अर्हता – वरीलपैकी क्रमांक (६), (७), (८) सोडून इतर पदांसाठी, कला, विज्ञान, वाणिज्य, विधी, कृषी किंवा अभियांत्रिकी, यांपैकी कोणत्याही विषयांतील पदवी वा तत्सम अर्हता. शिवाय क्रमांक (१), (२), (३), (४) मधील पदांसाठी मराठीचे ज्ञान आवश्यक. पोलीस उप-अधीक्षक/सहाय्यक पोलीस आयुक्त, या पदांसाठी किमान उंची १६५ सें.मी. व छाती ८४ सें.मी. फुगवून ८९ सें.मी. आवश्यक. क्रमांक (६), (७) मधील पदांसाठी चार्टर्ड किंवा असोसिएट चार्टर्ड किंवा इंकॉर्पोरेटड अकाउण्टट असल्याचा दाखला किंवा कला, विज्ञान, वाणिज्य, विधि, कृषी किंवा अभियांत्रिकी यापैकी कोणत्याही विषयातील पदवी. क्रमांक (८) मधील पदांसाठी चार्टर्ड किंवा असोसिएट चार्टर्ड किंवा इंकॉर्पोरेटड अकाउण्टट असल्याचे प्रमाणपत्र किंवा कला, विज्ञान, वाणिज्य, विधी किंवा कृषी यांपैकी कोणत्याही विषयांतील पदवी. सैन्य सेवेत भरती झाल्यामुळे ज्यांना आवश्यक अर्हता प्राप्त करण्यास प्रतिबंध झाला असेल त्यांच्या बाबतीत महाराष्ट्र शिक्षण सेवा, वर्ग १ व २ साठी आवश्यक असलेली अर्हता सोडून, इतर जागांसाठी आवश्यक असलेली अर्हता शिथिलक्षम.

वय – दिनांक १ नोव्हेंबर १९७४ रोजी १९ ते २६ वर्षे (मागासवर्गाच्या उमेदवारांच्या बाबतीत ३१ वर्षे). चार्टर्ड किंवा असोसिएट चार्टर्ड किंवा इंकॉर्पोरेटड अकाउण्टण्ट उमेदवारांच्या बाबतीत क्रमांक (६), (७), (८) मधील पदांसाठी उच्च वयोमर्यादा ३० वर्षे (मागासवर्गाच्या उमेदवारांसाठी ३५ वर्षे). अधिकाऱ्यांना त्यांच्या वयातून ५ वर्षे व सैन्य दलातील त्यांच्या सेवेचा कालावधी वजा करता येईल. ज्या अधिकाऱ्याचे वय सेवा मुक्तीच्या दिवसापर्यंत वरील सवलतीचा लाभ घेतल्याने ४० वर्षांपेक्षा (मागासवर्गातील उमेदवारांच्या बाबतीत ४५ वर्षांपेक्षा) अधिक होईल ते अपात्र ठरतील.

वेतन – महाराष्ट्र शिक्षण सेवा, वर्ग १, ३८०-१, २०० ; महाराष्ट्र शिक्षण सेवा, वर्ग २, २८०-८३० ; तहसीलदार, २८०-८३० ; जिल्हा निरीक्षक भूमि अभिलेख २८०-७५० ; पोलिस उप-अधीक्षक/सहायक पोलिस आयुक्त, ३५०-८८० ; महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा, वर्ग १ (कनिष्ठ), ३८०-१,०१० ; महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा, वर्ग २, ३२०-६३० ; विक्रीकर अधिकारी, ३००-८३० ; जिल्हा उप-निबंधक, सहकारी संस्था, २८०-१, २०० ; सहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था, २८०-८३० ; सर्व जागांकरिता वेतन अधिक भत्ते.

अनुक्रमणिका

आवेदनपत्र व इतर तपशील ‘सचिव’ महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, बँक ऑफ इंडिया, ३ रा मजला, महात्मा गांधी रोड, मुंबई – २३ यांजकडून, स्वतःचा संपूर्ण पत्ता लिहिलेला व १ रुपया २५ पैशांची टपाल तिकिटे लावलेला मोठा लिफाफा परीक्षेचे नावासहित पाठविल्यास विनामूल्य मिळू शकेल किंवा आयोगाच्या कार्यलयात, सकाळी ११.०० ते दुपारी ४-३० या वेळात प्रत्यक्ष मिळू शकेल. तसेच, (१) डायरेक्टर जनरल, रीसेटलमेंट (आर. ई. इस. ८), मौलाना आझाद रोड, न्यू दिल्ली – ११० ०११, (२) विशेष कर्तव्य अधिकारी,म द्वारा हेड-क्वार्टर्स, महाराष्ट्र व वूजारात विभाग, कुलाबा, मुंबई – ४०० ००५ , (३) विशेष कर्तव्य अधिकारी, द्वारा मद्रास सबएरिया, मद्रास, (४) डायरेक्टर ऑफ सेटलमेंट, सदर्न झोन, द्वारा हेडक्वार्टर्स, सदर्न कमांड, पुना – ४११ ००१ यांचेकडेही मिळू शकतील.

सूचना – मुक्त वा सेवेतील इमर्जन्सी वा शार्ट सर्विस रेग्युलर कमिशन्ड ऑफिसर्स अथवा कारवाईत मृत किंवा अपंग झाल्यामुळे ज्यांना, स्पर्धेत भाग घेता येत नाही, अशा अधिकार्यांचे अवलंबित / जवळचे नातेवायिक यांनाच फक्त अर्जाचे नमुने पुरविण्यात येतील. म्हणून उमेदवारांनी अशांच्या नमुन्यासाठी आपल्या मागणीपत्रात ते वरीलपैकी कोणत्या गटातील आहेत त्याचा स्पष्ट उल्लेख करावयास हवा. असा उल्लेख नसलेली मागणीपत्रे विचारात घेतली जाणार नाहीत.

एकापेक्षा अधिक जागांसाठीही स्पर्धकांनी एकच आवेदनपत्र द्यावे. आवेदनपत्र स्वीकारण्याचा अंतिम दिनांक १० सप्टेंबर १९७४ आहे. कोणत्याही प्रकारचा वशिला लावण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या उमेदवारास अपात्र ठरवण्यात येईल.

य.श्री. कुलकर्णी
सचिव,
महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग.

मुंबई २९, जुलै १९७४

जाहिरात

महाराष्ट्र शासन राजपत्र,
भाग एक-मध्य उपविभाग,
दिनांक आगस्त ८, १९७४
पृष्ठ ४९६

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ११
एकूण शब्द – २५७
एकूण कठीण शब्द –९५
दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.४८

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक जा – ४

(शिक्का)

जाहिरात क्र. २/१९७८

खालील पदाच्या निवडीसाठी पुढील आवश्यकता पूर्ण करणाऱ्या तरूण आणि होतकरू व्यक्तींकडून अर्ज मागविण्यात येत आहेत.

१) पदांची श्रेणी व संख्या : चार्जमन ग्रेड २ (१५० पडे, प्रतीक्षा सूचीसाठी)

२) वेतनश्रेणी : रु. २८०-२२-३९०-ईबी – २५-६४०/- (मान्यवर डिप्लोमाधारकाला वरील श्रेणीतील रु.३४६/- असे उच्च प्रारंभ वेतन मिळेल)

३) अर्हता : स्टेट काउन्सिल ऑफ टेक्निकल एज्युकेशन ऑफ महाराष्ट्र राज्याचा इलेक्ट्रीकल/मेकानिकल इंजिनियरिंगमधील डिप्लोमा किंवा तत्सम.

४) वयोमर्यादा : ३०-९-७८ रोजी १८ वर्षाहून कमी नसावे आणि ३० वर्षांहून अधिक नसावे.

सर्वसाधारण :

१) अनु.जाती / अनु.जाती / भटक्या जमाती / इतर मागासलेल्या वर्गाच्या उमेदवारांच्या बाबतीत उच्च वयोमर्यादा ३५ वर्षांनी शिथीलक्षम. २) इतर गोष्टी समान असल्यास मागास वर्गाच्या उमेदवारांना प्राधान्य देण्यात येईल. 3) मूळ वेतनाव्यतिरिक्त निवड झालेल्या उमेदवारांस भत्ते, सेवानिवृत्ती फायदे, लिव्ह एनकाशमेन्ट आणि वेळोवेळी प्रचलित असलेल्या मंडळाच्या नियमांनुसार अन्य सुविधा मिळतील. ४) ३४% रीक्त पडे मागास वर्गाच्या उमेदवारांसाठी राखून ठेवण्यात आली आहेत. ५) एकूण रीक्त पदाच्या ८०% ज्या कुटुंबात एकही मिळवती व्यक्ति नाही आणि ज्या कुटुंबाचे मासिक निश्चित उत्पन्न दरमहा रु.२००/- हून कमी आहे किंवा ज्यांची जमीन-धारणा टेनन्सी अक्टन्वये एका कुटुंबाने धारण करावयाच्या जमिनीहून कमी आहे अशांसाठी राखून ठेवली आहे, ज्यांत वरील (४) साठी राखून ठेवलेल्या पदांचा समावेश आहे. ६) वरील पदासाठी निवडलेल्या उमेदवारांना महाराष्ट्र राज्यात कोठेही काम करावे लागेल. ७) शासकीय कर्मचारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमातील कर्मचारी यांनी योग्य वरिष्ठामार्फत अर्ज सादर करावे. ८) कोरे विहित अर्जाचे फार्म्स प्रमुख अभियंता (जन.ओ.अंड एम) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, विद्युत भवन, कटोल रोड, नागपूर-१३ येथे कोणत्याही कामाच्या दिवशी २०-९-७८ रोजी वा तत्पूर्वी प्रमुख अभियंता (जनरेशन ओ अंड एम), एम.एस. इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड, नागपूर यांच्याकडे भरावयाची ५० पैशांची फ्रेश भारतीय पोस्टल ऑर्डर भरल्यावर मिळतील. ज्या उमेदवारांना टपालाने फॉर्म्स पाहिजे असतील त्या उमेदवारांनी स्वतःचा पत्ता लिहिलेल्या लिफाफ्यावर ४० पैशाचे स्टम्पस टपाल खर्ज म्हणून चिकटवून व सोबत ५० पैशाची

अनुक्रमणिका

नवीन भारतीय पोस्टल ऑर्डर जोडून ते या कार्यालयाकडे दिनांक २०-९-७८ रोजी वा तत्पूर्वी पोहोचतील या बेताने पाठवावेत.

१०) विहित अर्जाच्या फार्ममध्ये या पदासाठी अर्ज करणाऱ्या उमेदवारांनी अर्जाच्या प्रथम पृष्ठाच्या उजव्या बाजूकडील कोपऱ्यावर त्याच्या स्वाक्षरीद्वारे याथोचीतपणे अभिप्रमाणीत केलेला पासपोर्ट आकाराचा त्याचा हल्लीचा फोटोग्राफ चिकटवावा आणि याथोचीतपणे भरून व सोबत दाखल्यांच्या प्रती व त्याच्या स्वाक्षरीद्वारे यथोचितपने अभिप्रमाणीत केलेल्या त्याच्या पासपोर्ट आकाराच्या अलीकडील फोटोची एक अधिक प्रत जोडून त्यासह अर्जाचे फार्म प्रमुख अभियंता (जन.ओ.अंड एम) एम.एस. इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड, नागपूर यांच्याकडे ५-१०-१९७८ रोजी वा तत्पूर्वी पोहोचतील या बेताने पाठवावे.

११) कोणत्याही व्यक्तीसोबत पत्रव्यवहाराचा विचार केला जाणार नाही.

जाहिरात — महाराष्ट्र टाइम्स, ४ सप्टेंबर १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — १२ एकूण शब्द — ३२२

एकूण कठीण शब्द —९६ दुर्बोधता-निर्देशांक : १३.५९

नमुना क्रमांक जा — ५

नौकरी सूचना

महाराष्ट्र सरकार, निर्देशित जागांसाठी, योग्य उमेदवारांचे शोधार्थ आहे. (१) प्रसिद्धी, सहाय्यक डायरेक्टर्स (सिंधी) आणि गुजराती) मुंबई येथे (२) जिल्हा माहिती अधिकारी . सर्व जागा, वर्ग २ मधील (राज्यप्रतीत) एकंदर पगार रु.६४५ — सुरवातीला, शिवाय वैद्यकीय मदत, ग्राच्युटी, आणि निवृत्ती वेतन (पेन्शन) ईत्यादिचा लाभ.

प्रसिद्धि सहाय्यक डायरेक्टरांना पंधरवाद्यांनी (फॉर्ट नाईट) प्रकाशित होणाऱ्या सरकारी मासिकाच्या संपादकाची काम करावे लागेल. सिंधी/गुजराती आणि इंग्रजी भाषेचे अत्युत्कृष्ट ज्ञान, त्याशिवाय, लिहिण्याची, संपादन करण्याची आणि पत्रकाराचे कामाची उपजतबद्धी असणे आवश्यक आहे.

जागासाठी, वेतन श्रेणी, शैक्षणिक पात्रता ईत्यादी खालील प्रमाणे —

अनुक्रमणिका

वेतनश्रेणी – रु.३००-२०-४६० रोध – २०-५००-२५-६५० रोध ३०-८३० (निश्चित वेतन रु.२८०/- प्रोबेशन कालावधीत शिवाय नियमानुसार मंजूर असलेले भत्ते)

आवश्यकता – उमेदवारांची शैक्षणिक पात्रता –

(१) मान्यवर विद्यापीठाची पदवी

(२) पत्रकाराचे कामाचा आणि / किंवा पब्लिक रिलेशन मधील ५ वर्षांपेक्षा कमी अनुभव नसावा. वृत्तपत्र व्यवसायातील डिप्लोमा धारकाला प्राधान्य.

वयोमर्यादा - महाराष्ट्र सरकाराच्या नोकरीत अगोदर पासून असल्यास, नियुक्ती तारीखाला उमेदवारांचे वय ३० वर्षाहून अधिक नसावे. (शिथिलक्षम)

निवड झालेल्या उमेदवारांना, सरकारने निर्धारित केलेल्या भाषेच्या परीक्षेत पास होने आवश्यक आहे. प्रोबेशनचा कालावधी २ वर्षे.

जिल्हा माहिती अधिकार्यांचे कामात, शासकीय धोरण व प्रगती सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी, आवश्यक असलेल्या विविध प्रचार साधनांची तांत्रिक माहिती असणे आवश्यक आहे. शासकीय योजनांसंबंधी लोकांची प्रतिक्रिया अभ्यासणे, लिखाणाची आवड, आणि आकर्षक व्यक्तिमत्व आवश्यक आहे.

वेतन श्रेणी – रु. ३००-२०-४६० रोध – २०-५००-२५-६२५ (एस) (निश्चित पगार रु.२८०/- प्रोबेशन कालावधीत शिवाय नियमांनुसार मंजूर असलेले भत्ते)

आवश्यकता - मान्यवर विद्यापीठाचा पदवीधर मराठी आणि इंग्रजीचे उत्तम ज्ञान, पुरातन वर्तमान पत्रामधील वृत्तपत्र व्यवसायाचा अनुभव, प्रसिद्धि क्षेत्रातील कामाचा अनुभव, जाहिर सभेत भाषण करण्याची पात्रता, वृत्तपत्र व्यवसायातील डिप्लोमा धारकांना, प्राधान्य.

वय – २८ वर्षापेक्षा जास्त वय नसावे (शिथिलक्षम).

शासनाने निर्धारित केलेली भाषा परीक्षा निवडा झालेल्या उमेदवारांना पास होने आवश्यक आहे.

प्रोबेशनचा कालावधी २ वर्षे शेड्यूल कास्ट, शेड्यूल ट्राईब आणि इतर मागासलेल्या जमातीतील उमेदवारांसाठी ५० जागा आरक्षित.

संपूर्ण तपशीलासह दि. २६ आगस्त च्या पूर्वी अर्ज करा :

दि चीफ डायरेक्टर
डायरेक्टोरेट जनरल, माहिती आणि जनसंपर्क (विभाग),

महाराष्ट्र शासन,
मंत्रालय – मुंबई – ४०० ०३२.

जाहिरात	तरुण भारत, ११ जुलै १९७७

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ११ एकूण शब्द – १३७
एकूण कठीण शब्द –६४ दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.२०

प्रसिद्धिपत्रक (प्रप) (१ नमुना)

नमुना क्रमांक प्रप – २

संचालक, नगररचना, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांचे कार्यालय
महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगररचना, अधिनियम, १९६६
क्रमांक टीपी एस् १४ क – ३/२६७१

ज्याअर्थी, महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगररचना, अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा महाराष्ट्र ३७ वा) (ह्यापुढे 'उक्त अधिनियम' असे निर्देशिलेला) चे कलम ९२, सह-कलम ६०, पोटकलम (१) अनुसार प्रदत्त केलेल्या शक्तींचा वापर करून मुंबई महानगरपालिकेने (ह्यापुढे 'उक्त महानगरपालिका' असे उल्लेखिलेली) दिनांक २३ मार्च १९७३ रोजी ठराव क्रमांक २६५१ ने शासन अधिसूचना, स्थानिक स्वराज्य व सार्वजनिक आरोग्य विभाग, क्रमांक टीपीबी. १०५४-एम् दिनांक ४ सप्टेंबर १९५७ अन्वये मंजूर झालेली नगररचना योजना, मुंबई क्रमांक १ (मांडवी व एलफिन्स्टन इस्टेट) ह्या ठरावात नमूद केलेल्या बाबिपुरती नगररचना योजना, मुंबई क्रमांक १ (मांडवी व एलफिन्स्टन इस्टेट) (पहिला फेरबदल) ह्या नावाची (ह्यापुढे 'उक्त प्रारुप्त बदललेली योजना' असे निर्देशिलेली) दुसरी योजना तयार करून बदलण्याचा इरादा जाहिर केला आहे.
आणि ज्याअर्थी, उक्त अधिनियमाचे कलम ६१, पोट-कलम (१) च्या तरतुदीनुसार उक्त महानगरपालिकेने उक्त प्रारूप बदललेली योजना इरादा जाहिर केलेल्या दिनांकापासून बारा महिन्यांचे आत म्हणजे दिनांक २२ मार्च १९७४ रोजी अगर त्यापूर्वी तयार करणे व प्रसिद्ध करणे जरूर होते.

आणि ज्याअर्थी, उक्त महानगरपालिकेने ठराव क्रमांक १९३९, दिनांक ७ मार्च १९७४ अन्वये दिलेल्या अधिकाराप्रमाणे आयुक्त, मुंबई महानगरपालिका, यांनी उक्त अधिनियमाचे कलम ६१, पोट-कलम (३) च्या तरतुदींनुसार आपल्या दिनांक १३ मार्च १९७४ च्या आवेदनपत्रानुसार संचालक, नगररचना यांना उक्त प्रारूप

बदललेली योजना तयार करण्यासाठीची व प्रसिद्ध करण्यासाठीची मुदत दिनांक २३ मार्च १९७४ पासून सहा महिन्यांनी वाढविण्याची विनंती केली आहे.

आणि ज्याअर्थी, उक्त प्रारूप बदललेली योजना तयार करून प्रसिद्ध करण्याची मुदत दिनांक २३ मार्च १९७४ पासून पुढे सहा महिने वाढविणे आवश्यक आहे.

त्याअर्थी, शासन अधिसूचना, नगर विकास, आरोग्य व गृहनिर्माण विभाग, क्रमांक टी पी एस. ३६६०/७२७२१-म, दिनांक १८ जून १९६८ द्वारा प्लाप्रदत्त केलेल्या शातींचा वापर करून संचालक, नगररचना, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, हे उक्त अधिनियमाचे कलम ६१, पोट-कलम (३) अनुसार याद्वार उक्त प्रारूप बदललेली योजना तयार करून प्रसिद्ध करण्याची मुदत दिनांक २३ मार्च १९७४ पासून सहा महिन्यांनी म्हणजे दिनांक २२ सप्टेंबर १९७४ हा दिवस धरून त्या दिवसापर्यंत वाढवीत आहेत.

नगररचना आणि मूल्यनिर्धारण विभाग,
मध्यवर्ती कार्यालय, पुणे
दिनांक २७ मार्च १९७४.

ज.ग. केसकर
संचालक, नगररचना
महाराष्ट्र राज्य, पुणे

प्रसिद्धिपत्रक

महाराष्ट्र शासन राजपत्र, भाग दोन
मे. ९, १९७४, पृष्ठ ६४१

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – १
एकूण शब्द – २९०
एकूण कठीण शब्द –१०८
दुर्बोधता-निर्देशांक : ७८.५४

प्रमाण पत्र (प्रप) (८ नमुने)

नमुना क्रमांक प्रप्र – १

नमुना “क”
मृत्यु नि सेवानिवृत्ती उपदानासाठी नामनिर्देशन

(जेव्हा शासकीय कर्मचाऱ्याला कुटुंब नसेल आणि तयाला एका व्यक्तीचे नामनिर्देशन करावयाचे असेल तेव्हा वापरावयाचा)

अनुक्रमणिका

मला कुटुंब नसल्यामुळे मी याद्वारे खाली उल्लेखिलेल्या व्यक्तीस नामनिर्देशित करून तिला, मी सेवेत असताना निधन पावल्यास, शासनाकडून मंजूर करण्यात येणारे कोणतेही उपदान स्वीकारण्याचा, तसेच सेवानिवृत्तीच्या वेळी मला अनुज्ञेय होणारे परंतु माझ्या मृत्युसमयी अदत्त असलेले कोणतेही उपदान स्वीकारण्याचा अधिकार प्रदान करीत आहे – *(टेबल पुढील पानावर)*

नामनिर्देशित व्यक्तीचे नाव व पत्ता	शासकीय कर्मचाऱ्याशी नाते	वय	ज्या घटना घडल्यास नाम-निर्देशन अग्राह्य ठरेल अशा घटना	जर नामनिर्देशित व्यक्ति शासकीय कर्मचाऱ्याच्या मृत्युनंतर परंतु उपादानाची रक्कम घेण्यापूर्वी मरण पावली तर नामनिर्देशित व्यक्तीला प्रदान केलेला अधिकार जिला प्राप्त होईल अशी व्यक्ति असल्यास तिचे नाव, पत्ता व नाते	प्रत्येकास देय असलेली उपदानाची रक्कम किंवा तिचा हिस्सा+
१	२	३	४	५	६

या नामनिर्देशनाने मी पूर्वी दिनांक रोजी केलेले नामनिर्देशन अधिक्रमित होते आणि ते नामनिर्देशन रद्द ठरते.

दिनांकित माहे १९७ ठिकाण

सहीस साक्षीदार

१.________

२. ________

शासकीय कर्मचाऱ्याची सही.

टीप - + हा स्तंभ ज्यायोगे उपदानाच्या पूर्ण रकमेचा समावेश होईल अशा रीतीने भरावा.

(अराजपत्रित शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या बाबतीत कार्यालय प्रमुखांनी भरावयाचे) नामनिर्देशन करणाऱ्या कर्मचाऱ्याचे नाव ____________

पदनाम ______________

कार्यालय _____________

दिनांक _______________

पदनाम _______________

कार्यालय प्रमुखाची सही

अनुक्रमणिका

कार्यालय प्रमुख/लेखापरीक्षा अधिकारी यांनी नामनिर्देशन नमुन्याची पोच देण्यासाठी प्रपत्र

प्रति,

———————————

———————————

———————————

महोदय,

मृत्यु नि सेवानिवृत्ती उपदानाच्या संबंधी नमुना ______ मधील आपले दिनांक _____ चे नामनिर्देशनपत्र / यापूर्वी केलेले नामनिर्देशन रद्द, केल्याबद्दलचे दिनांक ______चे पत्र मिळाल्याची पोच देताना मला असे सांगावयाचे आहे की, ते अभिलेखात रीतसर दाखल केले आहे.

कार्यालय प्रमुख/लेखापरीक्षा अधिकारी यांची सही

दिनांक (पदनाम)

प्रमाण प्रपत्र

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ४ एकूण शब्द – १००

एकूण कठीण शब्द –३५ दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.४०

नमुना क्रमांक प्रप्र – २

नमुना “अ”

मृत्यु नि सेवानिवृत्ती उपदानाकरिता नामनिर्देशन

(जेव्हा सरकारी कर्मचाऱ्याला कुटुंब असेल आणि त्याला एका व्यक्तीला नामनिर्देशित करावयाचे असेल)

मी, याद्वारे, माझ्या कुटुंबातील खाली उल्लेखिलेल्या व्यक्तीस नामनिर्देशित करीत आहे आणि मी सेवेत असताना मृत्यु पावल्यास, शासनाकडून मंजूर करण्यात येणारे कोणतेही उपदान स्वीकारण्याचा, तसेच माझा मृत्युझाल्यास सेवानिवृत्तीच्या वेळी मला अनुज्ञेय होणारे परंतु माझ्या मृत्युसमयी अदत्त असलेले कोणतेही उपदान स्वीकारण्याचा अधिकार तिला प्रदान करीत आहे –

अनुक्रमणिका

नामनिर्देशित व्यक्तीचे नाव व पत्ता	शासकीय कर्मचाऱ्याशी नाते	वय	ज्या घटना घडल्यास नाम-निर्देशन अग्राह्य ठरेल अशा घटना	जर नामनिर्देशित व्यक्ति शासकीय कर्मचाऱ्याच्या आधी मृत्यु पावली किंवा सरकारी कर्मचाऱ्याच्या मृत्युनंतर परंतु उपादानाची रक्कम घेण्यापूर्वी मृत्यु पावली तर नामनिर्देशित व्यक्तीला प्रदान केलेला अधिकार जिला/ज्यांना प्राप्त होईल अशी / अशा व्यक्ति असल्यास तिचे नाव, पत्ता व नाती	प्रत्येकास देय असलेली उपदानाची रक्कम किंवा तिचा हिस्सा
१	२	३	४	५	६

मी, पूर्वी दि_______ रोजी केलेले नामनिर्देशन, जे आता रद्द झाले आहे, त्यास हे नामनिर्देशन अधिक्रमित करते. दिनांक _________ माहे _______

सन १९______ ठिकाण
सहीस साक्षीदार ---
सहीस साक्षीदार

१.___________
२. ___________ सरकारी कर्मचाऱ्याची सही.

(अराजपत्रित सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या बाबतीत कार्यालय प्रमुखांनी भरावयाचे)
नामनिर्देशन करणाऱ्या कर्मचाऱ्याचे नाव ________________

कार्यालय प्रमुखाची सही

पदनाम _______ दिनांक ________

कार्यालय _______ पदनाम ________

अनुक्रमणिका

कार्यालय प्रमुख/लेखापरीक्षा अधिकारी यांनी नामनिर्देशन नमुन्याची पोच पावती देण्यासाठी प्रपत्र

प्रति,

____

____

महोदय,

मृत्यु नि सेवानिवृत्ती उपदानाच्या संबंधी नमुना ________ मधील आपले दिनांक __________ चे नामनिर्देशनपत्र / दिनांक __________ चे यापूर्वी केलेले नामनिर्देशन रद्द, केल्याबद्दलचे पत्र मिळाल्याची पोच देताना मला असे सांगावयाचे आहे की, ते अभिलेखात रीतसर दाखल केले आहे.

कार्यालय प्रमुख/लेखापरीक्षा अधिकारी यांची सही

दिनांक ....

(पदनाम)

* या स्तंभात सरकारी कर्मचाऱ्याने 'मृत्यु' ही, अशी घटना म्हणून निर्देशित करू नये.

+ हा स्तंभ, उपदानाची संपूर्ण रक्कम समाविष्ट होईल अशा रीतीने भरावा.

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५
एकूण शब्द – ११७

एकूण कठीण शब्द –४२
दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.२३

नमुना क्रमांक प्रप्र – ५

वित्तीय नियम नमुना क्र.२०

(वित्तीय नियम १३६, १३७ व १४० पहा)

मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठी आगाऊ रक्कम काढण्यापूर्वी करून द्यावयाच्या

करारपत्राचा नमुना

हा करार, दिनांक___________रोजी एकापक्षी श्री _____________(ज्यांना यापुढे "कर्ज घेणारा" असे संबोधण्यात आले असून, या संज्ञेत त्याचे वारस, प्रशासक, मृत्युपत्र व्यवस्थापक व वैध

अनुक्रमणिका

प्रतिनिधी यांचा समावेश होईल) आणि दुसऱ्यापक्षी महाराष्ट्राचे राज्यपाल (ज्यांना यात यापुढे "राज्यपाल" असे संबोधण्यात आले असून, या संज्ञेत त्यांच्या पदाचे उत्तराधिकारी व अभिहस्थांकिती यांचा समवेश होईल) यांच्यामध्ये करण्यात आला आहे. ज्याअर्थी, मुंबई वित्तीय नियम, १९५९ (यापुढे यात ज्यांचा उक्त नियम असा निर्देश करण्यात आला असून ज्या संज्ञेत त्यावेळी अंमलात असलेल्या यांच्यात केलेल्या कोणत्याही सुधारणांचा समावेश होईल) यांच्या उपबंधानुसार कर्ज घेणाराने मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठ राज्यपालाकडे रु.________ (अक्षरी रु.______) चे कर्ज मिळण्यासाठी अर्ज केला आहे आणि ज्याअर्थी राज्यपालांनी, यात यापुढे अंतर्भूत केलेल्या अटी व शर्तीवर उक्त रक्कम कर्जाऊ देण्याचे मान्य केले आहे. त्याअर्थी आता, या करारपत्रामधील पक्षकारांमध्ये याद्वारे असा करार करण्यात येत आहे की राज्यपालांनी कर्ज घेणाराला दिलेल्या रु.______________च्या रकमेच्या मोबदल्यादाखल कर्ज घेणारा, (१) उक्त नियमात तरतूद केल्याप्रमाणे आपल्या वेतनातून मासिक कपातीद्वारे, उक्त नियमांनुसार परिगणना केलेल्या व्याजासह उक्त रक्कम देण्याचा आणि याद्वारे अशा कपाती करण्याबद्दल, राज्यपालांना प्राधिकृत करण्याचा आणि (२) उक्त रक्कम दिल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याचे आत, उक्त कर्जाची संपूर्ण रक्कम मोटार वाहनाच्या खरेदीसाठी खर्च करण्याचा किंवा देण्यात आलेली प्रत्यक्ष रक्कम जर कर्ज्याच्या रकमेपेक्षा कमी होईल तर फरकाची रक्कम राज्यपालांना तत्काळ परत करण्याचा, आणि (३) वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे कर्ज घेणारास कर्ज म्हणून देण्यात आलेली रक्कम व उक्त नियमान्वये तरतूद करण्यात आल्याप्रमाणे व्याज याबद्दल उक्त मोटार वाहन राज्यापालाकडे तारणगहाण म्हणून ठेवण्यासाठी लेख करून देण्याचा, याद्वारे राज्यपालाशी करार करीत आहे; आणि याद्वारे शेवटी असे कबूल करण्यात आणि जाहिर करण्यात येत आहे की, उक्त रक्कम दिल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याचे आत, मोटार वाहन खरेदी करण्यात व वर निर्दिष्ट करण्यात आल्याप्रमाणे जे तारणगहाण म्हणून ठेवण्यात आले नाही किंवा मुदतीत कर्ज घेणारा नादार ठरेल किंवा शासनाची सेवा सोडील किंवा मरण पावेल तर, कर्जाची संपूर्ण रक्कम आणि त्यावर उपार्जित होणारी व्याजाची रक्कम तत्काळ देय होईल व ती देण्यात येईल.

या लेखाच्या साक्षीदाखल, यात यापूर्वी नमूद केलेल्या दिवशी व वर्षी, कर्ज घेणाऱ्याने आपली सही केली असून, महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांनी _______________विभागाचे / कार्यालयाचे ____________यांना आपल्यावतीने यांची सही व त्यांच्या कार्यालयाचा शिका करावयास लाविला आहे.
* उक्त व्यक्तींनी खालील व्यक्तींच्या समक्ष सही केली आहे.

____________ ________
____________ ________
(साक्षीदाराची सही) (कर्ज घेणाराची सही व पदनाम)

____
(नाव पदनाम) यांनी सही केली.

____
____

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्याकरिता

अनुक्रमणिका

व त्यांच्या वतीने खालील व्यक्तींच्या समक्ष

————————— ————————

————————— ————————

(साक्षीदाराची सही) (कर्ज घेणाराची सही व पदनाम)

* कर्ज घेनाराचे नाव व पदनाम

प्रमाण प्रपत्र शासकीय कार्यालय,

महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५ एकूण शब्द – ३३९

एकूण कठीण शब्द –९९ दुर्बोधता-निर्देशांक : २३.२८

नमुना क्रमांक प्रप्र – ६

नमुना 'बी'

(कलम १ (२) पहा)

मोटार वाहन चालवण्याच्या अनुज्ञप्तीचे नवीकरण करण्यासाठी करावयाच्या अर्जाचा

नमुना

(एक)

मी, श्री / श्रीमती / कुमारी ______________या द्वारे माझ्या मोटार वाहन चालवण्याच्या अनुज्ञप्तीचे नवीकरण करण्यासाठी अर्ज करीत आहे. अनुज्ञप्ती सोबत जोडली असून त्यासंबंधीचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे.

(क) क्रमांक.....

(ख) दिल्याचा दिनांक .....

(ग) ज्याने अनुज्ञप्ती दिली तो अनुज्ञापाक प्राधिकारी ....

माझ्या सध्याचा पत्ता पुढीलप्रमाणे आहे. जर हा पत्ता अनुज्ञप्तीवर नोंदलेला नसेल तर तो पत्ता त्यावर नोंदण्याची माझ इच्छा आहे/नाही.

अनुज्ञप्ती जोडलेली नसेल तर ती उपलब्ध नसल्याची कारणे.

अनुक्रमणिका

अनुज्ञप्तीची मुदत संपल्यापासून ३० दिवसांच्या आत तिचे नवीकरण केले नसेल तर विलंबाची संपूर्ण कारणे.

अनुज्ञप्तीच्या नवीकरणास कोणत्याही अनुज्ञापक प्राधिकाऱ्याने नकार दिलेला नाही.

(दोन)

अर्जदाराच्या शारीरिक पात्रतेसंबंधी प्रतिज्ञापन

(अर्जदाराने, प्रत्येक प्रश्नासमोर असलेल्या मोकळ्या जागेत 'होय' किंवा 'नाही' असे उत्तर देणे आवश्यक आहे)

(क) आपणास अपस्मार अथवा एकाएकी अपंगुत्व, भोवळ किंवा मुर्च्छा येण्याचा विकार आहे काय?

(ख) आपण दिवसा प्रत्येक डोळ्याने किंवा जर आपण पाच वर्षापेक्षा कमी नसलेल्या कालावधीसाठी मोटार वाहन चालविण्याची अनुज्ञप्ती धारण केली असेल आणि पाच वर्षाच्या उक्त कालावधीनंतर आपण एका डोळ्याची दृष्टी गमावली असेल आणि हा अर्ज प्रवासी वाहनाखेरीज, वळवण्याच्या चाकाच्या बाजूला बाहेरचा आरसा जोडलेल्या हलक्या वाहनासाठी असेल तर एका डोळ्याने (चष्मा वापरीत असल्यास, चष्म्याने) २५ मीटर अंतरावरून दिवसा पुरेशा प्रकाशात सात अक्षरे व आंकडे असलेली मोटारगाडीची क्रमांकपाटी ओळखू शकता काय ?

(ग) आपण आपला एखादा हात किंवा पाय गमावला आहे काय ? किंवा आपणास हाताची किंवा पायाची हालचाल करताना किंवा नियंत्रण ठेवताना स्नायुबलहीनतेचा असा एखादा विकार आहे काय?

(घ) आपण लाल आणि हिरव्या रंगातील फरक ताबडतोब ओळखू शकता काय ?

(च) आपणास रातांधळेपणा आहे काय ?

(छ) आपणामध्ये सर्वसाधारण ध्वनिसंकेत ऐकू न देण्याइतपत श्रवणदोष आहे काय ?
(जर हलके मोटार वाहन चालविण्यासंबंधी अर्ज असेल तर श्रवणाच्या यांत्रिक साधानासह किंवा साधनाशिवाय)

(ज) जेणेकरून आपले मोटार वाहन चालविणे लोकांना धोक्याचे होण्याचा संभव आहे असा इतर कोणताही रोग किंवा अपन्‍पाना आपणामध्ये आहे काय ?

मी असे घोषित करतो की, या नमुन्याच्या विभाग एकमध्ये भरलेला तपशील आणि इभाग दोनमध्ये केलेले प्रतिज्ञापन माझ्या संपूर्ण माहितीप्रमाणे व विश्वासाप्रमाणे खरे आहे.

अनुक्रमणिका

टीप – जो अर्जदार (क), (ग), (च), (छ) आणि (ज) यापैकी कोणत्याही प्रश्नास 'होय' असे उत्तर देईल किंवा (ख) आणि (घ) या प्रश्नांना 'नाही' असे उत्तर देईल त्या अर्जदाराने उत्तरामध्ये संपूर्ण तपशील भरला पाहिजे आणि त्याला त्यासंबंधी आणखी माहिती देण्यास भाग पडले जाण्याची शक्यता आहे.

टीप : जो अर्जदार प्रतिज्ञापनामधील (ख), (य) आणि (घ) प्रश्नांना 'होय' असे उत्तर देईल आणि इतर प्रश्नांना 'नाही' असे उत्तर देईल त्याला विनिर्दिष्ट वर्गाची किंवा वर्गांची वाहने चालविण्याबाबतच्या क्षमतेची चाचणी करण्याची मागणी करता येईल.

टीप : पगारी नोकर म्हणून वाहन चालविण्यासाठी किंवा प्रवासी वाहन चालविण्यासाठी किंवा जेथे इतर कोणत्याही बाबतीत वैद्यकीय प्रमाणपत्र सादर करून मूळ अनुज्ञप्ती मिळाली असेल अशा बाबतीत वाहन चालनाच्या अनुज्ञप्तीच्या नवीकरणाकरिता करावयाच्या अर्जाबरोबर नमुना 'सी' मधील वैद्यकीय प्रमाणपत्र जोडले असले पाहिजे.

दिनांक : अर्जदाराची सही किंवा अंगठ्याचा ठसा

पत्ता –

टीप : मोटारवाहनांबाबत अधिनियम, १९३९ च्या कलम ११ अन्वये अनुज्ञप्तीच्या नाविकारानाची फी निश्चित केलेली असून हे कलम पुढील पृष्ठावर उद्धृत केलेले आहे.

११. वाहन चलनाच्या अनुज्ञप्तीचे नवीकरण

(१) कोणताही अनुज्ञापाक प्राधिकारी त्याला अर्ज केल्यानंतर, या अधिनियमाच्या तरतुदींखाली दिलेल्या वाहन चालानाच्या अनुज्ञप्तीचे, तिची मुदत संपण्याच्या दिनांकापासून नवीकरण करील.

मात्र असे की, वाहन चालनाच्या अनुज्ञप्तीच्या नवीकरणाचा अर्ज मुदत संपल्यानंतर तीस दिवसांपेक्षा अधिक दिवसांनी करण्यात आला असेल अशा कोणत्याही बाबतीत वाहन चाल्नाची अनुज्ञप्ती नवीकरणाच्या दिनांकापासून नाविकृत केली जाईल.

(२) वाहन चालनाच्या अनुज्ञप्तीच्या नवीकरणासाठी करावयाचा अर्ज पहिल्या अनुसूचित दिलेल्या नमुना 'बी' मध्ये केला जाईल आणि त्यास त्या नमुन्यानुसार आवश्यक असणारे प्रतिज्ञापन असेल. मात्र असे की, उक्त प्रतिज्ञापनावर अर्जदार सही करीत नसेल किंवा सही करण्यास असमर्थ असेल तर पोट-कलम (५) आणि कलम ७ च्या तरतुदी लागू होतील.

(३) ज्याबाबतील वाहन चालनाच्या अनुज्ञप्तीच्या नवीकरणाचा अर्ज अनुज्ञप्तीची मुदत संपण्यापूर्वी किंवा मुदत संपल्यापासून तीस दिवसांपर्यत केला असेल अशा बाबतीत अशा नवीकरणासाठी देय फी नऊ रुपये असेल.

(३ए) ज्या बाबतीत वाहन चालनाच्या अनुज्ञप्तीच्या नवीकरणाचा अर्ज अनुज्ञप्तीची मुदत संपल्यापासून तीस दिवसानंतर करण्यात येईल अशा बाबतीत अशा नवीकरणासाठी देय फी अकरा रुपये असेल.

मात्र असे की, अनुज्ञप्ती धारकाला पोट-कलम (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या मुदतीत सबळ कारणासाठी अर्ज कर्ता आला नाही याबाबत जर अनुज्ञापाक प्राधिकाऱ्याचे समाधान झाल्यास तो त्या पोट-कलमात निर्देश केलेली फी स्वीकारू शकेल.

मात्र आणखी असे की, जर अनुज्ञप्तीची मुदत संपल्यापासून पाच वर्षापेक्षा अधिक उशीरा अर्ज केला तर अनुज्ञापक प्राधिकारी तिसऱ्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वाहन चालन समर्थता चाचणीतून अर्जदार समाधानकारकरित्या उत्तीर्ण झाल्याशिवाय वाहन चालन अनुज्ञप्तीचे नवीकरण करण्यास नकार देऊ शकेल.

(४) जेव्हा वाहन चालनाच्या अनुज्ञप्तीचे नवीकरण करणाऱ्या प्राधिकाऱ्याने वाहन चाल्नाची अनुज्ञप्ती दिलेली नसेल तेव्हा वाहन चालनाची अनुज्ञप्ती देणाऱ्या प्राधिकाऱ्यास नवीकरण करणारा प्राधिकारी नवीकरण केल्याचे कळवील.

प्रमाण पत्र

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २८ एकूण शब्द – ६१२

एकूण कठीण शब्द –१८९ दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.६६

नमुना क्रमांक प्रप्र – ७

नमुना शिका. अनु.नवी.
मुंबई मोटार वाहनाबाबत नियम, १९५९
(नियम १६ ८४) पाहा)

शिकाऊ अनुज्ञप्तीव्या नवीकरणासाठी करावयाच्या अर्जाचा नमुना

अनुज्ञापाक प्राधिकारी ________________ यांस,

मी, याद्वारे * मोटारसायकल, अपंगाचे मोटार वाहन, हलके मोटार वाहन, मध्यम मोटार वाहन, अवजड मोटार वाहन, (खाली वर्ण केलेले) विशेष प्रकारचे मोटार वाहन यासाठी - ______ अनुज्ञप्ती

प्राधीकाऱ्याने माझ्या नावे दिलेल्या शिकाऊ वाहन चालकाच्या अनुज्ञप्ती क्रमांक __________ चे नवीकरण करण्यासाठी अर्ज करीत आहे.

नवीकरणाची फी म्हणून मी तीन रुपये रोखीच्या / धनादेशाच्या / धनप्रेशाच्या / चालनाच्या स्वरुपात भरले आहेल.

दिनांक ______१९ अर्जदाराची सही किंवा अंगठ्याचा ठसा.

---

* लागू नसेल ते खोडून टाका.

प्रमाण पत्र

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ३
एकूण शब्द – ५७
एकूण कठीण शब्द –१५
दुर्बोधता-निर्देशांक : १०.८८

नमुना क्रमांक प्रप्र – ८

नमुना १
निवडणूकीची सूचना
(Notice of Election)
(नियम ३ पहा)

लोकसभेसाठी
------------------- निवडणूक
महाराष्ट्र विधानसभेसाठी
याद्वारे सूचना देण्यात येत आहे की, -

(१) _______ मतदार संघातून सदस्याची लोकसभेसाठी __________ विधानसभेसाठी _______ विधानपरिषदेसाठी निवडणूक घ्यावयाची आहे.

किंवा

(१) _______ विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांकडून सदस्यांची राज्य परिषदेसाठी _______ विधानपरिषदेसाठी निवडणूक घ्यावयाची आहे.

(२) नामनिर्देशन पत्रे उमेदवाराला किंवा त्याच्या प्रस्तावकाला, निवडणूक निर्णय अधिकाऱ्याला किंवा _______सहायक निवडणूक निर्णय अधिकाऱ्याला ___________पूर्वी कोणत्याही दिवशी (सरकारी सुटीव्यतिरिक्त) सकाळी ११ ते दुपारी ३ वाजेपर्यंत _______येथे दाखल करता येतील.

(३) नामनिर्देशन पत्रे वर उल्लेख केलेल्या ठिकाणी व वेळी मिळू शकतील.

(४) नामनिर्देशन पात्रांचे परिनिरीक्षण ________रोजी _________वाजता ________येथे करण्यात येईल.

(५) उमेदवारी मागे घेण्याबद्दलची सूचना उमेदवाराला, सूचकाला किंवा निवडणूक प्रतिनिधीला वरील परिच्छेद (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्यास त्याच्या कार्यालयात _______रोजी दुपारी ३ वाजेपर्यंत देता येईल.

(६) निवडणूक लढविली गेल्यास _________रोजी ________ते ________ वाजेपर्यंत मतदान घेण्यात येईल.

दिनांक ___________
ठिकाण ___________

निवडणूक निर्णय अधिकारी,
_____ मतदार संघ

प्रमाण पत्र

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ६
एकूण शब्द — ११०
एकूण कठीण शब्द —४८
दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.८७

नमुना क्रमांक प्रप्र — ९

नमुना ६
(नियम १३ (१) व २६ पहा)

अनुक्रमणिका

नावाचा समावेश करण्याबाबत मागणी अर्ज

मतदार नोंदणी अधिकारी,
_______मतदारसंघ,

महोदय,

उपरोक्त मतदारसंघाच्या मतदार यादीतील ________चा भाग क्र. _____मध्ये माझे नाव समाविष्ट करण्यात यावे अशी विनंती आहे.

माझे नाव (पूर्ण नाव)

माझ्या वडिलाचे / आईचे / पतीचे नाव __________

माझ्या राहण्याच्या जागेचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे –

घर क्रमांक ________

रस्ता / मोहल्ला ________

शहर / गाव __________

डाक कार्यालय ________

पोलिस ठाणे / तहसील / तालुका ________

जिल्हा ________

मी माझ्या संपूर्ण माहितीप्रमाणे व खात्रीप्रमाणे याद्वारे असे जाहिर करतो की –

(१) मी भारताचा नागरिक आहे.

(२) मागील दिनांक १ जानेवारी ________रोजी माझे वय _____ वर्षे ________महिने होते.

(३) माझा सर्वसामान्यपणे राहण्याचा पत्ता वर दिला आहे.

(४) मी इतर कोणत्याही मतदारसंघाच्या मतदार यादीत माझे नाव समाविष्ट करून घेण्यासाठी अर्ज केलेला नाही.

(५) माझे नाव या किंवा इतर कोणत्याही विधानसभा मतदारसंघाच्या मतदार यादीत समाविष्ट करण्यात आलेले नाही, किंवा माझे नाव _______राज्यातील _______विधानसभा मतदारसंघाच्या मतदार यादीत पुढे नमूद केलेल्या पत्यावर समाविष्ट करण्यात आलेले असावे, आणि जर ते त्याप्रमाणे समाविष्ट करण्यात आले असेल तर ते त्या मतदार यादीतून वगळण्यात यावे, अशी विनंती आहे.

ठिकाण _______ _______
दिनांक _______ _______

मागणीदार व्यक्तीची सही किंवा अंगठ्याचा ठसा.

मी एक मतदार असून, मागणीदार व्यक्तीने मतदार यादीच्या ज्या भागात आपले नाव समाविष्ट करून घेण्याविषयी अर्ज केला आहे त्याच भागात म्हणजे _____चा भाग क्रमांक _______ यात माझे नाव

अनुक्रमणिका

समाविष्ट आहे. यातील माझा अनुक्रमांक _____आहे. मी या मागणीस पाठिंबा देतो आणि त्याबाबत प्रती-स्वाक्षरी करतो.

____
मतदाराची सही.
नाव (पूर्ण) _____

टीप – जर कोणीही इसम खोटे असलेले आणि जे खोटे आहे असे त्यास माहित आहे, किंवा जे खोटे आहे असे त्यास वाटते, किंवा जे खरे आहे असे त्यास वाटत नाही, असे निवेदन किंवा प्रतिज्ञापन करील तर, तो लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५०, याच्या कलम ३१ अन्वये शिक्षेस पात्र ठरेल.

प्रमाण पत्र

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ७
एकूण शब्द – २०८
एकूण कठीण शब्द –५१
दुर्बोधता-निर्देशांक : १३.०२

नमुना क्रमांक प्रप्र – १०

नमुना ८-अ
(नियम २६ पहा)
मतदारांच्या यादीतील नोंदीचे स्थानांतर करण्यासंबंधीचा अर्ज

मतदार नोंदणी अधिकारी,
_______मतदारसंघ, यांस,

महोदय,

मी आपणास सादर आवेदन करतो */करते की, उपरोक्त मतदारसंघातील मतदारांच्या यादीचा भाग क्रमांक ______मधील अनुक्रमांक _____या ठिकाणी असलेली माझ्यासंबंधीची * नोंद (जसे) (नाव) _____वडिलांचे/ पतीचे नाव ______ ही याच यादीतील भाग करनक ______मध्ये स्थानांतरीत करावी; कारण मी */उक्त मतदाराने माझा *त्याचा/तिचा नेहमीचा राहण्याचा पत्ता बदलला असून तो, _____ असा आहे आणि तो याच मतदारसंघात आहे.

अनुक्रमणिका

मी जाहीर करतो */करते की मी या मतदारसंघातील मतदार असून या यादीचा भाग क्रमांक ______ मधील अनुक्रानक _______येथे माझे नाव समाविष्ट करण्यात आले आहे.

दिनांक _______
स्थळ _______

अर्जदाराची सही किंवा अंगठ्याचा ठसा.
(संपूर्ण डाक पत्ता) __________

टीप — जी व्यक्ति, खोटे असलेले किंवा जे खोटे असल्याचे तीस माहित आहे, किंवा वाटते असे, किंवा जे खरे आहे असे तीस वाटत नाही, असे निवेदन किंवा प्रतिज्ञापन करील, ती व्यक्ति, लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५०, याच्या कलम ३१ अन्वये शिक्षेस पात्र ठरेल.

(* लागू नसणारे शब्द खोदावेत)

प्रमाण पत्र

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ४
एकूण शब्द — ११९
एकूण कठीण शब्द —३१
दुर्बोधता-निर्देशांक : १३.३९

परिपत्रक (पप) (४ नमुने)

नमुना क्रमांक पप — १

विधानसभा सदस्य / विधान परिषद
सदस्य यांचेकडून
आलेली पत्रे, अर्ज, निवेदने
याविषयी सत्वर कार्यवाही करण्याबाबत

महाराष्ट्र शासन,
सामान्य प्रशासन विभाग,
परिपत्रक क्रमांक _____
सचिवालय, मुंबई ४०० ०३२

अनुक्रमणिका

दिनांक _____

परिपत्रक

विधानसभा सदस्य / विधान परिषद सदस्य यांचेकडून सचिवालयीन विभाग आणि निरनिराळ्या स्तरावरील शासकीय कार्यालये यांचेकडे पाठविण्यात आलेली पत्रे/अर्ज/निवेदने यावर संबंधित कार्यालयाकडून कार्यवाही करण्यास विलंब केला जातो व पात्रांना पाचेही सत्वर देण्यात येत नाही. अशा तक्रारी अद्यापही शासनाकडे येत आहेत. विधान सभा सदस्य व विधान परिषद सदस्य यांचेकडून आलेल्या पत्रांबाबत सत्वर कार्यवाही करण्यात यावी म्हणून शासनाने वेळोवेळी खाली नमूद केल्याप्रमाणे आदेश काढलेले आहेत –

१) विधान सभा सदस्य व विधान परिषद सदस्य यांचेकडून शासकीय कार्यालयाकडे आलेली पत्रे/अर्ज/निवेदने, ही एका स्वतंत्र नोंद बुकामध्ये नोंद करण्यात यावीत. ही नोंद बुके कार्यालयातील प्रत्येक शाखेमध्ये वेगवेगळी ठेवावयाची असतात. या नोंद बुकाकरिता प्रमाण नमुना विहित करण्यात आलेला आहे. ही नोंद बुके शाखाधिकार्यांच्या माहितीसाठी महिन्यातून एकदा तरी सादर करावयाची आहेत. (शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक _____दिनांक______पहावे).

२) तदनंतर सर्व प्रथम या पात्रांची / अर्जांची / निवेदनांची पोच देण्यात यावी. पोच पत्रे सत्वर पाठवणे सुलभ जावे म्हणून पोच पत्राचा प्रमाण नमुना विहित करण्यात आलेला आहे. (शासन परिपत्रक, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक __________ दिनांक______पहावे).

३) आलेला पात्रांना / अर्जांना / निवेदनांना पोच देताना, पोच पत्रामध्ये आलेल्या पात्रातील / अर्जातील / निवेदनातील विषय व पत्राचा दिनांक याचा स्पष्ट उल्लेख करावा असे आदेश काढण्यात आले आहेत. (शासन परिपत्रक, क्रमांक _____दिनांक______पहावे).

४) सचिवालयीन स्तरावर अशी पोच पत्रे अवर सचिवांचे स्वाक्षरीव्र पाठविण्यात यावीत व अंतिम उत्तरे ही उप सचिवांचे स्वाक्षरीवर पाठविण्यात यावीत अशा स्पष्ट सूचना काढण्यात आलेल्या आहेत. (शासन परिपत्रक, क्रमांक _____दिनांक______पहावे).

२) सचिवालयीन विभागामध्ये कक्ष अधिकारी पद्धतीच्या काही शाखा असून, कक्ष अधिकाऱ्यांना महाराष्ट्र राज्य कार्यनियमावलीच्या नियम १३ न्वये अधिकार प्रदान करण्यात आलेले असल्यामुळे विभागामध्ये विधान सभा सदस्य व विधान परिषद सदस्य यांचेकडून आलेल्या पत्रांना, कक्ष अधिकाऱ्यांच्या सहीवर पोच सत्रे पाठविण्यास हरकत नाही. परंतु अंतिम उत्तरे ही उप सचिवांचे स्वाक्षरीवरच पाठविण्यात यावीत.

अनुक्रमणिका

३) वर परिच्छेद १ व २ मध्ये स्पष्ट केलेल्या आदेशांकडे सर्व सचिवालयीन विभाग, विभाग प्रमुख व कार्यालय प्रमुख यांचे पुन्हा एकदा लक्ष वेधण्यात येत असून त्यांनी या आदेशांचे कसोशीने पालन होईल याची दक्षता घ्यावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
(सही)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

————————
————————
*————————
*————————
*पत्राने

परिपत्रक — शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — १७ — एकूण शब्द — ३०२
एकूण कठीण शब्द —१०८ — दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.८४

नमुना क्रमांक पप — २

दिनांक — रोजी
विशेष नैमित्तिक रजा मंजूर करण्याबाबत

महाराष्ट्र शासन,
सामान्य प्रशासन विभाग,
परिपत्रक क्रमांक _____
सचिवालय, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक _____

परिपत्रक

अनुक्रमणिका

दिनांक – रोजी 'महाराष्ट्र बंद' च्या कार्यक्रमामुळे त्या दिवशी मुंबईत व राज्यातील अन्य काही ठिकाणी वाहतुकीसाठी वाहने उपलब्ध नसल्याने पुष्कळशा शासकीय कर्मचाऱ्यांना त्या दिवशी कार्यालयात उपस्थित राहता आले नाही, म्हणून शासनाने असे ठरविले आहे की, जे कर्मचारी वर निर्देशिलेल्या परिस्थितीमुळे दिनांक– रोजी कार्यालयात उपस्थित राहू शकले नाहीत त्यांची त्या दिवसाची गैरहजेरी विशेष नैमित्तिक रजा म्हणून समजण्यात यावी. ही विशेष नैमित्तिक रजा त्यांना मिळणाऱ्या वार्षिक १५ दिवसांच्या रजेच्या हिशेबासाठी जमेस धरण्यात येऊ नये.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
(सही)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,
____
____
*________

*पत्राने

परिपत्रक

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – २
एकूण शब्द – ७२
एकूण कठीण शब्द –२६
दुर्बोधता-निर्देशांक : १७.३१

नमुना क्रमांक पप – ३

महाराष्ट्र शासन,
सामान्य प्रशासन विभाग,
परिपत्रक क्रमांक ________
सचिवालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक _____

संदर्भ – शासन निर्णय, सामान्य प्रशासन विभाग, क्रमांक _____दिनांक _____

अनुक्रमणिका

परिपत्रक : राज्यातील अल्पसंख्य भाषांना संरक्षण देण्याच्या शासनाच्या धोरणानुसार, अल्पसंख्य भाषिकांना शासनाचे महत्त्वाचे आदेश, अधिसूचना, परिपत्रके, इत्यादी त्यांच्या भाषांतून उपलब्ध करून देण्यासाठी, तसेच शासनाचे महत्त्वाचे अधिनियम, नियमावल्या यांचे गोषवारे अल्पसंख्य भाषांतून प्रसिद्ध करण्यासाठी शासनाचे राज्याच्या चार विभागीय मुख्यालयाच्या ठिकाणी भाषा संचालनालयाची विभागीय कार्यालये उघडलेली असून या चारही कार्यालयांत नुकत्याच निरनिराळ्या भाषा अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करून अल्पसंख्यांकांच्या भाषांतील अनुवादाची पुढीलप्रमाणे व्यवस्था केलेली आहे. या व्यवस्थेनुसार प्रत्येक कार्यालयात खाली दर्शविल्याप्रमाणे निरनिराळ्या भाषांतून अनुवादाची सोय करण्यात आली आहे –

विभागीय कार्यालय, मुंबई – हिंदी, गुजराथी, उर्दू
विभागीय कार्यालय, पुणे – कन्नड, उर्दू.
विभागीय कार्यालय, नागपूर – हिंदी
विभागीय कार्यालय, औरंगाबाद – कन्नड, उर्दू.

२. उपरोक्त योजना यशस्वीपणे राबविण्यासाठी शासन असा निदेश देत आहे की, सर्व सचिवालयीन विभाग व तदंतर्गत कार्यालये, विभागीय आयुक्त, जिल्हाधिकारी, पोलीस आयुक्त, विभाग प्रमुख व कार्यालय प्रमुख यांजकडून जनतेच्या माहितीसाठी जे आदेश, अधिसूचना, परिपत्रके, माहितीपत्रके, निरनिराळ्या योजना प्रसृत करण्यात येतात त्यांच्या मूळ इंग्रजी किंवा मराठी प्रती सरळ संबंधित विभागीय कार्यालयांकडे पाठवून त्यांच्या अल्पसंख्य भाषांतून अनुवाद प्रसिद्ध करण्याची कार्यवाही करावी. तसेच कामगार विषयक अधिनियम, भाडेविषयक अधिनियम, कारखाने अधिनियम, दुकाने व संस्था अधिनियम, अन्न नियंत्रण आदेश, करमणूक कर अधिनियम यांसारख्या जनतेच्या हिताच्या कायद्यांचे गोषवारे अल्पसंख्यांकांच्या माहितीसाठी भाषा संचालनालयाच्या उपरोक्त विभागीय कार्यालयांमार्फत अल्पसंख्य भाषांतून प्रसिद्ध करण्याची त्वरित कार्यवाही करावी.

३. महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रातून ज्या महत्त्वाच्या लीलावनोटीसा किंवा अन्य योजना प्रसिद्ध केल्या जातात, त्यांच्या मान्यताप्राप्त अल्पसंख्य भाषांतून अनुवाद प्रसिद्ध करणे आवश्यक आहे.
सर्व सचिवालयीन विभाग, विभागाध्यक्ष व कार्यालय प्रमुख यांनी वरील योजनेचे महत्त्व लक्षात घेऊन या विषयास प्राधान्य द्यावे आणि आवश्यक ते सहकार्य करावे. भाषा संचालनालयाच्या विभागीय कार्यालयांचे पत्ते पुढीलप्रमाणे आहेत. सर्व संबंधितांनी त्यांच्याकडे सरळ पत्रव्यवहार करावा.

विभागीय सहायक संचालक, भाषा संचालनालय, विभागीय कार्यालय, मुंबई	-	'पारिजात', ५ वा मजला, ९५ मरीन ड्राईव्ह, मुंबई ४०० ००२
विभागीय सहायक संचालक, भाषा संचालनालय, विभागीय कार्यालय, पुणे	-	नवीन सेन्ट्रल बिल्डींग, दुसरा मजला, पुणे-१
विभागीय सहायक संचालक,	-	जुने सचिवालय आवार,

भाषा संचालनालय, विभागीय कार्यालय, नागपूर		नागपूर
विभागीय सहायक संचालक, भाषा संचालनालय, विभागीय कार्यालय, औरंगाबाद.	-	घर क्रमांक ५-६-६१, नवीन उस्मानपुरा, औरंगाबाद

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार
व नावाने
(सही_____)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

परिपत्रक

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ८
एकूण शब्द – २२३
एकूण कठीण शब्द –१०८
दुर्बोधता-निर्देशांक : १८.३१

नमुना क्रमांक पप – ८

कार्यालय –
बँक लिमिटेड, नागपूर
नं. लेख विभाग – दिनांक –

परिपत्रक

विषय – मुख्य कार्यालयाने नेमणुक दिलेल्या मर्यादेचे अंतर्गत हस्तस्थ शिल्लक शाखांनी बाळगण्या संबंधात.

संदर्भ – लेखा – कंप्लायांस – दि –

वरील संदर्भीय परिपत्रकानुसार आपणास मर्यादेचे वर हस्तस्थ शिल्लक बाळगण्याबद्दल स्टेट लेव्हल अकौंटस कमेटीने घेतलेल्या आक्षेपाबाबत कळविण्यात आले. शाखाकडून मागविण्यात आलेल्या माहितीचा आढावा घेतला असता, अद्यापही मर्यादेचे अंतर्गत शाखा कश बळांस नाही असे दिसुन आले.

अनुक्रमणिका

महिन्यातून एक दोन वेळा कॅश बॅलन्स मंजुर मर्यादेचे वर गेल्यास सदरील बाब क्षम्य आहे परंतु बऱ्याच तारखांना मंजुर मर्यादेचे वर कॅश बॅलन्स गेला आहे, असे प्रत्यक्षात दिसुन आले.

इतःपर ज्या शाखा मंजूर मर्यादेचे अंतर्गत हस्तस्थ रोख बाळगणार नाहीत त्यांचेकडून व्याज वसुल करणे क्रमप्राप्त ठरेल. ज्या दिवशी योग्य कारणाशिवाय मंजूर मर्यादेचे वर कॅश बॅलन्स जात असेल अशी परिस्थिती निर्माण झाल्यास, भरणा मुख्य कार्यालयात ताबडतोब करण्यात यावा.

सदरील परिपत्रकाची नोंद संबंधिताकडून करवून घ्यावी.
प्रतिलिपी – १ ते ५ (यादी)

-(सही)
व्यवस्थापक,
—— ———

परिपत्रक — बँकेचे मुख्यालय, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ६ — एकूण शब्द – १०५
एकूण कठीण शब्द –४० — दुर्बोधता-निर्देशांक : १३.३४

शासन निर्णय (शानी) (२ नमुने)

नमुना क्रमांक पप – १

_______ (विषय)

महाराष्ट्र शासन,
शिक्षण, क्रिडा व समाज कल्याण विभाग
शासन निर्णय क्रमांक _____
सचिवालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२

दिनांक _____

अनुक्रमणिका

वाचले - शासन निर्णय क्रमांक _____ दिनांक _____ व शासन परिपत्रक, _____ विभाग, क्रमांक _____ दिनांक _____, शिक्षण संचालक, पुणे यांचे पत्र क्रमांक _____ दिनांक _____य

शासन निर्णय - शासन निर्णय, शिक्षण व समाज कल्याण विभाग, क्रमांक _____ दिनांक _____ अन्वये शासनाने नगरपालिका, शिक्षण मंडळे _____ (गावाचे नाव) महानगरपालिका आणि _____तील (प्रदेशाचे नाव) नगरपरिषदा यांच्या सेवेतील प्राथमिक शिक्षकासाठी क्रमांक _____ दिनांक पासून सुधारित वेतन श्रेणी विहित केल्या आहेत. जे प्राथमिक शिक्षक दिनांक _____ रोजी वर नमूद केलेल्या कोणत्याही स्थानिक स्वराज्य संस्थेत होते आणि तदनंतर सेवानिवृत्त झाले आहेत त्यांचे वेतन शासन निर्णय, शिक्षण, क्रीडा समाज कल्याण विभाग, क्रमांक _____ दिनांक _____ अन्वये विहित केलेल्या आणि ते पात्र नसलेल्या वेतन श्रेणीत शासन परिपत्रक, _____ विभाग, क्रमांक _____ दिनांक _____ अन्वये शासनाने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार निश्चित करावे आणि दिनांक _____ पासून ज्या दिनांकाला संबंधित शिक्षक सेवानिवृत्त झाले आहेत त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीचा त्यांचा पगार निश्चित करून नियमाप्रमाणे जे सेवानिवृत्ती वेतन नसेल ते त्यांना नियमितपने प्रत्येक महिन्याला द्यावे.

२. हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या दिनांक _____च्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक _____ अन्वये मिळालेल्या सहमतीनुसार काढण्यात आला आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
(सही_____)
(नाव)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन
शिक्षण, क्रीडा व समाजकल्याण विभाग.

प्रति,

____

____

शासन निर्णय

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये –३
एकूण शब्द – १२५
एकूण कठीण शब्द –४७
दुर्बोधता-निर्देशांक : १९.०२

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक शानि – २

महाराष्ट्र शासन,
शिक्षण विभाग
शासन निर्णय क्र. ________
सचिवालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक ____________

पहा – १) शासन निर्णय, ________ विभाग,
क्रमांक ________ दिनांक _________
२) शासकीय पत्र, ________ विभाग, क्रमांक __________
दिनांक ________

शासन निर्णय – उपरिनिर्दिष्ट शासकीय पत्र, ________ विभाग, क्रमांक __________दिनांक _________ यातील शासकीय आदेशानुसार दिनांक ________ रोजी किंवा त्यानंतर सेवा निवृत्त झालेले ‘अनुभवी’ प्राथमिक शिक्षक सुधारित निवृत्ती वेतन योजनेचे फायदे मिळण्यास पात्र आहेत. कारण त्यांना प्राथमिक शिक्षकाच्या जागी कायम करण्यास शासनाने परवानगी दिली आहे. तथापि दि.________ ते ________ या कालावधीत सेवा निवृत्त झालेल्या अनुभवी प्राथमिक शिक्षकान्न कायम करता येत नसल्यामुळे, सुधारित निवृत्ती वेतन योजनेखाली त्यांना निवृत्ती वेतन व इतर फायदे नाहीत. म्हणून दि.________ ते ________ या कालावधीत सेवा निवृत्त झालेल्या अनुभवी प्राथमिक शिक्षकांना निवृत्ती वेतन योजनेचे फायदे मिळण्यासाठी कायं करण्याच्या प्रश्न शासनाच्या विचाराधीन होता. शासन आता असा आदेश देत आहे, की दि.________ ते ________ या कालावधीत सेवानिवृत्त झालेल्या अनुभवी प्राथमिक शिक्षकांना त्यांची ज्येष्ठता व गुणवत्ता लक्षात घेऊन कायम करण्यात यावे व नियमांनुसार त्यांना निवृत्तीवेतन योजनेचे कायदे मंजूर करण्यात यावेत. तथापि या शिक्षकांना दि.________ पूर्वीपासून कायम करण्यात येऊ नये.

हे आदेश वित्त विभागाची त्या विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र. _________दिनांक __________ अन्वये संमती घेऊन व ग्राम विकास विभागाच्या सल्ल्याने निर्गमित करण्यात येत आहेत.

वेतन श्रेणी विहित केल्या आहेत. जे प्राथमिक शिक्षक दिनांक _________ रोजी वर नमूद केलेल्या कोणत्याही स्थानिक स्वराज्य संस्थेत होते आणि तदनंतर सेवानिवृत्त झाले आहेत त्यांचे वेतन शासन निर्णय, शिक्षण, क्रीडा समाज कल्याण विभाग, क्रमांक ________ दिनांक _________ अन्वये विहित केलेल्या आणि ते पात्र नसलेल्या वेतन श्रेणीत शासन परिपत्रक, ________विभाग, क्रमांक ________ दिनांक _________ अन्वये शासनाने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार निश्चित करावे आणि दिनांक __________ पासून ज्या दिनांकाला संबंधित शिक्षक सेवानिवृत्त झाले आहेत त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीचा त्यांचा पगार निश्चित करून नियमाप्रमाणे जे सेवानिवृत्ती वेतन नसेल ते त्यांना नियमितपने प्रत्येक महिन्याला द्यावे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
(सही_____)
कक्षाधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

————————
————————

शासन निर्णय

शासकीय कार्यालय,
महाराष्ट्र शासन, नागपूर

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये —७
एकूण शब्द — १५२
एकूण कठीण शब्द —५३
दुर्बोधता-निर्देशांक : १५.३९

निविदा सूचना (निसू) (१० नमुने)

नमुना क्रमांक निसू — १

पुणे महानगरपालिका
निविदा सूचनां

पुणे महानगरपालिकेच्या बिबवेवाडी आणि मुन्जेरी एरीयासाठी बिबवेवाडी येथील, कटराज, बिबवेवाडी आणि धनकावाडी पाणीपुरवठा योजनेसाठी संकल्पित हाय सर्व्हिस रिझारव्हायरपासून ६०० मी.मी. व्यास, ५२५ मी.मी. व्यास, ४५० मी.मी. व्यास, ३७५ मी.मी. व्यास आणि ३०० मी. व्यासाचे सी.आय. वाटर मेन्स, टाकण्याच्या कामासाठी बी-१ फॉर्म (परसेंटेज) मधील मोहोरबंद निविदा ठेकेदारांकडून मागविण्यात येत आहेत. कोरे निविदा फॉर्म्स सिटी इंजिनियर यांच्या कार्यालयातून २४-७-१९७८ ते ७-८-१९७८ पर्यंत दुपारी २-०० पर्यंत (रविवार व सुट्यांचे दिवस सोडून) प्रत्येक संचाला रोख रु.७५/- भरल्यावर मिळतील. निविदा पुणे महानगरपालिकेच्या मोहोरबंद लिफाफ्यात ८-८-१९७८ १२.३० पर्यंत (भा.प्र.वे) स्वीकारण्यात येतील आणि असिस्टंट महापालिका आयुक्त (मालमत्ता आणि गृहनिर्माण यांच्या उपस्थितीत) ८-८-१९७८ रोजी दुपारी ३.३० (भा. प्र.वे) वाजता उघडण्यात येतील. निविदाकारानी निविदेसोबत, इसाऱ्याच्या अनामत ठेवीची पावती, सोलव्हान्सी प्रमाणपत्र आणि कॉन्ट्राक्ट लेबर ॲक्ट प्रमाण पत्र सादर करावे. निविदा

उघडण्याच्या तारखेपासून ऑफर ९० दिवसांपर्यंत ग्राह्य रहावी. कोणतेही कारण न देता कोणतीही एक वा सर्व निविदा नाकारण्याचा हक्क महापालिका आयुक्त राखून ठेवत आहेत.

१) कामाचे नाव : कटराज, बिबवेवाडी आणि धनकावाडी पाणीपुरवठा योजना पी.एम.सी. मध्ये बिबवेवाडी आणि गुंजेरी एरीयासाठी बिबवेवाडी येथे संकल्पित हाय सर्व्हिस रिझर वायरपासून ६०० मी.मी. व्यास, ४५० मी.मी. व्यास आणि ३०० मी. व्यासाचे सी.आय. वाटर मेन्स टाकणे

२) अंदाजे निविदा रक्कम : रु. २,३७,६१६.४०

३) निविदा संचाची किंमत : रु. ७५/-

४) इसाऱ्याची अनामत ठेव : रु. ४,७५२/-

२% प्रमाणे.

५) कामाची मुदत : ८ महिने

६) साल्व्हन्सी प्रमाणपत्राची रक्कम : रु. ५०,०००/-

७) निविदा संच देण्याची तारीख : २४-७-७८ ते ७-८-७८ दुपारी २-०० पर्यंत

८) निविदा स्वीकारण्याची तारीख : ८-८-१९७८ दुपारी १२-३० पर्यंत

९) निविदा उघडण्याची तारीख : ८-८-१९७८ दुपारी ३-३० वाजता

१०) एकूण सुरक्षा अनामत : रु. ११,८८०

५% प्रमाणे इ.अ.ठेविसह,

राहिलेले ३% तीन चालू देयकांमार्फत कमी करण्यात येतील.

निविदा सूचना — महाराष्ट्र टाइम्स, २२ जुलै १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये –६ — एकूण शब्द – १६२

एकूण कठीण शब्द –४३ — दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.८५

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक निसू – ३

बृहन्मुंबयी महानगरपालिका
निविदा सूचना

बृहन्मुंबयी महापालिका आयुक्त १) एअरकंडीशनिंग कामासाठी बाबवार तत्त्वावर आणि २) इलेक्ट्रिफिकेशन कामासाठी श्रेणी (१) खाली, वर्ग डी आणि त्यावरील महापालिका मान्यवर ठेकेदार म्हणून नोंदणीकृत फार्म्सकडून टक्केवारी तत्त्वावर मोहोरबंद निविदा मागवीत आहेत ज्या प्रमुख लेखपाल यांच्या, महापालिका प्रधान कार्यालय, फोर्ट, मुंबई – ४०० ००१ येथील कार्यालयात गुरुवार ६ जुअली १९७८ रोजी दुपारी १ पर्यंत, खाली दर्शविल्याप्रमाणे कामांसाठी निविदा अनामतीच्या (इसाऱ्याची रक्कम) पावती सह पोचाव्या.

अनु. क्र.	कामाचे नाव	कामाचा अंदाजे खर्च	कोणत्याही अगोदरच्या कामाच्या दिवशी भरावयाची अनामत	निविदा फॉर्मची किंमत
१)	रे रोड, महापालिका प्रसूती-गृहाच्या विविध खात्यात १.५ टीआर क्षमतेच्या विंडो माडेल एअरकंडीशनिंगच्या १६ नगांचा पुरवठा व इंस्टालेशन	रु. १,३४,०००/-	रु. २,०००/-	रु.१५/- + एस.टी. + जी.एस. टी.
२)	रे रोड, प्रसूतिगृह येथे एअरकंडीशनर्स, स्टरीलायझर्स आणि इतर अप्लायन्सेससाठी वीजपुरवठ्याची तरतूद	२९,०००/-	१,२००/-	रु.१०/- + एस.टी. + जी.एस.टी.

निविदाकाराला निविदेसंबंधी वर दिलेल्याप्रमाणे इसाऱ्याची अनामत ठेव कोणत्याही अगोदरच्या दिवशी भरावी लागेल आणि अंतिम तारखेला निविदा सादर करतेवेळी काउन्टरवर अनामतीची पावती सादर करावी लागेल. निविदेच्या अंतिम तारखेला अनामत स्वीकारण्यात येणार नाही.

अनुक्रमणिका

निविदा त्याच दिवशी दुपारी १.०० नंतर त्वरित महापालिका प्रमुख लेख्पाल यांच्या कार्यालयात उघडण्यात येतील. ही वेळ व तारखेनंतर मिळालेल्या निविदा, निविदाकारांना न उघडता परत करण्यात येतील. कोणत्याही परिस्थितीत टेलिग्राफिक निविदा स्वीकारण्यात येणार नाहीत.

कोरे निविदा फॉर्म्स कार्यकारी अभियंता मेकानिकल (इलेक्ट्रिकल इंस्टालेशन्स) यांच्या ६ वा मजला, महापालिका प्रधान कार्यालय, विस्तार भवन, महापालिका मार्ग, फोर्ट, मुंबई – ४०० ००१ येथील कार्यालयात साप्ताहिक दिवशी सकाळी ११.०० ते दुपारी २.३० आणि शनिवारी सकाळी ११.०० ते दुपारी १२.३० या वेळात उपलब्ध आहेत.

निविदेच्या प्रती टपालाने जाणार नाहीत आणि बिगर नोंदणीकृत विद्युत ठेकेदारांनासुद्धा देण्यात येणार नाहीत आणि ज्यांनी त्यांच्या नोंदणीचे नुतनीकरण केले नाही त्यांना देण्यात येणार नाहीत.

निविदा सूचना	महाराष्ट्र टाइम्स, १ जुलै १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये –८ एकूण शब्द – १९१

एकूण कठीण शब्द –७१ दुर्बोधता-निर्देशांक : १४.६५

नमुना क्रमांक निसू – ४

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ,
रत्नागिरी विभाग, रत्नागिरी
निविदा सूचना

पाच जुन्या लेलॅण्ड गाड्या (तीन गाड्यांचा एक गट व दोन गाड्यांचा एक गट) विकत घेऊन नेण्यासाठी मोहोरबंद निविदा मागविण्यात येत आहेत. निविदा विभाग नियंत्रक, राज्य परिवहन, रत्नागिरी गिभाग, रत्नागिरी यांचे कचेरीत दि. ३-७-१९७८ रोजी दुपारी १२.०० वाजेपर्यंत फुचाल्या पाहिजेत. निविदा त्याच दिवशी दुपारी १३.०० वाजता उघडल्या जातील. त्या वेळी निविदा भरणाऱ्याने समक्ष हजर राहिले पाहिजे. निविदा पत्रिका व अटी वरील कचेरीत दिनांक २०-६-१९७८ पासून कामाचे दिवशी कचेरीचे वेळेत प्रत्येकी रुपये २/- (परत न करणेचे बोलीने) भरून विकत मिळतील. तसेच निविदामधील गाड्याची त्याच दिवसापासून एस. टी. विभागीय कार्यशाळा, रत्नागिरी येथे पहावयास मिळतील. सदरच्या पाच गाड्या जशा आहेत व जिथे आहेत त्या स्थितीमध्ये विकण्यात येणार आहेत. निविदा उघडल्यापासून ४८ तासांचे आत यशस्वी निविदाकाराना त्यांनी दिलेल्या किमतीच्या २५% रक्कम आगाऊ भरावी लागेल.

अनुक्रमणिका

विभाग नियंत्रक,
राज्य परिवहन, रत्नागिरी.

निविदा सूचना	महाराष्ट्र टाइम्स, २३ जुने १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ८ एकूण शब्द – १२२
एकूण कठीण शब्द –२७ दुर्बोधता-निर्देशांक : ८.९७

नमुना क्रमांक निसू – ५

दि राहुरी सहकारी साखर कारखाना लि.,
श्री शिवाजीनगर, पो.राहुरी फॉक्टरी,
ता.राहुरी, जि. अहमदनगर
टेंडर नोटीस

सर्व कॉन्ट्राक्टर्सना कळविण्यात येते की, आमच्या कारखान्याच्या खाली दर्शविलेल्या कामाची सिलबंद टेंडर्स दिनांक २०-६-७८ अखेर बोलविण्यात येत आहेत. सदर कामासंबंधी प्लॅन व इतर माहिती समक्ष सिव्हील ऑफिसमध्ये ऑफिसच्या वेळेत शनिवार जाहीर सुट्टीच्या दिवसाखेरीज मिळू शकतील. तसेच कोरे टेंडर फॉर्म दिनांक १४-६-७८ ते १९-६-७८ अखेर कारखान्याच्या सिव्हील ऑफिसमध्ये विकत मिळतील.

अ.न.	कामाचे नाव	एस्टिमेट रक्कम रुपये	बयाणा रक्कम रुपये	सिक्युरिटी डिपॉझीट रुपये	कामाची मुदत	टेंडर फॉर्म फी किंमत रुपये
१)	शुगर गोडावून नं.१४ चे बांधकाम करणे	५,०२,६३७/-	५०२७/-	२५,१३५/-	५ महिने	२५-००

टीप : १) बयाणा रक्कम कारखान्याच्या अकौंट ऑफिसमध्ये भरून त्याची पावती टेंडरसोबत जोडल्याशिवाय टेंडर विचारात घेतले जाणार नाही.

२) कोणतेही अगर सर्व तेन्दरे कोणतेही कारण न दाखविता नाकारण्याचा हक्क कारखान्याने राखून ठेवला आहे.

अनुक्रमणिका

कार्यकारी संचालक

निविदा सूचना   महाराष्ट्र टाइम्स, १२ जून १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५   एकूण शब्द – ८४
एकूण कठीण शब्द –२३   दुर्बोधता-निर्देशांक : १०.६०

नमुना क्रमांक निसू – ९

महाराष्ट्र शासन
अन्न व नागरी पुरवठा विभाग निविदा सूचना
क्रमांक ९ – डि.एस.ओ.एस.सी.डब्ल्यू.एस.३४३७ / १९७७-७८
दिनांक १७ आगस्त, १९७७

जिल्हाधिकारी नागपूर हे महाराष्ट्र राज्याच्या राज्यापालाकारिता व त्यांचे वतीने मोहोरबंद निविदा इच्छुक कंत्राटदाराकडून जिल्ह्यातील एका ठिकाणाहून त्याच जिल्ह्यातील इतर कोणत्याही ठिकाणी व रेलहेड, फूड कोर्पोरेशन ऑफ इंडिया नागपूर शहरातील गोडाऊन मधून शासनाच्या कोणत्याही गोडाऊन मध्ये अन्नधान्याची वाहतुक करण्याच्या कामासाठी १ नोव्हेंबर १९७७ ते ऑक्टोबर १९७८ या एका वर्षाकरिता किंवा नियुक्तीच्या तारखेपासून ३१ ऑक्टोबर १९७८ पर्यंतच्या कालावधीसाठी मागवीत असून निविदा या कार्ल्रायंत दिनांक ५-९-७७ पर्यंत दुपारी १-३० वाजेपर्यंत पोहचल्या पाहिजेत. निविदा त्या दिवशी दुपारी ३-०० वाजतां उघडण्यांत होईल.

२. निविदा फॉर्म, वाहतुकीच्या कामाची सविस्तर वर्गवारी, त्या संबंधीच्या महत्त्वाच्या अटी व शर्ती वगैरेबाबत माहिती जिल्हाधिकारी (जिल्हा पुरवठा अधिकारी) यांचे कार्यालयांत दिनांक २-९-७७ रोख रुपये ५.०० (रुपये पाच) नगदी (मनीऑर्रडर स्वीकारल्या जाणार नाही) कामाचे दिवशी दुपारी ११-०० ते ३-०० वाजेपर्यंत रोख मिळेल. ही रक्कम परत मिळणार नाही. कोणतीही निविदा पूर्णपने अथवा काही भागासाठी मंजूर वा नामंजूर करण्याचा अधिकार राखीव असून त्याबद्दल कारणें दर्शविली जाणार नाही.

स्वाक्षरी
(पी.आर. दासगुप्ता)
जिल्हाधिकारी, नागपूर
महाराष्ट्राच्या राज्यापालाकारिता व त्यांचे वतीने

अनुक्रमणिका

निविदा सूचना	तरुण भारत, १९ ऑगस्ट १९७७

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५ एकूण शब्द – १४७
एकूण कठीण शब्द –५० दुर्बोधता-निर्देशांक : १५.२२

नमुना क्रमांक निसू – १०

कोटेशन सूचना

खालील आर.सी.सी. पाइप्सच्या पुरवठ्यासाठी अभियंता, अलिबाग पब्लिक वर्क्स डिव्हिजन, अलिबाग (जिल्हा कुलाबा) याच्या द्वारे मोहोरबंद आणि सुपरसक्राइब्ड कोटेशन्स मागविण्यात येत आहेत. मोहोरबंद कोटेशन्स निम्नस्वाक्षरीकारांकडे १६-१०-७८ रोजी वा तत्पूर्वी १२-०० पर्यंत पोचावी. पाइप्सच्या संपूर्ण संख्येचा ३१-१-७९ पूर्वी पुरवठा झाला प्लाहीजे. तरीसुद्धा पुरवठादारांनी पुरवठ्याचा त्याचा स्वतःचा कार्यक्रम द्यावा. फॅक्टरीपासून दर नमूद केले जातील. प्रयेक कि.मी. ला प्रत्येक टनाच्या परिवहनाच्या दराचा सुद्धा उल्लेख करावा. इतर अटी आणि शर्तीचासुद्धा विस्तारितपणे उल्लेख करावा. यशस्वी व्यक्तीला पाइप्सच्या एकूण किमतीच्या ५% या दराने सुरक्षा अनामत भरावी लागेल आणि फॉर्म 'डी' मधील करार करावा लागेल.

१) क्र. ३ क्लास आर.सी.सी. पाइप्स आणि २.५ मीटर लांब	१००० मिमी व्यास	५००.००	प्रत्येक रनींग मीटरला
२) क्र. ३ क्लास आर.सी.सी. पाइप्स आणि २.५ मीटर लांब	७०० मिमी व्यास	२५०.००	प्रत्येक रनींग मीटरला
३) क्र. ३ क्लास आर.सी.सी. पाइप्स आणि २.५ मीटर लांब	१००० मिमी व्यास	४००.००	प्रत्येक रनींग मीटरला

कोणतेही कारण न देता कोणतीही एक वा सर्व कोटेशन्स नाकारण्याचा अधिकार राखून ठेवला आहे.

निविदा सूचना	महाराष्ट्र टाइम्स, १२ ऑक्टोबर १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ९ एकूण शब्द – १०९
एकूण कठीण शब्द –४२ दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.१५

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक निसू – ११

जळाऊ लाकडे पुरविण्याच्या टेंडराविषयी
जाहीर खबर

ता. १ जानेवरी १९७९ पासून ता. ३१ डिसेंबर १९७९ पर्यंत बारा महिने, क्वीन्स रोड व वाळकेश्वर स्मशानभूमीमध्ये हिंदू जातीच्या प्रेतांचे दहन करण्यास लागणारी जळाऊ लाकडे भाराने व विकणे याबाबत मोहोरबंद टेंडर ता.६-११-१९७८ रोजी दुपारी (स्टा.टा.) ४ वाजेपर्यंत अगर जाहिरात दिल्यापासून २२ च्या दिवशी, क्वीन्स रोडवरील स्मशानभूमीच्या कमिटीच्या कमिटीतर्फे लाइसेनस्ड (परवाना असलेले) फायरवुड डीलर्स व कॉन्ट्रक्टर्सकडूनच घेतली जातील.

कॉन्ट्रक्टची एकंदर कलमे समजण्याचे टेंडरचे फॉर्म वर लिहिलेल्या ऑफिसमध्ये दररोज दुपारी १ वाजल्यापासून ५ वाजेपर्यंत मिळतील.

कमिटी कोणतेही टेंडर मंजूर करण्यास अगर कोणतेही टेंडर नापसंत झाल्याची कारणे देण्यास बांधलेली नाही.

जयंतीलाल र.मेहता
वसंत शंकर पुरंदरे
क्वीन्स रोड आणि वाळकेश्वर हिंदू स्मशानभूमीच्या कमिटीचे
सामान्य संयुक्त सचिव

ऑफिसचा पत्ता :
महर्षि कर्वे रोड व प्रिन्सेस स्ट्रीट नाका
सिमेटरी नं.१०, मुंबई २.

निविदा सूचना	महाराष्ट्र टाइम्स, १७ ऑक्टोबर १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ३ एकूण शब्द –९०
एकूण कठीण शब्द –३४ दुर्बोधता-निर्देशांक : १६.२७

अनुक्रमणिका

नमुना क्रमांक निसू – १२

निविदा सूचना

१-१-१९७९ ते ३१-१२-१९७९ पर्यंत एक वर्षाच्या मुदतीसाठी जाहिरातीसाठी क्वीन्स रोड येथील मुंबई हिंदू दहन व काफान्न भूमीच्या भिंतींच्या बाहेरतील ४५ पॅनेल्स भाड्याने देण्यासाठी मोहोरबंद निविदा भागविण्यात येत आहेत.

निविदेच्या अटींचा समावेश असलेले छापील फॉर्म्स क्वीन्स रोड हिंदू सोनापूर मुंबई-२ येथील समितीच्या कार्यालयात कोणत्याही कामाच्या दिवशी दुपारी १-०० ते सायंकाळी ५-०० पर्यंत मिळतील.

निविदा निर्मनस्वाक्षरी कारांकडे सोमवार दि. ६ नोव्हेंबर १९७८ रोजी दुपारी ४-०० पर्यंत रोखीत रु.५०००/- च्या निविदा अनामतीसह पोचाव्या. ही रक्कम ज्यांच्या निविदा व्याजाने स्वीकारण्यात येतील अशांना परत करण्यात येईल.

उच्च प्रतीची किंवा कोणतीही निविदा स्वीकारण्यास सेक्रेटरीज बांधलेले नाहीत.

जयंतीलाल आर.मेहता
वसंत एस. पुरंदरे
ऑ. जॉइन्ट सेक्रेटरीज
मुंबई हिंदू दहन व दफन भूमि समिती

पत्ता :
मुंबई हिंदू दहन व दफन भूमि समिती
महर्षि कर्वे रोड आणि प्रिन्सेस स्ट्रीटचा नाका, मुंबई-२.

निविदा सूचना — महाराष्ट्र टाइम्स, १७ ऑक्टोबर १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये – ५ — एकूण शब्द –९५
एकूण कठीण शब्द –३० — दुर्बोधता-निर्देशांक : १२.१४

नमुना क्रमांक निसू – १२

अनुक्रमणिका

बांधकाम खते, जि. प. बुलडाणा
जाहिर निविदा सूचना
प्रथम, द्वितीय, तृतीय वेळ

महाराष्ट्र शासनाचे इमारती व दळणवळण व पाटबंधारे व वित्तविभाग आणि जि.प. बुलडाणा यांचेकडे यथायोग्य वर्गवारी पंजीबद्ध किंवा निविदेत ठेवलेल्या रकमेच्या शे. २० टक्के शोधक्षकता प्रमाण पत्र सादर करणाऱ्या अपंजीयीत ठेकेदाराकडून प्रपत्र ब-१ मधे खालील कामाकरिता मोहोरबंद निविदा दि. ३०-१२-७८ रोजी दुपारी ३ वाजेपर्यंत मागविण्यांत येत असून शक्य झाल्यास त्याच दिवशी ४ वाजेपर्यंत इच्छुक ठेकेदारांसमक्ष अथवा थांचे प्रतिनिधी यांचे समक्ष उघडण्यांत येतील. निविदा स्वीकृतीच्या अंतिम दिनांकापासून तो १२० दिवस विधीग्राह्य राहतील. कोरी निविदा प्रपत्र सहकारी अधिकोष बुलडाणा येथे रु.२० ची चलान सादर केल्यानंतर दि. २१-१२-७८ ते २७-१२-७८ पर्यंत कार्यालयीन वेळांत मिळू शकतील. कोणतीही एक वा सर्व निविदा कारण न दर्शविता नामंजूर करण्याचा अधिकार खालील प्रमाणे सही करणाराकडे राखून ठेवलेला आहे.

अ.नं.	कामाचे नांव	अंदाजित रक्कम	अनामत रक्कम	सुरक्षा रक्कम नगदी बिलातून		कामाचा अवधी आदेश मिळाल्या-पासून
१	२	३	४	५	६	७
	खालील रस्त्यावर गिट्टी, मुरूम, रेती, गिट्टी चूरा वाहून नेणे वा जमा करणे					
१	लव्हाळा बिबी मार्ग	५०,०००	५००	१०००	१५००	३ महिने
२	दे.साकारशा उमरा मार्ग	५०,०००	५००	१०००	१५००	३ महिने
३	अंजनी घाटबोरी मार्ग मै.६,७,८ व रुंदीकरण प्रसिद्धि दुपारी वेळ	४७,०२०	४७०	९४०	४१०	३ महिने
४	बुलडाणा उद्री मार्ग	१९१२१०	१९१२	३८२४	५७३६	८ महिने
५	प्रा. स्वास्थ्यकेंद्र बिबी येथे ३४ पलंगी उच्चस्तरीय ग्रामीण रुग्णालय बांधणे प्रसिद्धि तिसरी वेळ	१९३१५५	१९३१	३८६२	५७९३	१६ महिने
६	मलकापूर पिंपळगांव देवी मार्ग	१५५९५०	१५६०	३१२०	४६८०	६ महिने
७	सागोडा पहूर तूर्क कि.मी. १ ते ९ मधे	१९८३०६	१९८३	३९६६	५९४९	४ महिने
८	सागोदा पहूर तूर्क कि.मी. ७ मधे लहान	९२६४९	९२६	१८५२	२७७८	३ महिने

	पुलांची बांधकाम						
९	बाह्य पाणी पुरवठा प्रा.स्वा.केंद्र देऊळगांव (मही)	१६५७१	१६६	३३२		४९८	२ महिने

(प्र.सि. हाडोळे)
कार्यकारी अभियंता
बांधकाम खाते, जि.प.बुलडाणा

निविदा सूचना — नागपूर टाइम्स, १४ डिसेंबर १९७८

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ४ — एकूण शब्द —११९
एकूण कठीण शब्द —४० — दुर्बोधता-निर्देशांक : १५.२१

नमुना क्रमांक निसू — २०

महाराष्ट्र सरकार
एन्व्हॉयर्नमेन्टल इंजिनिअरिंग वर्क्स डिव्हीजन, शिवाजीच्या पुतळ्याजवळ,
सांगली ४१६१४६
निविदा सूचना क्र.२१, १९७८-७९ या वर्षासाठी

निम्ननिर्देशित कामांसाठी, पंपिंग मशीनरीचा व्यवहार करणाऱ्या नामांकित फर्म्सकडून किंवा वर्गात नोंदणी झालेल्या शासकीय ठेकेदारांकडून आणि/किंवा महाराष्ट्र शासनाची डायरेक्टर ऑफ इंडस्ट्रीज अंड सेन्ट्रल स्टोअर्स पर्चेसिंग ऑर्गनायझेशन किंवा महाराष्ट्र शासनाच्या इलेक्ट्रीकल डिपार्टमेंटमध्ये नोंदणी झालेल्या ठेकेदारांकडून मोहरबंद बी-२ (बाबवार) निविदा मागविण्यात येत असून त्या कार्यकारी अभियंता, एन्व्हॉयर्नमेन्टल इंजिनिअरिंग वर्क्स डिव्हीजन, शिवाजीच्या पुतळ्याजवळ, सांगली येथे दि. ७-५-७९ रोजी दुपारी १२-३० पर्यन्त स्वीकारतील व शक्य झाल्यास त्याच दिवशी उघडतील.

अनु. क्र.	कामाचे नाव	अंदाजे खर्च	इसाऱ्याची रक्कम	सुरक्षा अनामत	मुदत	ठेकेदारचा वर्ग	कोऱ्या निविदा फार्म्सची किंमत
१	२	३	४	५	६	७	८
	सांगली पाणी पुरवठा योजना	रु. ६४४८००	रु. ६४४८	रु. २५७९२	१२ महिने	वर नमूद केल्या-	रु. ४५

अनुक्रमणिका

टप्पा ४ ची सुधारणा. रॉ वॉटर पम्पिंग मशीनरीची तरतूद करणे व इरेक्ट करणे	प्रमाणे

कोरे निविदा फार्म्स कार्यकारी अभियंता, एन्व्हॉयर्नमेन्टल इंजिनिअरिंग वर्क्स डिव्हीजन, सांगली यांच्याकडे रविवार व रजेच्या दिवसांव्यतिरिक्त कामाच्या दिवशी दि. २०-४-७९ ते ३०-४-७९ पर्यंत सकाळी ११-०० ते दुपारी ४-०० च्या दरम्यान मिळतील. जर निविदा टपालाने पाहिजे असेल तर प्रत्येक फार्मसाठी रु.५/- अधिक पाठवावेत. तरीसुद्धा जर टपालाने काही विलंब झाला तर विलंबित डिलिव्हरीसाठी हे कार्यालय जबाबदार राहणार नाही.

कोणतेही कारण न देता कोणतीही किंवा सर्व निविदा किंवा निविदेचा कोणताही आयटेम नाकारण्याचा अधिकार राखून ठेवला आहे. निविदा उघडल्या दिवसापासून ऑफर ९० दिवस ग्राह्य राहील.

सही /-
(के. आर. मठकर)
कार्यकारी अभियंता

निविदा सूचना — महाराष्ट्र टाइम्स, ३ एप्रिल १९७९

सुटे शब्द व अपूर्ण वाक्ये वगळून केलेले विश्लेषण

एकूण वाक्ये — ६ | एकूण शब्द —१५३
एकूण कठीण शब्द —५८ | दुर्बोधता-निर्देशांक : १५.२२

अनुक्रमणिका

तक्ता क्रमांक ४.१

नमुन्यातील व पाठ्यपुस्तकांतील तुलनात्मक वाक्यरचना — दीर्घता

(क) गटवार वर्गीकरण

अनु.क्र.	तपशील	त्यातील एकूण वाक्ये	१ ते ५ शब्दांची वाक्ये	६ ते १४ शब्दांची वाक्ये	१५ ते ३० शब्दांची वाक्ये	३१ ते ५० शब्दांची वाक्ये	५१ ते १०० शब्दांची वाक्ये	१०१ वा अधिक शब्दांची वाक्ये
१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	१५३ नमुने	१२६१	५५ (४.४)	४८६ (३८.५)	५१६ (४०.९)	१४२ (११.३)	४९ (३.९)	१३ (१.०)
२	पाठ्यापुस्ता कांतील १६ उतारे	१५६	३२ (२०.५)	९६ (६१.५)	२५ (१६.०)	१ (०.६)	२ (१.३)	९ (०.०)

टीप : कंसांतील आकडे एक-दशांश चिन्हापर्यंत पूर्ण करून लिहिलेले शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

(ख) सरासरी लांबी

अनु.क्र.	तपशील	त्यातील एकूण वाक्ये	त्या वाक्यांतील एकूण शब्द	वाक्याची सरासरी लांबी (शब्दसंख्येत)
१	२	३	४	५
१	१५३ नमुने	१२६१	२७,२४६	२१.६१
२	पाठ्यपुस्तकांतील १६ उतारे	१५६	१६७२	१०.७२

टीप : स्तंभ क्रमांक ५ मधील आकडे दोन-दशांश चिन्हांपर्यंत पूर्ण करून लिहिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ४.२ : नमुन्यातील वाक्यरचना – दीर्घता सरासरी लांबी

क्र.	नमुना-प्रकार (संख्येसह)	त्यातील एकूण वाक्ये	त्या वाक्यांतील एकूण शब्द	वाक्याची सरासरी लांबी (शब्दसंख्येत)
१	२	३	४	५
१	सामान्य पत्रव्यवहार (क) (४६)	४१६	५१२८	१७.१३
	सामान्य पत्रव्यवहार (ख) (५)	२९	४२३	१४.५९
२	कार्यालयीन टिप्पणी (११)	११७	२१२९	१८.२०
३	अधिसूचना (६)	५५	१७४९	३१.८०
४	आदेश (१५)	५७	२३१५	४०.६१
५	सूचना (११)	१०५	३१०७	२९.५९
६	जाहिराती (६)	७६	१३६३	१७.९३
७	प्रसिद्धिपत्रक (७)	३९	१२२६	३१.४४
८	प्रमाण प्रपत्र (१०)	७३	१९२३	२६.३४
९	परिपत्रक (क) (५)	४२	८९७	२१.३६
	परिपत्रक (ख) (५)	६६	१०७८	१६.३३
१०	शासन निर्णय (६)	५२	११९९	२३.०६
११	निविदा सूचना (२०)	१३४	२७०९	२०.२२
एकूण	एकशे त्रेपन्न	१२६१	२७.२४६	२१.६१

टीप : स्तंभ क्रमांक ५ मधील आकडे दोन-दशांश चिन्हांपर्यंत पूर्ण करून लिहिले आहेत.

अनुक्रमणिका

तक्ता क्रमांक ४.3

नमुन्यातील व पाठ्यपुस्तकांतील तुलनात्मक वाक्यरचना – साधेपणा

अनु. क्र.	तपशील	त्यातील एकूण वाक्ये	त्यातील एकूण संयुक्त वाक्ये	त्यातील एकूण मिश्र वाक्ये	त्यातील एकूण केवल वाक्ये	स्तंभ ४,५ व ६ यांमधील एकूण पोटवाक्ये	वाक्यातील सरासरी पोटवाक्ये
१	२	३	४	५	६	७	८
१	आधुनिक प्रशासनिक मराठीचे नमुने (१५३)	१२६१	१४९ (११.८)	३२४ (२५.७)	७८८ (६२.५)	१९९६	१.५८
२	पाठ्यपुस्तकांतील उतारे (१६)	१५६	३१ (१९.९)	२७ (१७.३)	९८ (६२.८)	२३३	१.४९

टीप : कंसांतील आकडे एक-दशांश चिन्हापर्यंत पूर्ण करून लिहिलेले शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

तक्ता क्रमांक ४.४ : नमुन्यांतील वाक्यरचना — साधेपणा

क्र.	नमुना-प्रकार (संख्येसह)	त्यातील एकूण वाक्ये	त्यातील एकूण संयुक्त वाक्ये	त्यातील एकूण मिश्र वाक्ये	त्यातील एकूण केवल वाक्ये	स्तंभ ४,५ व ६ यांमधील एकूण पोटवाक्ये	वाक्यातील सरासरी पोटवाक्ये
१	२	३	४	५	६	७	८
१	साप (क) (४६)	४१६	५८ (१३.९)	१२५ (३०.०)	२३३ (५६.०)	६७१	१.६१
	साप (ख) (५)	२९	४ (१३.८)	१० (३४.५)	१५ (५१.७)	४७	१.६२
२	काटी (११)	११७	१४ (१२.०)	३२ (२७.४)	७१ (६०.७)	१८४	१.५७
३	असू (६)	५५	४ (७.३)	१३ (२३.६)	३८ (६९.१)	९१	१.६५
४	आ (१५)	५७	६ (१०.५)	१३ (२२.८)	३८ (६६.७)	१०८	१.८९
५	सू (११)	१०५	२० (१९.०)	३३ (३१.४)	५२ (४९.५)	२१३	२.०३
६	जा (६)	७६	६ (७.९)	७ (९.२)	६३ (८२.९)	९४	१.२४
७	प्रप (७)	३९	६ (१५.४)	८ (२०.५)	२५ (६४.१)	५६	१.४४
८	प्रप्र (१०)	७३	८ (११.०)	३२ (४३.८)	३३ (४५.२)	१४८	२.०३
९	पप (क) (५)	४२	२ (४.८)	१२ (२८.६)	२८ (६६.७)	६२	१.४८
	पप (ख) (५)	६६	६ (९.१)	१४ (२१.२)	४६ (६९.७)	८६	१.३०
१०	शानि (६)	५२	६ (११.५)	१४ (२६.९)	३२ (६१.५)	८२	१.८५
११	निसू (२०)	१३४	९ (६.७)	११ (९.२)	११४ (८५.१)	१५४	१.१५
एकूण	एकशे त्रेपन्न	१२६१	१४९ (३१.८)	३२४ (२५.७)	७८८ (६२.५)	१९९६	१.५८

टीप : कंसातील आकडे एक —दशांश चिन्हापर्यंत पूर्ण करून लिहिलेले शेकडो प्रमाण दर्शवितात. स्तंभ क्रमांक ८ मधील आकडे दोन-दशांश

चिन्हापर्यंत पूर्ण करून लिहिले आहेत

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट चार

भारताच्या संविधानातील महत्त्वाच्या भाषाविषयक तरतुदी

भारताच्या संविधानातील तरतुदी

१) अनुच्छेद २१०

विधानमंडळात वापरावयाची भाषा

२१०.(१) १७ व्या भागामध्ये काहीही असले तरी, मात्र अनुच्छेद ३४८ उपबंधांच्या अधीनतेने, राज्य विधानमंडळातील कामकाज राज्याच्या राजभाषेतून किंवा राजभाषांतून अथवा हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून चालवण्यात येईल :

विधानमंडळात वापरावयाची भाषा

परंतु, प्रकरणपरत्वे, विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा विधानपरिषदेचा सभापती, किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ति ज्या कोणत्याही सदस्यास पुर्वोक्तांपैकी कोणत्याही भाषेत आपले विचार समुचित रीतीने व्यक्त करता येत नसतील त्याला आपल्या मातृभाषेत सभागृहाला संबोधून भाषण करण्याची अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे अन्यथा उपबंध केला नाही तर, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षाचा कालावधी संपल्यानंतर हा अनुच्छेद, त्यातील "किंवा इंग्रजीतून" हे शब्द जणू काही गाळलेले असावेत त्याप्रमाणे परिणामक होईल :

[३] [परंतु [४] [हिमाचल, प्रदेश, मणिपूर, मेघालय व त्रिपुरा या राज्यांच्या विधानमंडळाच्या] संबंधात, या

---

१. हा अनुच्छेद जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू असणार नाही.

२. 'संविधान (बेचाळीसावे विशोधन) अधिनियम, १९७६ –' कलम ३५ द्वारे काही मजकूर जादा दाखल केला होता, परंतु हे ३५ वे कलम 'संविधान (चव्वेचाळीसावे विशोधन) अधिनियम, १९७८' – कलम ४५ द्वारे गाळले असल्यामुळे ही दुरुस्ती केलेली नाही.

३. 'हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७०' (१९७० चा ५३)-कलम ४६ द्वारे घातले (२५ जानेवारी, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

४. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१' (१९७१ चा ८१) – कलम ७१ द्वारे "हिमाचल प्रदेश या राज्याच्या विधानमंडळाच्या" या शब्दांऐवजी घातले.

"पंधरा वर्षे" या शब्दोल्लेखाच्या जागी जणू काही "पंचवीस वर्षे" असा शब्दोल्लेख घातलेला असावा त्याप्रमाणे तो खंड परिणामक होईल.]

अनुक्रमणिका

२) अनुच्छेद ३४५
प्रकरण २ रे – प्रादेशिक भाषा

३४५. अनुच्छेद ३४६ यांच्या उपबंधांच्या अधीनतेने, राज्याच्या विधानमंडळाला राज्यामध्ये वापरात असलेल्या कोणत्याही एका किंवा अधिक भाषांचा किंवा हिंदीचा त्या राज्याच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता वापरावयाची किंवा वापरावयाच्या भाषा म्हणून कायद्याद्वारे अंगीकार करता येईल.

राज्याची किंवा राज्याच्या राजभाषा

परंतु, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे अन्यथा उपबंध करीपर्यंत, त्या राज्यात या संविधानाच्या प्रारंभाच्या निकटपूर्वी ज्या शासकीय प्रयोजनांकरता इंग्रजी भाषा वापरली जात होती त्यांच्याकरता तिचा वापर चालू राहील.

३) अनुच्छेद ३४६

३४६. संघराज्यात शासकीय प्रयोजनांकरता वापरण्यासाठी त्या त्या काळी प्राधिकृत झालेली भाषा ही राज्याराज्यांमधील आणि एखादे राज्य व संघराज्य यांच्यामधील दळणवळणाची राजभाषा असेल :

राज्याराज्यांमधील अथवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील दळणवळणाची राजभाषा

परंतु, जर दोन किंवा अधिक राज्यांनी हिंदी भाषा ही अशा राज्यांमधील दळणवळणाची राजभाषा असावी असे एकमताने ठरवले तर, ती भाषा अशा दळणवळणासाठी वापरता येईल.

४) अनुच्छेद ३४७

३४७. तशी मागणी केली गेल्यावर जर एखाद्या राज्यामधील भरीव प्रमाणातील लोकसंख्येची तिच्याकडून बोलल्या जाणाऱ्या कोणत्याही भाषेच्या वापरास त्या राज्याकडून मान्यता मिळावी अशी इच्छा आहे याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, तो विनिर्दिष्ट करील अशा प्रयोजनाकरता त्या राज्यात सर्वत्र किंवा त्यांच्या कोणत्याही भागात अशा भाषेला अधिकृत रीत्या मान्यता मिळावी असे तो निदेशित करू शकेल.

राज्याच्या लोकसंख्येपैकी एखाद्या वर्गाकडून बोलल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी विशेष उपबंध

परंतु, जर दोन किंवा अधिक राज्यांनी हिंदी भाषा ही अशा राज्यांमधील दळणवळणाची राजभाषा असावी असे एकमताने ठरवले तर, ती भाषा अशा दळणवळणासाठी वापरता येईल.

अनुक्रमणिका

५) अनुच्छेद ३४८

प्रकरण ३ रे – सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये, इत्यादींची भाषा

राज्याच्या लोकसंख्येपैकी एखाद्या वर्गाकडून बोलल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी विशेष उपबंध

३४८. (१) या भागाच्या पुर्वगामी उपबंधांत काहीही असेल तरी, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा उपबंद करीपर्यंत –

(क) सर्वोच्च न्यायालयातील व प्रत्येक उच्च न्यालायातील सर्व कार्यवाही,

(ख) (एक) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात प्रस्तुत करावयाची सर्व विधेयके किंवा त्यावर मांडावयाची विशोधने यांचे,

(दोन) संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने पारित केलेल्या सर्व अधिनियामांचे आणि राष्ट्रपतीने किंवा राज्याच्या राज्यपालाने [१] * * * प्रख्यापित केलेल्या सर्व अध्यादेशांचे, व

(तीन) या संविधानाखाली अथवा संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याखाली काढलेले सर्व आदेश, नियम, विनियम व उपविधी यांचे,

प्राधिकृत पाठ,

इंग्रजी भाषेत असतील.

(२) खंड (१) च्या उपखंड (क) यात काहीही असले तरी, राज्याच्या राज्यपालास [१] * * * राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने, त्या राज्यात ज्याचे मुख्य कार्यस्थान असेल अशा उच्च न्यायालयातील कामकाजात हिंदी भाषेचा किंवा त्या राज्याच्या कोणत्यही शासकीय प्रयोजानांकरता वापरल्या जाणाऱ्या अन्य कोणत्याही भाषेचा वापर प्राधिकृत करता येईल :

परंतु, अशा उच्च न्यायालयाने दिलेला किंवा केलेला कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही.

(३) खंड (१) च्या उपखंड (ख) मध्ये काहीही असले तरी, जेथे एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाने त्या राज्याच्या विधानमंडळात प्रस्तुत केली जाणारी विधेयके किंवा त्यांच्याकडून पारित केले जाणारे अधिनियम यांच्यामध्ये किंवा राज्याच्या राज्यपालाकडून [१] * * * प्राख्यापित केल्या जाणाऱ्या अध्यादेशांमध्ये किंवा उक्त उपखंडाचा परिच्छेद (तीन) यात निर्दिष्ट केलेला कोणताही आदेश, नियम, विनियम किंवा उपविधी यांच्यामध्ये वापरण्यासाठी इंग्रजी भाषेहून अन्य कोणतीही भाषा विहित केली असेल तेथे, त्या राज्याच्या राज्यपालाच्या [१] * * * प्राधीकाराअन्वये त्या राज्याच्या शासकीय राजपत्रात प्रकाशित केलेला त्याचा इंग्रजी भाषेतील अनुवाद हा या अनुच्छेदाखाली त्याचा इंग्रजी भाषेतील प्राधिकृत पाठ असल्याचे मानले जाईल.

अनुक्रमणिका

६) अनुच्छेद ३४९

३४९. या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांच्या कालावधीत, अनुच्छेद ३४८ चा खंड (१) यात उल्लेखीलेल्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या भाषेबाबत उपबंध करणारे कोणतेही विधेयक किंवा विशोधन संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात राष्ट्रपतीच्या पूर्वमंजुरीशिवाय प्रस्तुत केले किंवा मांडले जाणार नाही, आणि राष्ट्रपतीने अनुच्छेद ३४४ च्या खंड (१) खाली घटित केलेल्या आयोगाच्या शिफारशी व त्या अनुछेदाच्या खंड (४) खाली घटित केलेल्या समितीचा अभिप्राय विचारात घेतल्याखेरीज राष्ट्रपती असे कोणतेही विधेयक प्रस्तुत करण्याला किंवा असे कोणतेही विशोधन मांडण्याला मंजुरी देणार नाही.

भाषा विषयक विवक्षित कायदे करण्याकरता विशेष कार्यपद्धती

७) अनुच्छेद ३५०

३५०. प्रत्येक व्यक्ती कोणत्याही गाऱ्हाण्यांच्या निवारणाकरता संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे किंवा प्राधिकरणाकडे, प्रकरणपरत्वे, संघराज्यात किंवा त्या राज्यात वापरल्या जाणाऱ्यांपैकी कोणत्याही भाषेत अभिवेदन सादर करण्याला हक्कदार असेल.

गाऱ्हाण्यांच्या निवारणासाठी केलेल्या अभिवेदनां मध्ये वापरावयाची भाषा.

८) अनुच्छेद ३५१

३५१. हिंदी भाषेचा प्रसार वाढवणे, ती भारताच्या संमिश्र संस्कृतीच्या सर्व घटकावयवांना अभिव्याक्तींचे माध्यम म्हणून उपयोगास येईल अशा रीतीने तिचा विकास करणे, तिच्या प्रकृतीला धक्का ना लावता, हिंदुस्थानी व आठव्या अनुसूचित विनिर्दिष्ट केलेल्या अन्य भारतीय भाषा यांमध्ये वापर्लील जाणारी रूपे, शैली व शब्दप्रयोग सामावून घेऊन आणि जेथे जेथे आवश्यक वा इष्ट असेल तेथे तेथे तिच्या शब्दसंग्रहाकरता मुख्यतः संस्कृतचा व गौणतः अन्य भाषांचा अवलंब करून तिची समृद्धी साधने हे संघराज्याचे कर्तव्य असेल.

हिंदी भाषेच्या विकासासाठी निदेशक.

परिशिष्ट पाच

महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या महत्त्वाच्या भाषाविषयक तरतुदी

१) महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४

सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५
(महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४)

[राज्यपाल यांची संमती मिळाल्यानंतर महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रात दिनांक ११ जानेवरी १९६५ रोजी प्रथम [इंग्रजीत] प्रसिद्ध केलेला]

राज्याच्या विधानमंडळाची प्रयोजने समाविष्ट करून राज्याच्या शासकीय प्रयोजनाकरिता उपयोगार आणावयाच्या भाषांचा अंगीकार करण्यासाठी तरतूद करण्याबाबत अधिनियम.

ज्याअर्थी, राज्याच्या विधानमंडळाची प्रयोजने समाविष्ट करून राज्याच्या शासकीय प्रयोजनाकरिता उपयोगार आणावयाच्या भाषांचा अंगीकार करण्यासाठी तरतूद करणे इष्ट आहे त्याअर्थी, भारतीय गणराज्याच्या पंधराव्या वर्षी याद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियम करण्यात येत आहे :

लघुसंज्ञा, विस्तार व प्रारंभ

१. (१) या अधिनियम महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४ असे म्हणावे.

(२) तो संबंध महाराष्ट्र राज्यास लागू असेल.

(३) हे कलम आणि कलम ३ ही दिनांक २६ जानेवारी १९६५ रोजी अमलात येतील, आणि या अधिनियमाचे बाकीचे उपबंध राज्य सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे जी तारीख नेमिल त्या तारखेस अंमलात येतील; आणि या अधिनियमाच्या निरनिराळ्या उपबंधांसाठी किंवा त्या उपबंधात निर्दिष्ट केलेल्या निरनिराळ्या बाबींसाठी निरनिराळ्या तारखा नेमता येतील.

व्याख्या

२. संदर्भावरून अन्यथा अर्थ लावणे आवश्यक नसेल तर, या अधिनियमात,-

(अ) “नेमलेला दिवस” या संज्ञेचा अर्थ, कलम ३ च्या संदर्भात दिनांक २६ जानेवारी १९६५ आणि या अधिनियमाच्या इतर कोणत्याही उपबंधांच्या संबंधात किंवा त्यामधील कोणत्याही बाबींसंबंधींच्या अशा कोणत्याही उपबंधाच्या संबंधात ज्या तारखेस तो उपबंध किंवा त्या बाबींसंबंधीचा कोणताही उपबंध अमलात येईल ती तारीख असा समजावा.

(ब) “संविधान” म्हणजे भारताचे संविधान.

(क) “मराठी” या संज्ञेचा अर्थ, दिनांक २० जुलै १९६२ चा शिक्षण व समाजकल्याण विभागाचा शासकीय ठराव क्रमांक टीबीके-१७६२-जी अन्वये, या राज्यात जिचा अंगीकार केला आहे अशी देवनागरी लिपीतील मराठी भाषा, असा समजावा.

३. संविधानाच्या अनुच्छेद २१० मध्ये नमूद केलेल्या संविधानाच्या प्रारंभापासूनचा पंधरा वर्षांचा कालावधी समाप्त झाला तरी, नेमलेल्या दिवसापासून राज्याच्या विधानमंडळातील कामकाज चालविन्याकरिता हिंदी व मराठी या भाषांखेरीज इंग्रजी भाषेचा वापर करणे चालू ठेवता येईल.

राज्य विधान-मंडळातील वापरासाठी इंग्रजी भाषा चालू ठेवणे.

४. या अधिनियमाच्या उपबंधांस अधीन राहून, नेमलेल्या दिवसापासून मराठी ही, राज्य सरकार राजपत्रात वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेल्या नियमांद्वारे निर्दिष्ट करील अशा प्रयोजनांव्यतिरिक्त संविधानाच्या अनुच्छेद ३४५ मध्ये उल्लेख केलेल्या सर्व शासकीय प्रयोजनांकरिता महाराष्ट्र राज्याच्या संबंधात उपयोगात आणावयाची भाषा असेल, आणि अशा वर्जित प्रयोजनांकरिता राजभाषा म्हणून हिंदीचा उपयोग करता येईल.

राज्याच्या शासकीय प्रयोजनासाठी राजभाषा

५. नेमलेल्या दिवसापासून —

(अ) राज्याच्या विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे मांडण्यात आलेली विधेयके (किंवा त्यास सुचवावयाच्या दुरुस्त्या) यात;

(ब) राज्याच्या विधानमंडळाने संमत केलेले सर्व अधिनियम आणि संविधानाचा अनुच्छेद २१३ अन्वये महाराष्ट्र राज्यपाल यांनी प्रख्यापित केलेले सर्व अध्यादेश यात;

(क) संविधानान्वये किंवा संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही विधिअन्वये राज्य सरकारने केलेले सर्व आदेश, नियम, विनियम आणि उपविधी यात मराठी भाषेचा वापर करण्यात येईल.

विधेयके वगैरेमध्ये मराठी भाषेचा वापर करणे.

६. (१) राज्य सरकारला राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे या अधिनियमाचे उद्देश पार पाडण्यासाठी नियम करता येतील.

नियम करण्याची शक्ति

(२) या कलमान्वये केलेला प्रत्येक नियम, तो केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळाचे अधिवेशन चालू असताना एकाच अधिवेशनात किंवा लागोपाठच्या दोन अधिवेशनांत एकूण तीस दिवसांची होईल इतक्या मुदतीकरिता राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात आला पाहिजे, आणि ज्या अधिवेशनात तो अशा रीतीने ठेवण्यात आला असेल

ते अधिवेशन किंवा त्याच्या लगेच नानातारचे अधिवेशन समाप्त होण्यापूर्वी त्या नियमात कोणताही फेरफार करण्यास दोन्ही सभागृहे कबूल होतील किंवा नियम करण्यात येऊ नये म्हणून दोन्ही सभागृहे कबूल होतील तर तो नियम, अशा निर्णयाची अधिसूचना **राजपत्रात** प्रसिद्ध करण्यात आल्याच्या तारखेपासून केवळ अशा सुधारलेल्या स्वरूपातच अमलात येईल किंवा यथास्थिती तो नियम अमलात येणार नाही; तथापि, त्या नियमात अशा रीतीने कोणतेही फेरफार केल्यामुळे किंवा तो नियम रद्द केल्यामुळे त्या नियमान्वये पूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे राहून गेलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या वैधतेस बाध येणार नाही.

(यथार्थ अनुवाद)
वा.ना. पंडित,
भाषा संचालक, महाराष्ट्र राज्य

२) भाषाविषयक अधिसूचना

(दिनांक ३० एप्रिल १९६६ च्या महाराष्ट्र शासनाच्या असाधारण राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचना)

अनुक्रमणिका

अधिसूचना
महाराष्ट्र शासन

सामान्य प्रशासन विभाग, सचिवालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक ३० एप्रिल १९६६

अ) राजभाषा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची तारीख (कलम ४ व ५ च्या)

महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४.

क्रमांक ओएफएल -१०६६ (एक/एम—महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४ (सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५) याचे कलम १, पोट-कलम (३) अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तीचा वापर करून, महाराष्ट्र शासन, याद्वारे १ मे १९६६ ही तारीख उक्त अधिनियमाची कलमे ४ व ६ यांचे उपबंध अमलात आणण्यासाठी नियुक्त करीत आहे.

ब) फौजदारी न्यायालयांची भाषा

फौजदारी व्यवहार संहिता, १८९८.

क्रमांक ओएफएल -१०६६ (दोन/एम— फौजदारी व्यवहार संहिता, १८९८ (सन १८९८ चा अधिनियम क्रमांक ५) महाराष्ट्र राज्यास लागू करताना, त्या संहितेच्या कलम ५५८ अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तींचा वापर करून आणि या बाबतीत काढण्यात आलेल्या पूर्वीच्या सर्व अधिसूचना निष्प्रभावित करून, महाराष्ट्र शासन याद्वारे, दिनांक १ मे १९६६ पासून, पुढील प्रयोजनाव्यतिरिक्त (बृहन्मुंबईतील उच्च न्यायालय व फौजदारी न्यायालये यांखेरीज) राज्यातील सर्व फौजदारी न्यायालयांची भाषा मराठी असेल असे ठरवीत आहे :

(१) दोषारोप

(२) बजावाणीसाठी व अंमलबजावणीसाठी इतर राज्यांकडे पाठविणे आवश्यक असतील असे रिट, अधिपत्रे, समन्स, नोटिसा आणि इतर आदेशिका आणि तत्संबंधी पत्रव्यवहार.

(३) शवपरीक्षेच्या टिप्पण्या आणि वैद्यकीय व तज्ज्ञ साक्षीदारांचा पुरावा.

(४) अध्यासी अधिकाऱ्यांनी नोंदलेल्या पुराव्याच्या इंग्रजी टिप्पण्या.

(५) युक्तिवादांच्या टिप्पण्या

(६) न्यायनिर्णय व आदेश.

(७) जिल्हा न्यायालय व उच्च न्यायालय यांच्याकडे केलेल्या

अनुक्रमणिका

अपिलांचे व पुनरीक्षणाचे कागदपत्रे (पेपर बुक्स).
(८) उच्च न्यायालयास सादर करणे आवश्यक असलेले कामकाज (न्यायिक व प्रशासनिक दोन्ही)
(९) उच्च न्यायालयास किंवा सांख्यिकी केंद्रे यांच्याकडे पाठवावयाची नियतकालिक, पत्रके व विवरणपत्रके.
(१०) लेखा अर्थसंकल्पीय अंदाज यासंबंधीची सर्व लेख-पुस्तके व पत्रके आणि विवरणपत्रके आणि सेवाविषयक बाबीसंबंधीचा पत्रव्यवहार.
(११) शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करावयाच्या अधिसूचना.
(१२) विभागीय परीक्षा.
(१३) विभागीय चौकशीसंबंधीच्या बाबी; त्यात अहवाल आणि उच्च न्यायालय व शासन यांच्याशी त्यावर केलेला पत्रव्यवहार यांच्या समावेश होतो :
परंतु पुढील प्रयोजनासाठी ती भाषा इंग्रजीदेखील असू शकेल :
(अ) रोजनामा
(ब) जंत्र्या
(क) अपिलांची ज्ञापने.
(ड) प्रशासकीय आदेश.
(इ) उच्च न्यायालय व शासन यांच्याशी पत्रव्यवहार.
(फ) सेवापुस्तके, प्रवासभत्ता बिले, वेतन बिले आणि इतर बिले.

क) दिवाणी न्यायालयांची भाषा

दिवाणी व्यवहार संहिता, १९०८.

क्रमांक ओएफएल -१०६६ (तीन/एम— दिवाणी व्यवहार संहिता, १९०८ (सन १९०८ चा अधिनियम क्रमांक ५) महाराष्ट्र राज्यास लागू करताना, उक्त संहितेचे कलम १३७, पोट-कलम (२) अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तींचा वापर करून, आणि या बाबतीत काढण्यात आलेल्या पूर्वीच्या सर्व अधिसूचना निष्प्रभावित करून, महाराष्ट्र शासन, याद्वारे —

(अ) यासोबत जोडलेल्या अनुसूची ‘अ’ मध्ये निर्दिष्ट करण्यात आलेल्या प्रयोजनांसाठी असेल तेशिवाय (बृहन्मुंबईतील उच्च न्यायालयाच्या अधीन असलेल्या दिवाणी न्यायालयां खेरीज), उच्च न्यायालयाचा अधीन असलेल्या सर्व दिवाणी न्यायालयांची भाषा, दिनांक १ मे १९६६ पासून, मराठी असेल :

अनुक्रमणिका

परंतु, यासोबत जोडलेल्या अनुसूची 'ब' मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनांसाठी ती भाषा इंग्रजी देखील असू शकेल.

(ब) अशा न्यायालयांकडे करावयाचे मराठी अर्ज आणि त्यात मराठीतून चालणारे कामकाज देवनागरी लिपीत लिहिले जाईल ;

असे जाहिर करीत आहे.

अनुसूची 'अ'

१. बजावणीसाठी व अंमलबजावणीसाठी इतर राज्यांकडे पाठविणे आवश्यक असतील असे रिट, अधिपत्रे, समन्स, नोटिसा आणि इतर आदेशिका आणि तत्संबंधी पत्रव्यवहार.

२. वैद्यकीय व तज्ज्ञ साक्षीदारांचा पुरावा.

३. अध्यासी अधिकाऱ्यांनी नोंदलेल्या पुराव्याच्या इंग्रजी टिप्पण्या.

४. युक्तिवादांच्या टिप्पण्या

५. न्यायनिर्णय व आदेश.

६. इतर राज्यांकडे अंमलबजावणीसाठी हस्तांतरित केलेले हुकूमनामे व आदेश व तत्संबंधी पत्रव्यवहार.

७. जिल्हा न्यायालय व उच्च न्यायालय यांच्याकडे केलेल्या अपिलांचे व पुनरीक्षणाचे कागदपत्रे (पेपर बुक्स).

८. उच्च न्यायालयास सादर करणे आवश्यक असलेले कामकाज (न्यायिक व प्रशासनिक दोन्ही)

९. उच्च न्यायालयास किंवा सांख्यिकी केंद्रे यांच्याकडे पाठवावयाची नियतकालिक, पत्रके व विवरणपत्रके.

१०. लेखा अर्थसंकल्पीय अंदाज यासंबंधीची सर्व लेखा-पुस्तके व पत्रके आणि विवरणपत्रके आणि सेवाविषयक बाबीसंबंधीचा पत्रव्यवहार.

११. शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करावयाच्या अधिसूचना.

१२. विभागीय परीक्षा.

१३. विभागीय चौकशीसंबंधीच्या बाबी; त्यात, अहवाल आणि उच्च न्यायालय व शासन यांच्याशी त्यावर केलेला पत्रव्यवहार यांचा समावेश होतो :

अनुसूची 'ब'

१. रोजनामा

२. वादपदे

३. जंत्र्या

४. अपिलांची ज्ञापन व उलट आक्षेप.

अनुक्रमणिका

५. प्रशासकीय आदेश.

६. उच्च न्यायालय व शासन यांच्याशी पत्रव्यवहार.

७. सेवापुस्तके, प्रवासभत्ता बिले, वेतन बिले आणि इतर बिले.

ड) राजभाषा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे मान्य अपवाद वर्जित प्रयोजने

महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४.

क्रमांक ओएफएल -१०६६ (चार/एम—महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४ (सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५) याचे कलम ६, पोट-कलम (१) व कलम (४) अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तीचा वापर करून, महाराष्ट्र शासन, याद्वारे पुढील नियम करीत आहे :

१. या नियमास, महाराष्ट्र राजभाषा (वर्जित प्रयोजने) नियम, १९६६ असे म्हणता येईल.

२. महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम, १९६४ याच्या कलम ४ च्या प्रयोजनाकरिता पुढील प्रयोजने ही वर्जित प्रयोजने असतील :

(१) भारतीय राजदूतावास, वाणिज्यिक कार्यालय व व्यापारविषयक आयोग यांसह भारत सरकार व त्याच्या अधीन असलेली कार्यालये यांच्याशी पत्रव्यवहार.

(२) भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद ३४६ च्या परंतुकात उल्लेखिल्याप्रमाणे तसा करारनामा नसलेल्या कोणत्याही राज्य सरकारशी पत्रव्यवहार;

(३) परराष्ट्रीय राजदूतावास किंवा वाणिज्य दूतावास यांच्याशी पत्रव्यवहार;

(४) त्या काळापुरत्या अंमलात असलेल्या कोणत्यही विधीद्वारे किंवा तादान्वाये प्रस्थापित व अशा विधीअन्वये न्यायिक किंवा न्यायिकवत शक्तींचा वापर करणाऱ्या कोणत्याही न्यायाधीकरणाने, मंडळाने किंवा प्राधिकरणाने (मग त्यास कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येत असो) दिलेले निर्णय किंवा आदेश;

(५) महालेखापालाकडे द्यावयाचे लेखे ;

(६) महालेखापालाशी पत्रव्यवहार ;

(७) वैध अभिप्रायांबाबतची सर्व विवरणपत्रे आणि सर्व वैध अभिप्राय, वैध टाचणे, विधिविधान किंवा हस्तांतरलेखन यांबाबतचे सर्व ठराव आणि विधिविधानाची व हस्तांतरलेखनाची प्रारूपे, उच्च न्यायालयातील व सर्वोच्च न्यायालयातील अभियोगासंबंधीच्या बाबी, वैध, संकलने आणि विधिपरीक्षा ;

(८) नोकरी बाबत अधिनियम, १९५२ याची अंमलबजावणी;

(९) भारतीय विधि प्रतिवृत्ते;

(१०) वैद्यकीय औषधी योजना, शवपरीक्षा अहवाल व न्याय वैद्यकीय प्रकरणातील अहवाल आणि राज्य सरकारच्या वैद्यकीय विभागातील तत्सम तांत्रिक बाबी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
द्वा.रा. प्रधान,
मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन.
(यथार्थ अनुवाद)
वा.ना. पंडित,
भाषा संचालक, महाराष्ट्र राज्य.

अनुक्रमणिका

संदर्भ सूची

अनामिक, **शासनव्यवहारात मराठी** : समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन प्रकाशनवर्ष नाही.

अनामिक, **भाषा शास्त्र परिभाषा कोश**, भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन [अप्रकाशित, भाषा संचालनालय, मुंबई].

अनामिक, **श्री सयाजी शासनकल्पतरू**, गव्हर्न्मेंट ऑफ बरोडा, सन १९३१.

अनामिक, **सरकारी भाषा मंडळ अहवाल** [अनुवादित], भारत सरकार, १९४६.

अनामिक, **पदनाम कोश**, भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन १९६२.

अनामिक, **प्रशासनिक लेखन**, भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन १९६६.

अनामिक, **शासन व्यवहार कोश**, भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन १९७३.

अनामिक, 'राज्य कारभारातील मराठी', **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], संपादकीय लेख, ३० एप्रिल, १९७६.

अनामिक, 'न समजणारी भाषा, **मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका** [त्रैमासिक], संपादकीय लेख, जानेवारी, १९७९.

अनामिक, 'भाषा विवेक', **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], संपादकीय लेख, ३० मार्च, १९७९.

अनामिक, 'डुकर, वराह आणि डिग्री', **नवभारत** [मासिक], पृष्ठे ५१ ते ५५, सप्टेंबर, १९७९.

अनामिक, 'जानामि त्वाम् प्रकृतिपुरुषं। , **नवभारत** [मासिक], पृष्ठे ५१ ते ५५, सप्टेंबर, १९७९.

अनामिक, 'शासन व्यवहारातील मराठी' [भाषा सल्लागार मंडळाची भूमिका]', **लोक राज्य** [पाक्षिक], पृष्ठे ७ ते ९, १६ सप्टेंबर, १९७९.

अनामिक, 'मराठीचा अन्याय', **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], संपादकीय लेख, दि ३ एप्रिल, १९८६.

अभ्यंकर कृ.स., 'मराठी भाषा माहेरवासातून कधी सुटणार?' **मनोहर** [मासिक], पृष्ठे ७०१ ते ७०६, फेब्रुवरी १९४६.

अनुक्रमणिका

आठल्ये एस.के., 'Official Language Bill, 1964' यावरील चर्चा, M.L.A. **Debates,** Vol.XIV Pt.2, PP.379-384, 387 November-December 1964.

आतार, शिकंदरलाल, **हेमाडपंती मेस्तक,** भारत इतिहास संशोधक मंडळ अहवाल, पृष्ठे १६४-१७४, श. १८३८.

काटे रा.गो. [संपा] – **राज्यव्यवहारकोश,** मराठवाडा साहित्य परिषद, हैदराबाद १९५६.

कानडे मु.श्री. व कुलकर्णी सु. बा. [संपा] – **ज्ञानेश्वरी टिपण,** प्राचीन मराठी गद्य-पद्य माला [६], पुणे विद्यापीठ, १९६८.

कानिटकर य.शं., 'शासन व्यवहारातील मराठीचे स्वरूप आणि समस्या' - - - - **लोकराज्य** [पाक्षिक], पृष्ठे १२-१३ व ३७; १ मे १९७९.

कानिटकर य.शं., 'परिभाषा कृत्रिम असणे अटळ आहे,' **किर्लोस्कर** [मासिक], पृष्ठे १५, १६, १६ (अ) व १६-ब, सप्टेंबर १९७९.

कानिटकर य.शं., 'राजभाषा कसी असावी? कशी नसावी ?' **पंचधारा** [त्रैमासिक], पृष्ठे १३ ते १८ (जानेवारी-फेब्रुवारी मार्च १९८०), मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, इसामिया बाजार, हैदराबाद.

कालेलकर ना. गो., '**भाषा आणि संस्कृति'** मौज प्रकाशन, मुंबई – ४, १९६२.

कालेलकर ना. गो., 'भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या', **भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार,** पृष्ठे १ ते १०, संपा. मु.ग. पानसे, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे १९६९.

कालेलकर ना. गो., 'नाव मराठीची निर्मिती-वास्तव दृष्टीचा सहानुभूतीशून्य अभाव,' **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], १३ मे १९७९.

कुलकर्णी कृ.पां., **'मराठी भाषा – उद्‌गम व विकास,'** पाचवी आवृत्ती, मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन, पुणे १९६९.

कुलकर्णी व. वि., '**मराठीतील कोशवाङ्‌मय,'** पीएच. डी. प्रबंध, नागपूर विद्यापीठ, टंकलिखित प्रत, अप्रकाशित, १९६७ [नागपूर विद्यापीठ ग्रंथालय]

कुलकर्णी श्री.रं., **'प्राचीन मराठी गद्य-प्रेअराना आणि परंपरा,'** सिंधू पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई-१, १९७०.

केळकर अ.रा., 'भाषेचे नियोजन,' **महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका,** वर्ष ४१ : अंक १६१, पृष्ठे ४१ ते ५४, एप्रिल-जून १९६७.

केळकर अ.रा., **'मराठी भाषेचा आर्थिक संसार,'** मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, १९७७.

केळकर अ.रा., 'मराठीचे श्रवणप्रत्ययी लेखन,' **मराठी संशोधन पत्रिका** [त्रैमासिक], वर्ष २५, अंक २, पृष्ठे ३१ ते ४६, जानेवारी-मार्च १९७८.

केळकर अशोक, 'राजभाषा मराठीचा वाद' **वैखरी : भाषा आणि भाषाव्यवहार,** पृ. १४३ ते १५८, मॉजेस्टीक बुक स्टॉल, मुंबई-४, १९८३.

केळकर इंदुमती, 'मराठी असे आमुची मायबोली, जरी अजुनी ती राजभाषा नसे' पंचधारा [त्रैमासिक], पृ.३२ ते ३४ [जानेवारी-फेब्रुवारी मार्च १९८०].

खरे ग.ह., 'संशोधकाचा मीटर,' भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे-२, १९५१.

खरे ग.ह., **'निवडक लेख,** ग.ह. खरे, पुणे-३०, १९७२.

खैरे विश्वनाथ, पत्रपेटी — वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील एक पत्र, **मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका,** फेब्रुवारी १९७९.

खोबरेकर वि.गो. व शिंदे शं.सं. [संपा], **कोकणच्या इतिहासातही साधने** [१६९२-१८२८], Bombay Government Central Press, 1971.

गावडे प्र.ल. [संपा.], **सावरकरांचे साहित्यचीन्तन,** संजय प्रकाशन, पुणे ४, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९८४.

गावस्कर सु.आ., **मराठी दोलामुद्रिते,** दुसरी आवृत्ती, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई-१४, १९६१.

गुजर मा. बि. [संपा.], **करवीर घराण्याच्या इतिहासाची साधने, भाग ३ व ४,** मा. वि. गुजर, पुणे-२, १९६२.

गुप्ते रा.भा., पत्रपेटी — वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील एक पत्र, **मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका,** फेब्रुवारी १९७९.

गोखले कृ.के., 'मराठी भाषेतील काही दोष व त्यांची मीमांसा,' [पूर्वार्ध], **विविधज्ञानविस्तार,** १९१०, पुस्तक ४१, अंक १०.

गोखले कृ.के., 'मराठी भाषेतील काही दोष व त्यांची मीमांसा,' [उत्तरार्ध], **विविधज्ञानविस्तार,** १९१०, पुस्तक ४१, अंक ११.

गोखले भा.ना., 'दारूबंदी : कायद्याच्या दृष्टीकोनातून,' **मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका,** पृष्ठे ५५ ते ५९, दारू : एक वैज्ञानिक दृष्टीकोन-विशेषांक, ऑक्टोबर, १९७८.

ग्रामोपाध्ये गं.ब. **पेशवे दाप्तरांतील मराठी भाषेचे स्वरूप,** नेर्लेकर प्रकाशन, पुणे २, १९४१.

घाटे वि.ड., **अध्यक्षीय भाषण** – मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय – ५४ वा वाढदिवस, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई २, १९५२.

चांदोरकर गो.का. [संपा.], 'शिवरायांची एक सनद,' **भारत इतिहास संशोधन मंडळ वार्षिक इतिवृत्त,** पृ.५५, शके १८३५.

चांदोरकर गो.का. [संपा.], 'मेस्तक', **भारत इतिहास संशोधन मंडळ, वार्षिक आहवाल,** शके १८२६, पृ.८१ ते ८७.

चिपळूणकर विष्णुशास्त्री, ' भाषापद्धती,' **निबंधमाला,** अंक २६, पृ. १२०-१२९, तिसरी आवृत्ती, संपा. साठे, चित्रशाळा छापखाना, १९२६.

जोशी द. पं., 'राजभाषा-लोकभाषा : तत्व आणि व्यवहार' **पंचधारा** [त्रैमासिक] पृ.४२ ते ४४ [जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च १९८०].

जोशी पु.म. [संपा], 'ऐतिहासिक साधने,' ऐतिहासिक प्रकाशन, ग्रंथमाला प्रकाशन क्रमांक २, महाराष्ट्र शासन, प्रकाशनवर्ष नाही.

जोशी प्र.ण., **'सुबोध भाषाशास्त्र,'** सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे-नागपूर, १९७३.

जोशी वेंकटेशशास्त्री, 'नवशब्दनिर्मितीची प्रक्रिया आणि मराठी परिभाषेची जडणघडण,' **महाराष्ट्र साहित्य प्लात्रीका,** अंक १७९, पृष्ठे १ ते २० [स्वतंत्र पृष्ठे], आक्टोबर-डिसेंबर १९७९.

जोशी शं. णा., 'महाराष्ट्रेतिहासकालातील राज्यकारभरच अभ्यास' [भाग १] इ. १६००-१६८०, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, १९५९.

टिकेकर ग.रा., 'पुस्तक परामर्श : शासन व्यवहार कोश,' **नवभारत** [मासिक], वर्ष २७ : अंक ६, पृष्ठे ७८ ते ८४, मार्च १९७४.

ठाकूर वा. वा. [संपा], **होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने, भाग दुसरा**, इ. १७९७-१८८६, होळकर गव्हर्न्मेंट प्रेस, १९७५.

तुळपुळे शं. गो. [संपा] – **प्राचीन मराठी कोरीव लेख**, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, १९६३.

तुळपुळे शं. गो., **यादवकालीन मराठी भाषा**,' पुनर्लिखित दुसरी आवृत्ती, व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७३.

दाते य.रा., 'प्रस्तावना' **महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग पाचवा,** महाराष्ट्र कोश मंडळ लि., पुणे, १९३६.

दामले मो.के., **शास्त्रीय मराठी व्याकरण,** संपादित मुद्रावृत्ती, देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९७०.

देशपांडे पु.ल., **अध्यक्षीय भाषण,** मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा ८० वा वार्षिकोत्सव समारंभ, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई १४, १९७९.

देशपांडे पु.ल., 'क्वच भवान् क्व पुलः क्वच सूकर :! :**नवभारत** [मासिक] वर्ष ३२ : अंक १२, पृष्ठे ४७ ते ५१, सप्टेंबर १९७९.

धारिया के.एस्, 'Official Language Bill, १९६४, वरील चर्चा **M.L.A. Debates, Vol. XIV Pt. २ PP. ३७९-३८४,** November-December १९६४.

नाईक वसंतराव, 'प्रास्ताविक,' **शासन व्यवहार कोश,** भाषा संचलनालय, महाराष्ट्र शासन, १९७३.

पटवर्धन मा. त्रि., 'उपोद्घात,' **फार्शी-मराठी-कोश,** भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे १९२५.

पवार अप्पासाहेब, '**तारकाबाईकालीन कागदपत्रे : खंड १,'** शिवाजी विद्यापीठ ऐतिहासिक ग्रंथमाला, पुष्प पहिले, १९६९.

पाध्ये के.आ., '**हेमाद्रि उर्फ हेमाडपंत यांचे चरित्र,'** केशव आपा पाध्ये, न्यू भटवाडी, गिरगाव, मुंबई १९३१.

पाटील ग.मो., 'राजभाषेची दैन्यावस्था,' **युगवाणी,** पृष्ठे १३३-१३७, राजभाषा विशेषांक, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७९.

पानसे, 'मराठीचा अन्याय का होतो?' वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील एक पत्र, **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], दिनांक २१.४.१९८६.

पाटील डी.बी., ‘Official Language Bill, 1964’ वरील चर्चा, **M.L.A. Debates,** Vol.XIV, Pt. 2, PP.379-384, November-December 1964.

पानसे मु.ग., ‘**यादवकालीन महाराष्ट्र.**’ मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई १४, १९६३.

पिंटो एफ.एम. ‘Official Language Bill, 1964’ वरील चर्चा, **M.L.A. Debates,** Vol.XIV, Pt. 2, PP.379-385, November-December 1964.

पोतदार द.वा., ‘स्वभाषांचा विकास,’ हैदराबाद हिंदी प्रचार संमेलन, फेब्रुवारी १९५४, अध्यक्षीय भाषण [मूळ हिंदी भाषणाचा मराठी अनुवाद] **भारताची भाषासमस्या,** पृष्ठे ९४ ते १०३, महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे, १९६२.

पोतदार द.वा. व मुजुमदार मं. ना. [संपा.], ‘**शिवचरित्र साहित्य, खंड २,**’ भारत इतिहास संशोधन मंडळ स्वीय ग्रंथमला क्र. ३३, १९३०.

प्रधान ग.प्र. ‘शासनव्यवहाराची भाषा’ [संपा], मु.ग. पानसे, **भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार,** पृष्ठे ११ ते २५ महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९६९.

प्रधान दवा.रा., ‘प्रस्तावना,’ **प्रशासनिक लेखन,** भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, १९६.

बडोदेकर शरच्चंद्र. ‘भाषा : फेरविचारार्थ समिती नेमा,’ माझेही मट, वाचकांचा पत्रव्यवहार, - **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], १ मे १९७९.

बनहट्टी श्री. ना. [संपा] **आज्ञापत्र अर्थात शिवाजीमहाराजांची राजनीती,** सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर व पुणे, १९६१.

बापट वसंत, ‘महाराष्ट्र उगवला, मराठी मावळणार?’ **किर्लोस्कर** [मासिक] मे, १९६६.
भणगे भा.शं., ‘विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा,’ [संपा], मु.ग. पानसे, **भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार,** पृष्ठे २६ ते ५८ महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९६९.

भागवत विद्युत, ‘शिक्षणाच्या माध्यमातील बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या,’ **शिक्षण आणि समाज** [त्रैमासिक], वर्ष २ : अंक ३, पृष्ठे २२० ते २२६, एप्रिल-जून १९७९.

भावे प्र.र., ‘**तांत्रिक लेखन,**’ गो.य.राणे प्रकाशन, पुणे-३०, १९७४.

भावे वि.ल., '**महाराष्ट्र सारस्वत**' [पुरवणीसह], पाचवी आवृत्ती, पॉप्युलर आवृत्ती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९६३.

भिडे-कानिटकर, 'वृत्तपत्रीय निवेदनाची बातमी,' **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], २ जून १९७९.

भोळे भा.ल., '**लोकभाषा आणि लोकशाही,**' तरुण भारत [नागपूर], २६ जानेवारी १९८०.

मराठे श्रुती, 'कोणा प्रमस्तीष्काची करामत?', माझेही मत – वाचकांचा पत्रव्यवहार, **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], १३ मे १९७९.

मंचरकर रत्नाकर बापूराव, 'आजचा भाषिक स्वधर्म,' **पंचधारा** [त्रैमासिक], पृ. ३५ ते ४१, जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च, १९८०.

माडगुळकर ग.दि., 'शासकीय कामकाजातील मराठीबाबतच्या ठरवावरील चर्चा,' **M.L.A. Debates,** Vol.XXIII, Pt. 2, PP.429-436, February-April 1968.

मालशे मिलिंद, 'सामाजिक भाषाविज्ञान : एक नवे अभ्यासक्षेत्र,' **मराठी संशोधन पत्रिका** [त्रैमासिक], वर्ष २५ : अंक २, पृष्ठे ८३ ते ११७, जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च १९७८.

मालशे स. गं., '**मेस्तक : शाणोपणाची पद्धती,**' मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई १४, १९६६.

मालशे स. गं., 'अव्वल इंग्रजीतील ग्रंथनिर्मितीची नांदी,' **एस.एन.डी.टी. युनिव्हर्सिटी जर्नल, खंड ५,** पृष्ठे ४५ ते ७३, १९७५.

मुजुमदार गं.ना. आणि इतर [संपा], **शिवचरित्र साहित्य खंड ५ वा,** भारत इतिहास संशोधक मंडळ स्वीय ग्रंथमाला, क्रमांक ५५, १९४२.

रत्नाकर सरिता, 'राजभाषेवर टीकाच केली पाहिजे काय?' **लोकसत्ता** [दैनिक], १० जून १९७९.

राजवाडे वि.का., 'उपप्रस्तावना,' **मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड ८** [संपा], वि.का. राजवाडे, श्री समर्थ प्रसाद छापखाना, कोल्हापूर १९०३.

राजवाडे वि.का., [संपा], **मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड ८** , श्री समर्थ प्रसाद छापखाना, कोल्हापूर १९०३.

राजवाडे वि.का., 'लेखन प्रशस्ती,' **भारत इतिहास संशोधक मंडळ अहवाल** – शके १८३२, पृष्ठे ६० ते ६९, इ.स. १९११.

राजवाडे वि.का., [संपा], **मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १५**, शंकर कृष्ण देव, श्री आत्माराम छापखाना, धुळे, शके १८३४.

राजवाडे वि.का., [संपा], **मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड २०**, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, शके १८३७.

लहू सुहासिनी, 'प्रमाणभाषा, पोटभाषा व बोली' : **मराठीचा भाषिक अभ्यास,** संपा मु.श्री. कानडे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, १९७९.

लिमये एम.पी., 'Official Language Bill, 1964' वरील चर्चा M.L.C. Debates, Vol.XIV, Pt. 2, PP.589-618, November-December 1964.

वर्दे सदानंद, 'वृत्तपत्रीय निवेदनाची बातमी, **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], ३ जून १९७९.

वैद्य प्र.ब., 'शासकीय कामकाजातील मराठीबाबतच्या ठरावावरील चर्चा,' M.L.C. Debates, Vol.XXII, Pt. 2, PP.429-436, February-April 1968.

शहा शांतीलाल, 'Official Language Bill, 1964' वरील चर्चा, **M.L.A. Debates,** Vol.XIV, Pt. 2, PP.379-384, 387, November-December 1964.

शिरवाडकर वि.वा., अध्यक्षीय भाषण, मडगाव-गोवे मराठी साहित्य संमेलन-अधिवेशन पंचेचाळीसावे, चिटणीस, मराठी साहित्य संमेलन [पंचेचाळीसावे], १९६४.

सरदेसाई गो. स. [संपा], **ऐतिहासिक पत्रबोध,** श्रीसमर्थ सदन-प्रकाशन [२६], १९३९.

सरदेसाई गो. स. आणि इतर [संपा], ऐतिहासिक पत्रव्यवहार, पुणे समर्थ भारत छापखाना,१९३३.

साठे ल.ग., 'रासायनिक परिभाषा,' **विविधज्ञानविस्तार,** पुस्तक ४५, अंक १०, १९१४.

सामंत मधुकर, 'ओव्हरड्राफ्ट – अधिकर्ज नव्हे,' वाचकांचा पत्रव्यवहारातील एक पत्र, **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], दि. २६ नोव्हेंबर १९८१.

सामंत सत्त्वशीला, ‘मराठी नसे आमुची बायबोली, जरी आज ती राजभाषा असे’ **रुची** [मासिक], पृ.३ ते ६, जानेवारी १९९५.

सावरकर वि.दा. ‘अध्यक्षीय भाषण,’ मुंबई, १९३८ चे मराठी साहित्य संमेलन, [संपा], भीमराव कुलकर्णी, **मराठी साहित्य संमेलन : अध्यक्षीय भाषणे खंड पहिला,** पृष्ठे ४०१ ते ४१९, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ३०, १९७१.

क्षीरसागर श्री. के., ‘भाषाशुद्धि आणि राष्ट्रभाषा’ १९५१ च्या बडोदे येथील चौदाव्या वान्मय परिषदेच्या अध्यक्षस्थानावरून केलेले भाषण, **साहित्याच्या दरबारात,** पृष्ठे २५ ते ६३, सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर-पुणे १९६१.

क्षीरसागर श्री. के., ‘अध्यक्षीय भाषण,’ १९५१ च्या मिरज येथील मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष पदावरून केलेले भाषण [संपा], भीमराव कुलकर्णी, **मराठी साहित्य संमेलन : अध्यक्षीय भाषणे खंड दुसरा,** पृष्ठे ४२१ ते ४२५, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९७२.

क्षीरसागर श्री. के., ‘हरवले आहे : मराठीचे मराठीपण [अनोळखी मराठी]’ **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], दि. ६ मे १९७९.

क्षीरसागर श्री. के., ‘मराठी भाषेचे सरकारी शिल्पकार,’ **युगवाणी** [मासिक], नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७.

हुजूरबाजार गो.शं., ‘अजोड की बेजोड’ वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील एक पत्र : **महाराष्ट्र टाइम्स** [दैनिक], दिनांक २.९.१९८०.

अनुक्रमणिका

हिंदी संदर्भांची सूची

गोसावी कृष्णकुमार, 'सरकारी अनुवाद,' संपादकीय लेख, **अनुवाद** [त्रैमासिक], वर्ष ८ : अंक १, पृष्ठ ३ ते ७ जुलै-सप्टेंबर, १९७१.

ठाकुरदास, 'प्रयुक्ति की संकल्पना और कार्यालय हिंदी' **हिंदी का सामाजिक संदर्भ,** [संपा] – रवींद्रनाथ श्रीवास्तव, पृष्ठे २७० ते २८१, केंद्रीय हिंदी संस्थान, आगरा, १९७६.

तिवारी भोलानाथ, 'अनुवाद क्या है?' **अनुवाद** [त्रैमासिक], पृष्ठे १६ ते १८, सिद्धांत विशेषांक : वर्ष ८-९, अंक ४-१, एप्रिल १९७२-सप्टेंबर १९७२.

तिवारी भोलानाथ, 'अनुवाद के प्रकार' **अनुवाद** [त्रैमासिक], पृष्ठे २३ ते ३२, सिद्धांत विशेषांक : वर्ष ८-९, अंक ४-१, एप्रिल १९७२-सप्टेंबर १९७२.

तिवारी भोलानाथ, 'प्रयोजन मूलक हिंदी' **प्रयोजन मूलक हिंदी**, पृष्ठे १५ ते १८, केंद्रीय हिंदी संस्थान, आगरा, १९७५.

दफ्तुआर सुरेन्द्रनारायण, 'सरकारी कार्यालयों हिंदी का अखिल भारतीय स्वरूप,' **अनुवाद** [त्रैमासिक], पृष्ठे १६ ते २०, वर्ष ८, अंक २, आक्टोबर ते डिसेंबर १९७१.

नायक रमाप्रसन्न, 'सरकारी कामकाज में हिंदी,' पृष्ठे १ ते ६, **अखिल भारतीय राजभाषा संमेलन-स्मारीका,** १९७८.

मिश्र विद्यानिवास, 'प्रयोजन मूलक हिंदी : उद्देश और कार्यसीमा', **प्रयोजन मूलक हिंदी**, पृष्ठे १९ ते ९३, केंद्रीय हिंदी संस्थान, आगरा, १९७५.

रघुवीर, 'पारिभाषिक शब्द,' ४ नोव्हें. १९६२ रोजी दिल्ली विद्यापीठात केलेले भाषण, **अनुवाद** [त्रैमासिक], पृष्ठे ९ ते १४, पारिभाषिक शब्दावली विशेषांक, वर्ष ९ : अंक २-३, आक्टोबर १९७२ ते मार्च १९७३.

लोहिया राममोहन, **भाषा,** नवहिंद प्रकाशन, हैदराबाद, १९६५.

संसदीय राजभाषा समिती, **जनता के लिये प्रश्नावली,** १९७६.

अनुक्रमणिका

इंग्रजी संदर्भांची सूची

Albrow Martin, **Bureaucracy,** Pall Mall Press, London, 1970.

Anon Historical Selection from Baroda State Records, Volume 3-1790-1798 (बडोदे राज्य दप्तरातील ऐतिहासिक वेचे – खंड तिसरा – १७९०-१७९८), State Records Department, Barod State press, 1936

Anon, Report of official Language Communication, Govt. of India, 1956.

Anon, **The Encyclopedia Americana,** Volume 9, International edition, Americana Corporation, 1969.

Anon, 'Half-baked laws,' editorial, **Nagpur Times** (daily), 28th December 1979.

Ayyer Bhasker, 'Management Gobbldygook' **Indian Express** (daily) dt. 10.12.1983.

Bolinger Dwight, **Aspects of Language,** second edition, **Harcourt** Brace Jovanorich Inc, 1975.

Catford J.C., **A Linguistic Theory of Translations,** Oxford University Press, Reprinted 1967.

Chester I. Barnard, **Functions of the Executive,** Seventh printing, Cambridge-Massachusetts Harvered Univercity Press, 1966.

Connolly, Francis and Sears Donalt, **The sentence in context,** Harcourt Brace World Inc., 1959.

Cooper Bruce M., **Writing Technical Reports,** Pelican Original, Penguin Books Ltd, 1975.

Crystal David, **What is Linguisitics,** Third Edition, Edward Arnold (Publishers) Ltd, 1954.

Crystal David and Dereck Davy, **Investigating English Style,** LongmandGroup Ltd. (Longman paperback), 1976.

Dale Philip S., **Language Development : Structure & Function,** Second edition, Holt Rinehart and Winston, 1976.

Drucker Peter, 'Information, Communication and Understand,' **Technology, Management and Society,** Pan BooksLtd, 1972.

Eills J. and Ure J.N., "Language Varieties : Register' Edi. in chief A. R. Meetam, **Encylopedia of Linguisitics, Information and Control,** pp. 251-258, Pergamon Press Ltd., 1969.

Fishman J.A., 'Sociology of Language', Essays selected and introduced by Anwar S.Dil, **Language in Socio-cultural Change,** pp.1-15, Stanford University Press, California, 1972.

Flesch Rudolf, **The Art of Plain Talk,** Harper and Brothers Publishers, New York and London, 1946.

Flesch Rudolf, **The Art of Readable Writing,** Harper and Brothers Publishers, New York, 1949.

Flesch Rudolf, **How tobe brief : An Index to Simple Writing,** Harper and Row Publishers, New York and Evanstor, 1962.

Flower F.D, **Language and Education,** Longmans, Green and Co. Ltd., 1966.

Forster Leonard, 'Translation : An Introduction,' **Aspects of Translation : Studies in Communication 2,** Martin Secker and Warburg Ltd., 1958.

Gladden E.N., **Essentials of public Administration,** Second edition, Staples Press Limited, London, 1958.

Gowers Earnest, **The Complete Plain Words,** second edition, Revised By Bruce Fraser, 1973, The English Language Book Society and Penguin Books, Reprinted in 1975.

Gunning Robert, **The Technique of Clear Writing,** McGraw-Hill Book Company Inc., Eighth printing, 1958.

Halliday M.A.K. et al, **The linguistic Sciences and Language Teaching,** English language Book Society and Longman Group Ltd, 1964, First edition Published for E.L.B.S., 1970.

Halliday M.A.K., 1974, Cited by B. Krishnamurti (19778) at seminar, on "Modernization of Indian Language in new media" at Hyderabad.

Hammarstorm Goran, **Linguistic Units and Ites,** Springer-Verlage Berlin, Heidelberg, New York, 1976.

Hasan R. 'Code, Register and Social dialect,' **Class, Codes and Control : Vol.2, Applied Studies towards a Sociology of language,** pp. 253-292, Routledge and Kegan Paul, London and Boston, 1973.

Hymes D.H., 'On Communicative Competence,' **Sociolnguistic,** Edited by Pride and Holmes, Penguin Education, 1972.

Hyneman C.S., **Bureaucracy in a Democracy,** Harper and Brothers, New York, 1950.

Jagat Narain, 'Coining of Departmental Terminology', **Shabdavali Patrika,** Quarterly Journal of Terminology, Vol. No.1, July-September, 1968.

Kalelkar N.G., 'Language and Planning : Concept and Problems,' **Bulletin of the Deccan College Research Institute, Poona,** Vol. XXVIII, 1966-67, PP.5-11-1968.

Katre S.M., 'The Official Language and the National Languages of India,' **Language and society in India,** pp. 165-177, Indian Institute of Advanced Study, Simla, 1969.

Khubchandani **L.M.A.,** discussion after the talk of D.P. Pattanayak on 'Linguisitcs and Translation,' **Bulletin of the Deccan College Research Institute,** Poona, Vol. XXVIII, 1966-67, Poona, 1968.

Kulkarni S.B., **Manual of Drafting,** Govt. of Maharashtra, 1965.

Lehmann Winfred, **Historical Linguistics; An Introduction,** Second Indian Reprint, 1973, Oxford and 1 BH Publishing Co., New Delhi, 1973.

Leyton A.C. **The Art of Communication,** Pitman Publishing, Pitman paper back, 1968.

Lyons John, **Semantics-Vol.2,** Cambridge University Press, 1977.

Maverick Maury, 'The case against Gobbledygook' Reprinted in the **The Art of plain Talk,** 1946, pp.123-130 by Flesh Rudolf, as is appeared originally in New York Times Magazine — May 21, 1944.

Nida E.A., 'Science of Translation,' pp.79-101, **Language Structure & Translation** essays by Eugene Nida, Selected and Introduced by Anwar S.Dil, Stanford University Press, Stanford, California, 1975.

Pandit P.B., 'Logistics of Language Development,' **Language and Society in India,** pp.112-117, Indian Institute of Advanced Study, Simla, 1969.

Partridge Eric, 'Jargan,' **Encyclopedia Americana, Vol 15,** P. 846, Americana Corporation, 1969.

Prasd G.K., **Bureaucracy In India : A sociological Study,** Sterling Publishers Ltd., New Delhi, 1974.

Prasad B.N., 'Adoption and Adaptation of National Terminology in Regional Language,' **Shabdavali Patrika,** Quarterly Journal of Terminology, Vol. No.1, July-September, 1968.

Reid, Cited by Ellis J. and Ure J.N., 1969, 'Language Varieties : Register,' p.254, **Encyclopedia of Linguistics, Information and control,** Pergamon Press Ltd, 1969.

Srivastava R.N et al, **Evaluating communicability in Village Settings Part I,** UNICEF, New Delhi, October 1978.

Srivastava R.N et al, Evaluating communicability in Village Settings Part II, UNICEF, New Delhi, October 1978.

Trudgill Peter, Socio-linguistics : **An Introduction,** Penguin Book Ltd. 1974.

Wills, Hulon — **Structuer, Style and usage-Rhetoric and Reasoning,** Third edition, Holt, Rinehart and Winston Inc., 1973.